

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан
Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова
M.Utemisov West Kazakhstan University

II ТОМ

**М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 90 жылдығына арналған
«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ДӘСТҮРЛЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР:
ТАРИХ, ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ, ПЕРСПЕКТИВАЛАР»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

5 қазан 2022 жыл

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
**«ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ И НАУКЕ: ИСТОРИЯ,
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ПЕРСПЕКТИВЫ»,
посвященной 90-летию Западно-Казахстанского университета
имени М.Утемисова**

5 октября 2022 года

MATERIALS
of the International Scientific and Practical Conference
**«TRADITIONS AND INNOVATIONS IN EDUCATION AND SCIENCE: HISTORY,
CURRENT STATE PROSPECTS»
dedicated to the 90th anniversary of M.Utemisov West Kazakhstan University**

October 5, 2022

Орал – Уральск – Uralsk

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы/Председатель организационного комитета:

Серғалиев Н.Х. – б.ғ.к., профессор, М. Өтемісов атындағы БҚУ басқарма төрағасы-ректоры

Ұйымдастыру комитетінің мүшелері/ Члены организационного комитета:

Ахмеденов Қ.М. – г.ғ.к., профессор, М. Өтемісов атындағы БҚУ басқарма төрағасы орынбасарының - ҒЖ және ХБ жөніндегі проректордың м.а.

Имашев Э.Ж. – философия докторы (PhD), М. Өтемісов атындағы БҚУ басқарма төрағасы орынбасарының - академиялық мәселелер жөніндегі проректордың м.а.

Даришева Т.М. – п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М. Өтемісов атындағы БҚУ басқарма төрағасы орынбасарының - ТЖ және ӘМ жөніндегі проректордың м.а.

Какишев М.Г. – философия докторы (PhD), М. Өтемісов атындағы БҚУ ғылым және ЖОО-нан кейінгі дайындық бөлімінің жетекшісі

Ергалиева Г.А. – п.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚУ педагогика факультетінің деканы

Тургумбаев А.А. – магистр, аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы БҚУ жаратылыстану-география факультетінің деканы

Ақболатов А.А. – философия докторы (PhD), доцент, М. Өтемісов атындағы БҚУ филология факультетінің деканы

Абулқасова Д.Б. – с.ғ.к., аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы БҚУ физика-математика факультетінің деканы

Нестеренко Г.И. – э.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚУ тарих, экономика және құқық факультетінің деканы

Кажимова К.Р. – философия докторы (PhD), М. Өтемісов атындағы БҚУ мәдениет және өнер факультетінің деканы

Б94 Ғылым және білім берудегі дәстүрлер мен инновациялар: тарих, қазіргі жағдай, перспективалар = Традиции и инновации в образовании и науке: история, современное состояние, перспективы =Traditions and innovations in education and science: history, current state, prospects: Халық. ғыл.-тәжіриб. конф. мат. = Мат-лы междунар. науч.-практ. конф. = Materials of the international scientific – practical conference. – Орал: М.Өтемісов атын. БҚУ РБО, 2022. – 268б. Қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-266-574-1

Жинаққа «ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ДӘСТҮРЛЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР: ТАРИХ, ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ, ПЕРСПЕКТИВАЛАР» тақырыбында өткен халықаралық конференцияға келіп түскен баяндамалардың мәтіндері енді.

Баяндамаларда шетелдік және отандық ғалымдардың ғылым және білім беру туралы ғылыми – зерттеу нәтижелері, жаңа тың деректері қамтылған.

Жинақ жоғары оқу орындарының ғылыми қызметкерлеріне, оқытушыларына және студенттеріне, мектеп мұғалімдеріне, докторанттарға, магистранттарға, мұғалімдерге, аспиранттарға, сондай – ақ осы тақырыпта қызығушылық танытқан қалың оқырманға арналған.

В сборник вошли тексты статей, которые были одобрены к участию в международной научно-практической конференции на тему «ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ И НАУКЕ: ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ПЕРСПЕКТИВЫ». В статьях представлены результаты научных исследований отечественных и зарубежных ученых о науке и образования.

Сборник предназначен для ученых, преподавателей, учителей школ, докторантов, аспирантов, соискателей, магистрантов, студентов, а также для всех заинтересованных в изучении данной темы.

© М.Өтемісов атындағы БҚУ РБО, 2022

**Приветственное слово участникам международной научно-практической конференции
«ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ И НАУКЕ: ИСТОРИЯ,
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ПЕРСПЕКТИВЫ», посвященной 90-летию Западно-
Казахстанского университета имени М.Утемисова
5 октября 2022 года**

Дорогие друзья, уважаемые коллеги и участники международной научно-практической конференции **«Традиции и инновации в образовании и науке: история, современное состояние, перспективы»!**

Наша научная конференция посвящена юбилейной дате: в 2022 году 90 лет исполняется **Западно-Казахстанскому университету имени Махамбета Утемисова!**

Прежде всего, разрешите мне поздравить коллектив нашего университета с его 90-летним Юбилеем, поблагодарить за большой вклад в развитие научно-педагогической деятельности и подготовку высококвалифицированных специалистов. Сохраняя верность традициям, коллектив университета активно внедряет передовые информационные технологии и инновационные научные направления.

Только за последние 30 лет в университете выполнено более 100 научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ на общую сумму более 500 млн. тенге, опубликовано более 150 статей, входящих в базу данных Scopus и WebofScience, издано более 180 монографий, опубликовано более 10 000 научных статей ППС в изданиях Казахстана и зарубежных стран.

В базах WebofScience и Scopus- 50 ученых нашего университета имеют высокий индекс Хирша. Более 500 победителей Республиканского и международных конкурсов научно-исследовательских работ студентов. Более 800 студентов заняли призовые места на республиканских и международных предметных олимпиадах.

Проведения фундаментальных и прикладных научных исследований в университете направлены на решение актуальных проблем региона в сфере образования, культуры, филологии, литературы, экологии, нефтегазовой промышленности, археологии, палеонтологии, истории, информационных технологий и т.д.

Огромное внимание уделяется молодым ученым, так с 2018 года в университете осуществляется подготовка научно-педагогических кадров за счет средств ВУЗа, по более чем 18 направлениям подготовки: Экономика и управление народным хозяйством, Математика – статистика, Менеджмент и управление, Автоматизация и управление, Экономическая, социальная, политическая и рекреационная география, Филология, Профессиональное обучение, Социальная педагогика, Палеонтология и стратиграфия, Генетика, Теоретические основы информатики, Языкознание, Гражданское право, Биология, Археология, Химия, Социально-культурная деятельность, Мировая экономика.

Обучение проходит в ведущих научно-образовательных центрах Республики Казахстан: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова и т.д. и Российской Федерации: Казанский федеральный университет, Российский университет дружбы народов, Московский государственный институт культуры и др.

В современных условиях возрастает роль образования и науки в долгосрочном социально-экономическом развитии Республики Казахстан. Во все времена наш университет являлся символом высокого уровня культуры, науки и согласованных социальных взаимодействий, на протяжении 90 лет выполнял просветительскую функцию.

Полагаю, что Конференция предоставит широкую площадку для обмена мнениями и знаниями по многим актуальным вопросам и проблемам образования и науки.

Желаю всем участникам конференции продуктивной работы и выработки новых ориентиров развития системы образования и науки.

Уверен, что работа конференции будет плодотворной и полезной, и вместе мы добьемся значимых и достойных результатов!

**С уважением, Сергалиев Нурлан Хабибуллович,
кандидат биологических наук, профессор,
Лауреат Государственной премии Республики Казахстан в
области науки и техники имени аль-Фараби,
председатель правления – ректор ЗКУ им. М.Утемисова**

СЕКЦИЯ III

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

ӘОЖ 94 (574)

Байбулсинова А.С.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

БАТЫС АЛАШОРДА ТАРИХЫНАН ЖАҢА МӘЛІМЕТТЕР

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаев 2020 жылғы 24 қарашада «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы» Жарлыққа қол қойған болатын. Бұл жердегі басты міндет – халықаралық стандарттар мен құндылықтар негізінде саяси қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбандарына қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру, олардың адал және игі есімдерін халық пен ұрпақтарына қайтару болып табылады.

Мемлекет басшысының саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі тапсырмасына орай, жергілікті жерде өңірлік жұмыс топтарын құру және жұмысын ұйымдастыру бойынша жобалық офистер құрылды. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссиясы қызметін сүйемелдеу жөніндегі Жобалық офистің БҚО бойынша өңірлік комиссиясы жұмыс тобы 2021, 2022 жыл бойынша жоспарланған іс-шараларды толықтай орындап, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп отыр.

Қазіргі кезде 7 жұмыс тобы (жетекшілер Қ.Қабжан, Б.Боранбаева, Е.Хайдаров, А.Курумбаев, А.Батырханов, Ж.Набиуллин, А.Байбулсинова) ҚР Орталық мемлекеттік архиві, ҚР Президентік архиві, БҚО мемлекеттік архиві, БҚО Ішкі істер департаменті архиві, Алматы қалалық Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві, РФ ҚКМ «Памят народа» ашық сайты және басқа да дерек көздерімен жұмыс істеп, 400-ден астам архив қорлары оның ішінде шамамен 2000-ға жуық істі қарап, ақпараттар сараптады.

Аталған басты бағыттар бойынша жұмыстардың бірі – Батыс Қазақстан облысы бойынша ГУЛАГ жүйесіндегі жазалау лагерлері мен НКВД канторларын анықтау жұмыстары.

Батыс Қазақстанда қуғын-сүргін құрбандарының саяси лагері болғаны туралы табылған ақпараттар, жүргізілген жұмыстар туралы бұған дейінде сұхбат берген болатынбыз. Негізінен, XX ғасырдың 20-50 жылдары болған саяси тұтқындар лагерлері мен НКВД канторлары туралы мағлұматтар табу өте қиын. Өйткені бұл аса құпия сақталатындықтан құқық қорғау органдары оны барынша жасыруға тырысады, ал кейбір маңызды құжаттар әскери құпияға сәйкес жойылған. Дегенменде, басты мағлұматтарды XX ғасырдың 20-50 жылдары, әсіресе 1937-1938 жылдары және 40-50 жылдардағы саяси тұтқындардың өздерінің жеке істерінен алып жатырмыз. Құжаттарда (жеке қылмыстық істерде) айыпталушы немесе сотталушының тұтқындалған уақытынан бастап жазасын өтеген мекемелері–уақытша изоляторлар, түрмелер, еңбекпен түзету лагерлері, концлагерлер, арнайы поселениелер (спец поселение) туралы деректер берілген. Дәлірек айтқанда, НКВД (УНКВД) тұтқындардың «қозғалысы» (конвоймен аттандырылған, көшірілген, басқа жаққа аударылған т.б. жағдайда) бойынша өзара ақпарат алмасып отырған, сонымен қатар, тұтқынмен бірге оның құжаттарыда (дело по обвинению) көшіп жүрген. Онда іске қатысты көп құжаттармен бірге тұтқындардың жағдайы, қандай шешім болса да НКВД Үштігінің үкімі орындалғаны туралы анықтама, әрі қарайғы өмірінің соңына дейінгі ақпараттар тіркелген. Сол ақпараттардан Батыс Қазақстан облысында жұмыс жасаған саяси тұтқындар лагерлерінің желісі туралы, сонымен қатар, облыстың әр аудандарындағы жергілікті тұрғындардан ауыл-аймақтардағы НКВД канторалары мен түрме, лагерьлердің орны, ату жазасы үкімі орындалған орындар, атылған адамдар жерленген қорымдар туралы ақпараттар жинастыру жұмыстары жүргізіліп жатыр.

Қазіргі кезде ГУЛАГ жүйесінде қызмет істеген Батыс Қазақстан облысындағы лагерлер желілерінің 3 бағыты анықталды. Оларда 2 мыңнан – 5 мыңға дейін тұтқындар ұсталған. Олар Каменлаг, Безымянлаг және Салават лагер, АЛЖИР-дің Оралдағы бөлімшесі.

Бұлардан басқа 2 үлкен маңызды лагерь желісі жұмыс істеген: олар Түркістан лагері және Ортаазиялық лагерь (Туркестанский лагерь, Среднеазиатский лагерь). Бірақ бұл бұрынғы орган қызметкерлерінің ауызша деректері ғана. Нақты құжаттар әлі табылған жоқ, дәлелді деректер қарастырылып жатыр.

Батыс Қазақстан облысы бойынша НКВД айыптау және жазалау үкімі орындалған орындар:

- Орал қаласы бойынша ИТК №12 бөлімшелері қалалық түрменің жанында ағаш барактарда орналасса, ал оның далалық стандарты Ветелкиде, Бортауда және Плодоовощнойда болған;
- Облыс бойынша Казталовауданының Шильная Балька;
- Зеленов ауданының Дарьинское, Шапово, Янайкино поселкелерінде;
- Ақжайық ауданының Бударино, Кожехарово поселкелерінде;

- Шыңғырлау ауданының Ащысай совхозында;
- Бөрлі ауданының Бөрлі поселкесінде;
- Бөкей орда ауданындағы Сайхын ауылында;
- Чапаев (қазіргі Ақжайық ауданы) ауданында Прорва лагерінің филиалы болған;
- Теректі ауданының Федоровка поселкесінде осындай процестер өткізіліп, үкім сол жерлерде орындалып отырылған.

Батыс Қазақстан облысы бойынша XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы тоталитарлық саясатқа қарсы күрескен азаттық қозғалыс жетекшілері, мемлекет және қоғам қайраткерлерінің тағдыры туралы өңірлік жұмыс тобының анықтаған мағлұматтары жан-жақты, әрі өте қызықты.

Өйткені, Кеңес өкіметінің XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы аласапыран кезеңінде текті әулеттің тұяғы бола тұра, «қауіпті элемент», «халық жауының жары», баласы, ұрпағы болғаны үшін Қазақстанның түкпір-түкпірінде жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптаған түрмелер мен лагерлерде азап шеккендер саны қаншама? Жалпы, бұған дейінгі мағлұматтар бойынша 1921-1954 жылдары Қазақстанда 100 мыңнан астам адам репрессияға ұшырап, 25 мыңнан аса адам ең ауыр жаза – ату жазасына кесілген. Осындай ауыр айыптан айыға алмай кеткен, тұтастай бір отбасылар саны мен олардың тарихы күні бүгінге дейін беймәлім. Сталиндік саясаттың қасірет зардабын шеккен қазақтың зиялылар отбасының тағдыры күні бүгінге дейін аса маңызды мәселелердің қатарына жатады.

Батыс Қазақстан облысы бойынша өңірлік қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі жұмыс тобы 2021 жыл бойы көптеген архив қорларын ақтарып, маңызды, құнды тарихи құжаттарды анықтады. Солардың қатарында бізді таң қалдырған Арон Қаратаевтың тарихи отбасылық 2 суреті табылды. Табылған 2 суреттің бірінде – Арон Қаратаевтың өзі түсірілген. Екінші суретте отбасы – отағасы А.Қаратаевтың өзі, жұбайы Хұсни-Жамал Нұралыханова, қызы Шахзада мен кішкентай ұлы Сұлтан (Сұлтан-Хұни) бар. (Ш.Шонанованың тұтқын анкетасында Шахзаданың «1903 жылы 5 сәуірде дүниеге келгені, әкесі бай-жартылай феодал (аты жазылмаған), ал анасы Қаратаева Хұсни-Жамал, інісі Қаратаев Сұлтан-Хұни» –деп жазылған [1, 346-347 бб]. Тарихи дейтін себебіміз, отбасының отағасы Қаратаев Арон –белгілі қоғам қайраткері, әскери комиссар, XX ғасырдың 20 жылдары бай-жартылай феодал деген айып тағылып, жер аударылған қазақ зиялыларының бірі. Сонымен бірге, белгілі қоғам қайраткері, Дума депутаты болған заңгер Бақытжан Қаратаевтың туған інісі. Бір қызығы, 1918-1985 жылдардағы Қазақстан тарихы жазылған «Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін)» атты Бес томдық жинағының 4 томында (Алматы; Атамұра, 2010. 752 б.) [2, 752 б.] қаншама жылдарын мемлекеттілікті сақтап қалу жолында күрескен әскери комиссардың қоғамдық-саяси рөлі туралы Кеңес өкіметі тұсындағы адал қызметіне қарамастан, ол туралы бір ауыз сөз берілмеген. Сонымен бірге, Алашорда ұйыммен байланыста болған, алашорданы қолдағаны, сол үшін айып тағылғаны қарамастан «Алаш.Алашорда. Энциклопедиясында» (Алматы: Арыс баспасы, 2009 ж. - 544 б.) ешқандай мағлұматтар айтылмайды [3].

Арон Қаратаевтың жұбайы да осал жан болмаған. Хұсни-Жамал Жәңгірханның немересі, әкесі Зұлқарнай Шөкіұлы Нұралыханов. Хұсни-Жамал Зұлқарнайқызы (Нұралыханова) өткен ғасырдың аяқ шенінде қазақ қыздарына арнап 1883 жылы Бөкей ордасында тұңғыш қазақ қыздарының мектебін ашқан, талай талантты шәкірттерді тәрбиелеген ағартушы ұстаз. Хұсни-Жамалдың алдынан білім алған шәкірттер қатарында қазақтың қайраткер қыздары – Алма Оразбаева (қоғам қайраткері), Рәзия Меңдешова (Сейітқали Меңдешевтің жұбайы), Әмина Мәметова (Мәншүк Мәметованың анасы) болған. Хұсни-Жамалдың әкесі Зұлқарнай Шөкіұлы Нұралыханов 1851 жылы ағартушы, этнограф Мұхаммед-Салық Бабажанов, 1-және 2-ші теңіз округінің правительі болған Мақаш Бекмұхамедовтермен бірге Орынбор Неплюев корпусында оқыған. Оқуын аяқтап елге келгеннен кейін 1887 жылы Жаңақалада өз қаражатына мешіт салдырып, «Дала уәлаяты» газетінің Бөкей Ордасындағы тілшісі болған. Оның ұлдарының бірі – Сәлімгерей Нұралыханов Алаш қозғалысының көрнекті өкілі болса, екінші ұлы Сейіткерей Нұралыханов кеңес өкіметін орнатуға араласқан. Ал қызы Хұсни-Жамал жастайынан қоғамдық салада белсенді рөл атқарған, кейін Арон Қаратаевқа тұрмысқа шыққан.

Сталиндік жендеттердің қуғын-сүргін тұзағына түсіп, күйеуі ұсталып, қызы Шахзада атылған кезде қартайған Хұсни-Жамал жұрттың көзіне түрткі болып, ол жүрген жерде тумалары милициядан қорқып үйіне кіргізе алмаса, ал таныстар сырт айналып кеткен. Кейін аштықтан далада қаңғып дүниеден өткен.

«Шахзададай қайратты да білімді қыздың анасы Хұсни-Жамал көшеде қаңғып қалып, 1945 жылы Алматыда көз жұмды. Аштан өлді деген де сөз бар. Оралда да қуғын-сүргінге ұшырап жатқан төрелеріне кете алмай, Алматыны қимай жүргені, бәлкім Шахзадасынан бір хабар болып қалар деген ана көкірегінің үміті болар» деп Сарсембина Б. «Қаратаевтар қасіреті» мақаласында жазған [4, 4 б].

Ал Арон Қаратаев туралы БҚО мемлекеттік архивіндегі №992 қорда «бай, кулактар» деген айыппен жер аударылуына қатысты құжаттарда сақталған.

Отбасының тірегі, мемлекеттік қайраткер Арон Ахметұлы Қаратаев туралы БҚО Полиция департаменті архивінде П-4290 айыптау ісі [5] сақталған. Айыпталушының жеке іс-парағында Арон Қаратаевтың 1874 жылы бай отбасында дүниеге келгені және руы «Төре» деп жазылған. БҚО Жымпиты ауданының №24 ауылынан 1928 жылы тәркіленіп, Алматы округінің Ащыбұлақ (қазіргі Алматы қаласы

маны) деген жерге 5 жылға (1929 жылдың 2 ақпанынан бастап) жер аударылған (ПД архивінде КазЦИК-тің 1928 жылғы 27 тамыздағы декретіне сәйкес Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы, «Талды-Бұлақ» деген жерге жер аударылғаны жазылған.).

Арон Қаратаевтың ісі бойынша оған Алашордашылармен байланысты, олармен ымаралас болды деген айып тағылып, осы іске қатысты бірнеше адамдар да тергеуге алынған. 1993 жылы 14 сәуірде «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы жарлыққа» сәйкес, ешбір қылмыстық құрамы жоқ деп танылып, заңды түрде ақталған.

Бұл суреттің кейіпкерлері туралы мақала дайындалып, «Сарғайған істе сақталған сурет» тақырыбында «Егемен Қазақстан» газетінің 2022 жылғы 28 наурыздағы санында жарияланған болатын. Осы зерттеудің толық нұсқасын аталған газеттен оқып танысуға болады.

Міне, осындай белгілі, текті әулеттен тараған талай қазақтың отбасылары XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы Кеңестік сталиндік қуғын-сүргіннің қасабынан құтыла алмай, өкінішті күйде, тарих сахнасынан жоғалып кете барды. Бұл біз зерттеген қатпарлы тарихтың тек бір мысалы ғана, әлі қаншама тағдыры тәлкекке ұшыраған жәудіреген көздердің иелері өз зерттеушілерін күтіп тұр.

Архив құжаттарын қарап отырып, тағы бір кездестірген таңқаларлық жағдай ол дәрігер, қоғам қайраткері Мәжит Шомбаловтың ісіндегі жағдайлар. БҚО Полиция департаменті архивінде 8 томнан тұратын №3606 М.Шомбаловты (Чумбалов) айыптау ісі сақталған [6]. Істегі тұтқын анкетасында «Чумбалов Мажит Мухамбетжанович, 1873 ж.т. БҚО, Казталов ауданы тумасы, қазақ. Алашорда жетекшілерімен, кеңес үкіметіне қарсы топтармен сыбайлас болғаны үшін» айып тағылғаны көрсетіледі. Енді құжаттардағы оған қосымша жамала берген айыптарда көп-ақ. Бірақ оның ішінде бір қызығы, дәрігер М.Шомбалов Саратовқа конференция барған сапарында сол кездегі өзі куә болған мынадай жайтты баяндаған екен. Бірде Жаңақала жақта ауылда советтер жиналыс өткізеді. Сол жиналыста ауылдағы көшеге И.Сталиннің есімін беру мәселе қаралады. Далада ұзыннан екі қатар болып жайғасқан көпшілік қауым ұзақ айтысып келісімге келе алмай у-шу болады. Сол кезде сыртынан алыста қарап тұрған ат үстінде тұрған осы ауылдың бір адамы шыдамай кетіп: «Ау, халайық неге айтысып у-шу болып отырсындар. Біздің ауылда екі көше бар. Соның біреуіне И.Сталиннің атын, ал екіншісіне Троцкийдің есімін берейік» - деп айқайлайды. Сол жерде лезде большевик белсенділер оны «Сталинмен Троцкийді салыстырды» деп тұтқындап, кейін «өкіметке қарсы, қауіпті адам» деп 10 жылға соттап жіберген. Осы оқиғаны Саратовтағы конференцияда айтқаны үшін дәрігер М.Шомбаловта өкіметке қарсы деп түрмеге қамалған. Мінекей, жазықсыз жандарға жабылған кеңестік саясаттың құйтырқылығында шек жоқ. Біз қарастырып отырған архив деректерінде айта берсе мұндай жәйттар өте көп, таң қалмасқа шара жоқ.

Көрнекті тарихшы ғалым Манап Қозыбаев кезінде «Тарихын тәңіріндей таныған ел тектілігін жоғалтпайды» деген болатын. Әрбір халық трагедиясына қатысты саяси қайраткерлердің сын сағаттағы позициясы, тарих алдындағы жауапкершілікті мойындарына алып, ұлт мүддесін байсалды, демократиялық жолмен шешуге ұмтылысы жаңаша ойлайтындардың, яғни ұлттық зиялы қауымның пісіп-жетілгенін білдіреді. Оның бір көрінісі XX ғасырдың басындағы Алаш орда қайраткерлерінің әрекеті дәл осы тұрғыдан қарастырылып, қазіргі зерттеушілер тарапынан шынайы бағаланып, дәлелді зерделенуі абзал деп санаймын. Алаш Орданың бір қанаты –Күн Батыс Алашорда.

Алаш қайраткерлері туралы көптеген жаңа, тың ақпараттар жарияланып жатыр. Ізденуші ғалымдар бұрын белгісіз немесе құпия болған деректерді тауып жарыққа шығаруда. Оған қоса сол қуғынға ұшыраған қазақ зиялыларының, немесе жазықсыз жапа шеккен қарапайым адамдардың бүгінгі ұрпақтарының, куәгерлердің естеліктері тұлғатанушы, алаштанушы және өлкетанушыларға мол дерек қорын құрайтындығы даусыз. Сол ізденіс жұмыстарының ішінде алаш қайраткері Жаһанша Досмұхамбетұлы туралы жан-жақты зерттеу жүргізілуде. Осы мәселеге қатысты өзіміз қарастырып зерттеген құжаттардан, дәлірек айтқанда құпия істердің ішінде Батыс Алашорда жетекшісі Жаһанша Досмұхамедовтың жеке оққағары болған Мұстафа Валиев туралы мәліметтер табылды. БҚО Полиция Департаменті архивінде аса құпия істердің арасында №П-3037 номерлі Мұстафа Валиевтің ісіндегі [7] 1938 жылы 8 шілдеде жазылған тұтқын анкетасында «Валиев Мұстафа, 1887 жылы Сасықкөл ауыл советі, Жымпиты ауданы Батыс Қазақстан облысында дүниеге келген. Тұрғылықты жері: БҚО, Жымпиты ауданы Ақраб колхозы, қатардағы колхозшы. Әлеуметтік жағдай: байдың баласы, алашордашы. **Хан Досмұхамедовтың оққағары, әскери қорғаушы** («Телехранитель Хана Досмұхамедова»)» деп жазылған (ПД архиві, П-3037 іс, 5 бет және оның артқы беті) [7].

Енді «Хан» деп тұрғаны қай Досмұхамедов? Бұл жөнінде сол Алаш Орда өкіметінің билігі кезеңінің куәгері қазақ зиялысы мемлекеттік қайраткер – Бақытжан Қаратаевтың «Алаш Орда тарихының қысқаша очерктері» атты күнделік жазбаларында ІХ бөлімінің атауы «Жанша Досмұхамедов – хан» - деп жазылған. Күнделікте «Досмұхамедовтер әскери өкіметтен большевиктермен күреске қырғыздарды (қазақтарды-А.Б.) дайындау үшін өздерінің орталығы Жымпитыға кетті және онда Орал облысының Жымпиты ауылында 1918 жылдың 18 мамырында қырғыздар съезін шақырды [8]... 1918 жылдың 18-24 мамыры аралығында өткен осы съезден кейін қырғыздар (қазақтар-А.Б.) Жанша Досмұхамедовты «хан» деп атай бастады, негізі бұл атақты ресми түрде таңбасада. Ал Жанша Досмұхамедов өзін «Хан» деп атағанына риза болып, соны мақтан тұтатын» - деп жазады. [8, 390 б].

Ендеше, аталған дерекке сүйенетін болсақ, «хан» атағын иеленген Батыс Алаш Орданың жетекшісі – Жанша Досмұхамедов болып шығады. Онымен бірге аталған Жымпитыдағы қазақ съезінде «Орал уәлаяты» уақытша өкіметі құрылып, оның төрағасы болып Жанша Досмұхамедов, ал өкімет мүшелігіне Халел Досмұхамедов, Иса Көпжасаров, Жанғожа Мергенов, молла (қазірет) Сағидолла Ізтілеуов пен Салық Омаровтар сайланып, «Орал уәлаяты» 5 уездке бөлінеді: бұрынғы Оралдың орнына Шыңғырлау, Ілбішіннің орнына Жымпиты, Гурьевтің орнына Темір және жаңадан Ойыл құрылады [ПД архиві, П-3037 Мұстафа Валиев ісіндегі айыптау хаттамаларынан] [7].

Бұған дейін Батыс Алашорданың жеке әскери жасақтары болғаны, олардың саны 2 мың адамға дейін жеткені туралы деректер кездескен.

Сонымен қатар алаштанушы Берік Әбдіғалиұлы «Алашорда әскері» атты кітабында «Қызылдар мен ақтардың арасында қақтығыс күшейіп, Батыс Қазақстан аумағына жақындады. Осы кезде елді аман алып қалу мақсатында Алашорданың батыс бөлімінің 1918 жылдың мамырында Жымпиты ауылында өткен төртінші облыстық съезінде арнайы қаулы қабылдады. ...Бұл ретте «ұлттық милиция» атауымен алаш әскери бөлімдерін қалыптастырған, Орал мен Орынбор казактарының, Самара («Комуч») үкіметімен одақтық қатынасқа түскен, солардан қару-жарық, киім-кешек, қаржы алған Батыс бөлімінің төрағасы Ж.Досмұхамедов Ақ әскердің тұрақты құрамына кірмей, жеке саясат жүргізді. Алаштық әскери бөлімшелер «ұлттық милиция» ретінде негізінен жергілікті халықтың қорғанысын қамтамасыз етті» -деп жазған болатын [9, 24 б]. Сонымен бірге автор «Өкінішке орай, біз Алашорданың Батыс бөлімінің әскери бөлімдері жайлы құжаттарды өзге архивтардан да таба алмадық. Сол себептен де жеке құрам, құрылымы пен полктар қолбасшылары жайлы материалдар, өкінішке орай, әлі табылмады» - деген қорытынды жасаған. Ал күні бүгінгі біздің ізденістеріміз осы мәселелерді қамтитын деректер қорын анықтап, Батыс Алашорда әскерінің басшысы Жаһанша Досмұхамедовтың әскери жасақтарын дайындаған юнкерлер мектебі, жеке құрамдар мен белсенді әскерилер Валиев Мұстафа (П-3037 іс), Сарығожин (Сарғужиев) Әміре (П-2520), Аблаев Айтқали (П-1220 іс), Оспанов Әлмұхамед (П-2471 іс), Искалиев Коба (П-2462 іс), Жәнібеков Дәулетқали, Меңдіқұлов Ниязғали істері (П-3406 іс), Жәңгіров Ғұмар (П-2461 іс), Бостанов Алтынсары (П-2471 іс), Хайдаров Хамит (П-2471 іс), Есенжанов Жасұлан (П-2793 іс), Кусепкалиев Каюм (№2463 іс), Досмұхамедов Ғаббас (П-2917 іс) істері және Байниязов Махмуд, Асанов Қалдыбай, Асанов Дүйсенбай, Бұрабаев Ғабдолла, Ибрашев Қазмұқаш және басқаларының жеке істерін тауып, зерттеп жатырмыз. Сондықтан алаш арысы Жаһанша Досмұхамедовке тікелей қатысы бар аталған есімдер туралы әліде жан-жақты зерттеуді қолға алса, XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси жағдайлар мен алаштануға қосылған зор үлес болар еді.

Соңғы кездегі «Алаш партиясы құрылған жоқ», «Алаш автономиясы болған жоқ» деген пікірлерге қатысты зерттеушілер арасындағы айтыстардың көбейгені көңілімізді түсіріп жібергені рас. Шынында да Алаш автономиясы 1917 жылы 12 желтоқсанда (1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында өткен II жалпықазақ съезінде) құрылып – 1920 жылы тамыз айына дейін аз уақыт болсада үш жылдай қызмет етті. «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 21 қарашасындағы санында Алаш партиясының бағдарламасының жобасы жарияланған. 1917 жылғы желтоқсандағы қазақ съезінің қаулысымен құрылған өкімет өзінің өкімет мүшелерін тағайындап қана қойған жоқ, олар мемлекеттіліктің негізгі белгілері – басшысы (А.Бөкейханов), орталығы, территориясы, милициясы, яғни әскері, салық жүйесі-ұлттық қор т.б. бекітілді. Мұны ешкім жоққа шығара алмайды.

Ал 1920 жылы тамыздан бастап бұған дейінгі Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын таратып, кеңестік жүйеге ауысты, Алашорда таратылды.

XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары өздері пір тұтқан Алаш идеясына адалдығын сақтап, ұлтты оятып, рухын көтерудің, ұлтты ұйыстырудың бірден-бір жолы деп таныды. Қазіргі зайырлы қоғам орнатып жатқан тұста ұлттық зиялы қауым ел арасында жарықшақ, сызат түсіретін әрекеттерден сақ болған дұрыс. Мемлекет басшысы, ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2022 жылғы 16 наурыздағы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Жаңа Қазақстан дегеніміз – егемен еліміздің болашақтағы бейнесі. Өз елінің ертеңіне сенбеген халық мықты мемлекет құра алмайды. Бұған тарихтан талай мысал келтіруге болады» деген еді [10]. Міне, қанша ғасыр өтсе де өткеннен сабақ алу, тарихи тәжірибеге сүйену, болашақта ел мүддесі жолындағы даңқты бабаларымыздың тәжірибесі мен ұстанымдарын қолдану арқылы ертеңгі жарқын өмірге деген нық сенімде болғанымыз абзал!

Әдебиеттер тізімі

1. История Западного отделения Алаш-Орды. Сборник документов и материалов / под общей редакцией М.Н.Сдыкова. – Т - 1., Уральск, 2012. – С. 346-347.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық, 4 том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 752 б.
3. Алаш. Алашорда. Энциклопедия. – Алматы: Арыс баспасы, 2009. – 544 б.
4. Сәрсембина Б., Қаратаевтар қасіреті / Б.Сәрсембина // Жас алаш. – 2010. – №48. – 17 маусым. - 4 б. <https://lib.kaznmu.kz/s-rsembina-b-arataevtar-asireti-b/>.
5. БҚО Полиция департаменті архиві, П-4290 А.Қаратаевты айыптау ісі.

6. БҚО Полиция департаменті архиві 8 том. №3606 М.Шомбаловты (Чумбалов) айыптау ісі.
7. БҚО Полиция Департаменті архиві аса құпия істердің арасында №П-3037 - Мұстафа Валиевтің айыптау ісі.
8. Каратаев Б.Б. Краткий очерк истории Алаш Орды // История Западного отделения Алаш-Орды. Сборник документов и материалов. Под. общей редакцией М.Н.Сдыкова. Т. 1., 2012. – 388 б.
9. Алашорда әскері. – Астана, 2019.
10. Тоқаев Қ.К. 2022 жылғы 16 наурыздағы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауы. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysynyn-2022-zhylgy-16-nauryzdagy-zhana-kazakstan-zhanaru-men-zhangyru-zholy-atty-kazakstan-halkyna-zholdauyn-iske-asyru-zhonindegi-sharalar-turaly-2921145>.

ӘОЖ 94(574)

Гайсина М. Б., Кенжегулова А.А.

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТҮСЫНДАҒЫ САЯСИ ОЙЛАР

Қазақ халқы асыл ойды қастерлеген, «ат сүрінгенше» ақыл тапқан, сан ғасырлар бойы сөз мұрасын көзінің қарашығындай сақтап, сөз қадірін жоғалтпай келген. Қазақ халқында билік айтып, әділ шешім шығарып, қара қылды қақ жарған қарағайдай билер мен шешендері аз болмаған. Би – шешендердің тарихта алар орны ерекше. Сан ғасырлар өтсе де билердің бейнесі мен сөздері, айтар ойы мен ақылы ешқашан өз күшін жойған емес. Күннен күнге жаңғырып, ешқашан өшпейтін аталы сөздері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасты.

Тарих беттеріне көз жүгіртсек көшпелілер қоғамы бытыраңқы болды. Сондықтан әр рудың өз мақсат-мүддесін қорғауға негізделген іс-әрекет нормалары өмірге келді. Уақыт өткен сайын сол нормалар дамып, қоғамдық қатынастарды реттейтін әдет-ғұрыптық заңдарына айналды. Жетекші ұлыстар әр кезде әдет заңдарын біртіндеп өмірге әкеліп отырды. Ел басшысы болған көсемдердің бойында билік етуге қабілеті бар, әділдік пен жамандықты, жақсылық пен жауыздықты ажырата алатын, әділ биге тән қасиеттер мол болған.

Қазақ хандығы құрылмай тұрып және хандық құрылғаннан кейін мемлекетті басқару жүйесінде билер, билер соты деген ұғымдар қалыптасып, олар өткен дәуірмен, сол дәуірде өмір сүрген халыққа қызмет етіп, еліміздің тарихи даму кезеңдерінде үлкен саяси рөл атқарғанын тарих беттері жокқа шығара алмайды. Қазақ тарихында билер соты институтының алар орны ерекше. Өйткені оның мемлекетте орын алған саяси және әлеуметтік жағдайларды тек әдеттегі құқықпен ғана емес, рухани, мәдени, салт-дәстүр негізінде де ұштастыра әрі теңестіре отырып қамтамасыз ететін бірден-бір құрылым ретінде алған рөлі ерекше. Билер соты мемлекеттік басқару жүйесімен бітісіп жатты. Билер кез-келген дауды түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен шешіп отырған. Хатсыз, ешбір жазусыз ауызша жүзеге асырды. Сол кезде бір бидің өзі осы күнгі қорғаушының да, айыптаушының да, полицияның да қызметін атқарған. Билердің іс қарау процесі ауызша, дауласушы жақтардың және куәгерлердің қатысуымен өткен. Билер шешім қабылдауда заттай айғақтарды, жауапкердің өзі кінәсін мойындауын, куәгерлердің сөздері мен ант су ішун негізге алған. Әсіресе, әділ төрелік ету үшін қаншалықты маңызды болса да кәмет жасына жетпегендер, ақыл-есі ауытқыған, дауласушы тараптардың тума-туыстары, достары куәгер болуға шақырылмады. Дауласушы екі жақты, барлық куәгерлерді тындап, қажет етсе ант қабылдатып алғаннан кейін билер өзара оңаша ақылдасып, қылмыстық іс болса — үкім, азаматтық іс болса кесім шығарған. Ол жоғарғы би -Төбе биге тек билер сотының мүшелері өзара ортақ шешімге келмей, дауласқан жағдайда ғана ғана жүгінген [1, 206 б.].

Ғасырлар бойы өзіне тиісті міндеттерді үлкен жауапкершілікпен атқарып, мемлекет пен халықтың игілігі үшін қызмет атқарған, қағазға түспесе де өз құндылығының арқасында қолданыста болып, сан түрлі қоғамдық қатынастарды реттеуде жоғары тарихи бағаға ие болған маңызды құжаттардың бірі - қазақтың ежелгі құқығы болып табылады. Алғашқы қазақ хандығы құрылған 1511 жылы ата-баба дәстүрімен 19 баптан тұратын Негізгі заң қабылданған. Оны халқымыз «Қасым ханның қасқа жолы» деп атады [1, 208б.].

Тәуке хан тұсында қазақ хандығының берекесі мен татулығы күшейе түсті. Тәуке ханның «Әз Тәуке», «адамзаттың данасы» деген қосымша аттары бар. Тәуке хан тағына отырған соң өзара шиеленіскен ішкі феодалдық бытыраңқылық пен алауыздықты жойып, бір орталыққа бағынған қазақ хандығын құруға барынша тырысты. Ханның шексіз билігін күшейтуге бағытталған реформалар жүргізді. «Хандық кеңестің» рөлін арттырды. Себебі ол феодал байлар мен билерден тұрды. Жыл сайын Күлтөбеде үш жүздің басын қосып жиналысын өткізді. Бұл тарихта «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деген атқа ие болды. Тәуке хан ішкі феодалдық бытыраңқылықты жою үшін өз қаасындағы беделді билерге арқа сүйеп, ақсүйектерді, сұлтандарды әлсіретуге тырысты. Тәуке ханның «Жеті жарғысы»

хандықта конституциялық құжат ретінде қаралды. Бұл құжаттың әрбір бабы сол кездегі заман талабына сай әзірленді. Ол қазақ елінің ұлттық бірлігін нығайтып, рулар арасында алауыздықты тежеуге көп үлес қосты.

Жүздер мен ұлыстар арасындағы үлкен даулар билер кеңесінде, қазақ арасында абыройы жоғары Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, тағы басқа билер алдында шешілетін болған [2, 32 б.].

Қазақтың атақты билері Төле би Әлібекұлы, Қазыбек би Келдібекұлы, Әйтеке би Байбекұлыдан қалған сөз дәстүрі атадан балаға мұра болып бізге де жетті. Ата- бабамыз қалдырған ауыз әдебиеті мен нақыл сөздер дейтін ғажайып мұрасында халықтың рухани мұрасы, мәртебесі, тұрмыс салты, мінез- құлқының мәні бар. Олар замандастар болған. Төле би туралы академик С. Зиманов былай дейді: «Төле би қазақтың ежелгі этностық бірлестігі үйсіндерден шыққан. Әр түрлі деректер бойынша, ол Ташкент маңында дүниеге келіп, онда өмірінің жастық кезін және соңғы жылдарын өткізді. Оның шыққан тегі аты аңызға айналған Майқы биден басталады. Әкесінің еркі бойынша бала Төле бес жасынан бастап оқуын бастады, 9 жасынан бастап әкесінің басшылығымен сот талқылауларына және сот шешімдерін шығаруға қатысқан, ал 15 жасында Төле дана ақсақалдардан, атап айтқанда, 100-ге келген Сарыарқадағы атақты Әнет бабадан бата алып, сынақтар мен өзіндік аккредиттеуден сәтті өтіп, дербес қазы жолына түседі» [2, 32 б.].

Ұлы жүз – Әзіз Төле би XVII - XVIII ғасырлардағы ұлы тұлғалардың бірі. Абылай ханнан бастап, Бөгенбай батырға дейін ақыл-кеңес беріп келген атақты Бұқар жырау да Төле биді халыққа үлгі, өнеге етіп жырлады.

Аты аңызға айналған Төле би қайтыс болардың алдында үш жүздің игі жақсысын жинап алып:

- Аттың құнын, ердің құнын, әйелдің құнын өз ақылымызша шешкен жөн. Малға салсаң баспайтын, ұрсаң шаппайтын жабы бар да, қусаң жететін, қашсаң құтқаратын желден жүйрік тұлпар бар, екі адамның басы қосылса өсек айтатын әйел бар да, бір елге ана, пана болатын әйел бар. Шешім айтқанда осылардың ара-жігін ашып, екшеп барып, құн кесулеріңді өтінем,- деп аманаттап артқа қалып бара жатқан ел ағаларына [2, 32-33 бб.].

Қазыбек Келдібекұлы 1667 - 1764 жылдар аралығында өмір сүрген Орта жүз биі. Тәуке ханның атақты «Жеті жарғы» әдеп - ғұрып заң жобасын құрастырушылардың бірі. Қазыбек бидің беделі мен ықпалына қазақ хандары ғана емес, ұлы дала империяларының барлық билеушілері де сүйенген, атап айтсақ 1761 жылы Қытай империясының елшілері, 1762 жылы орыс мемлекетінің өкілдері оған арнайы келіп, кеңес алып қайтқан.

Қазыбек би дәстүрлі Сарыарқалық мәдени ортада өседі, сол ортада тәрбиеленді, ол өте дарынды бала болды. Сондықтан оны қоғамдық қайраткерге дайындады, халықтың ауызша рухани байлығын, даналығын игеруге, шешендікті меңгерудің техникасына үйретті. Орта Жүзде Қазыбек би беделді, өз ортасында кеңінен танылған адам болды. Орыс өкілінің 1763 жылға қатысты бір ресми хабарламасында былай айтылған: «Орта Жүзде Қазыбек биді үнемі және күнде дерлік Әбілмәмбет ханның өзі де, Абылай хан да, және басқа ұлыстардың сұлтандары, ақсүйек старшиналар да әр түрлі кеңес сұрап келетін, және оның келісімінсіз ешқандай ақсүйекті қабылдамайтын, басты қазы ретінде құрметтейді» [3, 14 б.].

Қазақ руларының басын қосып, бір орталыққа жинаған және туысқан қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарының басын қосып, жоңғар шапқыншылығына қарсы халық әскерін құрған Тәуке ханның кеңесшілерінің бірі – Әйтеке би болған.

Артында аталы сөзі қалған, есімі ел жадында сақталған қазақтың киелі, Кіші жүздің айыр тілді шешен билерінің бірі - Әйтеке би. Әйтекенің есімі елге ең алдымен асқан шешендігімен, әділ төрелігімен мәлім.

Әйтеке би туралы академик С.Зиманов: «Есімі Кіші жүздің ежелгі аумақтарының шегінен тыс алысқа созылып жатқан Әйтеке би өзінің дәуірінде аңызға айналды. Оның туылған жылы мен қайтыс болған жері жуықтатып анықталған. Әйтеке бидің Төле би мен Қазыбек бидің замандасы болғаны көпшілікке белгілі. Олармен бірге XVII ғасырдың соңғы ширегінде және XVIII ғасырдың бірінші жартысында қазақ халқының үш құрылтайын билеушілер тобына кірген. Әйтеке атақты Ұлықбектің медресесінде оқып, оны сәтті бітіріп шыққан. Араб, парсы және түрік тілдерін меңгерген. Бес жасынан бастап Жалаңтөс билеушінің отбасында атақты қызыл езу билерде билік мектебінен өткен. Әйтеке бидің идеялық мақсаттары бастапқыда Төле би мен Қазыбек би басшылыққа алған мақсаттармен ұқсас болды. Олардың барлығы халыққа шынайы және әділ қызмет етуді өздерінің бірінші және бастапқы мақсаты етіп қойды». Төле бидің тапқырлығы, даналығы және биязылығы оның көзінің тірісінде Бұқар жырауда, Қазыбек биде, Әйтеке биде танылған [2, 231 б.].

Би сонымен қатар елші, дипломат ретінде де танылды. Қазақта мынадай сөз бар: «жауластырмақ жаушыдан, елdestірмек елшіден», «елшісіне қарап, елін таны». Яғни биді екі елді татуластыру үшін елшілікке жіберген. Би тек ел ішіндегі даулы мәселені шешіп қана қоймай, ел мен елді бітістірген мемлекеттік саяси қайраткер болды. Билер сонымен қатар саясатпен де айналысып, қоғам қайраткері ретінде де танылды. Хан қаншама қаһарлы болғанымен «Билер кеңесінде» көпшілік дауыспен қабылданған шешімді жеке дара билігімен өзгерте алмаған. Әйгілі әз Жәнібектің жанында ел ішіндегі, сондай-ақ сыртқы саясатының барлық мәселелерін талқылап, баға беріп, жөн жоралғы сілтейтін алпыс би болған екен. Атақты Абылай ханның жанында үнемі кеңесші сегіз би болған.

Би адамның жан - дүниесін, мінез - құлқын бір көргеннен - ақ тап басып танитын керемет психологта болған [4, 16 б.].

Билер заң нормаларын, құқықтық дәйектемелерді түсіндіруде және заң шешімдерін талқылауда, және ол шешімдерді орындату әдістерін анықтаумен шектелмей, олар қоғам өмірінің барлық салаларына дерлік белсене қатысты. Билер соты аса беделді және орталық биліктен тәуелсіз орган болған [3, 3 б.].

Алты Алаштың қамқор атасы атанған Асан Қайғы-шамамен алғанда 1361-1473 жылдары аралығында өмір сүрген тарихи тұлға. Қазақ ордасы өзінің егемендігін алып, Керей мен Жәнібек хандар дербес хандық құрған кезеңде Асан Қайғы сол дәуірдің ғұламасы ретінде қазақ халқының бірігуіне, жас мемлекеттің нығаюына үлес қосқан саяси тұлғалардың бірі болды. Ол әз Жәнібек ханның көмекшісі болған, қоғам өміріндегі әлеуметтік-саяси мәселелерді даналық тұрғыда талдап, саралап отырған. 1465 жылы Шу, Сарысу алқабында Қазақ ордасы құрылғанда ел іргесі берік, ағайын арасының мықты болуын тілеп, жаңа мемлекеттің жақтаушысына айналған.

Ш.Уәлиханов тарихи аңыздарға сүйене отырып, Жәнібек пен Керей Әбілхайырдан бөлініп кеткен кезде олардың қасында Жиренше шешеннің, Асан Қайғының болғанын айтады. Асан Қайғының қазақ ұлыстарының басын біріктіретін Жерұйықты іздегенін жазады [5, 165 б.]. Асан Қайғының Жерұйық мекенін іздеуі халық басындағы қиыншылық, мал мен жанға тыныштық жоқ, бақ-береке орнамаған, қауіп-қатерлі сол кез себеп болған. М.О.Әуезовтың керемет мынадай сөзі бар: «жетсе ғана соны мекен етсе ғана, халқы бақытты болмақ. Игілікті ырыс атаулының жанды көрінісі, белгісі болып қой үстіне бозторғай жұмыртқаламақ. Мұнда малға, шаруаға да береке бар, адамға да бақ-береке, тату-тыныштық, шат-шадыман тіршілік бар. Міне, осындай жерді өзі үшін емес, елі, жұрты үшін іздеген Асан - ел қамқоры» [6, 233 б.].

Хандық дәуірдегі қазақтың ауызша және жазба әдебиетіндегі еркіндік, отанды қорғау идеялары өте өзекті болып келеді. Билеушісі мен халқының ынтымағы жоқ жерде, дұшпанының алдауына сенген, арбауына көнген жерде, інісі мен ағасы дауласқан, ханы мен қарашасы жауласқан жерде ел елдігінен айырылады дейді көне мемлекетінің билеушісі Күлтегін. Бұл даналық сөз ұлан даланы мекендеген ел іргесіне жау тисе қажет кезінде ұл - қызы атқа мініп, жауға шапқан ұлтымыздың бірлігін, тектілігін, ежелден қанына сіңген қастерлі қасиетін көрсетеді.

Қазақ жыраулары XV-XVIII ғасырлар аралығында бүкіл әлемдік мәні бар аса құнды әдеби мұра жасады. Олардың жырларында сол кездің қиын-қыстау шақтары, орын алған тарихи оқиғалар мен жаугершілік заманның көріністері жатыр. Жыраулардың шығармаларынан жауынгерлік рух, ұлт-азаттық күрес, бостандықты көреміз. Жыраулық өнер жаугершілік заманда туғандықтан, онда әскери өмірді, ел қорғау, батырлық пен ерліктің жырлануы заңды құбылыс. Жырларды оқыған кезде сол кездегі сауыт - сайманмен қаруланған әскер жасағын, жауынгерлік айбын мен ерік жігерді көресің [7, 213 б.].

Қазақ қауымындағы ақын-жыраулар халықтың дәстүрлі мәдениетін дамытып қана қоймай, билік иелерінің санасына, саяси ойларына ықпал етіп отырған. Қазақ жыраулық өнерінің көш бастаушыларының бірі, өз заманындағы билік үшін болған күрестердің барлығына дерлік қатысқан ақын Шалкиіз Тіленшіұлы болатын. Ол әлеуметтік теңдік ғана емес, адамдардың бәрінде тең мүмкіндік болуын қалады. Алайда, ақын заң алдындағы биліктен, адамдардың Тәңір алдындағы теңдігін жоғары қойды.

Сондықтан да біздің ата-бабаларымыз өткен өмірді, тарихи және саяси маңызы бар ірі оқиғаларды өлең, жыр, қисса немесе дастан түрінде есте сақтап, атадан балаға мұра етіп қалдырды.

Қазақ халқының ақын жыраулар ішінде ерекше орны бар тұлғаның бірі Бұқар жырауға тоқталсақ (1693-1787 ж.), оның әкесі арғын руынан шыққан Қалқаман батыр болған. Бұқар жыраудың өмір сүрген кезі XVIII ғасырға сәйкес келеді, яғни бұл кез тарихтан белгілі әйгілі жоңғар шабуылдары болған кез. Өзінің бар ғұмырын Абылай ханмен бірге өткізген ол қандай да бір саяси мәселе болмасын, өзімен талданып, оның ақылдасуымен шешіліп отырған. Тіпті жырау Абылай ханмен бірге жорықтарға да аттанып, елдегі саяси-экономикалық мәселелерге де араласып отырған. Бұқар жырау мемлекет басқару ісіне белсене қатынасып, саяси істерге елеулі ықпал етіп отырған би ретінде де танымал болды. Бұқар сол кездегі өз халқының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде ел бірлігін берік ұстау, халықты беделді хан, батырлардың төңірегіне идеялық топтастыруды маңызды да саяси басым міндет деп түсінді.

Ханнан қаймықпай, билікке мастанып бара жатқан ханды тәубесіне түсіріп, шындығын айтып отырған. Әділетсіз, қайырымы жоқ ханды ақын-жыраулар «хан талапай» етіп сынаса, ал мұны халық қолдаған. Бұл қазақ халқына ғана тән дала демократиясының бір көрінісі деп түсінуге болады. Қазақ елі географиялық тұрғыда алпауыт мемлекеттердің айнала қыспағында тұрғанын, өзінің тәуелсіздігін сақтап қалуы өте қиын жағдайда екенін сезген жырау, қазақ елі кімнен көмек сұрау керек дегенде орыс патшалығын көрсетеді. Бұл туралы мынадай дерек бар: Абылай хан Ресей патшалығына соғыс ашпаққа ниеттенгенде, Қабанбай, Бөгенбай батырлармен қатар Бұқар жырау да бұл идеяға қарсы шығады. Абылай хан қол жиып, жорыққа аттанбақ болғанда жырау оған: «Абылай, сен қамалды бұзып қақ жарған Қанжығалы Бөгенбайдан асқан батыр ма едің?» деп, бір жағынан, ханның жауды жеңуі халық батырларының арқасында екендігін айтса, екіншіден, орыспен соғысуды стратегиялық тұрғыда дұрыс емес деп санауы еді. Жырау орыспен соғысу елге жаулық жасаумен тең деп бағалап, олармен ынтымақта өмір сүруге шақырады [8, 106-108 бб.].

Қорыта келе, қазақ халқының ақын-жырауларының шығармашылығына ұлт тағдыры, ел мен жер, халық қамы арқау болды. Олар өздері өмір сүрген заманның ащы шындығын жырлары арқылы баяндады. Отанды сүю, ұлттық намысты асқақтату, ел бірлігі мен елдің саяси тұрақтылығы туралы ой қозғап, негізінен алғанда идеологиялық рөл атқарды.

Әдебиеттер тізімі

1. Оразбаева А. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. – Алматы, 2004. – 206 б.
2. Зиманов С. Қазақтың ұлы билері. - Алматы, 2003. – 32 б.
3. Мәми Қ. Билер соты – әлемдік құндылық // Егемен Қазақстан. – 2008. – № 137. – 3б.
4. Ізімұлы М. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы., Алматы. – 1998. – 16 б.
5. Уәлиханов Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. II том. - Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы, - 1985. – 165 б.
6. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. XVIII том. – Алматы: Жазушы, 1985. – 233 б.
7. Дулати М.Х. Тарих-и рашиди. - Алматы: «Тұран» баспасы, 2003. – 213 б.
8. Бес ғасыр жырлайды. Алматы, 1989. 2 томдық, 1 том. – Б. 106-108.

ӘОЖ 332.02 «18» (574.1)(043.3)

Мұратов Е.Н.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

СЕЙІТҚАЛИ МЕНДЕШЕВ – ҰСТАЗ, КҮРЕСКЕР, ТӨРАҒА

Тарих талай тұғырлы тарландарды өзімен бірге алып кетті. Алайда қайтпас қайраткерлерімізді қарт-тарихтың қойнауынан суырып, жаңаша зерттеп, жаңа ұрпаққа таныту да қолдан келмейтін іс емес. 1920 жылы кезінде ұлттық мемлекет құру жолында бас көтерген Алашорда үкіметі таратылып, орнына автономиялы Қазақ Республикасы Орталық Атқару Комитеті дүние есігін айқара ашты. Оның төрінде Сейітқали Мендешев секілді бәрінен де ел мүддесін биік қойған мемлекет қайраткері басшылық етті.

«Әр замананың өз рәсімі, өз салты бар. Біздің замандағы салт: әркім құқына таласу, хұқына тартысу болады. Жылау салты артта қалды» деп Әлихан Бөкейхан айтқандай, С.Мендешевтің де қол бастап, қазаққа төбеден төнген түнектен азат ету жолында бар қажыр-қайратын сарп етуіне де сол кездегі тарихи-экономикалық жағдайлар алғышарт болды. С.Мендешевтің талас жолына қадам басуына заманның өзі түрткі болды, оны өз заманы тәрбиелеп шығарды. Сан түрлі елеулі оқиғаны көрген Бөкей Ордасының Нарын құмында дүниеге келген болашақ қайраткер, орысша білім алса да қазақтығы мен көкейдегі азаттығын ұмытпады. 1937 жылдың 23 сәуірінде өзі жазып қалдырып кеткен автобиографиясында әкесі Мендеш Дәулебаевтың қалмақтан тараған төлеңгіт руынан екенін мәлім етеді. Профессор Амангелді Шамғонов өзінің «Төлеңгіттер қауымы және Бөкей ордасында төлеңгіт руының қалыптасуы» атты мақаласында төлеңгіттер туралы біраз деректің басын салады. Мысалы, кезіндегі Аңырақай шайқасынан кейін Әбілхайыр хан жоңғарлардың Торғауыт тайпасының хан тұқымынан тараған алты баланы өлтіртпей, өсіріп, өзіне төлеңгіт етіп қалдырады екен. Осы алты ұл Мендешевтер шежіресінде көрсетілген, оның ішіндегі Қырғызбай Құрымнан Дауылбай, Дауылбайдан Мендеш, Мендештен Сейітқали туған. Орыстың тырнағы жанға да, тәнге де батып тұрған кезеңде қазақша тәрбиелеп, өзіндік көзқарасының қалыптасуына бірден-бір себепкер болған қазақ ақыны Шәңгерей Бөкеев еді. Сол кездегі ұлт зиялыларының дені мұғалімдік білім алды. С.Мендешев те өз өмір жолын ұстаз деген ұлы мамандықпен байланыстырды. Оның оқуға деген талпынысы ғылым мен мәдениет қайнап тұрған, Петербург мен Мәскеуден кенде түспейтін, тіршілігі қайнаған Қазанға алып келді. Еркіндікке деген алғашқы қадамдар осы кезде там-тұмдап қалана бастады. Революцияшыл бағыттағы ақын-жазушылар мұрасымен танысып, білім ордасындағы саяси жағдайлармен тыныстаған болашақ қайраткердің бар дүниетанымы мен діндеген мақсаты бұлыңғырлықтан ада болып, айқындала түсті. Туған топырағына оралып, бала оқытып жүргенде де кеудесіндегі отын өшірмей, ағарту, азат ету жолына шындап кіріскен-ді.

Жер – қай халықтың болмасын басты байлығы, елдігінің нышаны. Меншікке қол соғып, билеп-төстеп алуға ешкім де жол бермейді. Жерді алды деген сөз – елді алды деген сөз. Тәуелсіздік алып, шекарамыздың іргесі қаланғанға дейін дұшпандарымыз жерімізге тиіп-қашып, өздерінің кетпендері мен тырмаларын батырып, қамал-қорғандарын салып берекесін қашырды. 1913 жылғы Бүкілресейлік съезде ағарту бағытында баяндама оқыған С.Мендешев көп зиялыға танылып, саяси бастамалардың басы-қасында жүрді. 1916 жылы Астрахан губернаторы И.Соколовский жергілікті халықтың жерлерін жаппай тартып ала бастайды. Осыған наразы болған қазақтардың арызын Санкт-Петербургке жеткізбекші болған Н.Ибрагимов пен Ғ.Ахметов 1916 жылы маусымда С.Мендешевке тілмаш әрі жолбасшы ретінде бірге баруды өтінеді [1, 16 б.]. С.Мендешев өтінішті жерге тастамай, жан-жақты дайындалып Мұсылман

фракциясына қазақтың арыз-шағымын жеткізді. Бас изескенмен, іліп алар нәтиже болмады. Іле-шала 1916 жылғы патша жарлығы халық арасында дүрбелең туғызды. Ел ағалары жиналып болыс старшындарына орынды сындарын да айтып жатты. Мәселен, тоқсоба руының құрметті ақсақалы, 86 жастағы, Тастенбек Желдібаевтың «Патшаңа сәлем айт, біз кісі бермейміз, бізден керек болса, ақша алсын» деп сөз сөйлеуінің артында жалпыхалықтың үні жатқанды [2, 5 б.]. Дегенмен мұндай қарсылықты патша шабармандары бей-жай қалдырмасы анық еді. С.Меңдешев жақтастары М.Сарсембиев және Н.Залиевпен бірге ұлт-азаттық көтерілісті ұйымдастыруды ойластыра бастайды. Осының салдарынан 4 айға темір торға тоғытылды. Бұл оған қанат бітірмесе, тауын қайтармады. Бүлік жолымен емес, білім-білік жолымен жүруді таңдап, Ә.Жангелдин, А.Байтұрсынов, Ж.Мыңбаев, Н.Нұрмақов секілді қайраткерлермен тетелесе жұмыс жасап, билік жолында биіктей берді.

1919 жылы 24 маусымда РКФСР ХКК төраға В.И.Лениннің қатысуымен өткен мәжілісте Қазревкомның жеке құрамы туралы мәселені талқыланып, Қазревкомның бірінші құрамына С.Пестковский (төраға), В.Лукашев, Ә.Жангелдин, М.Тұнғаншин, С.Меңдешев, Б.Қаратаев кірді [3, 69 б.]. 1920 жылы 25 тамызда өткен РК(б)П ОК Саяси бюросы мәжілісінің қорытындысында С.Меңдешев жаңадан бекітілген Қазревкомның және Қазоблпартбюроның құрамына мүше болып кірді [4, 196 б.]. Қазақ даласында тәй-тәй басқан жас Қазревкомды осындай елім деген ерен, бар жиған-терген қазынасын ел бүгінгі мен болашағына арнаған ардақты тұлға жетектеді. Қазревкомда ағарту саласы бойынша жұмыс істеп, кейін төрағаның орынбасары қызметін қоса алып жүріп жер мәселесі, суаттандыру мәселесі бойынша өнімді еңбек етті. Кейіннен ҚазОАК төрағасы болып сайланған кезде де тура жолдан таймай, Қазақстанның аумақтық тұтастығын қызғыштай қорыды. Маңғышлақ уезі мен Закаспий облысына қарасты 4, 5-болыстарды ел аумағына қосып, Адай уезін және 5 адамнан тұратын уревком құрамын бекітті. 1921 жылы Сібірден Алматы, Семей облыстарын бөліп, түгелімен, шашау шығармай Қазақстан аумағына қосу ісінде табанды күрес жүргізген де С.Меңдешев бастаған топ болды.

«Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек» деп ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, халықтың көкірек көзін ашып, сауаттандыру жолында С.Меңдешев білек сыбана тер төкті. ҚазОАК президиумының 14-мәжілісінде «ҚАКСР-дегі сауаттыларды есепке алу туралы» мәселенің басын шалды. Қазақ сауаттыларын сауатсыздықты жою үшін күреске жұмсады. Басты тіл деп қазақ тілін танып, қазақша білмейтін орыстармен орысша, орысша білмейтін қазақтармен қазақша қарым-қатынас жасау керектігін, яғни тіл жағынан ешкімді еш уақытты күштеуге болмайтынын ескертіп, тіл саясатын шебер ұстанды. «Қазақтар кеңес үкіметіне жаулық пейілмен қарайды» деген алып-қашпа сөздерге қарсы дәлелді жауап беріп, ауқымды конференция, жиналыстарда қазақ халқы мүддесін қашан да ақтап шықты.

1919-1922 жылдар арасындағы қазақты жалмаған ашаршылық кезінде де жығылған еліне тірек болып, есеп жүргізді. 1921 жылы С.Меңдешев Түркістанға сапар шегіп, аштықтан зардап шеккен қара халқына пана іздеді. Ол келісім бойынша аштыққа ұшыраған Қазақ АКСР-нің 250 мың адамын Түркістан республикасы қабылдап, азық-түлікпен қамтамасыз етуге келісім берді [5]. Ыстық тамақ, жылы төсекте маужыраған кей «беделді»-дінің соңына ермей, өзінің перзенттік борышынан тайқып кетпей, жоғарылаған сайын төмендегі туған халқына қарайлап, солардың қамын жеумен болды. Аштыққа шалдыққандарға көмектесетін Төтенше комитеттің іргесін қалап, әскери коммунизм тигізген залалдың орнын жамады. Бұл ақгвардияшылармен күрестің өршіп тұрған шағы еді. Осындай кезеңде кеңпейілді, мейірімді Сейітқали Меңдешев «Жұрым» станциясында аштықтан әлсіреген Гүлсім және Рахима есімді қыздарды асырап алып, өз фамилиясын беріп, балаларымен бірге тәрбиелейді екен [6]. Осындай жомарттығынан-ақ оның азаматтық позициясы берік екенін көреміз. Бөтен деп төстен теппей, балаларымен тең өсірген, ұрпағым деп алақанында аялаған қайраткердің ақ пейілі үлгі тұтуға тұрарлық. Әйелі Рәзия Меңдешева да көрегенді ұстаз болған. Алма Оразбаева секілді белділермен қолтықтаса жұмыс істеп, түрлі мәдени-шаралардың басы-қасында жүрген. Ғұбайдолла, Қабдолла есімді екі ұлы, Жұпар есімді қызы болған. Қызы Жұпардан туған Софья атты жиені – ақын Жұбан Молдағалиевтің жары.

С.Меңдешев шебер саясаткер болды. Сталинмен іс жүргізуді тез меңгеріп, ел жағдайынан хабардар етіп, Г.Д.Юдовский секілді халық жайын түсінгісі келмейтін басшыны қазақ басшылығынан алыстатты. 1923 жылы 6 желтоқсанда Қазатком Президиумының қаулысы бойынша «Қырғыз тілінде іс жүргізуді енгізу жөніндегі Орталық Комиссия туралы ереже» бекітілді. Яғни, С.Меңдешев, С.Сейфуллиндер Қазатком құрамында тек қазақ қызметкерлерінің жұмыс жасауын қарастырып, қазақша іс жүргізуді насихаттап, баспа ісі, заң-актілердің қазақ тілінде жазылуын басты назарда ұстады. Осылайша олар билік басына қазақ жұмысшыларын тартты. Қазақ тілін орыс тілімен қатар қойып, қазақтығымызды таныту үшін барын салды. Бұндай батыл қадамдар екінің бірінің қолынан келе бермейді. Өлбетте, орыстар тарапынан да қарсылық болып, дабыл қағылды. Бірақ оған қарамастан, алған беттерінен қайтпай, жұмысты одан әрі қарай жалғастырды. 1924 жылдың басында республиканың барлық қазақ болыстық атқару комитеттеріндегі орыс қызметкерлері қазақтармен алмастырылып, іс жүргізу қазақ тіліне көшірілді. Сонымен қатар, қазақ болыстары деңгейінде жұмыс істейтін қаржы агенттері, милиционерлер, мемлекеттік сақтандыру агенттері, халық соттары, тергеушілер және т.б. қазақтармен алмастырылды. Бұл үлкен жетістік еді. Біріншіден, қазақ халқы өзінің елдік құндылығын

сақтап, тілін асқақтатты. Екіншіден, қазақ арасында жұмысшы таптан бөлек, кеңсе қызметкерлері, мекеме жұмысшылары, белді оқымысты азаматтар шыға бастады. Үшіншіден, қазақ жастарының білім алуына жол ашылып, орталықпен байланыс күшейді.

Дегенмен бұл талпыныстары қайраткерге кейін соққы боп тиді. Мемлекеттік аппаратта ұлттық басымдықты көздеп осындай әрекеттер жасаған С.Мендешевті қызметтен кетіру мәселесі қолға алынды. Бірақ ол бұнымен тоқтап қалмай, қазақ жерлерін біріктіру ісіне шындап кірісті. Түркістандағы қазақтардың, Ташкенттің Қазақстанға қосылуы үшін күресті. Бірақ Орталық қолдамай, С.Мендешев бастаған біраз қайраткерлер жеңіліс тапты. 1925 жылы С.Мендешев қызметтен шығып қалды. Сайлауды қайта қарастыруды өтініп хат жазғанымен, нәтиже болмады. «Маған ауыр осылардың бәрінен, өз ауылымның иттері үріп, қапқаны» деп А.Байтұрсынұлы жырлағандай, С.Мендешевке қарсы топтар лек-легімен шыға бастады. «Байшыл», «солшыл», «партияға қарсы» деген желеумен баяндамалар жасалды, «мендешевшілдік» деп ұран тастап, оны жою үшін түрлі мақалалар жазылып, айтыс-тартыс болды. Бұл жанжалдарға қарсы тұрып қана қоймай, бұрынғы қарқынын бәсеңдетпей, қайта мемлекеттік іске араласты. 1931 жылы 11-16 ақпанда Алматыда өткен ҚАКСР кеңестерінің VIII съезінде С.Мендешев Орталық тізім бойынша Қазатком құрамына сайланса, 16 ақпанда өткен 8-ші сайланған Қазаткомның 1-сессиясында Ағарту халкомы болып қайта бекітіліп, бұл қызметті 1933 жылдың 25 маусымына дейін атқарды. 1934 ж. 8-16 қаңтарда Алматыда VIII Қазақстан өлкелік партия конференциясының мәжілісінде Қазөлкеком мүшесі болып сайланса, 1935 жылдың қаңтарында Қазаткомның Президиумы құрамына мүшелікке кірді [7]. Жаңа қазақ әліпбиі, алғашқы ғылыми мекемелер, азамат соғысының тарихы, Қазақстан тарихы жөніндегі оқулық шығаруды ұйымдастыру секілді біршама комиссиялардың төрағасы болып қызмет атқарды. Осылайша өмірінің соңына дейін қай салада, қай бағытта жүрмесін туған елінің мүддесін басты орынға қойып, сауатсыздық, жер дауы секілді шайқастарға жасқанбай кірісті. 1938 жылы антикеңестік ұйымның мүшесі деген желеумен ату жазасына кесілді. Осылайша азамат-ғұмыр елімен қоштасты. Бірақ ел онымен қоштаспақ емес. Артында тау-тау мұра қалдырған жанның тәні жырақтаса да, жаны халық жадында.

С.Мендешев баспасөзден қалыс қалмай, халықпен алтын көпір түзіп, болып жатқан оқиғалар, тындырып жатқан әрекеттерін хабарлап мақалалар жазған. «Жизнь национальностей» журналында 1923 жылы жарық көрген «Қырғыз Автономиялы Республикасы» атты мақаласында оның азаматтық мұратына куә боламыз. «Ұлан-ғайыр дала жаңғырды. Ғасырлар бойы орыс самодержавиесінің құрсауында күрескен халық күш-қуаты революциялық ынта мен өрлеуден өз орнын тапты» деп автономиялы республика болғанымызды тебірене жазады. Бұған дейін қара халықтың билік басында не боп жатқанынан бейхабар өмір сүргенін, басшысы жоқ елдің қай бағытқа барарын білмей адасқанын сөз етеді. Енді ондай күннің артта қалғаны, ел болашағының революция жолына түскені авторды қуантпай қоймайды. Бұл мақаласында «Алашорда» қозғалысын қолдамаса да, олардікі демократия жолы, С.Мендешевтің тірек еткені социализм жолы екені, яғни, екі тарап та ел тізгіні қазақтың өзінде болғанын, бұғаудан шығып сара жолға түскенін қалады. Екі тарап өз бетінше әрекет етті. Мақсат – біреу. Бұдан бөлек мақаласында жұттың жұртты жалмағанын, ашаршылыққа, мал шаруашылығына қатысты түрлі статистикалық деректер келтірілген. Жұт қазақ халқының отырықшыландыруға сеп болады деп түйді. Отырықшыландыру арқылы ел ішінде өркениет дамитынын баса жазған. «Қазіргі уақытта Кирреспубликада ашаршылық зардабының орны толтырылып, халықтың қасіретін – ашаршылықты өз мақсатына пайдаланбақ болған қарақшы бандалар толығымен жойылды: орталық және жергілікті билік күшейді; Октябрь революциясының идеяларына адал еңбекші бұқара кеңестік құрылысқа белсене қатыса бастады» деп халықтың еңсесі көтеріліп жатқанын қуана баяндайды. Расымен де, жұттан жығылып шыққан халыққа кеңес үкіметінің екі қолға бір күрек тауып, жұмысшы тапты қолдауы, өнеркәсіптің дамуына бет бұру, жаңа жұмысшы кадрлардың оқуына баса назар аударылуы секілді жаңалықтар халыққа үлкен тірек болды. Халық сүйенетін арқа тапқанын медет тұтты.

«Қызыл Қазақстан» журналының №23-24 сандарында жарық көрген «Қазақстан Кеңесінің 4-інші сыйезі туралы» атты мақаласын: «4-інші өктәбір, байлардың тепкісінде шіріген қазақ жарлыларының басқа елдің де жарлыларымен бірге бастарын қосып, өздерінің мемлекеттерін қолынан тұрғызған ұлы күні» деп бастап елдегі шаруашылық жайын тілге тиек етеді. Екібастұз, Ембі, Риддер секілді ірі өндіріс орындарының, Каспий теңізіндегі балық байлығының жай-жапсарын, олардың жұмыс күшін нығайту жолдарын, шикізат өндіруді жолға қою мәселелерін қарастырады. «Бірі ойда, бірі қырда, бассыз, аяқсыз шашау отырған елдерді тұрмыс ретіне қарай келістіріп аудандап бітіре қою жылдам бола қоймайды... Сондықтан аудара қарап, ақтара тексеріп, халықтың шаруасына қыйғаш келмей, жігін тауып жарып шығу ашық борышымыз» деп жер қолайсыздығынан көшпелі боп жүрген халықты отырықшыландыру, аудандарға біріктіруді қолға алады. Егіндік тұқымын тауып беру, шаруашылыққа қажет құрал-саймандар жасау, комитеттер құру деген секілді шараларды қарастырады. Бүкіл Қазақстанды 1 аймақ, 14 ауданға бөлу туралы идея ұсынады. Кеңсе ішін саны көп, сапасы жоқ жұмысшылармен толтыра бермей, оларға жалақыны үйіп-төгіп бере бермей, керісінше, өнімді жұмыс істей алатын жұмысшыларды қалдырып, санды емес, қызметті маңызды тарап ретінде қабылдауға шақырады. «Тағы бір зор жұмыс, кеңсе ісін ана тілінде жүргізу еді. Бұл туралы қай бір аймақтық мекемелермен, гүбірне, үйездерде, ғинуардың бірінен бастап істі қазақша жүргізуге ашық заң бар. Орыс аралас, иә орысы мен қазағы тең жерлерде кеңсе ісі екі

беткей жүргізілмек» дей отырып, ана тілін іс-жүргізу деңгейіне дейін көтеруге көңіл бөледі. «Тек қана кедей табының өздерінен сайланған өкіл шын ынтамен іске кірісіп, алдына қойылған мәселені дұрыс шешіп бере алады» дей келе, съез өкілдерінің сайлауына аса қатты мән беру керегін айтады. Жоғарыда аталған мәселенің барлығын жүзеге асыру кедей таптың өкілінен ғана келеді деп сенеді. Олар ашынған соң, ашыққан соң, бейнетті бастарынан өткерген соң жұмыстың бар маңызын сезе біледі, байлар кедейдің жайын түсініп болмас деп түйіндейді. Осылайша жұмысшы қауымның мұң-мұқтажына құлақ түре білген С.Мендешев жарлылардың жаршысы бола білді.

С.Мендешев әйелдер қауымына да қорған болып, еңбекшілер үкіметін өркендетуге олардың да көмегі керегін кесіп айтты. «Қазақ әйелдеріне» хат атты мақаласында қалың малды, көп әйел алуды жою туралы заң шығарғанын мәлім етті. «Жер-жерге, ауыл-ауылға бұл заңдардың таралып жетісімен әйел халқы да серпіліп, бостандық жолындағы жұмыстарда белсеніп іске көріңкілей бастады» деп деп қуана жар салды. Отымен кіріп, күлімен шыққан әйелдер қауымының қараңғы қоғамын артқа тастап, жаңа заманға бет бұруын тілеген қайраткер мақсаты орындалды. Одан бөлек, ол елді жайлаған надандықпен де айқаса күресті. Ұрпағын ұлықтаған, надандықты маңына жуытпаған, қыз-келіншегін қадірлеген қоғам ғана алға өрлейтінін жақсы түсінді. «Қазақстанда «сауатсыздық бітсін» деген ұйымдар ашылды. Халықтың бәрі де сол ұйымдарға мүше болып кіруі керек. Еңбекшіл халық өз үкіметімен қол ұстасып, өзінің ең зор дұшпаны сауатсыздықты, надандықты жою керек» деп ұрандады. Расымен де, қаржыландыру жағы үкімет тарапынан болып, ал оқуға деген ниет, білімге деген құштарлық, өндірісті өркендетуге деген ынта халықтың өз көкейінде жүруі керек. Сонда ғана нәтиже болады, сонда ғана надандықтың күл-паршасы шығады.

С.Мендешевтің пікірінше, 1916 жылғы ұлт-азаттық соғыс бай мен кедей таптың арасына жік салды, екі тапты алшақтатты, байды қолдаған патша үкіметі тарапынан болған әділетсіздік кедейлердің көзін ашты. Беделді, кәдірлі адамдар балаларының жастарын ақы-пұлсыз-ақ, болмаса айғақ-күуәлар арқылы өзгерттірді. Байлар, қалы бар адамдар пара беріп, дегендерін істетті. Сөйтіп пырыюм жасында адам аз болып шыға келді [8]. Осылайша адам санын толтыру үшін шиіттей жас балалар, межелі жастан асып кеткен адамдар, соқыр, таздар, мүгедектер тізбектеліп кете барды. Бір жағынан патша жарлығы, екінші жағынан ел ішінде боп жатқан осындай әділетсіздіктер халықты ашындырмай қоймады. Сондықтан да С.Мендешев 1916 жылғы олқылыққа жол бермей, ешкімді таптатпайық, әділдік үшін алысайық деп ұрандады.

С.Мендешевтің Кеңес үкіметін қолдауының бірден-бір себебі – Кеңес үкіметі бұрынғы Ресей патшалығы орнатқан «Ресей мемлекеті халықтарға құрылған түрме» деген ұстанымды бұзды. «Кеңес хукіметі дейміз – себебі һәр бір тарихи табиғи тұрсым түрлері бөлек ұлт һәм мәданият айырмашықтары бар халықтарды, алды алдына республика қылып бөліп, һәр ұлттың өз тағдірлеріне өздерін ійе қылғандығы» деп сенді. Сондықтан да ол қазақ жерінің аумағын кеңейтіп, шетелдің есесінде кеткен қазақ жерлері үшін тартысқа түсті. С.Мендешев қазіргі және болашақ Қазақстан туралы сөз еткенде мына мәселелерге баса назар аударды:

- шаруашылықты отырықшыландыру, халықты жерге орналастыру;
- Қазақ Ревкомын құру, Семей, Жетісу облыстарын қосып алу;
- Қазақстанның астанасы етіп Орынборды емес, бар қазақ жерінің кіндігі болған Ташкентті астана ету;
- Бұхара, Хиуа кезіп кеткен қазақтарды өз Отанына қайтару;
- Орта Азияны ұлт шекараларына бөлу, әр ұлттың өз алдына тап сезімін тәрбиелеу. Осындай ізгі, ұлттық идеяларды ол өз қызметінде ту етті. Қара басы үшін емес, етегінен ұстаған қара баласы үшін барын салды.

Қорытындылай келе, Сейтқали Мендешев – ағарту жолында да, саясат жолында да адаспай, елі үшін есіл ер атанған қайраткер. Ол – Қазақстан Республикасының сара жолын тұңғыш салған халық майдангері.

Біріншіден, С.Мендешевтің бастауымен қазақ елінің шекарасы бекіп, Семей, Жетісу облыстары қатарға қосылды.

Екіншіден, ана тілі ауызекі тілден іс-қағаз деңгейіне дейін көтеріліп, орыс тілімен қатар қолданылды.

Үшіншіден, социализм жолында артына жарлы халықты ерте білген қайраткер ел арасында жаңа заманның жұмысшы табын қалыптастырды.

Төртіншіден, оқу жұмысына арналған қаржы 6 есе артты. Оқу-ағарту жұмыстарын күн тәртібіне қойып, әр облыстағы сауаттылар санын сараптаумен айналысты. «Қазақстанды жаппай сауатты» етеміз деп дабыл қақты.

Бесіншіден, Ресей үкіметіне қазақ елінің момын, қонақжай, тұрмысын мал шаруашылығына тапсырған шаруа халық қана емес, іскер, еңбекқор, сауатты халық екенін өз бейнесі арқылы дәлелдеп шықты. Қазақтың аяқ астында емес, билік басында, өндіріс қасында қызмет істеуін барынша қолдады. Осылайша елім деген ереннің өз тағдыры ұлт тағдырымен жымдасып жатты. Өз зерттеуін күтіп жатқан мемлекеттік қайраткердің есіл ғұмырын бүгінгі ұрпаққа танытуымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Сейітқали Мендешев: құжаттары мен материалдар жинағы // Сейітқали Мендешев: сборник документов и материалов / Құраст.-автор: С.Қ.Шілдебай; Құраст.: А.Б.Ордаханова. – Алматы: «Полиграфия-сервис и К», 2021. – 590 б.
2. С.Мендешев. «Мои личные воспоминания о мобилизации казакского населения на тыловые работы в империалистическую войну в 1916 г.». Отдельный оттиск из тома VIII, вып. II Трудов Общества Изучения Казакстана (Киргизского Края). – Кызыл-Орда: Издание Общества Изучения Казакстана, 1926. – 9 с.
3. Зиманов С.З., Даулетова С.О., Исмагулов М.Ш. Казахский революционный комитет. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1981. – 196 с.
4. Ашимбаев Д., Хлюпин В. Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. – Алматы: Credos, 2008 – 920 с.
5. КРОМА, 5-к., 2-т., 23-іс, 88-88-а.п.
6. ҚР ПА, 141-к., 1-т., 13520-іс, 121-128 п.
7. КРОМА, 5-к., 15-т., 106-іс, 1-п.
8. Қызыл ту (Оралдың губкомы мен аткомы газеті). – 1926. – 2 сентябрь.

ӘОЖ 94

Сарсенбаева Ф.Е.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

АШАРШЫЛЫҚ. АРХИВ ІЗДЕНІСІНЕН...

1921-1922 жылдардағы ашаршылық-Азамат соғысы аяқталғаннан кейін, Кеңес халқына тиген тағы бір қиын сынақ Зерттеушілердің пікірінше, бұл қарсыз қыстың және оның орнына алмастырған құрғақ жаздың салдары болды. Қарсыз қыс, жаңбырсыз көктем мен жаз құрғақшылықты тудырды. Бұл өз кезегінде аштық қаупін тудырды. 1921 жылдың жазында аштық елдің аймақтарына тарала бастады және әсіресе Еділ аймағын қамтыды. 1921 жылдың күзіне қарай бүкіл ел бойынша ашыққандар саны 20 000 000 адамға жетті.

Осы жылдары ашаршылық Қазақстанның әрбір өңіріне қауіп төндірді десе де болады. Құрғақшылықтың салдарынан Орал, Орынбор, Қостанай, Бөкей және Ақтөбе губернияларының егістіктерінің басым бөлігі қырылды, ал өсіп-өнгендер жаздың аптап ыстығында кеуіп қалып жатты. Көшпелі және жартылай көшпелі мал өсіретін аудандарда жайылымдар мен шабындық жерлер жойылды. Бұған қоса, 1920-1921 жылдары болған ұзақ қыс Торғай уезінде малдың жаппай қырылуына түрткі болды. Аштық құрбандарының саны күн сайын артып отырды...

1921 жылдың тамыз айынан бастап Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, Орал және Қостанай губерниялары ресми түрде ашаршылықтан зардап шеккен аймақтар тізіміне енгізілді. 1921 жылдың күзіне қарай Түркістан АКСР құрамындағы Сырдария мен Жетісу губернияларын және Адай уезінің тұрғындарын қоспағанда, Қазақ АССР-нің бес губерниясы (Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, Орал және Қостанай губерниялары) аштыққа ұшырады [1].

1921-1922 жылдардағы қасіреттен бері 100 жыл өтті, миллиондаған адамдардың өмірлері қиылып, аман қалғандары басқа жерге көшіп кетуге мәжбүр болды. ҚР президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында айтылып отырған ашаршылық маселесіне қатысты тарихи құжаттарды, бұған дейін жиналған мәліметтерді аса мұқият зерделеудің керектігін атап көрсетті [2].

Батыс Қазақстан облысы мемлекеттік мұрағатының қорында сақталған құжаттар өте құнды. Мәселен, жағдайдың өте күрделі болғандығын келесі деректен көре аламыз

Отчет

О полугодичной деятельности Уральской Уездной Комиссии Помощи голодающим с 1-го ноября месяца 1921 года 1-е мая 1922 года.

Ужасы голода проявляли себя во всей силе в Уральской Губернии, голодающие массы бродили по учреждениям и просили помощи. Работа вновь организованного органа и нового во всех отношениях, закипела. Продовольствие продорганов было очень в ограниченном количестве, а поэтому пришлось посылать представителей и даже целые экспедиции в урожайные Губернии за хлебом.

Губкомголод выбрасывал продукты на места сколько мог и это количество было минимально в сравнении с массой голодающих. На долю Уральского уезда выпадало очень ограниченное количество продуктов, а число голодающих увеличивалось с каждым днем [3, 53-54 бб.].

Аштыққа ұшырағандарды азық-түлікпен қамтамасыз етуге бірқатар шаралар қолдануға талпынды, бірақ бұл іс-әрекеттер жүзеге аспады. Сол зұлаMAT жылдары ата-анасынан айырылып, тұл жетім қалған балалар саны өсіп кеткен болатын.

Доклад
О положении детей в Уральской губернии

В июле месяце с/г положение детей в продовольственном отношении являлось критическим в связи с общим продовольственным кризисом Уральской губернии: паек был уменьшен до ½ р хлеба в день и остальные продукты почти совершенно не выдавались. Дети тем самым вынуждены были заниматься попрошайничеством, собиранием разных отбросов на базаре, собиранием на Бужарской стороне чакана, ягод яжевники и торона и даже воровством. От недоедания и употребления в пищу чакана наблюдались частые случаи распухания детей [4, 120 б.].

Балаларға медициналық көмек көрсету өте әлсіз болған. Орал қаласында балалар үйіндегі балаларға арналған 100 орынды Кеңестік аурухана ашылады. Бірақ медициналық мамандардың тапшылығынан медициналық көмек уақытылы көрсетілмеді. Тұрғын үй тұрғысынан да оларды орналастыруға жарамды үйлердің жетіспеушілігінен балалар зардап шекті. Орал губерниясының уездерінде аштыққа ұшырап, үйсіз қалған балалар толассыз ағылды. Кішкентай бөлмелерде балалар санының көп болуы, балалардың өміріне қолайсыз жасалған санитарлық-гигиеналық жағдайлар, сонымен қатар суық күндері үйдегі терезелердің әйнектерінің болмауы, отын жеткілікті көлемде болмауы бұның барлығы әрине балалардың денсаулығына әсер етті. Электр жарығы барлық жерде жабдықталмады. Балалар киім-кешекпен толыққанды қамтамасыз етілмеді. Тастанды балалар саны күрт өсті, олар аш-жалаңаш көшелерде бозып жүріп, өлген жағдайлар жиі кездескен.

Азық түлік аз мөлшерде берілді: уезде бір паек 5 немесе 6 ашыққан адамға келді. Мұндай көмек өте әлсіз болды, халық жұмысшы және асыл тұқымды малды жоя бастады, нәтижесінде бүкіл отбасылар мен ауылдар аштыққа ұшырады. Аштықтың қасіреті кең көлемде жайылғаны соншалық, адамдар азық ретінде өсімдік өнімдерінің барлық түрлерін жей бастады, соның кесірінен ауру мен өлім саны өсті. Орташа есеппен айына 30%-дан аса адамадар өлген.

Суық ауа-райының басталуымен аш халықтың жағдайы одан әрі нашарлады: өсімдік өнімдерін алу мүмкін болмады, ашыққандар мысықтар мен иттерді жей бастады, ал олар болмаған кезде каннибализм дамыды. Олар өлгендердің мәйіттерін жеп, көбінесе аштықтан тірі адамдарды өлтіріп, оларды жеді. Укомголот аштықтың азабын жеңілдету үшін бірқатар шараларды қабылдады, бірақ ол шаралар аштықты тоқтату үшін әлсіз болды, өйткені елді мекендерде азық-түлік мөлшері жеткіліксіз болды [3, 53-54 бб].

Мұрағат қорларында Орал губерниясында орналасқан болыстар бойынша аштыққа ұшыраған адамдар тізімдері мен сандары көрсетілген қорлар сақталған. Ашыққан адамдардың санағын жүргізуге арналған арнайы комиссиялар құрылды. Сандық мәліметтерге сүйенсек, мысалы, 1921 жылдың қазан айында Орал губерниясы, Калмыков уезінің, Байбарақ болысында №6, №9, №10 ауылдары бойынша барлығы 257 адам, Балықты болысында №1, №2, №3, №4, №5 ауылдары бойынша барлығы 628 адам, олардың ішінде 234 бала, 394 ересек аштыққа ұшыраған. Сонымен қатар Орал губерниясы, Калмыков уезінің, Қаракөл болысында №1, №2, №3, №4, №5, №6, №7, №8 ауылдары бойынша барлығы 826 адам, оның ішінде 326 бала, 500 ересек аштыққа ұшыраған. Ал 1921 жылдың қыркүйек айында Байқұтты болысында №1, №2, №3, №4, №5, №6, №7, №8, №9, №10 ауылдары бойынша барлығы 1618 адам, олардың ішінде 591 бала, 1027 ересек аштыққа ұшыраған [5]. Осы Байқұтты болысы бойынша бір айдан кейін, яғни қазан айында жазылған тізімдерге қарасақ адамдар саны көз жұмғандықтан азая бастаған. Мәселен 1921 жылдың қазан айында Байқұтты болысында №1, №2, №3, №4, №5, №6, №7, №8, №9, №10 ауылдары бойынша 1618 адамнан 1389 адам қалған [6]. Ал 1922 жылдың наурыз айында Орал губерниясы, Калмыков уезінің, Байқұтты болысында №1, №2, №3, №4, №5, №6, №7, №8, №9 ауылдары бойынша барлығы 979 адам ғана қалған, олардың ішінде 324 бала, 655 ересек аштыққа ұшыраған [7].

Ашыққан адамдар санын туралы мағлұматтар орталыққа дәл келмеді және кейбір болыстар мен ауылдардан мүлдем келмей жатты. Оның бірнеше себебі болған, біріншіден Орал уезінде жайылған бандитизм, олар жұмысшыларды өлтірген, барлық істер тоналды. Екінші себеп-жақсы көлік пен пошта байланысының болмауы.

Осындай қиын-қыстау кезеңнен шығу үшін атқарушы комитет тарапынан көптеген шара ұйымдастырылды. Аштыққа ұшырағандарға көмек көрсету, аштықты тоқтату және алдын алу мақсатында Орал губерниялық комиссиясы құрылды.

1921 жылдың қараша айының соңында Орал қаласы мен Орал губерниясына Украина мен Қырымның әскери комиссиясынан көмек келді, Ол Орал қаласында 1000 адамға арналған асхана және Орал уезінің Круглозерный ауылында 500 адамға арналған асхана ұйымдастырды. Бұл асханаларда тек балалар тамақтанған.

12 желтоқсаннан бастап Американың көмегі келді. Қаладағы және Орал уезіндегі аштыққа көмек көрсету жөніндегі Американдық комитет 25000 адамды тамақтандырды, олардың ішінде 1 жастан 14 жасқа дейінгі балалар, бала емізетін және жүкті әйелдер. Қаланың әр түрлі бөлігінде 3 асхана, сондай-ақ барлық балалар үйлерінде асханалар ашылды. Уездегі асханалар қалаға жақын маңайда орналасқан жеті болыста жұмыс істеді, оларда 1-14 жас аралығындағы балалар тамақтандырылды. Архив қорында «АРА» комитетінің жұмысы жөнінде мынадай мәлімет бар:

Доклад

О работе Укомголода за отчетное время заключалась в снабжении голодающих Уезда и город продовольствием, в чем оказана большая помощь Американской Администрацией, отпустившая на взрослых Уезда на июнь месяц 60000 пайков кукурузы по 20 фунтов на каждый.

От АРА функционировало 67 столовых, довольствовались в них до 12 числа 12305 детей, к 15 числу это количество увеличилось так как все дети из столовых Укомголода и Украины переданы на довольствие в столовые АРА, а взрослые на паек кукурузы, которой выдано в первой половине 11429 пайков. Всего по городу довольствовались 25135 человек из них 11429 взрослых и 13706 детей. Всего по городу и Уезду довольствовались 90632 человек из них 51618, взрослых 25308 детей. Благодаря того, что отпущено на июнь м-ц большое количество пайков голодающие как уезда так и города удовлетворены все 100%, а поэтому смертность среди населения от голода совершенно прекратилось [8, 60 б].

Жоғарыда келтірілген мәліметтерді саралай отырып, 1921-1922 жылдардағы аштықтан қазақтың отбасылары тұтастай зардап шеккендігі көрінеді.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Біздің тарихқа жіті көзбен қарап, өткенді ұмытпауымыз осындай нәубеттердің қайталанбауы үшін қажет. Халықтың қасіретті сәттері әрдайым елдің жадында болуы тиіс. Бұл ретте тұтас ұлтты жойып жібере жаздаған ашаршылық ешқашан ұмытылмақ емес» деген болатын. Мұндай ауыр қасіретті ұлы жұттың елімізде және дүние жүзінде қайталанбауын қалаймын.

Бұл тақырыптың әлі де ашылмай қалған тұсы көп. Құпиясы терең жатқан аштықтың шынайы бет бейнесін зерттеп, халыққа жеткізуге біз тарихшылар мен зерттеушілер тырысуымыз керек деп есептеймін.

Әдебиеттер тізімі

1. Боранбаева Б. Бөкей губерниясындағы ашаршылықтың әлеуметтік және экономикалық салдары // Адырна. - 2020. - 31 мамыр.
2. Хайдаров Е. Орал губерниясындағы ашаршылық // Жайық пресс. - 2021. - 10 қыркүйек.
3. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 40 – қор, 1- тізбе, 16 – іс.
4. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 19 – қор, 1- тізбе, 9 – іс.
5. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 28 – қор, 1- тізбе, 5 – іс.
6. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 28 – қор, 1- тізбе, 6 – іс.
7. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 28 - қор. 1- тізбе, 10 – іс.
8. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 40 – қор, 1- тізбе, 10 – іс.

УДК 94(574) “18-19”

Тасмағамбетов А.С.

Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова
г. Уральск, Казахстан

ИСЛАМ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ И АДМИНИСТРАТИВНЫЕ РЕФОРМЫ ЦАРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА (вт. пол. XIX–нач.XX вв.)

Вопросы истории религии всегда важны для любого общества, как в научном, так и в социальном плане. История развития разных конфессий в определенном регионе представляет интерес и в плане учета опыта этого развития в выстраивании религиозной политики государства, на территории которого происходили эти процессы. В этом плане в истории Казахстана интерес вызывает конфессиональная политика царского правительства здесь в период присоединения его территории к Российской империи. На это оказывали влияние многие факторы, в том числе, в какой части Казахстана и в какое время осуществлялась данная политика. В этом отношении всегда свои специфические особенности были в южных регионах нашей страны.

Мусульмане Южного Казахстана в организационном плане не были подчинены Оренбургскому мусульманскому духовному собранию (ОМДС), в силу того, как официально объяснялось, что названный край был присоединен к России позже учреждения этой организации, и не было, якобы, закона о подчинении мусульман этого региона данному Собранию. Действительно, в «Положении об управлении областями Туркестанского края» 1867 года не было установлено никаких норм по вопросу об управлении и регулировании духовных дел мусульман данного края.

Действительно, как общее, так и местное законодательство не касались вопросов, связанных с организацией религиозной жизни местного населения. Заняв Туркестанский край и устроив политико-административное управление в нем, в принципе, на общих с другими окраинами империи началах, российское правительство практически не коснулось вопроса о регламентации духовной жизни мусульман занятого региона. Им в этом отношении была предоставлена свобода (являвшаяся все-таки

относительной) и возможность руководствоваться в этих вопросах своими обычаями, вместе с тем следя за тем, чтобы при этом не проявлялось «антиправительственных тенденций» [1, Л. 8].

Такое же положение распространялось и на южные области Казахстана, вошедшие после 1867 года в состав Туркестанского генерал-губернаторства. Лишь с октября 1893 года, когда Семиреченская область была включена на некоторое время в состав Степного генерал-губернаторства, на нее в это время было распространено «Положение об управлении в степных областях» от 25 марта 1891 года и были заметны некоторые изменения в вопросах ее регламентации и управления [1, Л. 9]. Через 12 лет Семиреченская область была вновь передана в состав Туркестанского генерал-губернаторства.

Но, тем не менее, вопрос об учреждении в крае духовного правления для мусульман и о введении официальных исламских духовных лиц, как это было сделано к этому времени в других регионах империи, поднимался неоднократно. Но руководители Туркестана, начиная с Кауфмана, относились к данным инициативам всегда отрицательно. Суть их позиций хорошо заметна в высказывании по этому поводу одного из руководителей канцелярии данного генерал-губернаторства, надворного советника Семенова. Вот что он пишет: «...Совершенно независимо от той или другой организации этого дела, можно заранее быть уверенным, что всякая духовная организация, при всей внешней лояльности, всегда будет таить известный элемент враждебности ко всему русскому и христианскому. Поэтому, едва ли желательно создавать новый класс лиц, которые, в силу своего официального положения и опираясь на авторитет утверждающей их русской власти, приобрели бы известное влияние в среде туземного населения, так как влияние это, несомненно, будет использовано не в интересах русского Правительства и русской Государственности» [2, Л. 70].

Тем не менее, ОМДС пыталось иметь определенное влияние и на мусульман южных районов Казахстана. Дело в том, что по статье 1344 «Устава иностранных исповеданий» было определено следующее: «Таврическому и Оренбургскому окружным управлениям подчиняется все Магометанское приходское духовенство в Империи, а именно: Таврическому – Магометанское духовенство, находящееся в губерниях Таврической и Западных, а Оренбургскому – во всех прочих губерниях и областях, исключая Закавказья и Азиатских иноземцев из Магометан (Бухарцев и других), живущих в некоторых городах Западной Сибири без принятия подданства и потому подчиненных в делах духовных общему местному управлению гражданскому и чрез него Министерству Внутренних Дел» [3, Л. 10].

По прямому смыслу этой статьи, которая затем никаким законодательным порядком не отменялась, получалось, что мусульманское духовенство Туркестанского края подчинялось ОМДС. Опираясь на это, данное Собрание 22 сентября 1878 года запросило от Семиреченского областного правления, для подготовки сведений в департамент духовных дел иностранных исповеданий (ДДИИ), различные сведения о состоянии в области мечетей, школ, численности мусульманского духовенства и количестве приходов.

Военный губернатор Семиреченской области, ссылаясь на то, что со времени введения в действие проекта «Положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях» официального мусульманского духовенства в области не существует и лица, исполняющие с ведома администрации обязанности мулл, никаких отношений с ОМДС или с Оренбургским муфтием не имеют, просил указаний руководства Туркестанского края о том, должно ли областное правление удовлетворять запросы ОМДС [3, Л. 10].

В связи с этим, а также «с другими случаями вмешательства Оренбургского Духовного Правления в дела Семиреченских мусульман», Туркестанский генерал-губернатор Кауфман 11 декабря 1879 года обращается к министру внутренних дел. В нем он просит его о запрещении ОМДС и Оренбургскому муфтию всяких прямых и непосредственных отношений с мусульманским духовенством и исламскими учреждениями Туркестанского края, оставив это прерогативой местной администрации [3, Л. 10 об.].

Как показывает отзыв министра внутренних дел (№ 893 от 4 марта 1880 года), им было предложено ОМДС не входить в будущем в какие либо официальные отношения как с населением, так и с мусульманскими духовными учреждениями Туркестанского края, обращаясь, при необходимости, к военным губернаторам или уездным начальникам данного региона [3, Л. 10 об.].

Таким образом, хотя статья 1344 устава ДДИИ и не была отменена, а отзыв министра внутренних дел даже подтвердил право ОМДС требовать необходимые ему сведения в том порядке, как это было сделано 22 сентября 1878 года, на практике оказалось, что ОМДС не имело практически никакой связи с мусульманством в Туркестанском крае. А областные правления края, никем не побуждаемые, не стали собирать сведений о мечетях, духовных школах и деятельности мусульманского духовенства.

Преемник же Кауфмана, генерал-лейтенант Черняев, приказал образовать особую комиссию под председательством Ташкентского казия Мухиддина (№ 23 от 19 января 1884 года) для выработки проекта специального духовного управления мусульманами Туркестанского края. По предложениям этой комиссии, данное управление должно было состоять из восьми членов (мусульман), определяемых по назначению. Далее предполагалось, что они выберут из своей среды председателя, которому присваивается титул садр-ул-ислам и секретаря. В каждой из коренных областей края предполагалось учредить управления по духовным делам. В компетенцию управления предусматривалось передать: все дела мусульманской религии, вопросы по вакуфам и конфессиональным школам, он же должен был

рассматривать жалобы по деятельности казиев, если таковые будут поступать от населения [4, Л.12-12 об.].

Пришедший на смену Черняеву генерал-майор Гродеков, рассмотрев вышеотмеченные предложения и принимая во внимание, что в Петербурге в это время была учреждена комиссия графа Игнатьева для составления проекта положения об управлении Туркестанским краем, и предполагая, что она «несомненно обнимет и вопросы о мусульманском духовном управлении», решил приостановить работу местной «магометанской» комиссии. Выработанные же ею проекты он распорядился передать в путевую канцелярию, для направления, если потребуется в комиссию графа Игнатьева [4, Л. 13].

В 1898 году, после Андижанского восстания, уже один из следующих Туркестанских генерал-губернаторов Духовской вновь возбуждает вопрос о духовном управлении мусульман в крае. К тому же, в это время на данную проблему начинают обращать внимание и некоторые центральные органы. Так, к примеру, департамент ДДИИ отмечал, что «обстоятельства с несомненною очевидностью свидетельствуют о необходимости не оставлять долее духовные дела местного Туркестанского магометанского населения вне надзора и влияния русского правительства, как это было до настоящего времени». Вместе с тем, данный департамент полагал, что учреждение в этом крае особых органов для управления духовными делами мусульман, наподобие существующих в других регионах империи, «едва ли целесообразным». По его мнению, «установление такового порядка, без сомнения, имело бы своим последствием укрепление и развитие магометанства в Туркестанском крае, т.е. повело бы к целям, прямо противоположным той, которая имеется в виду в настоящем случае» [5, Л. 85].

В самом же Туркестане по этому вопросу был сделан запрос военным губернаторам. Так, в частности, военный глава Сырдарьинской области дал отрицательный ответ, не находя пользы и необходимости в устройстве такого управления. Он считал, что данные меры будут способствовать только поддержке и усилению ислама в крае [6, Л. 64].

Военный губернатор Ферганской области предложил создать особый комитет по мусульманским делам под председательством лица христианского вероисповедания (из числа знающих восточные языки или окончивших миссионерское отделение при Казанской духовной академии) и пяти членов – «туземцев» по назначению. Ведению комитета должно было подлежать: наблюдение за «приходским» (мечетским) духовенством, казиями, мударрисами, муллами, ишанами; надзор за мусульманскими школами; регистрация мечетей и школ; надзор за ведением имамами метрических книг; выдача разрешения на хадж [6, Л. 64 об.].

А вот начальник Перовского уезда, именно для Сырдарьинского региона, полагал более удобным применить некоторые статьи устава ДДИИ об управлении закавказским суннитским духовенством, а также Таврического и Оренбургского мусульманских духовных правлений. Это свое предложение он основывал на том, что все здешние мусульмане относятся к суннитам и по характеру, образу жизни и обычаям «более или менее» подходят к «полукочевому горному населению закавказского края. С другой стороны, он считал, что применение опыта духовных правлений «Таврического и Оренбургского мусульманства» здесь уместно, так как «татары и киргизы, по происхождению своему, одноплеменники и порядок внутренней духовной жизни тех и других должен иметь много общего» [7, Л. 62].

Самаркандским губернатором был представлен более подробный проект, составленный Наливкиным. По ней предлагалось: 1) открыть при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора должность окружного инспектора мусульманских учреждений с канцелярией при нем; 2) по областям учредить областных инспекторов, также с канцеляриями при них; 3) создать окружное управление из 5 «членов-мусульман по назначению»; 4) также и областные духовные правления (каждый по 5 «членов-мусульман»); 5) иметь «приходских» имамов, выбираемых «прихожанами» и утверждаемых правлением по экзамену (один на 80-100 дворов) [6, ЛЛ. 64 об.-65].

Глава края Духовской первоначально остановился на проекте Наливкина, но затем, согласно записке генерал-лейтенанта Иванова от 3 сентября 1898 года, организовал под его председательством очередную особую комиссию по оговариваемому вопросу. Заключение этой комиссии сводилось к тому, что в организации специального духовного правления в Туркестанском крае нет надобности, а есть необходимость только усилить административный надзор за мусульманами. В итоге был выработан проект правил и инструкции, которые были рассмотрены и уточнены в Совете при Туркестанском генерал-губернаторе [6, Л. 65].

Правила эти, уже преемником Духовского генерал-лейтенантом Ивановым, в 1901 году были представлены в военное министерство с просьбой «о возможно скорейшем разрешении настоящего вопроса». Через год после этого, в июне 1902 года, канцелярия края запросила военное министерство, какое последовало распоряжение по отношению генерал-губернатора от 7 сентября 1901 года (№ 9104). В ответ от министерства пришло уведомление (№ 33083 от 17 июня 1902 года), что переписка по запрашиваемым вопросам находится на рассмотрении подлежащих ведомств [2, Л. 72 об.].

С тех пор никакого ответа или отношения из центральных государственных органов по вышеотмеченным вопросам в край не поступало. Да и Иванов, и последующие его преемники на посту Туркестанского генерал-губернатора, не считали, по-видимому, особенно необходимым настаивать на «узаконении каких-либо особых мероприятий», способных «в пределах известных рамок» подчинить

религиозную жизнь местного населения «надзору и воздействию» [261, Л. 73]. Тем более, что вскоре вышли царский указ о веротерпимости от 17 апреля 1905 года и манифест от 17 октября 1905 года, которые существенно изменили общественную ситуацию в империи, в том числе и в религиозной сфере.

Список литературы

1. Доклад Туркестанского генерал-губернатора Тевяшова начальнику главного штаба военного министерства № 7242 от 28 июля 1905 г. // ЦГА РК, Ф. 44, Оп.1, Д. 2495.
2. Доклад канцелярии Туркестанского генерал-губернатора № 6335 от 25 апреля 1912 г. // ЦГА РК, Ф. 44, Оп.1, Д. 2495.
3. Выписка из устава Управления Иностранных Исповеданий // ЦГА РУ, Ф. 1, Оп. 11, Д. 1725.
4. Справка по канцелярии Туркестанского генерал-губернатора от 4 августа 1898 г. // ЦГА РУ, Ф. 1, Оп.11, Д. 1725.
5. Отношение главного штаба военного министерства Туркестанскому генерал-губернатору № 17935 от 10 апреля 1899 г. // ЦГА РУ, Ф. 1, Оп. 11, Д. 1725.
6. Справка из дела канцелярии Туркестанского генерал-губернатора № 151/33 за 1898 г. об организации управления мусульманским духовенством // ЦГА РУ, Ф. 1, Оп. 13, Д. 618.
7. Отношение начальника Перовского уезда военному губернатору Сырдарьинской области № 430 от 8 декабря 1898 г. // ЦГА РУ, Ф. 17, Оп. 1, Д. 449.

ӘОЖ 94 (574)

Айжарикова А.С.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

МАҚАШ БЕКМҰХАМЕДОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ

Ел арасында үлкен беделге ие болып, аса зор құрметпен «Мақаш Әкім» деп атаған Мұхаметжан Шолтырұлы Бекмұхамбетов-белгілі қоғам қайраткері, ағартушы-ғалым. 12 ата Байұлының шеркеш руынан шыққан. Алғаш Жәңгір мектебінде сауат ашқан соң, 1844-1851 жылдары Орынбордағы Неплюев кадет корпусында оқып, кіші унтер-офицер атағын (зауряд-жүзбасы) шені алып шығады. Билік дарыған Түрке би әулетінің жалғасы болған Мақаш (Мұхамеджан) 1830 жылы Ішкі Орда, қазіргі Атырау облысындағы Құрманғазы ауданының Сасықтау деген жерінде, дәулетті отбасында дүниеге келді. Көзі тірісінде халық құрметпен "Мақаш-правитель" (әкім, әмірші, басқарушы Мақаш) деп атаған Мұхамеджан шолтырұлы Бекмұхамбетов ресми анықтамалықтарда қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, этнограф, шешен, би, әкім, күйші делінеді. Мақаш тумысында Шеркеш, одан Қойыс, Қойыстың Дербіс бөлімінен. Шеркештен-Аққұба, Бөтік атты екі ұл туады. Бөтіктен -Қойыс, Жайық; Қойыстан-Тоқтағұл, Қашқыншы, Сүйініш, Сақау, Еламан; Жайықтан-Дербіс өрбиді. Ол төрт әйел алған. Бірінші әйелінен-Құлмас, Жамас, Нәзік. Екінші әйелі Зылихадан (Қаракемпір) -Токтар, Қошқар, Базар. Үшінші әйелінен -Сатай, Сатылған. Төртінші әйелінен Рахиладан-Түрке туады. Түрке-Мақаштың жетінші атасы көрінеді [1, 9 б.]

М.Бекмұхамбетов туралы айтқанда, оның әр кезде мерзімдік баспасөзде жарық көрген публицистикалық мақалаларына біраз тоқталған жөн. Өйткені, Мақаш өз мақалаларында туған халқының хал-ахуалы, тұрмыс салты, әдет-ғұрпы, мәдениеті мен әдебиеті жайлы кеңінен толғанады. Мысалы, оның 1894 жылы «Астраханские ведомости» газетінің 4-ші санында жарық көрген «Қазақтардың тұрмысы мен мұқтаждары» деген көлемді мақаласында: «Қазақтар тумысынан ақылды, батыл да сергек, бейімделгіш және болашағын болжағыш жандар, ал олардың тұрмыс-тіршілігінің мұншалықты артта қалуының басты себебі, еріншектік емес, керісінше көшпенділік, бар есідерті мал қамы, қолайлы құдық, қоныста болады да, өз жайларын ұмытады. Келешекте мұндай тұрмыс-салтты өзгертіп, отырықшылыққа ауысу керек», - деген пікір айтады. Бұдан әрі автор: «Қазақтар малға үйірсек, бірақ оны түлік санын көбейтумен ғана шектейді. Ал ондай қыруар мал Қоян, Доңыз сияқты қатты қыс жылдары қырылып қалады. Есесіне әлгіндей мың бастың орнына ауа, табиғат жағдайына төзімді, берер өнімі, мол жүзін ұстаса жарап жатар еді. Ол үшін мал тұқымын асылдандырудың орны бөлек қой», -деп түйіндейді [2].

Мақаш өз кезінде жастардың білім алуына, орыс тілін меңгеруіне ерекше ден қойды. Жоғарыдағы мақаласында: «Ең басты нәрсеге-жастардың білім алуына келетін болсақ, онда бұл әрбір қазақтың орыс тілін еркін меңгеруі, сөз жоқ, бірінші орын алады. Бұл жөніндегі менің кәміл сенімім даусыз ақиқат ретінде ешбір түсіндірмені қажет етпейді. Бірақ өз қандастарымның оны көз алдына елестету үшін мен олардың жадына мынаны салуға тиіспін. Өзіміз мүшесі болу бақытын иеленген сан миллион адамы бар мемлекет орыс тілінде сөйлейді, мемлекеттік заңдар тек қана орыс тілінде жазылады, ақырында орыс тілі-қазіргі заманғы ғылымның тілі, ал бәрінен де маңыздырағы сол-осынау аса бай тілге қол жеткізу үшін бізге жол ашық», деп ағынан жарылады. Расында да, Мақаш жаңалық атаулыға сөз жүзінде ғана емес, іс жүзінде де қосылып, бастама көтеріп отырған адам. Расында, Мақаш туралы түрлі тарихи

құжаттарды, сондай-ақ, оның әр жылдары алуан басылымдарда жарық көрген мақалаларын оқып, танысу не болмаса ел ішіндегі Мақаш жайлы әңгімелер мен жеке өзінің шешендік сөздерін естудің нәтижесі мынадай тұжырымға әкеледі: Мақаш ғұмыр бойы туған халқы үшін тер төгіп, еңбек еткен зиялы ұлдардың бірі.

М.Бекмұхамбетовтың публицистикалық мақалаларында жиі көтеріліп отыратын тақырыптың бірі-экология. Автор бұл материалдарында жерге жанашырлықпен қарамаса, жалпақ Нарынды, жалпы Бөкей даласын құртып алатынымызды, ол үшін құм көшкіні пайда бола бастаған жерлерге жыңғыл, дүзгін тұқымдарын егу керектігін айтады. Және оны айтып қана қоймай, бұл мақсатта Петербордан арнайы мамандар шақыртып, солардың көмегімен жоғарыда аталған жұмыстарды жүргізген. Туған жерге деген мұндай қамқорлық арада жүз жыл өтсе де, күні бүгінде аса маңызды және өте қажет екендігі белгілі.

Мақаш Бекмұхамбетовтың кезінде көбірек назар аударғаны қазақ топырағындағы құқықтық (праволық) жағдай, дәлдеп айтсақ, дағдылы әдет құқына қатысты мәселелер болды. Бір қарағанда, оның да жаны бар еді. Өйткені патшалық Ресей XIX ғасырдың 60-70 жылдарында Қазақстанды барлық жағынан толық бағындырып, қоғамдық басқару тәртібіне өз заңдарын, яғни ресейлік заңдарды қолдана бастаған-ды. Бұл отарлау саясатын толық және түпкілікті, батыл жүргізуден туған ой екені белгілі. Осыдан келіп олар тұз тұрғындарының әдет-ғұрпы, салты, дағдылы әдет құқы үлгілерін жинастыру, зерттеуге ден қойды. Ол үшін жан-жақтан оқымысты, ғалым атаулы көптеп келіп, бұл мақсатта Мақаш, Мұхамед-Салық сияқты еуропаша білімі бар, сауатты ел азаматтарын кеңінен пайдаланды [3].

Бірақ осы арада мынаны да естен шығармаған дұрыс. Мақаштың өмір сүрген ортасы мен қоғамдық ойлар тоғыстырар кезеңі бүгінгімен, тіпті кешегімен де салыстыруға болмайтын өзгеше сипатта. Ол ел билеген уақытта жоғарыда шеңгелді қолын созып патшалы Ресей тұрды. Сайып келгенде, Ресейдің де ұстанған саясаты, тәртіп, мақсаты бар. Сол мақсатқа мойын ұсынбай, туған халқына бола түбегейлі бет бұру, сірә де, мүмкін емес. Түбегейлі түгіл, тек емеурін білдірсең де есте қалып, аяғы ажалыңа апаруы ықтимал. Ол отарлаушы елдің қашанғы саясаты. Хан басымен Жәңгір де, зиялы ғұмырымен Мұхамбет-Салық та сол замананың құрбаны болып, қыршын кеткенін бұл күнде біреу білсе, біреу білмейді. Мақаш әрдайым туған халқының болашағына сеніп, үлкен үмітпен қарады. Ол келешек үшін еңбек етіп, тер төгетін жастардың, оқыған-тоқығаны мол, білікті ұрпақтың өскенін қалады. Осы жолда Мақаш жанарында жақсылықтың оты, бойында ізгіліктің қуаты бар ізбасар ұл-қыздарға дер кезінде қамқорлық жасай білді.

Мақаш отар елде өмір сүрді. Бөкей ордасының автономиялық мәртебесі жойылып, империяның қазақ елін шырмаған шеңгелді құрсауы мызғымастай берік қалыптасқан уақытта ол Теңіз жағалауы аймақтарын билеген-тін. Ол кезде Ресейдің ұстанған саясатын терең біліп, өз жұртының қамын соның ауқымында ойлай білу қажет болатын. Төбеден отаршыл биліктің алдаспаны төніп тұрғанда, оны елемей, туған халқының мүддесіне төте де түбегейлі бет бұру мүмкін емес еді. Сондықтан да ол ел келешегі болмақ білімді, білікті жастар тәрбиесіне мән берді, халықтың жарқын болашағын қамтамасыз ететін солар деп біліп, жас ұрпаққа сенді, оларға үлкен үмітпен қарады. Ол халық мүддесі жолында еңбек етіп, тер төгетін, оқығаны-тоқығаны мол, білікті ұрпақ баулу мақсатында жанарында оты, бойында ізгіліктің қуаты бар ұл-қыздарды қолдап, дер кезінде қамқорлық жасай білді.

Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері Бақтыгерей Құлманов (1859–1919) Мақашқа туған жиен, қарындасы Сараның ұлы екен. Анасынан жастай қалған ұлды Мақаш өз тәрбиесіне алып, әуелі Жәңгір мектебінде оқытады, кейін Санкт-Петербург университетінің шығыс факультетінде түсіп оқуына мүмкіндік туғызады. Аталған кезеңдерінің бәрінде Мақаш оған қаражат жағынан көмектесіп, қол ұшын береді. Профессор Рәбиға Сыздықованың айтуынша, Бақтыгерейді оқып жүрген кезінде Мақаш жеке стипендиямен қамтамасыз етіп отырған.

ИСПУ-ді ғылым кандидаты дәрежесімен бітіргеннен кейін Бақтыгерей Құлманов Баку қаласында түрлі сайланбалы жауапты жұмыстарда болды. Одан еліне оралып, он шақты жыл Ішкі орданың Қамыс-Самар бөлігін басқарды. Ресей Мемлекеттік думасының алғашқы екі шақырылымына депутат болып сайланды. Қазақтарды соғыстың қара жұмыстарына алуды көздеген әйгілі 1916 жылғы 25 маусым жарлығына наразылық көрсеткені үшін Ішкі орданы басқару жөніндегі Уақытша Кеңес мүшесі лауазымынан алынып, жер аударылған. Ақпан революциясынан кейін Уақытша Үкіметтің Бөкей ордасындағы комиссары болды. 1917 жылғы II жалпықазақ съезіне төрағалық етті. Алаш-Орда төрағалығына ұсынылған. «Алаш-Орда» Халық кеңесінің мүшесі. 1919 жылы шетелге кеткен.

Біз сөз етіп отырған Мақаш Бекмұхамбетов болса, ілім-білім жолындағы ізденісті Орынбор қаласындағы Неплюев кадет корпусында жалғастырады. Онда Мақаш жалғыз өзі емес, жанында Бөкей Ордасын өңірінен Шалабаев Сұлтан, Саңғырықов Мырзағали, Ниязов Жүсіп, Жантөрин Сұлтанмахмұт, Бөкейханов Арыстангерей, Бабажанов Мұхамбет-Салық және Нұрлыханов Зұлқарнай сынды ұлдар болатын. Ол жәйлі М-С. Бабажанов жазбалары арасынан мындай жолдар табылған. Жазбада Мұхамбет-Салық көп жайлардың бетін ашады:

"Біз бұрын да, қазір де кадет корпусының дайындық класы тәрізді болып келе жатқан Жәңгір мектебінде тәрбиелендік. Бір күні кешкісін хан шақырды, біз корпусқа оқуға бару жөніндегі пікірімізді сұрайтын шығар деп ойладық. Хан бізге арнап, жасымызға лайық тамақ әзірлепті. Ол бізді өте жылы қабылдап, тілегімізді сұрады. Біз бірімізден соң біріміз өзіміздің келісіміміз бен әзірлігімізді білдірдік.

Бұдан соң хан бізге ұсақ күміс теңгелер үлестіріп, шығарып салды. Бұл 1845 жылғы қыстың басы болатын. Неплюев кадет корпусын бітіргендердің көпшілігі ақылды да адал, сол кезеңнің көрнекті қайраткерлері екендігін мүлдем естен шығармаған жөн, ал қызметтеріне тоқталсақ, қалыптасқан жағдайға байланысты іс-әрекет жасады. Орынбор кадет корпусының түлегі, этнограф-ғалым М.-С. Бабажанов: «Біз өтпелі кезеңде тұрмыз, барлық ақыл-ой жемісінің берген сәулесінің қабылдап алуға дайынбыз және соның соңынан бір адым кейін шегінбейміз де», - деген пікірі зор [4].

Мақаштың отбасында 8 ұл, бір қыз болған. Өзі Жәңгір мектебінде білім алып, одан әрі Неплюев кадет корпусында оқыған әкім балаларын да оқуға берген. Ұлдары алғаш Теңіз жағалауы мектебінде, кейін Астрахан гимназиясында оқыған. Үлкен екі ұлы Әміржан мен Шәмілжан жас кезінде дүниеден өткен. Шафхат та ағаларынан кейін 1902 жылдың 7 қазанында Астрахан гимназиясына оқуға қабылданып, оны 1912 жылдың 5 маусымында бітіріп шығады. Сол жылы Қазан университетінің медицина факультетіне оқуға түсіп, өз өтінішімен заң факультетіне ауысады. Университетте оқып жүргенінде студенттер қозғалысына қатысқаны үшін оқудан шығарылып, қайта алынады. Студент кезінен елдегі саяси жағдайларға араласқан Шафхат 1916 жылғы патша жарлығына қарсы көтерілген қазақ жұрты қанға бөкпесін деп, көтерілісшілерді жазалауды тежеуге күш салған қазақ зиялылары қатарында да болған. Ол тыл жұмысына алынған қазақ жігіттеріне жәрдем көрсетуге қазақ оқығандарын Минск қаласына бастап барған болатын. 1917 жылдың 2-6 сәуір аралығында Орынборда өткен съезде, 21 сәуірде өткен Жалпыбөкейлік съезде студент болса да, білімді Шафхат президиумға мүше болып сайланады. Осы жылы оқуын тәмамдап, елге оралады.

Бірінші, әйгілі Мақаш правительдің талапты ұлы Шафхат Бекмұхамедов Бөкей ордасында 1917-1920 жылдары өткен қоғамдық-саяси оқиғалардың бел ортасында жүрді. Бөкей ордасы қазақтарының съездеріне белсенді қатысқан, Қазақтың 1-үлгілі атты әскер полкын жасақтауға атсалысқан. «Ұран», «Хабар», «Қазақ дұрыстығы», «Дұрыстық жолы» газеттерінің бетінде Шафхаттың есімі жиі айтылады. Мысалы, «Дұрыстық жолының» №7 (1919 жыл, 2-зауза) санында «Ұлттар ісін басқаратын комиссариаттың қаулысы бойынша жалпы комиссия құрылып, оның құрамына Мұхамедияр Тұңғашин, Мәжит Шомбалов, Ғұмар Қараш, Хасен Бекентаев, Ғабдолғазиз Мұсағалиев, Ғабдолхакім Бөкейханов, Иса Қисықовтармен бірге Шафхат Бекмұхамедов та кіргені» жазылған. Кеңес өкіметі орнаған соң Бөкей Ревкомның мүшелігіне өтіп, жер-су комиссары болып сайланады. Ол кезде іс жүзінде билік Кеңес өкіметінің қолында болғанымен, жер-жерде билікке қарсы бой көтерулер болып жатқан еді. Бөкей ордасы маңызды аймақ болғандықтан, Ұлт істері жанындағы қазақ бөлімі қазақ әскери бөлімдерін Ордада жасақтауды ұйғарады. 1918 жылы М.Тұңғашиннің басшылығымен Қазақ әскери комиссариаты Орда қаласына келіп, қазақтың I атты әскер полкін жасақтауға кіріседі. Әскери комиссардың орынбасары қызметіне тағайындалған Ш.Бекмұхамедов те полкті жасақтау ісіне белсене араласады. 1919 жылы большевиктер партиясына қабылданған Шафхатты Бөкей губаткомы қазақ өлкесін басқаратын Ревкомға мандат беріп, Орынборға жібереді. Жер бөлімінде хатшы қызметін атқарған ол кейін Орынбор жұмысшы-шаруа инспекциясында алқа мүшесі, Бөкей губерниялық жер бөлімінің меңгерушісі, атқару комитетінің төрағасы қызметтерін атқарған. 1921 жылы қыркүйек айында өткен II Жалпықазақ съезінде Қазаткомның ұсынуымен Қазақ АКСР-інің Юстиция (Әділет) комиссары болып сайланады. Юстиция комиссариатының бұйрық кітапшасына 17 қазан күні: «Бүгіннен бастап мен Юстиция халық комиссары қызметін атқаруға кірістім. Бекмұхамедов», деп қол қойған екен. Басшылық қызметті атқарған кезде қылмыспен күрес әдістерін жетілдіру, аймақтық халық соттарын құру, сот реформасын жүргізу, тұңғыш кеңестік заңдарды қабылдау сынды жұмыстарды жандандыруға бар күш-жігерін жұмсайды. Азамат соғысынан кейін ел ішінде азық-түлік, мал ұрлығы көп болатын. Сондықтан Кеңес өкіметі аса зиянды қылмыстарды жоюға ерекше көңіл бөлді. Шафхат Мұхамеджанұлының тапсырмасы бойынша комиссариат бөлімдері қылмыстарға қатысты түскен мәліметтерді топтастырып, қылмыстың түріне анықтама беріп, жаза тағайындау жобасын жасайды. Соның нәтижесінде, 1921 жылдың қараша айында «Мал ұрлығымен күрес» декреті бекітіледі. Осы декретке байланысты Шафхат Мұхамеджанұлының бас-тамасымен губерниялық съездер өткізіледі. Алайда ауылдардың бір-бірінен алыс, бытыраңқы орналасуы, қызметкерлердің жетіспеуі және тағы басқа да себептерден мал ұрлығы, барымтамен күрес жұмыстары бірнеше жылға созылып, 1924 жылдан кейін ғана оң нәтиже бере бастады [5].

Мақаш Шолтырұлы 1904 жылғы наурызда, жетпіс төрт жасында қылтамақ ауруынан қайтыс болар алдында, ауылының ардақты қарияларының:

– Сен бұл өмірде көпті көрдің, елу жылдай ел басқарып, халық алдындағы беделің жоғары болды. Қазір сырқатың күн өткен сайын меңдеп, хал үстінде жатырсың. Артық кетті деп ренжіме, бірақ өзіңнен мынаны сұрағымыз келеді. Осы өмірде не арманың бар? Өлде армансыз өткен адамның бірі өзіңсің бе? – деген сұрағына, біраз уақыт үнсіз жатып барып, былай депті:

– Өз қатарымның алды едім деу – асығыстық болар. Кейін қалдым десем – тағы да күпірлік сияқты. Ес кіріп, есейген шағымның бәрінде халқымның қасиетті салтын қастерлеп, иманды қалпын дәріптедім. Орыстың білімін меңгеріп, ілімін игергенді ұнаттым. Ағайынның асылын ардақтап, жасығын шабақтадым. Сонда байқағаным – адамның мардымсызы болса да, армансызы болмайды. Өз басым өмір бойы жақын болған орыстың көптен бері әңгіме боп келе жатқан революциясын, жасампаз жаңалығын көргім келді. Бірақ тілекті құдай бермеді. Өкініштісі сол...

Мақаш-правитель армандаған орыс революциясы мен революция әкелмек жасампаз жаңалықты оның тәрбиесін, түрлі көмегін алған бірқатар азамат көріп, шама-шарықтарынша оны қазақ мүддесіне бұруға атсалысты. Солардың қатарында жоғарыда айтылған Мақаштың туған жиені, үш революция тұсында да белсенді қоғамдық қызметте болған Бақтыгерей Құлманов бар. Сондай-ақ ұлы Шафқат Мұхамеджанұлы Бекмұхамедов (1892–1958) пен немере туысы Уәлитхан Шарафиддинұлы Танашев [6] (1887–1968) та алаш қозғалысына белсене қатысып, кеңес өкіметі тұсында да елі алдында адал еңбек етті. Қамқорлығын көргендер ішінде Сейтқали Меңдешевтің де бар екені жоғарыда айтылды.

Халық сүйіспеншілікпен Мақаш-әкім деп атаған, туғанына биыл 192 жыл толып отырған қайраткер, қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, этнограф, шешен, би, басқарушы, күйші Мұхамеджан Бекмұхамбетовты толық және жан-жақты танып, тарихтағы өз орнына ардақтап қою – келешектің үлесіндегі іс.

Әдебиеттер тізімі

1. Касымбаев Ж. Государственные деятели казахских ханств XVIII– первой половины XIX вв. Жангир хан (1801–1845). – Алматы, 2001. – 319 б.
2. Кекілбайұлы Ә. Әкім һәм азамат// Мақаш әкім. Жинақ. – Алматы: «Арыс», 2004. – 6 б.
3. МАҚАШ ӘКІМ: Ә.Әлімгереев.Ғажайып ғұмыр (зерттеу).Жақсы үгіт (түпнұсқалық деректер). Алматы: «Арыс» баспасы, 2001. – Б. 40-50.
4. Рысбеков Т. Таңдамалы шығармалар. - Нарын құмы-тарихтың шежіресі., 5 томдық. - Орал , Полиграфсервис. – 2017. – Б. 107-108.
5. Қабдешев Б. Қазақ автономиялық Республикасының бірінші прокуроры Шафқат Бекмұхамедов // Заң және заман. – 2006. – № 12. – 79 б.
6. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы, 2002. – Б. 481–482.
7. Пятый Всеказацкий (Всекиргизский) Съезд Советов (15–19 апреля 1925 г.). Стенографический отчет. Кызыл-Орда (Ак-Мечеть), 1925, 16 апреля. Бюллетень № 3.

СЕКЦИЯ IV

НОВЫЙ КАЗАХСТАН: ПУТЬ ОБНОВЛЕНИЯ И МОДЕРНИЗАЦИИ

ӘОЖ 82:316.3

Қыдыршаев А.С., Бақытбаева Г.С.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,

Орал қ., Қазақстан

Қыдыршаева Қ.С.

М.В.Ломоносов атындағы ЖОББМ,

Атырау облысы, Қазақстан

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТІРЕГІ – ҰЛТТЫҚ РУХТАҒЫ ТӘРБИЕЛІ ҰРПАҚ

Тектілік пен тереңдіктен нәр алған, өнер мен өлеңнен жаралған, шежіре мен білімнен тамыр таратқан, батырлық пен ақындықты қос қанатындай тең ұстаған, сұлулық пен сұңғылалықтың өлшеміндей болған айтулы Ақжайық өлкесінің мерекесі мен берекесі, өрелісі мен өнерлісі қай заманда да тапшы болып көрген емес. Тәуелсіздігімізді ту еткен осынау отыз бір жыл бойы Ақжайық елінің мақтан тұтар жақсылығы мен жаңалығы еселене түспесе, азайған жоқ. Жаңарған еліміздегі жақсы жаңалықтардың басым бөлігі *ел болашағы-жастарымызға терең жоғары білім берумен байланысты*. Бәсекеге қабілетті ұрпақ, кәсіби маман баулу міндеті қашанда басты назарда [1, 2].

«Балам дейтін жұрты болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шықсын» демекші, жас ұрпаққа білім нәрін сіңіріп, оны биікке самғатуға, елін сүйе білуге, туған жерінің игілігіне қызметін арнауға баулыр басты тұлға – *ғалым-ұстаз*. Мемлекет басшысының бастамасымен елімізде ұстаз-педагогтың беделі мен әлеуметтік жағдайын көтеруге үлкен бетбұрыстар жасалуда. Сондай іргелі ілгерілеудің бірі – *еліміздегі жоғары оқу орындарын дамыту ісі*. Биыл 90 жылдығын атап отырған Батыс Қазақстан университеті бүгінгі заман талабына орай жаңа форматтағы білім-білік беруге қашан да сақадай сай. Сан қилы оқиғаға толы қым-қуыт уақытпен бірге шыңдалған университет ұжымы маңызды әлеуметтік міндетті орындап, жастарға іргелі ғылыми білім мен кәсіби мамандық беруде, олардың дүниеге көзқарастарын қалыптастыруда елдің экономикасы мен мәдениетінің дамуына шешуші ықпал ете алатын жоғары білікті мамандар даярлайтын орнықты білім ордасына айналды. Демек, университетіміз өз тарихында әркез қоғамның жаңа интеллектуалдық әлеуетін толықтыра білді.

Бүгінгі таңда оқу орны өркениетті елдер үдерісінде жас ұрпаққа әлемдік ғылым мен прогресс деңгейіне сәйкес білім беру мен тәрбиелеуді жүзеге асырып, олардың рухани байлығы мен мәдениетін, еркін ойлау қабілетін, кәсіби біліктілігі мен іскерлігін дамыту мүддесіне қызмет етуде. Жарқын болашаққа көш түзеген Тәуелсіз жаңа Қазақстанның өскелең ұрпағын тәрбиелеп, педагогикалық білім мен ғылымды одан әрі жетілдіруде университет ұжымы алдыңғы қатарлы іс-тәжірибелермен сусындап, өз тарихын қадірлей отырып, оны ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыру үстінде [3].

Бүгінде Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті 90 жылдық мерейтойын атап өтуде. Келешекке ұмтылған университеттің алға қойған мақсаты – жаңа типті жоғары оқу орнына айналу, уақыт талабына сай мамандарды даярлайтын ХХІ ғасырдың жоғары оқу орны болу, Халықаралық зияткерлік нарықта бәсекелесуге қабілетті жаңа буын мамандарын әзірлеу. Өз тұсында 29 Еуропалық мемлекеттің білім министрлімен Магна Хартия құжатына қол қойылғаннан кейінгі даму мақсаты – Еуропа елдерінің жоғары білім жүйелерімен үндес болу. Сондай-ақ М.Өтемісов атындағы БҚУ – білім кеңістігіне Болондық үрдісті енгізген қазақстандық жоғары оқу орындарының бірі (2005 ж.). БҚУ 105-тен аса әлемнің ЖОО-ларымен халықаралық байланыста, ол тек іргелес мемлекеттер арасында ғана емес, сонымен бірге Азия, Еуропа, АҚШ мемлекеттерінде де танымал.

Бүгінгі таңда ғасырлық ғұмырға аяқ басқан белес биігіндегі білім-ғылым ордасының тарихи парағына үңілсек, небір таңғажайып ашылыстар, қайталанбас табыстарға куә боларымыз хақ. *Мәселен, М.Өтемісов атындағы БҚУ туралы айтқанда математика ғылымын терең меңгеріп, әлемдік деңгейдегі есімге ие болған Асан Дабысұлы Таймановты алғашқылардың бірі тұрғысында атаймыз. Ол модельдер теориясында бірнеше математикалық проблемалардың «аудармалы әдісін» алғаш ашты, А.Вайнштейн Хаусдорфа авторлық терең зерттеу проблемаларының нәтижесін мерзімді сапта шешіп, көпшілікке таратты. Университет қабырғасында тер төге еңбек еткен академик Қажым Жұмалиев Абай мен Махамбеттің шығармашылық мұрасын зерттеуді өз алдына мақсат етіп қойды. Осы оқу ордасында дала, орманды дала және шөл дала флорасының ерекшеліктерін ажырататын құнды материалдар бар. Әлемдік гербарий каталогына тіркелген сирек кездесер таңғажайып гербарий қоры бар. Бұл – жоғары оқу орны тарихындағы жаратылыстану-география факультетінің негізін қалаушы, зерделі зерттеуші, КСРО-ның Бүкілодақтық географиялық қоғамының құрметті мүшесі, Қазақ ССР-інің еңбек сіңген қайраткері, биология ғылымдарының докторы, профессор, ғалым-энциклопедист,*

кафедраны 1932 жылдан бастап 50 жыл бойы басқарған Всеволод Вячеславович Ивановтың жан қиярлық қажырлы еңбегінің нәтижесі. Қуанарлығы – бұл тізімді соза беруге әбден болатындығы.

Қазақстандағы ең көне жоғары оқу орындарының бірі академик М.Н.Покровский атындағы Қазақ педагогикалық институты Халық Ағарту комитетінің шешімімен 1932 жылы құрылды. Жаңа оқу орнын ашудағы мақсат–сауатсыздықты жою, жоғары кәсіби білімді ұстаздарды даярлау. 1937 жылы Орал қазақ педагогикалық институты болып өзгертіліп, Александр Сергеевич Пушкиннің 100 жылдық мерейтойына орай институтқа ақынның есімі берілді. Қазақстан қоғамын реформалау және тәуелсіздікті иемдену жолында жоғары оқу орны көптеген өзгерістерді бастан кешірді. 1996 жылы Орал педагогикалық институты Батыс Қазақстан гуманитарлық университеті болып қайта құрылды. 2000 жылдың 14 ақпанында ҚР Үкіметінің 236-қаулысымен Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті болып өзгертілді. 2003 жылы БҚМУ халқы үшін күрескен, ақын, ұлы ойшыл Махамбет Өтемісовтің атын алды.

Жоғары оқу орнының түлектері бүгінгі таңда елеулі істерімен елге танылуда. Жақын шет ел мемлекеттері мен Қазақстандағы ғылым мен саясаттың дамуына үлес қосып жүрген тұлғалар көптеп саналады. Бұл сапта *бұрынғы ҚР Білім мен ғылым министрі, Қазақстандағы БҰҰ өкілі Бірганым Әйтимова, бұрынғы Алматы қаласының әкімі, саясаттану ғылымдарының докторы, БҚМУ-дың құрметті профессоры Иманғали Тасмағамбетов, ұшқыш, екі мәрте Кеңес Одағының батыры Леонид Беда, Татарстан ҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы Р.И.Нафигов, КСРО ҒА Поволжье археологиялық институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы - Б.Ф.Железчиков, бұрынғы ҚР Парламенті мәжілісінің депутаттары - Е.Тарасенко, Ж.Ш.Кәкішев, Шафһат Өтемісов сынды және тағы басқа тұлғалар бар.*

Қазақстанның 10 жылдығы атындағы Ағарту институты 1930 жылы Орал қаласына Орынбор халық ағарту институтының негізінде көшірілген бұрынғы қыздар гимназиясының орнында орналасып, орта білімді мұғалімдер даярлағаны да тарихтан мәлім. Қазақстанда орталау мектептердің қауырт өсуі жоғары білімді мұғалімдерді тез арада даярлауды талап етті. Бұған сол кездегі Батыс Қазақстан облысындағы 996 мұғалімнің ішіндегі бірде-біреуінің жоғары білімінің жоқтығы дәлел. 20-30 жылдардың басында ҚазАССР Үкіметі таяу мезгілде елді тез сауаттандыру ісіне кірісті. Отанымызға сауатты, жоғары білімді педагог кадрлар ауадай қажет еді.

РСФСР Халық Ағарту комиссариаты негізінде 1932 жылы 25 наурыздағы қаулысы негізінде телеграф арқылы хабар беріліп, елдегі өміршең мәселелерді тез шешу үшін Оралда педагогикалық жоғары оқу орны және күндізгі жұмысшы факультеті ашылатындығы хабарланды. РСФСР Халық Ағарту коллегиясы институттың құрамын белгілеу және контингентін анықтау мақсатында біраз шаралар атқарды. Осы шаралар негізінде Қазақстан Өлкелік комитеті 1932 жылдың 9 шілдесінде Оралда 1 қазаннан бастап Халық Ағарту институты негізінде Қазақстанда екінші жоғары оқу орны бой көтергенін, оның жұмысшы факультеті жедел жұмыс істейтінін атап көрсетті. Институт директоры болып Шайхислам Бекжанұлы Бекжанов (1932-1933), оқу ісін ұйымдастыру жөніндегі орынбасары ретінде С.А.Бибиков тағайындалды. Институтқа Ағарту институтының ғимараты, жатақханаларымен қоса қосымша оқу орындары тиесілі болды. Оларға педагогикалық институттың физика-математика, биология, қазақ тілі мен әдебиеті бөлімдері орналасты. Жаңа оқу жылына 83 студент қазақ жастарынан қабылданды. 1933 жылы БКП(б) ОК жолдамасымен институтқа директор ретінде Халық Ағарту комиссариатының жауапты қызметкері, Н.К.Крупская атындағы академияның аспиранты Иван Куприянович Лукьянец бекітілді.

Бұл тұста батыс өлкесінде махамбеттану ғылымын алғаш қолға алған, Орда, Жәнібек, Жаңақала, Казталов, Жалпақтал мекендеріне ғылыми экспедиция ұйымдастырған, «Қазақ әдебиеті теориясы» монографиясын жазуды осы институттан бастаған, алғашқы филология ғылымдарының кандидаты, тұңғыш филология ғылымдарының докторы, профессор Қажым Жұмалиев есімі күллі қазақтарға аян болды [4, 5].

1934 жылы пединституттың тіл мен әдебиет (деканы В.С.Бойко), физика-математика (В.И.Шмелев), биология (Ж.Құлымбетов) факультеттеріне, сондай-ақ даярлық курстар мен жұмысшы факультетіне түскен студенттер саны 364-ке жетті. Осы жылы сырттай оқу секторына түскен студенттер саны 91 адамға жетті. Ал бұл бөлімнің неге құрылғанына 1935 жылы бүкіл факультеттерде өндірістен қол үзбей 300 адамның білім алғанын айтсақ та жеткілікті. Сондай-ақ осы жылы жеке-жеке кафедралар бөліне бастады. Бұлар – әлеуметтік-экономикалық пәндер кафедрасы (Кауфман), педагогика (И.В.Алиев), тіл мен әдебиет (В.С.Бойко), биология (Ф.А.Юсупов), 1935 жылы ашылған физика және математика (В.И.Шмелев) кафедралары. Кітапхана жанынан оқу залы ашылып, кітап қоры 29219 томға өсті. 1934 жылы ұзақ жылдар ақпарат құралы болған «Жоғары мектеп студенті» атты көп таралымды газет жарық көре бастады.

1938 жылы қазақ тілі кафедрасы бөлек отау тікті. Кейін тұңғыш кафедра меңгерушісі Меңтай Қошқаров Ұлы Отан соғысында қаза тапты. Орыс және қазақ тілі кафедралары ұстаздық, ғылыми жұмыстарын қарқынмен жүргізді. Осы жылы Утехина Ксения Афанасьевна кандидаттық диссертациясын сәтті қорғаған соң, кафедра жанынан аспирантура ашылды. Оған алғашқы тілші-зерттеушілер ретінде М.Қошқаров, Р.Үмбетов, Ғ.Әбуханов, сәл кейінірек Х.Абдолкәрімовтер қабылданды.

Осы тұстағы халықаралық жағдайдың шиеленісе түсуі елдің қорғаныс қабілетін нығайтуды, барлық шаруашылық салаларындағы, жоғары және орта мектептердегі әскери дайындықтың деңгейін қарқынды көтеруді талап етті. 1938 жылы педагогикалық институтта әскери-дене шынықтыру кафедрасы ашылды. Кафедра меңгерушісі ретінде азамат соғысының ардагері, капитан П.И.Гусак тағайындалды. П.И.Гусактың басшылығымен студенттердің атқыштар батальоны құрылды. 1939 жылы құрамында 21 адамы бар алғашқы парашютистер тобы бітіріп шықты. Олардың қатарында студент Леонид Беда болды. Мұғалімдер институты мен Орал аэроклубын аяқтаған соң, ол Оренбург (*кейіннен Чкалов*) әскери авиаучилищесіне түседі. Ұлы Отан соғысы жылдарында жаумен шайқаста көрсеткен ерлігі үшін Л.И.Беда (*кейіннен генерал-лейтенант*) екі мәрте Кеңес Одағының Батыры атағын алады. Осы жылдары көп таралыммен жалпы институтішілік «*Педкадрлар үшін*» газеті, факультетішілік «Тарихшы», «Әдебиетші», «Глобус», «Математика», «Жаратылыстанушы» газеттері шығарылған.

Университет тарихы мұражайында РСФСР-дың Халық ағарту комитетінің төрағасы А.С.Бубновтың бұйрықтары мен өзге де құжаттары сақталған, онда Орал педагогикалық институты өз тұсында елдің ЖОО арасындағы Бүкілодақтық жарысында ең үздік оқу орындарының қатарында аталғаны, ал директоры И.К.Лукьянецке арнайы сыйақы берілгендігі туралы мәліметтер сақталған. Кейіннен Қ.Жұмалиев «Замечательные люди» атты кітабында И.К.Лукьянецке аз жол арнамаған. Онда ғалым: «Мен онымен Оралда 5 жыл қызметтес болдым. Онымен бірге жұмыс істеген қазақтар да, орыстар да риза болды. Он жеті жасында ол революцияға қатысып, жараланып, оң қолының жартысынан айырылады. Сымбатты, ұзын бойлы, қарапайым киінген тұлға өзіне бір көргеннен адамды баурап алатын. Егер менен оның ұлтын сұраса, мен ойланбастан «интернационалист» деп жауап берер едім. Институтта оны «біздің ақсақал» деп атайтын» деп жазғаны бар.

1939 жылы мамырда профессор-оқытушылар құрамының бірінші ғылыми конференциясы өткізілген. Осы жылдар легінде А.Т.Тайманов кейін ҚазССР Ғылым академиясының академигі болып сайланды. 1938 жылдың өзінде институт түлегі Жүніс Өтемісов елдегі ауыл мұғалімдерінің үздіктерінің бірі ретінде жоғарғы Отан наградасы «Ленин» орденінің иегері атанды. С.А.Ақмурзин алғашқыда қазақ орта мектебінің директоры қызметін атқарып, кейін институт директоры, кафедра меңгерушісі бола білді. Институт түлектерінің бірі белгілі қазақ ақыны Абдолла Жұмағалиевтың есімі бүгінгі Сырым (Жымпиты) ауданының бір мектебіне берілді. Соғысқа дейінгі пединститут түлегі, белгілі қазақ ақыны және сазгері Қайырғали Байғалиев ҚазССР мәдениет министрлігін басқарды. Институттың проректоры, «Жоғары мектептің еңбек сіңірген қызметкері» кафедра меңгерушісі Ғ.Ә.Әбуханов және басқа да жүздеген түлектер өз өмірлерін орта және жоғары мектептегі қызметке арнады. Институт ұжымының табыстары, тәжірибелері мен келешегі жоғары оқу орнын басқарудағы сирек кездесетін қасиеті И.К.Лукьянецтің 1939 жылы ҚазМУ директоры, кейін ҚазССР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы төрағасының орынбасары қызметіне көтерілуіне септігін тигізді. Екі «Еңбек Қызыл Ту» орденінің, «І дәрежелі Отан соғысы» орденінің кавалері И.К.Лукьянец «КСРО Жоғары мектебінің үздігі», «ҚазССР ғылымының еңбек сіңірген қызметкері» құрметті атағына ие болды. Ең бастысы нәтижеде соғыс жылдарына дейінгі 5 жыл ішінде білім беру жүйесіне 585 жас маман даярлаған институт республикадағы екінші педагогикалық жоғары оқу орнына айналды.

Сындарлы соғыс жылдары (1941-1945 ж.ж.) майданға институттан 190 оқытушы мен аспирант, студент кетті. Соғыстан жазған хаттарында олар жолдастарының ерлігі мен институт қабырғасында әскери кафедрада алған білімі, түрлі тәсілдері көмекке келгенін жазған-ды. 1941 жылғы Мәскеу түбіндегі ауыр шайқаста Батыс Қазақстанда құрылған 312-атқыштар дивизиясында бұрын әскери кафедрада қызмет атқарған П.И.Гусак, Я.С.Красновтар да болды.

Соғыс уақытында да институтта мұғалімдер кадрын дайындау тоқтатылған жоқ. Майдангерлерге оқудың уақыты 3,5 жылға, содан кейін 3 жылға қысқартылды. Емтихандар мен оқу апталары қысқартылып, студенттерге демалыс берілді. 1942 жылы ақпан айында студенттер мен оқытушылар қызыл әскер қатарына алына бастады. Студенттердің құрамы тез арада өзгерді. Егер олар 1939 жылы 414 студент болса, оның 260-сы ерлер, 154-і әйелдер, 1942 жылы 257 студенттің 234-і әйелдер, ал 23-і ерлер болды. Институтта қазақ қыздары үшін 1943 жылы дайындық курсы ашылды. Бұнда алғашында 27 адам болды. Соғыс жылдары пединституттың «көшпелі» өмірі басталып, оның орны 14 рет ауыстырылып, басқа жерге көшірілді. Тіпті Жымпиты ауылына орналастыру жөнінде мәселесі көтеріліп, одан қалса Қызылордаға көшіру жөнінде шешім қабылданды. Бұл тұста доцент В.В.Ивановтың сан салалы халық шаруашылығы мәселелеріне арналған «Батыс Қазақстанның жабайы өсетін тамақ өсімдіктері», «Батыс Қазақстанның емдік өсімдіктері туралы», «Қарбыз балын дайындау технологиясы», «Бақшалық өсімдіктер дәндерінен жасалған май», «Батыс Қазақстан халық шаруашылығының мәні», «Батыс Қазақстан облысында күн қуатын пайдалану мәселесіне орай», «Біздің крахмалтасушылар» атты жекелеген ғылыми-тәжірибиелік зерттеулерінің аса маңызды мәні бар еді.

Жалпы алғанда институт тұлғалары соғыс жылдары 298 білікті мұғалім кадрын дайындап шығарумен бірге, майданда неміс фашистерінің басқыншылығын тойтарып, Отанды жаудан аман алып қалуға зор үлес қосқан өжет жауынгерлер бола алды. Осы соғыс жылдарында-ақ жарақат алып госпитальде жатып шыққан соң немесе демобилизациядан кейін кафедра мінбесіне С.А.Ақмурзин, Н.А.Пимнев, Г.Е.Москалев, А.А.Королевский, В.И.Ивакин, А.С.Елагин, Н.Н.Коржавин,

Е.Е.Соллертинский, Ф.Н.Серов және т.б. оқытушылар қайта оралды. Студенттер арасынан Ю.Тумпуров, П.Уваров, К.Осипов, Л.Седова, Г.Коршунова, М.Макатова, П.Суетин, В.Мурзин, А.Абоян, П.Букаткин, К.Ермаков, А.Пигарев, И.Подкуйко, Г.Сәрсенғалиев, С.Силантьев, Ф.Василенко, Н.Г.Чесноков, Х.Ғұмаров және т.б. білім майданындағы күрестерін жалғастыра алды.

1945 жылдың жазында ғимараттар институтқа өте ауыр күйде қайтарылды. Мәселен, жылу жүйесі, электр жүйесі толығымен істен шыққан, жатақханалар жиһаздан айырылған, шатырдан су ағып, әйнектен жұрдай болған терезелері тақтайшалар мен фанера қағылған күйде болатын. 1945 жылдың желтоқсанында майданнан оралған Сәрсен Ақмырзаұлы институт директоры болып сайланып, осы лауазымда 1952 жылға дейін қызмет етті, яғни, соғыстан кейінгі ең ауыр жылдарға тап келген өмірінің бір бөлшегін ол осы институт қабырғасында өткізді. 1956 жылы С.А.Ақмурзин кандидаттық диссертациясын қорғап, 1958 жылы институттың оқыту және ғылыми жұмыс жөніндегі проректоры болып сайланды. Кейін көп жылдар бойы қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарды.

Соғысқа дейінгі, соғыс кезіндегі және соғыстан кейінгі жылдарда институтта қызмет атқарған ардагер оқытушылардың жанқиярлық еңбегі мен рөлін ешқандай өлшеммен өлшеу мүмкін емес. Бұлар – К.А.Утехина, В.В.Иванов, Н.Г.Евстратов, Н.Е.Рывнивых, О.Т.Кольченко, М.И.Козловская, А.Л.Цыганков, Г.С.Якимович, С.А.Шапошников, П.И.Токарев, Н.М.Малеча, В.И.Рахманина, Т.Б.Беляев, Е.Е.Соллертинский, Ф.С.Кузьмин, Д.О.Медведев, А.М.Кальтиев, Г.Тухватуллин, Ф.Н.Ставкин, А.М.Каткова, А.Я.Дырдин, Н.А.Мамонов және тағы басқа институт доценттері мен оқытушылары [6].

Соғыстан кейінгі алғашқы оқу жылы 1945 жылдың 17 қыркүйегінде басталды. Педагогикалық институт құрамында (Оқу мерзімі 4 жыл) 5 факультет (*тарих, физика-математика, жағрафия, жаратылыстану, тіл мен әдебиеті*) болды. Мұғалімдер институты (*Оқу мерзімі 2 жыл*) үш факультеттен (*тарихи-әдеби (орыс және қазақ бөлімдері), физика-математика, жаратылыстану-жағрафия*) құралған болатын. Оқу жылының басында пединститутта 409, мұғалімдер институтында 71 адам болған еді. 1946 жылдың студент жинау жоспары ауыр аяқталды. Қабылданған студенттердің арасында майдангерлер көп болды, олардың ішінде ҰОС-ның 29 мүгедегі бар болатын. Бұл студенттердің ішінде П.И.Суетин (*кейін физика-математика ғылымдарының докторы, профессор*), пединституттың болашақ ұстаздары А.Ф.Абоян, П.Р.Букаткин, К.Ф.Ермаков, Ю.Ф.Тумпуров, Г.Ж.Сәрсенғалиев, А.Р.Пигарев (*кейінгі Батыс Қазақстан ауыл шаруашылығы институтының ғылыми коммунизм кафедрасының меңгерушісі, доцент*), К.А.Подкуйко (*мектеп директоры, республиканың құрметті мұғалімі*), М.Макатова, О.С.Ванюшина (*көптеген жылдар бойғы қалалық білім беру бөлімі меңгерушісі*), Н.Г.Чесноков (*белгілі өлкетанушы, журналист*) және т.б. бар еді. ҰОС мүгедегі Н.А.Момынов жетекшілік еткен кітапхананың шағын ұжымы 50 мың томға дейін жететін орасан зор кітапхананы өз күштерімен ретке келтіріп, жүйелей бастады. Осы бағыттағы жұмыстың жыл бойғы нәтижесін қортындылап келе, институт директорының орынбасары К.А.Утехина облыстық газетте жарияланған «*Орал пединститутындағы ғылыми-зерттеу жұмыстары*» атты мақаласында бұл жұмыстың 3 бағытта, яғни, жалпы ғылыми, халық шаруашылығы, оқу-әдістемелік бағытта жүргізілгенін атап өтті. Өз тұсындағы бұл мақалада доцент В.В.Ивановтың Батыс Қазақстан облысындағы дәрілік шөптер туралы еңбегі, географтардың жергілікті климатты бақылау жұмыстары, Н.М.Малечаның диалектологиялық зерттеулері, педагогика кафедрасының оқытушыларға арнап әзірлеген мінез-құлық ережелеріне қатысты жұмыстары ерекше аталғанды.

1946 жылдың қыркүйегінде Бүкілодақтық Жағрафиялық Қоғамның Батыс Қазақстандық бөлімінің ашылуы – институттың ғылыми өміріндегі іргелі де елеулі жаңалық. 1946 жылға дейін мұндай бөлім республика бойынша тек Семей облысында ғана бар-ды. Нәтижеде 50-жылдары күндізгі және сырттай аспирантура арқылы институт оқытушылары тарапынан 27 кандидаттық, бір докторлық (*профессор В.В.Иванов*) диссертация қорғалды. Бұл жылдары қорғап шыққандардың арасында В.И.Ивакин, О.Т.Кольченко, М.М.Тілеужанов, С.А.Ақмурзиндер бар. Әсіресе, 1933 жылдың қазанынан бері институт қабырғасында қызмет етіп жатқан В.В.Ивановтың докторлық диссертациясын қорғауы, даусыз, сол жылдардағы ірі ғылыми жетістік еді. Белгілі ғалым, Қаз ССР ғылымының құрметті қайраткері, 300-дей ғылыми еңбектің авторы, ботаника кафедрасының көп жылдар бойғы үздіксіз меңгерушісі, аса білімдар әрі қарапайым В.В.Иванов студенттер мен институт қызметкерлері арасында ерекше бедел иесі танылды. 1942 жылдан 1972 жылы зейнеткерлікке шыққанға дейін институт қабырғасында табанды еңбек еткен ардагер Н.М.Малечаның 1954 жылдың соңында қорғаған диссертациясы да – қажырлы еңбектің жемісі. КСРО ҒА тапсырмасымен ол жергілікті говорларды жинақтап, зерттеу ісін ұйымдастыра білді. Ондаған жылдарға созылған еңбек пен сандаған экспедициялар нәтижесінде 200 мыңдай сөзден құралған сөздік қор жинақталды. Жайық говорларының облыстық сөздігіндегі ғалымның зор еңбегімен енгізілген 25 мыңнан астам сөздік мақаланың өзі – оның қажырлы еңбегінің айқын дәлелі. 1954 жылы пединституттың 22 оқытушысы ҚазССР Ағарту министрлігінің бұйрығымен «*ҚазССР халық ағарту ісінің үздігі*» белгісімен марапатталды.

1963 жылы институт ректоры болып тарих ғылымдарының кандидаты Виктор Кузьмич Сидоров тағайындалды. Кейін ол ҚазССР Ағарту министрінің бірінші орынбасары қызметін атқарды. Оның өн бойында табандылық, іске берілгендігі, ой-өрісі кеңдігі, мемлекеттік тұрғыдан ойлай білу, терең білім, адамдармен тіл табыса білу, еңбекқорлық және қайырымдылық қасиеттері бір-бірімен терең ұштасып

жатты. Осы кезеңде профессор В.В.Ивановтың ғылыми мектебі қалыптасты. Оның мүшелерінің еңбектері шетелде де танымал болып, 60-жылдары ботаника кафедрасының профессор-оқытушы құрамы 160-тан асты. Педагогика кафедрасының ұжымы жоғары мектептің жалпы педагогикасы мен БҚО-да педагогикалық оқыту үдерісін жетілдіру мәселесімен айналысты. Жоғары оқу орындары мен арнайы орта оқу орындарына арналған оқулықтар мен оқу құралдары (Г.Ә.Әбуханов, А.Ы.Көшімбаев, Г.Е.Москалев) көптеп шығарыла бастады. «Педагог кадрлар үшін» атты көп таралымды институт газетінің бетінде ҰОС ардагерлері И.Ф.Черкашин, П.Р.Букаткин, А.Ф. Чуфаровтардың және басқалардың да материалдары жиі жарияланып тұрды. Бұл тұста оқу жылы аяқталған соң, комсомол ұжымы еңбек семестрін ұйымдастыратын. Оған әр жылдары 1500-ден 2000 студентке дейін қатысты. 1964 жылдан студенттік құрылыс жасақтары (250-270 студент) құрылып, олар облыс аудандарында 100 мың сом қаржы көзін игеріп, мектептер мен ауылшаруашығына қажетті жайларды тұрғызды.

Сол тұстарда Поволжье және Батыс Қазақстан қалалары педагогикалық жоғары оқу орындары қызметкерлерінің спартакиадаларын ұйымдастыру дәстүрге айналды. *Бұған белсенді қатысушылар З.А.Аманғалиев, П.П.Елизаров, А.И.Ивакин, М.М.Жолдықайырова, А.И.Карпова және басқа доцент, аға оқытушылары болды.*

1966 жылы физика-математика факультетінде ҚазССР-да тұңғыш рет ММУ-дың сырттай математика мектебі ашылды. Мектеп түлектері (1969 жылы 165 адам оқыды) Ленинград, Новосібір қалаларында олимпиадаларға қатысып жүлдегер атанды. Көптеген түлектер елдің жоғары оқу орындарында (ММУ, ЛМУ) және ОПИ физматында оқи алды. 1983 жылы проблемалық зертхана жұмысының қорытындысы бойынша Р.А.Абузьяров Мәскеу қаласында «Ұлттық мектеп оқушыларын социалистік елді қорғауға тіл жағынан дайындаудың педагогикалық негіздері» тақырыбында докторлық диссертациясын қорғады. Ғылыми және әдістемелік салаға қатысты кәсіби мамандарды дайындау мен мектептерге эксперименттік әдістеменің тұжырымдарын енгізу мәселелерін зерттеу мақсатында кафедра жанынан аспирантура ашылды. Бұл бағыттағы жұмыстарға сол тұстағы Диссертациялық кеңестің төрағасы, Ұлттық ҒЗИ директорының орынбасары, Бүкілодақтық «Бастауыш мектептегі орыс тілі» журналының редакторы, профессорлар И.В.Баранников, А.В.Баранниковтар тарапынан аса жоғары баға берілді. Олар осы жұмыспен танысуға арнайы Орал қаласына келді. Нәтижесінде аталған басылымның 1985 жылғы №2 саны түгел зертхана мәселесіне арналып, кафедра мүшелерінің мақалалары жарияланды.

70-жылдары институт қабырғасындағы «Астрофизика: космостық сәулелер» зертханасы базасы негізінде Ленинградтық физико-техникалық институтымен жасалған №56 келісім бойынша профессор Б.П.Шаховтың жетекшілігімен «Астрофизика және радиокөміртегі» зертханасы ашылды («Астрофизика: космостық сәулелер» зертханасының жетекшісі, доцент Кузьмичева А.Е.). Аталмыш зертхананың зерттеу жұмыстары сол тұста радиокөміртегі арқылы мерзімдеу әдісі бойынша археологиялық үлгілердің жасын анықтау, бұрынғы өткен уақыттағы климат жағдайын анықтау, астрофизикалық үрдістерді және олардың жер төңірегіндегі көрінісін зерттеу бағыттарын қамтыды. Зертхана келісімшарт негізінде жұмыс істеп, тапсырыстарды бүкіл КСРО-дан, Тянь-Шаньнан, Балтық жағалауларынан, Свердловскіден, Украинадан, Мәскеулік археологиялық мекемелерден қабылдап отырды. Осы зертханада белсенді жұмыс істегендердің ішінен 6 ғалым кандидаттық диссертацияларын сәтімен қорғай алды (Мырина Н.В., Орищенко А.В., Тілеуғалиев С.Х., Кузьмичева А.Е., Жүсіпқалиева Г.К., Шахова Ю.А.)

1975 жылы ҚазССР Ағарту министрлігінің қаулысы негізінде халыққа білім беруді ұйымдастырушыларды дайындау біліктілігін жетілдіру факультеті құрылды. Ол халыққа білім беруді ұйымдастырушылардың үш санатының біліктілігін жетілдірумен айналысты (*Жалпы білім беретін мектеп директорларының, олардың орынбасарларының, мектептен және сыныптан тыс жұмысты ұйымдастырушылардың, сондай-ақ, Қазақстанның сегіз облысының жетекшілер резерві*). Оқыту мерзімі-2 ай, күндізгі оқу түрінде, басқару, тәрбиелеу және оқытудың өзекті мәселелері бойынша (*Мектепті басқару теориясы мен практикасы; мектептегі оқыту мен тәрбие үрдісін басқару; мектепті басқарудың психологиялық негіздері*) жүргізілді. Факультет жұмыс жасап тұрған мерзім ішінде біліктілікті арттыру мен қайта даярлау курстарынан әр жылдары 250-400 адам білім алып шықты, ал барлығы осы факультетте 4,5 мың адам оқыған. Өкінішке орай, әлеуметтік жағдайдың өзгеруіне, материалдық, ұйымдастырушылық қиындықтарға байланысты факультет 1993 жылы жабылды.

Институтта оқытушылар мен студенттер үшін «Здоровье» спартакиадасы жүйелі өткізілді. Бұл жылдары құрамында институттың оқытушылар командасы өнер көрсетіп, жүлделі орындарды иеленіп жүрген Поволжье және Батыс Қазақстан педагогикалық оқу орындарының спартакиадасы баршаға танымал болды. КСРО спорт шебері Ж.Жәрдемов Бүкілодақтық универсиаданың күміс жүлдегері атанып, самбодан Қазақстан кубогін жеңіп алды. Жеңіл атлетші А.Стародуб екі мәрте Бүкілқазақстандық студенттік ойындардың жеңімпазы атанып, сондай-ақ Бүкілодақтық жарыстардың жеңімпазы ретінде «Известия» газетінің сыйлығына ие болуы қуантпай қоймайды.

Тарих факультетінің түлегі, комсомол ұйымының жетекшісі, оқу озаты Рафик Нафигов кейіннен тарих ғылымдарының докторы, профессор, академик, еліміздегі ЖОО-ға арналған тарих пәні бағдарламасы авторларының бірі атанды. Қазан университетінде жұмыс жасай жүріп, соңғы күнге дейін қара шаңырақ – білім ордасымен байланысын үзген жоқ. Орал педагогикалық институты

оқытушыларымен кездесуде Рафик Измайлұлы Қазандағы әріптестеріне қарата ғылыми өмірбаянымның бастауын К.А.Утехина, А.А.Королевский, Я.С.Фейгельсон сынды ғалымдардың дәрістері арқылы Орал пединститутынан ғана ала алдым дегені барды.

Қазақстанда және одан тысқары өзге елдерде белгілі болған ғалым В.В.Ивановтың дәстүрін жалғастырушы доценттер А.Е.Петренко, М.М.Фартушина, А.Я.Парфенова, М.М.Панкина, А.Ғ.Ғалымов және тағы басқалар БҚМУ профессоры ғылыми атағын иеленді. Сондай-ақ, осы тұстарда филология факультетіндегі ғылыми-зерттеу жұмысы жоғары деңгейде ұйымдастырылды. Профессор М.М.Тілеужанов (*Сатира және қазақ халқының этнопедагогикасы*) пен профессор Р.А.Абузяровтар (*Екінші тілге интенсивті оқытудың эмоционалды-әрекетшіл жүйесі*) ерекше қарқынмен беріле жұмыс жасағанының куәсіміз.

Ректорат тарапынан жоғары білікті ғылыми дәрежелі кадрлар дайындауға ерекше көңіл бөлінді. Университет тарихында алғаш рет Қазақстан тарихы бойынша кандидаттық, докторлық диссертация қорғататын Диссертациялық кеңес ашылды. Оның мүшелері ретінде Батыс Қазақстан мен Еділ бойының ірі ғалымдары танылды. Кеңестің бірінші құрамын басқарғандар: кеңес төрағасы – тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.З.Рысбеков, төраға орынбасары – тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Н.Сдыков, ғалым-хатшы – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Ж.С.Серіковтер. Кеңесте сандаған жас оқытушылар (*С.Құраманалин, Г.Сүлейменова, т.б.*) диссертациялық зерттеу жұмыстарын сәтті қорғап, ғылым кандидаты, ғылым докторлары атағын алды. Сондай-ақ, ғылым докторларын дайындауға да баса көңіл бөлінді. 1999-2021 ж.ж. Қазақстан мен Ресейдің ЖОО-лары мен ғылыми орталықтарына аға ғылыми қызметкер ретінде тоғыз адам жіберілді. Олардың алтауы докторлық диссертацияларын сәтті қорғады (*Т.Х.Рысқалиев, М.К.Бисималиева, В.Ю.Салов, А.Мұсаев, А.С.Қыдыршаев, О.Б.Бүркітов*). Ғылыми кадрларды дайындауда аға ғылыми қызметкерлер лауазымына ауыстыру әдісі өзінің тиімділігін көрсетті. Ғалымдарды қолдап, олардың монографиясын басып шығаруға, ыссапарларына қаржылай көмек көрсетуге және ғылыми жұмысын табысты аяқтағандарға көтермелеу сыйлықтарын (қаржылай) беру үшін арнайы бағдарлама даярланды. БҚМУ-дың ғылыми әлеуетін дамытуға арналған 1996-2001 ж.ж. бағдарламаға сәйкес тарих ғылымдарының докторлары М.Н.Сдыков, Б.Қ.Бірімжаровтардың, философия ғылымдарының докторы Т.Х.Рысқалиевтың, профессор А.З.Петренконың аспирантуралары ашылып, профессорлар Т.З.Рысбеков, М.М.Фартушиналардың аспиранттары мен ізденушілер қатары молая түсті. Осы жылдары Республикадағы педагогикалық институттардың арасында бірінші болып профессор М.М.Тілеужановтың жетекшілігімен этнография және қазақ фольклоры кабинеті ашылды.

1993 жылы білім ордасы жанынан педагогикалық лицей ашылды (*Н.Д.Дәулетов*). Лицейде ауыл мектептерінен келген дарынды балаларға оқуға мүмкіндік туды. Лицей түлектерінің барлығы да Республикадағы ЖОО-ларда жоғары білім алды. Ондаған лицейліктер түрлі пәндер бойынша Республикалық олимпиадалардың жеңімпазы атанды.

Батыс Қазақстан облыс бойынша бірінші болып 2000 жылы лицейдің екі түлегі «Алтын белгінің» иегерлері атанды. 1999 жылы лицей мұғалімі, ҚР тарихы кафедрасының оқытушысы, т.ғ.к. Ж.Ж.Жақсығалиев республикалық «Жыл мұғалімі-99» конкурсының бас жүлдесін жеңіп алды. 1998 жылы лицей дарынды балаларды оқыту мәселесіне арналған республикалық «Дарын» байқауының жеңімпазы атанды.

Институтта ең бір жетекші бағыт – тәрбие үдерісі. Құстың екі қанаты сияқты оқу мен тәрбие жұмысы бір-бірімен тығыз байланысты. Тәрбие жұмысын жақсарту мақсатында 1993 жылы ректордың бастамасымен тәрбие жұмысының проректоры лауазымы бекітілді (*С.Ғ.Шарабасов*). 90-жылдың II жартысында тәрбие ісі жөніндегі проректордың қызметіне педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Т.М.Дәрішеваның келуімен студенттердің жұмыс стилі өзгерді, жүйелі де кешенді істердің көбеюімен қатар, студенттер мен оқытушылардың Оралдан басқа жерлердегі шараларға қатысу белсенділігі арта түсті.

Сөзсіз бір мақалада университеттің бүкіл тарихын қамту мүмкін еместігі сияқты, Almamaterді қарқынды дамытуға жыл сайын барлық күш-жігерін салатын ғалым оқытушыларды жеке-жеке атап шығу да мүмкін емес. Мәселен, 90-жылдардың аяғындағы университеттің алтын қоры – бұл ғылыми дәрежесі мен ғылыми атақтары институт қабырғасында ғана емес, өзге де өңірлерге белгілі, монографиялық еңбектері елімізге танылған профессор-оқытушылар құрамының бір шоғыры төмендегіше: Т.З.Рысбеков, М.Н.Сдыков, А.Р.Рүстеннов, А.З.Петренко, Н.С.Байғұзов, О.Б.Бүркітов, Р.А.Абузяров, Б.Қ.Бірімжаров, А.М.Мұсаев, В.Ю.Салов, А.С.Қыдыршаев, М.Бисималиева, А.Ғалымов, Н.К.Череватова, П.Р.Букаткин, Ә.С.Тасмағамбетов, Х.И.Қожабергенова, Е.И.Коротин, Н.М.Щербанов, С.Ғ.Шарабасов, Н.С.Жигалин, Қ.Қ.Биалиева, Қ.Мырзағалиев, Т.В.Ли, М.В.Чечетко, Қ.Т.Өтегенова, Ю.К.Суетин, К.Төлежанов, Ж.Қамкиев, Р.Құсайынов, Н.П.Скачкова, Б.Ғ.Шынтемірова, Е.Ш.Ниязов, П.А.Добряев, З.К.Мұхлисова, В.С.Трибунский, И.М.Ломоносов, М.Н.Панкина, З.И.Туаева, Б.И.Сәрсенбаева, А.М.Войлоков, А.О.Даупаев және т.б.

Университеттің шығармашылық ұжымы мен орындаушылары гастрольды шетелдік жобаларға белсенді қатысты. "Бапас сазы" - фольклорлық-этнографиялық ансамблі мен Шара Жиенқұлова атындағы II республикалық қазақ биі байқауының лауреаты "Арна" би ансамблі, құрамында

шығармашылық делегациясы бар оқытушы Дастан Есентеміров "Ресейдегі Қазақстан жылына" арналған Самара қаласындағы мәдени іс-шараларға белсене қатысты. Еркін Нұрымбетов жетекшілік ететін "Бапас сазы" ансамблі Халықаралық деңгейде мойындалып, компакт-дискілері Лондонда шығарылды.

Батыс Қазақстан университетінің 90 жылдық тарихында аталмыш жоғары оқу орнын басқарған директорлар мен ректорлардың ұзын саны 17-ге жетеді. Олардың бірі білім ордасының алғашқы ұйымдасу және қалыптасу кезеңінде тер төге еңбек етіп, институттың тұңғыш іргетасын қалап, негізін салса (Ш.Б.Бекжанов (1932-1933 ж.ж.), И.К.Лукьянец (1933-1939 ж.ж.)), өзгелері сұрапыл соғыс жылдарында қолда барды сақтауға (И.Н.Сазонов (1940-1941 ж.ж.), К.Ф.Васильев (1941-1945ж.ж.)), соғыстан кейінгі жылдардағы қайта қалыптастыру және бекітуге (С.А.Ақмурзин (1945-1952 ж.ж.), К.А.Утехина (1952- 1959 ж.ж.), И.Ф.Черкашин (1959-1963 ж.ж.)), сапалық жаңа деңгейге көтеруге (В.К.Сидоров (1963-1973 ж.ж.)) орайлас еңбек етсе, бірқатары алдыңғылардың жолын жалғастыра отырып, серпінді қимылдарға ұйытқы болды (Х.К.Кенжеғұлов (1973 -1979 ж.ж.), Е.А.Ағелеуов (1979-1985 ж.ж.), С.С.Сатыбалдин (1985-1989 ж.ж.), Қ.Ж.Рахметов (1989-1990 ж.ж.)). Ал кейінгі ізбасарлары қиын да күрделі өзгерісті кезеңдер мен түлеу жылдарына өз үлестерін қоса білді (Т.З.Рысбеков (1991-2000 ж.ж., 2003-2011 ж.ж.), Б.Қ.Дамитов (2000-2002 ж.ж.), М.Н.Сдықов (2002-2003 ж.ж.), А.С.Иманғалиев (2011-2018 ж.ж.), Н.Х.Серғалиев (2018 жылдан қазіргі уақытқа дейін)). Олардың қай-қайсысы да жоғары оқу орнын өз күш-қайраты мен қабілет-қарымы жеткенше басқара жүріп, білім ордасының тарихында өзіндік өлшеусіз із қалдыра алды. Десек те, олардың әрқайсысы жеке тұлға ретінде өзіндік орнымен, абырой-беделімен, жұмыс жасау стилімен, тіпті өзіндік қайшылықтарымен де ерекшеленеді. Қысқасы, университеттің тарихындағы өмір белестері өрнектелген тұлғалар сұрлеуі өзіндік өнеге жолы да. Ең бастысы, өткеннен тағылым алу, өмірден озғандарға құрметпен қарау тұрғысында кейбір тұлғалардың өмір жолы кейінгіге үлгі-өнеге екені даусыз [7].

Бүгінде өркендеудің бірден-бір жолы білім екенін білген аға ұрпақтың арқасында негізі қаланған Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетіне – 90 жыл. Осы жылдар аясында педагогикалық мамандар дайындайтын бірегей Ұстаханадан қаншама ұрпақ еліміздің әр түпкіріне жолдама алды десенізші! Бүгінде университетіміз елімізге педагогикалық кадрлар даярлауға, жалпы ағарту ісіне өзінің ұланғайыр үлесін қосып келе жатқан ұлағатты алтын ұяға айналды. Университетіміздің 90 жылдық тарихы өткен мен бүгінгі уақытты жалғаған және оны болашақпен байланыстыратын алтын көпір іспетті. Бұл уақыт өлшемі тарих үшін де, тұлға үшін де мазмұны мен мағынасы сан ғасырларға татырлық бағасымен қымбат.

Айтулы 90 жыл ішінде университет талай асулардан, күрделі кезеңдер мен қиын-қыстау жолдардан өтіп, мындаған жастар уақыт тағылымымен сусындап, армандарын асқақтатып, қияға қанат қакты. Түлектеріміз арасынан есімдері елге әйгілі көптеген білім-ғылым және қоғам қайраткерлері шықты. Олар еліміздің түкпір-түкпірінде Тәуелсіз жаңа Қазақстанның гүлденіп көркеюіне бүгінгі күнде өз үлестерін қосуда. Демек, білім ордасының мерейтойы – университеттің өткен жолын тануға, тарихынан тағылым алып, болашақ үшін тың мақсаттар белгілеуге септігін тигізетін өнегелі іс-шара.

Ғасырлық ғұмырға аяқ басқан бүгінгі белес – Махамбет атындағы Батыс Қазақстан университетінің өресін кеңейтіп, өнегесін асыра беретін тағылымдық мәнімен айрықша қымбат оқиға. Үлкен де ұлағатты жолдарды артқа тастап, Ұлы Даланың Батыс аймағындағы қазақ білімінің қара шаңырағына айналған ұжым болашақта да зиялы ұстаздарды, талантты педагог-ғалымдарды тәрбиелей бермек.

Білім ошағын ұлағатты ұяға айналдырып жүрген университеттің профессор-оқытушылар қауымының бүгінгі білім бәсекесіндегі алар асуларының биік болатындығына күмән жоқ. Олардың ел игілігіне еңбек етіп, жас ұрпақтың бойына ұлттық рух пен дәстүрді, өркениетті әлем дамуының озық сипаттарын сіңірудегі ғасырға жуық уақыттан бері жалғасып келе жатқан даңқты дағдыларынан танбайтындығына кәміл сенімдіміз. Алдағы уақытта да университет өзінің құнды дәстүрлерін сақтай отырып еліміздегі жоғары педагогикалық білім беру жүйесінің көшбасшысы сапында бола бермек. Ұлы Махамбет атындағы Батыс Қазақстан университетінің мәртебесі жыл өткен сайын биіктерге көтеріліп, кемелдене түсетіндігіне де еш күмән жоқ. Ендеше, аға ұрпақтан алып қалған асыл мұра – білім отын өшірмей, бүгінгі жастар жүрегіне жаға білген, еліміздің жоғары білім жүйесінде лайықты абырой-беделі бар, қадір-қасиеті артық ұжым – университетіміздің 90 жылдық жылнамасы – өзгеше өрнектелген өнегелі тағылым, өсер ұрпақ, келер заманға дәстүрлі сабақ болмақ. Университетте 90 жыл бойы қалыптасқан ғылыми-педагогикалық дәстүр оның ертеңі үшін де маңызды. «Өткенін білмеген өткелден өте алмайды» демекші, Махамбет атындағы Батыс Қазақстан университетінің жылдар бойғы тәжірибесі – бір ғана ұжымның немесе білім ордасының өзімен-өзі тұйықталып шаң басып қалған соқпағы емес, алдыңғы толқын ағаларды кейінгі толқын інілерге жалғайтын мағынаға толы керуенді, тағылымды көшті ұрпақтар жолы.

Қазіргі таңда қазақ елінде зор қолдауға ие болған «Рухани жаңғыру» бағдарламасында жаңа ұрпақтың табысты болуының ең іргелі басты факторы білім екенін салмақ сала айтамыз. Демек, күш – білімде, күш – бірлікте! Бүгінгі зейінді жас – білімге бейімді жас! Бұл біздің қанымызда бар қасиет. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Анық білеріміз, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетері кәміл. Осы

тұрғыдан келгенде биылғы жылы туғанына 219 жыл толып отырған Махамбет сынды қасиетті бабамыздың атындағы университеттің 90 жылдық мерейлі тұсында айтарымыз, университет – ұлт есеюінің, парасат әлемінің төлқұжаты. Университет – баланы даналыққа баулыр қасиетті орын. Тың ізденісті талап етер бүгінгі қазақстандық білім беру жүйесінде Махамбет университеті – ұлттық рухани құндылықтар тұнбасы, ал білім ордасының тәжірбиелі ғалым ұстаздары – құнарлы топырақтан жаралған, ата-баба дәстүрінен нәр алған ұлттық қасиеттер құймасы. Ендеше, келер күндерде білім алған университеттеріміздің тың табыстарымен марқаялық, түлектеріміз университеттерінің мақтанышы болғай! Осы мерейлі сәтте баршамыздың берекеміз кетпесін! Бетеге кетсе, бел қалады, Бектер кетсе, ел қалады. Берекең кетсе, нең қалады?

Өткен ғасырдың отызыншы жылдарының бастамасында іргетасы қаланып, уақыт ағынымен бірге шаңырақ көтеріп, бірте-бірте еңсесі биік киелі білім ордасына айналған, мыңдаған мұғалімнің шеберлігін шыңдаған, ел еңсесін тік көтерер қабырғалы маман-кадрлар әзірлеген университет ұжымын мерейтойымен шын жүректен құттықтай келе, университеттің мәртебесі биік, ғалым-оқытушыларының көңіл-күйі көтеріңкі болғай демекпіз!

Әдебиеттер тізімі

1. Барымыз да, бағымыз да – Тәуелсіздік. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым – Жомарт Тоқаевтың республикалық «Egemen Qazaqstan» және «Aiqyp» газеттеріне берген сұхбаты // «Egemen Qazaqstan» газеті, № 62, 2 сәуір 2019. – Б. 1-2.
2. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // «Егемен Қазақстан» газеті, №70, 12 сәуір 2017. – Б.3-4.
3. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // «Егемен Қазақстан» газеті, № 223, 21 қараша 2018. – Б.1-2.
4. Айталы А. Ұлттық құндылықтарға сүйіну, ұлтсыздыққа күйіну // «Egemen Qazaqstan» газ., №66, 8 сәуір 2019. – Б.7.
5. Қазақ афоризмдері (Ақыл-ой антологиясы: бағзыдан бүгінге дейін). Құрастырушы Е. Шаймерденұлы, Алматы: Алматыкітап баспасы, 2012. – 320 б.
6. Қыдыршаев А.С. Шешендіктану. Оқулық. Орал, 2013. – 250 б.
7. Қыдыршаев А.С. Шешен сөйлей білеміз бе? (Шешен сөйлеу мәдениетінің алтын қазиналары). Оқу құралы.-Орал, 2017. – 364 б.

УДК 356.35 (574)

Сагитова А.Р., Мангушева Т.С.

*Саратовская государственная юридическая академия,
институт магистратуры,
г. Саратов, Россия*

КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В центре внимания государства, которое выбрало для себя демократический путь развития, всегда остается актуальным вопрос местного самоуправления. Как организуется местное самоуправление, какие задачи ставит перед собой и какими полномочиями обладает? Как можно эффективно управлять и развиваться на местном уровне? Как осуществлять взаимодействие с органами государственной власти?

Республика Казахстан переходит на новый этап развития общественно-политических, социально – экономических отношений, и всё это требует изменения системы управления обществом в целом. Изменяется не только система государственного управления, но должна развиваться и система местного самоуправления. Решение этой задачи непростое. При становлении местного самоуправления в Казахстане необходимо учитывать богатый опыт, накопленный в зарубежных странах, особенно постиндустриальных - ФРГ, Великобритания, Франция, США, а также стран, входящих в состав ЕАЭС. На территории этих государств местное самоуправление как институт существует более века. Немаловажным, на наш взгляд, является и опыт государств ближнего зарубежья - России, Белоруссии, Армении, Киргизии. Это позволяет проанализировать характер функционирования зарубежного местного самоуправления и избежать проблем, с которыми столкнулись другие государства.

В Казахстане есть и свой накопленный опыт решения местных задач с помощью местного самоуправления. Система местного управления в Республике Казахстан, компетенция местных представительных и исполнительных органов, порядок их организации и деятельности до 2003 года определялись Законом Республики Казахстан «О местных представительных и исполнительных органах Республики Казахстан», который был утвержден в декабре 1993 года. Данный Закон не только не разграничивал функции и полномочия между областным и районным уровнями власти, но и не устанавливал четкой грани между полномочиями центра и регионов. Ко всему прочему, этот Закон практически устарел после принятия Конституции и других законодательных актов. Согласно

Конституции Республики Казахстан, в 1995 году, в нашей стране признается местное государственное управление и самоуправление [1].

Текущее административно-территориальное устройство и система местного управления по сей день основываются на жесткой иерархии, поскольку центральные органы власти сохраняют значительную степень контроля над местными органами. В рамках нынешней системы в Казахстане существует 2 676 субнациональных органов власти, которые образуют различные уровни территориального управления: областной (включая города республиканского значения Алматы и Астану) районный (города районного подчинения) и муниципальный уровень (сельские округа, села и поселки). Местные органы власти играют важную роль в оказании как национальных, так и субнациональных услуг населению, несут ответственность за представление отчетности и контроль в отношении широкого круга услуг, в том числе: основных коммунальных услуг (вода, газ, электроснабжение, теплоснабжение, канализация и так далее), охраны окружающей среды, создания рабочих мест, общественного порядка и безопасности. Кроме того, местные органы власти отвечают за предоставление социальных услуг и программ социальной защиты, которые финансируются за счет республиканского бюджета, включая медуслуги и образование.

Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев, выступил с Обращением к народу от 16 марта 2022 года и в его обращение раскрывается дорожная карта Нового Казахстана. Собственно говоря, в выступлении Казахстанского Лидера Новый Казахстан: путь к обновлению и модернизации есть ключи к будущему страны. Сейчас четко сказано, что Казахстан вступил в период обновления и модернизации. И одним из важнейших приоритетов реформы государственного управления в Казахстане является децентрализация местного самоуправления. Сильная система местного самоуправления является основой для непосредственного участия граждан в улучшении качества жизни на своей территории и местные органы власти будут децентрализованы. По мнению Президента Казахстана, шаги, которые необходимо предпринять в этом направлении, являются залогом развития регионов. Собственно говоря, Президент Казахстана заявил, что поручил учесть этот вопрос при разработке Закона о местном административном управлении. В этом контексте можно предвидеть коренную перестройку системы финансирования экономики регионов.

С момента получения независимости Казахстан осуществил ряд административных реформ для определения обязанностей органов управления на каждом уровне, унификации государственных структур и услуг во всех регионах, создания постоянной ресурсной базы для местных администраций. Реформа в сфере самоуправления предусматривалась конституционными поправками от 2007 года. Со временем органы власти на более низких уровнях обрели больше самостоятельности в сфере формирования и реализации политики и программ регионального развития. Впоследствии Казахстану рекомендуется увеличивать автономию регионов в целях обеспечения более эффективного выполнения новых обязанностей. Действия местных органов власти, несмотря на множество услуг, за которые те несут ответственность, во многом отражают иерархичность управления, в том числе процедуры централизованного планирования и принятия решений. Сосредоточение функций на уровне центрального правительства в значительной степени проистекает из ограниченности политического, административного и финансового потенциала местных органов. В то же время оно усиливает указанные недостатки, поскольку централизованность управления ведет к сокращению стимулов для укрепления местного потенциала. Это серьезно влияет на качество, эффективность и результативность предоставления государственных услуг. В соответствии с законом «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» (2001 год) устанавливались законодательные рамки взаимоотношений между центральными и местными органами, а некоторые функции центральных органов были переданы местным. Однако реализация данных положений в различных регионах страны произошла неравномерно, отсутствовала определенность в отношении обязанностей, функций и полномочий местных законодательных органов и различных субнациональных уровней управления. Ряд полномочий и обязанностей был делегирован субнациональным органам, но местные по-прежнему полностью подотчетны центральному правительству. Отсутствие горизонтальной координации между городами или регионами в конечном итоге препятствует сотрудничеству, которое помогло бы им добиться экономии за счет роста масштаба. Необходимо активное создание условий для участия граждан в местных процессах принятия решений. Казахстану нужно будет разработать механизмы, позволяющие местной общественности, гражданскому обществу и другим заинтересованным сторонам принимать участие в таких процессах. Местные органы должны регулярно информировать граждан, что позволило бы учитывать мнение общественности и развивать способность государственных учреждений эффективнее взаимодействовать с гражданами. Добиться этого можно при участии маслихатов и недавно созданных общественных советов – консультативных органов, которые служат каналом связи между общественностью и государственными органами местного уровня, с одной стороны, и национальным парламентом, с другой. Казахстан уже начал двигаться в данном направлении.

Идеальной модели нет и быть не может. С учетом различных факторов, влияющих на эффективность, на наш взгляд, более совершенной и подходящей моделью местного самоуправления является система с горизонтальным управлением, при которой каждый территориальный уровень власти

обладает собственной, исключительной компетенцией, не пересекающейся по кругу полномочий и обязанностей с вышестоящими уровнями управления. При соответствующей системе управления контроль над деятельностью местной власти осуществляют не верхние уровни управления, а население – либо непосредственно путем референдумов, выборов и других форм прямой демократии, либо через избираемые прямым голосованием представительные органы и должностных лиц. В этом случае центральные органы исполнительной власти – министерства, административные ведомства – в основном выполняют функции методического, прогнозного и аналитического свойства, а их решения носят для нижестоящих структур рекомендательный характер [2].

Указом Президента РК от 18 августа 2021 года утверждена Концепция развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года, сообщает zakon.kz [3] Как следует из документа, развитие местного самоуправления и деятельность его органов в РК основываются на следующих принципах:

1. обеспечение условий для участия граждан в процессе принятия решений по вопросам местного значения и осуществления контроля за их исполнением;
2. учет мнения населения;
3. выборность органов местного самоуправления;
4. законность;
5. прозрачность, открытость и подотчетность органов местного самоуправления перед местным населением;
6. организационная, экономическая и финансовая самостоятельность органов местного самоуправления;
7. взаимодействие органов местного самоуправления и государственного управления на основе разграничения функций и полномочий, сотрудничества и взаимной ответственности за развитие городских и сельских населенных пунктов страны;
8. соблюдение общегосударственных интересов при решении вопросов местного значения;
9. поддержка местного самоуправления со стороны государства.

Основные ожидаемые от реализации Концепции результаты:

- принятие закона "О местном самоуправлении в Республике Казахстан" в 2023 году;
- переизбрание в течение 2021 - 2025 годов посредством прямого голосования местных жителей 2,5 тысяч акимов сельских округов - со второго полугодия 2021 года и до первого полугодия 2025 года;
- функционирование во всех сельских округах представительного органа - Кенеса - с 2024 года;
- охват маслихатов всех уровней онлайн-трансляцией заседаний - в 2022 году;
- введение прямых выборов акимов районов в областях - с 2024 года;
- создание к 2025 году интернет-ресурсов органов местного самоуправления;
- доведение инфраструктуры в 3,5 тысячах сельских населенных пунктах (опорных и спутниковых) до параметров региональных стандартов.

Концепция будет реализовываться по утвержденному главой государства Плану действий.

В заключении отметим, что в современном мире благополучие государства определяется эффективным использованием способностей граждан. Именно поэтому большинство развитых стран стремится к совершенствованию моделей местного самоуправления. Данный уровень власти наиболее приближен к населению, им же формируется, ему подконтролен и решает вопросы по удовлетворению основных жизненных потребностей населения. При рациональном построении местного самоуправления не только оптимально расходуются местные ресурсы, но и заметно повышается доверие населения к власти.

В целом, при рассмотрении опыта функционирования системы местного самоуправления зарубежных стран, мы отмечаем изобилие весьма показательных примеров эффективного развития данной сферы. С позиции задач, стоящих перед Казахстаном в плане дальнейшего совершенствования его системы местного самоуправления, важно осмыслить и творчески использовать этот опыт. Нужно не просто сделать копию системы местного самоуправления какого-либо государства, а создать свою с учетом исторических и местных традиций. На данном этапе развития такая задача встала и хочется пожелать на этом пути успехов в достижении цели.

Список литературы

1. Нурмагамбетов А.А., Ахметов С.К. Развитие местного государственного управления и самоуправления в процессе обеспечения конкурентоспособности современного Казахстана // Государственная политика в сфере обеспечения конкурентоспособности Республики Казахстан: пути достижения. ISSN 1563-0307 KazNU Bulletin. Philosophy series. Cultural sciences series. Political science series. - № 2 (43). - 2013.
2. Халикова Ш.Б. Перспективы: материалы международной научно-практической конференции, в рамках седьмых Мустафинских политологических чтений. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2006. – 15 с.
3. Местное самоуправление в зарубежных странах: информационный обзор. – М.: Наука, 1994. – 7 с.
4. Источник: zakon.kz от 27.08.21.

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН: ЖАҢАРТУ ЖӘНЕ ЖАҢҒЫРУ ЖОЛДАРЫ

"Біз өткеннің сабақтарын ескеріп, алға қарай қадам басамыз. Халқымызға бірлік, даналық пен ұстамдылық қажет. Біз өз шешімдерімізді мұқият талдап, қадамдар туралы ойлануымыз керек. Патриотизм рухы жоғары халық әрқашан өз мақсаттарына жетеді. Біздің идеямыз-жаңа Қазақстанды құру. Бұл нені білдіреді? Жаңа Қазақстан-болашақта тәуелсіз Қазақстанның бейнесі. Өз елінің болашағына сенімсіздікпен қарайтын халық қуатты мемлекет құра алмайды. Тарихтан көптеген мысалдар келтіруге болады. Біздің болашағымыз дамытынына және Біз өз қолымызбен жарқын болашақ құратынымызға сенімдіміз".

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Парламент палаталарының бірлескен отырысында Қазақстан халқына «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Жолдауын жасады. "Геосаяси дауыл" жағдайында Қазақстан егемендікті, мемлекеттің аумақтық тұтастығын қорғауға және халықтың байырғы мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған саяси бағытты берік ұстануы керек [1, 2].

Жаңа Қазақстанды құру бағыты елдің даму парадигмасын өзгертуге бағытталған. Біз әр қадамды етене бірігу арқылы ойластырып, белгіленген жолмен нық жүруге міндеттіміз. Жаңа Қазақстанда біз әрдайым "әр түрлі көзқарастар, бірақ біртұтас ұлт" қағидатын ұстануымыз қажет-ақ. Президентіміз өз халқына жолдауында ымыраға келудің жоғары мәдениеті елдегі азаматтық ынтымақтастықты нығайтудың басты факторларының бірі болатындығын атап өткен болатын: «Біз надандық пен архаикаға, радикализм мен тәуелділікке, тұтыну мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрамыз. Біз өзара иеліктен арылуымыз керек және қоғамдағы өзгерістердің шындыққа деген сенімін жандандыруымыз керек. Біз адамдардың энергиясына, таланттарына және еңбекқорлығына сүйенеміз. Әрбір азаматтың өзін-өзі жүзеге асыруы үшін барынша қолайлы жағдай жасаймыз [2]. Тек осылай ғана біз халқымыздың жасампаздық әлеуетін арттыра аламыз. Тек осылай ғана біз өмірдің барлық саласында жаңа шындық жасай отырып, өзіміздің Реформация дәуірімізді құрамыз».

Ең бастысы-ел егемендігі, халық бірлігі мен тұтастығы. Шын мәнінде, бәріміз үшін де Қазақстанның тәуелсіздігі бәрінен қымбат. Бұл тұрақсыз және құбылмалы әлемде біздің Қазақстанға бізден басқа ешкім мұқтаж емес. Сондықтан әрқайсымыз үшін елдің әл-ауқаты мен жеріміңіз тұтастығынан артық құндылық жоқ. Бізді ең алдымен халқымыздың болашағы алаңдатуы қажет. Ата-бабалар өсиетіне адал болып, оны болашақ ұрпаққа аманат ету қасиетті парыз. Жаңа Қазақстан-жаңару мен жаңару жолы, бұл қазіргі ұрпақтың болашаққа деген өсиеті.

Халқымыз жалпыұлттық референдумда саяси жаңғыру бағдарын қолдады. Конституциялық реформа Жаңа, Әділетті Қазақстанды құру жолындағы аса маңызды қадам болды. Еліміздегі саяси жаңғыру енді экономикалық өзгерістерге ұласуға тиіс. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына жолдауы бүкіл әлемді алаңдатып отырған геосаяси жағдайдың күрт шиеленісуімен байланысты қазіргі заманғы тарихта бұрын-соңды болмаған қаржылық-экономикалық қиындықтармен байланысты жағдаймен тұспа-тұс келіп отыр. Президент Қазақстан азаматтық қоғамы қалыптасқан мемлекетке айналатынын алға тартты. Қасым-Жомарт Тоқаев: «Жаңадан құрылатын облыстардың Абай, Ұлытау, Жетісу деп аталуында ерекше мән бар. Біз ұлан-ғайыр жеріміздің байырғы атауларын, ұлы тұлғаларымыздың есімін ұрпақ санасында жаңғырта береміз», – деп атап өтті. Қазақ халқының әрбір азаматының көкейінде жүрген мәселені шешу жолына арналған жаңа жолдау ел дамуы мен халқымыздың өмірінде біршама жаңашылдықтың болатынын көрсетіп бергендей. Жаңа Қазақстанның негізі саяси және экономикалық реформалардың үйлесіміне негізделуі керек екені баса айтылды.

Ел Президенті «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» жолдауында тәуелсіздікті сақтау керек екенін атап өтті. Мемлекет басшысы: «Осы күндерде жұртымыз тәуелсіздіктің қадір-қасиетін жан-жүрегімен сезінді. Татулық пен тұрақтылық, тыныштық пен бейбітшілік қаншалықты маңызды екенін жете түсінді. Біз мызғымас бірліктің арқасында мемлекетімізді қорғап қалдық», – деді.

Президент өз жолдауында халқына салмақты ой тастап, дәлелді тұжырым жасай отырып, нақты бағыт ұсынды. Сондай-ақ «Конституцияның 30-дан астам бабына өзгерістер енгізу қажет», – деді Қасым-Жомарт Кемелұлы. Бұл аса күрделі өзгеріс. Мемлекеттік аппарат цифрлық құралдарды жаппай енгізу кезінде ғана іске асырылады. Осыдан кейін шенеуніктер бюрократиялық өкілеттіктерді қалпына келтіруге тырысып, жаппай реакция жасай бастайды.

Суперпрезиденттік басқару формасынан парламенттік басқару жүйесіне біртіндеп көшу жобасы – халық үнін естуші мемлекеттің бір тұжырымдамасы. Сонымен қатар жоғары басқарушы органдағы әкімдердің де партия құрамында болуы жұмысты едәуір көбейтетінін көрсетеді. Осы орайдағы Тоқаевтың ұсынысы – әркім өзінің міндетіндегі жауапкершілікті ғана атқаруға үндейді. Сондай-ақ сот жүйесіндегі тиімсіз реформаларды қайта қарап, елімізде әрбір азаматтың Конституциялық Кеңеске өз

шағымымен бара алуына жол ашу, сот жүйесіне деген сенімділік пен заңға құрметті арттыруға өз әсерін береді.

Президенттің жаңа жолдауы шынайы саяси жаңғыру мен кешенді реформаларға бастау боларлық тарихи маңызға ие. Бұл жолдауда қазақстандық қоғамды толғандырып жүрген өзекті мәселелердің нақты шешімі табылғаны, көкейкесті сұрақтарға жүйелі жауаптар берілгені, халықтың талап-тілектері барынша ескерілгені анық байқалып тұр. Жалпы алғанда, Президенттің жолдауындағы саяси жаңғыру мен реформалауға бағытталған жаңа ұсыныстар мен бастамаларды жүзеге асыру үшін ел Конституциясына 30-ға жуық өзгерістер енгізілуі тиіс екен. Әсіресе мемлекеттік-әкімшілік басқару жүйесін реформалау, ашық және мөлдір сайлау жүйесін құру, партиялық құрылысты демократиялық жолмен жетілдіруге бағытталған Президенттің саяси шешімдері баршаның көңілінен шығып, жалпықоғамдық қолдауға ие болуда. Қазақстанда бұрын орын алған суперпрезиденттік басқаруды тарихтың еншісіне қалдырып, жаңа кезеңде күшті Парламентке сүйенетін президенттік басқаруға өту – халықтың үніне құлақ асатын мемлекет құрудың сара жолы.

Бүкіл биліктің президенттің қолына шоғырлануы – қауқарсыз парламент, дәрменсіз үкімет пен солқылдақ сотты туындатып, биліктің үш тармағының Президенттің аузына қарап, шарасыз отыруына әкеліп соққаны белгілі. Мемлекет басшысы алдағы уақытта мұндай келеңсіздік жойылатынын, әр билік тармағы өзінің құзыретіне сай қызмет жасауы қажет екенін қадап айтты. Сонымен қатар Президенттің туыс-тумаларының мемлекеттік саяси лауазымды қызмет пен квазимемлекеттік сектордағы жоғары лауазымдардан шеттету отбасылық-кландық сыбайлас жемқорлыққа жол бермеудің кепілі болмақ. Президенттің мемлекеттік басқару жүйесін қағазбастылық бюрократиядан арылтуға бағытталған арнайы жарлығы жедел саяси шешімдер қабылдауға, тиімді әрі нәтижелі мемлекеттік басқаруға жол ашпақ.

Жалпы, Президенттің бүгінгі жолдауында ақиқат пен әділдікке сүйенбей, жаңа Қазақстан құру мүмкін емес екенін байқадық. Ендеше ең алдымен билік басындағы шенділерден бастап, қарапайым ел тұрғындарына дейін әділеттің ақ жолына түсіп, мемлекеттік жүйе мен құрылымдардың барлығы сыбайлас жемқорлықтан арылып, ел тәуелсіздігін мәңгі сақтап, байтақ еліміз бен жеріміздің бейбітшілік пен бақыттың мекеніне айналса деген тілегі көкейімізге үлкен сенім ұялатты.

Мемлекет басшысының кезекті жолдауы... Кезекті болғанымен, бұл жолдаудың орны ерекше. Қайғылы қаңтар оқиғасынан кейін үміт пен күдік араласқан кезеңде бұл жолдау тоннель артында шам бар екенін көрсетті. Күрделі геосаяси жағдай мен ішкі саяси жағдайдың тұрақсыздығына қарамастан, саяси реформалар болады. Оның кепілі – Мемлекет басшысы. Жолдаудың негізгі сарыны – осы. Мемлекет басшысы билік тармақтарының арақатынасына жете тоқтала келіп, мұндағы жүйелік кемшіліктерді еңсерудің жолдарын ұсынып қана қойған жоқ, бұл реформалардың негізгі мақсаттарын айқындап, себеп-салдарына тоқталды. Мемлекет азаматтардан құралатынын және азаматтың саяси белсенділігін арттыру, қоғамдық диалогты жаңа межеге көтеру тек қана азаматтық қоғам мен демократиялық қағидалардың арқасында орын алуы мүмкін екеніне тоқталып өтті.

Ең жоғары өкілетті орган болып табылатын Парламент палаталары депутаттарының саны қысқарып, сапасы артады. Депутаттарды тек партиялық тізім бойынша емес, сонымен қатар тікелей сайлау мүмкіндігі халық пен өкілді орган арасындағы байланысты нығайта түседі [3, 25 б.]. Депутаттардың қайтарымдылық қағидаларының енгізілуі депутат қызметін бағалаудағы маңызды тетік болмақ. Мәжіліс құзыретінің нығаюы заң шығарушы биліктің рөлін қайта қарауға серпін береді. Бұл логиканың артында Қазақстандағы саяси партиялардың рөлін нығайту, олар үшін қойылатын талаптар санын шектеу арқылы азаматтық белсенділікті саяси мәдениеттілік арнасына түсіру міндеті тұр. Әкімдердің сайланбалылығы, олардың халық алдындағы жауапкершілігінің артуы Мемлекет басшысының маңызды басымдықтарының бірі ретінде көрініс тапқаны аңғарылады. Аудан әкімдерінің сайланбалылығы, ауыл әкімдерінің құқықтық және қаржылық мәртебесінің артуы – жергілікті билік дербестігінің кепілі.

Аймақтағы күрделі геосаяси жағдай да, экономикалық мәселелер де тек мемлекеттік мүдде мен ел тәуелсіздігін басшылыққа ала отырып шешілуі тиіс. Соңғы жылдары ғаламда, аймақта, елімізде түрлі жағдайлар орын алды. Бұл – кез келген мемлекет үшін сын. Осы сынды өткере алған, өткеріп қана қоймай, бұл сындардан күшейіп шыққан мемлекеттің ғана ертеңі бар. Бүгінгі жолдау – қазіргі тұрақсыздық кезеңіндегі ертеңге деген үміт ұялататын жолдау [1,3].

Жолдаудың негізгі мазмұнында Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев елдің саяси жүйесін жанарту туралы кешенді жобаны қабылдағанын айтты. Бұл барлық қоғам асыға күткен жоба болды. Құр науқан үшін реформа жасамау, тек қағаз бетінде жүзеге асқан, шын өмірде ізі де жоқ жалған көпірме сөз емес. Нақтылы қолға ұстайтын жұмыстар арқылы елдің жағдайын жақсартуды көздеген ел басшысы жобаларды ортаға қойып халқын қуантты: «Күшті президент, беделді парламент құруға күш салу. Өкілетті билік тармағын күшейту.

Президенттің құзыретін азайтып, Сенат пен Парламент құзыретін күшейту. Әкімдерді сайлауға реформа жасау. Сайлау жүйесін жетілдіру. Депутат сайлау алдында берген уәдесін орындамаған жағдайда Парламенттен кері қайтару. Сайлау үдерісін жаңғырту». Міне, бұл өзгерістер азаматтардың саяси белсенділігін арттырып, саяси жүйені жаңғыртуға өз серпінін тигізеді. Сонымен бірге бұқаралық ақпарат құралдарының өз ойы, журналистердің тәуелсіз сарапшы болуын атап өтті. Жергілікті қоғамдық

кеңестер құрамын түбегейлі жаңарту. Ұлттық кеңестің орнына одан да ауқымды Ұлттық құрылтай құруды ұсынды. Бұл сан түрлі саланы толық қамтыған ұйым болып, халық пен билік арасындағы көпір қызметін атқаратыны сөзсіз. Бұл жолғы жолдауда ортаға қойылған кешенді саяси жоба еліміздің саяси жүйесі мен әкімшілік құрылымын өзгертуге бағытталды. Бұл үшін 30 заң жобасын өзгертіп, жаңа 20 заң қабылдайды [4, 34 б.]. Ел басшысы бұл шаруалардың бірден бола қоймайтынын, жылдар бойы жаңа Қазақстанды бірге құруға халықты шақырды. «Елімнің ертең емес, бүгін бақытты болуы маңызды, бабалар аманатына адал болып, жаңа Қазақстанды бірге құрайық», – деп сөзін аяқтады. Елді ертеңіне сендіріп, болашаққа нық қадам жасауға серпін берген жолдау болды.

Жолдауда Президент: «Мұның бәрі оңай емес, біртіндеп қалыптасып, жылдар бойы жалғасатын үрдіс. Бұл жұмыс бізден жоғары жауапкершілікті, елімізге және бір-бірімізге деген жанашырлықты талап етеді», – деді. Осы тұрғыда алдағы уақытта тәуелсіздігіміздің тамырын тереңдетіп, Қазақстанды іргелі мемлекетке айналдыру біздің қолымызда, яғни әрбір перзенттің жауапкершілігінде. Сондықтан халқымыз, әсіресе жастар қауымы, уақыттың кез келген сынағына дайын болып, бәсекеге төтеп беруі керек. Санасы сергек, заманауи технологияларды меңгерген Отанымыздың нағыз патриоттары ғана осындай сынақтардан сүрінбей өтеді.

Сонымен бірге Президенттің «Ең бастысы – еліміздің егемендігі, тәуелсіздігіміз бәрінен қымбат. Маған ең алдымен елімнің амандығы мен жерімнің тұтастығынан асқан ешбір құндылық жоқ» деген сөздері еліміздің әрбір патриотының жүрегін елжірететіні сөзсіз. Қасым-Жомарт Тоқаев: «Бізге ешкім сырттан келіп, ештеңе жасап бермейтіні анық, бәрі өз қолымызда. Сондықтан баршаңызды жаңа Қазақстанды құруға бір кісідей жұмылуға шақырамын», – деді. Демек, мемлекеттің мықты болуы үшін ұлттың ұйыса білуі айрықша маңызды екені сөзсіз. Тәуелсіздігіміз тұғырлы, мемлекетіміз ғұмырлы болсын!

Әдебиеттер тізімі

1. ҮМІТ ҰЯЛАТАТЫН ЖОЛДАУ. Шыңғыс Ерғөбек, 2021. – 5 б.
2. https://egemen.kz/file/2022/03/17/ilovepdf_merged-26_compressed.
3. Қадырбек БАЙЖҰМАНОВ, «Бағыт-бағдарымыз айқын», 2020. – 57 б.
4. САЯСИ ЖАҢҒЫРУҒА БАСТАУ. Сейілбек Мұсатаев, 2019. – 87 б.

ӘОЖ 06.71.07

Тлесова А.Б., Хамидоллин Е.Ж.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ, Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАНДА АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ СТРАТЕГИЯСЫ

Әлемдік экономиканың жаһандануы халықаралық бәсекенің күшеюі жағдайында мемлекеттің экономикалық, азық-түліктік қауіпсіздігі және Қазақстанның ұлттық тәуелсіздігін сақтап, оны күшейте алатын АӨК дамуында бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету, АӨК-де интегрирлен генсалалардың ара-қатынасында қалыптасқан беталыстарды жеңудің барынша оптималды жолдарын іздеу және басқарудың жаңа, тиімді экономикалық механизмдерін әзірлеу ерекше маңызға ие болуда.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.А.Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауында яғни «Қазақстан-2050» Стратегиясында: «...ауыл шаруашылығын, әсіресе, ауыл шаруашылығы өніміне өсіп отырған жаһандық сұраныс жағдайында, ауқымды жаңғырту қажет» деген болатын [1].

Агроөнеркәсіптік кешендегі елдің азық-түлік қауіпсіздігін қалыптастыру арқылы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысатын экономиканың маңызды секторының бірі болып табылады.

Агроөнеркәсіп кешенін дамыту – көбінесе ауылдық аумақтарды қолдау, ауылдағы әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдарды дамыту бағдарламаларының табысты іске асырылуына байланысты.

Қазақстан Республикасының АӨК одан әрі даму перспективасы бар: өткізу нарықтары, егістіктер, суармалы егіншілікті дамыту перспективасы бар, май, ет секторларының экспорттық позициялары күшеюде, ал астық пен ұн бойынша Қазақстан аса қысқа мерзімде әлемдегі ең ірі экспорттаушы елдердің қатарына кірді.

Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одаққа және Дүниежүзілік сауда ұйымына мүшелігі мүмкіндіктер ашады және сонымен бірге ішкі нарықта да, сыртқы нарықта да бәсекеге қабілеттілікке жоғары талаптар қояды. Осыған байланысты АӨК-ні мемлекеттік реттеудің рөлі аса маңызды.

Әлемдік экономиканың дамуы да, шикізат ресурстарының бар болуы да, экономикалық даму тұрақтылығының және қоғамның әл-ауқатының жоғары деңгейінің кепілі бола алмайды.

Қазір Қазақстанның алдында халық шаруашылығының мультипликативтік нәтиже беретін салаларын жедел дамыту міндеті тұр (елдің ЖӨ-дегі ауыл шаруашылығы өнім үлесі 2050 жылға 5 есеге өсуі керек), оның ішінде ҚР АӨК экономикалық дамудың жаңа драйвері болуға лайықты үлкен әлеуетке ие. Сондықтан, Қазақстанның АӨК алдында әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті, экспортқа бағдарланған ауылшаруашылық өндірісті тұрақты дамыту қажет. Оны жүзеге асыру үшін ҚР АӨК заманауи жағдайына баға беріп, оның тұрақты дамуын тежеуші мәселелерді анықтау қажет.

Ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігі мәселесінің күрделілігі жаңа жағдайларда ауылшаруашылық тауарөндірушілердің шаруашылық ету тәжірибесінің жоқтығымен ғана емес, бәсекелік жағдайларды диагностикалаудың әлсіздігі, АӨК-дегі әлеуметтік-экономикалық жаңартулардың ықпалын қажетті деңгейде бағалаудың жоқтығы, экономиканың аграрлық саласында дағдарысқа қарсы бағдарламаларды жүзеге асырудың күрделілігі жағдайларында анықталуда.

Сондықтан да, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қабілетті ауылшаруашылық өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды зерттеп, қарастыру-бүгінгі таңда өте өзекті стратегиялық мәселе болып табылады.

Қазақстан – аграрлық ел ретінде агроөнеркәсіптік сектордың жандануына аса көңіл бөліп келеді, өйткені ол мемлекеттің жалпы ұлттық өнімінің өсуіне тікелей ықпал ететіні жасырын емес. Агроөнеркәсіптік сектор ауыл шаруашылығы өндірісінде өндірілетін өнімдерді өндіру, оны қайта өңдеу процесі және тұтынушыға қол жетімділікпен жеткізіп беру сияқты біріккен салаларды қамтиды. Агроөнеркәсіп кешенінің өркендеуінде ауыл шаруашылығына маңызды роль беріледі.

2021 жылы қабылданған халық шаруашылығының саласы Агроөнеркәсіптік кешенді жан-жақты дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған Ұлттық жобасы бірнеше мақсаттар мен міндеттерді біріктірген ірі жоба болып табылады [2].

Қазақстан Республикасының әртүрлі климаттық жағдайы және қалыпты жағдайы түрлі дақылдарды өсіруге және мал шаруашылығын дамытуға мүмкіндік береді. Ауқымды территорияны алып жатқан, сулы-нулы, қыратты да құйқалы жерді мыңғырған мал, жайқалған егістік, сүт-майсыз елестету де мүмкін емес. Оның үстіне мал шаруашылығы – қазақ халқының ежелден келе жатқан дәстүрлі шаруашылығы.

Қазақстанның қазіргі ауыл шаруашылығы дәстүрлі түрде екі негізгі салаға басымдық береді: ол – мал шаруашылығы, яғни ірі қара мал (ет-сүт өндірісі), қой, жылқы, түйе, шошқа және ешкі өсіру, сондай-ақ шаруашылықтың едәуір бөлігі құс фабрикаларына да тиесілі; екіншісі – қазіргі Қазақстанның ауыл шаруашылығын дамытуға негіз болып отырған өсімдік шаруашылығы. Оның ішінде бидай өндірісі тек ішкі нарықта ғана емес, сондай-ақ сыртқы нарыққа да шығарылады. Ол қатарға күріш, қарақұмық, арпа, сұлы, тары және жүгері сияқты дақылдарды өсіру шаруашылығын жатқызамыз.

Еліміздің егіс алқаптарында қазір қант қызылшасы мен күнбағыс, рапс сияқты майлы дақылдар да елеулі орын алады. Оған алыс-жақын мемлекеттерде де сұраныс бар. Тоқыма өнеркәсібі үшін мақта және зығыр өсіріледі. Бұдан басқа, картоп, алма, қауын-қарбыз және жүзім сияқты дақылдар да ішкі рынокта, бір облыстан екінші облысқа тасымалданып сатылады.

Бүгінгі күні еліміздегі агроөнеркәсіп кешенінің алдында тұрған міндеттер өте көп. Соның бірі-ауыл шаруашылық өндірісін тұрақты дамыту, әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті және экспортқа бағытталған өнімдерді өндірудің өндірісін жандандыру, ал ең бастысы еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және 2022 жылға дейін осы саладағы еңбек өнімділігін арттыру.

Кесте 1- Ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігі көрсеткіші

Көрсеткіш	Өлшем бірлігі	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл
Ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігі	мың теңге	2 466,0	3004,8	3350,7
Ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігі индексі	өткен жылға пайызбен	103,8	105,2	98,4
Ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің (көрсетілетін қызметтерінің) нақты көлем индексі	өткен жылға пайызбен	99,9	105,7	97,7

Ақпарат көзі: ҚР Статистика комитеті ақпараттарының негізінде автордың құрастыруы // <https://stat.gov.kz> [3]

Жалпы, ауыл шаруашылығының еңбек өнімділігі жылдан-жылға артып келеді. 2019 жылы 2446,0 мың теңгеден 2021 жылы 3350,7 мың теңгеге артқанын көреміз. Көптеген жылдар бойы мемлекет тарапынан агроөнеркәсіп кешенін дамытуға үлкен көңіл бөлінуде. Оған тиісті заңнамалық-нормалық база қалыптасып, арнайы мекемелер ашылды, түрлі субсидиялар қарастырылуда және осы салаға қажетті мамандар да даярлануда.

ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» халыққа Жолдауында ауыл шаруашылығын дамытпай, бәсекеге қабілетті экономика құру мүмкін еместігі айтылған болатын. Бұл салада шешімін таппай келе жатқан өзекті мәселелер бар [4].

Атап айтқанда, жұрттың жерге қол жеткізе алмауы, ұзақ мерзімге берілетін «арзан несиенің» болмауы, кәсіби мамандардың тапшылығы. Өнімділікті арттырып, шикізат өндірумен ғана шектелмеу үшін, сондай-ақ қойма және көлік инфрақұрылымын дамыту мақсатында шұғыл шаралар қабылдау керектігіне аса көңіл аударған болатын.

Елімізде ет, жеміс-жидек, көкөніс, қант, бидай, майлы дақылдар, сүт өнімдерін өндіру және өңдеу үшін 7 ірі экожүйе қалыптастырып, балық шаруашылығына да ерекше тоқталды.

Осы маңызды міндеттерді шешуде бірнеше шаралар қабылданды. Азық өндіру саласын дамыту жөніндегі 2022 – 2025 жылдарға арналған жол картасында төмендегідей стратегиялық бағыттарға аса мән берілетін болады [5]:

- Мал шаруашылығы бағытындағы шаруашылықтардың егіс алаңдары құрылымына қолда бар ауыспалы егістердің ғылыми негізделген нормаларға сәйкес келуі тұрғысынан талдау жүргізу;

- Шаруашылықтардың:
 - азықтық дақылдардың тұқымдарына;
 - азықтар өндіруге және дайындауға арналған техникаға;
 - мал шаруашылығы бағытындағы шаруашылықтарға ғылыми негізделген азықтық ауыспалы егістерді әзірлеуге және енгізуге жәрдем көрсету;

- Әрбір шаруашылықтың ауыл шаруашылығы дақылдарының егіс алаңдарын әртараптандыру жоспарын жасауын қамтамасыз ету;

- Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің жерлерін жалдау шарттарын тексеру және оларды жер заңнамасының талаптарына сәйкес келтіру;

- Оригинаторлардың, элиталық тұқым өсіру шаруашылықтарының және және тұқым өсіру шаруашылықтарының азықтық дақылдар тұқымдарын өндіру бойынша әлеуетті мүмкіндіктерін талдау және қорытындылары бойынша еліміздің азықтық дақылдар тұқымдарын өсіруді дамыту жоспарын әзірлеу;

- Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдау жүйесін реформалау кезінде азық өндірісін дамытуды ынталандыратын шараларды көздеу, оның ішінде құнарлы жем;

- Танаптар мен жайылымдардағы өсімдіктердің түрлік құрамын анықтау әдістемесін әзірлеу;

- Инвестициялық субсидиялау паспорттарының тізбесіне азық өндіру, азық дайындау және азықтарды сақтау инфрақұрылымын құруды қосу;

- Ауыспалы жайылымдардың жаппай енгізілуін және сақталуын, тамырын және үстіңгі бөлігін жақсарту есебінен жайылымдардың өнімділігі артуын қамтамасыз ету;

- Мемлекеттік қолдау шараларын қолдана отырып, жайылымдарды суландырудың тиімді моделі бойынша ұсыныстар әзірлеу және енгізу;

- Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдау шараларына ірі астық өндірушілердің жемдік астықтың бір бөлігін, майлы дақылдарды, қант қызылшасын өңдеуші кәсіпорындардың және құрама жем өнеркәсібі кәсіпорындарының жомды, күнжараны, сірнені және сығындыны жеке қосалқы және фермерлік шаруашылықтарға белгіленген бағамен міндетті сату жөніндегі қарсы міндеттемелерін енгізу;

- ҚР-ның әкімшілік аудандары бөлінісінде жайылымдық өсімдіктердің маусымдық жай-күйін және деградация дәрежесін жыл маусымдары бойынша жерсеріктік бағалау;

- ҚР-ның әкімшілік аудандары бөлінісінде ажыратымдылығы орташа жерді қашықтықтан зондау деректері негізінде есепке алынбаған жайылым жерлерді анықтау;

- ҚР-ның әкімшілік аудандары бөлінісінде жайылымдық өсімдіктердің өнімділігін жыл маусымдары бойынша жерсеріктік бағалау.

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі 2021 – 2025 жылдарға арналған ұлттық жобадан күтілетін экономикалық әсер төмендегідей болмақ:

- Ø ауыл шаруашылығында жұмыс істейтін бір адамға еңбек өнімділігін 6,2 млн теңгеге дейін ұлғайту;

өңделген өнім үлесін 70 %-ға дейін жеткізе отырып, агроөнеркәсіптік кешен өнімдерінің экспортын 6,6 млрд АҚШ долларына дейін ұлғайту;

- Ø ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің жалақысын 2019 жылғы 115,4 мың теңгеден 2025 жылы 230,8 мың теңгеге дейін арттыру;

- Ø 1 млн ауыл халқының табысын ұлғайту;

- Ø 1 млн ауыл тұрғынының табысын ұлғайта отырып, экожүйелерге 350 мың фермерлік және үй шаруашылығын тарту;

- Ø Ауыл шаруашылығында 500 мыңға дейін адамды жұмыспен, оның ішінде:

- 100 мың тұрақты жұмыс орнымен,

- 400 мың маусымдық жұмыс орнымен қамтамасыз ету.

Сонымен бірге, қосымша құн қалыптастырудың өзегі саналатын ірі жобалар маңызды рөл атқаруға тиіс. Вертикальді кооперация аясында жеке қосалқы шаруашылықтың әлеуетін пайдаланған абзал.

Жеке шаруашылық миллиондаған ауыл тұрғындарына табыс табуға мүмкіндік бере алады. Оларды өңірлік азық-түлік хабтарын құруға жұмылдыру керек.

Сонымен қатар, горизонтальді кооперацияның әлеуетін де естен шығармауымыз қажет. Онсыз агроөнеркәсіп кешенінде қарқынды даму болмайды.

Басы бірікпеген жеке қосалқы шаруашылықтар, шын мәнінде, өлместің күнін көріп отыр. Бұл ретте, сапалы әрі мол өнім өндіру, үздіксіз тауар жеткізу туралы сөз қозғаудың өзі орынсыз. Бәсекеге қабілетсіздік пен импорттан арыла алмай отыруымыздың себебі де осыда.

Кооперация кезінде жер және басқа да мүлікке қатысты барлық құқықтар сақталады. Кооперация шаруашылықтарға шикізат сатып алу, өнім өндіру және оны сатуды ұйымдастыру барысында күш жұмылдыруға мүмкіндік береді.

Ауыл еңбеккерлерінің ауыр жұмысы тым арзан бағаланады. Бұл – жасырын емес. Табыстың басым бөлігіне алыпсатарлар кенеліп жатады.

Сондықтан, субсидия және салық жеңілдіктерін беру бағдарламалары аясында ауылдық жерлердегі кооперацияны ынталандыру үшін тиісті шаралар топтамасын әзірлеу қажет.

Кәсіби мамандардың тапшылығы, сондай-ақ аграрлық ғылымның ойдағыдай дамымауы – бұл саладағы қордаланған мәселелер. Осы бағытта атқарушы билік тарапынан нақты шаралар қабылдануы керек.

Осы саланың нормативтік-құқықтық тұрғыдан реттелуін қамтамасыз етіп, заманауи технологиялар мен инновацияны енгізу үшін экономикалық ынталандыру шараларын әзірлеу қажет.

Жоғарыда аталған шараларға толығымен көңіл бөлу Қазақстанда агроөнеркәсіп кешенінің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың бірден-бір стратегиясы болмақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.А. Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауы, 17 қаңтар 2014 жыл.
2. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі 2021 – 2025 жылдарға арналған ұлттық жобаны бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 732 қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz>.
3. Қазақстан Республикасы Статистика Агенттігі ресми сайты // <https://stat.gov.kz>.
4. ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты халыққа Жолдауы.
5. Азық өндіру саласын дамыту жөніндегі 2022 – 2025 жылдарға арналған жол картасы // <https://adilet.zan.kz/kaz>.

ӘОЖ 911.3

Тлесова А.Б., Габдуллина К.Т.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМУДЫҢ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Туризмнің қазіргі индустриясы табысы жоғары және серпінді дамып келе жатқан қызмет көрсетулердің халықаралық сауда сегменттерінің бірі болып табылады.

Көрсетілетін қызметтермен экспорттық-импорттық операцияларды орындайтын сыртқы сауданың маңызды сегменті бола отырып, туризм "көрінбейтін" экспорт қасиетіне ие. Өнімі тұтынушыға тасымалданатын экономиканың басқа салаларынан ерекшелігі туризм адамдардың рекреациялық ресурстар шоғырланған орындарға көші-қонын тудырады, ал бұл ресурстар белгілі бір жерде тұтынылады.

Туризм, жалпы алғанда, мемлекет экономикасына үш оң нәтиже береді:

1. Шетел валютасының ағынын қамтамасыз етеді және төлем балансы және жиынтық экспорт сияқты экономикалық көрсеткіштерге оң әсер етеді.

2. Халықтың жұмыспен қамтылуын арттыруға көмектеседі. ДСҰ мен Дүниежүзілік туризм және саяхат кеңесінің бағалауы бойынша туризм индустриясында құрылатын әрбір жұмыс орнына басқа салаларда пайда болатын 5-тен 9-ға дейінгі жұмыс орны келеді. Туризм экономиканың 32 саласының дамуына тікелей немесе жанама әсер етеді.

3. Елдің инфрақұрылымын дамытуға ықпал етеді [1].

Туризм әлем шаруашылығының аса ірі саласы болып қана қоймай, ең жылдам дамып келе жатқан саласы да болып табылады, оның өсу қарқындары экономиканың басқа салаларының өсу қарқындарынан 2 есе дерлік алда. Түйінді көрсеткіштер жағынан, оның ішінде инвестициялық салымдардың тиімділігі жағынан, туризмді мұнай өндіру өнеркәсібімен салыстыруға болады.

Туризм елдің барлық аймақтарының экономикасына белсенді әсер етеді. Туризм саласындағы шаруашылық жүргізуші субъектілерді құру және олардың жұмыс істеуі жол көлігін, сауда, коммуналдық-

тұрмыстық, мәдени, медициналық қызмет көрсетуді дамытумен тығыз байланысты. Осылайша, Туризм индустриясы басқа экономикалық салаларға қарағанда мультипликативті әсерге ие.

Туризмнің жылдам және тұрақты өсуін, оның қоршаған ортаға, экономиканың барлық секторлары мен қоғамның әл-ауқатына күшті әсерін назарға ала отырып, Үкімет Қазақстанның ұзақ мерзімдік даму бағдарламасында туристік саланы басымдық ретінде белгіледі [1].

Батыс Қазақстан облысында туризм саласын дамыту арқылы облыстың экономикалық деңгейін дамыту және жұмыссыздық деңгейін азайту, ЖІӨ көлемін арттыру мүмкіндігі бар.

Соңғы 5 жылда Батыс Қазақстан облысында келу және ішкі туризмге келушілер санының 15% - ға артқаны байқалады. Келушілер саны 2021 жылы 84%-ға артып, 76 180 адамды құрады. Ал 2022 жылдың 1 тоқсанында 37% - ға артып, 17,3 мың адамды құрады [2].

Батыс Қазақстан облысы туристік саланы дамыту үшін үлкен мүмкіндіктерге ие аумақтардың бірі болып табылады.

Батыс Қазақстан облысы тарихи туризмді дамыту үшін бай тарихи және мәдени мұраларға ие аумақ. Оның аумағында 6 мыңнан астам әртүрлі дәуірдегі археологиялық ескерткіштер және 500-ден астам тарих, сәулет және монументалды өнер ескерткіштері бар, олардың 14-і республикалық маңызы бар ескерткіштер болып табылады. Сонымен қатар, облыста балалар мен жасөспірімдер туризмі кластерін табысты дамытуға жәрдемдесудің ерекше басымдығында «Евразия», «Бивуак туристік-сауықтыру кешені», «Самал» және «Атамекен» туристік лагерлерін атап өтуге болады [3].

Жалпы Батыс Қазақстан облысының географиялық орналасуы, қолайлы климаты, минералды ресурстардың болуы, тек тарихи және балалар мен жасөспірімдер туризмі емес, сонымен қатар, емдеу-сауықтыру және маусымдық туризмін дамытуда үлкен мүмкіндікке ие аумақ болып табылады.

Аймақта табиғи және минералды ресурстардың болуы, географиялық орналасуы мен жағымды бизнес климатыда туризм саласын дамыту үшін инвестицияларды тартуға қолайлы жағдай туғызады.

Орналастыру орындарының болуы сапар үшін дестинацияны таңдау кезінде басты рөл атқарады. Олардың жеткілікті болуы және сервис деңгейі елдің ішінде де, сондай-ақ сырттан да туристік ағынның көлеміне маңызды әсер етеді. Батыс Қазақстан облысының туризм саласын жоғары деңгейге көтеру үшін инфрақұрылым деңгейін арттыру маңызды болып табылады. Қазіргі уақытта орналастыру орындарының саны облыс бойынша 76 бірлік, онда 2035 нөмір бар, бұл ретте біржолғы сыйымдылығы 4144 төсек-орынды құрайды. Орналастыру орындарымен көрсетілген қызметтер көлемі бойынша түскен табыс 661,8 млн. теңге болса, қонақүйлердің толтырылуы 16,9% ие болды [2].

Облыста темір жол, автомобиль жолы және су жолы көлігі дамыған. Темір жолдың жалпы ұзындығы 417 км қамтиды. Автомобиль жолдарының ұзындығы 8,5 мың км, оның ішінде 2,5 мың км жол асфальттанған. Негізгі автомагистралдары: Орал-Атырау, Орал-Ақтөбе, Орал-Орынбор. Жайық өзенінен Атырауға дейін кеме қатынайды. Қазақстанның ірі қалаларымен және кейбір шет ел қалаларымен әуе қатынасы бар [3].

Туристік ресурстар туристік инфрақұрылымды қалыптастырады. Туристік инфрақұрылымның құрамында екі негізгі элемент бар. Бірінші элемент – орналастыру және тамақтандыру қызметтерін, меймандостық қызметтерін ұсынатын кәсіпорындар. Екінші элемент – туристік өнімді қалыптастыруға қатысатын кәсіпорындар. Олар туристерсіз де жұмыс жасай алады, алайда туристік ағын дестинацияда ұлғайған кезде олардың экономикалық қызмет көрсеткіштері айтарлықтай жоғарылайды. Мұндай объектілерге ойын-сауық орындарын, мәдени-оқиғалық объектерді, ұлттық парктерді және т.б. жатқызуға болады. Батыс Қазақстан облысында туризмді дамыту үшін бірқатар жұмыстар атқарылуда. 2021 жылы 140 жаңа жұмыс орнын құрумен құны 10,8 млрд. теңгеге 4 жоба іске асырылған болатын («Set Sail Park» демалыс аймағы; «Green Park» демалыс аймағы 1-кезең; «Bavago» демалыс аймағы; «Атамекен» концерт залы) [4].

Бүгінгі таңда интернет ақпарат беру және алмасу функциясын атқарып қана қоймайды, сонымен қатар ілгерілету мен өткізудің жаңа жүйесін де қалыптастырады, ол туристік қызметтерді түпкілікті тұтынушылар мен ұсынушыларды тікелей байланыстырады.

Осылайша технологиялық дамуда турбизнеске қатысушыларды қолдау көрсету және саланы цифрландыруға жәрдемдесу әлеуетті туристердің туристік ұсыныстар мен жайлылық, броньдау мен туристік пакеті сатып алу процесінің жеңілдігі туралы хабардарлығын арттыру есебінен ішкі және келу туризмін дамытуға елеулі серпін береді. Туризм саласында цифрландыруды дамыту бойынша жұмыстар белсенді жүргізілуде.

Туризмді насихаттау мақсатында қонақтар мен тұрғындар үшін туристік өнімдер әзірленді: www.visituralsk.kz сайты жаңартылды, «облыс туризмінің интерактивті 3Д картасы», туристік және киелі объектілер бойынша Виртуалды турлар, қоғамдық орындарда орнатылған ақпараттық-туристік терминалдар, виртуалды промоутер, облыс және Орал қаласының виртуалды дүңгіршегі, туркарта, туристік бағыттар, мұражайлар және т. б. туралы трифолдерлер бар [4].

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында белгіленген экономиканы әртараптандырудың басты бағыттарына және "Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі жөніндегі тұжырымдама туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 17 қаңтардағы № 732 Жарлығына сәйкес Қазақстанды 2050 жылға дейін ұзақ мерзімді дамытудың стратегиялық бағыттарына сәйкес елімізде тұтастай туризм саласын қарқынды дамыту бойынша бағдарламалар қабылданып келеді.

Жалпы Қазақстан Республикасы бойынша 2022 жылғы 1 қаңтардан бастап ішкі және келу туризмін ынталандыру мақсатында келесі қолдау шаралары енгізілді:

- туристік қызмет объектілерін салу, реконструкциялау кезінде кәсіпкерлік субъектілері шығындарының бір бөлігін өтеу (10%);

- туристік қызметті жүзеге асыратын кәсіпкерлік субъектілеріне сыйымдылығы жүргізушінің орнын қоспағанда, сегізден астам отыратын орны бар автомобиль көлік құралдарын сатып алу бойынша шығындардың бір бөлігін өтеу (25%);

- кәсіпкерлік субъектілерінің жол бойындағы сервис объектілерін салу бойынша шығындарының бір бөлігін өтеу (10%);

- әрбір интурист үшін туроператорлардың шығындарын субсидиялау (15 000 тг);

- Қазақстан Республикасының аумағында әуе көлігімен 2 жастан 14 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған жолаушыларды қоса алғанда тасымалдау кезінде туристік өнімге енгізілген билет құнын субсидиялау (Kids Go Free) [4].

2022 жылға 5 млрд. теңге сомасына Батыс Қазақстан облысында 138 жаңа жұмыс орнын құрумен 8 жобаны іске асыру жоспарланған:

- Теректі ауданында қонақ үй құрылысы;
- Демалыс және су ойын-сауық саябағын салу;
- Ат спорты кешенін салу;
- Орал қаласында Шолу дөңгелегінің құрылысы;
- Мұражай ғимаратын күрделі жөндеу;
- Ауылдық Достық үйі мәдениет үйі ғимаратын күрделі жөндеу;
- Хан Ордасы ауылдық мәдениет үйі ғимаратын күрделі жөндеу;
- Ақжайық ауданындағы Чапаев ауылындағы дене шынықтыру-сауықтыру кешені [3].

Сондай - ақ, перспективада 2022-2025 жылдарға арналған жобаларды іске асыру жоспарланған:

- Ø Ақсай қаласында «Intercontinental Hotel Group-HolidayInn» халықаралық франшизасы бойынша қонақ үй салу;

- Ø 4 жұлдызды қонақ үй кешенін салу;

- Ø Шалқар көлінде туристік қызметті ұйымдастыру;

- Ø Қазақстан Республикасының Өңірлік туристификациялау картасының ТОП-50-іне енгізілген Хан ордасы музей-қорығының визит-орталығын салу [4].

Қазіргі уақытта, туризм саласы бірқатар аспектілер бойынша Қазақстан Республикасында нарықтық қатынастарды қалыптастыруда көшбасшыға айналған сала болып табылады. Халықаралық және отандық тәжірибе көрсеткендей, туризм саласы аз уақытта экономиканың ең табысты салаларының қатарынан табыла алады.

Батыс Қазақстан облысында туризмді дамытудың басты мәселелеріне көлік жолдарының сапасы, "шектеулі әуе қатынасы", туристік орындардағы әлеуметтік инфрақұрылым деңгейінің төмендігі, туризм саласындағы қызметкерлердің біліктілігі, қонақ үйлер мен ұшу кезіндегі баға мен сапаның арақатынасы, туризм саласын мемлекеттік қолдаудың жағдайы, сондай-ақ әлсіз маркетинг пен брендинг жүйесі жатады.

Жоғары туристік ұсыныстың негізгі факторларының бірі туризм саласын жоғары білікті кадрлық персоналмен қамтамасыз ету болып табылады. Туристік өнімнің өнеркәсіптік тауарлардан өзгеше маңызды ерекшелігі адамдардың өндірістік процеске белсенді қатысуы болып табылады. Осылайша, адами фактор туризм саласының біртекті болмауына және сапасына қатты әсер етеді. Туризм индустриясында персонал ұйымның бәсекелік артықшылықтарының негізгі ресурстарының бірі болып табылады, демек туристік ұйымдарда қызмет көрсету сапасы қызметшілердің біліміне, шеберлігіне және саналылығына байланысты. Туристік салада мамандар тапшылығы, сондай-ақ оларды даярлау сапасының проблемасы ҚР туристік саланың орнықты әрі тиімді дамуындағы маңызды проблемалардың бірі болып табылады. Туризм саласында жалпы білікті персоналдың жетіспеушілігі туристік қызметтер көрсету кезінде анық байқалады.

Батыс Қазақстан облысында туризм саласын дамытуға кедергі келтіретін мәселелерді шешу арқылы жаңа жұмыс орындарын құру, жұмыссыздықты азайту, жалақы деңгейін арттыру, аймақтың инфрақұрылымын дамыту, шетел валютасын мемлекет қорына тарту, экономикалық және мәдени тұрғыдан даму секілді бірқатар артықшылықтарға қол жеткізуге болады.

Қазіргі уақытта туризм саласының даму қарқыны орташа, ұлттық ауқымдағы әлеуметтік-экономикалық әсері мардымсыз. Елімізге туристік ағынды ұлғайту мақсатында кедергілерді азайту және саланы стратегиялық жоспарлау арқылы саланың әлеуетін дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау керек. Осы бағытта елімізде Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019 - 2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы қабылданған болатын [5].

Осы Бағдарлама туристер қызығатын орындарды дамыту және еңбек ресурстарын туризм саласына жаппай тарту, сыртқы және ішкі туристік ағынды түбегейлі өсіру, қолайлы туристік ахуал құру арқылы туристік салаға инвестицияларды ұлғайту, ішкі және халықаралық нарықтарда Қазақстанның туристік әлеуетін танымал ету, елдің туристік саласын толыққанды институттандыру арқылы туристік көрсетілген қызметтер мен өнімдердің қолжетімділігін және сапасын, сондай-ақ халықтың өмір сапасының деңгейін арттыруға бағытталған.

Бұл қабылданған Бағдарлама отандық туристік саланың тиімді дамуы үшін қажетті жағдай жасайды және 2025 жылы ЖІӨ құрылымында 8 %-дық үлеске қол жеткізу міндеттеріне жетуге мүмкіндік береді. Бұл ретте ағымдағы жағдай талданып және саланың негізгі проблемалары айқындалды және шешілуі тиіс басты міндеттер анықталды.

Олар мынадай міндеттер:

- туристік ресурстарды дамыту;
- туристік ресурстарды дамыту;
- туристік дестинациялардың және объектілердің көліктік қолжетімділігін қамтамасыз ету;
- туристік өнімдер мен көрсетілетін қызметтердің сапасын және қолжетімділігін арттыру;
- елде қолайлы туристік ахуал құру;
- туристік саланың инвестициялық тартымдылығын арттыру;
- маркетингтің тиімділігін арттыру және ұлттық туристік брендті ілгерілету;
- туристік саланы басқару жүйесін жетілдіру.

Елімізде туризмді дамыту – мемлекеттік саясаттың басым бағыты. Туризмді дамыту арқылы Қазақстанның экономикалық жағдайын жақсартып, бірқатар әлеуметтік мәселелерді шешуге болатыны да белгілі. Қазақстанда туризмді дамыту үшін барлық қажетті мәдени, тарихи, географиялық және климаттық жағдайлар жеткілікті.

Батыс Қазақстан облысында туризм саласын дамыту бағытында мынадай шараларды іске асыру қажет:

Ø көші-кон, визалық және тіркеу рәсімдерін, кеден және шекара бақылауын оңайлату мәселелері жөніндегі ұлттық заңнаманы жетілдіру;

Ø сырттан келушілер және ішкі туризмді дамыту үшін инвестициялау жүйесін құру;

Ø туристік және қонақ үйлік қызмет көрсетулердің сапасын арттыру;

Ø туристтерді қолдау және ақпараттандыру орталықтарын құру;

Ø туристік менеджментті тиісті деңгейде қамтамасыз ету;

Ø туризм саласында кадрларды кәсіби даярлау және ынталандыру жүйесін құру;

Ø туристік инфрақұрылымды дамытуды мемлекеттік қолдауды қамтамасыз ету;

Ø туристік саладағы жеке бастамалардың дамуына жәрдем ету;

Ø облыстың туристік имиджін қалыптастыру;

Ø Батыс Қазақстан облысын әлемдік деңгейде жарнамалау жүйесін қалыптастыру.

Батыс Қазақстан облысында туризм инфрақұрылымын дамыту және инвестициялық ахуалды жақсарту мәселелерін шешу үшін мынадай шараларды жүзеге асыру қажет:

· жалпы пайдалану мақсатында және туристік мұқтажды қанағаттандыру үшін жол-көлік инфрақұрылымын жөндеу және дамыту;

· қолданыстағы және туристік аймақтардағы сумен, электрмен жабдықтау, көріздер және қатты қалдықтарды жою жүйесін, телекоммуникацияларды дамыту;

· туристік кешендерді, этнографиялық мұражайларды және демалыс аймақтарына жөндеу жұмыстарын жүргізу және құру;

· тарихи-мәдени және этнографиялық ескерткіштерді қалпына келтіру және мұражайға айналдыру;

· жыл бойы пайдаланылуын ескере отырып, туристік объектілер жобаларын оның ішінде орташа және шағын орналастыру құралдарын жасау және оларды салу.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасында туризмді дамытудың тұжырымдамасы туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 13 маусымдағы № 381 қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz>.

2. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы // <https://stat.gov.kz/region/253160>.

3. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. — Алматы: «Арыс» баспасы, - 2002. ISBN 9965-607-02-8.

4. Батыс Қазақстан облысының әкімдігі есептері // <https://www.gov.kz/memleket/entities/bko/activities/447>.

5. Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019 - 2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы // <https://adilet.zan.kz/kaz>.

СЕКЦИЯ V

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ

УДК 374.7

Абуова Р.С.

*Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Процесс перехода страны к рыночной экономике затронул все сферы жизнедеятельности человека, в том числе и социально-культурную деятельность. В связи с этим в функционировании социально-культурной деятельности значение проектирования неопределимо, ибо обеспечивает её конкурентоспособность и оригинальность того или иного проекта.

Рассмотрим проектирование с точки зрения теории вопроса и как педагогический аспект.

Взаимодействие социально-культурной деятельности включает множество процессов, которые связаны с умением своевременно выявлять тенденции и проблемы, разрабатывать варианты их решения, тем самым оптимизировать результативность. Социально-культурная деятельность функционирует на различных уровнях: федеральном, региональном, локальном.

Характер современного общественного развития придает особую актуальность проблеме социально-культурного проектирования. Спецификой социально-культурного проектирования является то, что предмет этой деятельности лежит в двух взаимопересекающихся областях: социальной и культурной. Социально-культурное проектирование основывается на сложной совокупности взаимосвязанных педагогических условий, субъектов, объектов и явлений: образа жизни, быта, досуга людей, культурной среды, стиля и поведения людей, деятельности учреждения социально-культурного типа. Природа возникновения и динамика развития социально-культурной деятельности обеспечиваются взаимодействием целого ряда наук - социологии, культурологии и социальной педагогики и психологии, заимствуя научные подходы, методы, средства, программы изучения и создания социально-культурных объектов.

Социально-культурное проектирование лишено четко заданных пределов.

Границы возможностей проектирования определяются: на теоретическом уровне – мерой знания природы и специфики той системы или объекта, которые являются объектом проектирования; на практическом – возможностями и способностью системы к проектным изменениям, а также ограниченностью ресурсов, необходимых для их реализации.

Существенная особенность социально-культурного проектирования заключается в том, что в качестве инициаторов социально-культурных проектных технологий выступают не только специалисты, но и представители общественности, непрофессионалы, различных возрастных групп.

Рассматривая общую картину развития проектирования и социально-культурного проектирования в частности, В.М.Розин выделяет несколько узловых точек. По мнению ученого, в античности появляются знаковые средства, на основе которых разрабатываются сооружения, появляются научные составляющие, появляется философия. Но здесь еще не было соответствующих форм осознания проекта, не было проектной деятельности. Термин “проект” появился только в эпоху Возрождения. Понятие проекта, более развернутое, в отличие от инженерной деятельности, разных видов проектов, возникает лишь в конце девятнадцатого столетия [1, с. 24].

Социально-культурные идеи, по мнению ученых - это возникновение в социуме, в жилой, досуговой среде института специалистов, ориентированных на социально-педагогическую работу с населением.

Особый импульс социально-культурному проектированию придало создание и развитие сети разнообразных центров культуры и досуга: социально-культурных, социально-педагогических, культурно-спортивных, физкультурно-оздоровительных комплексов, а позднее молодежных культурных центров, аттракционных комплексов и т.д. Следует заметить, что процессы разработки и особенно реализации проектных инициатив в социально-культурной сфере существенно сдерживались из-за финансово-ресурсной, кадровой и организационной необеспеченности, негативных последствий господствовавших в этой сфере административно-командного стиля управления, ведомственности, разобщенности социально-культурных институтов. С этого времени проектирование утверждается как особый тип интеллектуальной деятельности, не уступающий по креативному потенциалу науке, художественному творчеству. Расширяются сферы применения проектных методов, которые начинают использоваться в культурной политике, реформировании образовательных систем.

Проблема обостренного внимания к человеческому фактору, максимального развития различных видов социальной помощи населению в области культуры, просвещения и досуга, коренное изменение социальной политики общества и государства, принятие радикальных мер по оказанию социальной помощи населению, через рекреацию и самодеятельное художественное творчество, возникновение новой системы взаимоотношений власти с государственными, муниципальными учреждениями социальной сферы, некоммерческими общественными организациями и новых технологических процессов, активизировали социально-культурное проектирование на современном этапе. Другой особенностью нашего времени является многоканальность финансирования. В структуре бюджета учреждения культуры можно выделить следующие источники: государственное финансирование, доходы от культурных услуг, спонсорская помощь, средства различных программ и фондов. Как известно, средства программ и фондов выделяются на конкурсной основе. Обязательным условием участия в конкурсе на получение гранта является представление проекта. От качества разработанности проекта зависит его экспертная оценка, следовательно, возможность получения финансирования.

Многообразие проектов, с которыми приходится сталкиваться в настоящее время, чрезвычайно велико. Они отличаются по сфере приложения, составу предметной области, масштабам, длительности, составу участников, степени сложности, влиянию результатов.

Слово «проект» в настоящее время является распространенным и часто употребляемым в разных сферах жизнедеятельности, в том числе и в области культуры. Нередко проектом называют практически любое культурное мероприятие от постановки спектакля, открытия выставки или фестиваля до серии фотографий в журнале. Необходимо отметить, что культура слово «проект» заимствовала у техники и сферы производства, прежде ассоциировавшееся с точными расчетами. СМИ называют проектами любой новый творческий продукт. В шоу – бизнесе проектом называются готовящиеся эстрадные программы. Как видим, проект стал способом преобразования культурной действительности через индивидуальность автора.

В энциклопедических словарях проект определяется как предварительный план, замысел. Практики, работающие в сфере культуры, под проектом подразумевают оригинальный замысел какой-либо формы: конкурса, презентации, семейного вечера отдыха, праздника, театрализованного представления, гала-концерта, и просто разнообразные концерты, литературно-музыкальные композиции, игровые и конкурсные программы, ток-шоу, а также театральные, телевизионные, кино-шоу, музыкальные и другие проекты.

Специалисты в области управления проектами дают легко запоминающееся представление о проекте: всякий раз, когда вы хотите что-то изменить, а это требует времени и средств, - это проект.

«Под проектом понимается единство замысла и реализации». (Рекомендации по организации и проведению эксперимента по совершенствованию структуры и содержания общего образования).

«Идея, которой субъект может и вправе распоряжаться как своей мыслью» (Этимологический словарь).

«Прототип, прообраз какого – либо объекта, вида деятельности и т.п., а проектирование превращается в процесс создания проекта» [2, с. 68].

«Цельное представление о комплексной, уникальной, ограниченной во времени деятельности, направленной на достижение определенных целей через осуществление изменений» [3, с. 175].

«Конструирование индивидом, группой или организацией действия, направленного на достижение социально значимой цели и локализованного по месту, времени и ресурсам» [4, с. 10-12].

Несмотря на все многообразие трактовок данного понятия, врожденные признаки проекта остались почти неприкосновенными: целенаправленность, целостность, ограниченность во времени, инновационность, коммуникативность, адаптированность к внешним условиям.

Термин «проектирование» происходит от лат. «проджектус» - «брошенный вперед». Современное понятие «проект» сохранило свое древнее значение; это - процесс создания прототипа, прообраза предлагаемого или возможного объекта, состояния, специфическая деятельность, результатом которой является научно-теоретически и практически обоснованное определение вариантов прогнозируемого и планового развития новых процессов и явлений.

А.П.Марков, Г.М.Бирженюк подчеркивают преимущества технологии проектирования по сравнению с другими методами целенаправленных социокультурных изменений. Технология проектирования сочетает в себе нормативный и диагностический подходы, характерные для программирования и планирования. При разработке программы акцентируется нормативная сторона изменений, т.е. образ “должного” доминирует над диагнозом ситуации и реальной оценкой имеющихся ресурсов. Планирование же, наоборот, слишком детально предписывает цели, результаты и способы деятельности. Проектное решение не имеет ярко выраженного директивного или отчетного характера, т.е. не является нормативным документом в строгом смысле [5, с. 84].

Основным методологическим принципом социально-культурного проектирования является проблемно-ситуационный подход, суть которого состоит в диагностике социально и личностно значимых проблемных ситуаций на различных уровнях функционирования социокультурного субъекта.

В целях реализации данного принципа широко применяются методы контент - анализа прессы, информационно-целевого анализа прессы, телевизионных и радиопрограмм, а также мониторинг результатов опросов, рейтингов, выступлений отдельных возрастных, социальных, профессиональных групп населения.

Кроме того, процесс проектирования должен основываться на учете духовных интересов и потребностей группы населения, на которую он рассчитан; ориентирован на междисциплинарное использование взаимодополняющих методов и совместное сотрудничество, координацию и интеграцию усилий различных организаций.

В конечном результате проект должен представлять собой описание конкретной ситуации, которая должна быть улучшена, и конкретных методов и шагов по ее реализации.

Основные критерии оценки проектов: новизна, нестандартность предложенных решений, форм и методов работы, наличие различных источников финансирования, возможность воспроизведения проектного опыта и результатов.

Список литературы

1. Красильников Ю.Д. Методика социокультурного проектирования / Красильников Ю.Д.- М.: МГУКИ, 1998. – 24 с.
2. Марков А.П., Бирженюк Г.М. Основы социокультурного проектирования / А.П.Марков, Г.М.Бирженюк. – СПб.,1997. – 68 с.
3. Новикова Г.Н. Технологические основы социально-культурного проектирования: Уч.пос./ Г.Н.Новикова. – М:МГУКИ, 2004. – 175 с.
4. Устюжанова Л.В. Принципы проектирования в культурной политике / Л.В.Устюжанова. // Культура: управление, экономика, право. – 2003. - № 2. – С. 10 – 12.
5. Пайгусов А.И. Социокультурное проектирование: Учебное пособие / Чуваш.гос. ин-т культуры и искусств. - Чебоксары, 2007. – 84 с.

ӘОЖ 7.012.23

Абдешев А.Б.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙННЫҢ МӘДЕНИЕТТІҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Өнер адамның адам болып, ұлттың ұлт ретінде қалыптасуына әсер етуші рухани байлықтың қайнар көзі болып табылады. Осы өнердің бір түрі – графикалық дизайн. Оның жаңадан әсерлі визуалды орта жасайтын көркем әрі қайталанбайтын іс жасау үрдісін тек өнер деп атауға болады. Графика дизайны өмірдегі әртүрлі салаларды дамытады. Негізгі міндеті – жалпының назарын белгілі ақпаратқа аударту.

Дизайн деген түсінік ағылшын тілінен аударғанда *сызу, жоба, жоспар, сурет* деген мағыналарды білдіреді. Бұл заттық ортаны (көлік, бұйымдар, интерьер, т.б.) әсем әрі үнемдеп, оны пайдалануға ыңғайландырып жасап шығаруды, көркем-мәнерлі түрде жобалауды білдіретін термин. Дизайн тарихының бастамасын 1907 жылмен, Германиядағы өнеркәсіпшілер, сәулетшілер және суретшілерді біріктіретін «Веркбунд» көркем-өндірістік одағының құрылумен байланыстырады. Негізін қалаушы – Герман Мутезиус.

Графика гректің *жазамын, суретін саламын* деген сөздерінен пайда болыпты. Бейнелеу өнерінің түрі. Графикалық сурет салудың ең басты негізі – сурет. Графика дербес өнер түрі ретінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жаңадан жанданды.

Графиканың тілі мен негізгі айқындаушы құрал-тәсілдері – ол сызықтар, штрихтар, таңба, ашық және қоңыр дақтардың арақатынасы. Графиканың қарапайым түрі – ақ-қара дақтар арқылы сурет салу. Қарындашпен, тушьпен қағаз бетіне салынған сурет, литографиялар және гравюралар графикаға жатады. Графика өнерінің кейбір түрлерінде түстер де пайдаланылады. Бояу белгілі мөлшерде ғана қолданылады.

Графикалық дизайн – негізгі құрал-тәсілі сурет болып табылатын көркем-жобалау қызметі. Оның мақсаты полиграфия, кино, теледидар арқылы таратылатын бұқаралық ақпарат құралдарын визуалдау, сонымен бірге заттық орта мен бұйымдардың графикалық элементтерін жасау. Графикалық дизайн орындалу тәсіліне қарай бірнеше түрге бөлінеді: кітаптағы және газет-журналдағы графика, жарнама графикасы мен плакат, өнеркәсіп графикасы (тауар және фирмалық белгілер, қаптама т.б.), визуалды коммуникациялар жүйесі, теледидарлық графика, суперграфика (қала ортасының ірі масштабты графикалық элементтері). Графикалық дизайнның ең маңызды жағы – сөйлеу мәнісін визуалдау, яғни мәнін тек сөзбен емес, сызбамен білдіруде нұсқаның шынайы бейнесінен ауызша белгілерге дейінгі түрлі тәсілдерді қолдану. Графикалық дизайнда суреттен бөлек, фотографика, монтаж, аппликация, типографикада пайдаланылады [1, 9 б.].

Графикалық дизайншы өнеркәсіп графикасында фирмалық стилді, оның символдары мен эмблемасын жасаумен айналысады. Фирмалық стилге мыналар жатады: белгі, қаріп жасау мен түрлі буклеттер, бланкілер, этикеткілер, визиткілер, кәдесый өнімдерін дайындау, қаптама мен қандай болмасын фирманың қолданатын басқа да компоненттер дизайны [2, 41 б.]. Дизайншыға қаптама мен этикеткі жасауда, оның көркемдік шешімінің ерекшелігімен тұтынушының назарын аудару үшін зор еркіндік беріледі. Сонымен қатар, ол баспаханада жарнамалық полиграфияның, кітап пен журналдың макетін, мекеменің графикалық стилін және өнімнің графикалық жарнамасын жасау үшін қызмет атқарады.

Графикалық дизайнның ерекше бөлігі – кітап дизайны немесе кітап безендіру жұмысы мен кітапты түгелімен құрастыру кезіндегі оның көркемдік конструкциясы.

Ең үздік басылымдардан әрқашанда суретші мен жазушының одағы сезіліп тұрады. Бір мезгілде кітаптың көркемдік кейпімен бірден екі кісі жұмыстанады: дизайншы оның конструкциясын, ішкі және сыртқы безендірілуін ойластырады, ал иллюстрацияларды суретші салады. Кейбір уақытта екі функцияны да бір кісі орындайды.

Иллюстрациялар оқырманға кітаптың мазмұнын оқымастан бұрын ұғынуға көмектеседі. «Иллюстрация» термині латынның *жарықтау, көркем бейне* деген мағыналарды білдіретін сөзінен шыққан. Жалпы иллюстрация деп мазмұны мен пішіні, шығарма мен оқырман үшін мағынасы, сурет пен мәтіннің өзара байланысы, орындалу техникасы жағынан түрлі бейнені айтады.

Сондықтан, бейнелеу мақсатына қарай иллюстрацияны ғылыми-танымдық (карта, жоспар, схема, сызба, т.б.) және көркем-образдық (кітап графикасының құрал-тәсілдерімен әдеби шығарманы түсіндіру) деп бөлуге болады. Олар мәтінге түсіндіргіш бейнелер, мәтінді толықтырушы, толықтай дербес бейне, кейде тіпті мәтінді өзіне бағындырушы болуы мүмкін.

Графикалық дизайнның негізі – шрифт. Ол визуалды мәдениеттің индикаторы болып табылады. Визуалды мәдениеттің жаңа тілінің шығуы индустриалдық қоғамның аяққа тұруына және бейнелерді сомдаумен, оларды өндірумен, таратумен айналысатын технология көзінің дамуына байланысты [3, 125-127 б.].

Қазіргі заманғы графикалық дизайнға тек қана қаріптер емес, түрлі-түрлі таңбалы бейнелер, соның ішінде геометриялық және өсімдік тәріздес суреттер жатады. Кешенді жобалаудың таратылуына орай сериялық визуалды мәтіндерді жобалау қазіргі заманғы графикалық дизайн үшін арналған. Графика дизайны қазірде ақпарат беру үшін арнайы техникалық құрал-тәсілдермен, қондырғылармен (мысалы, компьютер мониторындағы, электрондық сағаттағы) байланысады.

Графика дизайнының жұмысы шығармашылық пен логика одағын ұсынады. Жарнама дизайнының үрдісі оқырманның назарын аудартын және жарнама заттарының оны қызықтыратын жаңа құрал-тәсілдерді толассыз іздеуден тұрады. Дизайн – шығармашылық үрдіс. Бір маманның айтуынша, дизайн саласындағы шығармашыл қызметкер басқа дизайншылардың, суретшілердің материалдарын алып, жинақтап, үйлестіреді әрі білімі мен ойларын және жеке өзінің пікірін түсіндіріп береді. Оның стилі көзқарастарының тұтастығымен және шығармашылық мәселердің шешіміне келуімен сипатталады.

Дизайн стилі жөнінде әңгіме қозғағанда, ол талғаммен, ұстамдылықпен және тұтастықпен анықталатынын айту керек. Жақсы стиль жарнамаланатын тауар мен клиентіне тәуелденбей-ақ бір көңіл-күйді және бір тақырыпты ұстайды. Жарнама мақсаты – тұтынушыны тауарды сатып алуға көндіру. Бұл қағиданы жарнама идеясын тұжырымдауда әрқашан есте ұстау қажет. Сол себепті, дизайншыға бірінші кезекте көрмедегі сыйлықты ойламай, өз клиентінің мәселесін шешуге тырысуы керек. Тапсырушының назарын ұмытуы және таза көркемдік мәселелермен әуестену дизайншыны алдына қойған мақсатынан алыстатады.

Жарнамамен жұмыстана бастаған дизайншыға бірнеше шаруаны шешуге тура келеді. Бәрінен бұрын, ол жарнама нені ұсыну керек (өнім, қызмет немесе идея) екенін анықтайды. Ол келесі сұрақтарға нақты жауаптарды білуі қажет: жарнама тапсырушы тұтынушыларды ұстап қалғысы келе ме әлде олардың ортасын кеңейткісі келе ме? Ол жақын арадағы немесе алысқа кеткен мақсатқа жүгіне ме? Жарнама біреу ме әлде тұтас жарнамалар сериясының бөлшегі ме? Оның тақырыбы қандай? Себептері қандай? Жарнама қандай аудиторияға арналады? Таңдаған аудиториясына қандай жолмен келген жақсы? Қандай құрал-тәсілдерді қолдану керек: газеттер, журналдар, пошта? Қолданған құрал-тәсілдерінің жетістігі мен кемшілігі қандай? Қандай баспа тәсілін таңдау? Көркемдік безендіру мен қаріптің ерекшеліктері қандай? Жарнаманың бюджеті қандай? Жылдың қай мезгілінде жарнама жарияланады? Ол өзі қандай жұмыстарды орындайды, шет жақтан мамандарды тартуға бола ма [2, 51 б.] ?

Графика дизайны оның мәдениетті көрсету сұранысын іске асыра келе, заманауи ақпараттандыру ортасының ажырамас, біртұтас бөлшегіне айналуға.

Графика дизайны жасайтын бейнелер тұтынушылық нарықтың, өндірістің, мәдениеттің бөлшегі болып табылатын нысандарды білдіреді [3, 125-127 б.]. Сондықтан, дизайншының шығарған өнімі бірегей, жарқын және есте қаларлықтай болуы шарт. Шығармашылық үрдісте логиканы жоғалтпау аса маңызды.

Бүгінгі заманның жаппай мәдениетінде басымдылық көрсететін дәл осы көріністік үрдістер графика дизайнымен байланысты. Оның жылдам көзге түсуі, көрнектілігі, суреттеу тілінің түсініктілігі, тұтынушының назарын аударып, оны көріп, сақтау үрдісін жеделдете түседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Мауленова Г., Амандыкова Д. Технология и техника графики: Учебное пособие. – Астана: Фолиант, 2011. - 192 с.
2. Попова О.Г. Теория дизайна: Учебное пособие. – Астана: Фолиант, 2008. – 336 с.
3. Дюсенбаев А.Ж. Графика дизайны – заманауи мәдениеттің көрінісі // «Қазіргі білім кеңістігіндегі мәдениет, өнер және ғылым» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция, М.Өтемісов атындағы БҚМУ. Уральск, 2013. - Б.125-127.

УДК 379.8

Айткалиева Д.Н.

*Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

РОЛЬ КУЛЬТУРНО -ДОСУГОВЫХ ЦЕНТРОВ В ОРГАНИЗАЦИИ ДОСУГА И ОТДЫХА ШКОЛЬНИКОВ

Современная цивилизация достигла той степени развития, когда дальнейшее ее движение вперед стало полностью зависеть от проблемы совершенствования человека. Сейчас наступил период, когда всестороннее развитие личности, всех ее сущностных сил становится не только ее гуманным идеалом, но и приобретает характер необходимости и закономерного развития общества. Деятельность учреждений культуры сегодня обретает особую актуальность и выдвигает их на ответственные рубежи организации досуга населения. Учреждения культуры могут обеспечить широкий диапазон и универсальность содержания этой деятельности, создает условия развития личности, коллективных форм организации, обуславливающих взаимодействие различных групп населения и т.д. Основное назначение учреждений культуры – создание условий для удовлетворения растущих духовно-культурных потребностей и формирование мотивов поведения, что требует значительных организационно-педагогических усилий [1, с. 21].

Проблема свободного времени молодежи волнует сегодня ученых и практиков различных областей жизни и отраслей знаний. Философы и психологи, педагоги и физиологи, организаторы внешкольного досуга, работники культурно-досуговых центров исследуют сущность и особенности целенаправленной организации досуга подрастающего поколения [2, с. 30]. Свободное время школьников реализует семья, школа, культурно-досуговые центры и учреждения для углубления духовного и физического развития, выбора жизненного пути, игр, развлечений и активного отдыха.

Обязательная, программная, повседневная, многочасовая учеба в школе дает особый стиль жизни человека. Режим дня, направленность помыслов, действий, учебные и дисциплинарные требования, отношения со сверстниками, учителями, родителями, восприятие окружающей среды – все связано с ней. Учебная деятельность становится источником саморазвития личности, способствует выражению его индивидуальности. Деятельность культурно-досуговых центров как учреждений свободного времени убеждает, что качества, приобретенные школьниками в свободное время, переносятся ими на все виды деятельности, общения, взаимоотношений [3, с. 106]. Бывшие участники коллективов художественной самодеятельности, став взрослыми, стремятся внести творческие отношения в свою профессиональную деятельность независимо от того, кем они работают – парикмахерами, шоферами, педагогами. Учебное и свободное время – это разные стороны одного процесса активной жизнедеятельности подрастающего поколения, для которого данные процессы взаимосвязаны. Границы между ними более условны, чем у взрослых, так как продолжительность учебного времени менее определенная: ведь работа над собой продолжается у ребенка (незаметно для него самого) и во время отдыха. Свободное время – условие для расширения кругозора школьников, для самостоятельного творческого поиска в любой области, для углубления эмоционального восприятия современной жизни. Тем школьникам, для кого учебная деятельность – основа осознанного овладения знаниями, свободное время предполагает возможность углубить и расширить свои интересы, совершенствоваться в избранной области. Так, обучающиеся в специальных школах изучающие иностранные языки свое свободное время отдают чтению оригинальной литературы, общению с людьми, владеющими иностранными языками, участию в деятельности кружков по дополнительному изучению иностранными языками и т.п [4, с. 228]. Юноши, которым школа, семья помогли выявить интересы к естественным, техническим наукам, занимаются в технических кружках. Это, в свою очередь, положительно сказывается на учебной работе. Как правило, этих ребят отличает широта подхода к разным учебным предметам.

Чем же привлекают культурно-досуговые центры сегодняшних школьников? Одних – возможностью встретиться со сверстниками и взрослыми интересными людьми, других – обсудить волнующие вопросы, третьих – научиться мастерить, четвертых – узнать что-то новое. И классные руководители отмечают возрастающую активность – познавательную, коммуникативную, эмоциональную. Даже «трудные дети» вдруг проявляются с совсем необычной стороны, чему нередко удивляются сами. Оказывается, он многое умеет, и не хуже других. К нему относятся не так, как в школе. Постепенно, но неуклонно в таких случаях начинает изменяться стереотип отношения к себе, другим, что не может не сказаться на учебе, хотя здесь соотношения более сложные. Культуре использования свободного времени надо учить, начиная с детского сада. В этой задаче заключается огромная социально-педагогическая проблема: возможность в будущем создать этическую среду, в которой будут жить дети сегодняшних детей.

Существующая разработка понятия «культура свободного времени» убеждает, что овладеть ею возможно только при целенаправленном, скоординированном, повседневном педагогическом воздействии на подрастающее поколение. Следовательно, восстановление сил организма и развитие подрастающей личности осуществляется в свободное время путем расширения содержания деятельности, характера общения и методов воздействия по сравнению с учебной и внеучебной деятельностью; путем перемены видов деятельности, структуры общения и методов воздействия [5, с. 78].

Какое же место может и должен занимать культурно-досуговый центр в организации свободного времени подрастающего поколения? Чтобы школьники разного возраста, разных интересов, запросов пришли в центр культурно-досуговой работы и стали его активными участниками, он, прежде всего, должен создать максимально приемлемые условия для культурного использования свободного времени. Главным среди них является организация разнообразных, непохожих на учебные, видов деятельности. Это создает предпосылки для всестороннего развития интересов, способностей, выбора индивидуальных занятий ребят, участвующих в работе культурно-досугового центра. А.С.Макаренко утверждал, что истинная сущность воспитательной работы заключается вовсе не в разговорах с ребенком, не в прямом воздействии, а в организации его жизни: «воспитательная работа, есть прежде всего работа его организатора» [6, с. 17].

Культура каждого вида деятельности проявляется в степени эффективности использования свободного времени: танцы и развлечения, общение по творческим интересам, выступления на театральной сцене культурно-досугового центра, дебаты, диспуты и т.д. Такая постановка проблемы как нельзя лучше выражает педагогические возможности культурно-досуговых центров. Конечно, задача дискотеки, например, не только отвлечь подростка от пустого времяпрепровождения и не всегда положительного влияния улицы, но в гораздо большей степени – использовать проявившуюся заинтересованность в танцах и оказать через нее серьезное влияние на личность, группу ребят в воспитании культуры тех же танцев, восприимчивости музыки.

Культурно-досуговый центр может через расширение новизны видов деятельности, как по содержанию, так и по характеру их организации создавать условия для привития культуры использования свободного времени. Уже само понятие «свободное время» предполагает определенную добровольность, свободу действий и, в частности, посещения культурно-досуговых учреждений. Еще С.Т.Шацкий, создавая в России детский клуб, пытаясь определить его сущность, проводил параллели между клубом и уличной компанией, так привлекающих ребят. Ему хотелось, чтобы клуб притягивал не меньше. Этого можно добиться, считал С.Т.Шацкий, доведением клубной атмосферы до максимальной раскованности для ребенка и необычной его деятельности. Свободное время в понимании детей должно быть таким [7, с. 44].

Необходимо учитывать возрастные психологические особенности школьников: ведь ребенок, не постигший еще обязательных требований к занятиям в культурно-досуговом центре, не признает запретов. Культурно-досуговый центр строит свою деятельность на основе свободного, нестесненного рамках условностей, товарищеского общения школьников. Трудно найти другое учреждение, где бы представлялись такие возможности для многогранного общения сверстников со взрослыми людьми (с представителями разных поколений и профессий). Состав ребят в культурно-досуговом центре может быть разнороден: по возрасту, интересам, характерам, способностям. Кого-то отличает более развитое чувство культуры, уровень воспитания. Кто-то активен или наоборот. Здесь и организаторы, лидеры и «вечно ведомые» и т.п. А отсюда и больше возможности и ответственности за воспитание детей.

Философы утверждают, что обязательным условием, при котором свободное время может стать сферой свободного развития, является избирательность. Культурно-досуговый центр может соответствовать такому условию, если созданы реальные возможности выбора видов деятельности по содержанию и характеру, методам и формам организации. Избирательность предполагает и изменение интереса, если есть желание попробовать себя в другой области культурно-досуговой деятельности или больше нравится педагог иного кружка, где ярче жизнь коллектива, и пр. Но абсолютная неприемлемость перемены вида занятий превращает культурно-досуговый центр из добровольного учреждения, в обязательное типа школы. Если созданы условия для выбора интересующей деятельности,

необходимо помогать пришедшему в культурно-досуговый центр определиться в соответствии со способностями, воспитывать умение правильно оценивать свои желания и возможности их реализации в творческом деле. Но это возможно при постоянном контакте руководителей – воспитателей культурно-досуговых центров со школьниками, их родителями, при неослабном изучении запросов и их психологической обоснованности для всех возрастных категорий школьников [7, с. 392].

Изучение культурных запросов, интересов школьников в свободное время – важнейшая задача современного воспитания в культурно-досуговых центрах. Такому изучению помогают своеобразные опросы – беседы, традиционные встречи с интересными людьми или специалистами определенной области, в сфере которой проводятся занятия и в культурно-досуговом центре (под руководством опытного педагога). Культурно-досуговый центр решает двуединую задачу: помогает формировать культуру свободного времени тех школьников, которые стали его членами (условно эта деятельность осуществляется как бы внутри культурно-досугового центра), и создавать в районе, совместно с другими воспитательными учреждениями и семьей, социально-культурную среду использования свободного времени. Таким образом, культурно-досуговый центр строит свою работу на основе максимального разнообразия содержания и характера своей деятельности, создавая условия для свободного общения школьников, его посещающих, формируя возможности для выбора ими занятий по интересам. Для осуществления этого необходимо систематическое изучение условий жизни и воспитания конкретных детей, подростков, юношей, а также социально-педагогических особенностей своего района. Культурно-досуговый центр становится одним из учреждений, влияющих на создание социально-культурной среды.

Список литературы

1. Асмолова А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М., 1996. – 21 с.
2. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. – М., 1989. – 30 с.
3. Бочаров В.Г. Педагогика социальной работы. – М., 1994. – 106 с.
4. Культурно – досуговая деятельность: Учебник / Под научной редакцией академика РАЕН А.Д.Жаркова и профессора В.М.Чижикова. – М.: МГУК, 1998. – 228 с.
5. Киселева Т.Г., Красильников Ю.Д. Основы социально – культурной деятельности. – М., 1995. – 78 с.
6. Макаренко А.С. Соч. – М., 1958, т. 5.
7. Шацкий С.Т. Пед.соч. в 4 – х т. М., 1964, т. 2, С. 44-54, 392-405.

ӘОЖ 021.2

Аханова А.С.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ЗАМАНАУИ КІТАПХАНА – РУХАНИ ҚАЗЫНА ОРДАСЫ

Кітапхана - ғасырдан-ғасырға адамзат тарихының керуенін сүріндірмей әкеле жатқан, шырағы биік парасаттылық пен білімділіктің, байлық пен біліктіліктің киелі ордасы.

Кітапханашылардың алға қойған мақсаты – ертеңі бар елдің жастарын өркениет әлеміне бастап жол көрсету, мәдениет көшінен қалдырмай, артымызға тәрбиелі, білімді ұрпақ қалдыру ісіне ықпал ету.

Кітапхана-бұл ақпарат қоймасы, адамдардың дағдылары мен білімін жақсартатын мекеме. Бүгінде кітапханашылар білімді қоғамды тәрбиелеуде үлкен рөл атқарады.

Жалпы, кітапхана оқырмандардың рухқа бай, Достық, интуитивті және жан-жақты болуын қамтамасыз етуде ерекше рөл атқарады.

Кітап-біздің рухани құндылығымыз, теңдессіз байлығымыз. Кітапханада біз өткеннің тереңдігі туралы баяндайтын тарихты да, әдебиетті де табамыз. Кітапхана - кітап пен оқырман арасындағы алтын көпір. Ұлттық құндылықтар мен оқырмандар арасында өмір сүруді жалғастыратын кітаптар мен кітапханалардың өмірін өткізетін кітапханашылар.

«Кітапханашы-ұлы құрметке ие мамандық. Себебі, ұрпақтарды тәрбиелейтін ұстаз да, болашақтың басшысы да, данасы да, ғалымы да, еңбекқор егіншісі де, кеншісі де кітапханашы алдына келеді. Өмірге ұрпақ берген аналарды қалай ардақтасақ, сол ұрпақты білімді болуға, ұлтшылдыққа тәрбиелеп жүрген кітапханашыларды да солай ардақтауға міндеттіміз!

Кітапханашы оқырмандармен жақсы қарым-қатынаста болуы керек, олармен қарым-қатынаста қабілетті және білікті маман болуы керек, идеялармен алмасуы, педагогикалық этиканы, кәсібилікті көрсетуі, оқырмандардың психологиясын білуі және әртүрлі тақырыптар бойынша сұраныстарды орындауы керек. Маманның кәсібилігі оның біліміне тікелей байланысты.

Қазіргі ХХІ ғасыр-ақпарат ғасыры. Соңғы жылдары ақпарат маңызды орынға ие болды және қоғам дамуының негізгі стратегиялық ресурсына айналды. Кітапханаларды ғылыми-техникалық,

технологиялық және мәдени дамудың жоғары деңгейіне шығару үшін кітапхана секторы жаңа инновациялық туындыларды әзірлеу жүйесін құрды.

Заманауи кітапхананың алдында үлкен міндет тұр-Ел президентінің сындарлы саясатын табысты қолдау және халыққа, тілге және жастардың діліне деген сүйіспеншілікті ояту.

Халқымыздың ұлы мұраттары мен мақсаттары үшін кітапхана оқырмандардың рухани байлығын арттыру, халықтың санасын қалыптастыру үшін шығармашылықпен және нәтижелі жұмыс жасайды, кітап қорын ұлғайтуға, уақыт талабына сәйкес жаңа технологиялық жаңалықтарды енгізуге, кітапхананың материалдық - техникалық базасын нығайтуға, оны кітапхана жиһазының жаңа түрімен жабдықтауға бар күшін салады.

Кітапханалық қызмет көрсетуді ұйымдастырудың басым бағыттарының негізгі принциптері:

- 1.Кітапхана қызметтері мен ресурстарының қолжетімділігі.
- 2.Оқырмандардың қажеттіліктерін қанағаттандыру.
- 3.Кітапхана жүйесінің кәсіби бірлестігі.
- 4.Кітапханалардың үздіксіз дамуы.
5. Кадрлық қамтамасыз ету.
- 6.Оқырманға кітапханалық қызмет көрсету сапасын стандарттау.
- 7.Заманауи кәсіби стандарттарды, технологиялар мен қызметтерді игеру бастамасын жандандыру.

Әрбір заманауи кітапхананың жұмыс істеуі технологиялық инновацияларды қабылдау қабілетіне байланысты. Оларды дамыту үшін мүмкіндіктер кітапханада ақпараттық технологиялардың жаңа спектрін жасайды [1, 150 б.].

Ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, кітапхана оқырмандардың білім деңгейін және хабардарлығын арттырады. Кітапхана оқырмандарға қажетті ақпаратты ұсынады және оларға сенімді қызмет көрсетеді. Кітапхана оқырмандарға ақпараттық ресурстарды, мерзімді басылымдар мен мультимедиялық ресурстарды, сондай-ақ талаптарға сәйкес заманауи технологияларды қолдана отырып, Интернет желісінен алынған ақпаратты ұсынады.

Қоғамдағы кез-келген маманның өзектілігі мен орнын анықтайтын басты қағида-кәсібилік, кәсіби құндылық. Ең алдымен, кітапханашылар ең жоғары ақпараттық біліммен қаруланған өз саласының мамандары болуы керек.

Заманауи кітапханашы ақпараттық сауатты маман болуы керек, ол өзінің кәсіби қызметін білумен, жұмысында компьютерлік технологияларды қолданумен және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдерін білумен шектелмейді. Кітапханалар жаңа дәуірде пайдаланушыларға жаңа дәстүрлерде қызмет етеді және жаңа ақпараттық технологияларды жұмыс процесінде кеңінен қолданады.

Жаңа компьютерлік технологияларды дамыту, жұмыстың жаңа тиімді әдістерін енгізу біліктілігі жоғары кітапхана мамандарынан жаңа білім мен дағдыларды талап етеді. Біз оқырмандардың сұраныстарын қанағаттандыру үшін ғылым мен білімнің жаңашылдықтарынан асып кетпеуіміз керек. Кітапханашының білімі, біліктілігі және кәсібилігі оның оқырмандар талаптарына сәйкестігі тұрғысынан тексеріледі.

Кітапханашылар, нағыз әдебиет сүйер адам болуымыз керек, заманауи шығармалардың таралуына ықпал етуіміз керек. Оқырмандарды әдебиетке тартудың жалғыз жолы - оларды қызықтыратын кітапқа қол жеткізу [2, 33 б.].

Технология жетістігіне қарай қазіргі қазақстандық кітапханалар да өзгеше сипат алып отыр. Кітапханалық қызмет арнасы кеңейді. Заман ағымы пайдаланушыларға ақпараттық қызмет көрсету деген әдісті әкеліп қосты. Қазақстан кітапханаларын ақпараттандыру үздіксіз процеске айналды. Қазір кітапханалар ақпараттық ресурстарының мүмкіншілігі артқан орталықтарға айналууда. Яғни заманауи ақпараттық электрондық орталықпен көпшілікке заман талабына сай қызмет көрсетеді. Ал оқырмандар қашықтан тапсырыс беру мүмкіндігіне ие болды. Бұл – электронды каталог жүйесін енгізудің жемісі.Кез келген кітапхана үшін каталогтың маңызы ерекше. Өйткені кітапханашылар оқырмандарға тек каталог арқылы қызмет көрсете алады. Яғни, кітапхана каталогсыз болуы мүмкін емес, ол кітапхана қорын жан-жақты ашып, қор туралы ақпарат береді. Енді бүгінгі таңда дәстүрлі каталогты ақпараттық технология дәуіріне сай етіп электронды каталогқа ауыстырылып қолдануда. Электронды каталог арнайы бағдарлама арқылы іске асады.Қазіргі кезде керек кітабыңды ғаламтор желісінен электронды түрде жүктеуге немесе желіде отырып оқуға болады, кітаптың дыбысталуын (аудиокітап) жүктеп алып оқуға болады. Бұдан байқайтынымыз бұл жаңа ғасырдағы заманауи кітапхананың инновациялық шыңы деп пайымдауға болады.Сонымен қатар,заманауи кітапханалардың қызмет көрсету жүйесіндегі тиімді құралдардың бірі – электронды каталог. Электронды каталог – ақпарат іздеудегі басты құрал. Электронды каталогты қолдану кітапханадағы оқырмандарға қызмет көрсетудің мүмкіндігін кеңейтеді, электронды каталогты пайдалану арқылы кітаптар, мақалалар, қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі электронды басылымдарды жылдам таба алады, әдебиеттер тізімін басып шығаруға болады.

– Электронды каталог кітапхананың анықтама-іздістіру аппаратының құрама бөлігі болып табылады;

– Электронды каталог кітапхана қорларының ғылыми және толықтай мазмұнын ашады;

– Электронды каталог дәстүрліктен электрондық тасымалдаушыға көшу мерзімінде карточкалық формасындағы каталогпен қатар жүргізіледі.

Ғылым мен техниканың ерекше алға басқан қазіргі кезеңінде кітапхананың қызмет көрсету ауқымы электронды ресурстармен толығуда. Кітапханаларда жаңа ақпараттық технологияларды қолдана отырып оқырмандардың жалпы білім жөніндегі сауалдарды орындау мәселелері жайында библиографиялық жұмыс жүргізеді. Кітапханада оқырмандарға ақпаратты жеткізуде компьютерлік технология молынан қолданылады.

Электронды кітапхана – бұл берілген мәліметтерді ғаламдық желі арқылы кейінгі тұтынушыға дейін қолайлы жағдайда қол жеткізілген электронды құжаттардың сан түрлі топтамасын сеніммен сақтауға әрі тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін ақпараттық жүйе. Бұл – компьютерлік ақпараттық технологияларды енгізу және солардың негізінде кітапханалардың толық құқылы қатысушы ретінде бірегей ақпараттық кеңістікке кірістірілуі. Жаңа ақпараттық технологиялар кітапхана қызметін пайдалану әдісін өзгертеді. Қазір кітапхана ұжымы тек кітапханаға келген пайдаланушыларды ғана емес, сондай-ақ қашықтағы пайдаланушыларды да ақпаратпен қамтып, жүйелі қызмет көрсетеді. Бұл кітапхана аудиториясын ауқымды көлемге кеңейтеді. Біздің болашағымыз – дәстүрлі мәдениетімізді жалғастырушы кітап пен жаңа ақпараттық технологиялар ордасы кітапханада. Электронды кітапхананы интернетке қосылған кез-келген компьютер не мобильді құрылғы арқылы қолдануға болады. Қажетті кітапты табу қолжетімді әрі оңай. Мәселен, электронды кітапханада электронды каталог және электронды қойма бар [3, 4 б.].

Ол функцияларда қажетті кітапты іздеу жүйесі қарастырылған, мұнда керекті кітапты атауымен, авторымен немесе шығу мерзімімен тауып алуға болады. Электронды каталог электронды құжаттар көшірмесіне электронды тапсырыс беруге немесе толық мәтінге қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Жалпы, электронды кітапханадан оқырман өзіне қажетті дүниені тез табады. Ол үшін бұрынғыдай аяқтан тозып кітапханаларды аралаудың қажеті жоқ. Бар болғаны интернет көзінің қолжетімділігі жетіп жатыр. Осы арқылы кез-келген бағыттағы кітапқа қол жеткіземіз.

Сонымен қатар, электронды кітапханадан кітаптардың, анықтамалықтардың, журналдар мен сөздіктердің электронды нұсқасын тегін жүктеп алуға болады. Бұл заман талабының бір бағыты. Электронды кітаптың ыңғайлы түрінің бірі – «мобильді кітапхана». Бұл қосымшаны смартфонға жүктеп алуға қолайлы. Яғни, қалта телефонындағы Play Маркеттен «кьюаркод» қосымшасын жүктеп алып, керекті кітапты оқуға мүмкіндік бар [4, 18 б.].

Электронды кітап – бір ғана кітапты емес, бүкіл кітапхананы алмастыратын электронды құрылғы. Оны пайдалану өте ыңғайлы. Кез-келген адам өзіне керектіні алып, тіпті, қай шрифтпен оқитынын да таңдай алады.

Қазіргі кезде керек кітабыңды ғаламтор желісінен электронды түрде жүктеуге немесе желіде отырып оқуға болады, кітаптың дыбысталуын (аудиокітап) жүктеп алып оқуға болады. Бұдан байқайтынымыз бұл жаңа ғасырдағы заманауи кітапхананың инновациялық шыңы деп пайымдауға болады. Қазақстандағы қоғамдық өзгерістер, қоғамның өркениеттік деңгейге көтерілуі, ашық ақпараттық кеңістікке өтуі кітапханалардың жаңа бағытта жұмыс істеуін талап етеді. «Зд кітап жасау», «Дәмді кітап», «Синквейн», «Пазл», «Сиқырлы сандықша», «Book Bingo» өткізу кітапханада оқырман санын арттыруға септігін тигізетіні анық. Мұндай іс-шаралар кітапхана қызметін жандандырып қана қоймай, оның имиджін қалыптастыруға да негіз болады. Кітап оқу бүгінгі күні әлемдік мәселеге айналып отыр. Заманауи әдіс-тәсілдер білім беру жүйесін жаңарту және дамыту ғана емес, кітапхана жұмысында қолдану арқылы оқырмандардың шығармашылық қабілеттерін арттырады. Мұндағы мақсат – кітапхананың қызмет көрсету деңгейін еуропалық тәжірибеге негіздеу. Кітапханалардағы коворкинг орталығы дегеніміз – заманауи ақпараттық құрылғылармен жабдықталған, адамның бос уақытының пайдалы әрі тиімді өтуіне негізделген және бірлесе жұмыс жасайтын орын. Әлбетте, мұндай жерлердің жастар үшін берері мол. Мұнда оқырмандар уақытының тиімді өтуіне барлық жағдай жасалған. Интернет желісі іске қосылған арнайы компьютерден сабаққа қажетті кез келген материалдарды алуға болады. Сурет салу, қолөнермен айналысып, шахмат ойнайды. Электронды кітаптардың көмегімен сөздік қорларын молайтуға, көркем ойлауға мүмкіндік бар [5, 45 б.]. Мұның өзі оқырмандардың ой-өрісін арттыратын, олардың білімді болуына жасалған маңызды қадам. Бұл бір жағынан кітапхананың мобильді қызмет атқаруына, жұмысының жаңғыруына, қоғамдағы рөлінің артуына, кітапхана қызметіне деген сұранысқа да сеп болады. Заман көші ілгері жылжып, ХХІ ғасыр ақпараттандыру кезеңінде оқулықтар, аудио-бейне жазбалар басқа да басылымдар электронды форматта жүргізілу үстінде. Жаһандану заманында кітапхана жұмысында жаңа технологияларды қолдану – кітапхана саласын дамытып, оқырман қатарын толықтыруға септігін тигізетіні мәлім. Сондықтан да, заман талабына сай кітапхана қызметкерлері де жаңа белестерден көрінуге тиіс. Болашақта еліміздің кез-келген өңірінде, шет аймақтарда жаңа технологиямен жабдықталған заманауи кітапханалар бой көтерер болса, бәсекеге қабілетті азаматтар мен азаматшалардың қатары көбейері хақ.

Бүгінгі таңда бірінші кезекте өскелең ұрпаққа берілетін білім мен тәрбие сапасы тұр. Осыған байланысты кітапхана еліміздің жалғыз рухани орталығында ерекше орын алады. "Кітап-адамзат

мәдениетінің ұлы туындыларының бірі, сондықтан кез келген елдің мәдениетіндегі ең маңыздысы-кітапхана.

Заманауи технологиялардың тереңдеуі, оқу, оқу мәдениетінің құлдырауының басты себебі, ғасырлар бойы адамның рухани тамағы болған, санамызды оятып, көкжиегімізді кеңейтіп, барлық қол жетімді білімді жинақтаған адам өміріндегі компьютерлік кітапқа деген қызығушылық. Қоғамның дамуы мен адамзаттың дамуы кітаппен тығыз байланысты. Кітаптар мен жаңалықтарды оқымай ешкім алға баса алмайды. Оқыту-әлеуметтік жағдайда тілді дамытудың негізгі құралы. Оқу адамның көру және сөйлеу дағдыларын дамытады. Біздің басты міндетіміз-барлығының кітапқа деген сүйіспеншілігін, оқуға деген ынтасын арттыру. Біз жас ұрпақтың назарын кітаптарға аудару және оларды кітапханаға жіберу үшін оқуды және жұмыс істеуді ұмытпауымыз керек. Ұлттың шексіздігін қамтамасыз ету процесінде әдебиет ерекше орын алады.

Бүгінгі таңда кітапхана – пайдаланушыларға ақпараттық қызмет көрсетудің негізгі және қоғамдық-мәдени орталығы. Болашақта еліміздегі кітапхана саласын дамуына өз үлесін қосар және осы мамандықтың қыр сырын дәріптейтін жастар қатары толықса, Қазақстанның бәсекеге қабілетті елдер қатарына қосылуға үлкен үлестерін қосқаны деп білеміз! Сондықтан болашақта кітапханашылар даярлайтын жоғары оқу орындары үшін мемлекеттік тапсырысты ұлғайту туралы мәселе қою қажет. Өйткені, кітапхана-бұл білім беру орталығы ғана емес, сонымен қатар осы жердің мәдени және рухани атмосферасын көрсететін құрметті орын [6, 20 б.].

Қазақстанда ХХІ ғасыр технологияларының дамуына қарамастан, кітапханаларды әлеуметтік – мәдени салаға және қоғамды ақпараттандыруға қойылатын жаңа талаптарға сәйкес жаңа технологиялармен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік негіздері, кітапханаларды дамытудағы тұжырымдамалардың, стратегиялардың ұзақ мерзімді бағдарламалары бар жобаларды әзірлеу мәселелері бұрынғысынан өзекті болып отыр.

Қазіргі заманғы ақпараттық қоғамның дамуы пайдаланушылардың үлкен ақпараттық деректерге қол жеткізуін қамтамасыз етумен анықталады. Интернеттің қарқынды дамуы оқырмандарға кітапханалық қызмет көрсету жүйесіне айтарлықтай өзгерістер енгізеді.

Әрине, жаһандық ақпараттандыру кітапхана қызметкерлеріне де, олардың кәсіби дағдыларына да қойылатын талаптарды өзгертті. Электрондық құрылғыларды жылжыту үшін пайдаланушыны ғана емес, кітапханашыны да электронды құрылғыларды іздеуге және пайдалануға үйрету керек.

Жаһандық ақпараттық қордың қайнар көзі болып табылатын жаңа ақпараттық технологиялар мен интернеттің даму дәуірінде дәстүрлі оқу қызметтері жеткіліксіз болып отыр. Осыған байланысты кітапханалардың алдында жаңа міндеттер тұр, олардың ішінде кітапхана қорларын электронды тасымалдаушылармен және компьютермен жабдықтау, оқырмандарды қамтамасыз ету, сондай-ақ оқырмандардың интернет-ресурстарды пайдалануы ерекше орын алады.

Қазіргі уақытта оқырмандарға кітапхананың мүмкіндіктері туралы және оны қалай дұрыс пайдалану керектігін білу маңызды. Сондықтан оқырмандардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру кітапханалардың ақпараттық - техникалық қызметтерінің реттелген жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Сонда ғана Кітапхана білім мен ақпараттың нақты қоймасы болады.

Осылайша ХХІ ғасырдың заманауи кітапханалары ғылым мен инновацияның жаңа деңгейіне жетіп, еліміздің дамыған елдер қатарына қосылуына өз үлесін қоса бермек.

Әдебиеттер тізімі

1. Берестова Т.Ф. Информационное пространство библиотеки [Текст]: научно-методическое пособие / Т.Ф.Берестова. – М. : Либерия-Библинформ, 2007. – 240 с.
2. Дворкина М.Я. Библиотечное обслуживание: новая реальность Лекции. М.: Издательство Московского государственного университета культуры и искусств, 2003. - 48 с.
3. Қазақстандық ұлттық электронды кітапхана жобасы жемісті жүзеге асырылуда / Кітапхана. - 2008. - № 4. – 4 б.
4. Косуакова З.К. Сапалы кітапханалық қызмет – уақыт талабы // Кітапхана әлемі – 2010. - № 4. – Б.17-19.
5. Шаймуханбетова Ж., Касыбаева А. Национальная Электронная библиотека Республики Казахстан в развитии // Кітаптаншалығы. – 2014. - № 1. – 45 б.
6. Шортанова А. Ақпараттық қоғамдағы дамушы кітапханалар: болашағы мен болжамдар / Кітапхана. - 2009. - № 1. – 20 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОСТМОДЕРНИЗМ ЖӘНЕ МОДЕРНИЗМ БАҒЫТТАРЫ

Уақыт өткен сайын ғылым мен білімнің, өнер атаулысының қай саласы болмасын даму мен өрбу жолының нәтижесінде түлене, тамырын кеңейте түсетіні белгілі. Соның ішінде көркем әдебиет мазмұндық-идеялық сапаларының дамуымен қатар формалық, яғни пішіндік жағынан да жетіле түсті.

Шағын жанр болып есептелетін әңгімені жазар кезде әр заманның қарымды қаламгерлері өздері өмір сүріп отырған қоғам тынысын зерттеп, зерделеп, адам мен қоршаған қоғам, адам мен тылсым табиғат, адам мен көне тарих арасындағы байланыстарды туындыларында көрсете отырып, өзіндік жазу стильдерін қалыптастыратыны сөзсіз. Жаңа заман жазушылары бұрынғы қалыптасқан көркемдік тәжірибеден оза шығып, өз мүмкіндіктерінің кеңдігін байқата бастады. Осыған мысал ретінде жаңа заман жазушыларының шығармаларына кезек берсек.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасында қара сөзден ескек есіп жүрген жас жазушы Алмаз Мырзахметтің 2013 жылы «Ханшайым» кітабында жазу тілі оқырманға түсінікті әрі бүгінгі күннің өзекті мәселелерін көрсетіп, тәлім-тәрбиеге баулитын әңгімелер жарияланды.

Жазушының оңай жеткен атақтың ұзаққа бармайтынын көрсететін шығармасы – «Қуыршақ» әңгімесі. Постреализм көрініс табатын бұл шығармаға Платонның «Человек - игрушка бога. Этому-то и надо следовать. Надо жить играя» – деген сөздері эпиграф ретінде алынған. Шығарманың бас кейіпкері актриса болуды армандайды. Болашақ актрисаға бүлдіршін кезінде қуыршақ сыйға беріледі. Қуанышымен бөлісуге асыққан бүлдіршін анасына сыйлығын көрсетпекші болады. Анасының басқа ер адаммен әуіе болғанын көргеннен кейін ол іштей тыңып, қуыршақтың өміріне қызығады, оған мынадай үндеуін жеткізеді: «Қуыршақ болған қандай рахат! Кел, екеуіміз өмірімізді айырбастайық!» [1, 78 б.]. Содан бері олардың жұптары ажырамады. Бой жеткен ол Еркебұланмен көңіл қосады. Махаббатты театрға айналдыру – жасандылық, ал театрды махаббатқа айналдыру – өмір. Осы сөздерді ойлап отырып, Еркебұланға деген сезімінің шынайылығына күмән келтіреді, тіпті не себепті екіге айырылғандарын есіне түсіре алмады. 4-курста білім алып жүрген актриса беделді режиссер Әмір Әшімбаевтың «жақсы ұсынысым бар, кешкісін кездесіп талқылайық» [1, 80 б.] дегеніне қарсылық білдірмейді. Кешке дайындалып отырған актриса қуыршағымен сырласады:

– Сен қалай ойлайсың? Ол дұрыс па әлде қате ме?

–.....

– Иә, бармағын басып, көзімді қысамын да, ел шулап жүрген примераның басты рөлін иеленемін! Ха-ха-ха! [1, 81 б.].

Таң ата примераның басты рөлін сомдайтынын естіді. Міне, атаққа жетті, әйгілі актриса болды. «Сүйкімді» журналында берген сұхбатында былай дейді: «Адамның басы – Алланың добы. Менің өмірдегі рөлімнің сахнада кездескеніне басында сеңе алмадым» [1, 83 б.].

Өткен күн – көрген түс. Өрлеу жолы кемуге кетті. Жастар актрисаны ысыра бастады. Уақыт өте көңіл қосқан Әмір Әшімбаев актрисаны жұмыстан шығарады. Көпке танылған атағы, беделі, барлығы көкке ұшты. Автор кейіпкеріміздің бәрінен айырылған күйін интерьер арқылы былайша көрсетеді: «Бір-екі орындық, жұпыны стол, еңсенді есетін ақшыл-қоңыр түсті қабырғалар, жалқы терезе. Төрде ілініп тұрған сағат шеті жоқ дәлізде аяғын сылтып басқан адамның жүрісі сынды «тық-тұқ» еткен дыбыс шығарып, жалғыз басты әйелдің жүрек соғысын есептеп тұрғандай».

Актриса «Екі бөлмелі пәтердегі жалғыз әйел», «Қуыршақпен тілдесу», «Жалғыздықпен бірге» атты моноспектакльдерді ойнауды әдетке айналдырды. Бір уақытта актриса «Неге менен көзіңді алмайсың?» [1, 86 б.], – деп қуыршаққа ашуланды. Үнсіз тұрған қуыршаққа тіл бітіп: «Сен-менің кейіпкерімісің! Қалай мен сияқты болған жақсы ма екен?» [1, 87 б.] – дейді. Қуыршақтың сөзін жазушы әжуа, мысқыл арқылы көрсетеді. Ыза кернеген актриса қуыршақты шашынан ұстап, балконнан лақтырып жіберді.

Әңгіменің түйінін Қадыр Мырза Әлидің сөзімен тұжырымдағым келеді: «Абыройынды жауып жүрудің өзі оңай шаруа емес!» Абырой – ардың ісі. Кең пейіл мен ақ ниетті болу – әркімнің-ақ парызы!

Автордың оқырманды толғандыратын келесі бір шығармасы – «Аноним» әңгімесі. Атынан-ақ белгілі болып тұрғандай, басты кейіпкердің аты-жөні, жасы белгісіз. Анонимнің жасөспірім шағындағы ауыр естелік оны суицидке, яғни өзіне қол жұмсауға итермелейді. Оқиганың басы бастауыш сыныпты тәмамдаған анонимнің бесінші сыныпқа аяқ басуынан бастау алады. Директор сынып жетекшілері Жанар Жұпаровнаны жақсы санатты, тәжірибелі мұғалім ретінде таныстырады. Мұғалімді таныстырғаннан кейінгі анонимнің өмірі адам ойламайтын арнаға ауысады. Есінен ешқашан кетпейтін, өмірлік өшпенділік ретінде мәңгілік қалған сәтті аноним секірмекші болған кезінде баяндайды. 16 Желтоқсан күні демалыстан кейін мектепке келген оқушылардан сынып жетекшілері сабақты кезек-кезек сұрайды. Анонимнің дайындықсыз келгенін көріп, оған ауыр сөздер айтып қана қоймай, үзіліске сұранған оны

сыртқа жібермейді. Тағы сұранды, тағы жібермеді. Үзіліске сұрана бергенше, сабаққа тыңғылықты дайындықпен келу керектігін қатты ескерткен мұғалім анонимнің басынан кітаппен тарс ете қалады. Ұстазының сөзі мен ісінен үрейленген аноним шалбарының жылып кеткенін сезеді. Мұны көрген Жанар Жұпаровна тиісті қолдау көрсетудің орнына оқушылармен бірге мысқылдап, кішкентай ғана оқушыны мазақ қылады. Ол аз болғандай, анонимді сол күні үйіне жібермей, кезекшілікке қояды. Қақаған аязда қатқан шалбарымен үйіне қайтқан аноним келесі күні ауырып қалып, мектепке бара алмады. Дегенмен бұл оқиға одан кейінгі күндері де қайталана береді. Кейін ата-анасының шешімімен нағашы ағасының ауылына көшіп, басқа мектепке ауысса да, басындағы қара бұлттан арылмады. Себебі уақыт өте аноним ұрпақ қалдыра алмайтынын ұғады. Басындағы теперішке бірден бір кінәлі ретінде сынып жетекшісін таныған ол жиналған қауымның сөзіне құлақ аспай, секіріп кетеді. Шығарманың соңында магиялық реализмді көруімізге болады, яғни ол мынадан көрініс табады: «Секіріп кеткен аноним сары түсті таксидің тас жолдағы шалшық суды бетіне пашып өткен кезінде ғана есін жинады. Тағы да өлмей қалған екен. Ол енді жеңімен бетін сүртіп, қараңғы көшеге қарай кетіп бара жатты» [1, 112 б.]. Биіктіктен секірген адамның түк болмағандай бетін сүртіп, өмір сүруін әрі қарай жалғастыруы – мүмкін емес жағдай. Алайда анонимнің одан кейінгі ғұмыр жолы осы дүниедегі өмір ретінде не арғы дүниедегі келесі өмір ретінде топшылау әр оқырманның өзіндік таңдауы болмақ.

Шығарманың түйіні ретінде біртуар жазушы Әбіш Кекілбаевтың мына бір сөздерін келтіргім келеді: «Адам нәсілін жер бетінде баяндатып тұрған бірден-бір күш – мейірім мен рақым ғана».

Басқа жазушылардың туындыларына назар салсақ, кейіпкер характерін ашуда ерекше қолтаңба танытып жүрген талантты жазушы Нұрғали Ораздың «Қайыршының жұлдызы» әңгімесіндегі басты жаңалығы – адамның өз заманын рухани жатсынуы. Болашағынан айналасындағыларға мол үміт күттірген жас актер аяқ астынан қайыр сұрап қайыршы болып кетеді.

Әңгімеде актердің тоғызыншы сыныпта оқитын қызы мектепте күртешесін жоғалтып алып, үйіне жалаңаш қайтқанда, суық тиіп ауырып жатып қалуынан, оған уақытында қайтадан киім ала алмағандықтан, ол осындай жолға түсіп кеткен сияқты суреттейді. Бұл жерде характер мен жағдай мәселесіне көңіл аудару қажет. Расында да актер жігіт өзін тұрмыс әкеліп қамалаған шарбақтан шығу жолын іздеді. Өзінің жұртты тәнті еткен таланты бұл жерде дәрменсіз екенін сезінеді. Ол айналасындағылардан көмек сұрап қол жайды. Әңгімеде жас актердің осы кездегі жағдайын жазушы: «Сол бір күндері оның қандай жан азабына түскенін көрсеніз ғой. Өнер адамдарының көбінің көңілі нәзік, боркемік болып келеді емес пе, қатты күйгелектеніп, ұйқыдан да, күлкіден де қалып, екі жағы пышақ жаныған қайрақтай қушыпп, көзі шүңірейіп, бар-жоғы бес-алты күннің ішінде абақтыға түсіп шыққандай азып-тозып кетті. Оның үстіне әлгі жоғалған куртканың орнына бір жылы киім сатып ала қоятындай ақшалары да болмады» [2, 7 б.].

Бас кейіпкеріміздің тар жол, тайғақ кешу жолында көмек қолын созған жан табылды да, ол – кавказдық бай кісі. Мәдени басқару ұйымдарынан көмек сұрау құр әурешілік екенін ұғынған актер басына қара бұлт төнген сәтте бірден сол жанды есіне түсірді. Кейіпкерге сыйланған бағалы киім пен қымбат тамақ секілді материалдық дүниелер уақытша ғана қуаныш сыйлады. Неге десеніз, ол тек өзінің өнерін ғана емес, сонымен қатар бүкіл жан дүниесін саудаға салған болатын. Оның ғұмыр жолы басқа арнаға ойысты. Бас кейіпкердің басындағы қиындықты автор былайша баяндайды: «Қашан көрсен де тұнжырап, ауыр ойға батып жүреді. Өзі жоқта хабарласқан дос-жарандарына, театрдағыларға да телефон шалмайды. Үйіне келгенде кешкі асын апыл-ғұпыл асығыс ішіп, «Мені мазаламаңдар, шаршап келдім», – деп ерте жатып қалады» [2, 6 б.].

Адамның адамшылығынан тайып кетіп, өмір құндылықтарынан айырылуына аз уақыт та жетіп жатыр. Мұны жазушының шығармасындағы мына бір бөлігінен аңғауымызға болады: «Сол екі-үш жылда оның жаны мен тәні түгел қайыршыланып кеткен болатын. Көзқарасы, әсіресе көзқарасы тым аянышты еді. Үлкен-кіші, бала-шаға, кемпір-шал демей ол айналадағы адамдардың бәрінен қайыр-садақа дәмеккендей жаутандап қарайтын. Онымен әңгімелесуге, көңіл көтеруге, қонаққа баруға, жай әншейін қатар отыруға мүмкін болмай қалған-ды» [2, 6 б.].

Әңгімеде тағы өзіне назар аудартқызатын мәселе – адам жұлдызы. Жазушының да, жазушыға осы бір трагедиялық жағдайды айтқан келіншектің де, актер жігіттің де жұлдызы Бикеш болатын. Армансыз адам қанатсыз құспен тең. Ойлаған арманыңа анық жоспармен, нық қадамдармен жетуді көздеген бас кейіпкеріміздің ойы жүзеге аспады. Актер жігіт өзгенің көмегін қабыл алса да, өзіне-өзі көмек көрсете алмады. Өзінің рухани жан дүниесін сақтап қалу қолынан келмеді. Айналасына жалынышпен қарап қол жаю, өзін мүсіркеген көзқарасты іздеу аяқ-қолы балғадай, тепсе темір үзетін жас жігіттің рухани жұтанданғанын көрсетеді. Өзі өмір сүрген ортадан, айналасындағы адамдардан жатсынған актер жігіт тіпті өз-өзінен де жатсынып кеткен.

Бұл әңгіменің тұжырымы ретінде мемлекеттік қайраткер Әлішер Науаидың сөздерімен аяқтағым келеді:

«Өз халқының қамын жеп,
Қайрат қылмас кісіні,—
Атамаңыз адам деп,
Ұқсаса да мүсіні».

Тағы бір туындыларымен ерекшеленетін жас толқын өкілі, жазушы, сценарист – Сержан Закерұлы. Оның 2013 жылы жарық көрген “Арылу” кітабындағы «Ғасырлық меңіреулер» туындысы – бүгінгі қоғамның қалыпты жағдайға айналған өзекті мәселесін қозғайтын шығарма. Туындыда есімдері аталмайтын төрт қыз бір пәтерді жалдап тұрады. Оқиға күнделікті күйбең тіршіліктегі қарапайым диалогтан бастау алады. Дегенмен сол қысқа диалогтың өзінен өзгені кем санау, сөзбен зәбір көрсетуді «қалай, мылқауым» дегеннен-ақ аңғаруымызға болады. Құлағының мүкістігі бар қыз бұл үшеуі сыртқа беттей бергенде, өз-өзімен сөйлесіп, қоқыстарын шығарып, аула ішін тазалайтын. Өзегін өртеген өкінішін, бойына ұялаған қорқынышын белгісіз жанға хатта баяндайтын.

Бұрышта жиюлы тұрған орын көрпесіне тығылып, ашық тұрған есікке телмірген кезде, қалың жанары жәутендеген біреуді көргендей зәре-құты қашты. Таң атқанға дейін көз іле алмаған ол ақ паракқа «Ертең менің туған күнім!» деп жазды да, есікке тіс пастасымен жапсырды. Келесі күні пәтерлес қыздардың кенеттен оған гүл ұсынуы ол үшін тосын жайт болды. «Сен қаншаға толдың?» – деген сауалға ол былайша жауап қатты: «Өзім де білмеймін». «Туған күніңді жуайық» – деген ұсынысты естіген ол: «Қайдағы туған күн? Ой, ақымақтар, бұл мына есіктің туған күні» [3, 42 б.], – деп қыздарды таң қалдырды. Қыздар еріксіз күліп, шымшылай сөйледі. Бастамақ болған «Осыдан бір ғасыр бұрын...» – деген әңгімесін жалыққан арулар дереу тоқтатты.

Жексенбі күні базарға төртеуі шықты. Қара торысы шылымын алып, басқасы есікке құлып қарап тұрғанда, меңіреу қыз анасына шәлі алмақшы болды. Асханадан тамақтанып, сыртқа беттеген оларды сақал-шашы ағарған, ретті киінген, орта жастағы ақ құбаша кісі тоқтатып, оның қолын қысып амандасты. Содан екеуінің арасында мынадай диалог орын алды:

- Сенің көзіңе не болған?
 - Көзімде сайтанның көлеңкесі тұр.
 - Ха, ха, ха.
 - Осыдан бір ғасыр бұрын...
 - Ол кезде адамдар меңіреу болатын.
 - Жоқ, қазіргі адамдар меңіреу...
 - Балам, түн жаман екен. Маған әлдебір сұмдық ұрланып келеді.
 - Иә, түн жаман. Менің қарсымдағы есіктің тесігінен сайтанның сағымы түседі [3, 45 б.].
- Екі сағат уақыттың қалай жылдам өткенін ұқпай қалған олар үйге қайтты.

Елестен құтыла алмаған оның тағы да көз алдынан кәрі кемпір мен алты жасар қыздың жіпке асылған бейнесі кетпеді. Әлгінде базардан үш қызға сездірмей, жіп алып әкелген еді. Таң атты. Үш қыз оның көгеріп жіпке асулы тұрған денесін тамашалап тұрды.

Пішіндік жаңашылдығына ойыссақ, туындыда неоготика, яғни фәни дүниеде адамды жақсы ештеңе күтпейді, бақидағы өмірге үміт арту көрініс тапқан. Оны бас кейіпкеріміздің соңғы шешімінен байқаймыз. Сонымен қатар шығармадағы мистикаға қыздың көзіне көрінген елестер мен сайтан бейнелерін жатқызуымызға болады. Автор құпия һәм танылмайтын әлемдегі абыржыған адамды сюрреализм арқылы шебер бейнелей алды.

Туындыдан шылым шегу секілді зиянды әдетті, өзге адамды қорлау әрекеті буллингті, өз-өзіне қол жұмсау, суицидті көреміз. Өкініштісі, кейіпкерімізді бұл әлем түсіне алмады, ол да бұл дүниені түсінбеді.

Шығарма түйінін кейіпкердің өз сөзімен аяқтағым келеді: «Қазіргі адамдар меңіреу...»

Қорытындылай келе айтарым, жас суреткерлер қаламынан туындаған әңгіме өзегінде тайға таңба басқандай суреттей алған өмір шындықтары көзі қарақты оқырман сүйіспеншілігіне бөлене алды. Жаңа толқын өкілдері осыған дейін орныққан заңдылықтарды қатып қалмағанын және мәңгілік емес екенін танытуға, ашып аңғартуға баса назар қойды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ханшайым: Проза / Алмаз Мырзахмет. Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2013. – 192 б.
2. Нұрғали Ораз. Түнгі жалғыздық. Әңгімелер. Алматы: «Атамұра», 2008 ж. Б. 255, 134.
3. Закерұлы Сержан. Арылу: Проза. – Алматы: Жалын баспасы ЖШС, 2013. – 192 б.

ӘОЖ 341.98

Утегенова Г.Е.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

КӘСІБИ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ БАСТЫ САПАСЫ - ҚҰЗЫРЕТТІЛІК

Еліміздің саяси, экономикалық, мәдени, қоғамдық өміріндегі өзгерістерге сай жоғары оқу орындарының үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, өз ісінің шебері, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан-жақты дамыған маман дайындауға ұмтылуы, өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани

дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылуына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандарды қажет етеді.

Соңғы жылдары білім беру саласында болашақ мамандардың құзыреттілігін қалыптастыру туралы әр түрлі пікірлер жиі айтылуда. «Құзыреттілік» түсінігі білім беру саласында 1960-1970 жылдардағы шетел әдебиеттерінде, ал 1980 жылдардың соңында отандық әдебиеттерде кездесті. «Кәсіби құзыреттілік», жете білушілік» ұғымын енгізудің қажеттілігі оның мазмұнының кеңдігімен, интегративтік сипатымен, "кәсіптілік", "біліктілік", "кәсіби мүмкіндіктер" және т.б. түсініктерді біріктіреді. Д.И.Ушаковтың редакциясымен жарық көрген түсіндірме сөздіктің авторлары "құзыреттілік" және "құзырет" сөздерінің арасындағы айырмашылықтарды дәлелдеуге тырысқан. "Құзыреттілік" - хабардар болушылық абыройлық; "құзырет" - жеке тұлғаның кәсіби қасиеті және қызметтік сипаттардың нақты жиынтығы.

Орыс ғалымдары В.А.Адольф, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Э.Ф.Зеер, В.А.Сластенин, Т.Ф.Лошакова, т.б. педагогикалық зерттеулерінде педагог кадрлардың кәсіби құзыреттілігі туралы мәселеге көп қызығушылық пайда болғанын айтады.

Д.Дьюи, У.Уоллер, М.Мид, К.Юнг, П.Сорокин, Ф.Знаецкий сынды философтар кәсіби құзыреттілікті адамның ортаға үйренуіне қажетті әрекеттер түрі ретінде қарастырады. Олар адамның мамандығы оның белгілі бір нәрсеге деген қызығушылығын тудыратынын, көзқарасын қалыптастыратынын, мақсатқа жетуге талпындыратынын, ортақ пікір алмасуға жетелейтінін айтады. Д.Л.Томпсон, Д.Пристли кәсіби құзыреттілікті жүйелі түрде алынған білім мен жоғары моралдық нормалар мен педагогтік кодексінің нәтижесі ретінде анықтайды [1, 58 б.].

Құзыреттілік бірінші орынға білімгердің ақпаратты сауаттылығын емес, оның мәселені дұрыс шеше білу қасиетін қояды. Егер болашақ педагогтың құзыреттілігінің қалыптасуын орта кәсіби білім беру жүйесінің аумағында қарастырсақ, онда білім, білік, дағды мүмкіншілігі яғни, бір сөзбен педагогикалық қызметке маманның қаншалықты дайын екендігі туралы айтуға болады. Кәсіби құзыреттілік деп педагогтың жеке бас сапалары мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, тәжірибесінің бір арнада тоғысуы деуге болады. Болашақ маман өз ісінің шебері, жақсы мұғалім болу үшін мамандығына қажетті қабілеттерді және жалпы әлемдік мәдениетті, өз елінің мәдениетін, қарым - қатынас мәдениетін, тіл мәдениетін игеріп, интеграциялық үрдістерді меңгеріп, әлемдік білім кеңістігінің өресінен шыға алуға талпынуы керек.

Мұғалім қоғам талабына сай өзін - өзі үздіксіз тәрбиелеп отыратын, ортамен, адамдармен, балалармен, қарым - қатынасқа тез түсе алатын, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, тәжірибесі мол, т.б. қасиеттерді жинақтағанда ғана оның бойынан кәсіби құзыреттілігі анық байқалып тұрады.

Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру жеке шығармашылық қабілетті дамытуды, педагогикалық инновацияларды дұрыс қабылдауы, күнделікті өзгеріп жататын педагогикалық ортаға тез бейімделуді қажет етеді.

Біздің түсінігімізше, музыка мұғалімі маманының кәсіби құзыреттілігі сол маманның жеке тұлға ретіндегі қасиеттерінің және ішкі психикалық жағдайларының күрделі жүйесі, оның кәсіби қызметі мен қабілетін іске асыру дайындығына, былайша айтқанда, іскерлігі мен мүмкінділігіне сай жұмыс істеу қажеттілігінен келіп шығады. Осы іс - әрекеттерді бұл жүйеде тікелей бақылау қиын, өйткені ол кәсіби іс - әрекет үдерісіне және нәтижесінде жанама түрде байқалады.

Болашақ музыка мамандары өз бойына өнердің сан қырын сіңірген сөйлеу мәдениеті, кәсіби - педагогикалық, музыкалық орындаушылық дайындығы жоғары қабілетті, іскер, адеміпаз маман болуы тиіс. Бәрімізге аян, музыка адамның қиялын, талғамын, мәдениетін, энерге деген сүйіспеншілігін дамытады.

Музыкалық іс - әрекеттер барысында болашақ маманның бойында музыкалық талғам дамытылады, музыкаға деген сүйіспеншілік нығаяды, музыка, ән тыңдауға, әндерді хормен орындауға тәрбиеленеді. Музыкалық тәрбиенің табысты болуы көбіне – көп мұғалімінің шеберлігі мен даярлығына, сондай - ақ музыка шығармаларының қажетті жазбаларымен және оларды тыңдау құралдарымен қамтамасыз етілуіне байланысты болмақ. Тәрбиенің аса маңызды құралы - өнер. Оның ішінде өте кең, сан қырлы ұғым – музыка өнері. Ол – мәдени тағлым, асқақтаған күймен дамыған, ғасырлар үнінің жемісі. Музыка жалпы өмірдің, бүкіл дүниенің қимыл іс - әрекетін бейнелейтін, диалектикалық құбылыс. Музыка - әлем тіршілік ететін адамзат және әр түрлі құбылыстардың өз ара қарым - қатынасын, сырласа үндесуін сезімге жеткізіп отыратын құрал. Қандай музыкалық шығарма болмасын, оның адам жанына әсері мол, эстетикалық, музыкалық талғамын дамытады.

Құзыреттілік – тұлға бойындағы белгілі бір пән бойынша алған нәтижелі білімнің білім, білік, дағдыларынан көрінуі.

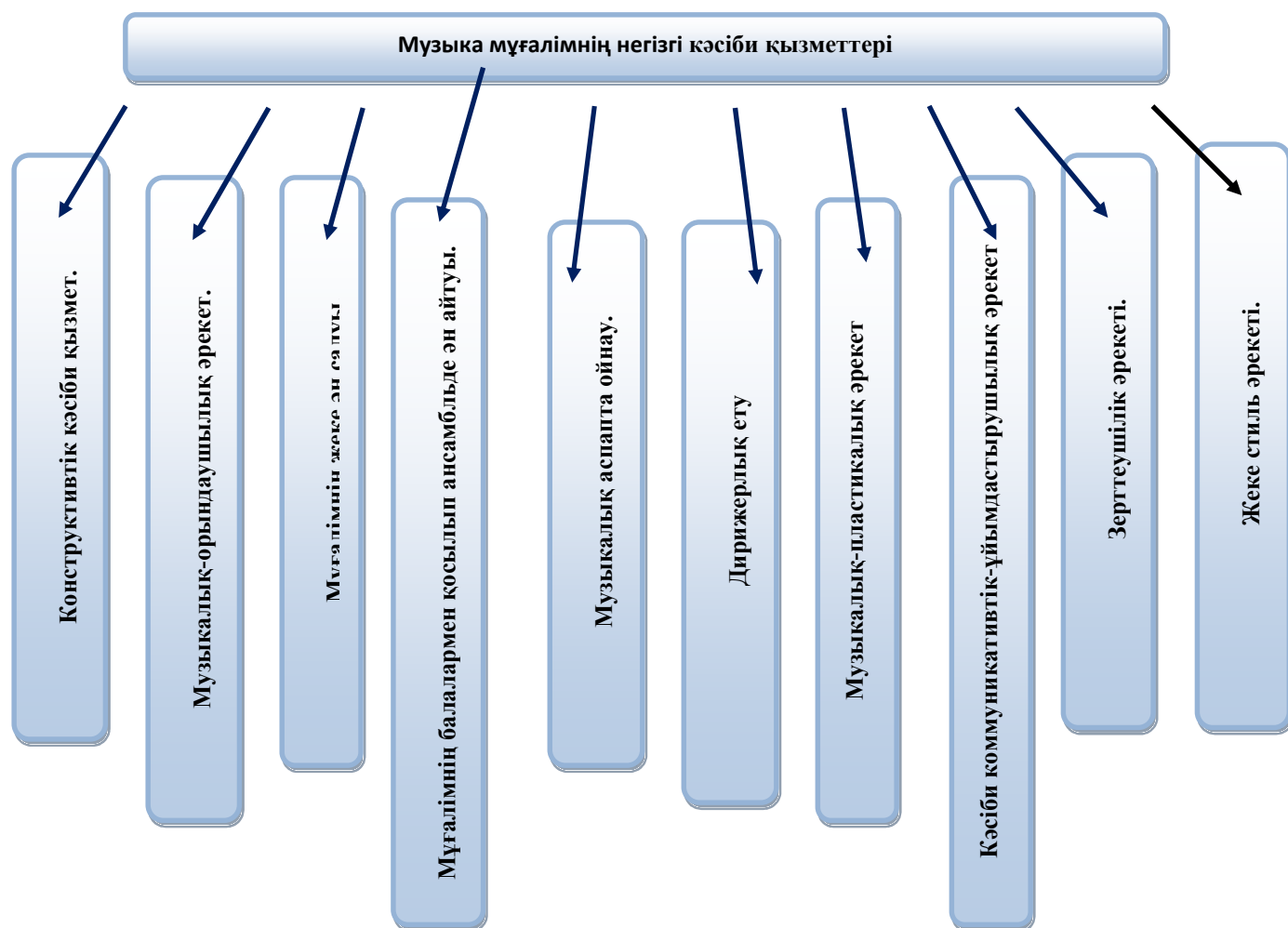
Музыка мамандарына музыкалық тәрбие беру – бұл күрделі, жан - жақты әрі ұзақ үрдіс. Болашақ мамандарының музыкаға қызығушылықтарын, музыкалық шығармаларды орындау дағдыларын қалыптастыру, оқу - тәрбие үрдісіне ендіру - өз алдына зерттеуді қажет тұтатын проблема [2, 20 б.].

Музыка пәнінің болашақ ұстазы жоғарғы оқу орнында оқып жүру кезінде мамандандырылған вокалды түрде ән айтуға қатысты мақсатты, бағытты меңгере отырып олардың орындау шеберлігінің жоғарғы көрсеткіштерін қол жеткізуге сөзсіз ықпал етуші вокалды академиялық ән айту дағдысын жетілдіреді. Сонымен, вокалды айту әдістемесі студенттерге вокалды өнер бойынша негізгі теориялық

білім берумен тұжырымдалады: дауыстық, музыкалық және көркемдік орындау дағдысын дамыту; сондай - ақ шетелдік, орыс- қазақ және қазіргі таңдағы композиторлардың ең жақсы үлгісіне олардың музыкалық мәдениетін тәрбиелеу міндеттері болып табылады :

- дауыстық аппаратты меңгеру ;
- дұрыс вокалды дыбыс туындату ;
- регистрлерді, кантилендерді, легато, стаккато, трель, арпеджио , филировкаларды және дыбыстық серпілістерді түзетуге қатысты вокалды - техникалық әдістер мен жаттығулар жатады;
- ән айтудың маңызды кезеңдерін сараптау: жұтқыншақ, дауыстық байланыс, тыныс алу және резонаторлар жұмысының өзара байланысы; дауыс регистрлерін түзету, дыбыстың жоғарғы ұстанымын меңгеру, дауыстылардың толық дөңгеленген күйде дыбысталуы дикцияның нақтылығы - дауыстылардың белсенді дыбыспен айтылуы орыс және қазақ тілдерінің орфоэпиясы ;
- өзіне қатысты (әншінің гигиенасы және күн кестесі тыныс алу дикциялық және вокалды жаттығулар) және вокалды шығармалар (орындаушылық жоспар) бойынша өз бетімен жұмыс жасау.

Музыка пәні мұғалімінің қызметі негізінен әлеуметтік мәнге ие. Өйткені оның әрекеті оқушы тұлғасын жалпы адамзаттық құндылықтарға музыка өнері арқылы тәрбиелеп, баланың шығармашылық мүкіншілігін барынша ашуға бағытталған. Музыка мәдениетінің қызметкері ретіндегі мұғалімнің миссиясы да өте жоғары, оның бұл әрекеті музыкалық-қызметпен нақты көрінеді. Музыка мұғалімінің кәсіби шеберлігі, негізгі кәсіби қызметтерді толығымен меңгеруден бастау алады.

1 сурет – Негізгі қызмет түрлері

Музыка әлемін түсініп қабылдауға талдай білуге эмоционалдық сезімталдығын қалыптастыруда жалпы жан-жақты білімді, мәдениеті болып өсуіне әсер етуіне мектептегі музыка сабағының алатын орны ерекше. Бала мектеп табалдырығынан алғаш аттаған күннен бастап, дұрыс ұйымдастырылған өз мамандығының шебері, творчестволық фантазияға бай,арнайы аспапты еркін меңгере алатын мұғалім сабағынан дәріс алса және ол шебер мектепбағдарламасына сай әрі қарай жалғасып жатса, бұл орайдағы

алға қойған мақсаты қалтқысыз іске асар еді. Әйтседе бүгінгі қолда бар методикалық құралдарды дұрыс пайдаланбаса, өз ісіне жауапкершілікпен қарамау арнайы жабдықталған музыка кабинетінің технологиялық құралдарының жоқтығы музыка сабағының деңгейін жоғары дәрежеге көтерілуіне мүмкіндік бермейді. Балаға музыка сабағының басқа пәндерден ерекше екендігін сезіндіретін-музыка мұғалімі. Мұғалім шығарманы өз қалауымен тандап алады.

Музыка мұғалімі бойындағы қасиеттер - мәдениеттілік, ұстамдылық, балаларға деген сүйіспеншілік, адамгершілік және оқушыларға ерекше әсер етеді. Мұғалімнің ұқыптылығы, адалдығы, оқушыларға деген мейірбандығы, еңбекқорлығы, қарапайымдылығы-жас ұрпақты тәрбиелеудің көзі.

Музыка мұғалімінің этикалық мәдениетінің ең басты нормаларының бірі - мейірімділігі. Бұл қасиеттің болмауы - музыкамұғалімі оқушыларға дұрыс тәрбие бере алмайды деген сөз. Сонымен қатар мейірімділік сыныпта мұғалім мен оқушылардың арасында өзара түсінушілік атмосферасын құруға мүмкіндік туғызады. Әрине, бұл мектептегі музыкалық білім беру үрдісінде өте маңызды қажет. Себебі оқушылардың және жеке тұлғаның дамуына ең алдымен мейірімділік керек. К.С.Станиславскийдің ойынша, егер адамдарға деген мейірімділік болмаса, оны болдыруға тырысу керекпей келе, жаман қасиеттер - қызғаншақтық, сенбеушілік, қорқыныш сияқты қасиеттерді бойдан қуып, қуанышқа есік ашу керек. Музыка мәдениетінің қызметкері ретіндегі мұғалімнің миссиясы да өте жоғары, оның бұл әрекеті музыкалық-қызметпен нақты көрінеді.

Мұғалімнің кәсіптік құзыреттілігі, оның педагогикалық әрекетінің, педагогикалық қарым-қатынасының қалыптасуы және педагогикалық сана-сезім, мұрат, құндылықтар идеясын қолданушы мұғалім тұлғасын анықтайтын мұғалімнің білім, білік және дағдының қажетті жиынтығын игеруі ретінде түсіндіріледі.

Мұғалімнің жеке ән салу құзыреттілігі, Музыка пәні мұғалімінің сабақтағы әрекетінің бірі - балалардың музыканы тандап одан әрі жаттап алуы үшін сол шығарманы өз орындауында, жеке әншілік әрекетімен жеткізгені жөн. Бұл сүйемелдеумен баланы жеке орындалатын классикалық, халықтық, шығармалар болуы мүмкін. Осы кезде мұғалім өзіне сезімділігін, шеберлігін жеке орындаудағы бейімділігі мен дағдысын көрсете білу керек. Сол орындап отырған туындының стилін, дәуірлік ерекшелігін, композитордың өзіндік стилін бәрін сақтай отырып жеткізсе бұл мұғалімнің білімдігі мен қатар тәжірибесі мол шеберлігін де танытады.

Музыкалық аспапта ойнау құзыреттілігі, музыка сабағында мұғалім музыкалық орындаушылықтың әртүрлі аспапты меңгерген орындаушы ретінде көрінеді. Аспаптық орындаушылық түрлері шығарманы жеке орындау; оқушыларды музыкалық аспаппен сүйемелдеу, басқалармен бірге ансамбльде ойнау.

Дирижерлық ету құзыреттілігі, музыка сабағындағы музыкалық орындаушылықтың негізгі түріне хормен, оркестрмен, музыкалы-композициялар мен дирижерлық жасау әрекеті жатады.

Әртістік шеберлік құзыреттілігі, музыка мұғалімінің әртістік шеберлігі көркемдік-коммуникативтік әрекетін эмоционалды-экспрессивті, көркемдік-интеллектуалдың, көркемдік-операциялық жағынан интеграциялайды [3, 320 б.].

Бұл біріншіден, мұғалім өзінің іс-әрекеті шеберлігінің арқасында балалармен тең рухани сенімді, өнегелі қарым-қатынасын одан әрі жалғастыру үшін жоғары-эмоционалды сипатта жұмыс істейді. Екіншіден, музыканы әртістік өнегелігімен оқушыларды өнерді өздігінен тануына жол ашады. Үшіншіден, музыканы әртістік шеберлікпен ойнау арқылы оқушылардың сенімдік әрекетіне әсер етіп, жаңа мінез-құлық қалыптастырады. Балалардың музыкаға деген қызығушылығы артады.

Оқушыларға белгілі білім жүйесін бере отырып, әрбір музыка мұғалімі оны бүгінгі күннің талабына сай ғана емес, сонымен қатар ертеңге де қажетті деп ойлағаны дұрыс.

Музыка жетекшісі болашақ мамандардың музыка өнері жөніндегі түсінігін кеңейтуде, ой-өрісін дамытуда заман талабына сай құрылған музыка сабағын жүргізеді. Музыка арқылы әсемдік әлемінің таңғажайып сырын терең түсіндіріп, көркемдік атаулыны шынайы сезінуге, одан рухани ләззат, әсер алуға, өмір жайлы ой толғауға, ізгілікті мұрат-мақсаттарға жетелеп, өнегелі істерге баулиды. Осы маңызды міндеттерді орындау үшін маман бойындағы қабілеттілікті дамыту керек. Ал, жалпы музыкалық қабілетті дамыту үшін оқытушы «сегіз кырлы, бір сырлы» болуы қажет. Сонда ғана ол – әнші, музыкант, актер, әдебиетші, тарихшы қысқасы, ғылымның әр саласынан хабардар, бүгінгі күн талабына сай құзыретті маман бола алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Муравьев Е.М. Компетентностный подход как одно из оснований обновления образования // Народное образование, № 5. - 2003. - С. 55-64.
2. Утегенова Г.Е. «Болашақ музыка мұғалімінің вокалды меңгеру үрдісіндегі кәсіби құзыреттілігі» магистрлік диссертация. - Б.15-50.
3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе : выявление, развитие и реализация: Перевод с англ., М., 2002.

РОЛЬ ТЕМАТИЧЕСКОГО ЭЛЕКТРОННОГО КАТАЛОГА КАК УЧЕБНОЕ СРЕДСТВО В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ ПО НАПРАВЛЕНИЮ ИСКУССТВО

Условия XXI века диктуют инновационный характер стратегии образовательной деятельности вуза, которая направлена на максимальное вовлечение научно-исследовательской работы в образовательный процесс, на применение новых технологий обучения, ориентированных на изменившиеся условия современного мира, на формирование новых комплексных, образовательных программ и подготовку решений для усовершенствования образовательных стандартов.

Сегодня одна из актуальных проблем - проблема качества образования, которая объединяет ученых - педагогов, учителей - практиков Республики Казахстан. Поистине бесценным богатством нашей земли являются люди, которые создают, творят, обеспечивают будущее нашего государства - педагогические работники вузов, средних специальных заведений, школ.

В настоящее время следует обратить внимание на решение вопроса подготовки специалиста, способного конкурировать на мировом рынке труда, повышения уровня профессионального мастерства педагогов.

В связи с этим имеется потребность в инновационных методиках, новых педагогических идеях, новом научном слове ученых - педагогов.

Использование в учебном процессе качественные наглядные ресурсные материалы на примере каталога необходимо при подготовке специалистов «Изобразительное искусство и черчение», «Художественный труд и дизайн в школе» так как образование становится увлекательным и востребованным, возрастает мотивация студентов.

К ресурсам сохранения популяризации культурного наследия Казахстана обычно относят такие визуальные материалы как каталоги, иллюстрированные альбомы, иллюстрации, презентации, слайды, стенды.

Выбор того или иного визуального материала определяется исходя из учебных задач, степени владения преподавателем той или иной методикой, контекста ситуаций.

Визуальный ресурсный материал тематический электронный каталог по изобразительному искусству «Современные художники Западно-Казахстанского региона» направлена на развитие творческих способностей студентов: логического мышления и способствуют активному формированию познавательных интересов [1, с. 480].

В процессе обучения особую роль играет принцип наглядности. Принцип наглядности заключается в целесообразном и эффективном привлечении органов чувств к восприятию, осознанию и переработке учебного материала. Наглядные пособие тематический электронный каталог - это одно из важнейших средств развития грамотного профессионального знания, а их использование современным педагогом является обязательным для методически точного и грамотного построения процесса обучения.

Наглядный тематический каталог используются на различных этапах учебного процесса: при объяснении нового материала, при закреплении его учащимися, во время повторения изученного материала и при проверке знаний учащихся, а также в самостоятельной работе студентов.

Правильное использование наглядности на занятиях способствует формированию четких пространственных и визуальных представлений, содержательных понятий, развивает творчески потенциал, помогает на основе рассмотрения и анализа конкретных явлений прийти к обобщению, которые затем применяются на практике. Применение различных средств наглядности активизирует учащихся, раскрывает творческие способности и тем самым помогает их развитию, способствует более прочному усвоению материала, дает возможности для профессионального роста.

Значение наглядных пособий каталога в преподавании любого предмета трудно переоценить, без них невозможно организовать учебный процесс. Наглядные пособия тематические электронные каталоги призваны реализовывать один из важнейших принципов педагогики и дидактики – принцип наглядности [2].

Следовательно, на основании выше изложенного представляется возможным говорить о научной новизне тематического электронного каталога по изобразительному искусству, которые выступают в качестве ценных источников для изучения произведений искусства, а также позволяют составить представление о составе представителей современного искусства, а составление тематического электронного каталога дает представление о динамике развития изобразительного искусства.

Тематический электронный каталог по Изобразительному искусству «Современные художники Западно-Казахстанского региона»

Каталог - справочное, информационное или рекламное издание, основу которого составляет систематизированный перечень описаний произведений искусства, товаров, документов (в т. ч. изданий), услуг и т. п., которыми располагает музей, библиотека.

В каталоге представляются образцы живописи и скульптуры. В каталоге содержится информация о картинах и скульптурах. Каталог включает статьи исследователей. Издание адресовано искусствоведам, культурологам, а также всем ценителям искусства.

Музейный каталог-содержащий перечень предметов (полный или частичный), находящихся в музее (музеях), и их описание.

Каталог-резоне - научное исследование, включающее все известные произведения определённого художника.

Принципы создания каталогов-резоне.

Каталог-резоне отличается от выставочного каталога или книги тем, что в нём невозможно вольное или выборочное представление работ, поскольку каталог-резоне должен исчерпывающим образом освещать творческий путь автора.

В первую очередь каталоги-резоне составляются для ученых, предоставляя в их распоряжение заслуживающую доверие полную и исчерпывающую базу работ определенного художника. Создание каталога-резоне занимает долгие годы, а порой и десятилетия.

Репродукции работ в каталоге-резоне располагаются по хронологии, каждую работу сопровождает информация о размере, технике, участии в выставках, всех упоминаниях в научных монографиях и статьях, провенансе работы [3, с. 23].

Государственный каталог представляет собой электронную базу данных, содержащую основные сведения о каждом.

Многие наглядные пособия – тематического электронного каталога, некоторые модели, абаксы для индивидуального пользования, палетки, некоторые виды раздаточного материала и т. п. – могут быть сделаны самими учащимися. При изготовлении того или иного пособия, у учащихся неизбежно возникает интерес к нему, появляется желание разобраться в его назначении и структуре. А это приводит к лучшему пониманию и лучшему усвоению учебного материала.

Когда тематически электронный каталог выступает как источник знаний, оно особенно должно подчеркивать существенное - то, что является основой для обобщения, а также показывать несущественное, его второстепенное значение.

Знакомя с новым материалом, нужно использовать электронный каталог с целью конкретизации сообщаемых знаний. В этом случае наглядное пособие выступает как иллюстрация словесных объяснений.

Согласно «методической пирамиде», эффективность такого вида деятельности, как «работа с наглядными пособиями», достаточно высока – 30 % усвоения информации. А можно ли еще увеличить этот процент? - Оказывается, можно, если руководствоваться китайской пословицей: «Скажи мне - и я забуду. Покажи мне - и я запомню. Дай мне сделать самому - и я пойму». Можно (и нужно!) использовать для демонстрации стандартные наглядные пособия, а можно пойти еще и другим путем: самим изготовить оригинальные пособия с обязательным привлечением к этой работе учащихся.

Такие коллекции обогащают учебные кабинеты, являются ценным наглядным пособием, которое помогает педагогам укреплять и углублять знания учащихся [4, с. 62].

Сохранение культурного наследия – одна из актуальных проблем современности. Разработка электронных каталогов изобразительного искусства позволяет документально зафиксировать произведения искусства, ввести их в научный оборот и таким образом способствует сохранению культурного наследия. Каталогизация является одним из важнейших этапов в учебном процессе обучения.

Каталог – систематизированный список, перечень однородных предметов, результат научной работы по изучению и систематизации художественного собрания; вид полиграфической продукции. В данном определении устанавливается в качестве критерия для более точной классификации территориальную закреплённость каталогизируемых предметов. С точки зрения информационного подхода к художественной культуре, представляющего ее в качестве целостной информационной системы, которая включает не только, собственно текст произведения искусства, «культурную форму», но также все последующие его интерпретации и воспроизведения - артефакт культуры, каталог является самостоятельной документальной формой представления культурных форм и артефактов художественной культуры. В классификации информационных ресурсов художественной культуры, предложенной автором, каталог отнесен к информационно-вспомогательным материалам [5, с. 96].

Таким образом, изучив сущность электронного каталога, рассмотрев основные виды, связанные с выбором наиболее эффективного методов сохранения культурного наследия можно сделать следующие выводы:

- Наглядность помогает воссоздать форму, сущность явления, его структуру, связи, взаимодействие для подтверждения теоретических положений;

- Наглядность приводит в состояние активности все анализаторы и связанные с ними психические процессы;

- Наглядность формирует у учащихся визуальную и слуховую культуру;
 - Наглядный материал служит внешней опорой внутренних действий, совершаемых учащимся под руководством педагога в процессе овладения знаниями;
 - Применяя наглядность, активизируется исходная ступень познания;
 - Чувственное познание даёт человеку первичную информацию об объектах в виде их наглядных представлений. Мышление перерабатывает эти представления, выделяет существенные свойства и отношения между разными объектами и тем самым помогает создавать более обобщённые, более глубокие по содержанию психические образы познаваемых объектов;
 - Наглядность в обучении способствует тому, что у учащихся, благодаря восприятию предметов и процессов окружающего мира, формируются представления, правильно отображающие объективную действительность, и вместе с тем воспринимаемые явления анализируются и обобщаются в связи с учебными задачами;
 - Наглядные средства используются и для формирования понятий, для понимания отвлечённых связей и зависимостей;
 - Наглядные средства очень важно использовать целенаправленно, не загромождать уроки большим количеством наглядных пособий.
 - Важным требованием к занятию является умение педагога обеспечить мотивацию учения, т.е. вызвать у учащихся интерес к содержанию и методам работы, создать на занятии творческую, эмоциональную атмосферу;
 - Подлинный интерес к занятию, эмоциональное отношение к изучаемому создаются не только путем приведения яркого материала о событиях, но и путем создания проблемной ситуации, постановки интересной учебно-познавательной задачи, путем стимулирования личностного отношения учащихся к изучаемым фактам;
 - Педагог может использовать различные средства наглядности: реальные объекты (предметы, явления, процессы), их изображения (фотографии, рисунки, диапозитивы, магнитофонные записи, видеофильмы), с помощью которых можно сделать понятными для учащихся события, явления, процессы, не доступные непосредственно наблюдению и модели изучаемых объектов и явлений [6].
- Таким образом, на основании изложенного материала можно сделать вывод о необходимости оптимального использования средств наглядного обучения и других методов в учебном процессе, что в свою очередь приводит к следующим результатам:
- помогает сделать процесс обучения более мотивированным и целеустремленным;
 - использование различных методов позволяет увеличить эффективность и качество усвоения учащимися учебного материала;
 - помогает включать дополнительные резервы и методические приемы для улучшения результатов учебной деятельности;
 - обладая значительной силой эмоционального воздействия, наглядные пособия (картины, иллюстрации и макеты) имеют большое воспитательное значение в преподавании предмета;
 - применение наглядности на уроке активизирует мыслительную деятельность, внимание и творческое воображение.

Исходя из выше сказанного, можно с уверенностью отметить, что использование наглядных средств электронного каталога обучения дает гораздо более высокий результат, нежели проведение обычного, «стандартного» урока по аналогичной теме. Использование наглядности, позволяет учащимся воспринимать подаваемую информацию не только в аудиальном, но и визуальном формате, что в разы увеличивает методическую значимость проведенного урока [7, с. 25-32].

Тематический электронный каталог – это одно из важнейших средств пространственного, умственного развития, а их использование современным педагогом является обязательным для методически точного и грамотного построения процесса обучения. Наглядные пособия могут способствовать выполнению учебной задачи, усвоению знаний, быть нейтральными к процессу усвоения или тормозить понимание теоретических сведений и формирование умений. Для того чтобы наглядные пособия и средства способствовали выполнению учебной задачи и усвоению знаний необходимо соблюдать правила использования принципа наглядности и правильно подбирать и разрабатывать наглядные пособия [8].

Следовательно, на основании выше изложенного представляется возможным говорить о научной ценности электронного каталога по изобразительному искусству, которые выступают в качестве ценных косвенных источников для изучения произведений искусства, а также позволяют составить представление о составе представителей современного искусства, а составление электронного каталога дает представление о динамике развития изобразительного искусства.

Список литературы

1. Суминова Т.Н. Информационные ресурсы художественной культуры (артосферы). – М.: Академический Проект, 2006. – 480 с.

2. Щурина Е.Г. Каталогизация музейного собрания. Система музейных каталогов. Подготовка к изданию каталогов музейных собраний // Вестник Кирилло-Белозерского музея. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа :<http://www.kirmuseum.ru>.
3. Абдулаев Э.Н. Наглядность и проблемный подход в обучении истории // Преподавание истории в школе. – 2008. – №1. – с. 23.
4. Вопросы теории и практики создания и использования средств наглядности для обучения учащихся // Сборник научных трудов АПН СССР, М.: 1980 г.
5. Голуб Б.А. Основы общей дидактики. Учеб.пособие для студ. пед. вузов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – с. 96.
6. Гудилина С.И. Наглядность в медиаобразовательных технологиях. / С. И. Гудилина. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.art.ioso.ru/vmuza/naglyadnost/naglyadnost.html>.
7. Лыжова Л.К. Логический анализ содержания учебников как основа для выбора оптимальных форм и методов обучения. / Л.К.Лыжова – Русский язык в школе, 1987 – № 5. – с. 25 – 32.
8. Матвеева Т.С. Проблемно-поисковая деятельность на наглядно-образной основе как средство развития познавательной активности учащихся. Автореферат. Чебоксары. - 2000 г.

ӘОЖ 78:376

Жардемова А.Б., Өмірзақова Л.Қ.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

БОЛАШАҚ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІН ДАЯРЛАУДА ВОКАЛДЫ ХОР АЙТУДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ән өнері – халық тарихымен бірге туып, бірге жасап келеді. Ол адамның жан серігі, сондықтан да ән өміршең. Өміршең өнермен жас ұрпақты тәрбиелеу–заманымыздың талабы. Әсіресе топпен ән сала алу, оны бір ғана емес, бірнеше дауыстардың өзара үйлесімділік тауып орындау үлкен өнер болып табылады. Осындай өнерге жас ұрпақты қалай баули аламыз?. Оның қазіргі уақытта қандай жаңа амал–тәсіл, әдістері болмақ. Әрине көп дауысты ән салудың негізі – қос дауысты әнді айтудан басталады. Мектеп оқушысын хорға баулуға басты әсер етуші фактор – музыкалық тәрбие. Тәрбие – терең мазмұндағы ұғым. Педагогикада тәрбие баланың рухани дамуына, дүниетанымының кеңеюіне, білім беру арқылы белгілі бір дағдының қалыптасуына әсер етуші фактор ретінде қарастырылады [1].

Музыка мұғалімінің алдына оқушыларға музыкалық тәрбие беруде белгілі бір мақсат пен міндеттер қойылады. Музыка сабағында нақты мақсат қойылу арқылы музыкалық тәрбиенің міндеттері жүзеге асырылады.

Бірінші міндет – музыкалық іс-әрекеттер арқылы оқушының сезімін (эмоциясын) ояту. Оқушылардың сабақ үстіндегі іс-әрекетінде эмоция өзіндік бағыттаушы және реттеуші рөл атқарады.

Екінші міндет – музыканы саналы түсінуге баулу. Саналы түсіну үшін белгілі бір деңгейде музыкалық білімі болуы керек. Сондықтан, бұл міндетті жүзеге асыру үшін, нота сауатын меңгерту мақсаты қойылады. Нота сауаты арқылы музыканың көркемдік құралдарының (екпін, саз, ырғақ, әуен, гармония, өлшем, т.б) музыкалық шығарма мазмұнын жасаудағы ерекшеліктерін түсіндіру және әнді нотамен орындау;

Үшінші міндет – музыкалық шығарманы өз шама-шарқынша орындауға үйрету барысында орындаушылық дағдыларды меңгерту. Орындаушылық дағдыларды меңгерту арқылы көркемдік білім беру мақсаты қойылады. Бұл мақсатқа: вокалды – хор дағдылары, аспапта орындау дағдысын, ырғақтық-би дағдылары, шығарманы тыңдап, талдай алу дағдысын меңгерту арқылы жүзеге асады.

Үшінші міндеттегі тағы бір мақсат – оқушының шығармашылық қиялын дамыту: ладтық сезімін дамыту үшін басталған әнді аяқтауға; музыка сипатына сай қимыл ойлап табуға, музыканың әсеріне байланысты сурет салуға; суырып салып айтуға (импровизациялау) баулу арқылы жүзеге асырылады.

Осы үш міндет жүзеге асырылу арқылы оқушылардың музыкалық талғамы қалыптасады, әр түрлі жанрдағы музыканы талдай отырып, оның сапасын ажырата білуге үйренеді.

Осы мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асырушы басты тұлға – музыка пәнінің мұғалімі болып табылады.

Музыка сабағында оқушыларды хорға баулу яғни көп болып ән орындау негізгі вокалдық - хор жұмыстарына жатады. Мектеп музыка бағдарламасы бойынша музыка сабағында оқушылар орындалатын мектеп әндерін ұжым болып орындау тәсілдері қолданылады [2]. Хор және вокал өнері халқымызға өткен ғасырдың басында келіп, қазіргі уақытта шарықтау шегіне жетті. Хор өнері мен оқушылардың вокалдық ән орындаушылық және дауыстарының қалыптастыру мәселелері туралы зерттеулер әдістемелік теориялары мен тәжірибелері: Добровольская И., Орлова Н., Қарамолдаева Г., Ахметова М., Исағұлова А., Дүйсембінова Р.Қ., Бандина А., Попов В., Абелян Л., Горяева Н.А., Орлова Г., Бекина С., Жакеева Б., Абдуллин Э.Б., Николаева Е.В., Колесникова Г.А., Қыдырбаева Қ.Қ., Орленін

В.П., Соколов В., Балтабаев М.Х., Струве Г.А., Байділдаев Ө., Жәрдемалиева Р.Р. сынды Ресей және қазақ ғалым музыкант-педагогтарының еңбектерінен көрініс тапты.

Болашақ педагог-хормейстердің кәсіби мүмкіншілігі оның хормен жұмысқа даярлығы, хор ұжымын құру және музыкалық туындыны интерпретациялау мен игеру процесін ұйымдастыру дағдысында көрініс табады [3]. Дегенмен, хор іс-әрекеті барысында дирижердың кәсіби шығармашылық белсенділігі жоқ болса, онда бұл процесс хордың өнімді шығармашылық құрылымына тұлғаның шығармашылық тұрғыдан өздігінен дамуына ешқандай жаңалық әкелмейді.

"Музыкалық білім"білім беру бағдарламасы бойынша жоғары білім беру бағдарламасында "хор сыныбы" пәні мазмұнына қойылатын талаптарда студенттердің бірқатар кәсіби білім мен білік алу қажеттілігі көрсетіледі.

Олар: Әншілік дауысты қалыптастырудың объективті заңдылықтары және вокалдық техниканың негіздері. Вокалдық-хор орындау мәдениеті. Ансамбльде жеке ән айту және вокалды-хор айту дағдыларын қалыптастыру. Балалар дауыстарының даму ерекшеліктері және оларды қорғау принциптері. Балалар дауыстарымен жұмыс істеу әдістемесі.

Болашақ музыка мұғалімі жеке дауысын қалыптастырып, ән орындаудың қыр-сырын дамыта отырып мектеп репертуарындағы әндерді өздігінен сүйемелдеп, ән айту дағдыларын меңгере білуі қажет. Вокалды-хор айтусабақта немесе сыныптан тыс жұмыстың бір түрі ғана емес, сонымен қатар оқушылардың музыкалық іс-әрекетінде рухани-эмоционалды тәрбиенің маңызды құралы болып табылады, сондықтан музыка мұғалімінің теориялық-әдістемелік материалдарды игеруде жоғары талаптарға сай келетін кәсіби орындаушылық деңгейін көрсетуі керек [4].

Студенттердің вокалды-хор айту дағдыларын қалыптастыруда, академиялық бағытта өнердің құнды мәдени дәстүріне жататын отандық, орыс және шетел композиторларының шығармалары хор сабағында оқу-орындаушылық репертуарына енгізіліп жұмыс жүргізіледі. Хор сыныбы бойынша ансамбль, дикция, строй, көркемдік құрал белгілері, тыныс алу дағдыларының теориялық-әдістемелік орындау тәсілдерімен таныса отырып, сабақ барысында хор мүшесі ретінде әр студент нақты практика жүзінде меңгере алады.

Көп дауысты ән айтудың негізі – әншілік дауыстың таза, дұрыс, дыбыс биіктігін ұстай орындай алуы, шығарманың ладтық, ырғақтық, дыбыстардың интонациялық тазалығын сезініп, оны хор мүшесінің өздігінен құра білуінде. Бұл жерде хор ұжымының жас ерекшелігін, орындаушылық мүмкіндігін ескере отырып, хор жетекшісінің репертуарын таңдай білу шеберлігінде маңызы зор. Болашақ маманның кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуына техникалық, мәнерлі көркемдік жағынан орындаушылық мүмкіндіктерін дамытуға бағытталуы тиіс. Сондықтанда, болашақ мұғалімнің ән айту дағдыларымен қатар хормейстерлік дайындықтың басты мәселесі шынайы шығармашылық оқу жүйесін құру болып табылады. Оқу процесінде болашақ музыка мұғалімі өзінің кәсіби шеберлігін арттыруда вокалды-хор айту дағдыларын практика жүзінде меңгере отырып, педагог-хормейстерлік мүмкіндіктерін дамытады. Студенттің хор сыныбында алғашқы теориялық-практикалық түсінігі қалыптасады. Бастапқы кезінен ән айту заңдылықтарын, әдіс-тәсілдерін дұрыс игеріп дамуы барысында ән айту процесін меңгереді. Болашақ мұғалімнің вокалды-ән айту дағдыларын дұрыс ұйымдастыруы, әуендік естуді есту қабілеттері тиянақты, әнді таза айтуға, ырғақты сезінуге мәнерлеп орындауға дағдыландырады.

Хор басқарушы музыка мұғалімі, яғни дирижердің көркем өнерпаздар коллективімен жұмыс істегенде ұйымдастыру қабілетімен қоса методикалық әдістерді пайдалана білуінің түрлі принциптік маңызы бар.

Біріншіден, ән айтуда хор коллективіне дирижердің дене қимылы, қозғалысы, бет құбылысы, эмоциясы да зор қызмет етеді. Сонымен қатар, шығарманың кейбір кезеңдерін қалай айту керектігі жайында сөзбен айтып түсіндіру тәсілінің де пайдасы мол. Ол үшін жетекшінің музыкалық қабілеті жан-жақты болуы тиіс. Оған вокалды-хор техникасының негізін білу, өз даусымен хор партиясын айтып көрсету, музыкалық аспаптарды еркін меңгере алумен қатар музыканы қабылдау және ырғақ ерекшеліктерін айқын аңғару қабілеті жатады. Осындай бесаспап хор жетекшісі музыкалық фразаның интонациялық, ырғақтық және басқа ерекшеліктеріне әншілердің назарын аударып, жақсылап түсіндіру үшін өзі дауыспен айтып көрсету тәсілін жиірек қолданады. Хормейстер дегеннің өзі шығармашылықпен тығыз байланысты. Дирижерлік аппарат, техникалық амалдар мен дағдылар әрбір студенттің жеке иелігінде болады, аталған техникалық амалдар мен дағдылар тек педагог пен студенттің біріккен белсенді шығармашылық қызметінде ғана қалыптасады. Музыкалық туындымен жүргізілетін жұмыстың бастапқы кезеңінде музыкалық материал, әдеби мәтін, автор ремаркаларымен таныстыру жүргізіледі. Кейін тұлғалық және кәсіби білік-дағдыларды жұмылдыра отырып, автор ойын түйіндеп музыкант туынды бойынша концепция құрастырады.

Болашақ музыка мұғалімінің вокалды-хор айту дағдыларын практика барысында тиімді пайдалана білуі, студент өзін дайындық процесінде жаңа құндылықтарды ашып, өзіндік орындаушы көзқарасы қалыптасып көркемдік бейнесін суреттеуде жаңаша шығармашылық ойын сезеді. Бұрыннан белгілі ескіден бар нәрсенің өзінен жаңа белгілерді табады. Қарапайым хор орындауының өзінен терең мағына мен сұлулықты сезінеді. Музыкалық туындыны көркем шығармашылық құбылыс дәрежесінде түйсінеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Арчажникова Л.Г. Профессия – учитель музыки. М., 1984.
2. Николаенко П.М. Педагогические условия совершенствования вокально-хоровой подготовки учителя музыки. - М., 1981.
3. Радомская Л.Л. Формирование исполнительских способностей учителей музыки в процессе профессиональной подготовки. Канд.дисс. - 1983.
4. Безбородова Л.А., Алиев Ю.Б. Методика преподавания музыки в общеобразовательных учреждениях. - М., 2002.

ӘОЖ 781.7:378

Махмұтова Х.М.

*«Қазақ ұлттық хореография академиясы» ШЖҚ РМК,
Астана қ., Қазақстан*

ҰЙҒЫР БИІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІ

XX-XXI ғасырлар тоғысындағы әлеуметтік-саяси жүйенің қайта құрулуы түбегейлі өзгерістерге алып келді. Көп ұлтты Қазақстанның тәуелсіздігі кезеңінде, еліміздің әр халқы өзінің дәстүрлі мәдениеті мен өнерін дамытуға мүмкіндік алды. Олардың арасында көне түркі халықтарының өкілдері – ұйғырлар.

Ұйғырлар – Орталық Азиядағы ең ірі халықтардың бірі, негізінен Шығыс Түркістан аумағында мекендейді. Ең алғашқы жазбаша мәліметтер Шығыс Түркістанның жоғары дамыған музыкалық және би өнері туралы қытайдың «Суй Шу» (б.з. VI ғ.) және «Тан Шу» (б.з. VII ғ.) әулеттік шежірелерінде бар. Осы жазбалардың деректеріне толығырақ үңіле отырып, ұйғырлардың кәсіби би өнерінің алғашқы өкілдері ғибадатхана бишілері болғанын анықтауға болады. Болашақта ғибадатхана бишілерінің көріністері «концерттік» көрсетілімдерге айналды. Олар Қытай императорларының сарайында, кейінірек, көшелер мен алаңдарда көрсетілетін ойын-сауық түрінде болды. «Батыс өлкесі» деп атайтын Шығыс Түркістан музыкасы мен билері Қытайда Суй әулеті кезінде пайда болып, Тан дәуірінде ерекше танымал болған.

Шығыс Түркістан зерттеушілері: «Ежелгі Қытай жазбаларында, Қытайда, Жапонияда және Жібек жолының басқа да елдерінде кеңінен таралған Шығыс Түркістаннан келген көптеген әуендер туралы мәліметтер сақталған» [1, 507 б.], - деп көрсетілген. Алуан түрлі көрнекті ұйғыр би мәдениетінің куәсі болған ғалымдар мен саяхатшылардың жазбалары сөзсіз тарихи құндылық болып табылады.

Халық биі оның мінезінен, өмірі мен іс-әрекетінен туылғаны белгілі. Әр халықтың мекен-жайына, тарихи және әлеуметтік, экономикалық жағдайларына байланысты өз биін орындау тәсілдері қалыптасты. Ұйғыр билері болса, өзіндік орындау тәсілімен және әртүрлі стильдерменен қызықты. Бұл іле ұйғырларының ұстамды, лирикалық билері, қашқарлардың жалынды, темпераментті билері, доландар мен хотандықтардың өзіндік ырғақты стилі.

Жоғарыда аталған барлық стильдер әуеской үйірмелерде, студияларда, би ансамбльдерінде танымал, сонымен қатар кәсіби ұйғыр театрында орын алған. Ұйғыр сахналық биінің жаңа даму кезеңдері кәсіби орындаушы, педагог, хореограф, жетекшіні даярлауды талап етті.

Осыған байланысты хореографиялық кәсіптік білім беру бағдарламасына негізгі арнайы пәндермен қатар «Шығыс биі» пәні енгізілді. Алғаш рет оны оқыту 1967 жылы Республикалық эстрада-цирк студиясының негізінде басталды (қазіргі РЭЦК. Ж.Елебеков атындағы). Алғашқы оқытушылар апалы-сіңлілер Диляфруз және Гуляфруз Қияковалар. Олар шығыс би орындаушыларын тәрбиелеу жүйесін дамытуға және бекітуге үлкен үлес қосты. 1989 жылы Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтындағы «Хореография» кафедрасының ашылуы тағы бір маңызды оқиға болды, онда Д.Б.Қиякова «Шығыс биі» бойынша педагогтарды дайындауда үлкен рөл атқарды. Қазіргі уақытта «Шығыс биі» пәні кеңінен таралған және өнер мен мәдениеттің жоғары және орта оқу орындарының білім беру бағдарламаларына енген.

Орта және Орталық Азия, Таяу және Қиыр Шығыс халықтарының би мәдениетін сақтау қажеттілігі, жас тұлғаның қалыптасуына әсері, осы пәннің маңыздылығын негіздейді. Ансамбль әртісін дайындаудағы жаңа үрдістер оқыту әдістері мен қағидаттарын әзірлеуге бағытталған. «Әр түрлі әдістердің өз ара бірін-бірі толықтыруы халық билерін оқытудың міндеттерін сәтті жүзеге асыруды қамтамасыз ете алады» [2, 52 б.] атап айтқанда, «Ұйғыр биі» бөлімі кірген «Шығыс биі» пәні.

«Шығыс биі» практикасының және оқу-әдістемелік қамтамасыз етудің қарқынды дамуы біздің елімізде Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген әртісі, өнертану кандидаты, өнертану профессоры Гүлнар Сaitованың есімімен байланысты. Ол 1989-1999 жж. А.В.Селезнев атындағы Алматы хореография училищесінде және Ж.Елебеков атындағы Республикалық эстрада-цирк колледжінде «Шығыс биі» жүргізді.

Г.Ю.Сaitованың еңбегінің тағы бір маңыздылығы, алғаш рет «Шығыс биі» бойынша кәсіби жүйеленген оқу бағдарламасын әзірлеген. Г.Ю.Сaitовамен бірлесіп жазылған «Шығыс биі» әдістемелік

құралының «Ұйғыр биі» бөлімін жасауда Ольга Борисовна Шубладзенің еңбегі зор. Халықтық-сахналық биді оқыту әдістемесі мен теориясы негізінде О.Шубладзе жаңа бастаған педагогты әдістемелік-педагогикалық арнаға бағыттады. Олардың бірлескен жұмысы жоғары хореография мектебінің ашылуынан бірнеше жыл бұрын - 1979 жылы Республикалық эстрада-цирк студиясы жанындағы ұйғыр бөлімінің ашылуынан басталғанын атап өткіміз келеді. Сол кезеңде ұйғыр биінің оқытушысы болып Г.Саитова қызмет атқарды. Оның алдында оқыту әдістемесіне байланысты мәселелер мен сұрақтар туындады. Ұйғыр театрының репертуарын құрайтын билер ұрпақтан-ұрпаққа, «қолдан-қолға» беріліп келгенімен, нақты қимылдарды орындау әдістемелері болған жоқ. Осыған байланысты, Г.Саитованың алдында: «неден бастау керек, қалай бастау керек, бай би мұрасының ішінде ең маңыздысын қалай табуға болады?» - деген сұрақтар тұрды. Г.Саитова ұйғыр биінің дәстүрлі негізі мен ұлттық ерекшеліктерін анықтап, оны ұйғыр би өнеріндегі діндердің рөлімен байланыстыра отырып (шаманизм, Буддизм, Ислам), оның дамуы мен қалыптасуын бақылауға тырысты. Ұйғыр халық биінің үздік үлгілерін зерттей отырып, Г.Саитова би стилінің төрт түрін жіктеп (классифицировала) көрсетті: іле, қашқар, долан, хотан.

Бұл Қазақстанда тұңғыш рет ұйғыр халқының биі бойынша зерттелген бірегей әдістемелік құрал. Оқулықта қозғалыстарды зерттеу әдістері, қарама-қайшылық ырғақтарға негізделген қимылдарды зерттеу тәсілдері қарастырылған. Қол мен аяқтың негізгі ережелері Қазақстан, Орта Азия және Шығыс Түркістан аумағында тұратын ұйғырлардың күнделікті өмірінде және түрлі салт-дәстүрлерінде кездесетін әртүрлі тәжімдер анықталған.

Сонымен қатар, Саитова Г.Ю. 2019 жылы «Шығыс биін оқытудың теориясы мен әдістемесі» оқулығы қазақ, орыс тілдерінде жарық көрді. Өзірленген әдістеме жоғары оқу орындарына арналып, оның негізінде алғаш рет келесі пәндер енгізілді: «Шығыс биін оқытудың теориясы мен әдістемесі» (педагогика кафедрасында), «Шығыс би композициясы» (балетмейстер өнері кафедрасында).

Автор өз оқулығында тарихи негіздерді ғылыми тұрғыдан қарастырып, теориялық және практикалық курстың мазмұнын кеңейтеді. Қолданыстағы дәстүрлі әдістер, би техникасын үйренуге арналған ұсыныстар, би комбинацияларын құру және үйрену, белгілі бір би мәдениетінің тарихы мен қалыптасуын, би мұрасын зерттеу - пәннің педагогикалық және бағдарламалық мазмұнын көрсетеді. Дидактикалық қағидалар (оқыту, оқу материалының қолжетімділігі, жаңа материалды оқытудағы көрнектілігі), оқытушының педагогикалық тәжірибесі, білім тереңдігі, оқушылардың белсенді қызметін дамытады. Оқыту әдістемесін жетілдіру және жеке педагогикалық шешімдерді табу кәсіби шеберлікке және би орындау техникасын жетелдіруге, оқушылардың талантын ашуға мүмкіндік береді. Шығыс Азия билерінің әртүрлі стильдері мен түрлерінің негізгі элементтерін таңдаудың қол жетімділігі, музыка мен шығыс поэзиясының байланысын, бай өрнек өнерін, зерттелген билерді шығармашылық жағынан қабылдай білу және түсіну – мұның бәрі дене пластикасының дамуына әсер етеді. Қимылдарды үйлестіру, орындаудың мәнерлілігі, оқушының жан-жақты және физикалық дамуына ықпал етеді. Сонымен, оқу барысында «Шығыс биі» пәні ансамбль әртісінің орындаушысын қалыптастыруға, әртүрлі ұлттық билерді түсінуге, оның актерлік қабілеттерін ашуға көмектеседі.

Осы оқулықта «Шығыс биі» бағдарламасы екі жылдық оқуға арналған және оқудың бірінші жылында «Ұйғыр биі» бөлімі енгізілген. Практикамен теория байланысты болғандықтан курстың міндеттерінде студенттерді этнографиямен, тарих және халықтың географиялық жағдайымен таныстыру қажет. Сондықтан, сабақты бастамас бұрын оқытушы студенттерді ұйғыр халқының би өнерінің даму тарихымен таныстыруға міндетті. Оқу барысында студент халықтың салт-дәстүрін, костюмін, би мұрасын, лексикалық материалды, стиль ерекшеліктерін, әр стильдің мінезін зерттеуі керек. Сабақ барысында әр элементтің музыка немесе дойра ырғағына көрсетілуі, оның нақты ырғақтық-метрикалық орналасуы ерекше маңызды. Әр жаттығу шалт, жылдам қозғалыстармен, жұмсақ және жәй қозғалыстармен ауыстыру принципіне негізделген. Жақсы нәтижеге жету үшін екі-үш комбинацияны әр сабақта өзгеріссіз қалдырған жөн, сабақтан сабаққа дейін оны техникалық күрделі қозғалыс элементтерімен күрделендіріп, толықтырғаны дұрыс. Бұл кезеңде комбинацияның негізгі элементін ұмытпау қажет. Мысалы, егер бұл білек қимылы арқылы қол қозғалыстарын жетілдіру жаттығуы болса, онда комбинацияның негізі осы бөлімнің қозғалыс элементтерін енгізу керек. Кішігірім композициялар жасаудағы жүйелі жаттығулар студенттердің дағдыларын жетілдіруге, лексикалық материалды білуге ықпал етеді.

Курстың негізгі мақсаты: ұйғыр билерінің әртүрлі қарама-қайшы қимылдарын, сипаттамалық және бейнелі қозғалыстарды қолдана отырып ұсыну. Бағдарламада қозғалыстарды жетілдіру арқылы бір-бірін өзара толықтырулары көрсетілген. Сабақ, қозғалыстың қарапайым элементінен күрделіге, баяулықтан тез ырғаққа ауыстырылуы арқылы құрастырылған. Бұл мәнерлілікке, икемділікке, қолдың пластикасымен сұлулығын дамытуға көмектеседі. Ырғақтардың үйлесімді өзгеруі музыкалық-ырғақты дұрыс қабылдауға тәрбиелейді. Би композицияларын құрастыруда ұсынылған комбинациялардың әртүрлілігі, қолдың, аяқтың, бастың қалыптары стильдік ерекшеліктерді жеткізуге орындау техникасын қозғалыс элементтерін сауатты көрсетуге көмектеседі. Оқыту әдістемесінде ұйғыр халқының билерінде кездесетін қозғалыс атаулары қолданылады. Кейбір жағдайларда қозғалыстың сипаттамалық ерекшеліктерін дәл анықтау үшін классикалық және халықтық-сахналық би терминдері қолданылады.

Ұйғыр биінің ерекшелігін ескере отырып, «Шығыс биі» пәні бойынша сабақ тек залдың ортасында өткізіледі. Сондай-ақ студенттердің өзіндік жұмысына назар аударуды ұмытпау қажет. Оқушының өзіндік жұмысы-бұл ең алдымен жеке тұлғаның белсенді танымдық әрекеті. Ол алынған білімді шоғырландыруды ғана емес, сонымен бірге шығармашылық, жеке ойлау процесін де қамтиды. Шын мәнінде, бұл болашақ орындаушының шығармашылығына үлкен мүмкіндіктер ашатын жаңа білімді қалыптастыруға ықпал етеді.

Ұйғыр биінің тамыры тереңде және ерекше. Оның би лексикасын, стилін, техникасын, әртүрлі бұрылыстар мен айналуларын зерттеу ансамбльдің болашақ әртісін қалыптастыруда тек оң нәтиже береді. Құддыс Қожамьяров атындағы музыкалық комедия театрының «Рухсара» би ансамбль әртістерін дайындауда осы бағдарлама қолданылды. Бүгінгі күні осы театрды мамандармен қамтамасыз етуде оқулықтың орны ерекше екендігіне көз жеткіздік.

Әдебиеттер тізімі

1. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Архитектура. Искусство. Костюм. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – 584 с.
2. Вихрева Г.А. Народно-сценический танец как фактор сохранения традиций. – М., 1998.

ӘОЖ 316.7

Отаров М.Т.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ПОРТРЕТ ЖАЗУ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫСТАР

Портреттік кескіндеме. Ол суретшінің алдына көптеген қызықты да күрделі міндеттерді қояды. Сергей Иванович Калмыковтың күнделігіндегі ойларын еске алып көрелік: «Жоқ! Жұрт көре білуді, түсіне білуді үйренгені жөн». Әрбір бояу өзгеше ырғақ... Ең әсем сан алуан ырғақтарды бізге кескіндеме ғана береді [1, 38 б.].

Бастапқыда сыртқы ұқсастықты жеткізе алған кезде қандай жағымды сезімге бөленесіз. Бейнеленуші адамның көңіл-күйін жеткізе білу, оның пропорциялық ерекшеліктерін табу, портрет мазмұның аша түседі. Бұл портреттің шынайы жазылуына сеп болады. Бастың бұрылысы, бет элементтерінің (көз, мұрын, ерін) қайталанбас ерекшеліктерінайшықтау арқылы, адамның ішкі көңіл-күйін, образын ашуға болады.

Портрет жаңадан бастаған суретші үшін ең тартымды жанрлардың бірі болса керек. Бірақ суретші үшін портрет жазуды кәсіби меңгеру бір қарағаннан әлдеқайда қиындау. Оқу жоспарында портрет жазудың тәсілдерін, ерекшеліктерін және заңдылықтарын меңгеруге көмектесетін тапсырмалар тізімі берілген. Тапсырмаларға гризаль техникасында жұмыстарды орындау, нобайлар, нақты тапсырмалар, әртүрлі жастағы адамдардың қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді портреттік этюдтерін орындау жұмыстары беріледі. Жоспарланған тапсырмаларды орындау барысында студенттер кейбір мәселелерге тап болады. Атап айтқанда: - «тері түсін» іздестіру, - бас пішінін берудегі түс пен реңк қатынасы, - фон түсінің натурщиктің тері түсіне әсер етуі, - кескінің тұтастығы [2, 64 б.].

Жұмыс тәжірибеме сүйене отырып, кескіндеме пәнінің оқытушысы ретінде портреттік кескіндемеде осы мәселелерді шешуге көмектесетін кейбір әдістемелік жұмыс әдістерімен бөліскім келеді. Тері реңктерін бояуын іздеу портрет орындау сабақтарының бірінші және ең күрделі міндеттерінің бірі болып табылады. Жаңадан бастаған кескіндемеші палитрамен жұмыстануда, дайын қоспаларды өз жұмысында қолдану, теріге сәйкес дайынтүстерді пайдалану арқылы міндетін «жеңілдетеді». Бұл қазір өнер салондарының ассортиментінде бар ақшыл қызғылт, ақшыл қоңыр реңктердің барлық түрлерінің тізімі. Бірақ мұндай қоспалармен жұмыс істеу белгілі бір тәжірибені қажет етеді. Онсыз, студент кенепте портреттің жансыз түсініксіз, күңгірт, ағартылған нұсқасын алады. Көптеген студенттер бейнеленген адамның тері реңктерінің даралығын (оның бозғылт, қоңырқай немесе ақшыл қызылт өңі) ұмытады. Бұндай түстермен жазылған портреттік кескіндеменің сапасын қатты нашарлатады.

Портрет жазуға кіріспес бұрын, адамның әртүрлі тері реңктерін беруге мүмкіндік беретін, аз мөлшерде бояумен жұмыс істеу дағдыларын меңгеруге бағытталған жаттығулар орындау ұсынылады. Бұл охра, умбра, сиенна, марс, күйген сүйек сияқты бояуларын қолдану ұсынылады. Түс реңктерін аясын кеңейтуді меңгергеннен кейін, жоғарыда аталған түсті белиламен, ультрамарин түстерін араластыру арқылы студент ағартылған дайын қоспаларға жүгінбей, жұмысты осы түстер жиынтығымен оңай жаза алады. Сондай-ақ, алғашқы портреттік этюдтерде осы бояуларды палитрада қолданған дұрыс болады. Сонымен қатар, әрине, жалпы реңдік қатынасты табуға бағытталған қысқа мерзімді эскиз-долбарлардың орындалуын да назардан тыс қалдыруға болмайды. Қысқа уақыт ішінде (20 - 30 минут) орындалатын

портрет этюдтері, ұсақ бөлшектерді елемей, негізгіні анықтап, жалпы бастың реңдік қатынастарын анықтауға үйренуі тиіс.

Бастың кескіндемедегі түс пен реңк қатынасын беру - портреттің ең күрделі міндеттерінің бірі. Түс реңнің дұрыс қолданылмауынан портрет өзінің мәнерлілігін жоғалтады, ол жансыз, не болмаса лас түс реңінде көрінеді. Дұрысында портретте түстіңтазалығы мен қанықтылығын сақтап жазу керек. Сондықтан тірі модельді жазуға кіріспес бұрын, көлемді форманың негізгі заңдылықтарын меңгеру қажет. Модельдің пропорциялық қатынасын табу үшін, оның көлемін құрайтын қарапайым формаларды анықтап алу керек [3, 52 б.].

Бастапқы кезеңде қосымша ұсақ-түйекке алданып қалмай, жалпыдан жекеге қарай жұмыс істеу қиындық тудырады. Көрінгенді жаппай көшіру үлкен көлемді жалпылап қарауға кедергі тудырады. Сол себепті портрет түрлі-түсті бояу дақтардың жиынтығына айналады. Бұл тым шашыраңқы немесе мүлдем түсініксіз болып көрінеді. Бұндай қателіктерге жол бермеу үшін натурщиктің қасына қиық басты (обрубовка) қосымша үлгі ретінде қойып, «гризайль» техникасында жұмыс орындау қажет. Бұл салыстыру мақсатында бастың жазықтықтарға бөлінуі мен реңдік қатынасын дұрыс анықтауға септігін тигізеді. Мозаика техникасында үлкен көлемді ашуға бағытталған этюдтерді гризаль техникасында, кейін түсті шешімде орындау қажет. Бұл мозаика техникасы біріншіден, бастың көлемін түсінуге, екіншіден пішінді модельдеу кезінде рең мен түсті байланыстыруға көмектеседі. Бұл кезеңде мұғалімнің жұмыс барысын бақылауы өте маңызды, өйткені жаңадан келген жас суретші бұл тапсырманы тым бөлшектеп орындайды. Бөлшектерді белгілей отырып, бет бөлшектерінің құрылымының егжей-тегжейіне үңіле отырып, олардың өзара байланысын, тұтастығын сақтап жазу қажет. Ізденіс жұмыстарын түрлі ракурстардан, түрлі бағыттан жарық көздерін түсіру арқылы портрет этюдтерін орындаған жөн.

Портрет этюдін жазуда палитрамен жұмыс, өте маңызды рөл атқарады. Әдетте, портретті жазуды алғаш бастағанда, палитрадан бояуды кенепке тез жазуға асығып тұрады. Нәтижесінде қате табылған реңктер қайта сан мәрте түзетіледі. Этюд түсіластанған, түсініксіз болып шығады. Мұндай жағдайды болдырмау үшін, палитрадағы негізгі реңктерді алдын-ала табудан бөлек, кенеп бетін негізгі түсті құрайтын ақшыл боз реңді түспен жауып алған жөн [4, 34 б.].

Кескіндемені түспен бастамас бұрын, бастың көлемді жазықтықтарының реңдік құрылымын кенептегі түс реңктерінің байланысын анықтап алу қажет. Жаңадан бастаған суретшінің алдында тұрған келесі мәселе – фон түсінің натурщиктің тері түсіне әсер етуіне назар аударту. Көбінесе жұмыс процесінде шағылысу әрекетінен, көрші заттардан, жазықтықтардан шағылған түс әсерінен жергілікті түстің өзгеруіне жеткіліксіз көңіл бөлінбеуінен, фонмен өзара байланыс болмай қалады.

Палитрамен жұмыстануда «дұрыс тері түсін» тапқаннан кейін, студент бұл қоспамен басқа реңді бөліктерін де жазуды жалғастыра беруі мүмкін. Бұндай қателіктерді болдырмас үшін, түспен жұмысты бастамас бұрын, натурщиктегі түс реңінің ерекшелігін мұқият анықтауды ескерту керек. Түс теориясын, түс туралы ғылым негіздерін еске түсіру. Бұрын орындалған этюдтерді жаңа қойылыммен салыстыру. Айырмашылықты анықтау. Палитрадағы түстікенепке тез түсіре салмай, тиісті реңдік қатынасын табуға дағдыланғаны дұрыс. Бағдарламада түрлі түсті реңктегі қойылым этюдтары қарастырылады. Табиғи жарық көзі арқылы жылы және салқын фондағы натурщик басының этюдтерін жазу арқылы түс колоритінің алауан түрін табуға ықпал етеді. Негізгі көлемді форматта жұмыс бастамас бұрын, шағын форматтағы бірнеше портрет этюдтерін орындау қажет. Бұл этюдтер жұмыс барысында қосымша көмек қызметін атқарады.

Кескіндеме жазуда палитрамен сауатты жазуды меңгеру мақсатында шеберлердің портреттік туындыларынан көшірме жасау өзінің оң нәтижесін береді.

Сондай-ақ, жасанды жарық көзін қолдану арқылы портрет этюдін жазу, ондағы жарықтың әсеріне рефлексстер айқын байқалады. Рефлекс түссіз бетке емес, терінің өзіндік табиғи терітүсі бетіне түсетінін ұмытпау керек. Көлеңке бөлігінде детері түсінің белгілі бір дәрежедегінен сақталатынын естен шығармау керек. Ақшыл терідегі түс рефлексстері күрең түсті теріге қарағанда мүлдем басқа реңк пен түсте болады. Тері өңіне түстің әсерін «тебуі», дұрыс анықтап дәл таба білу шығарманы күрделендіріп оны мәнерлі етеді. Сайып келгенде, көптеген студенттер үшін ең қиын міндет портреттің тұтастығын сақтау, оны дұрыс аяқтау.

Портрет жазудың құпияларын меңгеру үшін, өнер мұражайларына баруды және белгілі суретшілердің шығармаларын зерттеуді ұсынған дұрыс. Бірқатар көркем шығармаларды мұқият қарап шыққаннан кейін авторлардың көптеген маңызды емес детальдарды әдейі жалпылама жазып, оның мәнерлілігіне, характерлік ерекшеліктерін арттыратын әдістерді қолданғанына көз жеткізгені жөн.

Портрет орындауда бірден көздің егжей-тегжей бөліктерін, еріннің элементтерін, шаштың жылтырлығын көрсетуге кіріспеу керек. Бұлай егжей-тегжейлі жазылған жұмыс портреттің көркемдік әсерін жоғалтады. Сондықтан жалпылама түрде жазуды үйрену үшін модельді тұтас көріп жазуға үйрену керек, ол үшін бірқатар тапсырмаларды орындау керек. Біріншіден, модельді бір қырынан көруді үйрену қажет, яғни бетке тура емес, сәл қырынан қарағаны дұрыс. Бұл ретте этюдтер натурщиктің жанына қойылады. Осы этюдтерден салыстра қарау арқылы жіберілген қателіктер анық көрінеді, яғни түс дақтары реңдік қателіктер. Сонымен қатар шағын форматта 30-40 минут ішінде сурет кескінін салмай, түстік дақтардан қысқа мерзімді этюдтер орындау, ұсақ элементтерге көңіл бөлмеуге үйретеді.

Студенттің бір детальді егжей-тегжейлі көрсетуге уақыты болмайды. Әрейне мұндай әдістерді қолдану, портрет жазуда біраз тәжірибе жинағаннан кейін қолдану ұсынылады.

Портреттік кескіндемені меңгерудің бастапқы кезеңінен ақ, тұтас қабылдаудың маңыздылығына, жарықтың бір қырынан түсуін қадағалау керек. Натурщиктің беті екі жартыға бөлінеді - ашық және көлеңке бөлікке. Бір бүйірінен түске жарық бөлігінде бет элементтері контрасты ал, орта бөлігі бәсеңдеп, көлеңкеге ауысқандағы бөлігі түстің қою реңдік байланысын тудырады [5, 16 б.].

Этюд орындау үшін негізінен бір сеанстық уақыт бөлінеді, бұл беттегі кіші детальдарды шығаруға көңіл бөлмей, оның тұтастығын сақтауға мүмкіндік береді. Жұмыс барысында студент кенептен алыстап мүмкіндігінше жиі қашықтан бақылап отыру, жұмыстың тұтас жинақы шығуына алып келеді. Тұстану негіздерінен алған білімдерін, әртүрлі кескіндеме материалдарымен жұмыс істеуде, жұмыстың шынайылығы мен әсерлі жазылуы және басқа да теориялық материалдарды игеру, студенттің кәсіби дағдыларын қалыптастырудың құрамдас бөлігі болып табылады.

Тәжірибе көрсеткендей, студенттің көптеген ізденіс жұмыстары, эксперименттер, қателіктер мен оны түзетуге деген нық ұстаным болмай оқу процесінде портретті меңгеру өте баяу және қиын жүреді. Оң нәтижелерге қол жеткізу, портреттің күрделі мәселелерін шешу тек өз жұмысында жүйелілікті ұстанып, өзін-өзі бақылау және бейнелеу өнерінің осы түріне қызығушылық танытқанда ғана мүмкін болмақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Бучинская В.С. Сергей Калмыков. - Алматы: Өнер, 1991. – 161 с.
2. Киплик Д.И. Техника живописи. - М.: Искусство, 1950. – 502 с.
3. Кипиани Н.В. Творчество как сущность активности психики и основа ее развития: М., 2003. – 357 с.
4. Смирнова Т.И. Развитие творческой активности студентов в процессе педагогической практики: Киев, 2000. - 179 с.
5. Молдабекова Ә. Гуманитарлық пәндерді оқыту барысында болашақ өнер мамандарының кәсіптік біліктілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары.- Алматы, 2007. – 168 б.

УДК 7.046.1

Пазлышанова Ж.Н., Ан С.П.

*Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ОРНАМЕНТ КОЧЕВЫХ КУЛЬТУР И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ОРНАМЕНТА В СОВРЕМЕННОМ ИНТЕРЬЕРЕ

Актуальность данного исследования обусловлена тем, что на сегодняшний день возрасла тенденция разработки современного интерьера в этностиле, конкретнее в стиле азиатских народов. Основными причинами этого являются свобода, многообразие, естественность, яркость, которые несет с собой этот стиль. Фольклорный стиль дает уникальную возможность выделиться любому человеку, дать волю его фантазии, его способностям. Народный орнамент напоминает каждому о происхождении и истории своего народа, способствует духовному возрождению молодого поколения на пике современной культуры. Перед отечественными дизайнерами интерьера стоит сложная, но интересная и важная задача - найти адекватные формы функционирования национальных традиций народов Азии в соединении с традициями других стран, которые позволили бы отечественному дизайну выйти на мировой уровень.

Цель исследования: изучение стилей национальных орнаментов в современных интерьерах общественных зданий.

Задачи исследования:

- изучение происхождения казахского орнамента и его связь с скифскими корнями;
- исследовать значение и роль казахского орнамента в среднеазиатской орнаментальной семье;
- применение казахского орнамента в современном интерьере;
- разработать рекомендации по проектированию интерьера с применением казахского орнамента.

В музеях хранятся удивительные образцы орнаментального искусства древних кельтов и викингов. Орнаментальное искусство также сильно развито у туркмен, киргизов, пуштунов, монголов, а также туарегов и масаев - кочевых народов Африки. Такая любовь к орнаменту напрямую связана с кочевым образом жизни, для которого необходимым является покорение любого пространства. А покорение пространства требует движения. Поэтому кочевники впервые для этого приручили лошадь и изобрели удила, седло, стремяна, а также штаны. Кроме того, кочевники приручили верблюда для странствий по пустыням.

Всякое движение связано с ритмом. Таким образом, в орнаменте кочевников ритм передается через какой-то повторяющийся мотив. Именно все это отражается в орнаменте кочевых народов.

Отличительной чертой орнамента кочевых народов является то, что он относится к зооморфному типу (зоос *по-греч.* - животное, морфос - форма). Для зооморфного орнамента характерным является полное отсутствие переплетений, характерных для фитоморфного орнамента (фитос *по-греч.* - растение). Нанесение орнамента не может быть бессмысленным, его композиция и рисунки должны подчиняться определенным законам.

Казахи обладают многовековым богатым и очень интересным орнаментальным искусством. В отличие от арабского, в казахском орнаменте иное композиционное строение, его корни идут от скифов, он симметричен как по вертикали, так и по горизонтали. А также в орнаменте есть зеркальная симметрия белого и темного рисунков, повторяющих друг друга. В центре орнамента имеются одна или три центральные ромбовидные фигуры. А на периферии - зигзагообразные фигуры. Отличительным также является то, что вся поверхность заполнена орнаментальными завитками.

Интересны также традиции, идущие от древних скифов и саков. Так, сегодняшняя казахская невеста, пришедшая в дом жениха, должна налить из чашечки масло в огонь очага и приговаривать при этом: «От-ана, май-ана жарылка», что означает «Мать огня, мать масла благослови». Хозяйку дома казахи называют «от-иесі», что означает «хозяйка огня (очага)», а мужа называют «от-ағасы» (брат огня). Это говорит об очень важной роли женщины в поддержании очага. Со времен скифов и саков у казахского народа очень сильны обряды и обычаи, в основе которых лежит почитание огня и очага. Например, нельзя наступать на золу, плевать в огонь, очаг является священным, и много-много других подобных обычаев и традиций, сохранившихся у казахов и осетин. Культ огня и очага является одним из главных в религии, которая носит название «зороастризм». Эта религия получила свое название от греческих слов «зоро» - золото и «астра» - звезда. На самом деле эта религия не имеет никакого отношения ни к золоту, ни к звездам. Это название произошло из искаженного имени основателя зороастризма - Заратустры.

Таким образом, композиция казахского орнамента имеет в центре символические фигуры солнца или огня, олицетворяющие царства света, добра и неба. А края орнамента напоминают змей, которые олицетворяют собой царство темноты и зла. Орнамент является своего рода напоминанием основных положений зороастризма - о борьбе Добра со Злом. Кроме того, в казахском орнаменте светлые и темные рисунки, поровну повторяя друг друга, заполняют все пространство, что говорит о бесконечной борьбе Добра со Злом и о дуальности мира [1].

Рассматривая и обсуждая различные группы орнаментированных предметов, а также различные техники нанесения орнамента, нельзя не обратить внимание на широкие и многочисленные аналогии этим явлениям у других народов.

Казахский народный орнамент как явление глубоко родственно орнаментальным системам других народов среднеазиатского и западносибирского регионов.

На основе анализа источников можно условно выделить следующие этноконтактные зоны (здесь мы рассматриваем наиболее значимые влияния, во многом определившие развитие казахской орнаментальной системы):

1. "Восточную" или "северо-восточную" (Восточный Казахстан - Сибирско-Алтайский регион).
2. "Южную" (Южный Казахстан - Киргизия и Узбекистан).
3. "Западную" (Западный Казахстан (побережье Каспия, Мангышлак) - Туркменистан).

При выявлении подсказанных различными техниками орнаментации (и, соответственно, хозяйственными занятиями) этноконтактных зон, проявилась определенная взаимосвязь между той или иной зоной и делением на Жузы; "восточная" зона - Средний Жүз, "южная" - Старший, "западная" - Младший.

Рассматривая народный орнамент, необходимо иметь в виду, что его, как правило, изучают, либо учитывая этническую принадлежность мастера, либо ареал изготовления предметов-носителей. Причем ареал понимается большинством исследователей в современных границах того или иного изучаемого этнического образования, в нашем случае - современных границах Республики Казахстан (как с Российской Федерацией, так и с другими сопредельными государствами).

Это очень важный момент, т.к. нельзя забывать о том, что границы между советскими среднеазиатскими республиками были проложены довольно произвольно; а в некоторых случаях четкая линия на карте имеет мало общего с реальной ситуацией в районе и теснейшим и древним экономическим, культурным и этническим взаимодействием населяющих эту территорию народов. Одним из примеров подобного "проблемного размежевания" (в том числе иногда принимавшего форму открытого вооруженного противостояния) в Средней Азии является Казахстан, особенно его граница с Узбекистаном. В частности, весьма дискуссионным был вопрос о принадлежности Ташкента. Вместе с пресловутой народностью курама, которых казахи считали "обузбеченными" казахами, (узбеки, правда, наоборот) на 1924 г. казахское население Ташкента составляло не менее 35% жителей, а узбекское — всего лишь на 10% больше. Значительные сложности возникли при территориальном разделе и определении принадлежности Каракалпакстана; в 1923-24 гг. - между казахами Мангышлакского и туркменами Красноводского уездов... Есть мнение, что половина пограничных столбов в Средней Азии "стоят в чужой среде обитания" [2].

Глубокий и прочный симбиоз кочевого и полукочевого скотоводства и оседлого земледельческого хозяйства, происходившее в интересующем нас регионе, породил устойчивую систему жизнеобеспечения, что не могло не найти отражения в духовной и материальной культуре. Это проявилось и в орнаментике, например, когда скотоводы по мере оседания могли заниматься ворсовым ковроткачеством с характерным "ступенчатым" или "угловатым" строем орнаментальных мотивов, перенимали диагональную расцветку гелей и т.п.

Фактически, изучая пристально и внимательно среднеазиатскую материальную культуру, будь то "степную" или "сартскую" - двух сторонах одного целого Среднеазиатского мира, мы приходим к удивительному в своей простоте выводу, а именно: не существует, по сути, ни одного культурного феномена в данном регионе, не имевшего аналога (со своими особенностями) в своем "зеркале". Вероятно, эта общность хозяйства и материальной культуры, наряду, конечно, с другими важными факторами, и позволила этнографам объединить Среднеазиатский регион вместе со всеми его составляющими в ИЗО, с уверенностью говоря о родстве материальной культуры как близкородственных в этногенетическом смысле народов (киргизы, казахи), так и просто родственных (каракалпаки, узбеки, туркмены, киргизы, казахи), но и народах, состоящих в значительно отдаленном "этническом родстве" (тюркоязычные этносы и, к примеру, таджики или среднеазиатские арабы).

По мнению Т.А.Жданко, "особенностями этнической истории народов Средней Азии и Казахстана было разнообразие компонентов, участвовавших в их этногенезе, большую роль миграций, связанных с завоеваниями и другими событиями политической истории, а также постоянство этнических контактов оседлого населения земледельческих областей со скотоводческими племенами соседних кочевых степей, на протяжении всей истории переселявшихся отдельными группами в оазисы и оседавших там среди земледельческого населения, постоянно смешиваясь и сливаясь с ним" [3].

Среднеазиатский регион в целом может служить примером этноконтактной зоны высшего порядка, представляя собой взаимодействие хозяйственных типов, языков, антропологических типов, элементов материальной и духовной культуры, приспособленных к общей системе жизнеобеспечения. Функционирование этой системы позволило "сартскому" и "степному" орнаментальным комплексам сблизиться, но не перемешаться.

Особого упоминания заслуживают общие черты казахского (киргизского) и алтайского, монгольского, а также ногайского искусства. Близкий хозяйственно- культурный тип, сходные условия жизни (климат, ландшафт), обусловили общую "зооморфную" ориентацию орнаментального комплекса, что было подтверждено выше.

В казахском и киргизском орнаменте гораздо больше общего, чем различий (казахский и киргизский орнамент отличаются примерно так, как различается орнамент разных областей Казахстана). При известном желании их можно найти, но автор не нашел их обильными или значительными, что и позволило считать их в среднеазиатской орнаментальной "семье" "родными братьями".

История показывает, что первоначально народный орнамент переносится в архитектурные формы без каких-либо значительных изменений и обогащений. Со временем идет в возрастающем темпе уникальный синтез архитектурных форм и орнамента. При этом осуществляется включение изумительного орнаментального декора в некоторые архитектурные конструкции и детали: лестничные перила, балконные решетки, обрамления дверных проемов и арок, в плафоны и плоскости стен, во фризy и капители. Это можно проследить на примере здания театра оперы и балета в Алматы, а также в использовании орнамента в новом здании театра оперы балета в Астане, мечети Нур-Астана. Не менее интересно использование национального орнамента в метро г. Алматы [4].

В настоящее время искусство создания орнамента стало одним из основных направлений культурного развития народа. Орнаменты совершенствуются во времени, обретая все более богатое содержание и новый вид.

Национальный казахский орнамент это и новый стиль современной архитектуре. Этот новый стиль использует пространство, чтоб закономерно дифференцировать и совершенствовать все дизайнерские элементы и подсистемы. В настоящее время открываются новые предприятия, занимающиеся изготовлением традиционных народных изделий, украшаемых уникальными орнаментами, пользующимися большим спросом.

Создатели орнаментов изобретают новые сюжеты, обращая большое внимание на их художественное решение. Поэтому в настоящее время все чаще встречаются более современные по композиционному решению новые образцы орнаментов, называемые «шаршы ою-орнамент квадрат», «аралас өрнек – смешанный узор». К тому же изображениях многих орнаментах проскальзывает содержательный смысл, скрытая, характеристика животных, зверей или птиц. Эти орнаменты обладают неповторимой композицией, своеобразной симметрией и асимметрией, уникальным неповторимым колоритом и своеобразным ритмом.

Композиционные сочетания казахского орнамента так многочисленны. Говоря о казахском народе, они гениальные по знанию и направлению искусство, они извлекли из двух струн домбры богатые мелодии, также создали из многочисленных элементов орнамента богатые художественные сюжеты и формы. Казахский орнамент развивался на основе реалистического образа и в силу этого он,

как народное изобретательное искусство сохраняет свое актуальное значение в решении архитектурно-художественных проблем современного строительства. Первоначально народный орнамент переносится в архитектурные формы без значительных изменений. Со временем возрастает синтез архитектурных форм и орнамента. Синтез архитектурных форм и орнаменты создают более выразительные декоративные стилизованные зрительные формы. Созданные на основе архитектурных и орнаментальных форм имеют новизну зрительного восприятия. Они создают философские жизненные понятия дают иллюзию теплоты. Появляются изумительные орнаментальные декоры. Они применяются в архитектурных конструкциях и деталях: решетки балконные, обрамления дверных проемов и арок, лестничные перлы, в плафоны и плоскости стен, во фризы и капители зданий.

К тому же в изображениях многих орнаментов проскальзывает содержательный смысл, скрытая, иносказательная характеристика животных, зверей или птиц. Эти орнаменты обладают неповторимой композицией, своеобразной симметрией и асимметрией, уникальным неповторимым колоритом и своеобразным ритмом, а также только им присущим философским содержанием [5].

В заключения хочу отметить, применение орнаментальных мотивов и орнаментальное искусство является неотъемлемой частью духовной жизни и культуры казахского народа. Истоки его уходят в далекую древность, а материал тематика техника исполнения взаимосвязаны и очень часто зависели от особенностей ведения хозяйства, кочевого быта, религиозных представлений мотивы казахского народа чрезвычайно многочисленны, они сохраняют черты разных эпох и стилей не только по форме, но и по технике выполнения. Основные узоры можно разграничить на геометрические, растительные и зооморфные, космогонические [6].

Казахский орнамент является сложной, весьма жизнеспособной полифункциональной системой, причем соотношение функций изменяется во времени. К примеру, еще в конце XIX века определенное положение орнаментальной вставки на том или ином предмете (вкупе с другими признаками) могло дать довольно точную социальную и этническую характеристику владельца, т.е. была в полной мере задействована функция орнамента как этносоциального идентификатора. В настоящее время на первый план вышла эстетическая функция орнамента, в то время как, скажем, его магические качества утеряны. Но иметь орнаментированные "в национальном стиле" предметы (например, головные уборы, халаты, седла, холодное оружие) становится престижно и модно.

На современном этапе казахский орнамент - как народное искусство - заслуживает глубокого исследования и творческого применения в архитектурной практике. Соответственно возникает необходимость дальнейшей теоретической проработки вопросов архитектурного декора на основе практик народного искусства, а также составления пособия для практического руководства архитекторов, работающих в области проектирования и строительства Республики Казахстан.

Таким образом, учитывая недостаточную изученность в Республике Казахстан архитектурного орнаментального искусства, сегодня необходимо вести работу, направленную на дальнейшее развитие этого вида искусства, которая будет заключаться в следующем:

на основе анализа развития отдельных элементов и мотивов проследить развитие смыслового содержания казахского орнаментального декора (в пределах установления реалистического образа и дальнейшей его стилизации);

выяснить связь различных ветвей орнаментального творчества в Республике Казахстан;

выявить приемы синтеза орнаментального искусства и архитектурных форм в историческом прошлом на примере анализа архитектурного декора исторических памятников;

теоретически обобщить вопросы классификации элементов орнамента и выявить прогрессивные элементы орнаментального искусства Республики Казахстан;

- проанализировать характер освоения народного орнаментального искусства в современной архитектуре Республики Казахстан и определить пути развития орнаментального декора в синтезе с архитектурными формами.

Список литературы

1. Гильманов М. Семиология казахского орнамента. // Республиканский общественно-политический журнал МЫСЛЬ, №6, июнь, 2014 г. – С. 55-58.
2. Громов А. Границы Центрально-азиатского региона: исторический контекст. // Профи. - № 11, 1999. - С. 12.
3. Жданко Т.А. Специфика этнических общностей в Средней Азии и Казахстане. (XIX - н XX вв.). // Расы и народы: Современные этнические и расовые проблемы. Ежегодник. Вып.4. -М.: "Наука", 1974. - С. 13.
4. Корнилова А.А., Джаманкулова Г.К., Орнамент в архитектуре Казахстана. // 1 (59) Алм.: «Вестник», 2016. - С. 23-26.
5. Ергалиева Р.А. «Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана» Астана, 2007.
6. <https://articlekz.com/article/20559>.

РАЗВИТИЕ ФОРТЕПИАННОГО ИСКУССТВА В КАЗАХСТАНЕ

Зарождение фортепианной музыки в Казахстане относится к 30-м годам XX века. Сложный процесс выработки собственного отношения и овладения жанровым многообразием профессиональной музыки еще не завершен. Произведения композиторов Казахстана привлекают тем, что в большинстве своем колоритны, «сотканы» из народных мелодий и напевов, а зачастую имитируют звучание традиционных музыкальных инструментов.

Богатейшие ритмы, своеобразный эпос казахского народа, ладовая основа – все это нашло применение в фортепианных произведениях. Изучение их должно помочь начинающему пианисту, с одной стороны, показать музыку своего народа, близкую их звуковому восприятию, а с другой – ознакомиться с чрезвычайно многообразными, подчас сложными явлениями музыкального искусства нашего времени.

Фортепианное творчество композиторов Казахстана, как и любой жанр отечественной академической музыки, имеет глубокую национальную основу. Основа национального стиля отечественной композиторской школы, по мнению У.Р.Джумаковой, заключается в следующих особенностях казахской традиционной музыкальной культуры:

1. Мелодико-тематический материал национального наследия.
2. Тембро-звуковые свойства казахских инструментов и народной манеры пения, образующий «слой национального звучания».
3. Особенности поэтической речи, в традиционной казахской культуре неотделимые от музыки.
4. Особенности музыки, связанные с отражением национального мировосприятия, миропонимания и мироощущения.

Ранний этап развития фортепианной музыки для детей Казахстана — период обработок — характеризовался накоплением музыкального материала, его осмыслением. Его зарождение в Казахстане неразрывно связано с именем А. Затаевича [1].

Собранные и записанные им народные мелодии положили начало созданию огромного количества транскрипций, обработок для фортепиано, немало пьес, предназначенных для детей.

Жанр фортепианной миниатюры занимает важное место в творчестве композиторов республики. Первые фортепианные произведения в Казахстане написаны в 20–30-е годы XX столетия именно в виде миниатюр. Это фортепианные обработки казахских народных мелодий, созданные А.В.Затаевичем. В 1925–1930 гг. были изданы пять сборников «Казахские песни в форме миниатюр на народные темы», в которые вошло 75 пьес. Для своих обработок А.В.Затаевич выбирает наиболее яркие в лирическом отношении казахские песни. Среди них: «Қараторғай», «Екіжірен», «Қызылбидай», «Жайдарман», «Айнакөз» и многие другие. Обработкам А.Затаевича присуща программность: они отражают содержание, образность казахских песен.

Фортепианные переложения А.Затаевича относятся к раннему этапу развития казахской фортепианной музыки. Форма пьес основана на двухкратном повторении куплета песни, при этом мелодия не изменяется, но обновляются фактурные и гармонические приемы. В некоторых обработках композитор выходит за рамки прямого цитирования мелодии, творчески переосмысливает национальные традиции.

Вслед за А.Затаевичем к жанру детской фортепианной музыки обращались практически все композиторы Казахстана. Первоначально это была плеяда русских советских авторов, среди которых Е.Брусиловский, Д.Мацуцин, В.Великанов, Е.Зингер, Б.Ерзакович, А.Гуревич, а в 40-е и 50-е годы отдельные фортепианные произведения для детей создают и национальные композиторы – А.Жубанов, Б.Байкадамов, С.Мухамедьяров, К.Куатбаев, Б.Джуманиязов и другие.

Вышеназванных композиторов, при всем различии авторского почерка, объединяет одно – стремление сохранить древний напев. Специфика национального материала подсказывала отношение к отбору средств фортепианного изложения

Выявляются и два типа обработок, обозначенные еще А.Затаевичем в его «Детском альбоме». Характерным для последующего периода развития фортепианной музыки для детей стало усиление внимания композиторов Казахстана к европейским формам творчества. Мы почти не обнаруживаем в сочинениях цитат в качестве «элемента авторской речи». Композиторы нередко сочиняют мелодии в народном духе, используя фольклорную модель. В качестве примера можно назвать инвенции Е.Брусиловского, И.Дубовского, фугу Б.Ерзаковича [2].

Композиторы пробуют свои силы в жанре сонатины – Б.Ерзакович, Н.Мендығалиев, Л.Хамиди. Создаются инструктивные этюды Е.Брусиловского, К.Куатбаева. Используются такие танцевальные

европейские жанры – полька, мазурка, вальс, марш – Д.Мацуцин, И.Аубакиров, Н.Мендыгалиев, Е.Ерусилковский, Б.Джуманиязов.

Значительно возрос композиторский профессионализм, определились направления творческого поиска. В основном завершился и процесс становления казахской национальной композиторской школы. Процесс этот в республике включает и творчество композиторов Казахстана, так называемой европейской ориентации, представленной главным образом русскими авторами. Наиболее ярко выражена эта тенденция в сочинениях А.Исаковой, В.Новикова, Ж.Дастенова.

При рассмотрении творчества этих композиторов неизбежно встает проблема влияний, приверженности тому или иному стилистическому направлению русской и европейской фортепианной музыки для детей. Первостепенный интерес представляют произведения фольклорного стиля. Отнесем к ним сочинения Н.Мендыгалиева, К.Дуйсекеева, Б.Кыдырбековой, Б.Баяхунова, Б.Аманжолова. В их творчестве происходит трансформация жанров европейской традиции.

Суть в том, что последние обретают новый звуковой облик, поскольку сочинения названных авторов основаны на музыкальном словаре родного народа. Характерным для этого направления в рассматриваемый период фортепианной музыки является углубленное проникновение и национальные традиции.

В начале XIX века в казахскую степь фортепиано как инструмент, прошедший все стадии своего развития и усовершенствования в Европе, пришел практически в нынешнем состоянии. Если в европейских условиях введение фортепиано в обиход проделало достаточно длительный эволюционный путь, то в реалиях казахской культурной среды данный процесс носил скачкообразный характер. Аристократические круги Казахского ханства, бывшего в ту пору колонией царской России, перенимали ценности своего «соседа».

Известны факты, что в наиболее состоятельных семьях имелись европейские музыкальные инструменты. Так, в семье знаменитого кюйши Даулеткерей было фортепиано. В ханском дворце Даулеткерей могли поразить и роскошь обстановки, и незнакомый ему быт. Здесь вместо народных инструментов звучал рояль, на котором в присутствии знатных гостей играла ханша Фатима.

Таким образом, фортепиано как информационный носитель новой системы музыкального мышления представил ранее не знакомое для казахского слушателя музыкальное восприятие. В данном случае этот инструмент стал своеобразным «двигателем» музыкального европейского образования, и в этом проявилась его ключевая роль в дальнейшем формировании музыкальной культуры страны. Благодаря достигнутому на сегодняшний день фортепианная музыка звучит повсеместно: со сцен концертных залов нашей страны, на уроках специального фортепиано, на занятиях фортепиано среди учащихся различных специальностей в учебных заведениях искусства всех уровней.

На сегодняшний день отечественная фортепианная музыка представлена во всех жанрах: детская фортепианная музыка, концерты, сонаты, вариации, полифонические произведения и миниатюры.

В развитии фортепианных жанров наблюдается этап переосмысления, связанный с общемировыми процессами глобализации. Национальная композиторская школа на рубеже веков отличается поиском новых путей соединения национального начала и достижений мировой академической музыки. Композиторы овладевают современной композиторской техникой, используют метод полистилистики, комбинируя элементы и структуры разных систем, стремятся к синтезу традиционных и новых средств.

В результате этого формируется авторский тематизм, основанный на традициях музыкальной культуры Казахстана. В этой связи фортепианная музыка композиторов Казахстана отражает ведущие мировые тенденции в области композиторского творчества и ключевые психологические установки эпохи – направленность на творчество, самопознание, интеграцию.

При этом следует подчеркнуть, что фортепианная музыка композиторов Казахстана отличается глубокой национальной основой. Синтез национального и общемирового в отечественной фортепианной литературе вызывает особый интерес у западных ценителей музыки.

Так, творчество композиторов Казахстана неоднократно высоко оценивалось зарубежными критиками на различных концертах, конкурсах, фестивалях. В отечественной фортепианной музыке особенно широко представлен жанр миниатюры, являющейся «музыкальной лабораторией» формирования авторского стиля, стимулом развития творческих идей композиторов.

К жанру фортепианного концерта обращались Н.Мендыгалиев, Г.Жубанова, Б.Баяхунов, А.Серкебаев, Т.Кажгалиев, Е.Серикжан, Г.Узенбаева, А.Сагат. Для жанра фортепианного концерта характерно, преимущественно, стремление к одночастности, использование отличительных черт кюятокпе [3].

К жанру фортепианной сонаты обращались Г.Жубанова, Б.Баяхунов, К.Дуйсекеев, А.Меирбеков, Г.Секеев, А.Абдинуров. Принципиальным отличием жанра сонаты является воплощение основных тенденций времени: стремление к философскому осмыслению действительности, углубление общечеловеческого в содержании произведений.

На рубеже веков в творчестве казахстанских композиторов продолжили развитие произведения крупной формы – жанры вариации, рондо, фантазии, рапсодии.

К созданию полифонических произведений обращаются А.Романов, Ж.Дастенов, Л.Мельникова, Абдинуров А., Оренбургский А. и др.

Циклы фортепианных пьес были созданы Г.Жубановой, А.Исаковой, Б.Кыдырбек, С.Абдинуровым, Д.Останьковичем и др.

Фортепианной музыки отечественными авторами написано немало. Многие фортепианные произведения известны за пределами республики. При этом следует подчеркнуть, что начальный этап формирования независимого государства по объективным причинам негативно отразился на творческой активности Союза композиторов. В этот непростой для страны период огромную заслугу по сохранению и преумножению фортепианного репертуара республики сыграли педагоги Алматинской консерватории.

Огромную работу по изданию и пропаганде современной отечественной фортепианной литературы проводит Союз композиторов Казахстана совместно с преподавателями Казахского национального университета искусств – организаторами Центра творческих инициатив «Artaspect». Так, вышли в свет циклы детских пьес Б.Кыдырбек, С.Абдинурова, Д.Останьковича и др.

Силами преподавателей Казахской национальной академии искусств имени Т.Жургенова и Союзом композиторов Казахстана издано учебно-методическое нотное пособие, включающее ранее не опубликованные фортепианные произведения конца 1970-х годов начала 2000-х годов. В этот сборник вошли произведения Б.Кыдырбек, Т.Андосова, А.Калиевой, В.Строгицкого-Пак, А.Оренбургского, А.Токсанбаева, К.Дуйсекеева, Т.Кажгалиева.

Фортепианная литература в открытом доступе представлена на официальном сайта композиторов Казахстана. Так, дочерью А.П.Исаковой Галиной Петровой совместно с организаторами международного конкурса пианистов создан «Клуб Аиды Исаковой», где представлено 6 фортепианных циклов для детей и свыше 20 произведений.

Сайт Д.Останьковича представлен такими произведениями как переложение кюя Курмангазы «Бозқаңғыр», фортепианный цикл для детей «Музыкальная радуга» и другие.

На сайте Оренбургского А.А. имеются полифонические произведения автора, 118 миниатюры, фантазия для фортепиано.

Авторские нотные издания содержит официальный сайт О.Переверзева, пианиста, композитора, с особой одухотворенностью создающего обработки казахских народных песен, экспериментирующего сочетанием народных инструментов и фортепиано. Это – три опуса пьес, казахская рапсодия для 2-х фортепиано и другие.

Издана фортепианная литература современных молодых авторов. Опубликованы сочинения Айгерим Нуралиевой и Адильжана Толыкбаева. Их пьесы привлекают программностью, новизной музыкального языка – мелодикой, ритмом, оригинальностью средств выражения.

На начальном этапе обучения детей игре на фортепиано особой популярностью пользуются сочинения Алиби Абдинурова. Так, опубликованный в 2008 г. «Фортепианные циклы для детей» А.Абдинурова отличаются, по мнению редактора Л.В. Латышевой, ясностью образов и настроений, современным музыкальным языком.

Приподдержки Фонда Первого Президента в 2008 году выходит сборник фортепианных произведений молодых композиторов Казахстана, куда вошли уже известные не только в стране, но и за рубежом композиторы: А.Сагат, А.Абдинуров, Ғ.Секеев, О.Несіпханов и др.

В 2011 году опубликован нотный сборник «Ағым», куда вошли фортепианные сочинения преподавателей и студентов Казахского национального университета искусств: С.Еркимбекова, С.Абдинурова, Д.Останьковича, А.Таниева, Е.Терехиной, Е.Балакший, С.Галиевой, А.Андырбаева. Особый интерес вызывают представленные в сборнике творческие биографии композиторов.

Однако эти издания не покрывают всю потребность в обновлении фортепианного педагогического репертуара современными произведениями отечественных авторов. Фортепианная музыка композиторов Казахстана является обязательной в программах различных конкурсов, проводимых в республике.

Следует подчеркнуть, что фортепианной музыкой композиторов Казахстана интересуются музыканты за рубежом. Польских пианистов заинтересовали «Казахские танцы» М.Тулбаева, московских музыкантов – прелюдии Т.Кажгалиева и цикл прелюдий «Ева» Г.Жубановой. Особо популярна в Литве казахская народная песня «Япырай» в обработке А.Толыкбаева.

Фортепианная музыка композиторов Казахстана исполняется пианистами на всех этапах обучения, начиная от музыкальных школ до развернутых виртуозных пьес и произведений крупной формы в программах вузовской подготовки специалистов. Отечественная фортепианная музыка является обязательным требованием программы академических прослушиваний учащихся, государственных экзаменов на всех этапах обучения, при поступлении в музыкальные учебные заведения республики.

Таким образом, фортепианная музыка отечественных авторов занимает достойное место в мировой фортепианной литературе. Демонстрирующая высокие результаты пианистическая школа Казахстана, а также ее активная конкурсная жизнь способствуют популяризации творчества отечественных авторов как на родине, так и за рубежом.

Список литературы

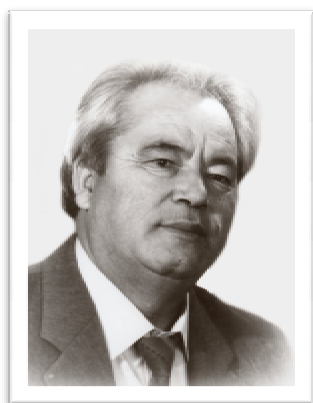
1. Дюсенбаева А.Ж. Предпосылки и зарождение фортепианной музыки в Казахстане. Культурология и искусствоведение: материалы международной науч. конф. Пермь: Зебра, 2015.
2. Ерзакович Б. Сборник «Фортепианные пьесы композиторов Средней Азии и Казахстана». Вып. I. Алма-Ата: Өнер, 1982.
3. Мухитова А.К. Проблемы развития жанров фортепианного концерта и сонаты в творчестве композиторов Казахстана. Известия НАН РК. Серия филологическая. – 2007. – № 1.

ӘОЖ 78.071.1 (574)

Рахимова Ж.А., Молдағайынова А.А.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

«АЯУЛЫМ, АРМАНЫМДАЙ АСЫЛЫМ ЕҢ...» ЭНШІ-КОМПОЗИТОР ӘШІР МОЛДАҒАЙЫНОВ

(1937 – 2005)

Қазақстан Композиторлар одағының мүшесі Әшір Молдағайынов егемен еліміздің кәсіби өнерінде өзінің қайталанбас қолтаңбасымен ерекшеленеді. Энші, музыкатанушы, композитор Әшір Самиғоллаұлы 20 жыл бойы Абай атындағы мемлекеттік опера және балет театрында белді опералық партияларды айтатын баритон дауысты алдыңғы қатарлы энші болып абыройлы қызмет атқарды. Қазақстанның көптеген облыстарында және шетелдерде гастрольдік сапарлармен халыққа өз өнерімен танылды.

Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарында қалың тарихы бар Ақжайық өңірінің мәдени-рухани өмірінде ұлттық тұрғысынан оң өзгерістер кең өріс алды. 90-жылдардың басында Орталықтан кәсіби тұрғыда шыңдалған, республикамызға танымал бір топ музыка өнері майталмандары келіп, өңіріміздің рухани өміріне жаңа леп әкеледі. Тағдырдың бұйырғаны солай болар, композитор Әшір Молдағайынов,

энші Жұмағаным Рахимова, дирижер Қырымгерей Қажымов, күйші Тұяқберді Шәмелов, дирижер Еркін Нұрымбетов, қобызшы Жамиля Нұрымбетова, сонымен қатар қазіргі кездегі республикаға танымал режиссерлар Мұрат Ахманов, хореографтар Айсұлу Жолтаева, Айгүл Кулбекова сынды қайраткерлер Ақжайық өңірі мәдениетінің көркейуіне күш-жігерін аямай, орасан зор еңбек атқарды. Ал, осы үлкен ұжымының көшбасшысы, ақылшысы, көркемдік жетекшісі, жастарға өнерде, өмірде жол сілтеуші, компас боларлықтай қызмет атқарған тұлға – композитор Әшір Молдағайынов еді.

Әшір Молдағайынов 1937 жылы 10 ақпанда Жамбыл облысының Бесағаш атты ауылында дүниеге келген. Еңбек жолын Павлодар облысының Ертіс ауылында жұмысшы ретінде бастады. 1957 жылы Мәскеу қаласында өткен Бүкіл әлемдік жастар мен студенттер фестиваліне Абайдың «Айттым сәлем, Қаламқас» атты әнімен қатысып, Алтын медальды жеңіп алады. Кейін, Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясында вокал өнерінен КСРО халық әртісі Роза Жамановадан, Киев консерваториясының вокал профессоры Леонтиявадан дәріс алады. Өнер қайраткерлері: Құрманбек Жандарбеков, Ермек Серкебаев, дирижерлар Фуат Мансуров, Төлепперген Абдрашев, Шамғон Қажғалиев, Нұрғиса Тілендиев сынды тұлғалармен өмір бойы адами достық қарым-қатынаста, шығармашылық байланыста болды.

Әшір Молдағайынов өткен ғасырдың 60-жылдарындағы композиторлық шоғыр: Әбілахат Еспаев, Шәмші Қалдаяқов, Әсет Бейсеуов, Мыңжасар Манғытаев, Ескендір Хасанғалиев сынды қайраткерлермен замандас, тағдырлас болды. Әшір Молдағайынов әндер мен романстардың, күрделі симфониялық формадағы 300-ге тарта музыкалық шығармалардың авторы. Оның шығармаларын Қазақстанның кәсіби ұжымдары мен жеке орындаушылары, теледидар мен радиодан шырқады, музыкасы спектакльдер мен кинофильмдерде орындалды.

Композиторды тыңдаушы халыққа жарқ етіп, кең көлемде таныстырған Халық Қаһарманы орденінің иегері, КСРО артисі, Қазақстан Республикасының халық артисі Роза Бағланованың орындалуындағы Еслям Зікібаевтің «Аяулым, арманымдай асылым ең» әні жас композитордың бағын жандырып, республика жұртшылық көлеміне танымал етті. Міне, осы кезден бастап Әшір Молдағайыновтың композиторлық бағы, атағы шыға бастайды. Әшекең бұл әнді өзінің бойтұмары деп есептейтін. 1966-1984 жылдарда автордың «Аяулым, арманымдай асылым ең» әнімен Қазақ теледидары өзінің бағдарламаларын бастайтын еді. Композитор қаламынан туындаған «Невада-Семей», «Астана-мәңгі жас қала» атты әндері қазірде эншілер репертуарының төрінен орын алып, халықтың сүйіп айтар

әндері. Ал оның көптеген симфониялық поэмалары, сюиталары, ән-романстары «Сәулетті Қазақстаным», «Аққуым, ұмытпа мені», «Алғашқы қоңырау» сынды жинақтарында жарық көрді. Әшір Молдағайынов әндерін мазмұны тұрғысынан үлкен екі топтама жіктеуге болады: біріншісі, балаларға арналған, ал екіншісі, Отан тақырыбы. Композитор қолтаңбасын даралайтын марш екіні оның шығармаларын пафостық көңіл-күй мен оптимистік сезім тұрғысында үндетеді.

1989 жылы Алматы қаласы Жамбыл атындағы филармония әншілерімен қазақ музыкасын насихаттау мақсатында алғаш рет лекторлық топ құрып және сол жылы ол Алматы облысы бөлімінің Қазақстан музыкалық қайраткерлер одағын басқарды. 1990-1993 ж.ж. Алматыда жетекші музыкалық ұжымдар, белгілі әртістер мен акындардың қатысуымен композитордың төрт шығармашылық кештері өтіп, Ш.Айманов атындағы киностудияда екі музыкалық телефильм түсіріледі.

Композитор бірден музыкадағы күрделі жанрларға мойынсұнып, қаламының ұшынан «Жайық таңы» және «Нарын гүлі» атты симфониялық поэмаларын дүниеге әкеледі. Оның алғашқысы Ақжайық өңірінде жазылған «Нарын гүлі» поэмасы халық батыры Мәншүк Мәметованың қаһармандық ерлігіне арналған. Батыс Қазақстан акындарының шығармашылығын тереңнен зерттеп, Жұбан Молдағалиев, Қадыр Мырза Әлі, Ақұштап Бақтыгереева, Жанғали Набиуллин, Айтқали Нәріков, Ботагөз Баймұқановалардың поэзиясы оның шығармашылық шабытына дем беріп, көптеген аса ән мен романс жазылды. Қазыргі күнде ҚР еңбегі сіңірген әртістер Жұмағаным Рахимова, Қанатқали Қожақов, Сәуле Таудаева, ҚР еңбегі сіңірген мәдениет қайраткері Сағадат Рахметжанов, Мұрат Әмірханов, Республикалық және Халықаралық конкурстардың лауреаттары Ақмарал Ахметова, Марат Сарбөпеев, Ақсұлу Жұмалиева, Дастан Есентеміров, Жаңылсын Хасанова, Майра Хайдарова, Еркін Өтегенов және т.б. нақышына келтіріп орындауда. Сонымен қатар, Оралда ол Петербургтің ақыны Владислав Ирхиннің сөзіне жазылған хор, симфониялық оркестр және жеке орындаушыларға арналған «Кленовая ветвь» Реквиемін және вокалдық цикл «Петербургские зори» шығармаларын туындатты. Шығарманың премьерасы Алматы, Орал, Астрахань, Саратов, Самара, Оренбург қалаларында өте сәтті өтті. Үлкен вокалдық орындаушылықты талап ететін туындының басты партияларын облысымыздың жетекші әншілері орындады. Жалпы, Реквиемнің тарихына үңілсек, ол – көп бөлімді, жеке орындаушылармен симфониялық оркестр орындалатын қайғылы шығарма. Қазақстанның Еңбек Ері, профессор Еркеғали Рахмадиев Мұхтар Әуезов рухына арнап поэма-реквием жазды. РФ композиторлар одағының хатшысы А.Петровпен келісім-шарт жасалып, Әшір Молдағайыновтың концерттері Санкт-Петербург қаласында өтуі керек еді... Амал қанша сұм ажал мұндай мерекелі сәттерді оған бұйырпады. Ә.Молдағайыновтың «Кленовая ветвь» реквиемі – өмірінің соңында шығарылған туынды. Яғни, кемелденген автордың айтар қорытынды сөзі.

Ғұмырында Ә.Молдағайынов шәкірт тәрбиелеуде, өзінің таланты мен кәсіби біліктілігін өскелең ұрпаққа бағыттауға күш-жігерін аямаған жан еді. 1993 жылдан бастап қоныс аударып, Батыс Қазақстан Орал қаласы, М.Өтемісов атындағы өнер институтында жұмыс жасап «Дауыс қою» пәнінен дәріс берді. Аталған институттың «Музыкалық білім беру» кафедрасының жоғарғы курс студенттеріменен Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсынан үзінді қойып, есеп беру концерттерде сәтті орындалып, көрермендер көңілінен шықты. Осының айғағы ретінде әншілердің дауысын қоюына арналған Білім және ғылым министрлігі ұсынысымен жарық көрген «Уроки музыки и пения» атты жинағы дәлел бола алады.

2017 жылы Қазақстан композиторлар Одағының мүшесі, әнші-композитор Әшір Молдағайынов 80 жасқа толар еді. Ән мұрасын насихаттап, ұрпақтан - ұрпаққа жеткізу, талантты жастар арасынан жаңа есімдерді таныту, шығармашыл тұлғалардың қалыптасуына ықпал етуіне орай, Батыс Қазақстан облысының әкімдігі және Батыс Қазақстан облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының қолдауымен, Облыстық филармонияның үлкен концерт залында Ә.Молдағайынов атындағы І-республикалық вокалистер байқауы өтті.

2019 жылы Орал қаласында Әшір Молдағайынов атындағы ІІ Республикалық вокалистер конкурсы оздырылды. «Ақжайығым – ақ еркем» (өлеңі: Айтжан Байғожаевтікі), «Сәулетті Қазақстан» (А.Байғожаев), «Орал вальсі» (Ғ.Сейтақ), «Ұстазым» (Н.Әлімқұлов), (Қай ауылда жүрсін сен?!» (Қ.Бектұрсынұлы), «Қалай саған жан сырымды ашамын» (Қ.Мырза Әлі), «Сағынышым аманбысың?!» (Т.Молдағалиев), «Әлди ботам, әлди-ай» (Ә.Молдағайынов) әндері мен «Айша бибі-Қарахан» операсынан (либреттосы Бақтияр Әбділдаевтікі) «Айшаның арманы» романсын осы жолдар авторы қазақ халық аспаптары оркестріне арнайы өңдеп түсіріп, аталған шарада Дәулеткерей атындағы оркестрдің сүйемелдеуінде қазылар алқасының мүшелері мен конкурс талапкерлері жоғары деңгейде орындады.

Тараз қаласының 2000-жылдығына ірі монументальды жанрыда «Айша Бибі – Қарахан» (либреттосы тараздық акын Бақтияр Әбділдаевтікі) операсын жазып, туған жер алдында азаматтық борышын орындады. Операда композитордың музыкалық стилінің кең диапазонын, күрделі ладтық құрылымдарын, интонациялық серпінділік айқындалса, ал мәтіндеріне тақырыптық ауқымдылық және терең мазмұндылық тән. Бұл опера тарихи трагедия. Қожаның ұрпағы Айша Бибі туралы дастан. Самарқанд шаһары мен Тараз шаһарының маңайында болған оқиға. Аса өзенінің жағасында Айша Бибі мавзолейі тұр. Бұл опера Тараз қаласының 2000-жылдығына арналады.

Қазақ халқының дәстүрлі әуені – рухани мұраның ең бай қазынасы, ал артында өшпестей мұра қалдырған әнші-композитор Әшір Молдағайыновтың туындылары келер ұрпағымен бірге жасап, еліміздің бақытты болашағына аяқ басып келе жатыр.

Қазақстан Композиторлар Одағының мүшесі, әнші Ә.Молдағайыновтың шығармалары:

Туған жерге арналған шығармалары:

1. Ә. Молдағайынов, С. Асанов «Алматының кештері»
2. Ә. Молдағайынов, Б. Тәжібаев «Ақтөбем – жан өлкем»
3. Ә. Молдағайынов, А. Байғожаев «Ақ Жайығым – ақ еркем!»
4. Ә. Молдағайынов, Ғ. Сейтақ «Орал вальсі»
5. Ә. Молдағайынов, С. Қалиев «Тасқала – Жалын, жас қала!» (гимн)
6. Ә. Молдағайынов, А. Байғожаев «Жетісай – таң құсым!»
7. Ә. Молдағайынов, Н. Әлімқұлов «Әсем қалам – Жамбылым»
8. Ә. Молдағайынов, С. Пірманов «Тараз вальсі»
9. Ә. Молдағайынов, М. Ементаев «Айыртау вальсі»
10. Ә. Молдағайынов, С. Пірманов «Аралдан кетті-ау, аққулар...»
11. Ә. Молдағайынов, Б. Имашев «Қызылорда – бақ таңым»
12. Ә. Молдағайынов, Ә. Молдағайынов «Сағынышым, Бесағашым!»
13. Ә. Молдағайынов, Т.Молдағалиев «Алматы – әсем астанам!»
14. Ә. Молдағайынов, Ғ. Сейтақов «Ақсай аспаны»

Ән, романстар:

1. Ә. Молдағайынов, Е.Зікібаев «Аяулым, арманымдай, асылым ең» (романс)
2. Ә. Молдағайынов, Н.Әлімқұлов «Алғашқы ұстазым»
3. Ә. Молдағайынов, Ғ.Сейілжанова «Кеттің солай, түсінбедің» (романс)
4. Ә. Молдағайынов, Қ.Мырзалиев «Сене бер!» «Қалай саған жан сырымды ашамын» (романс)
5. Ә. Молдағайынов, Ә.Нұрғалиев «Сағындым анам, мен сені» (романс)
6. Ә. Молдағайынов, Н.Лушникова «Қайдасың еркем» (романс)
7. Ә. Молдағайынов, Ш.Смаханұлы «Самғашы, самға, қарлығаш»
8. Ә. Молдағайынов, Б.Ақбаев «Таба алмай сені, келемін іздеп»
9. Ә. Молдағайынов, А.Байғожаев «Әкем туралы толғау»
10. Ә. Молдағайынов, Н.Бегалиев «Жағалау қалып барады...»
11. Ә. Молдағайынов, Ғ.Тукай «Әй, мөкатдәс, моңлы сазым»
12. Ә. Молдағайынов, У.Ементаевой «Не забудь меня, не забудь...»
13. Ә. Молдағайынов, А.Бақтыгереева «Сыйлар ем бір өзіңе бар таң нұрын...»
14. Ә. Молдағайынов, А. Бақтыгереева «Есіңе ал»
15. Ә. Молдағайынов, М. Мақатаев «Көгершіндей алдыңа келіп тұрмын»
16. Ә. Молдағайынов «Ойының ба, шының ба?»
17. Ә. Молдағайынов, Қ. Аманжолов «Абайға айтарым» (толғау)
18. Ә. Молдағайынов, Абай «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?!.»
19. Ә. Молдағайынов, Р. Нұрпейісов «Аққу самғауы!» (Ұлы Отан соғысының батыры Мәншүк Маметоваға арналады)
20. Ә. Молдағайынов, А. Байғожаев «Невада - Семей»
21. Ә. Молдағайынов, А. Молдағайынов «Твои глаза»
22. Ә. Молдағайынов, Ә. Асылбеков «Жан ана» (романс)
23. Ә. Молдағайынов, А. Байғожаев «Сағынарым ұстазым!»

Вокалдық цикл «Петербургские зори» сөзі Владислав Ирхиндікі

1. А.Молдагаинов, В.Ирхин «И опять Петербург...» (баритон)
2. А.Молдагаинов, В.Ирхин «Пускай, пускай глумятся Пасквили» (тенор)
3. А.Молдагаинов, В.Ирхин «Как океан рокошующий...» (бас)
4. А.Молдагаинов, В.Ирхин «Во всем была изысканность и гордость...» (сопрано)
5. А.Молдагаинов, В.Ирхин «Ты прости» (сопрано)
6. А.Молдагаинов, В.Ирхин «И ты мне все прости...» (баритон)
7. А.Молдагаинов, В.Ирхин «Благодари» (баритон)
8. А.Молдагаинов, В.Ирхин «Чтоб все звоны и запахи мира!» (баритон)
9. А.Молдагаинов, В.Ирхин «Белые ночи» «Мечты не отнявший, мечты не поправший...» (сопрано)
10. А.Молдагаинов, В.Ирхин «Ни всплеска волн...» «Осенний вальс» (тенор)
11. А.Молдагаинов, В.Ирхин «Надломилась душа, надломилась...» (баритон)
12. А.Молдагаинов, В.Ирхин «Чайка» «Во дни расставанья с тобою до встречи...» (сопрано)
13. А.Молдагаинов, В.Ирхин «Но если я творенье божье...» (тенор)
14. А. Молдагаинов, В. Ирхин «О, как ты мог отринуть чудо?!» (сопрано)

Ақын Владислав Ирхиннің өлеңіне жазылған симфониялық оркестрге, хорға және жеке дауыстарға арналған «Үеңкінің бұтағы» атты реквиемі

1. А сентябрь, как языческий бог... (бас)
2. Я боюсь помечтать о тебе (тенор)
3. Я бы слагал ей песни (баритон)
4. Мне мучиться, безумствовать... (бас)
5. На душе-то, как широко! (тенор)
6. Сорвался раз орел за ласточкой крылатой (баритон)
7. Когда от струн ушли напевы... (сопрано)
8. А недавно так дышалось легко и так пелось... (бас)
9. Не любит, зараза, не любит... (бас)
10. И зажглась кленовая ветвь... (Ты теперь не умрешь...) (баритон)
11. О, как ты мог отринуть чудо? (сопрано)

Әдебиеттер тізімі

1. Молдағайынов Ә.С., Рахимова Ж.А. Уроки музыки и пения. Алматы: МОН, 2007.
2. Кузембай С.А. Қазақ опералары. Алматы: Жібек жолы, 2010.
3. Жубанов А.К. Замана бұлбұлдары. Дайк – Пресс. - 2002.
4. Молдағайынов Ә.С. «Сағындым сені Ақжайық» әндер жинағы. Орал, 2005.
5. Молдағайынов Ә.С. «Қимаймын өздеріңді қош деуге де» әндер жинағы. Орал, 2017.
6. Молдағайынов Ә.С. «Алғашқы ұстазым» әндер жинағы. Алматы, 2007.
7. Молдағайынов Ә.С. «Алғашқы қоңырау» әндер жинағы. Алматы, 2007.
8. Молдағайынов Ә.С. «Аққу самғауы» әндер жинағы. Орал, 2000.
9. Молдағайынов Ә.С. «Нарын гүлі» симфониялық поэма. Орал, 2000.
10. Молдағайынов Ә.С. «Кленовая ветвь» реквием. Орал, 2019.
11. Молдағайынов Ә.С. «Петербургские зори» вокалдық цикл. Орал, 2019.
12. Молдағайынов Ә.С. «Айша Биби, Карахан» опера клавиірі. Орал, 2016.

ӘОЖ 78(574.1)

Сатыбалдиев Ж.Б.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

«МЫҢ ТҰЯҚТЫҢ ДҮБІРІ - БІР ТҰЯҚТЫҢ САУСАҒЫ»

Өнер халқымыздың рухани қазынасы, баға жетпес асыл мұрасы. Халықтың тағдыры мен тарихын, мұңы мен қуанышын сипаттайтын, адам жанына сыр, көңіліне жылу ұялататын, алпыс екі тамырын иітетін күй жанрының қазақ халқы үшін орны ерекше. Қазақстанның әр өңірінің дәстүрлі күй өнері өз алдына тұнып жатқан бір тарих.

Қазақтың күйшілік өнерінің байырғы заманнан өркен жайып, ерекше дамыған өлкенің бірі Батыс аймағы, соның ішінде Орал өңірі. Орал өңірі төкпе күй дәстүрі бойынша дамыған ерекше аймақ. Себебі, бұл өңірдің күйшілік мектеп өкілдерінің барлық туындылары төкпе стилінде ғана туындап, дамыған. Орал өңірінің күйшілік дәстүрінің көрнекті өкілдері Күй атасы – Құрманғазы, күй анасы – Дина және Дәулеткерей, Мәмен, Сейтек, Қали, Оқап секілді дәулескер күйші бабаларымыз. Осындай ұлы бабаларымыздың күйлерін тыңдап өскен, халық арасында саусағының желі бар күйшісі атанып кеткен Тұяқберді Қажыгерейұлы Шамелов биыл 71 жаста.

Тұяқберді Шамелов 1951 жылы 6 қыркүйекте Батыс Қазақстан облысы, Бөкей ордасы ауданының Құрманғазы ауылында дүниеге келген. Төрт жасар кезінен сол өңірдегі атакты күйші Аманғали Иманмағзомұлынан домбыраны қалай ұстауды үйренеді. Әбекен де уақыт өткен сайын жас баланың құлағына домбыра үнін құйып, бара-бара шыңдап үйрете бастайды. Тұяқберді ағамыздың маңдайына тағдыр күйші болуды осылайша жазыпты. Құрманғазы атындағы академиялық ұлт аспаптар оркестрінің құрамында өнердегі еңбек жолын бастап, ұлтымыздың ұлылығы мен даналығын күдіретті күймен күмбірлеткен, киелі қазақтың домбырасын 40 жылдан астам жанына серік еткен Т.Шамелов саналы ғұмырын оркестрге арнап, қатардағы домбырашыдан жеке домбырашы деңгейіне көтеріліп, бас концертмейстер, өмірінің соңына дейін оркестрдің көркемдік жетекшісі қызметін атқарып келген болатын.

Т.Шамелов қазағымыздың мұңы мен сырын жырлаған әйгілі академиялық ұлт аспаптары оркестрі ұжымымен дүниенің төрт бұрышын түгел шарлап, ұлттық музыка өнерінің мәртебесін жоғары ұстап, абыройын әлемге танытып, қазақтың рухты музыка шығармаларын әлемге паш етті.

Орал қаласындағы Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, ұстаз Тұяқберді Шамелов бірнеше жылдар бойы университет және Құрманғазы атындағы Орал саз колледжі студенттеріне дәріс беріп күй өнерінің қыр-сырын үйретуге зор үлес қосты. Мемлекеттік емтихан комиссиясының төрағасы болды. Сырлы өнеріміздің көсегесін көгертіп, ұрпақтан ұрпаққа жалғастыра беру – мерейлі парыз деп ұғынған Т.Шамелов, тек күйші ғана емес, ол көптеген әндердің авторы. Мысалға: «Туған жер», «Ауылым – алтын бесігім», «Жастық дәурен», «Домбыра», «Алғашқы махаббат», «Арманда кеткен ағалар», «Ақын жүрек ән жүрек», «Таластың сәлемі» және т.б. әндері бар.

Батыс Қазақстан облысында Қазақстанның Халық әртісі, «Құрмет» орденінің иегері, профессор, күйші-композитор, лирикалық әндердің авторы Тұяқберді Шамеловтың 70 жылдығына орай ұйымдастырылған іс шаралар Республика көлемінде аталып өтті. Атап айтсақ 6 қыркүйек күні Т.Шамеловтың туған күнінде елордамыз Нұр-Сұлтан қаласының қазақ оркестрімен «Сыр тұнған, сырбаз жүрегің» атты еске алу кеші аталып өтті. Одан кейін туған өңірі БҚО Жаңақала ауданынан бастау алды. Күйші кесенесінің басында құран бағышталып, Жаңақала аудандық мәдени демалыс орталығының ұйымдастыруымен еске алу шарасы өткізілді.

Сондай-ақ БҚО өңірлік коммуникация алаңында Тұяқберді Шамелов атындағы І-республикалық әншілер мен домбырашылар арасындағы конкурсқа байланысты брифинг өтті. Брифингке БҚО Мәдениет басқармасы басшысы С.Т.Дүйсенов, Ғ.Құрманғалиев атындағы облыстық филармония директоры А.Т.Қажығалиев, Дәулеткерей атындағы қазақ халық аспаптары оркестрінің көркемдік жетекшісі, бас дирижері Е.Ш.Нұрымбетов қатысты.

10-11 қыркүйек күндері Ел Тәуелсіздігінің 30 жылдығы мен рухани жаңғыру бағдарламасы аясында, күйші-композитордың шығармашылығын насихаттау мақсатында, Батыс Қазақстан облысы әкімдігінің және облыстық мәдениет басқармасының қолдауымен, Ғ.Құрманғалиев атындағы облыстық филармониясының ұйымдастыруымен Тұяқберді Шамелов атындағы І-республикалық әншілер мен домбырашылар арасындағы конкурсына ұласты.

Конкурстың мақсаты – төл аспабымыз – домбыраға деген қызығушылықты арттырып, жастар арасында оң көзқарас қалыптастыру. Еліміздің түкпір-түкпіріндегі домбырашылардың репертуарын күйлерімен толықтыру. Т.Шамеловтың шығармашылығын келер ұрпаққа жалғастыру, елдің рухын биіктетіп, әндері мен күйлерін халыққа кеңінен насихаттап, жас таланатты орындаушылардың жаңа есімдерін ашу болып табылады.

Аталмыш конкурсқа Республикамыздың өзге облыстары мен Орал қаласы және БҚО аудандарынан 30 үміткер ән және күй жанры бойынша қатысып, бақтарын сынады.

Конкурста белгілі дирижер, қазылар алқасының төрағасы, ҚР еңбек сіңірген қайраткері, «Парасат» орденінің иегері, - А.Т. Жайымов, қазылар алқасының мүшелері ҚР еңбек сіңірген қайраткері, Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының Құрметті профессоры, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық оркестрінің дирижері - Ж.Бекентұров, ҚР еңбек сіңірген қайраткері, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығының лауреаты, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық оркестрінің көркемдік жетекшісі, күйші - Б.Мықтыбаев, «Құрмет» орденінің иегері, ҚР мәдениет саласының үздігі, Дәулеткерей атындағы қазақ халық аспаптары оркестрінің жетекшісі, бас дирижері, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығының лауреаты-Е.Ш.Нұрымбетов, Халықаралық және Республикалық конкурстардың лауреаты, Жамбыл атындағы Қазақ мемлекеттік филармониясының солисті – Ф.М.Кубиев, ҚР еңбек сіңірген артисі, Ғ.Құрманғалиев атындағы облыстық филармониясының әншісі - Ж.Ә.Рахимова, ҚР «Мәдениет саласының үздігі», «М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің доценті, «Дәстүрлі музыкалық және өнер» кафедрасының меңгерушісі, әнші-композитор - Қ.Л.Қисметов, ҚР еңбек сіңірген қайраткері, Ғ.Құрманғалиев атындағы облыстық филармониясының әншісі - Ж.Хасанова төрелік етіп, жеңімпаздарды анықтады.

Атап айтқанда, күй жанры бойынша Қайрат Жұмағалиев (Жылой ауданы, Құлсары қаласы) БАС ЖҮЛДЕ, Алматылық Ақылбек Бектасов бірінші орын, Сүндет Абдулжаббаров (Шымкент қаласы), Жәнібек Жәмиев (Атырау қаласы) екінші орын, Тұрлыхан Абуханов (Орал қаласы), Мұхит Мукен (Талдықорған қаласы), Базарбаева Назерке (Атырау қаласы) үшінші орынға ие болды. Сондай - ақ, Атыраулық Нұрлыбек Нәжекенов дипломант атағымен, Тұяқберді Шамелов атындағы арнайы жүлдемен Алматылық Нұрғали Әшімхан марапатталды. Ал, ән жанры бойынша Оралдық дуэт Дастан Есентеміров пен Ернар Өмірәлі БАС ЖҮЛДЕНІ қанжығаларына байласа, Алматылық Әсем Әубакирова бірінші орын, Шымкенттік Өсербай Бөріханов, Оралдық Айбек Тұрарбеков екінші, Райымбек Каримов (Жәнібек ауданы), Жанаргүл Қуанышева (Бөкейордасы ауданы) үшінші орынды жеңіп алды. Дипломант атағымен Қаратөбелік Таңат Жексенбаев, «Көрермен көз айымы» номинациясымен Гүлсезім Қуанышқалиева (Бөрлі ауданы), Тұяқберді Шамелов атындағы арнайы жүлдемен Хибашев Аңсаған (Шыңғырлау ауданы) марапатталды.

Шара барысында Тұяқберді Шәмеловтың шығармашылық мұрасын дәріптеу мақсатында БҚО мәдениет басқармасы және облыстық филармонияның қолдауымен «Тұяқберді Шәмеловтың шығармалары» атты партитуралар жинағы жарық көріп, тұсауы кесілді. Жинақ авторы – Дәулеткерей атындағы қазақ халық аспаптары оркестрінің жетекшісі, бас дирижері, Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығының лауреаты - Еркін Нұрымбетов. Марапаттау рәсімі Тұяқберді Шәмеловтың 70 жылдығына арналған «Әуелеп өткен саз ғұмыр» атты Республикалық әншілер мен домбырашылар конкурсының гала-концертімен жалғасты. Шараға арнайы Тұяқберді ағамыздың зайыбы – Жансәуле Рахметқызы Шамелова, Тұяқберді Қажыгерейұлының қарындасы – Гүлдана Нәсіпкерейқызы қатысты. Шарада Мәдениет және спорт вице-министрі Н.Дәуешовтың атынан зайыбы Жансәуле Шамеловаға құттықтау хат табыс етілді.

Конкурс барысында Т.Шәмеловтың кіндік қаны тамған жері Бөкей Ордасы ауданы, Саралжын ауылында күйші-композитордың бюсті ашылды.

Т.Шәмеловтың өмір мәдениетіне қосқан үлесі өте зор. Соның ішінде Дәулеткерей атындағы оркестрге репертуар жағынан жаңа шығармалар орындалуына көп үлес қосты. Биыл Тұяқберді Шәмеловтың қайтыс болғанына 10 жыл. Еске алу шаралары, сынып сағаттары т.б. шаралар облысымызда аталып өтпек.

Бүгінде Тұяқберді Шәмеловтың орындаушылық дәстүрі жан-жақты таралып, кең өріс алып келе жатқандығы көңіл қуантады. Қорыта айтқанда Тұяқберді Шәмеловтың күйлері халқымен бірге мәңгі жасай бермек.

УДК 347.782 (574.1)

Тулегенова С.У., Молдашева Б.А.

*Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ИСТОКИ СТАНОВЛЕНИЯ КАФЕДРЫ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА И ДИЗАЙНА ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ М.УТЕМИСОВА

Современная кафедра «Изобразительное искусство и дизайн» имеет длинную историю, отразившую все изменения, произошедшие не только в высшей школе, но и в государстве и обществе.

Вопрос о необходимости подготовки учащихся к трудовой деятельности, остро вставший в середине 50-х годов прошлого века, потребовал соответствующие учительские кадры, способных вести политехническое и трудовое обучение школьников.

В связи с этим в педагогических институтах открывались специальности по подготовке учителей трудового обучения. В Уральском педагогическом институте им. А.С.Пушкина такие специальности первоначально готовились на специальности «Физика и основы производства», а начиная с 1962-1963 учебного года на специальности «Общетехнические дисциплины и труд с дополнительной специальностью «Физика» с углубленным изучением основ машиноведения с элементами технологии материалов и промышленного производства, автомобиля и электротехники.

Учебную и воспитательную работу со студентами на специальности «Общетехнические дисциплины и труд с дополнительной специальностью «Физика»» осуществляла организованная в 1964 году кафедра «Общетехнических дисциплин».

На базе кафедры «Общетехнические дисциплины» в 1977 году был открыт художественно-графический факультет. Кафедра получила новое название «Черчение и трудовое обучение». С открытием художественно-графического факультета изменился профиль специальности «Изобразительное искусство, черчение и трудовое обучение». В организации учебного процесса, материальной базы факультета и становлении педагогического коллектива большая заслуга принадлежит доценту кафедры Абилову Т.А. Со времени открытия факультета были созданы кафедры: «Рисунок», «Живопись», «Черчение и трудовое обучение», которые в последующие года переименовывались.

Первым преподавателями факультета были к.п.н, доцент Абилов Т.А., к.т., доценты Могилевский Г.М., Беляев В.Н., Абдрахманов А.Б., старшие преподаватели Фокин К.И., Самохвалов В.П., преподаватели Ильясов М.К., Крепица В.Ф., Ларичкина А.Е., Камалов Р.С., Утегенов И.У., учебный мастер Дробышев Н.А.

В связи с нехваткой педагогических кадров были приглашены выпускники КазПИ имени Абая: Хабдоллаев Г.Х. (руководил кафедрой), Мельникова О.С., Темирбаева Г.М., Сабыргалиев М.Т., Тулегенова Р.Р., Тасимова Г.Е., Аманбаев М., Бармешова Д., Алтыбаев С., Жусупов Ж.Н., Прищепная Л.Л. Эти преподаватели приложили немало сил в подготовке и воспитании специалистов.

В 1980-1990гг. многие выпускники факультета работали на кафедрах: Касымов М.К., Изтелеуов Т.С., Касымов Е.С., Дробышев В.Н., Брикс Н.К., Лукпанов Е.Л., Нурғалиева С.Б., Булов О.А., Кульбеков С.Х., Сейтимов А.Г., Моменов Б.М., Исағалиев С.О., Жумағалиев М.Т., Мартикова Т.В., Оразғалиев

К.О., Оразгалиева Р.С., Гомонова Н.М., Алексеева Р.В., Жубаева М.С., Муратов К.К., Байдалиев К.А., Мадиров К.Н., Утешев Е.К., Тастилеуов А., Калиев Н.С.

В 90-е годы кафедра пополнилась преподавателями Досалиев К.Т., Кадыров И., Бактыгулов З.С., Мукашева И.Б., Хамзин Т.А., Молдашева Б.А., Тлеуханов Н.С., Третьякова Л., Марченко Т., Кожасова С., Кенжегалиев С.Е., Жаниярова Т.С., Жусипкали Н.А., Кайнбаева Ж.С., Хахаева С..

В первом ряду: слева направо декан факультета к.п.н., доцент Абилов Т.А., учебный мастер Дробышев Н.А., к.т.н. Могилевский Г.М., заведующий кафедрой Хабдоллаев Г.Х., преподаватели Прищепная Л.Л., Мельникова О.С. Во втором ряду: слева направо преподаватели Исагалиев С.О., Утегенов И.У.

В феврале 2000 года произошло слияние трех вузов в Западно-Казахстанский государственный университет. В структуру университета наряду с кафедрами «Изобразительное искусство», «Технология труда и профессиональное образование» вошла кафедра «Декоративное искусство и дизайн» (заведующая кафедрой Тулегенова С.У., преподаватели Сарманбеков Т.Р., Нурашев Б.У., Бисакаева Н.Ж., Базарбаева А.Г., Давлетова Б.Г., Ворожейкина О.И., Катчекова Ш.Е., Пак Ю.В., Сенгалиева Т.С., Бахитова А.С., Мухамбеткалиева С.М., Хайруллина Н.Н.).

С 2000-х годов были приняты на работу преподаватели: Кульбекова М.С., Жужа С.В., Испанова Т.А., Жулягина Г.В., Капаков Г.Х., Гусманов С.С., Хабадашев Н.А., Амиржанов Н.Е., Кенжина Ж.С., Отаров М.Т., Беккалиева А.С., Абдешев А.Б., Жапакова Ф.С., Есенгалиева А.Е., Искалиева Ш.С., Дюсенбаев А.Ж., Файзуллина Э.Е., Изтелеуова Ж.А., Жумагалиева К.К..

В первом ряду: слева направо заместитель зав.кафедрой, доцент ЗКГУ Хамзин Т.А., заведующий кафедрой, к.ф.н., доцент Сейтимов А.Г., к.п.н., Ворожейкина О.И., доцент ЗКГУ, член СХ РК Мадиров К.Н., старший преподаватель Базарбаева А.К., преподаватели кафедры Бахитова А.С., Беккалиева А.С., Файзуллина Э.Е.

Во втором ряду: слева направо лаборант Бекмачева М.Г., Алманова А.С., преподаватели Дюйсенбаев А.Ж., Кенжина Ж.С., старший преподаватель Молдашева Б.А., к.п.н. Кайнбаева Ж.С., старший лаборант Мажитова Г.Г., преподаватель Мукашева И.Б., к.филос.н. Тлеуханов Н.С., преподаватели Жумагалиева К.К., Муканова А., Искалиева Ш.С., Отаров М.Т., Абдешев А.Б.

В 2008 году произошло объединение кафедр в одну, получившую название кафедры «Художественно-профессиональное образование». В дальнейшем кафедра стала именоваться «Изобразительное искусство и дизайн». В разные периоды кафедрой заведовали к.филос.н., член Союза художников РК Сейтимов А.Г., к.т.н. Утегенов И.У., старший преподаватель Хамзин Т.А. С 2013 года и по сей день руководит кафедрой к.п.н. РФ, старший преподаватель Кайнбаева Ж.С.

В состав объединенной кафедры вошли опытные и молодые преподаватели: к.т.н. Утегенов И.У., к.ф.н. Тлеуханов Н.С., к.п.н. Ворожейкина О.И., КР Мәдениет қайраткері, член союза художника РК, старший преподаватель Сарманбеков Т.Р., член Союза художников, старший преподаватель Мадиров К.Н., член Союза художников РК, старший преподаватель Отаров М.Т., член Союза художников РК, магистр Абдешев А.Б., члены Союза дизайнеров РК, Евразийского Союза РК, магистры Дюсенбаев А.Ж., Хабадашев Н.А., магистры Файзуллина Э.Е., Испанова А.Т., Беккалиева А.С., старшие преподаватели Хамзин Т.А., Молдашева Б.А., Бисакаева М.Ж., Капаков Г.Х., Давлетова Б.Г., преподаватели Базарбаева А.К., Тулегенова С.У., Катчекова Ш.Е., Бахитова А.С., Мукашева И.Б., Жулягина Г.В., Есенгалиева А.А., Пак Ю.В. Вместе с преподавательским составом трудятся такие сотрудники как учебные мастера Кенжегалиев С.Е., Лукпанова А.С., старший лаборант Мажитова Г.Г.

За последние десять лет кафедра пополнилась кандидатами наук, магистрантами. В 2009 году преподаватель Тлеуханов Н.С. защитил кандидатскую диссертацию в КазГУ им. Аль-Фараби. С 2013-2020 гг. успешно защитили магистерскую диссертацию молодые преподаватели Дюсенбаев А.Ж., Искалиева Ш.С., Хабадашев Н.А., Абдешев А.Б., Файзуллина Э.Е., Беккалиева А.А., Сарманбеков С.Т., Джумагалиева В.С., Уташева С.Е., Есенгалиева А.К., Пак Ю.В., Пазылшанова Ж.Н.

Кафедра «Изобразительное искусство и дизайн» являлась выпускающей по специальностям: 5В010700 «Изобразительное искусство и черчение», 5В041700 «Декоративное искусство», 5В042100 «Дизайн». За период работы кафедра выпустила десятки высококвалифицированных специалистов, работающих в различных сферах дизайна, декоративного искусства, производства рекламы, образовательных школах, колледжах города, области, региона, ближнего зарубежья.

В первом ряду: слева направо старшие преподаватели Молдашева Б.А., Капаков Г.Х., заведующая кафедрой, к.п.н., Кайнбаева Ж.С., к.п.н. Ворожейкина О.И., член союза Художников РК Мадиров К.Н., преподаватель Бахитова А.С.

Во втором ряду: слева направо преподаватели Хабадашев Н.А., Отаров М.Т., Мукашева И.Б., Жулягина Г.В., Базарбаева А.К., к.п.н. Тлеуханов Н.С., Бисакаева Н.Ж., Катчекова Ш.Е., Файзуллина Э.Е., Есенгалиева А.К., Тулегенова С.У., Дюсенбаев А.Ж.

Для проведения качественного учебного процесса имеются специализированные мастерские, компьютерные классы, оснащенные современным оборудованием. Богатый натурный фонд ежегодно обновляется, который является необходимым в использовании на занятиях.

В учебном процессе преподавателями используются как традиционные методы, так и новые образовательные технологии. Преподаватели кафедры постоянно совершенствуются, проходят курсы повышения квалификации в стенах университета, в республиканских центрах повышения квалификации, стажировку в ближнем и дальнем зарубежья.

В целях повышения профессионального уровня преподавательского состава приглашались квалифицированные преподаватели, ученые головных вузов республики, ближнего зарубежья для чтения лекций, проведения мастер-класса: доктор к.п.н. Краснодарского Государственного университета культура и искусства Горбачев А.А., к.п.н. КазНПУ им. Абая, члены союза художников РК Кабижанова Г.К, Шайгозева Ж.Н. С вузов дальнего зарубежья в 2016 году на кафедру был приглашен доктор PhD,

профессор, председатель департамента изобразительного искусства университета Курукшетра (Индия) Рам Виранжан.

Председатель департамента изобразительного искусства Университета Курукшетра (Индия), доктор PhD, профессор Рам Виранжан среди студентов

С 2016 года на кафедре осуществлялась подготовка специалистов по дополнительной образовательной программе «Технология труда», предоставляющие возможность выпускникам творческих специальностей вести педагогическую работу в школах.

На кафедре налажена система обучения студентов по академической мобильности. За это время ряд студентов смогли успешно пройти обучение в национальных и зарубежных вузах.

Профессорско-преподавательский состав кафедры проводит научную и методическую работу. Публикуются научные статьи, монографии, учебно-методические пособия.

Кафедра поддерживает международные связи с вузами дальнего и ближнего зарубежья.

В 2016 году к.п.н. Ворожейкиной О.И. проводились лекции и мастер классы в трех вузах России: Кубанский социально-экономический институт, Краснодарский Государственный университет культуры и искусства, Академия маркетинга и социально - информационных технологий.

В 2017 году старшие преподаватели Кайнбаева Ж.С., Отаров М.Т., Файзуллина Э.Е. в целях обмена опыта участвовали в мастер-классах в университете Курукшетра (Индия).

Преподаватели ежегодно привлекают студентов к участию в научно-практических конференциях, конкурсах научных проектов, творческих работ, республиканских предметных олимпиадах.

На кафедре функционирует 2 студенческих научных кружка Fashion Exclusive, «Керамика» (руководители Файзуллина Э.Е., Хабадашев Н.А.). Свои творческие работы студенты представляют на различных мероприятиях университета, культурных учреждениях города.

Одним из видов деятельности кафедры является творческая работа преподавателей и студентов. Ежегодно преподаватели активно участвуют в городских, областных, региональных, республиканских, международных выставках, конкурсах, фестивалях, организуют свои персональные выставки. Их работы находятся в картинных галереях, частных коллекциях нашей страны и зарубежья.

Значительный вклад в развитие творческой деятельности кафедры внесли старшие преподаватели: деятель культуры РК, член союза художника РК, Сарманбеков Т.Р. подготовивший целую плеяду талантливых учеников, профессиональных мастеров, удостоен грамотой «Құрмет» за весомый вклад в развитие культуры Казахстана (2014г.); член союза художника РК Мадиров К.Н. - за процветание отечества, развитие культуры и искусства народа, патриотическое воспитание молодежи, укреплению дружбы народов поощрён грамотами «Құрмет» (2009г.), «20-летию Независимости Казахстана» (2005г.), государственной медалью «20-летие Ассамблеи народов Казахстана» (2015г.), нагрудным знаком «Мәдениет саласының үздігі»; доцент Ворожейкина О.И. награждена медалью «20-летие Ассамблеи народов Казахстана» (2015г.) за общественную работу в укреплении дружбы народов Казахстана.

Преподаватели ежегодно принимают активное участие в организации областных конкурсов молодых талантов «Жас дарын», Дельфийских игр, которые являются традиционными. В 2015 году кафедра организовала и провела региональный конкурс, посвященный к 550-летию Казахского ханства, на котором участвовала талантливая молодежь с городов Атырау, Актау, Актюбинска, Мангистау, Уральска. Студенты кафедры на региональном конкурсе стали призёрами и дипломантами в различных номинациях.

В 2015 году по итогам рейтинга среди республиканских вузов специальности «Изобразительного искусства и черчения», «Декоративного искусства» вошли в десятку лидеров.

В 2019 году ППС кафедры занимались разработкой научного проекта финансируемого за счет средств вуза. Тема проекта: «Реконструкция исторического костюма «Алтын ханшайым» найденной на территории ЗКО в «Таксай-1»». Руководитель проекта Кайнбаева Ж.С., к.п.н, член Евразийского союза дизайнеров. Члены исследовательской группы: Сдыков М.Н.- доктор исторических наук, профессор; Пак Ю.В. старший

преподаватель, магистр искусствоведческих наук; Хабадашев Н.А.- старший преподаватель, магистр искусствоведческих наук; Лукпанова А.Е. - преподаватель кафедры, мастер по дизайну одежды.

Презентация научного проекта «Реконструкция исторического костюма «Алтын ханшайым» найденной на территории ЗКО в «Таксай-1» » (26 декабря 2019 г.)

2019-2020 учебном году на кафедре были открыты новые образовательные программы 6В02123 Мода и дизайн костюма; 6В02124 Дизайн интерьер; 6В01406 Художественный труд и дизайн в школе. Образовательные программы проходят экспертное заключение и согласование с представителями работодателей из бизнес-структур и организаций образования: дизайн студия «АР-ДЕКО», дом моды «Мария Ханым», музыкальный колледж им.Курмангазы. На кафедру приглашены доктор педагогических наук, профессор Горбачев А.А. и кандидат архитектуры Рахимжанова Л.Ш.

С целью обеспечения дуального обучения на кафедре с 2021 года в качестве преподавателей работают работодатели с дома моды «МЕКО», художественной галереи «Текемет», дизайн студии «Ар-Деко».

В настоящее время качественный состав кафедры позволяет осуществлять подготовку профессиональных кадров по образовательным программам по направлению искусство и учителей с предметной специализацией.

Кафедра «Изобразительного искусства и дизайна» как одна из самых старейших кафедр ЗКУ им. М.Утемисова, имеющая богатейший опыт в подготовке специалистов и обладающая большим творческим потенциалом, продолжает тесно сотрудничать с творческими организациями города, области и активно участвовать в республиканских, областных мероприятиях, конкурсах, выставках.

В первом ряду: слева направо ст. преподаватель Хамзин Т.А.; к.филос.н. Тлеуханов Н.С.; зав. кафедрой к.п.н. Кайнбаева Ж.С.; ст. преподаватели Капаков Г.Х., и Тулегенова С.У.;

Во втором ряду: слева направо старшие преподаватели Хабадашев Н.А., Дюйсенбаев А.Ж.; Пазлышианова Ж.Н., Молдашева Б.А., лаборант кафедры Мажитова Г.Г.; преподаватель Есенгалиева А.К., Бисакаева Н.Ж, Катчекова Ш.Е., Джумагалиева В.С, Абдиев А.Б., Сарманбеков С.Т.

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА НА РАЗВИТИЕ КНИЖНОЙ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕСТВА

Понятие книжная культура давно и в разных толкованиях употребляется для характеристики явлений и процессов, связанных с ролью книги в развитии культуры, достижениями книжного дела и различными аспектами социального бытования книги. Историю формирования этого понятия специалисты связывают с эволюцией представлений о типографском искусстве, искусстве книги, культуре книги, издательской культуре. В социально-философском толковании все чаще встречается отождествление книжной культуры с книжностью. Актуализация проблем книжной культуры, в том числе и осмысление этого словосочетания как научной категории, произошла на рубеже XX – XXI вв. в условиях смены цивилизационной парадигмы и формирования информационного общества [1]. Признанный корифей в исследовании книжной культуры, В.И.Васильев, подробно проанализировал различные подходы к определению понятия «книжная культура» и предложил такую трактовку: «книжная культура включает в себя три комплексных системообразующих составляющих: культура книги (издательская культура, искусство книги, типографское искусство, искусство переплета), культура распространения книги в обществе, культура чтения» [2].

Рассматривая книжную культуру в категориях современного государственного управления, связываем эффективность её функционирования как социального института только с человеком и его развитием: интеллектуальным, духовным, эмоциональным, эстетическим. Анализ некоторых программных документов в области культуры приводит к заключению об их эффективности влияния на книжную культуру общества. Культурная политика является одним из наиболее эффективных средств формирования общенационального единства и модернизации национального сознания. Она осуществляется путем государственной поддержки процессов культурной жизни в обществе и воспитания граждан средствами культуры. В современном мире культура становится значимым ресурсом социально-экономического развития, позволяющим обеспечить лидирующее положение страны в мире. Сохранение историко-культурного наследия является обязательной функцией современного государства и составляет одно из направлений его политики в сфере культуры. С момента обретения независимости Казахстана основными приоритетами деятельности государства в культурной сфере были объявлены:

- сохранение и развитие национальной культуры и культур народов и этносов, населяющих Республику Казахстан;
- сохранение историко-культурного наследия;
- проведение широкомасштабных культурных акций, направленных на пропаганду лучших достижений и образцов культурно-духовного развития Казахстана;
- расширение и углубление международного культурного сотрудничества как со странами ближнего, так и дальнего зарубежья;
- формирование отечественного рынка культурной продукции и услуг [3].

Во всех странах мира - в том числе и в Казахстане, - существует практика «заглавной темы года». В начале календарного периода выбирается тематика, определяющую направление социальной, экономической и культурной жизни государства на ближайшие 365 дней. Важной целью тематики года - привлечение внимания к актуальным вопросам, повысить интерес к культурным ценностям, стимулом для развития книгоиздания, найти точки соприкосновения между государствами и дать им стимул для целостного и гармоничного развития в мире и согласии. Так в Казахстане 1997 был объявлен Годом межнационального согласия и памяти жертв политических репрессий, 1998 - Годом единства народов и национальной истории, 1999 - Годом единства и преемственности поколений. 2000 год был определен как Год поддержки культуры. В рамках года были проведены мероприятия, направленные на сохранение, развитие и приумножение историко-культурных ценностей страны. В 2000 году министерство науки и образования приступило к изданию 100-томного собрания национального фольклора, 10-томного Свода памятников истории и культуры, 14-томного собрания сочинений выдающегося историка и археолога Алькея Маргулана. Библиотечные фонды страны пополнились более чем на 318 тысяч новых книг. Современное развитие культуры невозможно без знания истории, учета закономерности развития книжного дела страны. В этой связи культуру невозможно рассматривать без книжной культуры, которая является важнейшим составным компонентом, поскольку влияет на культурное строительство в целом, на развитие сферы производства, торговли, деятельности учебных заведений, информационно-библиотечных служб и учреждений. Книга сама по себе является важнейшей частью историко-культурного наследия страны. Она по своей сути является специфическим видом памятников истории и культуры, уникальным, незаменимым и невозполнимым свидетельством исторического развития

человечества. С этой целью в 2003 году разработана специальная государственная программа «Мәдени мұра» - «Культурное наследие», которая направлена на создание целостной системы изучения огромного культурного наследия Казахстана, полноценного фонда гуманитарного образования на государственном языке, обеспечение воссоздания историко-культурных и архитектурных памятников, обобщение многовекового опыта национальной литературы и письменности [4]. За семь лет реализации программы «Культурное наследие» (2004-2011 гг.) было проведено 26 масштабных специальных исследований по истории, археологии и этнографии Казахстана, нацеленных на восстановление исторической памяти и новое «прочтение» национальной истории. В результате научно-поисковых экспедиций обнаружено и введено в научный оборот свыше 5 тысяч ценнейших архивных документов по истории, этнографии, искусству казахского народа. Издано более 600 наименований книг тиражом более 1,5 млн. экземпляров. Среди них такие серии, как: «Бабалар сөзі», «Библиотека мировой литературы», которая включает в себя передовое литературное творчество стран Европы, Америки, Австралии, Африки, Азии, «История казахской литературы», «Философское наследие казахского народа с древнейших времен до наших дней», «Мировая культурологическая мысль», «Экономическая классика», «Мировое философское наследие». Каждое из этих изданий – результат коллективного труда ученых, писателей, переводчиков, художников, архивистов, библиотекарей. В рамках программы был создан проект Антология казахской традиционной музыки «Мәңгілік сарын: қазақтың 1000 күй, 1000 әні», было завезено в страну около 5 тыс. различных ценных исторических документов, изданы семь энциклопедических сводов памятников истории и культуры.

В 2013 году была разработана специальная программа исторических исследований «Народ в потоке истории» на 2014-2016 годы. Главными целями Программы являлись создание условий для качественного скачка исторической науки Казахстана на базе современной методологии и методики исследования, расширение горизонтов национальной истории, формирование нового исторического мировоззрения нации [5].

В 2014 году была разработана концепция культурной политики, которая акцентирует внимание на дальнейшем развитии казахской литературы, являющейся ярким отражением состояния духовности современного общества и его ценностных ориентиров. В данном направлении ведущую роль сыграл художественный совет по литературе, книгоизданию и библиотечному делу, который обозначил основные концепты развития литературы в стране, объединил лучшие творческие ресурсы, обеспечил широкий поиск и вовлечение молодых талантов [6]. Издание социально значимой литературы, направленной на формирование культурной ментальности казахстанцев, патриотизма, ценностных установок и ориентиров для молодежи, стал приоритетом государственной культурной политики. Политика в области издательской деятельности стала ориентированной на литературу, воплощающую лучшие образцы современности, историческое наследие, события и образы выдающихся личностей истории и культуры, героев нашего времени во всех жанрах и направлениях, включая детскую литературу, классику, антологию мировой, национальной поэзии и прозы. В рамках книгоиздательства значительно расширился репертуар издаваемой общественно-значимой литературы, в числе популярных серий «Мәдениет және өнер», «Көптомдықтар», «Қоғамдық-саяси әдебиет», «Аударма», «Танымалық», «Энциклопедиялық әдебиет», «Ғылыми-көпшілік әдебиет», «Зерттеулер», «Туризм и спорт», «Балалар әдебиеті» и др.

Следующим значимым толчком для развития сферы историко-культурного наследия стала программа «РуханиЖаңғыру» 2017 года, благодаря которой было запущено 13 специальных проектов, среди которых «100 новых лиц Казахстана», «Сакральная география Казахстана», «Туғанжер», «100 новых учебников», «Казахстанская культура в современном мире» [7-8]. Програма обусловила выпуск книг, энциклопедий, альбомов по истории, культуре, традициям и обычаям народа Казахстана, выпуск очередного тома энциклопедии о сакральных объектах Казахстана на казахском, русском и английском языках, презентацию сборника рассказов и повестей М. Ауэзова "Beautyin Mourning" в Великобритании, перевод издания «Антологии современной казахстанской поэзии» и «Антологии современной казахстанской прозы» на 6 языках ООН, перевод на английский язык и издание в Великобритании сборника избранных трудов Ш.Уалиханова, издание книги британского журналиста Н.Филдинга "TravellersintheGreatSteppe" (об авторах, исследовавших Казахстан).

Глава государства Касым-Жомарт Токаев в 22 октября 2020 на IV заседании Национального совета общественного доверия отметил важность чтения книг среди детей и подростков. В этой связи Министерство культуры и спорта Республики Казахстан объявило 2021 год **Годом поддержки детского и юношеского чтения в Казахстане**. В рамках которого был утвержден план мероприятий по привлечению читателей в библиотеки и пропаганде чтения в стране на 2021-2023 годы. Целью повышения читательской грамотности среди детей и подростков впервые в рамках государственного социального заказа стали социальный проект «Жасқаламгер», общенациональная акция «Поколение читателей Казахстана – 2021», издано 168 наименований общественно значимой литературы тиражом

492 тыс. экземпляров, в том числе 40 изданий для детей и юношества вышли общим тиражом 120 тыс. экземпляров.

2022 год в впервые в истории Казахстана объявлен Годом детей. «Детям нужно уделить особое внимание. Их благополучие - надежная гарантия успешного будущего нашего государства. Гармоничное развитие и счастливое детство подрастающего поколения - это наша общенациональная задача»- отметил президент страны. Эти слова внушают большой оптимизм. Процессы, происходящие в обществе, в частности в детской и молодежной среде, требуют повышенного внимания со стороны государства к подрастающему поколению. От того, что читает современная молодёжь, зависит жизнь в стране через 20 лет. Это - не просто риторическое клише. Современные авторы книжной культуры нацеливают своё влияние на молодёжь - это правильно, но с молодостью читательская деятельность не заканчивается, и поддерживать и обеспечивать её – функция книжной культуры как социального института [4]. Куда поведёт нас книга в дальнейшем? Быть может кто-то изменит своё отношение к жизни, у кого-то появятся новые интересы, кто-то глубже познает свой внутренний мир и переоценит ценности, скорректирует свою модель поведения, адаптируется к новым условиям жизни. Эти люди вокруг нас значит у них всегда должно быть, что почитать, наряду с электронной и традиционную книгу. И книжная культура информационного общества способна решить эту задачу лучше, с разнообразием авторов и текстов, с разнообразие форматов их передачи и обратной связи, быстрота, с которой мы погружаемся в желаемый мир.

Список литературы

1. Лютов С.Н. Книжная культура в многообразии понятий и исследовательских подходов / С.Н.Лютов // Вестник культуры и искусств. – 2017. – № 4 (52). – С. 9-16.
2. Васильев В.И. Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М.: Техносфера, 2005. – Интернет-ресурс. Режим доступа: <http://tekhnosfera.com/knizhnaya-kultura-v-otechestvennoy-istorii-teoreticheskie-i-istoriko-knigovedcheskie-aspekty>.
3. Государственная программа поддержки культуры на 1998-2000 годы // «Зан» база данных ОБДЮ им. Хамзы Есенжанова.
4. «Мәдени мұра» - «Культурное наследие» Интернет-ресурс. Режим доступа: www.madenimura.kz.
5. Программа исторических исследований «Народ в потоке истории» на 2014-2016 годы. Интернет-ресурс. Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/e-resources/show/13321/>.
6. Концепция культурной политики РК №939 от 4 ноября 2014 года // «Зан» база данных ОБДЮ им.Хамзы Есенжанова.
7. «Рухани жаңғыру»: просто и понятно о главной программе страны Интернет-ресурс. Режим доступа: <https://www.nur.kz/kaleidoscope/1904791-ruhani-zhangyru-prosto-i-ponyatno-o-glavnoy-programme-strany/> от 26 марта 2021 года.
8. Лопатина Н.В. Книжная культура информационного общества // Культура: теория и практика.электронный научный журнал МГИК. - 2016. - № 5-6 (14-15) режим доступа: <http://theoryofculture.ru/issues/59/>.

ӘОЖ 7.041.5

Капаков Г.Х.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

МӘДЕНИ ДӘСТҮРЛЕР АРҚЫЛЫ КЕЛЕШЕК ҰРПАҚТАРДЫҢ ДҮНИЕ ТАНЫМДЫҚ КӨЗ-ҚАРАСЫН ҚАЛЫПТАСЫРУ

Мәдениет – жеке адамның өмір сүру мақсаты мен құндылық жүйесі, адамның өмір сүрген ортамен қарым-қатынасы. Ол - өзара қарым-қатынас нәтижесінде қалыптасатын ерекше құбылыс, адамдар өздерін қоршаған ортаға, оның әлеуметтік және мәдени қатынасына әсер етіп өзгерте отырып оны өз мақсатына пайдаланады. Болашақ қоғамға, ұрпаққа мұра етіп қалдырады, ал ол мұра белгілі жағдайда үнемі дамуда болады.

Мәдениет - әлеуметтік фактор, қоғамның қозғаушы күші. Мәдениеттің дамуы қоғамды ілгері жылжытады. Жеке адам мәдениеті мен қоғам талабы тікелей байланысты. Мәдениеттің тұрақты жағы – мәдени дәстүр, соның арқасында тарихтағы адамзаттық тәжірибесіне сүйеніп, оны кемелдендіреді, дамытады. Адамдар арасында келісім, ауызбіршілік, бірлік болмайынша, тұрақты дамуды бағдар тұтқан қоғамды қалыптастыру мүмкін емес. Сондықтан еліміз үшін басымдық танытушы идеяға айналған мәселе әлеуметтік-экономикалық қиындықтардан, әр түрлі тарихи кедергілерден мемлекетіміздің тұтастығын сақтай отырып, өркениетті елдер қатарына қосылу болып табылады [1].

Бұл жерде мәдениеттің гуманистік – адамгершілік принциптеріне сүйену, рухани бағдарды ұстануы терең мағынаға ие болды. Өйткені мәдениеттің құлдырауы адамның рухани дүниесін аздырады, оның шынайы даму жолынан ауытқуына әкеліп соқтырады. Бұл еліміздің ұлттық қауіпсіздігінің түп негізіне әсер ететін құбылыс болып табылады. Өмірдің заңына сәйкес мәдениет үнемі жаңғыруды қажет етіп отырады.

Өзен өзінің мөлдірлігін суы ағып жатқан кезде сақтайды, тазалығымен адамды тәнті етеді, әлемділігімен табиғатты құлпытта түседі. Сол сияқты кез келген мәдениет жаңа толқынға, жаңа мағынаға ұмтылады, оған зәрулік танытады.

Бүгінгі күнігі суретшілер өз шығармаларында жұмбақтық метафораларыға және жаңаша мән мен толықтырылады, сол арқылы жанданады, адам мәдениетінің ежелгі ғарышын бүгінгі күндегі адам ой – санасының жаңа ағымдарымен байланыстыратын мәндер мен мазмұндары пайда болады, суретшінің өмірге деген махаббаты, оны түсінуге бағытталған мәңгілік ұмтылысы да қайталанбас түрде өмірге қайта келеді [2].

Классикалық, академиялық бейнелеу өнері халықтың көпғасырлық тарихының өзіндік жылнамасын жасайды және менің ойымша, Қазақстан бейнелеу өнерінде ең маңызды орынға ие болды. Жалпы тарих пен мифологиялық сюжеттер, көшпенділердің өмірінен алынған фрагменттер, далалық және таулы пейзаждар, генетикалық есті бейнелі түрде жаңғыртуға, болмыстың мызғымас категорияларын ұғынуға мүмкіндік береді. Бейнелердің байлығы, олардың мифологиялық мәні, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер мен салттардың тәжірибесі, дәстүрлі мәдениеттің трансляция талабына жауап береді және бейнелеу өнері құралдарымен ашып беруге мүмкіндіктер береді.

Әрине, мәдениеттегінің бәрі тұтастай алғанда адам үшін, тарихи адамзат тарихында, шындық әлемі рухани көзге, естуге, түйсінуге арналғаны баршылық қана емес, сонымен қатар ішкі әлемімен игерілетін, адамның барлық қызметін басқаратын нәрсе екенін көрсетеді. Суретші өзінің ойы мен сезімін толық таныту жолында, тек қана өзіне қажеттілерін сіңіріп алуда, яғни толық қанды тұтас образдарды бейне жасау жолында ұзақ дайындықтан өтеді. Ол барлық бейнелеу әдіс – тәсілдерін жете меңгере отырып, кенепке немесе ақ қағазға салған әрбір бояудың түрін жігерлендіруші қуатты күшке айналдыра білді. Себебі, суретші алғашқы бояу жаққаннан-ақ, одан кейінгілерінде де салған суреттерін үнемі шындыққа жанаса ма, әлде оған өзінің көзқарасы үйлесе ме деген жалғыз дара пішінді тауып алғанға дейін кедергілерге кездесе береді ғой. Сонымен, бояу жағылған сайын пішінде жетіле береді, мазмұны да жақсара түседі, суретшінің ойы мен сезімі заттың мәнісіне терең үңілген сайын, оның жеткен шегіне, сырт көрінісіне қанағаттануға тура келеді. Ал, егер салған туындысына көңілі толмай одан әрі іздене түссе, ілгері қарай жетілдіре берсе, тіпті жақсы, себебі іздену үстінде ол жоғын табады, машықтанады.

Сондай-ақ, суретші өз өнерін басқалардың шығармашылығымен салыстыра бақылап, оны суреткердің қоғамдық міндетімен, мән-мағынасы туралы жалпы ұғыммен байланыстыруы қажет.

Қазақстанның қазіргі бейнелеу өнерінің жағдайын толық түсініп, баға бере алу үшін біз халықтың дәстүрлі өнері тудырған табиғи көркемдік заңдылықтарды да, әлемдік мәдениет мұраларын да, қазіргі заманның өзгеше міндеттері мен талаптарын да назардан тыс қалдыра алмаймыз.

Ғасырымыздың соңғы онжылдығында бейнелеу өнерінің құндылық және көркемдік көрсеткіштерінің айқын, өзіндік ұлттық бағытта дамуының қарқыны күшейе түсті. Қазіргі суретшілердің бейнелеу әдістерінде рәміздендіру, таңба мен символикалық бейнеге сүйену кең өріс алды. Суретшілер әлемнің күрделілігі мен халықтың тарихи жолын сөз етуде себеп-салдарлық байланыстарды айналып өтіп, ұлттық мәдениетпен байланысты қазақ дүниетанымы құндылықтары тұрғысында, символикалық және аллегориялық жинақтау дәрежесіне әкелді және суретші шығармаларында дүниені құпияланған көп таңбалар арқылы түсіндіруге ұмтылып, өмірдің қым-қуат қозғалысын көрсетуде түстерге еркіндік береді [3].

А.Сыздыханов өз шығармашылығында идеяны берудің ерекше құралы ретінде қазақ халқының рулық рәмізін, таңба мен ою-өрнектің әр түрін алады. Солар арқылы дүниенің өз түсінігіндегі тәртібін көрерменге түсіндіреді. Ол қазақ ұлтының тарихи-көркем болмысын рулық таңбаының кескіндемелік пластикалық жағына өзгеруі арқылы жасайды. Көшпелілер мәдениетін көркемдік зерттеуді тарихи-тұрмыстықтан философиялық-рухани және адамгершілік бейнеде, оған ұлттық тілде ғана өмір сүре алатын рәміздік мағынасын береді. Бұл ретте суретшінің ұтымды шығармасы деп «Түркі халықтарының рәміздері» (1997) атты туындысын атаса болады [4].

А.Ақанаевтің шығармашылығы дала аңыздарын еске түсіреді. Қазіргі заман суретшілері ежелгі көшпелі тайпалар мәдениетінің аңдық стиліне, анималистік, тотемдік ағымына ұқсас бейнелеуді қалыптастырып жатыр. Оның 1999 жылы жазылған «Дала адамдары» шығармасы біздің көшпелі халық мәдениетімен терең байланысымызды көрсетеді. Жүк артылған түйе, киіз үйдің шаңырағы, кимешек киген қария - өткеннің өнегесі мен біздің байлығымыз. Ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын мұраның қарт ана сақтаушысы ретінде іспеттес [5].

А.Есдәулетов шығармашылығындағы мүйізтұмсықтар мен бұқалар адамзат мәдениетінің бастауына ой жүгірткізеді. Оның 1997 жылы жазылған «Бастау» картинасы суретшінің өз тегіне, тарихына деген қызығушылын көрсетеді. Ақтотының 2003 жылы жазылған «Қазына» картинасы да

біздің рухани, материалдық байлығымызға үңілтеді. Ақ тазы – тектілік пен адалдықтың белгісі болса, тұғырда отырған қыран құс ерік-жігердің, мығым сенімділіктің нышаны.

С.Тайковтың «Аңсау» атты туындысы да өткенмен байланысты, оны сағынуды паш етеді. Қолын алдына қойып, қырынан отырған жас ана жаратқаннан тыныштық пен амандық тілеп отырғандай. Атып келе жатқан күннің жұмсақ сәулесі келешекке деген сенім мен үміт белгісі болса, екі нар түйе төзім мен даналықты білдіреді. 90 жылдардың екінші жартысында ұлттық бейнелеу өнері мектебі өз кемеліне келіп, жаң қарқынмен дамуға бет қойды. Бұл суретшілердің өздеріне ғана тән ерекше қолтаңбаларының дербестігінен көрінеді. А.Дүзелханов, Д.Қасымов кенептерінде нәзік сезімталдық пен төл мәдениетке деген ерекше құрмет таң қалдырады.

XX ғасырдың екінші жартысында қаланған көркемөнер мектебінің даму жолын пайымдай отырып, қазіргі заман бейнелеу өнерінде өзіміздің көне мәдениетімізді тануға, өз бастауымызға деген терең ықылас қоюшылықты көре аламыз [6].

Қазір ХХІ ғасыр. Нарықтық экономика қатал бәсеке, ақпараттық технологияның қарыштап, жаһандану, мәдени, экономикалық үндестік деп жар салып жатқан дәуір.

«Аулада ХХІ ғасыр тұр. Мәдени, рухани экспансия ғасыры. Бұрын соғыс алаңына найзалар мен мылтықтар, танктер мен автоматтар шығатын болса, енді сол майданға әрқилы діни конфессиялар, ұлттық тілдер мен мәдениеттер шығатын болады - дейді. Серік Аббасұлы «Парасат» журналына берген сұхбатында. Қазақстан да сол майданда қолжаулық болмас үшін мығым экономика мен әр салада бәсекеге қабілетті білім қалыптастыруға мүдделі. Бірақ тек қана жалғыз экономикамен мемлекет құрылмайды. Тарихи-мәдени белгілер, біздің ешкімге ұқсамайтын төл мәдениетіміз мемлекеттің бір қырын танытатын айна. Әлемдік мәдениеттер көрмесінде біртұтас ел екенімізді көрсететін бет бейнеміз. Әлемдегі бірде бір халықтың мәдениетіне де, өмір жағдайына да, оның географиялық, тарихи және психологиялық сипаттарының ерекшеліктеріне де оқшаулану тән емес [7].

Өнер – халықтың салт – санасын, мәдениетін, адамзаттың эстетикалық мәдени қарым-қатынастарын қалыптастырушы ағын. Көркемдік, әдемілік ұғымының өн бойына осы екі қасиеттің екеуі де ұялаған, біреуінен бас тартсаңыз екіншісі бәрібір жеке дара сұлулық сырын жеткізе алмайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Жұмабекова Ф.Н. Балабақшадағы бейнелеу іс-әрекетінің әдістемесі, Алматы: «Эпигра баспасы», 2016 ж.
2. «Советтік Қазақстанның бейнелеу өнері» Алматы. Өнер. - 1990 ж.
3. Ералин Қ., Халмуратов Ж. «Қазақстанның бейнелеу өнері шеберлері». Қазақстанның даму стратегиясындағы мәдениет пен өнердің орны. Алматы «М-Талант фирмасы» 1997 ж. Алматы. – 1999, 269 б.
4. Антуан де Сент – Экзюпери Маленький принц Минск., «Высшая школа» 1986. – 378 б.
5. С.Ә.Аманжолов. Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі. ЕҰУ, - 2010. 320 б.
6. «Бүгінгі Қазақстан» Республика суретшілерінің шығармаларында Алматы Өнер. - 1983 ж.
7. Б.К. Байжігітов. Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері. Алматы Өлке. 1998 ж.

ӘОЖ 7.017.4

Тілеуханов Н.С.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,

Орал қ., Қазақстан

Зинешова Д.Ж.

А.Байтұрсынов атындағы №10 ЖОББМ,

Орал қ., Қазақстан

ҰЛТТЫҚ СТИЛЬДЕГІ ТҰРҒЫН ҮЙ КОЛОРИСТИКАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Дизайнерлердің қазіргі заманғы жобасы – зерттеу бағыттарының бірі тұрғын үй жағдайының колористикасы болып табылады. Себебі, заманауи дизайнның негізгі шешімдерінің бірі кеңістік ортасының колористикалық мінездемесінің дәстүрлі ерекшеліктері мен түстердің композициясын іздеу мен оқып-үйрену болып табылады.

Тұрғын үй жағдайының колористикасы 19 ғасыр сәулетшілерінің (Жак Хитторф, Готфрид Земпер) полихромдық туралы еңбектерінен, сол сияқты 20 ғасырдың І-жартысындағы түс қалыптастырушы тәжірибелерінен бастау алады. (Өсіресе, Вхутемас пен Баухауз жүргізген іс-тәжірибелерінен).

Бұлар шетелдік және отандық орталықтарда жүзеге асырылып, сәулетшілер мен дизайнерлер дайындаудың оқу бағдарламаларына енгізіліп жатыр.

Тұрғын үй жағдайы үндестігінің көптүрлілігінің мүмкіндіктерін саралай отырып, дизайнның сол және басқа объектісінің формасының бүкіл детальдарын түстермен қанықтыра боятады деген ұйғарымға келеміз.

Біртұтастық мәнерлілік пен кейіптілік формасына жету үшін түстердің қарама-қайшылығы мен үйлесімділігін дизайн объектілерінің үндестігінің белсенді әрекетін әртүрлі композициялық мәселелерді шешу процесінде қолдануға болды.

Ғимарат сәулеті – бұл адамның тұрғын үй жағдайының бастамасы ғана болып табылады. Түнгі жарықтандыру, қалалық колористика, «жасыл» сәулет, жер асты жаяулар өткелі мен көлік аялдамалары дизайны әртүрлі дәуірлер мен стильдегі ғимараттарды байланыстыра отырып, қаланы біртұтас ағза ететін міне осы нәрсе.

Бұл іс жүзінде шексіз кең тақырып. Түс – бұл жалпы табиғаттың белгілі түр ерекшелігі. Түс нәрсенің ішкі жиынтығының белгісі, оны елемей – сәулет өнері формасын құраудың маңызды құралынан бас тарту болып табылады. Колористикалық заң тек өткен ғасырдың 90-шы жылдарында ғана қалыпқа келтірілді [1, 48 б.].

Сәулетшілер мегаполисі кешенді дамытудың негізінің бірі жарықтандыру мен қатар колористика екенін және түс елеусіз ортаның өзін өзгертіп, жандандырып жіберетінін мойындады. Сәулетшілер түптің түбінде колористика саласында өзіндік заң қабылдауын армандайды. Ол қала деңгейінде агрессивті әсіресе, қызыл бояуларды қолдануға, ғимараттарды қалай болса солай бояуға немесе кейбірін күңгірт сылақпен қалдыруға тыйым салады.

Түс – жобалау барысында бағдарламаланған, компьютерлік модельде құрылған сәулет өнеріэлементі. Қазіргі кезде сәулетшілер керісінше үй салынғаннан кейін ғана қоймадағы материалдың немесе сырдың бар-жоғына байланысты таңдалатын түсті ұмытып, формаға ғана назар аударады.

Ғимараттың түсі көшелердің орташа жарықтандырылуына әсер етеді. Жарықтандырылу неғұрлым мол болса, құрылыстың қабаттылығы соғұрлым жоғары, көшенің енділігі соғұрлым тар болып, құрылыстың эмоциялық-бейнелік сипаттамасына әсер етеді.

Сұр қасбетті (фасад) ғимараттардан құрылған көше жарықтың жеткіліксіз деңгейінде сұп-сұр күңгірт көрінеді, ол ақ, сары қасбетті (фасад) ғимараттардан құрылған көше күнсіз, бұлтты күндері де жарқырап көрінеді. Қазіргі заманғы қала құрылысында түсті қалалар мен кенттерді тартымды ету үшін құрылыстағы, біртектілікті жою үшін басқа мақсаттарда құрылыстар жүргізу үшін қолданады.

Интерьерде бөлгіш беттердің тұрғын үй жағдайының жарықтануына түстің әсері одан бетер әсерлі. Мысалы, төбелер мен салыстырмалы кең «фриздік» қабырға бөліктері мен ашық түсті қабырғаларда Астананың жарықтық климат жағдайларында мүмкін болатын табиғи жарықтандырылудың ең жақсы үлгісі қалыптасады; тұрғын үй бұлтты күндері де күңгірт болып көрінбейді, көру жұмысын жақсартатын жалпы ішкі жарықтандыру деңгейі артады. Сондықтан негізгі тұрғын үйдің қабырғалары үшін қанық емес түстерді қолдану ұсынылады. Бұндай түстер көздің шаршауын азайтады. Қоршаған ортаның біртектілігі мен біртүстілігін болдырмау үшін қосалқы бөлмелерде қанық түстерді қолданған дұрыс. Сол сияқты аралас бөлмелерді бір-бірін толықтыратын қарама-қайшы түстермен бояған дұрыс. Терезені солтүстік бағытқа қараған бөлмелерге тікелей күн сәулесі түспейді, олар әдетте терезелерді оңтүстік бағытқа қараған бөлмелермен салыстырғанда әлсіз, бозғылт жарықтанады [2, 34 б.].

Алғашқыларын ашық, жылы түстермен бояп, соңғыларында салқын, күңгірт түстерді қолданған дұрыс. Тұрғын үйлердің біртектілігі бірыңғайлыққа әкеліп, соған, әр түрлі қанық түстердің басым болуы ала шұбарлық пен қарама-қайшылыққа әкеліп соғуы мүмкін.

Шетелдік тәжірибеде, мысалы Англияда соңғы уақытта бір бөлменің әрбір қабырғасын бөлек түстермен әрлеу қолданылуда [3,18 б.].

Түс пен колорттің үндестігінің әртүрлі мәселелеріне арналған зерттеу жұмыстарының теориялық негіздеріне арқау болған ғылыми еңбектер: (Е.А.Кириллов, Р.М.Ивенс, Д.Джадд, Г.Вышецки, В.Т.Савельева, Ж.Агостон, И.Иттен, Ле Корбюзье, Ф.Л.Райт, Тео Ван Дусбург, Ф.Леже, Л.Н.Миронова, В.Оствальд, В.А.Чернов); түс пен колориттің өнер мен дизайн үшін маңызын: (В.Р.Аронов, Г.И.Ашкенази, В.Ю.Медведев, Т.А.Буймистру, М.В.Алпатова, Б.Р.Виппера, А.В.Иконникова, А.В.Ефимова, И.А.Азизян, Н.Н.Волков, С.С.Алексеев, С.А.Зайцев, Г.М.Шегаль); тұстанудың эстетикалық аспектілігі (А.Ф.Лосев, В.Оствальд, И.И.Канаев, П.В.Пресняков, Д.С.Кантемиров, Н.В.Серов, L.Gericke, K.Schone, M.Rzepinska), пішіні мен түстің адам психикасына әсері (Р.Арнхейм, В.С.Мейлах, А.Пейпер және т.с.с.).

Қалалар мен қоныстардың көне керамикасы колоритінің мәселелері туралы Б.Н.Засыпкин, С.П.Толстов, Г.А.Пугаченкова, Е.И.Агеева, С.В.Филиппова, Т.К.Басенов, П.Н.Кожемяко, С.П.Толстовпен М.Г.Воробьев, Н.И.Синенько,Э.В.Сайков, Ш.Ташходжаев, А.Беленицкий, И.Бентович, О.Большаков, Л.Брусенко, Л.И.Меньшикова, А.Н.Проскурин, С.С.Такибаева, Б.Т.Туякбаева, Э.Ф.Гюль, Н.П.Подушкин, А.Н.Подушкин, З.С.Самашев, Ж.К.Таймагамбетов, К.Б.Акилова, сараптаған К.К.Муратаевтың халық өнерінің көркемдік дәстүрі мен Қазақстанның қазіргі кездегі керамикалық өзгерісі, К.М.Қарабаспақевтың Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның қола дәуіріндегі тайпалар еңбектерінде үлкен қызығушылық тудырады [4, 108 б.].

Келесі топты түстің жылы теориясы бағытындағы зерттеулер құрайды. Қайта өркендеу дәуірі түс мәселесіне қатысты Леонардо да Винчи түстердің жалпы жүйесін жасап, олардың әркелкілігі шектеулі деген тұжырымға келеді. Бұл кезең түс символикасының дамуында да жаңа дәуір болды. Адамның психологиясының ерекшелігінің алғашқы түстік жүйесін жасаған Д.П.Ломаццо (15 ғ.) болды. Ол белгілі бір түс адам мінезінің ерекшелігіне, оның темпераментіне сай келеді деп есептеді: ақ – флагматиктерге, қара – меланхоликтерге, қызыл – сангвиниктерге, сары - колериктерге сай келеді деді [5, 18 б.].

1676 жылы Исаак Ньютон ақ күн түсін түс спектріне енгізді. 1802 жылы ағылшын дәрігері қоршаған ортаны зерттеуші Юнг теория ұсынды, оны кейіннен белгілі физиолог Гельмгольц дамытты. Көрудің үндестілігі теориясы (Юнг – Гельмгольц теориясы) қазіргі 19 ғасырдың өзінде неміс классикалық философиясының өкілі Г.Гегель және ақын Гете салған болатын. С.С.Алексеева, Л.С.Выготского, Г.К.Фрилинг мен К.Ауэра, Л.Герена, В.П.Ершакова, И.Итгена, С.В.Кравкова, В.Оствальда, П.П.Ревякина еңбектерінде көп құнды деректер кездеседі.

Шығыс мәдени дәстүрінде түс теориясына Нажмиддина Куброның (Рисола) еңбектері арналған. Қазіргі зерттеушілер де бұл мәселеге үлкен назар аударуда.

Түстерді қабылдау психологиясына байланысты К.В.Бардин, Н.Н.Волков, В.П.Зинченко, Е.И.Игнатьев, С.Л.Рубинштейн, Б.М.Теплов, В.С.Кузин, А.С.Зайцев, Г.Цойгер, Л.Н.Миронова, А.М.Эткинд, Б.А.Базыма, А.В.Ефимов (1990), Е.Монастырская, Т.Андропова, М.О.Сурина, А.А.Сурин, Н.В.Серов, Е.Ф.Бажин зерттеу жұмыстарын жүргізді [6, 54 б.].

Дизайндағы нысандардың түстері мен колориттерін қабылдаудың ұлттық ерекшеліктеріне Т.К.Мкртычева, С.К.Садырбаева, Ю.Косенкова, С.О.Хан-Магомедова және де басқа ғалымдардың еңбектерін қарастыруға болады.

Түстерге байланысты жалпы ғылыми еңбектердің көптеп кездесетініне қарамастан қазақ колориті феномені әлі күнге жан-жақты зерттелген жоқ.

Зерттеу жұмысының мақсаты ұлттық стильдегі тұрғын үй жағдайының колористикасын оқып-үйрену және ғылыми-теориялық негізін қалыптастыру.

Зерттеу жұмысының негізін құраушы гипотеза: қазіргі заманғы интерьердің эстетикалық жоғары шегіне жету мүмкін болатын жағдай – тіршілік ортасын жобалауда түстердің үндестігінің мүмкін болатын эстетикалық дамуының кеңістігі мен түстерін ұтымды пайдалану.

Бұл қойылған мақсаттарға жету үшін мынадай міндеттер анықталған:

- түс теориясында колорит түсінігіне анықтама беру, сол сияқты түс пен колориттің тұрғын үй жағдайына интерьерін жобалаудағы рөлін айқындау;
- қазақтың ұлттық өнеріндегі түс мәдениеті мен колористика дамуының динамикасы ерекшеліктерін зерттеу;
- қазіргі заманғы дизайнның ерекшеліктері мен құрылымын анықтау;
- ұлттық стильдегі тұрғын үй жағдайының колоритін қалыптастыру заңдылығын ашу;
- түс пен колориттің негізгі заңдылықтарын есепке ала отырып, ұлттық стильдегі қазіргі заманғы интерьердің дизайн жобасын жасау.

Зерттеу барысында қазіргі заманғы ғылыми әдебиет пен жарияланымдарға теориялық сараптама жүргізілді. Түс үйлесімділігі мен оның шетелдік және отандық суретші-дизайнерлердің дизайн жобаларының композицияларында қолдануына байланысты салыстырмалы сараптама жүргізілді [6, 48 б].

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес 21 ғасырда ұлттық стильдегі колористикасы кешенді түрде қарастырылып, оның семантикасы, тұтынушыға тигізетін эстетикалық әсері зерттелуде.

Әдебиеттер тізімі

1. Стригалева А.А. Архитектурная полихромия в условиях типизации и стандартизации строительства, «Вопросы теории архитектурной композиции», 1958 г., вып. 3;
2. Алексеев С.С., Цвет и освещение. Общие проблемы, в кн.: Очерки теории архитектурной композиции, М., 1960 г.
3. Келер В., Лукхардт В., Свет в архитектуре. Свет и цвет, как средства архитектурной выразительности, пер. с нем., М., 1961 г.
4. Турганбаева Ш.С. Цветовое восприятие и природные ассоциации в культуре казахов // Мир науки, культуры, образования. - Горно - Алтайск, 2011 г. - № 6.
5. Серов Н.В. Цвет культуры // Н.В.Серов. - С- Пб.: Речь, 2004 г.
6. Сурина М.О., Сурин А.А. История образования и цветодидактики// М.О.Сурина, А.А.Сурин. - М.: ИКЦ «МарТ».

БРЕНД ГОРОДА: ПОНЯТИЕ, СТРУКТУРА, УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ

Начало активного применения брендинга относят к средним векам, когда цеховые ремесленники, булочники помечали свои изделия особой маркой. На смену товарам и услугам пришли бренды, несущие в себе определенные ценности и впечатления для потребителей.

В современном обществе особое внимание очень часто привлекает такой термин как «бренд», в связи с этим подготовлена данная статья, рассказывающая о важности брендинга городов. Развитие брендов городов помогло бы сохранить исторические и культурные памятники каждой страны, а также возвысить моральные ценности, придать городам индивидуальность с национальными мотивами, сделать города одной страны более узнаваемыми для других стран.

Определение бренда места является предметом жарких споров между специалистами самых разных специальностей, объединенными интересом к маркетингу мест. Управляем ли бренд места? Имеет ли он практическое применение? Где проходят его границы? Что можно включить в его состав? И вообще, кто является носителем, субъектом бренда? Вопросов множество. Как, впрочем, и ответов.

Одни эксперты говорят, что бренд места четко определяем структурирован и ценность его легко измеряема в экономических категориях, например в долларах. Другие, не столь оптимистично настроенные, считают, что бренд места — это ускользающий от анализа психологический феномен, которому трудно найти название и который непостижимым (пока еще) образом приносит вполне осязаемые экономические выгоды инициаторам и авторам идеи бренда.

Нелишне отметить, что дискуссия о природе бренда города порождена многолетней и такой же напряженной дискуссией о том, что такое бренд вообще. И все же общее понятие бренда города все же можно изложить.

Итак, бренд города - сравнительно новое явление. Вариантов восприятия слов «бренд города» может быть множество - имидж, визитная карточка, изюминка, ассоциация и другое. Часто это понятие трактуют неверно.

Нужно понимать, что бренд города - это не только логотип. Логотип важен, ведь большинство информации мы считываем глазами, но сам по себе он вторичен. Это только картинка, визуализация бренда.

Это не только туризм. Конечно это направление использования бренда города доступнее всего для понимания, но оно не единственное.

Не только имидж. Да, с точки зрения представителя внешнего мира, то есть гостя города, понятия «бренд» и «имидж» действительно очень близки, но имидж — это навязанное отношение, не включающее того, что думают о городе сами его жители.

Не только стратегия. Она включает направления, по которым должен развиваться город. Бренд же - понятие комплексное: это то, что способно модифицировать город и от чего может зависеть в том числе и стратегия его развития.

Бренд города - это идея, которая сначала объединяет жителей изнутри, и только потом выступает основой для общения с внешним миром [1].

В мире есть много стран, обладающих яркими брендами - городами, - Рим, Париж, Оксфорд, Лос-Анджелес, Мекка, Иерусалим, Венеция, Флоренция, Стамбул, Токио и многие другие. Однако бренды их не стали результатом специальных брендинговых кампаний, а формировались естественным путем, на протяжении столетий. Символический капитал и уникальность каждого из этих городов сегодня действительно очень «сильны», устойчивы и проявлены в огромном количестве ярких исторических и культовых образов - что и означает наличие у города бренда. Настолько «сильны»; что практически полностью предопределяют имидж города, не позволяя ему «отклоняться» в ту или иную сторону. Именно это создает эффект бренда, при котором репутацию места трудно испортить. А это очень помогает в продвижении интересов (маркетинге) города [2; 3].

Самый большой ресурс города это его жители. И никакие рекламные компании не обеспечат такое количество контактов, какое могут обеспечить тысячи жителей, которые путешествуют, общаются в соцсетях, ездят в командировки и везде представляют свой город. Идеальная ситуация - это когда каждый житель города становится носителем бренда. Эффект будет и город начнут массово узнавать, если каждый житель будет представлять его примерно одинаково.

Именно поэтому бренд нельзя придумать. Это дело не одного человека, а всего города. И его нельзя купить - приобрести можно разработку фирменного стиля, варианты позиционирования, но не бренд в целом. Конечно, разработка нужна, но нужно также, чтобы город этим действительно жил.

Есть три процесса брендинга города: разработка, внедрение и продвижение. Технология разработки во всех случаях схожа, занимает она от 7 до 14 месяцев. Сначала нужно исследовать город, причем очень важно понять его идентичность - то есть глубинные эмоции жителей, которые они к нему испытывают. Для этого нужно проводить множество опросов и других мероприятий. Затем разрабатывается ряд концепций, из которых в итоге выбирается одна, близкая всем горожанам. На её основе разрабатывается фирменный стиль города, и уже после этого формируется некая скульптура управления брендом, в идеале появляется бренд-менеджер города и программа использования бренда, чтобы в результате город получал некие дивиденды [4; 5].

Заняться вопросом брендинга могут как чиновники, так и сами жители. Во втором случае администрации нужно только сказать «мы согласны». Можно, например, создать инициативную группу и обратиться к власти, если в бюджете нет на это денег, могут найтись и спонсоры - предприятие или ряд предприятий, которым брендинг пойдет на пользу, скажем, поможет продвигать продукцию.

Каждая страна - это страна со своей историей, культурой, традициями и устоями. С каждым годом страны и их города стремительно разрастаются, стараясь идти в ногу со временем. Во внешнем облике многих стран четко просматриваются как элементы культуры прошлых веков, так и элементы современного стиля.

Разработка для городов определенных брендов помогла бы укрепить статус страны, где эти города находятся, и его экономики; подчеркнуть уникальность и современность страны.

В большинстве случаев логичным было бы при разработке брендов городов делать упор именно на исторические памятники, придавая городам вид этакое утонченного «антиквариата», аристократизма. Но это не может быть возможным, так как все города нынешнего мира стремительно разрастаются и в настоящее время идут, да и будут идти постройки более современных зданий.

Учитывая вышесказанное, на ум может прийти некое разделение городов (не обязательно всех) на «старые» и «новые» части. Но разделение действительно должно быть полным и таковым, чтоб было понятно что жители города и сам город хранят, помнят и чтят историю и культуру, однако же следуют в ногу со временем.

При рассмотрении же, на такое разделение со всех сторон, можно увидеть множество плюсов: экономика возрастет, культура будет на высоте, жители будут более горды, архитектура сохранена, индивидуальность подчеркнута и т. п.

Нужно также понимать и учитывать, что плюсов этих можно и не достичь, а причиной этому может послужить именно «не полное» разделение города. Имеется в виду, что недопустимо рядом с историческим памятником архитектуры располагать какую-либо современную постройку. Ведь никоим образом не могут сочетаться вместе 19 и 21 века.

Все исторические и культурные памятники архитектуры должны быть отреставрированы, в соответствии с их принадлежностью к той или иной периодизации и в соответствии с их первоначальным стилем. Недопустимо также применение современных методов освещения и оформлений данных архитектурных памятников, которые противоречат его культуре и стилю.

Нельзя, конечно, забывать и о том, что в облике городов должны просматриваться национальные черты. Но, опять-таки, эти национальные черты не должны противоречить предполагаемой антикварно-аристократичной одухотворенности «старых» городов, и обязаны гармонично вписаться в «новые» города. Сами же «новые» города должны быть современными, практичными, стильными, многофункциональными и уже этими качествами уникальными, а также своим таким обликом каждый «новый» город будет выгодно оттенять каждый «старый» город.

И тем не менее, не смотря на все вышесказанное нужно не забывать о том, что разработка бренда городов это дело не одного человека, а дело целого города, его всех слоев общества. Это долговременная работа, в которой должна учитываться каждая мелочь, направленная на улучшение благосостояния и имиджа города. Это трудоемкий процесс, к которому нельзя подходить без должной ответственности.

Список литературы

1. Визгалов Д. - «Брендинг города», Фонд "Институт экономики города", 2011. - 34 с.
2. Котлер Ф. Маркетинг-менеджмент. - Спб.: Питер Ком, 1999. - 113 с.
3. Ляпов В. 100% бренд. Как продавать счастье. - М.: Бестселлер, 2004. - 43 с.
4. Маркетинг по нотам: практический курс на российских примерах: учебник / под ред. Проф. Л.А.Данченко. - М: ООО «Маркет ДС Корпорейшн», 2004. - 95 с.
5. Стивен Кумбер. Брендинг. - М.: Издательский дом «Вильямс», 2003. - 76 с.

СЕКЦИЯ VI

ЕСТЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ, ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ

ӘОЖ 546.06

*Акатьев Н.В., Сагиндикова С.С., Хамидолла И.А., Амангельдиева Э.С.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ҮШ ВАЛЕНТТІ МЕТАЛЛДАРДЫҢ КЕЙБІР КӨП НЕГІЗДІ КАРБОН ҚЫШҚЫЛДАР ЖҮЙЕСІНДЕ НЕГІЗДЕЛГЕН КОМПЛЕКСТІ ҚОСЫЛЫСТАРДЫҢ БОЛАТТЫҢ ЖЕМІРІЛУ ЖЫЛДАМДЫҒЫНА ӘСЕРІ

Тұрақтылық константасы дегеніміз ерітіндіде күрделі қосылыс түзуге арналған тепе-теңдік константасын білдіреді. Бұл өтпелі металл иондарының кешендерінің тұрақтылығын өлшеу әдісі. Барлық басқа тепе-теңдік константалары сияқты, тұрақтылық константалары да температураға тәуелді. Тұрақтылықтың анықтамасын «ауыспалы металл иондары лигандты алмастыру реакцияларына ұшыраған кезде пайда болатын және су лигандаларымен қоршалған өтпелі метал ионының арасындағы тепе-теңдік үшін тұрақты» деп беруге болады. Сондықтанда тұрақтылық константасы мәнінің коррозия процесін сипаттауды үлкен рөл атқарады.

Үш валентті металдар мен көп негізді карбон қышқылдарының тұздарына негізделген композициялардың коррозияға қарсы тиімділігін эксперименттік зерттеу және есептік бағалау жүргізілді. Кондуктометриялық әдіс бойынша таңдалған суда еритін Me/L қатынасындағы ерітінділердің электр өткізгіштік қасиеті бойынша тұрақтылықтары, рН тәуелділіктеріне байланысты потенциометрлік көрсеткіштері алынды (Ирвинг-Россоти титрлеу әдісі бойынша). Эксперименттік талдаулар нәтижесінде коррозиялық орта ретінде ерітінділер дайындалып, реакция жылдамдығы есептелді. Нәтижесі бойынша нақты металл қосылыстары оң тұжырым көрсетті [1].

Жарияланған жұмыстың жалғасында үш валентті металл катиондарымен Al(III) , Cr(III) , Fe(III) мен көп негізді соның ішінде малон және шарапқышқылдарының бинарлы комплекс түзілуі мен тұрақтылығын зерттеуге бағытталған. Зерттеуге арналған қосылыстардың, тұрақтылық константасы артқан сайын коррозия жылдамдығы кемиді.

Күрделі жүйе түзілу процестерінде шарап қышқылы $\text{H}_4\text{C}_4\text{H}_2\text{O}_6$ (H_4T) екі карбоксил және екі спирттік топтардың арқасында полиденттік лиганд ($\text{HOOC-CHON-CHON-COOH}$) қызметін атқарады, бұл функционалдық топтар арасындағы өзара әрекеттесу тәсілдерінің алуан түрлілігін тудырады [2].

Малон қышқылы арнайы полиэфирлердің туындысы болып табылады. Ол ультракүлгін сәулеленуден, тотығудан және коррозиядан қорғау үшін бірқатар жабындарда қолданылатын алкидті шайырлардың құрамдас бөлігі болуы мүмкін [3].

M(III)/L ерітінділеріндегі комплекс түзуді зерттеу коррозия ингибиторлары ретінде комплекс түзуші реагенттердің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Эксперимент жүргізу әдістемесі

Кондуктометриялық әдіс

Металл-лиганды жүйелері изомольярлық қатар бойынша ANION 4100 аспабында ($\text{SEC mC/cm} \pm 2\%$) тікелей кондуктометриялық әдіс арқылы зерттелді. Құрылғыда калий хлоридінің стандартты ерітіндісімен алдын ала тексерілген. Зерттелетін жүйелерді дайындау үшін металл тұзының $0,01 \text{ M}$ ерітінділері мен сәйкес қышқылдардың тұздары 1-кестеде көрсетілген қатынаста араластырылды. Алынған ерітінділердің меншікті электр өткізгіштігі өлшенді және алынған мәліметтерге сәйкес, меншікті электр өткізгіштіктің құрамдас бөліктердің қатынасына тәуелділігі үшін қисық сызығы тұрғызылды. Алынған кондуктометрлік нәтижелер бойынша комплексті қосылыстарды дайындауда металл – лиганд мөлшері 2:3 қатынасында дайындалатыны анықталды.

Потенциометриялық титрлеу арқылы зерттелетін жүйелердегі комплексті қосылыстардың салыстырмалы тұрақтылығын анықтау (Ирвинг-Россоти әдісі).

Зерттелетін жүйелердегі комплексті қосылыстардың салыстырмалы тұрақтылығын анықтау үшін потенциометриялық титрлеу әдісі (Ирвинг-Россоти әдісі) қолданылды. Титрант ретінде натрий

гидроксидінің NaOH 0,2М ерітіндісі алынды. Титрлеуге арналған ерітінділер концентрациясы 0,01 моль/л тұрақты комплекстер түзілетін қатынаста дайындалды (кондуктометрлік зерттеулерге сәйкес).

Зерттелетін қосылыстан көлемі 50 мл ерітінділері магнитті араластырғышпен жабдықталған 100 мл ыдысқа құйылады. Стаканға өлшеу электроды түсіріледі және магнитті араластырғышпен (250-300 айн/мин) үздіксіз араластыра отырып, рН мәні 11,5-ке жеткенше біртіндеп 0,2 мл титрант қосылады. Алынған мәндер негізінде рН титрант көлеміне тәуелділік графигі тұрғызылады.

Коррозиялық сынау әдістері

Салмақтың кему әдісі

Сынақ үшін ГОСТ 535-2005 көміртекті болаттан жасалған төртбұрышты металл пластиналарды қолдандық (құрамы % массасы 97,8% - Fe; 0,22% - C; 0,65% - Mn; 0,30% -Si; 0,040% - P; 0,050% - S ;0,30% - Cr;0,30% - Ni;0,30% - Cu;0,010% - N;0,080% - As). өлшемі 2,5 см x 2,5 см x 0,3 см Металл пластинаның өлшемдері $\pm 0,02$ мм қателікпен ГОСТ 166-89 «GRIFF» штангенциркуль үлгісінің көмегімен анықталды.

Болат пластинкаларының салмағын жоғалту әдісі арқылы коррозия жылдамдығын есептеу.

Болат табактары Р 240 - Р 1200 ұсақ түйіршікті тегістеу қағазымен мұқият тазартылып, дистелденген сумен, спиртпен жуылып, ацетонмен майсыздандырылып, кептіріліп және $\pm 0,2$ мг дәлдікпен «Ohaus Adventurer Pro AV264C» аналитикалық таразысында өлшенеді. Дайындалған пластиналар сынама бетінің 1 см^2 ауданына 15 см^3 мөлшерінде коррозияға қарсы ортаға салынады. Алдын ала анықталған экспозиция уақытынан кейін пластиналар алынып тасталады, ал бос және оңай алынатын коррозия өнімдері орташа қаттылықтағы полимер қылшығы бар щетка арқылы жойылды. Құрамында 3,5 г/л уротропин [4] бар 1:1 қатынасындағы тұз қышқылы ерітіндісінде тақталарды өңдеу арқылы коррозия шөгінділерінің қиын бөлінетін өнімдері жойылды. Содан кейін пластинкалар дистилденген сумен, спиртпен, ацетонмен жуылып және аналитикалық таразыда қайта өлшенеді.

Коррозия жылдамдығы үлгілердің 24, 48, 120, 240 сағаттан кейінгі салмақ жоғалтуынан бағаланды және төмендегі формула (1) бойынша есептелді:

$$\vartheta_{\text{орташа}} = \frac{\Delta m}{S \cdot \tau} (1)$$

Δm – τ – уақыты ішіндегі масса өзгерісі, г;

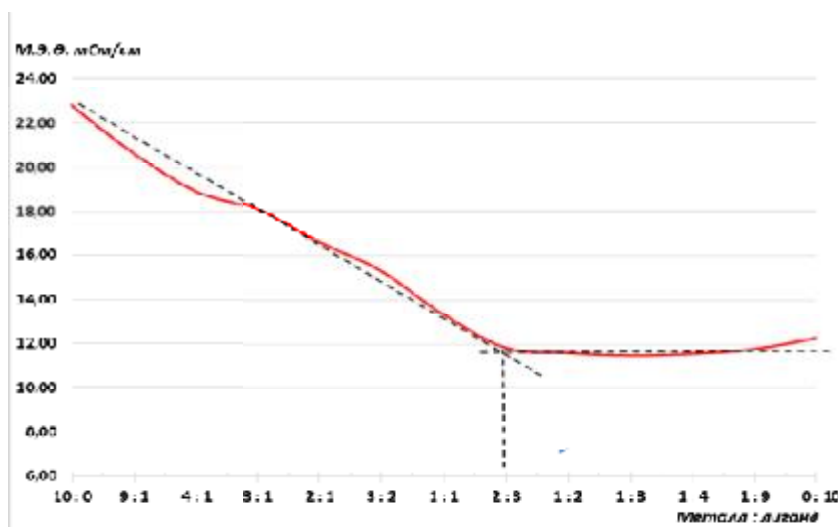
S – үлгі бетінің ауданы, м^2 .

Коррозия жылдамдығын фотоколориметриялық әдіспен өлшеу

Болат пластинкасының коррозия жылдамдығын анықтаудың тағы бір әдісі ерітіндіге түсетін темірдің құрамын анықтау арқылы бағаланды. Ерітіндідегі темір мөлшері келесі процедураға сәйкес реагент ретінде калий тиоцианаты бар 198–1000 нм ± 2 нм оптикалық тығыздықты анықтау дәлдігімен Jenway 6305 спектрофотометрінде фотометриялық жолмен анықталды. Сынамадағы темір құрамы калибрлеу қисығы арқылы есептеледі $y = 0.443x - 0.25$, $R^2 = 0,9837$.

Зерттеу нәтижелері

Комплекстердің тұрақтылығы мен лигандтар үшін металл ионының мөлшері арасындағы корреляция 2:3 қатынасында зарядтары бірдей туыстас катиондардың кейбір топтары үшін комплекстердің беріктігінің өзгеруін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеуге алынған компоненттердің қандай қатынаста тұрақты қосылыс түзілу жүйесін кондуктометрлік титрлеу әдісі негізінде $\text{Cr}_n^{3+}\text{Mal}_m^{2-}$ негізінде қарастырылды (сурет -1).

1 сурет - $\text{Cr}_n^{3+}\text{Mal}_m^{2-}$ комплексті жүйесіндегі кондуктометриялық қисығы

Кондуктометриялық зерттеулердің нәтижелері бойынша М(II)/L жүйелерінде түзілетін комплексті қосылыстардың құрамы 1-кестеде көрсетілген.

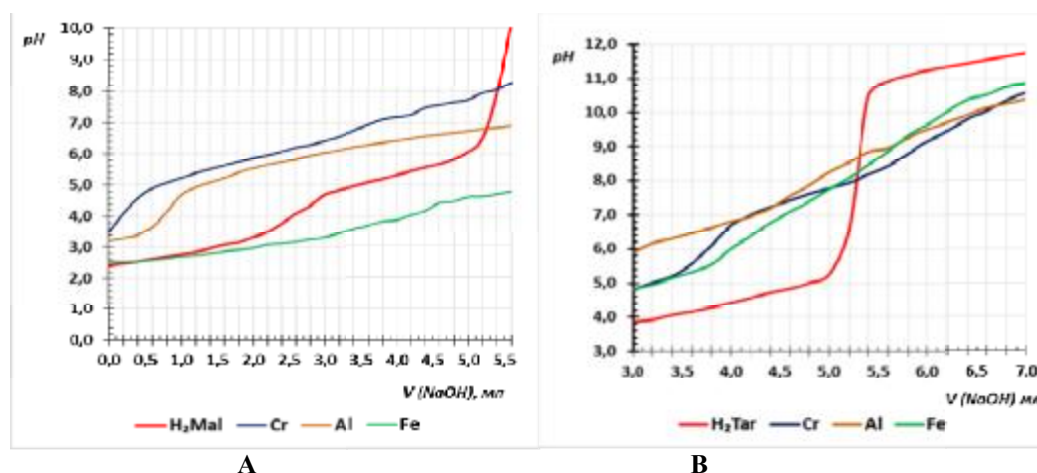
1 кесте - Кондуктометриялық зерттеулер нәтижелері бойынша М(II)/L жүйелерінде түзілетін комплексті қосылыстардың құрамы

	Al^{3+}	Fe^{3+}	Cr^{3+}
Mal^{2-}	Al_2Mal_3	Fe_2Mal_3	Cr_2Mal_3
D,L - Tar^{2-}	Al_2Tar_3	Fe_2Tar_3	Cr_2Tar_3

* Mal^{2-} - малон қышқылының анионы

Tar^{2-} - шарап қышқылының анионы

Эксперимент нәтижелері бойынша шарап және малон қышқылымен тұрақты комплекстер үш валентті металдар ішінде Al^{3+} , Fe^{3+} , Cr^{3+} , металдары түзетінін көрсетеді.

2 сурет -Ирвинга-Россотти әдісі бойынша Ме(III) - Mal^{2-} , Ме(III) - Tar^{2-} комплексті қосылысының тұрақтылық көрсеткіші

Металл тұздары көп негізді қышқылдардан түзілген кешенді қосылыстардың тұрақтылық көрсеткіші малон қышқылымен сурет 2 А – де көрсетілгендей $\text{Cr}_2\text{Mal}_3 > \text{Al}_2\text{Mal}_3 > \text{Fe}_2\text{Mal}_3$, 2 В – суретте шарап қышқылымен $\text{Fe}_2\text{Tar}_3 > \text{Cr}_2\text{Tar}_3 > \text{Al}_2\text{Tar}_3$ қатарымен өзгереді.

2 кесте - Зерттеулер нәтижесінде таңдалған ертітінділерді коррозиялық орта ретінде қолданған кездегі, болаттың коррозия жылдамдығы ($\text{г}\cdot\text{м}^2/\text{сут}$)

	Al^{3+}	Fe^{3+}	Cr^{3+}
Mal^{2-}	4,61	9,1	6,45
D,L - Tar^{2-}	7,34	12,43	9,21

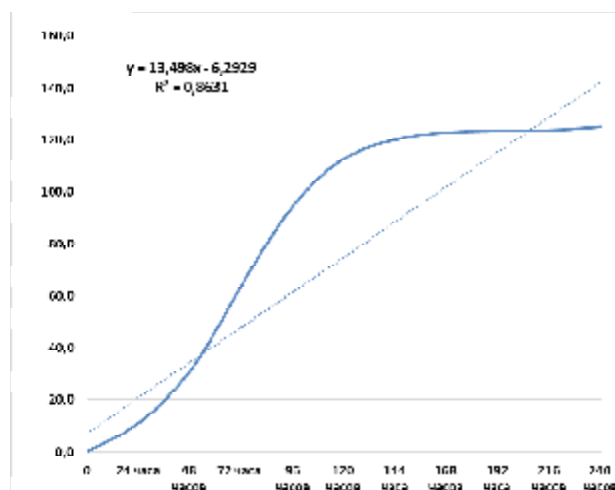
2.1 кесте - Тұрақтылық пен коррозия жылдамдығының салыстырмалы көрсеткіші

Қышқыл тұздары	Тұрақтылық көрсеткіші	Коррозия жылдамдығы
Mal^{2-}	$\text{Cr}_2\text{Mal}_3 > \text{Al}_2\text{Mal}_3 > \text{Fe}_2\text{Mal}_3$	$\text{Fe}_2\text{Mal}_3 > \text{Cr}_2\text{Mal}_3 > \text{Al}_2\text{Mal}_3$
D,L - Tar^{2-}	$\text{Fe}_2\text{Tar}_3 > \text{Cr}_2\text{Tar}_3 > \text{Al}_2\text{Tar}_3$	$\text{Fe}_2\text{Tar}_3 > \text{Cr}_2\text{Tar}_3 > \text{Al}_2\text{Tar}_3$

Кесте – 2 және 2.1 бойынша зерттелген ортаның коррозия жылдамдығының нәтижелері малон қышқылы жағдайында $\text{Cr}_2\text{Mal}_3 < \text{Al}_2\text{Mal}_3 < \text{Fe}_2\text{Mal}_3$, шарап қышқылында $\text{Al}_2\text{Tar}_3 < \text{Cr}_2\text{Tar}_3 < \text{Fe}_2\text{Tar}_3$ нәтижелер көрсетілді. Зерттелген кешенді жүйелердегі орташа жылдамдық және тұрақтылық көрсеткіші бойынша тартар қышқылы және металл тұздарының кешенді жүйесінде сәйкестік табылды. Ме(III) - Tar^{2-} тұрақтылық жүйесі коррозия жылдамдығына әсер етпейді немесе төмендей түседі [5].

Шарап қышқылында карбоксилдердің, сутегі иондарының және гидроксил қалдықтарының симметриялы және тепе-теңдік орналасуына байланысты физикалық қасиеттері, химиялық қасиеттері бойынша бірдей [6].

Шарап қышқылының тұздары қышқылдық және бейтарап ортада түзіледі. Соңғы түрдегі қосылыстар суда толығымен ерітілуі мүмкін.

3 сурет - $\text{Me(III)} - \text{Tar}^{2-}$ - жүйесіндегі темір мөлшері

3 – суретте темірді пластиналардан ерітіндіге ауыстырудың фотоколориметриялық әдісімен $\text{Me(III)} - \text{Tar}^{2-}$ жүйелері көрсетілген. Бұл графикте ерітіндідегі темірдің концентрациясы пластинаның ерітіндіде қалу уақытына қарай арта түсетінін көрсетеді. Ерітіндідегі темір концентрациясының жоғарылауымен коррозия жылдамдығы артады.

Қорытынды

1. Көп негізді қышқылдар мен металл лигандтар арасындағы комплекстердің тұрақтылығы 2:3 қатынасында байланысқанда катиондардың кейбір топтары үшін комплекстер беріктігінің өзгеруін анықтауға мүмкіндік берді.
2. Металл тұздары көп негізді қышқылдардан түзілген кешенді қосылыстардың тұрақтылық көрсеткіші малон қышқылымен сурет 2 – де көрсетілгендей $\text{Cr}_2\text{Mal}_3 > \text{Al}_2\text{Mal}_3 > \text{Fe}_2\text{Mal}_3$, шарап қышқылымен $\text{Fe}_2\text{Tar}_3 > \text{Cr}_2\text{Tar}_3 > \text{Al}_2\text{Tar}_3$ қатарымен өзгереді [7].
3. Зерттелген ортаның коррозия жылдамдығының нәтижелері малон қышқылы жағдайында $\text{Cr}_2\text{Mal}_3 < \text{Al}_2\text{Mal}_3 < \text{Fe}_2\text{Mal}_3$, шарап қышқылында $\text{Al}_2\text{Tar}_3 < \text{Cr}_2\text{Tar}_3 < \text{Fe}_2\text{Tar}_3$ нәтижелер көрсетілді. Жүргізілген зерттеулер нәтижелерінде $\text{Me(III)} - \text{Mal}^2$ жүйесінде қосылыстың тұрақтылығы артқан сайын коррозия жылдамдығы кеми түсетіндігі анықталды [8].
4. Тәжірибе нәтижесінде М II L жүйелері тиімді ингибиторлар емес екені анықталды.

Әдебиеттер тізімі

1. Розен А.Е., Лось И.С., Перельгин Ю.П., Усатый С.Г., Хорин А.В. Новый коррозионно-стойкий материал и технология его получения// Ресурсосберегающие технологии ремонта, восстановления и упрочнения деталей машин, механизмов, оборудования, инструмента и технологической оснастки от нано- до макроуровня: материалы 12 Междунар. науч.-практ. конф. – СПб.: Политехнический ун-т. – 2010. – С. 465–468.
2. Мальцева Г.Н. Коррозия и защита оборудования от коррозии: учеб. пособие / под ред. д.т.н., проф. Виноградова С.Н. – Пенза: Изд-во Пенз. гос. ун-та. 2000. – 211 с.
3. Hariprasath K., Deepthi B., Sudheer B.I., Venkatesh P., Sharfudeen S. and Soumya V. Metal complexes in drug research - A review. J.Chem Pharm Res. - 2010; =2: 496-99.
4. ISO 8407 Corrosion of metals and alloys - Removal of corrosion products from corrosion test specimens.
5. Иванов Е.С. Ингибиторы коррозии металлов в кислых средах: справочник. – М.: Металлургия, 1986. – 173 с.
6. Афанасьев А.С. Унификация оценок эффективности технических ингибиторов коррозии металлов // Защита металлов. – 1968. – Т. 4. – № 3. – С. 344-345.
7. Семилетов А.М., Куделина А.А., Кузнецов Ю.И. Антикоррозионные и гидрофобные свойства пленок карбоновых кислот на поверхности алюминиевого сплава// Д16, ФГБУН «Институт физической химии и электрохимии им.А.Н.Фrumкина РАН» (ИФХЭ РАН) Москва.
8. Дятлова Н.М., Темкина В.Я., Попов К.И. Комплексоны и комплексонаты металлов. Химия, Москва, 1988. - 543 с.

ФИЗИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУ

Компьютерлік модельдеу – күрделі жүйені оның компьютерлік моделін пайдалану негізінде талдау немесе синтездеу мәселесін шешу әдісі. Компьютерлік модельдеудің мәні бар модель негізінде сандық және сапалық нәтижелер алуға жатыр.

Компьютерлік модельдеудің басқа тәсілдерге қарағанда бірқатар артықшылықтары бар. Атап айтқанда, ол айнымалылардың үлкен санын есепке алуға, сызықтық емес процестердің дамуын, синергетикалық әсерлердің пайда болуын болжауға мүмкіндік береді. Компьютерлік модельдеу болжамды алуға ғана емес, сонымен қатар қандай бақылау әрекеттері оқиғалардың неғұрлым қолайлы дамуына әкелетінін анықтауға мүмкіндік береді.

Компьютерлік модельдеу нәтижелерінен алынған сапалы қорытындылар күрделі жүйенің құрылымы, даму динамикасы, тұрақтылығы, тұтастығы және т.б. сияқты қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді. Сандық қорытындылар негізінен болашақты болжау немесе өткен құндылықтарды түсіндіру сипатында болады. жүйені сипаттайтын айнымалылар. Компьютерлік модельдеуді қолданудың негізгі бағыттарының бірі оның жұмыс істеуінің ең жоғары өнімділік көрсеткіштерін алу үшін объектіге сыртқы әсер етудің оңтайлы нұсқаларын іздеу болып табылады.

Компьютерлік модельдеудің мәні мынада: математикалық модель негізінде компьютердің көмегімен есептеу эксперименттерінің сериясы жүргізіледі, яғни объектілердің немесе процестердің қасиеттері зерттеледі, олардың оңтайлы параметрлері мен жұмыс режимдері анықталады. табылды және үлгі нақтыланды. Мысалы, белгілі бір процестің барысын сипаттайтын теңдеуге ие бола отырып, оның коэффициенттерін, бастапқы және шекаралық шарттарын өзгертуге және бұл жағдайда объектінің әрекетін зерттеуге болады [1].

Физикалық модельдеу кезінде жүйенің өзі немесе оған ұқсас және сол немесе басқа физикалық табиғатқа ие жүйе (мысалы, кемеңің кішірейтілген модельдерін гидродинамикалық зерттеу) пайдаланылады. Физикалық модель кішірейтілген немесе ұлғайтылған масштабта (масштабталған модельдер) жүзеге асырылуы мүмкін.

Компьютерлік модельдеу кезінде математикалық модель ЭЕМ арналған алгоритм немесе бағдарлама түрінде қалыптасады, ол онда есептеу тәжірибелерін жүргізуге мүмкіндік береді. Қолданатын әдістерге байланысты компьютерлік модельдеуді айтарлықтай шартты түрде сандық, статистикалық және имитациялық деп бөлуге болады [2].

Физикалық процестерді математикалық және компьютерлік модельдеу.

«Физикалық процестерді математикалық және компьютерлік модельдеу» пәнін меңгеру үшін келесі пәндерді жеткілікті түрде білу керек: математикалық анализ, дифференциалдық теңдеулер, математикалық физиканың теңдеулері, тұтқыр орта механикасы, анализ бен алгебраның сандық әдістері, математикалық физиканың есептерін шешудің сандық әдістері, программалау және физика. Зертханалық жұмыстарды орындау студенттерден Fortran, C/C++ алгоритмдік тілдерінде программалау дағдыларына ие болуын талап етеді. Берілген пәнді тыңғылықты оқыған жағдайда студенттерде физикалық-табиғи және физикалық-технологиялық процестерді математикалық және компьютерлік модельдеу туралы айқын түсінік қалыптасады, сондай-ақ төмендегі қабілеттерге ие болады:

- күрделі физикалық процестердің математикалық модельдерін жасау;
- математикалық физика күрделі есептерді шешу үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдерін қолдану;
- күрделі физикалық процестерді сипаттайтын теңдеулерді аппроксимациялау;
- күрделі физикалық процестерді сипаттайтын математикалық теңдеулер үшін түрлі сандық әдістерді таңдау және пайдалану;
- сандық нәтижелерді алып, олардың негізінде график пен анимация салу, кейіннен алынған деректерді талдау;

Математикалық модельдеу әдістемесі қысқаша түрде атақты «модель – алгоритм – программа» триадасымен айқындалады. Бұл әдістеме толық масштабты эксперимент жүзеге асыру үшін тым қымбат

және күрделі кезде А. Самарскийдің ғылыми мектебінің, әлемнің құбылыстарын зерттеуге арналған жұмысының аясында жетілдірілген «Есептеу эксперименті» технологиясы түрінде өз дамуын тапты. Есептеу эксперименті табиғи эксперименттік нысандармен салыстырғанда, әлдеқандай кластағы есептерді есептеу барысында алынған нәтижелерді жинап, кейін оларды мүлдем басқа салалардағы есептерді шешу үшін тез және икемді қолдануға мүмкіндік береді. Бұл сипатқа қолданылып жатқан әмбебап математикалық модельдер ие. Мысалы, сызықты емес жылу өткізгіштік теңдеуі жылу процестерін ғана емес, сонымен қатар заттардың диффузиясын, жер асты суларының қозғалысын, кеуекті орталарда газды сүзуді сипаттау үшін жарамды. Осы теңдеудегі шамалардың тек физикалық мағынасы ғана өзгерді [3].

Физикалық есептерді шығарған кезде студенттер осы тапсырманы жеңілдететін белгілі бір жорамалдар жасайды, есептеулерді қолдану шекараларын анықтайды. Басқаша айтқанда, олар зерттелетін құбылысты сандық бағалау үшін математикалық аппаратты одан әрі пайдаланудың физикалық моделін жасайды. Сонымен, модель құру процесі ретінде нақты процестер өрісінен физикалық-математикалық модельдеу саласына көшу жүреді және оның күрделілік деңгейіне байланысты физикалық есептің кез келген шешімін ұсынуға болады. Есепті шешу барысында физикалық модель математикалық модель формасын алады, онда құбылыстар теңдеулер тілінде формальды түрде сипатталады. Айта кету керек, бұл мәселені шешу үшін объектінің бір емес, бірнеше қасиеттерін қарастыру немесе өзгерісті, жүйенің күйін немесе жүйе параметрлерін талдау және сыртқы өзгерістердің нәтижесінде бірнеше модельдер құру қажет болады. Бұл жағдайда себеп-салдарлық байланыстарды орнатумен қатар, әзірленетін модельдердің «иерархиясын» құру қажет. Шешім және осындай есептер – әрқайсысы белгілі бір орын алатын және үлгілердің жалпы жиынтығында үлесі бар модельдер мен жорамалдардың жиынтығы [4].

Ең қиыны-нақты процестердің модельдерін құру. Мұндай модельдер пирамида сияқты салынуы керек-іргелі негізден өткір шыңға дейін, бұл ықтималды шарықтау шегі болады процестің барлық ерекшеліктерін толық ескереді және нәтижелері қайшы келмейтін, бірақ нақты математикалық сипаттамамен аяқталады эксперимент нәтижелеріне мүмкіндігінше жақын.

Бүгінгі таңда физикалық құбылыстардың математикалық модельдерін құру бұл кезеңді едәуір жеңілдететін сандық әдістерді қолданумен байланысты математикалық модельдерді құру және оларды нақты модельдерді сипаттауға жақындату процестер мен объектілерді әзірлеу кезінде бағдарламалық өнімдерді пайдалану физикалық құбылыстардың математикалық модельдері жаңа бағыттың – "есептеу физикасының" құрылуына алып келді [5].

Әдебиеттер тізімі

1. Поршнев С. Компьютерное моделирование физических процессов в пакете MATLAB, 2011. – 726 с.
2. Овечкин Г.В., Овечкин П.В. Компьютерное моделирование, 2015. – 218 б.
3. Исахов А.А. Физикалық процестерді математикалық және компьютерлік модельдеу, 2018. – 317 б.
4. Живобродова С.А. Иерархичность как одно из основных требований, предъявляемых к математическим моделям при описании физических явлений в средней школе. - 2006. - № 4 (22). – С. 177 – 181.
5. Кондратьев А.С., Попов С.Е. «Вычислительная физика» – к вопросу об адекватности терминологии. Физика в школе и ВУЗе: Международный сборник научных статей. - 2004. – С. 285–287.

УДК 91:63

Айманова Е.Е.

*Башкирский государственный университет,
г. Уфа, Башкортостан*

ГЕОИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Сельское хозяйство одна из главнейших отраслей производства материальных благ. Основное отличие сельскохозяйственного производства от промышленного заключается в том, что в сельском хозяйстве – земля это не только предмет труда, но и основное средство производства. А отсюда вытекает и особая роль природных условий в развитии и размещении сельскохозяйственного производства.

При этом неверно было бы утверждать, что по мере развития общества, совершенствования техники роль природного фактора в сельском хозяйстве уменьшается: связи общества с природой в области сельскохозяйственного производства усложняются, но не ослабевают.

В прошлом, при низком уровне развития производительных сил, при отсутствии технических средств для воздействия на почвы, растения, сельское хозяйство находилась в полной зависимости от местных природных условий. Тогда сельскохозяйственный производитель вынужден был ограничиваться производством только тех продуктов сельского хозяйства и только на тех участках, что позволяли природные условия данной местности. Природные условия отдельной страны и даже небольшого района заставляли, с одной стороны, ограничивать потребности данного общества узким кругом продуктов питания, возможных к производству в данной местности, а с другой – разобщенность и плохие транспортные средства вынуждали заниматься в данном месте производством некоторых абсолютно необходимых продуктов питания даже в условиях очень низкой производительности труда. С годами развитие производительных сил, возможности транспорта, прогресс технологии позволяют использовать природные ресурсы в отдельных регионах наилучшим образом, когда достигается очень высокая производительность труда, чему способствуют специализация и концентрация сельскохозяйственного производства. При этом отдельные культуры концентрируются в уникально благоприятных по своим природным предпосылкам районах, где можно достичь особо высокой производительности труда [1,2].

Передовые технологии управляют практически всеми видами человеческой деятельности, трудно назвать ту отрасль, где не коснулась бы рука прогресса, но до последнего времени сельскохозяйственная наука пользовалась старыми, традиционными подходами к методам исследования и разработки технологий ведения сельского хозяйства. Но на сегодняшний день мы можем видеть, что не все методы и технологии прошлых лет обладают достаточной эффективностью и безопасностью как для окружающей среды, так и для человека.

В развитии сельского хозяйства в современном мире можно увидеть общие тенденции развития этой отрасли: стремление к минимизации вредного влияния используемых химикатов и минеральных удобрений, рациональное использование природных ресурсов, минимизация влияния на структуру экологической лестницы.

Принимая во внимание основные факторы, можно сделать вывод о необходимости модернизации структуры сельского хозяйства или регулирования его ведения относительно природных условий и ресурсов, а также пространственного положения на местности. Данную проблему можно решить с помощью геоинформационных систем (ГИС). Геоинформационные системы программно-аппаратный комплекс, который обеспечивает сбор, хранение, анализ и предоставление территориально-координированных данных на основе электронных географических карт. С начала использования ГИС в сельском хозяйстве начался новый этап развития сельского хозяйства в мире. Он был обоснован повышением качества и эффективности использования земель для выращивания сельскохозяйственных культур.

В передовых странах Европы и Америки использование ГИС-приложений в агропромышленном комплексе является обыденной ситуацией в системе управления хозяйством. Первые системы, схожие с современными, начали появляться в Англии, США, Канаде и Швеции. Но, в условиях нашей страны, картографические материалы, которые используют производители в сельскохозяйственном секторе, зачастую не пригодны для работы, так как отсутствуют информация о характере землепользования. Еще одной проблемой является то, что многие работники не имеют достаточный уровень знаний для полноценной работы в ГИС-приложениях.

Основные области применения ГИС в сельском хозяйстве - это управление производством сельскохозяйственной продукции, её транспортировкой и сбытом. В сфере производства сельхозпродукции очень важным является комплексный учёт самой разнообразной информации о земле, в том числе таких сведений, как типы и характеристики почв, содержание минеральных веществ в почве, цифровая модель рельефа, погодные и климатические условия, гидрологические условия, типы посевов и многолетняя динамика урожайности, типы проведённых механических и химических обработок почв, пространственные распределения заболеваний культур, пространственные распределения вредных насекомых, введения об источниках и типах загрязнений окружающей среды.

Если эта информация будет постоянно обновляться, т.е. если будут постоянно браться пробы почв и растений, регулярно выполняться метеорологические измерения и плюс если будет сводиться воедино в ГИС, то можно увидеть результат и в свою очередь возможно ведение так называемого точного сельскохозяйственного производства, т.е. земледелие высокой точности. Этот новый метод управления в агропромышленном комплексе, которая в свою очередь является достаточно революционным, но он уже позволил многим зарубежным сельхозпредприятиям существенно повысить эффективность своей работы.

Что же из себя представляет точное земледелие?

Точное земледелие — комплексная высокотехнологичная система сельскохозяйственного менеджмента, включающая в себя технологии глобального позиционирования (GPS), географические информационные системы (GIS), технологии оценки урожайности (YieldMonitorTechnologies), технологию переменного нормирования (VariableRateTechnology) и технологии дистанционного зондирования земли (ДЗЗ) [3]. Точное земледелие содержит в своей основе точку зрения о том, что земля

на одном участке поля является неоднородной, следовательно, растения могут созревать неравномерно, что приводит к убыткам предприятия в виде повторных процедур (внесение удобрений и пестицидов, обработка от вредителей и т.д.) для какого-то участка поля.

Точное земледелие подразделяется на 4 этапа:

1. Координатная привязка данных или создание электронной карты.
2. Описание неоднородностей – информация об изменении участка земли. Измерение электропроводности почвы, совмещённое с анализом механического и химического состава почвы, позволяет создать точную карту агроэкологических условий [3].
3. Принятие решений – с помощью известных данных разрабатывается стратегия оптимизации затрат.
4. Практика работы с неоднородностями – применение выбранной стратегии.

Фермеры используют точное земледелие, потому что оно помогает растениям равномерно расти и созревать, повышает количество урожая, позволяет экономить на агрохимикатах. Основная информация в этой системе - это данные со спутников и беспилотников. Спутниковые технологии собирают информацию с земельных участков в реальном времени. Эта информация может включать в себя микроволновую энергию с поверхности Земли, с помощью которой можно контролировать производство сельскохозяйственных культур и прогнозировать засуху и наводнения [3]. Также это могут быть вегетационные индексы для анализа растительности на данном участке. С помощью квадрокоптеров можно получать данные об оценке роста растений и их количестве, данные о наличии у растений болезней, данные о сорняках и вредителях, а также объемные 3D данные.

Картографическое приложение Устаревшие данные не могут дать актуальной информации о состоянии земельных участков и, исходя из этого, невозможно принимать решения о том, что выращивать, насколько плодородна земля и какой ожидается урожай. Для устранения данных устаревших технологий с их минусами и начинают повсеместно внедряться новые для предприятий географические информационные системы. В целом, такие системы включают в себя: цифровую модель местности, на которой осуществляются агротехнические операции; сведения о дистанционном зондировании; информацию о свойствах и характеристиках почв; карты посевов по годам; специфические данные, необходимые предприятию; историю обработки полей и т.д. [4]. В настоящее время существует большой выбор многоинструментальных программных продуктов ГИС. Самые известные из них ArcGIS, GeoГраф ГИС, MapInfo, Quantum GIS и т.д. С помощью таких картографических систем фермеры видят, что произрастает на земельном участке, когда выполнен посев, когда проводился последний полив и обработка от вредителей, когда данный земельный участок был обработан агрохимикатами и т.д.

И последнее это мониторинг сельскохозяйственной техники. Сбор информация для функционирования мониторинга осуществляется с помощью аппаратных средств, которые принимают GPS-сигнал. Для передачи данных используется GSM-модем и SIM-карта. Передача осуществляется с использованием GPRS канала по сети Internet. Кроме данных собираемых в автоматическом режиме система позволяет осуществлять импорт информации с внешних носителей данных, или ручной ввод из журналов учета и регистрации [5]. Агропромышленное предприятие в своем составе имеет большое количество сельхозтехники: культиваторы, комбайны, тракторы, плуги, жатки, сеялки, катки. Предприятие имеющие такое количество автопарка, так или иначе пытаются контролировать процесс работы и все что связано с эксплуатацией техники. Так чтобы избежать большого количества утомительной работы, предприятие вводит спутниковый мониторинг. Мониторинг позволяет в реальном времени осуществлять GPS-слежение за положением сельхозтехники на карте, осуществляя контроль движения, и получая статистику (расходы на топливо, все возможные простои, реальный пробег), а также приучит водителей к дисциплине, что все вместе приведет к более эффективному использованию ресурсов предприятия. Применяя GPS/ГЛОНАСС мониторинг, есть возможность более наглядно осуществлять слежение за сельхозтехникой, где бы она ни находился. Помимо схематических карт, в системе мониторинга присутствуют фотографии карты со спутника, что зачастую более наглядно. Введенный в агропромышленном предприятия GPS-мониторинг окупается за месяцы, благодаря сокращению расходов на сельхозтехнику (расходов на топливо и эффективное использование рабочего процесса), что и позволяет добиться gps- мониторинг [6].

Таким образом, применение ГИС-технологий позволит объединить большие объемы картографической и тематической информации в единую систему, и тем самым создать согласованную структуру данных для анализа имеющейся и получаемой информации. Проектируемая система повысит эффективность решаемых задач, упростит и ускорит работы по принятию управленческих решений. ГИС позволит легко интегрировать анализировать данные дистанционного зондирования и полевых исследований. При этом реальный масштаб времени понимается как характеристика скорости создания-использования карт, то есть темпа, обеспечивающего немедленную обработку поступающей информации, ее картографическую визуализацию для оценки, мониторинга, управления, контроля процессов и явлений, изменяющихся в том же темпе. Спутниковые наблюдения дают возможность оперативно выявлять и точно определять

координаты неожиданно случающихся крупных аварий, зон опасного проявления стихийных природных процессов, которые могут привести к таким авариям, а также отслеживать и прогнозировать медленные однонаправленные геодинамические деформации земной поверхности. Карты, созданные в результате использования спутниковых методов мониторинга земель и применения ГИС-технологий позволят наглядно наблюдать за изменением состояния земель и принимать своевременные решения по улучшению земель, подверженных эрозии и другим процессам разрушения плодородного слоя земной поверхности.

Список литературы

1. Бышов Н.В., Бышов Д.Н., Бачурин А.Н. Геоинформационные системы в сельском хозяйстве: учебное пособие, Инфра-М. – 2013 г.
2. Вольф М.Б., Дмитриевский Ю.Д. География мирового сельского хозяйства. М.: «Мысль» - 1981. - 13 с.
3. Википедия – Точное земледелие: сайт – [Электронный ресурс], 2018г., режим доступа / URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Точное_земледелие.
4. Википедия – свободная энциклопедия. [Электронный ресурс]. - 2018. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Точное_земледелие.
5. AgroCounsel – сайт о полевых культурах. [Электронный ресурс]. - 2018. URL: <http://www.agrocounsel.ru/preimuschestva-tochnogo-zemledeliya>.
6. Применение ГИС для осуществления технологии «точного земледелия»: сайт – [Электронный ресурс], 2018 г.

ӘОЖ 372.851(043.3)

Жоламан М.О., Кульжумиева А.А.

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

СТАНДАРТТЫ ЕМЕС ТЕНДЕУЛЕРДІ ГРАФИКАЛЫҚ ӘДІСПЕН ШЕШУДЕ SMART NOTEBOOK БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚҰРАЛЫН ТИІМДІ ҚОЛДАНУ

Заманауи білім беру процесінде ақпараттық технологиялар қолдану, білім беру процесінде ғана емес, сонымен қатар оқушының өзін-өзі дамытуына жетекші рөл атқарады.

Болашақ мұғалім ақпараттық технология саласын біліп қана қоймай, оны кәсіби қызметінде дұрыс қолдана білуі қажет. Компьютер арқылы мұғалім дайын электронды бағдарламаларды, мультимедиялық оқулықтарды, энциклопедиялар мен анықтамаларды, тест бағдарламалары және емтиханға дайындалуға арналған тренажерларды, дайын ақпараттың үлкен көлемін сақтауды, әр сабаққа үлестірмелі материалдарды жасауға және сақтауға мүмкіндік алады. Мамандандырылған математикалық пакеттердің айтарлықтай түрі бар, мысалы: MatLab, Matcad, Math, Mathematika, Maple, Smart Notebook және т.б. [1]. Компьютер мұғалім жұмысын оңтайландыратын таптырмас көмекшісіне айналды. Стандартты емес теңдеулерді графикалық әдіспен шешуде қолданылатын ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктері мен артықшылықтарын қарастырайық.

Теңдеулерді шешу орта мектептің математика курсының негізгі мазмұны болып табылады. Мектеп оқушылары теңдеулермен бастауыш сыныпта таныс бола бастайды. Теңдеу тақырыбының мазмұны бірте-бірте кеңейіп, тереңдей бастайды. Мұғалімнің міндеті – оқушыларға теңдеулерді шешудің стандартты әдістері мен стандартты емес әдістерін шешудің тиімді жолдарын үйретуі тиіс. Мұндай теңдеулерді шешудің бірнеше жолдары бар [2].

Мектептегі математика сабақтарында теңдеулерді шешудің келесі әдістері зерттеледі: айнымалыны ауыстыру, Горнер схемасы, Безу теоремасы, Виет теоремасы, интервал әдісі және т.б. алайда, оларды қолдану әрқашан шешімді табу жылдамдығы мен қателіктерді азайтуды қамтамасыз ете бермейді. Бұл алгоритмдегі шешім қадамдарының санын азайтуға және қате болу ықтималдығын азайтуға мүмкіндік беретін теңдеулерді шешу әдістерін іздеуді қажет етеді. Мұндай әдістердің қатарына мыналар жатады: мажорант әдісі (бағалау әдісі), функцияның қасиеттерін, функциялардың графигін пайдалану әдісі, функционалды алмастыру әдісі, тригонометриялық алмастыру әдісі, функцияның монотондылығын қолдануға негізделген әдістер, т.б.

Стандартты емес теңдеулерді шешудің тиімді әдістерінің бірі – *графикалық әдіс* болып табылады. Бірақ бұл әдіске оқыту тәжірибесінде аз көңіл бөлінеді. Себебі, функциялардың графиктерін құру көп уақытты қажет ететін процесс болып табылады. Оқу-әдістемелік құралдарда функцияларды графикалық әдіс көмегімен теңдеулерді шешу іс жүзінде қарастырылмайды, тек А.Г.Мордковичтің оқу-әдістемелік құралдарында ғана көрсетілген [3].

Математикадағы қандай есепті стандартты емес деп атауға болады? Стандартты емес есептер – бұл математика курсына оларды шешудің нақты шешу алгоритмін анықтайтын жалпы ережелердің жоқ

болуы. Оларды күрделі есептермен шатастырмау керек. Күрделілігі жоғары есептердің шарттары оқушыларға есепті шешу үшін қажет шешімді оңай табуға мүмкіндік береді. Мұғалім осы типтегі мәселелерді шешуде оқыту бағдарламасында қарастырылған білімді бекіту процесін бақылайды. Бірақ стандартты емес есеп зерттеу сипатының болуын талап етеді. Алайда, егер бір оқушы үшін есепті шешу стандартты емес және ол осы типтегі есептерді шешу әдістерімен таныс емес болса, екіншісі үшін есепті шешу стандартты түрде жүреді, өйткені ол мұндай мәселелерді шешіп үйренді және одан да көп есептерді шығарды.

Сонымен, егер оқушы мәселенің шешімін қандай теориялық материалға сүйенетінін білмесе, есепті шығара алмайды. Бұл жағдайда есепті стандартты емес деп атауға болады.

Қазіргі уақытта біз стандартты емес деп санайтын математика есептерін шешудің оқыту әдістері қандай? Өкінішке орай, осы міндеттердің бірегейлігін ескере отырып, ешкім әмбебап жүйе ойлап тапқан жоқ. Кейбір мұғалімдер, олар айтқандай, мысал жаттығуларға үйретеді. Бұл келесідей болады: мұғалім есепті шығару әдісін көрсетеді, содан кейін оқушы есептерді бірнеше рет шешімін тауып қайталайды. Бұл жағдайда оқушылардың математикаға деген қызығушылығы азаюы мүмкін.

Теңдеулерді шешудің графикалық әдісінің мәні келесідей: $f(x) = 0$ теңдеуін шешу үшін, $y = f(x)$ графигін құрып, хосімен графиктің қиылысу нүктелерінің абсциссаларын табу арқылы анықтайды. Бұл абсциссалар теңдеудің түбірлері болып табылады.

$f(x) = g(x)$ теңдеуін графикалық әдіспен шешу үшін, $y = f(x)$ және $y = g(x)$ функциялардың графиктерін құрады. Содан кейін олар осы графиктердің қиылысу нүктелерін табады. Мұндай нүктелердің абсциссалары осы теңдеудің түбірлері болып табылады. Бұл әдіс түбірлердің санын, оларға жуық немесе нақты мәндерін анықтауға мүмкіндік береді.

Стандартты емес теңдеулерді шешуде графикалық әдіс тиімді болып табылады. Мысалы, параметрі бар теңдеуді шешу аналитикалық түрде қиын есептеулерді шешуге әкелетін параметрлері бар есептер.

Тапсырма-1. а параметрінің әрбір мәні үшін теңдеу түбірлерінің санын анықтаңыз

$$|x^2 - 2x - 3| = a.$$

$|f(x)| = k$ түріндегі теңдеулер, мұндағы k – кейбір сан, $k > 0$, $f(x)$ функциясының хайнымалысы келесі шарттар жиынына өту арқылы шешіледі:

$$\begin{cases} f(x) = k \\ f(x) = -k \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 2x - 3 = a \\ x^2 - 2x - 3 = -a \end{cases}$$

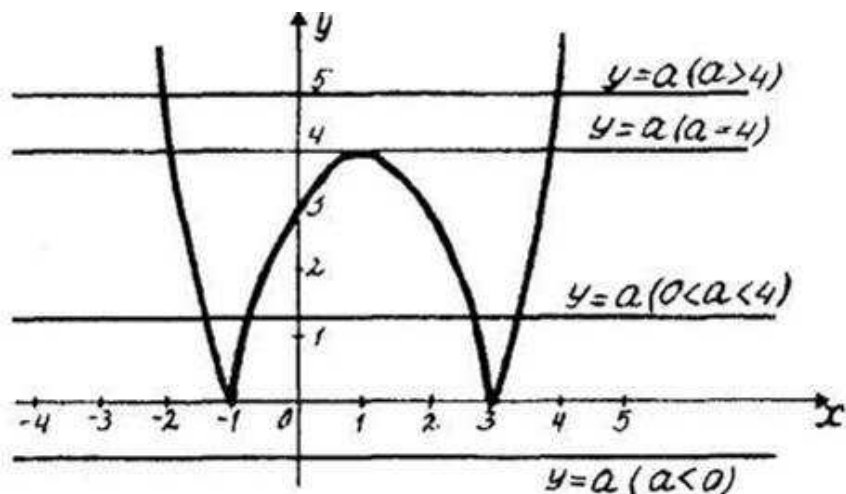
теңбе – теңдігін аламыз.

Параметрі бар екі теңдеудің алынған жиынын одан әрі шешу мүмкін, бірақ қиын. Бұл теңдеуді графиттік модельдерді құру негізінде шешу оңайырақ болып табылады.

Келесі функциялар құрастырылған: $y = |x^2 - 2x - 3|$ және $y = a$. Бір координат жүйесінде осы функциялардың графиктері құрастырылады және олардың өзара орнын нақтылау негізінде функциялардың графиктері a -ның қандай мәндерінде және қанша нүктеде қиылысатыны туралы қорытынды жасалады.

$y = |x^2 - 2x - 3|$ функциясының графигін салу үшін, $y = x^2 - 2x - 3$ функциясының жоғары нүктесі $A(1; -4)$ және Ox осімен қиылысқан $x_1 = -1$; $x_2 = 3$ нүктелерінде парабола тұрғызылады.

Содан кейін орналасқан функция графигінің бөлігі төменгі жарты жазықтық Ox осіне қатысты симметриялы түрде көрсетіледі. Келесі графикалық модель тұрғызылды:

1 сурет - $|x^2 - 2x - 3| = a$ параметрлік теңдеуінің графигі

Құрылған модель негізінде келесі нәтижелерді аламыз: $a < 0$ кезінде шешімдер жоқ; $a = 0$ кезінде екі түбір бар ($x_1 = -1$; $x_2 = 3$); $0 < a < 4$ болған жағдайда төрт түбір бар; $a = 4$ кезінде үш түбір; $a > 4$ болғанда екі түбір екендігін көреміз.

Теңдеулерді шешу үшін, графикалық әдісті қолданудың артықшылығы: оқу жұмысын белсенді бақылауға, салыстыруға, және жалпылауға мүмкіндік береді. Дұрыс салынған графикалық модельдер көрнекі түрде сәйкес жұмысты ұйымдастыруға көмектеседі. Сонымен қатар, теңдеулерді шешуде, графикалық шешім қиялды, ойлауды, зерттеушілік қабілеттерді, тапқырлық пен жылдамдықты дамытуда маңызды рөл атқарады.

Қазіргі заманғы техникалық жабдықталған математика кабинеттері сабақты қызықты етуге мүмкіндік береді. Графикалық сүйемелдеудің арқасында материал көрнекі түрде ұсынылады. Бұл материалды тиімді игеруге ықпал етеді. Көбінесе материалды ұсыну құралы интерактивті тақта болып табылады.

Интерактивті тақта барлық дерлік математика кабинеттерінде бар, оларсыз біз қазіргі заманғы білім беру процесін елестете алмаймыз. Оның көмегімен біз сыныпқа әртүрлі ақпарат түрлерін ұсына аламыз. Біз мәтінмен жұмыс істей аламыз, сыныпқа оқу бейнелерін көрсете аламыз, кестелер, суреттер мен графиктерді таныстыра аламыз. Тақта оқушыларға теңдеулерді шешудің графикалық әдісін үйретуде таптырмас көмекші болып табылады. Мұндай тақтаның артықшылықтарының бірі – оның бағдарламалық жасақтамасында интерактивті тиімді құралдары бар, оларды қолдану графикалық функциялармен жұмыс істеуді жеңілдетеді және олармен жұмыс істеу нақты сурет құралдарына қарағанда әлдеқайда оңай.

Алайда, оқушыларға математиканы оқыту процесінде теңдеулерді шешудің графикалық әдісін мақсатты оқытуға уақыт бөлінбейді. Бұл әдісті тек функцияларды, олардың қасиеттері мен графиктерін зерттеу аясында немесе қосымша сабақтар аясында қарастыруға болады. Теңдеулерді шешудің графикалық әдісін зерттеуге уақыттың жетіспеуі мәселесі пайда болады.

Осылайша, оқушыларға теңдеулерді шешудің графикалық әдісін үйрету қажеттілігі мен осы процесті сапалы ұйымдастыру үшін оқу уақытының жетіспеушілігі арасында қарама-қайшылық туындайды.

Ақпараттық технологияны қолдану түсіндіруге кететін уақытты қысқартады, бұл өз кезегінде практикаға көбірек көңіл бөлуге мүмкіндік береді, сондай-ақ оларды пайдалану пәнге деген қызығушылықты оятуға және зейінді сақтауға көмектеседі. Заманауи техникалық жабдықталған математика кабинеттері сабақты қызықты өткізуге мүмкіндік береді.

Теңдеулерді шешудің графикалық әдісінің тиімділігі туралы гипотезаны тексеру үшін сыныптарда тәжірибелік жұмыс жүргізілді.

Бір сыныпта қосымша сабақтар аясында теңдеулерді шешудің графикалық әдісі бойынша мақсатты оқыту жүргізілді, екінші сыныпта оқушылардың теңдеулерді шешудің аналитикалық әдістері туралы білімдері жинақталды, жүйеленді және жетілдірілді. Курсты аяқтағаннан кейін әр сыныпта тексеру жұмыстары жүргізілді. Барлық оқушыларға бес теңдеу мен теңсіздіктерді шешу ұсынылды, олардың әрқайсысын аналитикалық және графикалық түрде шешуге болады.

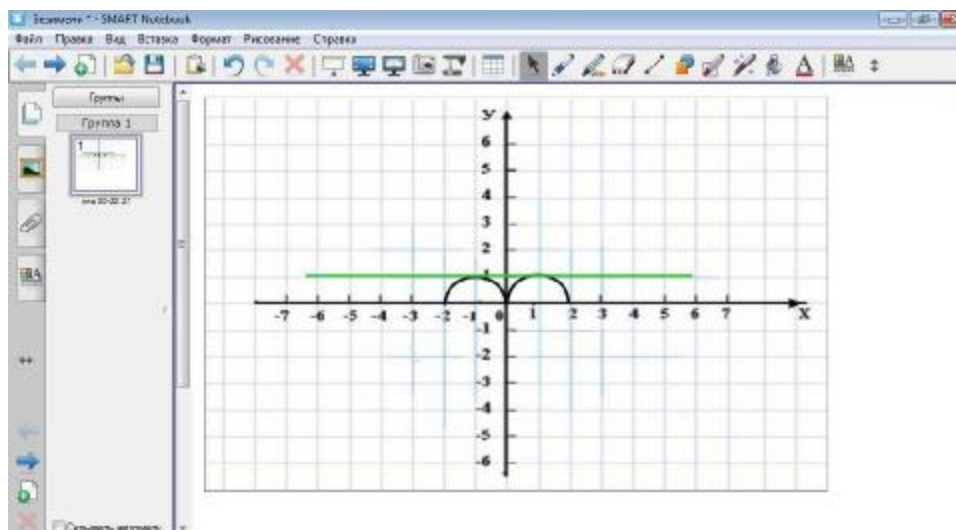
Тексеру жұмысының нәтижелерін талдау нәтижелері келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

1. Графикалық әдіс оқушылардың тапсырманы орындауға кететін уақытын едәуір қысқартады. Тапсырмаларды аналитикалық түрде шешкен екінші топ шешімдерін табу барысын сипаттауға, әртүрлі жағдайларды қарастыруға және т. б. көп уақыт жұмсады.

2. Графикалық шешім әдісін қолданатын топта дұрыс орындалған тапсырмалардың пайызы едәуір жоғары. Мұның себебі теңдеуді аналитикалық әдіспен шешу кезінде көбінесе бірнеше жағдай туындайды. Мысалы, теңдеу екі немесе тіпті үш теңдеудің немесе теңдеулер жүйесіне бөлінеді. Оқушылардан көп көңіл бөлу қажет болды. Көп оқушылар кейбір түбірлерді жоғалтты, логикалық салдарды негіздеуде қателіктер жіберді. Қателіктердің тағы бір себебі – шешім барысында алынған теңдеулер қиын болды. Күрделі теңдеулердің шешімін соңына дейін жеткізе алмады.

Тапсырма-2. а параметрінің қандай мәндерінде $\sqrt{2|x| - x^2} = a$ теңдеуінің шешімі болады?

Бұл теңдеуді графикалық әдіспен шешу әлдеқайда жеңіл болады. SMART Notebook бағдарламалық құралын пайдаланып график салу нәтижесі келесідей:

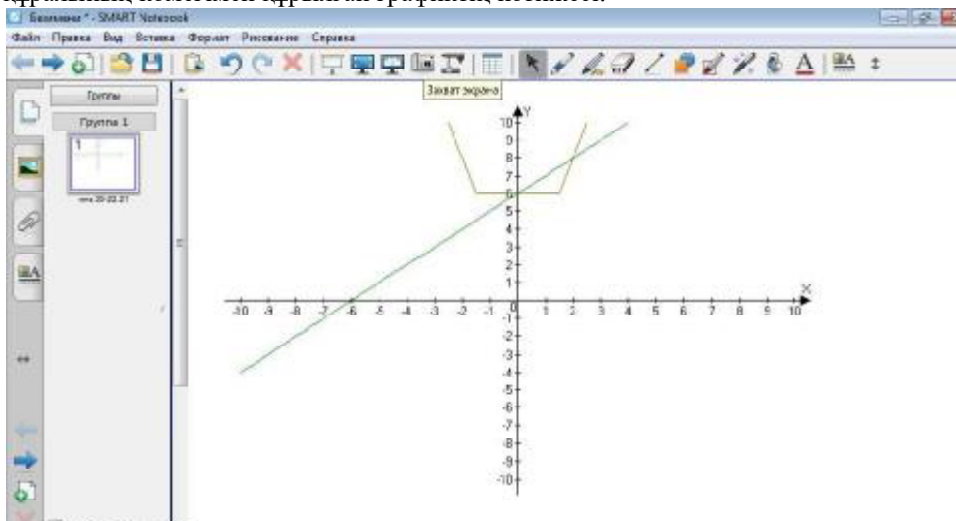
2 сурет - $\sqrt{2|x| - x^2} = a$ параметрлік теңдеуінің графигі

График пішінді және сызықты тану қалам құралдарының көмегімен құрастырылған. Теңдеудің шешімін талдау және жауапты таңдау кезінде сызықты араластыруға болады, бұл апараметрін өзгерту кезінде барлық жағдайларды визуалды түрде қарауға мүмкіндік береді.

Құрылған модель негізінде келесі нәтижелерді аламыз: $a < 0$ кезінде шешімдер жоқ; $a = 0$ кезінде үш түбір бар ($x_1 = -2$; $x_2 = 0$; $x_3 = 2$); $0 < a < 1$ болған жағдайда төрт түбір бар; $a = 1$ кезінде екі түбір бар ($x_1 = -1$; $x_2 = 1$); $a > 1$ болғанда түбірі жоқ екендігін көреміз.

Тапсырма-3. апараметрінің қандай мәндерінде $|2x + 3| + |2x - 3| = ax + 6$ теңдеуінде екіден көп түбірі болады [4]?

Сызық құралының көмегімен құрылған графиктің нәтижесі:

3 сурет - $|2x + 3| + |2x - 3| = ax + 6$ параметрлік теңдеуінің графигі

Графиктен байқағанымыздай апараметрінің ешбір мәнінде теңдеудің екіден көп түбірі болмайды

Сызық құралымен график тұрғызғанда, автоматты түрде кез-келген кемшіліктер дұрысталады. Ешқандай сызба құралдарын пайдаланбай, қолмен салынады, бұл графиктерді тақтаға салғаннан қарағанда әлдеқайда қарапайым, әрі жылдамырақ. Өртүрлі сызықтардың түсін өзгерту графиктің барлық түрлендірулерін ерекшелеуге мүмкіндік береді. Графиктерді координаталық жазықтық бойымен жылжытуға болады, 360° бұрышқа дейін бұруға болады, ешбір қиындықсыз және уақытты үнемдей отырып, мәселенің жағдайын өзгертуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда келтірілген мысалдардың барлығында, ақпараттық технологиялар дайын графиктерді экранда шығаруды ғана емес, оны өзгертуде ешқандай пернетақтаны пайдаланбай жүзеге асыруға болатынын көруге болады. Мұғалім немесе оқушы графикалық түрлендірулерді орындай алады және сынып оның әрбір әрекетін, түрлендірулердің бүкіл барысын бақылай алады. Бұл процесте көрнекіліктің жалпы дидактикалық принципі тиімді жүзеге асырылады, ол оқыту мен дамытудың жетекші факторларының бірі болып табылады. Сонымен, ақпараттық технологиялар теңдеулерді шешудің

стандартты емес әдістерін пайдалану кезінде графикалық әдістің қолданылу мүмкіндігі сапалы және өнімді деп қорытынды жасауға болады

Әрине, ақпараттық технологиялар білім берудің барлық мәселелерін шеше алмайды. Тек ақпараттық технологияны дұрыс әдістермен ұштастырып оқыту, әрбір оқушыға белгілі бір білім көлемін «беруге» ғана емес, сонымен қатар, оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруға, сол арқылы білімі мен тәрбиесінің деңгейін жетілдіруге жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Горина Л.А. О развивающем потенциале функционально-графической линии в курсе алгебры основной школы // Математика в школе. – 2011. – № 2. – Б. 69-73.
2. Роберт И. Современные информационные технологии в образовании // ИИО РАО. – 2010. – № 3. – Б. 42-50.
3. Мордкович А.Г., Семенов, П.В. Алгебра и начала анализа (профильный уровень) 10, 11 класс. – М.: Мнемозина, 2013. – 271 б.
4. Сборник задач по математике / Под редакцией М.И. Сканави. – М.: Оникс 21 век, 2001. – 608 б.

ӘОЖ 378.14

Касымова А.Х.

*Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ІТ-САЛАСЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫ ДАЙЫНДАУ

Бүгінде цифрландыру әлемдік ауқымдағы трендке айналды. Дамыған елдің барлығы цифрлық саясатты қолға алып, даму қарқынын арттыруға күш салып жатыр. Десе де, инновация мен технология тілін түсінетін, оны жүргізетін мамандар тапшы. Сол тапшылық ІТ-саласының дамуына кері әсерін тигізіп, цифрлық экономиканы жүргізуге, озық технологияның игілігін көруге кедергі келтіріп келеді. ІТ-маманның аздығы — тек Қазақстанда емес, бүкіл әлем елдерінде бар үлкен мәселе. Инновация мен технология күнсайын жаңарған заманда оларға сұраныс та арта түсті. Әлемдік рейтинг бойынша ең қажет мамандықтар тізімінде ІТ-мамандар екінші орыналады екен. Әлем сандық ақпараттарымымен болашаққа ілгері жылжып келеді, яғни, ІТ саласының маманынсыз болашағымызды елестетуге мүмкін емес. Болжамдарға сүйенсек, 2030 жылға таман бірнеше жаңа мамандықтар қалыптасады әрі барлығы технологиямен тығыз байланыста болады. Біз білім және ғылым саласындағы мемлекеттік қызметтерді автоматтандыруды және цифрландыруды жетілдіру бойынша жаңа ұсыныстар мен идеяларды қабылдауға дайынбыз. «Менің ойымша, әріптестеріміз министрлік тарапынан цифровизация мен кадрларды даярлауға қатысты атқарылған жұмыстармен толыққанды таныса алды. Білім және ғылым министрлігі мен Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің бұл мәселелерге қатысты мақсат-міндеттері ортақ. Сондықтан, тиімді нәтижеге қолжеткізу үшін жұмысты бірігіп атқару қажет», деп жазды министр Асхат Аймағамбетов [1].

Бүгінгі таңда университеттер студенттерге қарқынды дамып келе жатқан ақпараттық технологиялардағы өзгерістер жайлы уақытылы білім беруге үлгеруге атсалысуда. Ал өндірістік салалар бірден жұмысқа кірісіп кететін дайын мамандарды қажет етуде. Осындай көкейкесті мәселелерді шешу үшін жұмыс берушілер мамандарды даярлау процесіне қатысу қажет, әрі студенттерге тәжірибелік білім бере отырып олардың кәсіби дамуларына бағыт-бағдар берулері тиіс.

«Әлемдік ауқымда алар болсақ Қазақстан мұнай саласында аса бір мықты бәсекелес емес, аграрлық секторда да соншалықты емес, өндірісте де алда емеспіз. Біз қай салада бәсекеге қабілетті бола аламыз? Бізде адам әлеуеті лайықты бағаланбаған деп санаймын. Қазіргі таңда ІТ саласында да білікті маман болу үшін Америкаға бару міндетті емес. Бізде бәрі де бар. Биотехнологияларға ІТ қосылса, серпін береді, аграрлық салаға да ІТ араласса, алға жылжиды. Көп білімді интеграциялау бізді жетілдіреді, басқа елмен бәсекелес бола аламыз», -- деді Мирус Құрмашев. Спикердің сөзінде жан бар [2].

ІТ саласында мамандардың тапшылығы өткір. Яндекс білім беру қызметінің басшысы И. Залесскийдің айтуынша, төрт жылда фронт-энд, веб-әзірлеушілер мен деректер талдаушылары үшін бос жұмыс орындарының саны 140%-ға өсті. Сондықтан, білім беру мекемелері мен ІТ нарығының жетекші сарапшылары арасында ынтымақтастық орнату өте маңызды. Мұндай өзара әрекеттесудің мысалдары ретінде Технопарк Mail.Ru және Technosphere Mail.Ru білім беру бағдарламаларын келтіруге болады, онда курстарды үнемі тәжірибелі әзірлеушілер жүргізеді, сондай-ақ ІТ кәсіптерін оқытуға арналған Яндекс қызметі. Yandex. Practice жобасы Ресей Федерациясының Ғылым министрлігі тарапынан қолдау тауып, жоғары білім беру жүйесіне ІТ мамандарының тапшылығын азайтуға көмектеседі [2,3].

Жоғары оқу орнының түлегінде құзыреттіліктерді қалыптастыру білім беру бағдарламасын оның бағытына сәйкес және кәсіби құзыреттер тобына баса назар аудара отырып меңгеру нәтижелері бойынша, сондай-ақ кадрлармен қамтамасыз етуге қойылатын міндетті талаптарды орындау негізінде жүзеге асырылуы тиіс. Кадрлық қамтамасыз ету, өз кезегінде, педагогикалық қызметкерлердің үлесімен де анықталады, түлектердің болашақ кәсіби қызметіне сәйкес салаларда жұмыс істейтін ұйымдардың басшылары және (немесе) қызметкерлері болып табылатын тұлғалар. Бұл жағдайдан шығудың жолы бизнес пен білімнің нақты өзара әрекеттестігі бойынша жүйелі жұмыс болуы мүмкін, атап айтқанда:

- қорытынды сертификаттау жұмысы шеңберінде бизнестің өзекті мәселелерін шешу;
- студенттердің IT-сферадағы өндірістегі тікелей жұмысы;
- серіктес кәсіпорындарда кафедра оқытушыларының тағылымдамадан өтуі;
- өндірістік мәселелер бойынша өзекті зерттеулерді ұйымдастыру [4].

Бүгінде университеттің білім беру бағдарламалары «Атамекен» ұлттық кәсіпкерлер палатасының бағалауында көш бастап тұр. Университет басшыларының көпшілігі IT пәндерін оқытудың мазмұны мен деңгейіне сәйкестікті қамтамасыз ету үшін әлеуетті жұмыс беруші мен университет арасында тығыз өзара іс-қимыл қажет екендігімен келіседі. Сонымен қатар, жұмыс берушілердің үмітін қанағаттандыру үшін үлкен нәтижеге қол жеткізу үшін оқу үдерісіне қандай мамандарды тарту мәселесін зерттеп, талдау қажет. Тәжірибеші білім берушілердің өздері үшін сабаққа дайындалу процесінде теориялық білім қажеттігің кеңейту бойынша жұмыстарды, оның ішінде оқытудағы қосымша тәжірибе мен дағдыларды алу үшін біліктілікті арттыру курстары түрінде жүргізу қажет. Жұмыс берушілердің қазіргі талаптарына сәйкес кадрларды даярлау сапасын арттыру үшін жоғары білім беру жүйесіне бизнес ортасынан әдістер мен құралдарды енгізу, сондай-ақ оқу үдерісіне білім берушілермен IT-компаниялардың жетекші мамандарын тарту тәжірибесін жалғастыру қажет., теорияның практикада қолданылуын көрсету үшін шеберлік сабақтары IT-мамандығын алушы білім алушыларға өткізілуде. Және осы айтылған мәселелер бойынша, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан агро-техникалық университетінде де 2-курс, 3-курс және 4-курс білім алушыларына практикаға-бағытталған сабақтар: IT GRUP, IT Hub, «Torus» ЖШС, ITресурстарын жоспарлау және дамыту мекемелерінде өткізілуде.

ЖОО бойынша IT-мамандар еліміздегі оқу орындарында даярланады. Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан агро-техникалық университетінде де IT-мамандар даярлануда: Ақпараттық технология заманы осы салада жоғары білікті мамандарды даярлауды талап етеді. Бүгінгі таңда ең танымал IT мамандықтары мыналарды қамтиды:

- ақпараттық технологиялар;
- есептеу техникасы;
- мультимедиялық;
- бағдарламалық қамтамасыз ету;
- бағдарламалау.

IT-білім беру саласында бірқатар проблемаларды анықтауға болады, олардың бірі IT саласында да, білім беру саласында да жұмыс істейтін мамандардың жетіспеушілігі болып табылады. Оқу процесін жоғары деңгейдегі кадрлармен қамтамасыз ету қаржылық шығындарды талап етеді. Олардың жетіспеушілігінен мамандардың білім беру саласынан коммерциялық салаға кетуі байқалады. Нәтижесінде, университет ұсынатын академиялық білімнің міндетті негізіне қарамастан студенттерде IT саласында жұмыс істеуде практикалық дағдылар жетіспейді.

Университеттердің оқу бағдарламалары сапалы болуы үшін оларға кәсіби стандарттар қажет. Оларды жұмыс берушілердің өздері дайындайды. Білім беру бағдарламалары сол стандарттардың негізінде жасалуы керек. Цифрландыру саласындағы әріптестеріміз осы бағыттағы жұмысқа араласып, бізді кәсіби стандарттармен қамтамасыз етеді.

Оқыту білім беру стандарттарына сәйкес жүргізілетін оқу орнының түлегі әрқашан кәсіби стандарттарға сай бола бермейді. Осылайша, NakerRank интернет-рекрутинг қызметінің зерттеуіне сәйкес, респонденттердің 70% IT саласында өзін-өзі оқытады. Олардың пікірінше, IT-білім беретін университетіміздің білім алушылары болашақ маман ретінде нақты тәжірибиемен алға басуы керек. Бұл IT-саланың даму қарқынының жоғары болуы білім алушыларға стандартқа сай білім беру.

Бүгінгі таңда Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан агро-техникалық университетінде IT бағытындағы мамандарды даярлау бойынша пайдаланылып жатқан білім беру бағдарламаларына қолдануда. IT-саласында студенттер мен магистранттар дайындауда. IT-саласының ғылыммен де айналу мақсаты іске асуда. Атап айтсақ, Қазақстандық, Еуропалық университеттермен біріге отырып, «Ақпараттық технология» жоғарғы мектебінің және IT мамандарының қатысуымен, компьютерлік ғылымдар саласындағы докторанттар мен жас зерттеушіге арналған озық орталық ACeSYRI-ERASMUS+ жобасы IT саласы бойынша дәлел болады.

IT бағытындағы мамандар инженер-техник, бағдарламашы – арнайы математикалық модельдеудің көмегімен компьютерлік бағдарламаларды және алгоритмдерді құрастыратын маман. Бағдарламашыларды салаларға байланысты үшке бөліп қарауға болады. Қолданбалы бағдарламашылар көбіне ойындар, есептеу бағдарламалары, редакторлар мен мессенджерлерді қамтамасыз ететін бағдарламаларды жабдықтаумен айналысады. Олардың саласындағы жұмыстарға тағы да жүйелі видео

және аудио бақылаулар орнату, от өшіру жүйелері мен сигнал беру жабдықтарын жатқызуға болады. Жүйелік бағдарламашылар операциялық жүйелерді, желі платформаларын, интерфейс жабдықтарын, әр түрлі ақпарат орталықтарын жинақтайтын ғаламтор беттерін жасаумен айналысады. Бұл саланың маманын жоғары төлемақыға ие бола алатындар қатарына жатқызамыз. Сонымен қатар, олар бағдарламалық қамту жүйелерін (сервис), есептеуді қамтамасыз ететін блоктарды (процессор, коммуникациялық және перефириялық құрылғылар) да жасайды. Web-бағдарламашылар да желімен жұмыс жасайды. Дегенмен, олардың негізгі міндетіне ғаламтормен жұмыс істеу кіреді. Олар сайттардың бағдарламалармен қамтылуын, динамикалық веб-беттерді және дереккормен жұмыс жасайтын web-интерфейстерді жасаумен айналысады. Web-технология жайлы сөз болғанда, ең әуелі web-сайттарды жасау ісін айтамыз.

Ақпараттық технология мамандықтың ерекшеліктері:

- - ғылыми-техникалық және өндірістік есептерді математикалық модельдерді талдау мен алгоритмдік шешімдер арқылы есептеу жұмыстарын атқаратын бағдарламаларды құрастырады. Сондай-ақ, олар автоматты, типтік және стандартты бағдарламаларды және сыртқы алгоритмдік тілдерді жасақтаумен жұмыс істейді.

Ал, Интернет бөлшегі және виртуальды әлем:

- - Интернетті адам күнделікті өмірде қолданады. Verizon компаниясының болжамына сүйенсек, алдағы төрт жылда Жер тұрғындары қолданатын құрылғының минимум біреуі желіге қосылуы болмақ. Интернет бөлшегі тек интернет ғана емес, осы уақытқа дейін қолданыста болған Bluetooth секілді бағдарламалар арқылы да жасалады [5].

. Заманауи технологияның негізгі міндеті – техниканы дұрыс қолдану мүмкіндігін арттыру: ақылды тетіктерді басқару, бағдарламалар ағынынан қалмау және компьютер моделін адами болмысқа енгізу.

Қорыта айтқанда, бір маңызды мәселе – IT-мектептерді дамыту болып табылады. IT-мамандарға сұраныс артып келеді. Жалпы айтқанда IT-саласын дамытпай ақпараттық технологияны басқару мүмкін емес. Сондықтан, елімізде IT-мамандар, IT-саласы трендте деп айтсақ болады. Бұл — тәжірибені көп керек ететін, еңбекті көп қажет ететін мамандық. Болашақта дәстүрлі мамандықтарды жасанды зияткер иелері алмастырады. Әрине, қазіргі таңда компьютердің адамның күнделікті тіршілігіне интеграциясы орасан зор. Барлық салада да солай, оның араласпаған жері қалмады десем де болады. Бұл – бір жағынан уақыт талабы болса, бір жағынан ғылыми техникалық революцияның өркен жаюымен тығыз байланысты мәселе. Сонымен қатар, компьютердің адам өміріне енуі арқылы пайда болған жаңа салалар мен жаңа мамандықтар да жетерлік. Болашақта мемлекеттер арасындағы бәсеке халықтың компьютер сауатымен, жаңа технологияны енгізу қарқынымен өлшенеді. Цифрлық экономика қай деңгейде болса да, IT-мамандарға сұраныс азаймайды.

Әдебиеттер тізімі

1. <https://massaget.kz/layfstayl/tehno/49260>
2. <https://baribar.kz>
3. HackerRank Developer Skills Report [Электронный ресурс] // HackerRank. /2019URL: <https://research.hackerrank.com/student-developer>.
4. Яндекс запустил сервис для обучения IT-профессиям [Электронный ресурс] // Новости Яндекса (12 февраля, 2019 г.). URL: https://yandex.ru/company/services_news/2019/2019-02-12.
5. Елизаров А.М. Использование информационно-коммуникационных технологий в электронном обучении в странах СНГ [Текст] /А.М.Елизаров, Р.М.Елизарова // Информационное общество. - 2016. - № 4-5. - С. 95-105.

ӘОЖ 637.146.3

Қабдрахимов Ә.А.,

Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университет,

Орал қ., Қазақстан

Алшекенова Д.Т.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,

Орал қ., Қазақстан

ЕШКІ СҮТІ БЕЛОГЫНЫҢ ГИДРОЛИЗАТТАРЫН БӨЛІП АЛУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АНТИМИКРОБТЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Сүт ақуыздың, майдың және денсаулыққа қажетті негізгі минералдардың табиғи көзі болғандықтан жер бетіндегі негізгі тағам ретінде қарастырылады. Сүт және сүт өнімдері, әсіресе, сәбилер, мектеп жасындағы балалар, қарт адамдар және т.б. халықтың осал топтары үшін күнделікті рационның негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Үй жануарларының ішінде ешкінің сүті жақсы

сіңімділігімен ерекшеленеді. Ешкі сүті және оны өңдеу өнімдері халықтың барлық санаттары үшін диеталық және медициналық тамактану үшін, соның ішінде сиыр сүтіне аллергиясы бар балаларды тамақтандыру үшін пайдаланылуы мүмкін. Ешкі сүтінен өндірілетін өнімдердің ассортименті қазіргі уақытта маңызды, себебі ешкі сүті шикізат ретінде игеріліп, зерттеліп келеді. Дегенмен, ешкі сүтін өндіру мен өндеудің келешегі өте кең, бұл тұтынушылық сұраныстың артуына байланысты. Зерттеу жұмысында ешкі сүтінің белоктарын бөліп алу және олардың гидролизаттарының антимикробтық әсерін зерттеу. Осы деректерді пайдалана отырып ешкі сүтінің белогы гидролизаттар адамның денсаулығына пайдалы жақтарын зерттеп қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі.

Негізгі мақсатымыз ешкі сүті белогы гидролизаттарын бөліп алу және олардың антимикробтық белсенділігін зерттеу болса, казеин белогын бөліп алу және тазарту әдістерін игеру, казеин белогының гидролизаттарын алу, казеин белогы гидролизаттарының антимикробтық белсенділігін зерттеу міндеттерін алға қойдық.

Ешкі (ет, сүт және сүт өнімдері) соңғы уақытта олардың өнімдерінің тағамдық құндылығына қызығушылықтың артуына байланысты көпшіліктің назарында болды. Сүт кальцийі мен белоктары және олардың реакциясы нәтижесінде пайда болған жаңа құрылымдар технологиялық тұрғыдан үлкен алаңдаушылық тудырады. Сүт пен уыз сүті салмақ пен гипертонияны реттеу үшін маңызды биоактивті компоненттерге бай. Ол сондай-ақ ас қорыту мен денсаулық қасиеттеріне әсер етеді. Ешкі сүті мұндай компоненттерге бай болғандықтан, оны «функционалды және бейтарап» сусын деп атауға болады. Сондай-ақ ешкі сүтіне деген сұраныс артып келеді, өйткені халықтың өсіп келе жатқан бөлігі сиыр сияқты сүттің басқа түрлеріне төзбеушілік пен аллергиядан зардап шегеді. Ешкі сүтін тұтыну сиыр сүтімен салыстырғанда плазмадағы холестерин концентрациясын төмендетеді. Сонымен қатар, сүттің бұл түрін тұтыну қан плазмасындағы триглицеридтердің концентрациясын төмендетеді, сондықтан таза зәйтүн майына ұқсас пайдалы әсерге ие [1].

Ешкі сүтінің шамамен 87% су, 3,5% ақуыз, 4% май, 4,5% көмірсу, 1% күл және 3,5% ақуыз. Ал сиыр сүтінің ақуыздары шамамен 80% казеиндерден және 20% сарысу ақуыздарынан тұрады: казеиндер (α_{s1} -, α_{s2} -, β - және κ -CN) және сарысу ақуыздары; α -лакталбумин (α -LA), β -лактоглобулин (β -LG), сарысу альбумині (SA) және иммуноглобулиндер. Казеин мицелласы сүтте үш түрлі қызмет атқарады; а) сүт безіндегі кальцинацияны болдырмайтын ақуыздағы фосфат орталықтары арқылы кальций фосфатын секвестрлеу арқылы кальций фосфатының тұнбаға түсуін болдырмайды; б) мицелла әртүрлі казеиндердің әрекеттесуімен сүт безінде амилоидты фибрилдің түзілуін басады в) сүт липидтердің, белоктардың, көмірсулардың, витаминдердің және минералдардың қоспасын қамтамасыз ету арқылы жаңа туған сәбилерге береді. Орташа сиыр мицелласында 4:1:3,5:1,5 қатынасында α_{s1} -, α_{s2} -, β - және κ - 104 жеке казеин молекулалары бар, олар құрғақ салмағы бойынша мицелланың шамамен 93%-ын құрайды. Олар коллоидты суспензияны құрайды. 6-8% сүт тұздары негізінен: кальций, фосфат және аз мөлшерде магний, натрий, калий және цитраттан тұрады. Мицеллалар казеиндер арасындағы гидрофобты және электростатикалық әрекеттесу, сондай-ақ фосфозерин топтары арқылы коллоидты кальций фосфатымен әрекеттесу арқылы біріктіріледі. Мицеллалар κ -казеиннің мицелладан бөліну арқылы сүтте тұрақты болып қалады. κ -казеин қабаты мицеллалардың флокуляциялануын болдырмайтын стерикалық және электростатикалық тұрақтандыруды тудыратын тұздалған полиэлектролит шеткасы болып саналады. Сүтте казеин мицелла өлшемдерінің 6 түрлі таралуы бар. Мицелла мөлшері азайған сайын κ -казеин концентрациясы артады, ал β - және α_{s2} - казеин азаяды, бұл κ -казеиннің казеин мицелласының өсуін тоқтатуға қатысатынын көрсетеді.

Ешкі сүтіндегі белок фракциясы салмағы бойынша 80 % казеинді камтиды және ешкі сүтінің шамамен 2,40-2,50 % құрайды. Казеин құрамында төрт негізгі ақуыз фракциясы бар: α_{s1} -, α_{s2} -, β - және κ -казеин, олардың мөлшері түрлеріне байланысты өзгеріп отырады. Сиыр сүтімен салыстырғанда ешкі сүтінің құрамындағы айырмашылығын анықтайтын зерттеулер жүргізілген, яғни ешкі тұқымдарының арасында үлкен айырмашылықтар бар екендігі дәлелденді. Ешкі сүтінде ақуыз мөлшері, қатты заттар, майлар мен минералдардың жалпы мөлшері жоғары болады және бұл сиыр сүтімен салыстырғанда құрғақ затқа қайта есептелген кезде сақталып отырады. Сүт, α_{s2} және сарысу ақуыздарындағы казеин құрамында айтарлықтай айырмашылық анықталғанмаған. Ешкі сүтінде α_{s1} -казеин 62,8% - ға аз және сиыр сүтіне қарағанда β -және κ -казеин 19,7% - ға көп болды. Жалпы, ешкі сүтінде сиыр сүтіне қарағанда казеин аз және α_{s1} -ге қарағанда α_{s2} көп. Ешкі сүтінің протеиндері сиыр сүтіне ұқсас, оларда казеиндердің және сарысу ақуыздарының негізгі түрлері бар, бірақ олардың ақуыз тізбегіндегі әртүрлі аминқышқылдарының алмастырылуына байланысты әртүрлі генетикалық полиморфизмдері бар. Сондықтан казеиндердің аминқышқылдарының құрамы сиыр сүтінен аздап ерекшеленеді. Ешкіде α_{s1} -казеиннің сегіз түрлі түрі немесе аллельдері бар - A, B, C, E, F, G, H және нөлдік (α_{s1} -казеиннің болмауы), бұл α_{s1} жоғары деңгейіне әкеледі (3,5 г/л сүт), орташа (1,1-1,7 г/л) және төмен деңгейлер (0,45 г/л). Сондай-ақ α_{s2} үшін α_{s2} казеиннің қалыпты, төмендетілген және нөлдік мөлшерін түзетін жеті аллель анықталды. α_{s1} амин қышқылының ұзындығы сиыр сүтімен бірдей, ал аминқышқылдарының қалдықтарында β - және α_{s2} -казеин сәйкесінше бір ұзын және екі қысқа бөліктен тұрады. κ - казеиннің ұзындығы 171 қалдықтан тұрады. Ал сиыр сүтіндегі κ -казеинінде 169 аминқышқылдары бар. 1-кестеде сиыр мен ешкі сүтіндегі казеиндердің мөлшерінің өзгеруі көрсетілген [2].

1 кесте - Казеиннің жалпы санынан % - бен көрсетілген сиыр және ешкі сүтінің казеинінің құрамын салыстыру.

Казеин түрі	Сиыр сүті %	Ешкі сүті %
α_{s1}	36-40	4-26
α_{s2}	5-19	5-19
β -	36-41	42-64
κ -	10-24	10-24

Ешкі сүтінің казеин мицеллаларының сиыр казеинінен ерекшеленетін физика-химиялық сипаттамалары бар. Казеин мицеллалары сиыр мицеллаларына қарағанда ылғалдандырылған, минералданған, ыстыққа төзімділігі төмен және β -казеинді тез өзгеріске ұшырайды. Ешкі сүтінен алынған казеин мицеллалары сиыр сүтінің мицеллаларынан кішірек, бұл казеиннің құрамындағы айырмашылығына байланысты сипатталды. Әр түрлі α_{s1} -казеин құрамы бар ешкі сүтінің. Ешкі сүтінің үш үлгісі AA, EE немесе FF α_{s1} -казеин локусында гомозиготалы генотипке ие болды. Бұл генотиптер майға, жалпы азотқа, ақуызға, казеинге және казеин санына (казеин N/ жалпы N) AA> EE> FF ретімен айтарлықтай әсер етті. Казеин мицелла мөлшері қарама-қарсы ретпен (AA<EE<FF) үлкен әсер етеді, ал генотип минералдық және тұздық тепе-теңдікке аз әсер етті. А минералды құрамы бойынша айтарлықтай айырмашылық болған жоқ және фотонды корреляциялық спектроскопия қолданылған α_{s1} (4,7 г/кг) деңгейі жоғары ешкі сүтін және α_{s1} шығармайтын нөлдік генотипті қарау үшін қолданылған нөлдік нұсқалар. Нөлдік генотипте мицеллалардың орташа диаметрі 280 нм, ал α_{s1} бай сүтінің орташа мөлшері 199 нм болды және нөлді каллельге қарағанда өлшемдердің тар таралуын берді, ал Дженнесс мөлшерінің таралуын егізінен 80 нм-ден төмен, тек кейбір мицеллалар бар екенін хабарлады диаметрі 200 нм жетеді. Олар композициялық талдаудың негізгі айырмашылығы тек α_{s1} мазмұны болып табылады және бұл мицеллалардың мөлшерін басқарады деген қорытындыға келді. Ешкі сүтінде май 99% дейін глицеридтер мен стероидтерден тұрады. Май сүтте эмульсияның «судағы май» түрі ретінде болады. Ешкі сүтінің май түйіршіктері липидтердің құрамы мен қасиеттері бойынша сиыр сүтіне ұқсас, бірақ ешкі сүтінде агглютинин кездеспейді. Ешкі сүтіндегі түйіршіктердің орташа диаметрі сиыр сүтіндегі 2,5-3,5 мкм-мен салыстырғанда 1,5-2 мкм шамасында және 1,5 мкм-ден аз түйіршіктердің пайызы ешкі сүтінде 28%, сиыр сүті үшін 10% құрайды [3].

2 кесте - Ешкі және сиыр сүтінің ақуыз құрамы

	Ешкіде	Сиырда
α_{s2} -казеин	16	8
α_{s1} -казеин	-	27
β -казеин	51	34
κ -казеин	8	9
β -ЛГ	17	16
α -ЛА	6	4
Сарысу альбумині	1	1

Микробқа қарсы пептидтер - бұл бактериялардың, саңырауқұлақтардың, паразиттердің және вирустардың кең спектріне қарсы туа біткен қабылдаушы иммунитетте шешуші рөл атқаратын кішкентай молекулалық пептидтер. Антибактериалды белсенділіктен басқа, антимикробтық пептидтер иммундық реттеу, антиогенез, жараларды емдеу және ісікке қарсы белсенділік сияқты бірқатар биологиялық функцияларға ие. Антимикробтық пептидтер - молекулалардың гетерогенді тобы прокариоттардан бастап сүтқоректілерге, соның ішінде адамдарға дейін әртүрлі организмдердің туа біткен және алынған иммундық реакциясында. Олар 12-50 амин қышқылының қалдықтарынан тұрады, әртүрлі физика-химиялық және биологиялық қасиеттерге ие. Антимикробтық пептидтер бактерияға қарсы және қатерлі ісікке қарсы қасиеттерге ие, сондықтан қатерлі ісікке шалдыққандар үшін емдеудің жаңа нұсқасы болып табылады. Қазіргі уақытта антимикробтық пептидтер клиникалық қолдану негізінен патогендік бактериялардан туындаған инфекцияны емдеу, жараларды емдеу және қабыну үшін қолданылады.

Антимикробтық пептидтердің құрылымы: α -спиральды (магаининдер мен цекропиндер), β -катпарлы (дефензиндер, тиониндер), сызықты (индолицидин, пирхорицин). α -спираль молекула ішіндегі сутегі байланыстарының әсерінен түзіледі, ол дұрыс бұралған. β -катпарлы ішінде бірнеше дисульфидтік байланыс болған кезде пайда болатын молекулалар. β -шашырау формасы-бір дисульфидті байланыстың

болуы. Негізінен, еркін ерітіндідегі барлық осы пептидтердің құрылымы жоқ, бірақ бірқатары сызықтық болып табылады. Олар өздерінің шынайы құрылымын биологиялық мембранамен байланысқан кезде ғана қабылдайды [4]. Жасуша мембранасының ішінде амфипатизм пайда болады, нәтижесінде молекуланың гидрофобты бөліктері билипид қабатына бағытталып, гидрофильді бөліктерді ерітіндіде қалдырады. Бұл қасиет микробқа қарсы белсенділігі үшін жиі жауап береді.

Сүттің микробқа қарсы белсенділігі негізінен иммуноглобулиндердің және лактоферрин, лактопероксидаза және лизоцим сияқты басқа ақуыздардың болуымен түсіндіріледі. Сүттің жалпы бактерияға қарсы әсері иммуноглобулиндер мен иммуноглобулин емес қорғаныш ақуыздарының жеке салымдарының сомасынан көп деп саналады. Бұл табиғи ақуыздар мен пептидтердің белсенді емес ақуыз прекурсорларының метаболизмі нәтижесінде пайда болатын пептидтермен синергетикалық әсер ететіндігіне байланысты болуы мүмкін. Сүт ақуыздарындағы ақуыздар микробқа қарсы пептидтердің прекурсорлары ретінде әрекет ететіндігі дәлелденді, осылайша табиғи қорғаныс механизмдерінің басып кіретін қоздырғыштарды жою қабілетін арттырды. Сондықтан тағамдық ақуыздарды тағамдық иммунитеттің компоненттері деп санауға болады. Будиартидің және басқалардың жұмысында ешкі сүті мен Ethawah йогуртында альфа-казеиннің болуы көрсетілген. Бұл ақуыз құрамында сегіз биоактивті пептидтер бар, олар антиостеопоротикалық немесе қабынуға қарсы әсері бар және ол сиыр сүтінде табылмаған [5].

Зерттелген жұмыстарда патогендік грам-позитивті бактерияларға (*Listeria monocytogenes*, *Staphylococcus aureus* және *Bacillus cereus*) және грам-теріс бактерияларға (*Escherichia coli*, *Salmonella typhi* және *Shigella flexneri*) қарсы ешкі сүті мен ethawah йогуртының казеин ақуызының құрамына кіретін CSN1S2 ақуызының микробқа қарсы белсенділігі бар екендігі анықталды. Олардың жұмысының нәтижелері грам-теріс бактерияларға қарағанда грам-оң бактерияларға үлкен ингибиторлық әсер көрсетті. Олар сонымен қатар сүттің йогуртқа қарағанда микробқа қарсы белсенділігі жоғары екенін көрсетті [6].

Ешкі лактоферрин адам мен ірі қара лактоферрин көрсеткен пайдалы әсерден кейін зерттелді. Қой мен ешкі сүтіндегі бұл ақуыздың деңгейі сиыр сүтіне қарағанда біршама жоғары және шамамен $0,107 \pm 19$ мг/мл құрайды. Ешкі сүтіндегі лактоферриннің концентрациясы лактацияның әртүрлі кезеңдерінде сүт үлгілеріндегі соматикалық жасушалардың санына тікелей пропорционалды түрде өзгеретіні көрсетілген. Бұл параметрлерге бірқатар физиологиялық процестер әсер етеді. Ешкі сүтінің лактоферринінің гликозилденуін адам және бұқа сүтіндегі басқа гликопротеиндердің гликозилденуімен салыстырған тағы бір зерттеу адам мен ешкі сүтінің үлгілерінде кездесетін гликандардың ұқсастығын көрсетті. Алайда, ешкі сүтінде адам сүтінің үлгілерінде жоқ кейбір жаңа гликандар анықталды. Лактоферрин туа біткен және иммунитеттің адаптивті реакцияларында маңызды рөл атқарады. Патогендердің лактоферриндегі безге жоғары жақындығы ғана емес, сонымен қатар туа біткен иммундық жүйеге қатысатын ақ қан клеткаларында NK жасушаларының белсенділігін арттыру және нейтрофилдер мен макрофагтардың фагоцитарлық белсенділігін арттыру арқылы өзгерістер тудырады.

Барлық антимикробтық пептидтер катионды молекулалар болып табылады, олардың жалпы заряды көбінесе +2-ден +9-ға дейін болады. Молекуланың кеңістіктік таралуы құрамдас бөліктерді гидрофобты және гидрофильді бөлімдерге бөлу принципіне негізделген. Өсімдіктерде антимикробтық пептидтер тұқымдарда көп мөлшерде жиналады. Бұл жұқпалы немесе саңырауқұлақ ауруын тудыруы мүмкін, микробты организмдерден тұқымдарды қорғауды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, тамырларда немесе жапырақтарда жиналатын антимикробтық пептидтер белгілі. Көптеген антимикробтық пептидтер тұқымдар мен жапырақтарда жиналып, сүтқоректілерге, құстарға және бауырымен жорғалаушылар үшін улы болып табылады. Фагоциттік жасушалардан басқа, микробқа қарсы пептидтер безді құрылымдарда да кездеседі. Кейбір организмдердің токсиндері, мысалы, оқшауланған микотоксин *Lycosa carolinensis* қабығынан оқшауланған пардаксин бактерияға қарсы белсенділікке ие.

Көптеген антимикробтық пептидтер рибосомаларда синтезделеді, алайда әртүрлі биологиялық беттерде, негізінен әртүрлі мега ферменттерде синтезделетін пептидтер де бар. Мұндай пептидтер нерибосомалар деп аталады. Нерибосомалық полипептидтер матрицаның мРНК болуын қажет етпейді, көбінесе олар циклдік пішінге ие және құрамында протеиногенді емес аминқышқылдары бар. Бір полипептидтік тізбектілік үшін бір немесе бірнеше мега ферменттер жауап береді. Осы синтетазаларға жауап беретін гендер әдетте бір оперонда (бактерияларда) немесе кластерлерде (эукариоттарда) жасалады [7].

Ешкі сүтінен қышқылды тұндыру арқылы сарысу және казеин белоктары бөлініп алынды. Бөлініп алынған казеин белоктары SDS-PAGE электрофорез әдісімен идентификацияланды. Казеин белогы түрлерінің аминқышқылдық құрамы сипатталды. Казеин белоктарын пепсинмен ферментативті гидролиз жүргізу нәтижесінде гидролизаттар бөлініп алынды. Бөлініп алынған казеин белогы гидролизаттары SDS-PAGE электрофорез әдісімен идентификацияланды. Алынған гидролизаттардың антимикробтық белсенділігі тексеріліп, патогенді микроорганизмдердің өсуін тежей айқындалды. Гидролизаттардың патогенді микроорганизмдердің өсуін ингибиторлау аймағы бақылау вариантымен салыстырғанда жоғары көрсеткіш көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

1. Miller B.A., Lu Ch. D. Current status of global dairy goat production: an overview Asian-Australas // Journal of Animal Science – 2019. – Vol. 32(8). – P. 1219–1232.
2. Skjevdal T. Flavour of goat's milk: a review of studies on the sources of its variations // Livestock Production Science – 1979. – Vol. 6(4). – P. 397-405
3. Park Y.W., Haenlein, F.W. (Eds.), Handbook of Milk of Non-bovine Mammals // Blackwell Publishing Professional. – Oxford, UK: Ames, 2017. – P. 34–58.
4. Casteels P., Ampe C., Jacobs F., Vaeck M., Tempst P. Apidaecins: antibacterial peptides from honeybees // EMBO Journal. – 1989. – Vol. 8(8). – P. 2387–2391.
5. Metchnikoff E. Sur la lutte des cellules de l'organisme contre l'invasion des microbes // Ann. Inst. Pasteur. – 1887. – Vol. 1. – 321 p.
6. Fischer E. Untersuchungen über Aminosäuren, polypeptide und proteine (1899–1906). –Verlag: Berlin Julius Springer, 1906. – 256 p.
7. Abderhalden E., Fodor A. Synthese von hochmolekularen polypeptiden aus glykokoll und l-leucin // Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft. – 1916. – Vol. 49(1). – P. 561-578.

ӘОЖ 530.1

Медешова А.Б., Карабасова Ж.Р.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

PISA ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ АЯСЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ – ҒЫЛЫМИ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ ТУРАДАҒЫ АЖАРАЛАРЫ

Қазіргі таңда білім алушылардың оқу жетістігі екі жағдайда бағаланып отыр. Олардың бірі – сырттай бағалау болса, екіншісі – іштей бағалау. Нақтылай түссек, іштей бағалау – оқу пәні бойынша оқыту сапасын диагностикалау және мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты өлшеміне сәйкес жүзеге асырылса, сырттай бағалау – әрбір деңгейді аяқтау бойынша білім алушының оқу жетістіктерінің нәтижелеріне сәйкес (ҰБТ, ОЖСБ), сондай-ақ халықаралық зерттеулерге TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study), PISA (Programme for International Student Assessment) және PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) қатысуы арқылы жүзеге асырылады [2]. Қазақстанның халықаралық салыстырмалы зерттеулерге қатысуы елдің білім сапасын дамытуда стратегиялық маңызы зор үдеріс. Зерттеулер нәтижесінде алынған мәліметтер әлемдік білім беру жүйесінде қазақстандық білім сапасын анықтауға қатысты болжамдар жасауға бағыттайды [4,71 б.]. Бүгінгі күнде үздік деп табылған Халықаралық зерттеулердің бірі – PISA.

«PISA –барлық білім беру ұйымдарындағы 15 жастағы оқушылардың оқу, математикалық және жаратылыстану – ғылыми сауаттылығынан игерген білім жетістіктерін анықтауды, оқу барысында меңгерген білімдері мен біліктерін өмірлік жағдайларда қолдана білу дағдыларын бағалауды көздейді.» [2, 3 б.].

PISAZерттеулерінде жоғары нәтижеге ие болу үшін қазақстандық оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту өте маңызды, ал функционалдық сауаттылық – білім берудегі жеке тұлғаны қалыптастырудың әлеуметтік бағдарлануы.

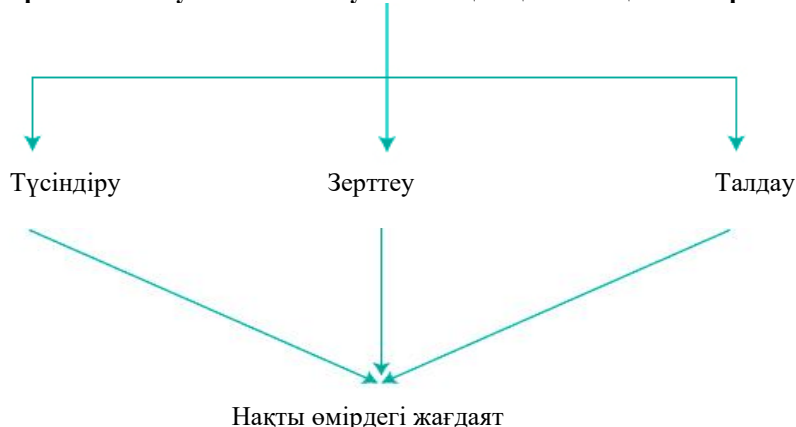
Білім алушылардың функционалдық сауаттылық мазмұны мына құзыреттіліктерден көрінеді:

- оқу, жазу сауаттылығынан;
- жаратылыстану ғылымындағы сауаттылығынан;
- математикалық сауаттылығынан;
- компьютерлік сауаттылықтан;
- денсаулық мәселесіндегі сауаттылықтан [1, 54 б.].

Қазіргі таңда ғылым, техника мен жаратылыстану қарқынды дамып келе жатыр. Сондықтан әрбір бала техника, ғылым мен жаратылыстану әлемінде болып жатқан өзгерістен хабардар болып, сол себептердің шығуын мен салдарларын да ажырата алуы керек. Адамзат тұрмыста және қоғамда кездесуі мүмкін кез келген мәселелерді шеше алуы үшін физика, астрономия, география, биология және химия салаларында меңгерген білімдерін қолдана алу қабілетін ғылыми – жаратылыстану сауаттылығы деп атаймыз [3].

PISA зерттеуіндегі жаратылыстану – ғылыми сауаттылық дегеніміз – жаратылыстанушылық – ғылыми білімді сұрақ қоюға, жаңа білімді игеруге, жаратылыстанушылық – ғылыми құбылыстарды түсіндіруге және жаратылыстанушылық – ғылыми проблемаларға қатысты ғылыми дәлелдерге негізделген қорытындылар жасауға; жаратылыстанудың негізгі ерекшеліктерін адам танымының формасы ретінде түсінуге; жаратылыстану ғылымы мен технологияның қоғам өмірінің материалдық, интеллектуалдық және мәдени саласына ықпалы жайлы хабардар екенін көрсетуге; жаратылыстануға қатысты мәселелер бойынша белсенді азаматтық позициясын білдіруге пайдалану қабілеті [6].

Жаратылыстану – ғылыми сауаттылықтың негізгі қабілеттері

1 – сызба. Жаратылыстану – ғылыми сауаттылық қабілеттері мен контекст арасындағы байланыс [6, 7 бет].

Жаратылыстану – ғылыми сауаттылық бойынша тапсырмалар мәтіннен, графиктен, кестеден және соған қатысты сұрақтардан тұратын проблемалық материалға құрылады. Жаратылыстану ғылымдары мен технология қоғамның материалдық және интеллектуалдық саласына ықпал етеді. PISA зерттеуіндегі «Жаратылыстану – ғылыми сауаттылық» тестінің мазмұндық аясы: мәнмәтін, құзыреттілік, білім және көзқарас құрамдас бөліктерінен тұрады. Алғашқы мазмұндық бөлік – мәнмәтін.

Мәнмәтін – тапсырмада сипатталған проблемалық жағдаятты қамтитын тақырыптық сала.

1 – кесте. PISA зерттеуінде жағдаяттардың контекстерге топтастырылуы [6].

	Жеке	Жергілікті/ұлттық	Жаһандық
Денсаулық	Денсаулық күтімі, жазатайым оқиғалар, тағамның құнарлығы	Дертті бақылау, азық-түлік өнімдерін таңдау, қоғамдық денсаулық	Эпидемия, жұқпалы аурулардың таралуы
Табиғи ресурстар	Материалдар мен қуатты жеке тұтыну	Халық санын тұрақтандыру, тұрмыс сапасын сақтау, қауіпсіздік, өнімдерді шығару және жеткізу, қуатпен қамтамасыз ету	Қайта қалпына келетін және қалпына келмейтін табиғи ресурстар, популяция өсімі, тұрақты даму
Қоршаған орта	Экологиялық тұрғыдан қауіпсіз жұмыс, материалдар мен құрылғыларды қолдану және басқару	Популяция таралымы, қалдықтарды кәдеге жарату, қоршаған ортаның ықпалы	Биоэралуандық, экологиялық орнықтылық, ластануды бақылау, топырақ қабатының/биомассасының қайта қалпына келуі
Қауіп-қатер көзі	Өмір сүру салтымен байланысты қауіп-қатерді бағалау	Шұғыл өзгерістер (жер сілкінісі, ауа райының күрт өзгеруі); баяу әрі үдемелі өзгерістер (топырақ қабатының эрозиясы); қауіп-қатерді бағалау	Климаттың өзгеруі, заманауи байланыс құралдарының ықпалы

Ғылым мен технология тоғысы	Ғылымға қызығушылық, жеке әдіс-амалдар, музыкаға және спортқа икем	Жаңа материалдар, құрылғылар мен процестер, генетикалық өлшемдер, медициналық технология, көлік	Түрлердің жоғалуы, ғарышты игеру, Ғаламның пайда болу тарихы мен құрылымы
------------------------------------	--	---	---

Сонымен қатар оқушының ғылыми – жаратылыстану сауаттылығына тұлғаның ғылыми – жаратылыстану білімі және алған білімін ғылыми құбылыстарды, ғылыми ой, тұжырымдамаларды, дәйекті мағлұматтарға негізделе отырып түсіндіру үшін қолдана алу дағдысын, жаңа білім алуға ынтасын келесі мазмұндық бөлік – құзыреттілікке жатқызамыз.

Құзыреттілік дағдылардың үш тобын бағалайды:

1. Құбылыстарды ғылыми тұрғыдан түсіндіру (проблеманы табу, кілтсөздерді анықтау және негізгі ерекшеліктерді іздеу);

2. Ғылыми зерттеуді бағалау және жобалау (білімді қолдану, құбылыстарды негіздеу немесе интерпретациялау, сондай-ақ табу);

3. Деректерді интерпретациялау және қорытынды жасау үшін ғылыми дәлелдерді қолдану (қорытынды шығару және салдарын бағалау) [3, 2 б.].

Тапсырмаларда бағаланатын әрбір құзыреттілік мынадай типтегі ғылыми білім материалында көрсетілуі мүмкін.

1. Мазмұнды білім (пәндік салалар) – бұл ғылыми мазмұнды білім, мынадай пәндер салаларына жатады:

- «Физикалық жүйелер»;
- «Тірі ағзалар жүйелері»;
- «Жер және ғарыш жүйелері»;
- «Технологиялық жүйелер».

2. Процедуралық білім – алуан түрлі әдістерді, стандартты зерттеу рәсімдерін білу. Мазмұнды білімді формальды түрде басқа пән салаларымен байланыстыруға болады. Мысалы, «Физикалық жүйелер» – негізінен физика мен химия, «Тірі ағзалар жүйелері» – биология, «Жер және ғарыш жүйелері» – география, геология және астрономия материалдары. Алайда PISA тығыз пәнаралық байланыс орнатылған мәнмәтінде жаратылыстану-ғылыми сауаттылықтың қалыптасқанын біртұтас бағалайды.

3. Эпистемологиялық білім, ғылыми болжам ғылыми әдістердің мүмкіндігін, оның негізін, сонымен қатар, теория, гипотеза және бақылау сынды ұғымдардың мағынасын түсінудің нәтижесінде қалыптасқан ғылыми білім [5].

Ал тапсырмалар құрамындағы әр сұрақ мына санаттар бойынша жіктеледі:

- Сұрақта бағаланатын қабілет;
- Сұрақта қозғалатын жаратылыстану-ғылыми білімнің типі;
- Контекст;
- Сұрақтың таным/когнитивнемесекүрделілікдеңгейі.

Кез келген сұрақтың қиындығы оның интеллектуалдық күрделілігі мен тапсырманы орындауға керекті білім мен қабілет мөлшерінің қосындысынан тұрады. Келесі танымдық деңгейлерді ажыратады:

• *Төмен* – бір қадамнан тұратын тапсырманы орындау, мысалы фактілерді, терминдерді, принциптерді немесе ұғымдарды табу, немесе графиктен не кесте ішінен қажетті ақпаратты тауып беру;

• *Орта* – құбылыстарды сипаттау немесе түсіндіру үшін ұғымдар туралы білімін қолдану, екі немесе одан да көп қадамдардан тұратын сәйкес процедураларды таңдау, кесте немесе график түрінде қарапайым деректер жиынтығын интерпретациялау, пайдалану;

• *Жоғары* – күрделі ақпаратты немесе деректерді талдау, дәлелдерді жалпылау немесе бағалау, түрлі ақпарат көздерін ескере отырып, тұжырым жасау, проблеманың шешімін табу [6].

Тапсырма.

Жаратылыстану-ғылыми бағыттағы жаңартылған оқу бағдарламаларының мазмұны дағдыларды дамыту негізінде функционалды сауаттылықты қолдайды және қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Бағдарламаның оқу мақсаттары негізгі ғылыми құзыреттіліктер мен дағдыларды, адамның заманауи қоғамда әрекет ету қабілетін, белгілі бір білім, білік пен дағдыларды пайдаланып, әртүрлі мәселелерді шеше білуін дамытуға бағытталған [5]. Төменде бағдарламалардағы оқу мақсаттарын жаратылыстану-ғылыми құзыреттіліктері негізінде қарастырып, функционалды сауаттылықты қалыптастыру және бағалау үшін тапсырмалар ұсынылды.

Кезең	Сурет
Қазтамақ(пеларгония)өсімдігінқараңғышкафқасалып,олжерде бірнеше күнұстаған.	 Қараңғыдағы жапырақ
Өсімдіктің бір жапырағына қалың қағаздан екі жағынан жолақ жабыстырып, жарық жерге қойған.	 Жарықтағы жапырақ
Бір тәулік өткеннен кейін қағаз жолағы бар жапырағын кесіп алып, жапырақты 2-3 минутқа қайнаған суға салған; осыдан кейін жапырақ (және жолақтың орны да) жасыл қалыпта қалған.	 Қайнаған судағы жапырақ
Жапырақты бірнеше минутқа ыстық спиртке салған. Соның нәтижесінде жапырақ түссізденіп, ал спирт жасыл түс-ке боялады.	 Спирттегі жапырақ
Жапырақты сумен шайып, одан кейін шыны тостағанда әл-сіз йод ерітіндісіне салады. Жапырақты алғанда оның түрі суретте көрсетілгендей болған.	 Йод ерітіндісіндегі жапырақ

1-сұрақ. Бұл тәжірибенің мақсаты неде? Бір жауап таңда.

- A. Жапырақта болатын хлорофилл спиртте еритінін көрсету.
- B. Қайнаған суда жапырақ жасыл түсін сақтайтынын көрсету.
- C. Жарықта жапырақта крахмал түзілетінін көрсету.
- D. Қағаз жабыстырылған жапырақ бөлігінде хлорофилл жойылатынын көрсету.

2-сұрақ. Жапырақты қараңғы шкафта 4 күн тұрғаннан кейін бірден кесіп алып, суда және спиртте өңдеп, йод ерітіндісіне салғанда нәтиже қандай болатын еді?

Жауапты жақтаудың ішіне жаз.

3-сұрақ. Химик-ғалымдардың өсімдіктің неден тұратынын анықтауға мүмкіндік беретін әдістері бар. Өсімдіктердің жасушасында судан кейін екінші орында құрамына көміртек кіретін көмірсулар болады екен. Көміртек өсімдікке қайдан келеді? Жауаптардың бірін таңда.

- A. Топырақтан.
- B. Судан.
- C. Ауадан.

D. Күн жарығынан. Бұл тақырыпты биология курсының аралық мазмұнды желісі ретінде, жалпы Жер биосферасының тіршілігі үшін фотосинтез үдерісінің іргелі маңыздылығына байланысты қарастыру керек. Тапсырмада фотосинтездің крахмал түзу секілді қыры қарастырылып, экспериментті талдау осы құбылыстың болуын дәлелдейді. Осы тапсырмалардың көмегімен оқушылардың фотосинтез құбылысының аспектілерін (көмірқышқыл газын сіңіруін, Оқушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын қалыптастыру бойынша әдістемелік нұсқаулар 23 жарықта крахмал түзілуін) қаншалықты түсінгенін бағалауға, яғни пәндік білімді меңгеру деңгейіне баға беруге болады. Бағдарламаларда фотосинтезді оқып білу басқа да тақырыптарды оқып білу секілді білімді қарапайым беру форматынан жаратылыстану-ғылыми құзыреттіліктерін қалыптастыруға қайта бағдарланған.

Әдебиеттер тізімі

1. Баирканова Б., Опкебаева М. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуда PISA Халықаралық зерттеуінің тәжірибесін қолдану. // Құзыретті педагог. – 2017. – №1 (9). – 74 б.
2. Даулетова Н.А «PISA халықаралық зерттеулері бойынша әдістемелік құрал / Н.А.Даулетова: «Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы Атырау облысы бойынша ПҚБАИ, 2019.- 83 б.
3. Құсайынов А.Қ. PISA және білім сапасы: әдістемелік нұсқау. /А.Қ.Құсайынов, Ұ.Ә. Абдікаирова, Ж.А.Амантай, Н.Н.Арыстанбек [және т.б.]. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 104 б.
4. Махадил З.Ш. Халықаралық зерттеулерге сәйкес мәтінді оқу мен түсіну бойынша оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту// Педагогикалық альманах. – 2015. – №3. – 101 б.
5. Оқушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын қалыптастыру бойынша әдістемелік нұсқаулар. Нұр-Сұлтан: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, «Білім беру бағдарламалары орталығы» филиалы, 2020. – 56 б.
6. <https://bilimcenter.kz/subscribe-locked>(қаралған уақыты 05.04.2022 ж)

УДК 519.46.

Мулдағалиев В.С., Аскарова А.Ж.

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

КОМПАКТНОСТЬ И ДИСКРЕТНОСТЬ В РЕШЕТКЕ ИНВАРИАНТНЫХ ПОДГРУПП ТОПОЛОГИЧЕСКОЙ ГРУППЫ

В теории топологических групп остается актуальным исследование классов групп по свойствам топологических решеток их замкнутых подгрупп. В работе [1] получено описание локально компактных групп G с компактной в E – топологии решетчатой $Z(G)$ замкнутых подгрупп (EK – групп). Поскольку топология $Z(G)$ индуцирует топологию на любое подмножество из $Z(G)$, естественно возникает задача изучения топологических групп с ограничениями топологического характера на те или иные системы их замкнутых подгрупп. Ряд результатов в этом направлении был анонсирован в работе [2]. В данной заметке в качестве такой системы рассматривается множество $\mathfrak{R}(G)$ замкнутых инвариантных подгрупп из G , а в качестве определяющих ограничений – компактность и дискретность.

Топологическую группу G компактной в E – топологии решеткой $\mathfrak{R}(G)$ назовем EKN – группой. Так как $R(G)$ замкнуто $Z(G)$ [1, лемма 2], класс EKN – групп включает в себя класс EK – групп. С другой стороны, EKN – группой является любая топологически простая группа, т.е. группа, не содержащая нетривиальных замкнутых инвариантных подгрупп. Ввиду того, что класс топологически простых групп весьма труднообразим даже в дискретном, содержательные результаты о EKN – группах получаются лишь при рассмотрении групп с достаточно богатой системой замкнутых инвариантных подгрупп. В теореме 1 доказана эквивалентность условий компактности $\mathfrak{R}(G)$ и $Z(G)$ для локально компактной нильпотентной группы G . Далее построены примеры, показывающие, что эта теорема не распространяется ни на разрешимые, ни на ZA – группы и описаны дискретные локально нильпотентные EKN – группы (теорема 2). В заключение установлено совпадение классов локально компактных нильпотентных групп с дискретными в E – топологии решетками $Z(G)$ и $\mathfrak{R}(G)$.

1. Общие свойства EKN – групп.

Лемма 1. Фактор –группы EKN – группы является EKN – группой.

Доказательство. Пусть G – EKN – группы, N – ее инвариантная подгруппа. По лемме 2 из работы [1] интервал $[N, G]$ замкнут в $Z(G)$ и, следовательно, множество $[N, G] \cap \mathfrak{R}(G)$ компактно в E – топологии. Так как естественный гомоморфизм G на G/N индуцирует непрерывное отображение $[N, G] \cap \mathfrak{R}(G)$ на $\mathfrak{R}(G/N)$, то G/N – EKN группа.

Лемма 2. Пусть H – подгруппа EKN – группы G . Тогда множество характеристических подгрупп из G , содержащихся в H , компактно в E – топологии. В частности, центр EKN – группы является EK – группой.

Доказательство. Ввиду замкнутости интервала $[< P >, H]$ достаточно установить замкнутость в E – топологии множества всех характеристических подгрупп из G . Пусть точка прикосновения N этого множества не является характеристической подгруппой. Тогда найдутся такие автоморфизм f и элемент $x \in N$, что $f(x) \in U, N \subseteq v$ и $U \cap v = \emptyset$. Ввиду регулярности пространства группы G существует такие открытые множества U и v , что $f(x) \in U, N \subseteq v$ и $U \cap v = \emptyset$. Окрестность v_1 элемента x подберем так, чтобы $f(x) \in U$ для $x \in v_1$. Ясно, что в окрестности $D_1(v) \cap D_2(v_1)$ подгруппы N нет ни одной характеристической подгруппы из G . Полученное противоречие доказывает замкнутость в E топологии множества характеристических подгрупп.

Лемма 3. Локально компактная EKN – группа G удовлетворяет условию минимальности для некомпактных инвариантных подгрупп.

Доказательство. Допустим противное: $H_1 \supset H_2 \supset \dots H_n \supset \dots$ – бесконечная убывающая цепочка некомпактных инвариантных подгрупп из G . Легко заметить, что предельной точкой последовательно подгрупп $\{H_n\}$ может быть лишь подгруппа $H = \bigcap_{n=1}^{\infty} H_n$. Пусть U – компактная окрестность единицы. Пользуясь некомпактностью $\{x_n\}$ элементов из G , такую что $x_n \in H_n \setminus H$ и $x_i U \cap x_j U = \emptyset$ при $i \neq j$. Множество $X = \{x_1, x_2, \dots, x_n, \dots\}$ замкнуто, однако, в окрестности $D_1(C \setminus X)$ подгруппы H нет ни одной подгруппы H_n .

2. Нильпотентных EKN – группы.

Теорема 1. Локально компактная нильпотентная EKN – группа является EK – группой.

Доказательство. Учитывая леммы 1,2 доказательство будем вести индукцией по ступени нильпотентности G . Для абелевых групп теорема очевидна. Из результатов В.М. Глушкова [3] и леммы 3 вытекает, что G компактно покрываемо. Далее будем считать, что G некомпактна а Z – центр G . Предположим, что G – в полне несвязна p – группа, и рассмотрим два случая:

- 1) G/Z некомпактна. По предположению индукции и теореме 4 из работы [1] G/Z изоморфна C_{p^∞} , либо R_p . Ввиду центральности Z группы G абелева,
- 2) G/Z компактна. Тогда Z изоморфна C_{p^∞} , либо R_p , а по лемме 3 G/Z конечна. Пусть $a_1, \dots, a_n$ – представители сложных классов G по Z и $Z \cong C_{p^\infty}$. Подгруппа $N = \langle a_1, \dots, a_n \rangle$ конечна и инвариантна в G , причем $G = ZN$. Далее, $G/Z \cap N \cong (Z/Z \cap N) \cdot (N/Z \cap N)$. Так как $Z/Z \cap N \cong C_{p^\infty}$, а $N/Z \cap N$ – нильпотентная p – группа, необходимо $N = Z \cap N$ и $G \cong C_{p^\infty}$ (иначе центр $G/Z \cap N$ не является EK – группой). Случай $Z \cong R_p$ сводится к рассмотренному факторизацией по открытой компактной подгруппе из Z .

Итак, если G в полне несвязна, то силовская p – подгруппа из G изоморфна C_{p^∞} , R_p либо компактна используя лемму 3, заключаем, что G – EK – группа.

Предположим теперь, что связная компонента $G_0 \neq e$. Факторизуя G по некоторой подгруппе из G_0 , можно добиться, чтобы $G_0 \cong T$. По доказанному выше G/G_0 – EK – группа. Пусть $\frac{G}{G_0} \cong C_{p_1^\infty} \times C_{p_2^\infty} \times \dots \times C_{p_n^\infty} \times K$, где $p_1, \dots, p_n$ – различные простые числа, K не делится на p_i ($i = 1, \dots, n$). Обозначим через M прообраз в G подгруппы, изоморфной $C_{p_1^\infty} \times \dots \times \infty$, N – прообраз в G подгруппы, изоморфной K . Так как G_0 центральна, а M/G_0 является объединением последовательности циклических подгрупп, M абелева. Далее, $N = G_0 \cup G_0 b_1 \cup \dots \cup G_0 b_m$, причем в силу делимости и центральности $G_0 b_1, \dots, b_m$ можно считать элементами конечного порядка. Поскольку для любого натурального $n \in \mathbb{N}$ имеется лишь конечное число, элементов порядка n и $b_1, \dots, b_m$ содержатся в конечной инвариантной подгруппе N_1 из G и $N = MN_1$. Так как M нормализует N_1 и не имеет подгрупп конечно индекса, M централизует N_1 . Значит, M центральна в G . Однако, $G_0 \subseteq M$ поэтому M не является EK – группой [1, теорема 4]. Наступило противоречие с компактностью $\mathfrak{R}(G)$. Случай $G/G_0 \cong R_p \cdot K$ рассматривается аналогично.

3. Примеры EKN – групп.

Пример 1.

Пусть $G \cong C_{p^\infty} \lambda C_2$. Так как любая нетривиальная инвариантная подгруппа из G содержится в квазициклической инвариантной подгруппе, G – EKN – группа.

Пример 2.

Пусть $G_1 = C_{p^\infty} \cdot C_p$, D – диагональ сплетения. Из теоремы 2 следует, что $G = G_1/D$ – EKN – группа.

Пример 3.

Пусть $G = M \lambda K$, где M – аддитивная группа поля комплексных чисел с естественной топологией, K – мультипликативная группа комплексных чисел, равных по модулю единица. Заметим, что любая нетривиальная инвариантная подгруппа из G содержит либо стационарную поднаправленность, либо поднаправленность, сходящуюся к G .

4. Дискретные локально нильпотентные EKN – группы.

Теорема 2. Дискретная локально нильпотентная группа G является EKN – группой тогда и только тогда, когда G черниковская, $\pi(G)$ конечно и каждая силовская p – подгруппа из G имеет не более одной бесконечной инвариантной абелевой подгруппы.

Доказательство. Необходимость. Из леммы 3 следует, что G черниковская и $\pi(G)$ конечно. Пусть S – силовская p – подгруппа из G . N – минимальная бесконечная абелева инвариантная подгруппа из S . Если в S существует абелева инвариантная подгруппа M , отличная от N , то в M можно выбрать элемент a так, чтобы образ a_{s+1} при гомоморфизме S на $S/\langle N, a_1, a_2, \dots, a_s \rangle$ находился в центре. Такой выбор элементов $a_1, a_2, \dots, a_s, \dots$ возможен, так как через подгруппу N проходит возрастающий центральный ряд. По строим теперь последовательность подгрупп $\{H_s\}$ по правилу:

$$\begin{aligned} H_1 &= \langle N, a_1, a \rangle, \\ H_2 &= \langle N, a_1, a_2 a \rangle, \end{aligned}$$

$$H_S = \langle N_k, a_1, a_2, \dots, a_s a \rangle,$$

Заметим, что каждая подгруппа H_s инвариантна в S и ни одна из них в силу выбора элементов a и $\{a_s\}$ не содержит a .

В силу компактности $\mathfrak{R}(G)$ последовательность $\{H_s\}$ должна иметь предельную точку H . По лемме 4 из работы [1] $\langle N_k, a_1, \dots, a_s \rangle \subseteq H$. Так как, $H_s \in D_1(\langle N_k, a_1, \dots, a_s, \dots \rangle)$, $\langle N_k, a_1, \dots, a_s, \dots \rangle \neq H$, значит, $a \in H$. Последнее противоречит тому, что в окрестности $D_2(a)$ подгруппы H нет ни одной подгруппы H_s . Следовательно, N – единственная бесконечная абелева инвариантная подгруппа в S и необходимость доказана.

Достаточность. Ввиду [4] можно ограничиться рассмотрением p – групп. Пусть G является конечным расширением своей единственной бесконечной абелевой инвариантной подгруппы N и $\{H_\alpha\}, \alpha \in J$, – произвольная направленность инвариантных подгрупп из G . Переходя к поднаправленным, рассмотрим два случая:

(I) $\{H_\alpha\}, \alpha \in J$ состоит из бесконечных подгрупп. Тогда $H_\alpha \in [N, G]$ и из направленности $\{H_\alpha\}, \alpha \in J$, выделяется стационарная поднаправленность.

(II) $\{H_\alpha\}, \alpha \in J$, состоит из конечных подгрупп. Пользуясь тем, что G/N нильпотентна и N – единственная абелева в G , можно заключить, что все подгруппы H_α содержатся в N . Из направленности $\{H_\alpha\}, \alpha \in J$, выделим поднаправленность $\{H_\beta\}, \beta \in J$, S -сходящуюся к некоторой подгруппе H (см [5]). Если H бесконечна, то $H = N$ и направленность $\{H_\beta\}, \beta \in J$, сходится к H в E – топологии. Иначе H конечна и, начиная с некоторого номера $\beta_0, H \subseteq H_\beta$. Пусть p^k – максимальный порядок элементов из H . Обозначим через K совокупность всех элементов из $M \setminus H$ порядка не более p^{kH} . Ясно, что K конечно. Выберем $\beta_1 \in J_1$ так, чтобы $x \in H$ для всех $x \in K$ и $\beta > \beta_1$. Тогда для всех $\beta > \beta_0$ и $\beta > \beta_1, H_\beta = H$. Теорема доказана.

5. Топологический группы с дискретной $\mathfrak{R}(G)$

Лемма 4. Топологическая группа G с дискретной решеткой $\mathfrak{R}(G)$ удовлетворяет условию максимальности для инвариантных подгрупп.

Доказательство. Непосредственно следует из леммы 3 работы [1].

Теорема 3. Локально компактная нильпотентная группа G имеет дискретную в E – топологии решетку $\mathfrak{R}(G)$ тогда и только тогда, когда G – дискретная группа с условием максимальности для подгрупп.

Доказательство. Из леммы 4 следует, что факторы центрального ряда группы G топологических конечно порождены. По теореме 2 из работы [6] центр G – дискретная группа. Ввиду работы [3] G дискретна и необходимость доказана. Достаточность непосредственно следует из теоремы 2 работы [6].

Следующий пример показывает, что теорема 3 не распространяется на разрешимые группы.

Пример 4.

Пусть $G = H\lambda\&$, где $H \cong R_p$, $\& \cong Z$. Покажем, что $\Re(G)$ дискретно. Заметим, что любая нетривиальная инвариантная подгруппа N из G содержит H . Обозначим через a прообраз образующей N/H в G . Тогда в окрестности $D_1(N) \cap D_2(aH)$ подгруппы N нет ни одной подгруппы, отличной от N .

Список литературы

1. Протасов И.В. Топологические группы с компактной решеткой замкнутых подгрупп. - Сиб.мат.журнал. – 1979. – № 2. – С. 378-385.
2. Комаров Ю.А., Протасов И.В. Условия компактности решетки подгрупп топологической группы. - В кн.: XV Всесоюзная алгебраическая конференция (Красноярск, июль 1979 г): Тез.докл.Красноярск:Госуниверситет – 1979. – 77 с.
3. Глушков В.М. Локально нильпотентные локально бикompактных группы. -Труды Моск. матем.об-ва, 1955. – № 4. – С. 291-332.
4. Протасов И.В. О дуализмах топологических абелевых групп. - Укр.мат.журн., 1979. – № 2. – С. 207-211.
5. Протасов И.В. О локальных теоремах в теории топологических групп. - ДАН СССР, 1978. – 24. – № 4. – С. 207-211.
6. Протасов И.В., Чарин В.С. О решетке замкнутых подгрупп топологической группы. - В кн: 14 Всесоюзная алгебраическая конференция (Новосибирск, сентябрь 1977 г.): Тез. докл: Новосибирск: ИМ СО СССР, 1979. – 56 с.

ПРОКОНЕЧНЫЕ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ ГРУППЫ ТОПОСОВ

В настоящей заметке вводится удобное для многих приложений определение фундаментальной группы топоса. Исходным пунктом этого определения является наблюдение тесной связи локально постоянных пучков на пространстве X с его фундаментальной группой. Однако наше общее определение фундаментальной группы не совпадает в точности с тем, которым пользуются алгебраические топологи; причина этого состоит в том, что в общем топосе, используя локально постоянные объекты, можно рассчитывать самое большое на реконструкцию «наилучшего приближения» фундаментальной группы с помощью ее конечных факторов. Чтобы уточнить что мы имеем в виду, начнем с напоминания определения проконечной группы.

Теорема 1. Пусть G – группа. Следующие условия равносильны:

(а) Существует множество $\{H_i / i \in I\}$ нормальных подгрупп конечного индекса в G , замкнутое относительно пересечений и также, что группы G (канонически) изоморфна пределу диаграммы, вершинами которой являются группы $G/H_i, i \in I$, а стрелками – факторотображения $G/H_i \rightarrow G/H_j$, индуцированные включениями $H_i \subseteq H_j$.

(б) Группа G изоморфна пределу диаграммы, в вершинах которой находятся конечные группы.

(в) На группе G существует топология τ , превращающая ее в топологическую группу и такая что (G, τ) – стоуновское пространство (т.е. вполне не связное компактное пространство, или, эквивалентно, хаусдорфово спектральное пространство). Если эти условия выполнены, то группу G называют проконечной.

Доказательство. (а) $\Rightarrow$ (б) очевидно (б) $\Rightarrow$ (в). На всех конечных группах указанной диаграммы введем дискретную топологию и рассмотрим ее предел в категориях топологических групп. Так как класс стоуновских пространств содержит конечные дискретные пространства и замкнут относительно образования пределов в esr то на G получает топологию стоуновского пространства, превращающую G в топологическую группу.

(в) $\Rightarrow$ (а). Пусть $\{H_i / i \in I\}$ – множество открытых нормальных подгрупп в G . Если теперь K – произвольная открытая подгруппа в G , то пространство G/K классов смежности дискретно и компактно, а потому все группы H_i имеют конечный отоброжение $G \rightarrow \lim_i G/H_i$ является изоморфизмом, т.е. что диаграмма

$$G \rightarrow \prod_i (G/H_i) \rightrightarrows \prod_{i,j} (G/H_i, (H_j))$$

является уравнителем. Пусть $\{x_i / i \in I\}$ – некоторый элемент данного уравнителя, т.е. $x_i \in G/H_i$ для каждого i и x_i равен x_j по модулю $H_i \cdot H_j$ для каждой пары (i, j) . Базисная открытая окрестность точки (x_i) в $\prod G/H_i$ имеет вид.

$\{(y_i | i \in I) | y_{ik} = x_{ik} \text{ при } k = 1, \dots, n\}$ для некоторого конечного подмножества $\{i_1, \dots, i_n\}$ в I если H_{i_0} обозначает пересечение $\bigcap_{k=1}^n H_{i_k}$, то элемент (y_i) изучаемого уравнителя лежит в указанной окрестности в том и только в том случае когда $y_{i_0} = x_{i_0}$. Поэтому если $t \in G$ произвольный представитель произвольный представитель класса смежности x_{i_0} , то элемент $(tH_i | i \in I)$ лежит в данной. Значит, образ группы G плотен в уравнителе, но этот образ компактен, а потому и замкнут, откуда вытекает, что группа G отображается сюррективно на изучаемый уравнитель.

Чтобы показать взаимную однозначность отображения $G \rightarrow \prod G/H_i$, рассмотрим неединичный элемент x группы G . Так как пространство группы G в полне несвязно, то имеется открыто – замкнутая (а потому компактная) окрестность U точки e , не содержащая x . Очевидно, достаточно показать, что U содержит открытую нормальную подгруппу группы G рассмотрим для этого множество $F = (G - U) \cap U^2$; поскольку U компактно, F замкнуто, а пересечение $U \cap F$ пусто, то имеется такая открытая окрестность V точки e , что $UV \cap F$ пусто. Очевидно, также можно предполагать, что $V = V^{-1}$ и $V \subseteq U$; поэтому $UV \subseteq U^2$, откуда $UV \cap (G - U)$ пусто, т.е. $UV \subseteq U$. Далее по индукции получаем, что $UX^n \subseteq X$ для всех n , а потому $\bigcup_{n=1}^{\infty} X^n$ – открытая подгруппа в G , содержащаяся в U . Это подгруппа не обязательно нормальна; однако она имеет конечный индекс в силу рассуждения, использованного выше, а потому имеется лишь конечное число сопряженных K этой подгруппе в G . Беря их пересечение, получаем требуемую открытую нормальную подгруппу.

Если G – произвольная (дискретная) группа, то ее проконечное пополнение $\hat{G}$ определяется как предел диаграммы, в вершинах которой лежат конечные факторы группы G . В общем случае неверно, что любая подгруппа конечного индекса в проконечной группе открыта (поэтому проконечная группа не обязательно изоморфна проконечному пополнению!), но это верно для проконечных групп вида G .

Пусть теперь ξ - произвольный топос с объектом натуральных чисел. Под локально постоянным конечным объектом в ξ понимается такой объект X , что V^*X изоморфен конечному кардиналу в ξ/V для некоторого объекта V из ξ , имеющего глобальный носитель. Обозначим ξ_{lcf} полную подкатегорию локально постоянных конечных объектов из ξ .

Предложение 2. (I) Категория ξ_{lcf} является булевым топосом, а функтор включения $\xi_{lcf} \rightarrow \xi$ логический в том и только в том случае когда топы ξ булев.

(II) Если $\mathcal{F} \xrightarrow{p} \xi$ – геометрический морфизм, то функтор p^* ограничивается до логического функтора $\xi_{lcf} \rightarrow$

(III) Если ξ – связный $\mathcal{G}$ – топос, а $\mathcal{G} \xrightarrow{p} \xi$ точка в ξ , то функтор $\xi_{lcf} \rightarrow \mathcal{G}_{lcf} = \mathcal{G}_f$, индуцированный p^* , отражает изоморфизмы.

(IV) Если ξ – топос Гротендика, то категория ξ_{lcf} эквивалентна малей.

Доказательство: (I) непосредственно из 6.29 книги [1] и из того, что функторы замены базы являются логическими. Например, чтобы доказать, что категория ξ_{lcf} замкнуто относительно образования экспонент в ξ , рассмотрим два объекта V, W с глобальными носителями, что подъемы V^*X и W^*Y изоморфны конечным кардиналам. Значит в силу 6.23 (V) [1]. Объект $(V^*W)^*(Y^X)$ изоморфен конечному кардиналу в $\xi/V \times W$.

(II) получается, как и предыдущее утверждение, из соответствующего результата для конечных кардиналов и из того, что функтор p^* сохраняет свойство иметь глобальный носитель.

(III) Пусть $X \xrightarrow{\hat{f}} Y$ – морфизм из ξ_{lcf} , а $\prod \rightarrow 1$ – экстенционал предложения $\hat{f} \in \Gamma Iso(X, Y) \cap$

Из $L_{\xi_{lcf}}$. Так как топос ξ_{lcf} булев, то U – дополняемый подобъект объекты 1 в ξ_{lcf} а потому и в ξ ; значит, это либо 0, либо 1. Но ограничение функтора p^* на ξ_{lcf} сохраняет экстенционалы формул; поэтому, если $p^*(f)$ – изоморфизм, то $U \cong 1$, то есть f – изоморфизм.

(IV) получается из 8,35 книги [1] поскольку имеется лишь множество натуральных чисел (а потому и конечных кардиналов) в ξ . $\square$

Определение 3. (Гротендик [1], V.B.1). Категорией Галуа называется пара $(\mathcal{U}, F)$, где $\mathcal{U}$ – малый булев (пред) топос, а $Ff\mathcal{U} \rightarrow \mathcal{U}_{ft}$ – точный функтор, отражающий изоморфизмы. (Как следует из структурной теоремы, доказываемой ниже, каждая категория Галуа является на самом деле топосом, хотя при доказательство этой теоремы используется лишь структура предтопоса. Из структурной теоремы вытекает, что функтор F определяется однозначно с точностью до (неканонического) изоморфизма по $\mathcal{U}$, поэтому мы имеем право писать и категория Галуа $\mathcal{U}''$, опуская F .) $\square$

Напомним, что объект A булева (пред) – топоса называется атомом, если он отличен от нулевого объект и не разложим в нетривиальное копроизведение (эквивалентно, не имеет нетривиальных подобъектов.)

Лемма 4. Пусть $\mathcal{U}$ – категория Галуа. Тогда

(I) Любой объект и у $\mathcal{U}$ (однозначно) представляется в виде конечного копроизведения атомов.

(II) Любой эндоморфизм атома из $\mathcal{U}$ является автоморфизмом.

Доказательство. (I) Пусть X – некоторый объект из $\mathcal{U}$. Если $X \cong 0$, то он представляется в виде пустого копроизведения; поэтому предположим, что $X \not\cong 0$. Тогда множество $F(X)$ непусто, так как F сохраняет 0 и отражает изоморфизмы. Но если X – не атом, то мы можем разложить его в нетривиальное копроизведение $X \cong Y_1 \amalg Y_2$; оно соответствует нетривиальному разложению $F(X) \cong F(Y_1) \amalg F(Y_2)$ в $\mathcal{U}_1$. Однако множество $F(X)$ конечно, поэтому процесс расщепления объекта X в копроизведение обрывается за конечное число шагов.

(II) Пусть $A \xrightarrow{\hat{f}} A$ – эндоморфизм в томе из $\mathcal{U}$. Поскольку A отличен от нуля, то и его образ относительно $\hat{f}$ отличен от нуля, а потому он совпадает со всем объектам A , т.е $\hat{f}$ – эпиморфизм. Значит, $F(\hat{f})$ – эпиморфизм конечного множества $F(A)$ на себя, и, следовательно, он должен быть изоморфизмом. Поэтому $\hat{f}$ – эпиморфизм. $\square$

Предложение 5. Пусть $(\mathcal{U}, F)$ – категория Галуа. Тогда функтор F «пропредставим» т.е. имеется обратная фильтрованная система $(A_i, i \in I)$ объектов из $\mathcal{U}$ и естественный изоморфизм

$$F(X) \cong \varinjlim hom_{\mathcal{U}}(A_i, X)$$

Доказательство. Рассмотрим категорию I , объектами которой являются пары (A, a) , где A – атом из $\mathcal{U}$ и $a \in F(A)$, а морфизмами $(A, a) \xrightarrow{\hat{f}} (B, b)$ – морфизмы $A \xrightarrow{\hat{f}} B$ из $\mathcal{U}$ такие, что $F(\hat{f})(a) = b$.

Категория I является частично упорядоченным множеством, поскольку если два морфизма $A \rightrightarrows B$ действуют одинаково на элемент $a \in F(A)$, то их уравниватель отличен от нуля, а потому совпадает с A . Категория I^∞ фильтрована, поскольку объектам (A, a) и (B, a) в I предшествует объект $(C, < a, b >)$, где C обозначает компоненту произведения $A \times B$ (для разложения из 8.44 (i) книги [1], «содержащую»

элемент $\langle a, b \rangle$ из $F(A) \times F(B) \cong F(A \times B)$. (Непустота I вытекает из того, что $F(1) \cong 1 \neq 0$, а потому $1 \neq 0$ в $\mathcal{Y}$.)

Пусть (A, a) – объект из I ; согласно 0.11 (см. [1]) мы можем рассматривать элемент a как естественное преобразование $hom_{\mathcal{Y}}(A, -) \rightarrow F$. По определению морфизмов в I эти преобразования в совокупности индуцируют преобразование

$$\theta: G = \lim_I hom_{\mathcal{Y}}(A, -) \rightarrow F$$

Но θ – эпиморфизм в силу 844 (i) из [1], так как любой элемент из $F(X)$ лежит в образе $F(A)$ для некоторого атома $A \rightarrow X$, и θ – мономорфизм, так как если даны элемент $x, y \in C(X)$ с $\theta(x) = \theta(y)$, то оба элемента x и y представимы морфизмами $A \xrightarrow{x} X$ для некоторого $(A, a) \in I$ с $F(x)(a) = F(y)(a)$. Тогда, как и ранее, отсюда вытекает, что уравниватель стрелок x и y совпадает совсем A , т.е. $x = y$, в $hom_{\mathcal{Y}}(A, X)$, а потому и в $C(X)$. $\square$

Для каждого объекта $(A, a) \in I$ имеется естественное отображение $aut_{\mathcal{Y}}(A) = hom_{\mathcal{Y}}(A, A) \rightarrow F(A)$, которое, очевидно, мономорфно, поскольку в указанной обратной системе все отображения перехода эпиморфны. Назовем объект (A, a) **нормальным**, если это отображение также эпиморфно. (Замечание: так как это эквивалентно утверждению, что группа $aut(A)$, действует транзитивно на $F(A)$, то фактически данное определение нормальности не зависит от элемента a .)

Предложение 6. Для любого объекта X из $\mathcal{Y}$ существует нормальный объект (A, a) такой, что каноническое отображение $hom(A, X) \rightarrow F(X)$ является изоморфизмом. Поэтому, в частности, нормальные объекты образуют кофинальную подкатегорию в I .

Доказательство. Очевидно имеется элемент $(B, b) \in I$ такой, что каждый элемент x в $F(x)$ происходит из некоторого морфизма $B \xrightarrow{x} X$, так как множество $F(X)$ конечно, а категория I^{Φ} фильтрована. Рассмотрим теперь образ A канонического отображения $B \rightarrow \prod_{F(x)} X$ в $\mathcal{Y}$, x – й компонентой которого является x . Поскольку объект A является фактором объекта B , то он является атомом; поэтому если a обозначает образ элемента x в $F(A)$, то пара (A, a) лежит в I , и снова имеется изоморфизм $hom(A, X) \xrightarrow{\sim} F(X)$.

Пусть теперь (C, c) – другой элемент из I такой, что каждый элемент в $F(A)$ происходит из некоторого морфизма $C \rightarrow A$; в частности, пусть $C \xrightarrow{\phi} A$ – такой морфизм, что $F(\phi)(c) = a$. Чтобы установить нормальность (A, a) , надо показать, что для любого морфизма $C \xrightarrow{\psi} A$ существует морфизм $A \xrightarrow{v} A$ с $v\psi = \psi$. Но для каждого $x \in F(x)$, что $\bar{x}\psi = \bar{x}'\phi$, и отображение $F(x) \rightarrow F(x)$, определяемое сопоставлением $x \rightarrow x'$, очевидно, мономорфно (так как ψ эпиморфизм), ϕ потому оно является изоморфизмом.

Рассмотрим теперь диаграмму.

$$\begin{array}{ccccc} C & \xrightarrow{\phi} & A & \longrightarrow & \prod_{F(x)} X \\ \downarrow \iota & & & & \downarrow u \\ C & \xrightarrow{\psi} & A & \longrightarrow & \prod_{F(x)} X \end{array}$$

где u – изоморфизм, отвечающей перестановке сомножителей; тогда ввиду функториальности эпиморфизма получаем изоморфизм $A \xrightarrow{v} A$ такой, что $v\phi = \psi$, а это и требовалось. $\square$

Если G – произвольная топологическая группа, то обозначим через $\mathcal{Y}(G)$ топос непрерывных G – множеств, $\mathcal{Y}_f(G)$ – полную подкатегорию непрерывных конечных G – множеств (которая, очевидно является логическим подтопосом в $\mathcal{Y}(G)$).

Теорема 7. Пусть $\mathcal{Y}$ – малая категория а $\mathcal{Y} \xrightarrow{F} \mathcal{Y}_f$ – функтор. Следующие условия равносильны:

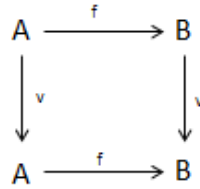
(I) $(\mathcal{Y}, F)$ – категория Галуа.

(II) Имеется топологическая группа G и эквивалентность $\mathcal{Y} \simeq \mathcal{Y}_f(G)$, о тождествлющая F со стирающим функтором.

Более того, если мы потребуем прокоточность группы G в (II), то она по $(\mathcal{Y}, F)$ будет определяться однозначно с точностью до изоморфизма; так определяемая группа называется фундаментальной группой категории Галуа $(\mathcal{Y}, F)$.

Доказательство. (II) $\rightarrow$ (I) очевидно, поскольку топос $\mathcal{Y}_f(G)$ является булевым, а стирающий функтор $\mathcal{Y}_f(G) \rightarrow \mathcal{Y}_f$ – логическим.

(I) $\rightarrow$ (II). Обозначим через N полную подкатегорию в I , составленную из нормальных объектов. Если $(A, a) \xrightarrow{f} (B, b)$ – морфизм из N , то отображение $F(f): F(A) \rightarrow F(B)$ можно рассматривать как отображение вида $aut(A) \xrightarrow{\phi} aut(B)$, и в действительности это отображение переводит автоморфизм $A \xrightarrow{v} A$ в единственный автоморфизм $B \xrightarrow{v} B$ такой, что квадрат

коммутативен. Из этого описания легко вывести, что в действительности отображение ϕ является гомоморфизмом групп, ϕ потому группы $\text{aut}(A)((A, a) \in N)$ образуют диаграмму над N в категории конечных групп. Определим искомую группу G как предел этой диаграммы; тогда, очевидно, группы G проконечна.

Теперь для любого объекта X из $\mathcal{U}$ получаем непрерывное G – действие на конечном множестве $F(X)$; для этого выберем нормальный объект (A, a) , как в [1, 84 с.] и рассмотрим естественное действие группы $\text{aut}(A)$ (очевидно, являющейся дискретным фактором группы G) на $\text{hom}(A, X) \cong F(X)$. (Легко проверить, что так определенное G – действие не зависит от выбора объекта A). Поэтому функтор F пропускается через стирающий функтор $\mathcal{U}_f(G) \rightarrow \mathcal{U}_f$.

Чтобы построить обращение $\mathcal{U}_f(G) \xrightarrow{T} \mathcal{U}$ найденной факторизации, достаточно ввиду 8.44(i) из [1] определить T на транзитивных G – множествах (т.е. атомах категории) $\mathcal{U}_f(G)$, а затем продолжить данное определение, требуя, чтобы T сохраняло копроизведения. На любой в $\mathcal{U}_f(G)$ имеет вид $G: H$, где H – открытая подгруппа в G , а тогда, поскольку H – окрестность единицы в G , она содержит ядро проекции; тогда $G \rightarrow \text{aut}(A)$ для некоторого нормального объекта (A, a) . Пусть $\bar{H} \subseteq \text{aut}(A)$ – образ подгруппы H относительно этой проекции; тогда, поскольку категория $\mathcal{U}$ имеет конечные копроизведения, образы и коуранители отношений эквивалентности, можно построить фактор – объект объекта A по этой конечной группе автоморфизмов, т.е. совместный коуранитель пар (v, f_A) для каждого $v \in \bar{H}$. Определим объект $T(G: H)$ как такой фактор – объект тогда снова непосредственная проверка показывает, что объект $T(G: H)$ не зависит (с точностью до канонического изоморфизма) от выбора нормального объекта (A, a) , что T функториально на отображениях транзитивных G – множеств и что T обращает ранее построенный функтор $\mathcal{U} \rightarrow \mathcal{U}_f(G)$.

Последнее утверждение теоремы следует из 8.4 е книги [1], ибо всякая проконечная группа G определяется однозначно с точностью до изоморфизма своим дискретными фактор – группами, а они являются в точности нормальными объектами в $\mathcal{U}_f(G)$.

Следствие 8. Пусть $(\mathcal{U}, F)$ – категория Галуа, а $F: \mathcal{U} \rightarrow \mathcal{U}_f$ – другой фактор такой что, $(\mathcal{U}, F)$ – тоже категория Галуа. Тогда функторы F и F' естественно изоморфны.

Доказательство. Ввиду 8.47 из [1] можно предполагать, что $\mathcal{U} = \mathcal{U}_f(G)$ для некоторой проконечной группы и что F – стирающий функтор. Так как F' сохраняет копроизведения, то морфизм $F \cong F'$ достаточно установить на а томах категории $\mathcal{U}$. Пусть теперь I' – частично упорядоченное множество, объектами которого являются пары (A, a') , где A – затем из $\mathcal{U}$, $a' \in F'(A)$. Рассмотрим в $\mathcal{U}$ предел

$$X = \lim_{(A, a') \in I'} F(A).$$

Так как множества $F(A)$ конечных и непусты. Категория I'^{op} фильтрована, а отображения перехода данной обратной системы эпиморфны, то, используя лемму Цорна, легко показать, что, множества X непусто. Пусть x – элемент из X , а $x(a')$ обозначает образ элемента x в компоненте, отвечающей элементу (A, ∞) из I' . Тогда сопоставление $a' \rightarrow x(a')$ определяет отображение $F'(A) \xrightarrow{\xi} F(A)$, которое, очевидно естественно по A . Более того, это отображение мономорфно, поскольку если $x(a') = x(a'')$, то можно указать элемент $(B', b') \in I'$ и морфизмы $f: B \rightrightarrows A$ в $\mathcal{U}$ такие, что $F(f)(b') = a'$ и $F'(y)(b') = a''$, а тогда f и y совпадают на элементе $x(b')$ из $F(b)$, поэтому они совпадают всюду.

Функтор F' сохраняет 1 и конечные копроизведения; значит, ξ – изоморфизм для любого G – множества с тривиальным действием. Однако любой объект из $\mathcal{U}_f(\xi)$ локально изоморфен G – множеству с тривиальным действием, ибо если H – открытая нормальная подгруппа в G , стабилизирующая каждый элемент из A , то сопоставление $(a, Hg) \mapsto (ay^{-1}, Hg)$ определяет изоморфизм $A \times \left(\frac{G}{H}\right) \approx A_0 \times (G, H)$, где A_0 обозначает ностиель G – множества A с тривиальным G – действием. Из этого легко выводится, что множества $F'(A)$ и $F'(A_0)$ имеют одно и то же число элементов, а потому тоже число элементов, что и $F(A)$ поэтому ξ – изоморфизм для всех A . □

Отметим, что изоморфизм $F' \cong F$ из 8.48 книги [1] не каноничен, ибо он зависит от выбора элемента x .

Определение 9. Пусть ξ – связный топос Гротендика, а p – точка в ξ . Определим проконечную фундаментальную группу $\Pi_1(\xi, R)$ как фундаментальную группу категории Галуа (ξ_{Icf}, p^*) . □

Примеры 10. (i) Пусть X – связное топологическое пространство, имеющее универсальное накрывающее пространство X , а x – точка из X . Конечными кардиналами на $Shv(X)$ являются постоянные пучки на X с конечными слоями, поэтому локально постоянными конечными объектами являются пучки сечений конечных накрывающих пространств над X , которые соответствуют конечным множествам с $\Pi_1(X, x)$ – действием. Поэтому группа $\Pi_1(Shv(X), x)$ изоморфна проконечному пополнению обычной фундаментальной группы.

(ii) Пусть $\xi = \mathcal{Y}^G$, где G – (дискретная) группа. Тогда в силу рассуждения из последней части доказательства следствия 8.48 книги [2] каждое конечное G – множество локально изоморфно конечному кардиналу в ξ ; поэтому $\xi_{lcf} = (\mathcal{Y}_f)^G$. Значит, проконечная фундаментальная группа топоса ξ (с единственно возможным базисной точкой) совпадает с проконечным пополнением группы G .

(iii) Пусть $\xi = \mathcal{Y}(G)$, где G – компактная топологическая группа. Как и в (ii), оказывается, что $\xi_{lcf} = \mathcal{Y}_f(G) \cong \mathcal{Y}_f(\frac{G}{N})$, где N – компонента связности единицы в G ; поэтому $\frac{G}{N}$ – проконечная фундаментальная группа топоса ξ . $\square$

Список литературы

1. Johnstone P.T. Topos Theory.- Academ. Press/ London. N.Y. San Francisco, 1977. – 256 с.
2. Голдблатт Р. Топосы Категорийный анализ логики. – М: Мир, 1983. – 488 с.

ӘОЖ 681.5

Насырова Б.С., Есентемиров К.А.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

CALS (CONTINUOUS ACQUISITION AND LIFE CYCLE SUPPORT) ТЕХНОЛОГИЯСЫ ӨНДІРІСТІК АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕНІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ҚҰРАЛЫ

CALS – ақпараттық технологиялар класы, өнімнің өмірлік циклін қағазсыз жүргізуді қамтамасыздандырады. CALS технологиясы қандай да бір өнімді өндіретін және тұтынатын, тапсырыс беретін ұйымдар арасындағы өзара қағазсыз технологияның байланысы, сонымен қатар қажет деректерді ұсыну форматы жатады. CALS- технологиялар бір көп функционалды жүйеге өндірістік автоматтандырылған жүйені интеграциялау құралы ретінде қызмет етуге тағайындалған. Автоматтандырылған жобалау мен басқару жүйесін интеграциялаудың мақсаты күрделі техниканы құру мен қолданудың тиімділігін арттыру болып табылады. CALS-технологиясы (Continuous Acquisition and Life cycle Support) – бұйымның өмірлік циклін үзіліссіз ақпаратпен қамтамасыздандыру технологиясы. CALS-технологиясын қолданудың мақсаты – өнімді құру, өндіру және қолдануға қатысушылардың қызметінің тиімділігін арттыру. CALS-технологиясында қолданылатын барлық бағдарламалық өнімдерді екі топқа бөліге болады [1].

1) бұйым, өнім ортасы және өндіріс үрдісі туралы ақпаратты құру мен түрлендіру үшін қолданылатын бағдарламалық өнімдер, оларды қолдану CALS-технологиясын таратуға тәуелді емес;

2) бағдарламалық өнім, оларды қолдану CALS-технологиясымен және қажетті стандарттардың талаптарына тікелей байланысты.

Бірінші топқа өндірістің әр түрлі саласындағы кәсіпорындарында әдеттегі қолданылатын және әр түрлі ақпараттық пен өндірістік үрдістер мен процедураларды автоматтандыруға арналған бағдарламалық өнімдер жатады. Бұл топқа келесі бағдарламалық құралдар мен жүйелер жатады:

- әр түрлі тағайындалған мәтіндік және кестелік құжаттарды дайындау (мәтіндік редакторлар, электронды кестелер, т.б. жүйелер);
- инженерлік есептеулер мен эскиздік жоспарлауды автоматтандыру (CAE-жүйелері) [2];
- жұмыс құрастыру құжаттарын құрастыру мен дайындауды автоматтандыру (CAD-жүйелері);
- өндірісті технологиялық дайындауды автоматтандыру (CAM-жүйелері);
- өндірісті жоспарлау және бұйымды дайындау үрдісін, қорларды, өндірістік ресурстарды, транспортты және т.б. басқаруды автоматтандыру (NRP/ERP жүйелері);

- ақпаратты идентификациялау және аутентификациялау (ЭЦП құралы);

Екінші топқа бағдарламалық құралдар мен жүйелер жатады:

- бұйым туралы мәліметтер мен оның конфигурациясын басқару (PDM жүйесі - Product Data Management);
- жобаларды басқару (Project Management);
- техникалық құжаттарды құру мен өзгерту барысындағы тапсырмалар ағынын басқару (WF жүйесі – Work Flow) [3];

Көп шет елдің сарапшыларының ойынша, барлық әлемдік ғылыми технологиялық және өндірістік кооперация нарығы жақын жылдарды CALS-технологиясының стандарттарына толығымен көшеді және тек цифрлы құжаттамасы бар өніммен жұмыс жасайды. Біздің алдыңғы қатарлы кәсіпорын-

эксперттерлерден бүгінгі таңда шет елдік тапсырыс берушілер қолданушыға CALS-стандарттарының талаптарына сай электрондық түрде техникалық құжатты талап етуде. CALS стратегиясын іске асыру құралы CALS-технологиясы мен CALS-әдістемелігі болып табылады [4].

CALS-технологиясының артықшылықтарына тоқталсақ, CALS-технологиясын қолдану жобалау жұмыстарының көлемін қысқартуға мүмкіндік береді, себебі алдында сәтті орындалған компонент өндеулері мен қондырғылардың, бұрын жобаланған жабдықтың, машиналар мен жүйелердің құраушы бөліктерінің көбісінің сипаттамасы желілі сервердің деректер қорында сақтаулы, ол CALS-технологиясының кез келген қолданушысына қол жетерлік. Қол жетерлік форматтардың, әдістердің, жалпы интеграцияланған жүйенің әр түрлі белім басшыларының келісілуімен қамтамасыз етіледі. Сонымен қоса, кәсіпорындарды мамандандыру үшін үлкен мүмкіндіктер туады, тіпті виртуалды кәсіпорындарды құруға дейін, сондай-ақ шығындардың төмендеуіне әсерін тигізеді. Сонымен қоса, интеграцияланған логикалық қолдау функциясын іске асырудың негізінде, тұтынуға кететін шығындар біршама қысқарады. Өзгеріп тұратын қолдану шарттарына үйрену, әр түрлі жүйелер мен орталарға өнімді интеграциялау, жұмысқа жарамдылық мәселелерін шешу жеңілдейді. Деректерді интеграциялаудың бұл артықшылығы заманауи CALS-технологиясын қолданудың арқасында болады. Өндірістік автоматтандырылған жүйелер автономды түрде жұмыс істей алады және қазіргі уақытта солай болып та жүр. Бірақ автоматтандырудың тиімділігі жоғары белгілі болады, егер жүйелердің бірінде генерацияланған деректер басқа жүйелерде қол жетерлік болса, себебі онда қабылданған шешімдер негізделген болушы еді. Өндірістік автоматтандырылған жүйелердің өзара байланысының қажетті деңгейіне жету үшін жеке кәсіпорын, сонымен қоса кәсіпорынды біріктіру шеңберінде, бір ақпараттық кеңістікті құру қажет. Бір ақпараттық кеңістік белгілі бұйымның өмірлік циклінің әр түрлі кезеңдері туралы ақпараттың мазмұны мен формасын унификациялаудың арқасында қамтамасыздандырылады [5].

Сапа менеджмент жүйесіне қатысты CALS-технологиясын қолдану мына мүмкіндіктерге жол ашады:

- сапа жүйесі әлі құрылмаған кәсіпорындар үшін, осы кәсіпорынның жұмыс істеу саласын ескере отырып сапа менеджмент жүйесін құру принцип ашылады. Сонымен қоса сапа менеджмент жүйесін құру мен енгізу уақыты минимумға келтіріледі;

- сапа менеджмент жүйесін құруға кіріскен кәсіпорын үшін CALS технологиялар құжаттарды құру және ұсынудың оптималды құрылымын талдауға мүмкіндік береді, сонымен қоса нақты кәсіпорынның қажеттіліктеріне жоғары дәрежеде жауап беретін анықталған функциялар бойынша қызметті енгізуге;

- процестердегі кез келген өзгерістерге шапшаң жауап беру және жүйеге түзетулерді автоматты түрде енгізу үшін CALS технологиялар жалпы жүйенің тиімділігін максималды жоғарлатуға мүмкіндік береді;

CALS-технологиялары кәсіпорынның сапа менеджмент жүйесін сәйкестікке растауға дайындық пен оны жүргізу үшін қажет уақытты айтарлықтай қысқартады;

- жүйені енгізу күні лицензияланған пакет құны мен кәсіпорын сапа жүйесінің халықаралық стандарттар талаптарына сай келуіне дайын болу дәрежесіне тәуелді;

- сапа менеджмент жүйесін тым көрнекі түрде ұсыну.

- CALS-технологиясын қолдану ISO стандарты түрінде деректер қорын құруға мүмкіндік береді. Өзгерістерді енгізу кезінде үрдістер арасындағы өзара байланыс, яғни өзгерістерді бір процеске енгізу кезінде жүйе біріншімен байланысты немесе тәуелді процесті автоматты түрде өзгертеді. CALS-технологиялары сапа менеджмент жүйесі кез келген дайындық дәрежесіндегі кәсіпорын үшін әмбебап шешім.

Әдебиеттер тізімі

1. P50-1-031-2001. Информационные технологии поддержки жизненного цикла продукции: Терминологический словарь. Часть 1. Стадии жизненного цикла продукции. Гос стандарт РФ. – М., 2001.
2. Давид Марка, Клемент Мак Гоуэн. Методология структурного анализа и проектирование. Пер. с англ., М.: 1993. - 240 с.
3. Нурпеисов Т.Б., Кайдаш И.Н. Адам мен компьютер арасындағы өзара әрекеттесу интерфейстері - Интерфейсы взаимодействия человека с компьютерной системой: оқу құрал, Алматы, 2019. – 408 б.
4. Шыңғысов Б.Т. Автоматтандырылған жобалау жүйелерінің негіздері оқулық / Алматы: ТОО «Лантар Трейд». - 2019. - 110 б.
5. Левин А.И., Давыдов А.Н., Барабанов В.В. Концепция развития CALS-технологий в промышленности России. – М.: НИЦ CALS-технологий «Прикладная логистика», 2002.

СОПРЯЖЕННОЕ СОДЕРЖАНИЕ ВИТАМИНА С, НЕЗАМЕНИМЫХ α -АМИНОКИСЛОТ И ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ ВО ФРУКТАХ, ОВОЩАХ И ЯГОДАХ

Аскорбиновая кислота или витамин С играет большую роль в организме человека, которая участвует в окислительно-восстановительных реакциях клеток и способствует укреплению иммунной системы организма. Незаменимые α -аминокислоты в продуктах питания представляют собой питательную ценность и необходимы для нормальной жизнедеятельности человека. Тяжелые металлы, такие как железо и медь активно участвуют в цепи дыхания растений и активизируют их жизнедеятельность [1]. В связи с этим становится актуальным исследовать содержание аскорбиновой кислоты в сопряжении с содержанием незаменимых α -аминокислот и микроэлементов (железо и медь) во фруктах, овощах и ягодах как свежих, так и замороженных, которые наиболее часто употребляются в пищу человека.

Представлял интерес исследовать сопряженное содержание витамина С, незаменимых α -аминокислот и тяжелых металлов (железа и меди) в овощах, фруктах и ягодах по сезонам года (осенью, зимой и весной). Ягоды исследовались свежие и замороженные.

В качестве исследуемого материала использовались овощи (морковь, картофель, свекла, томат, огурцы, капуста, перец болгарский, баклажан, лук репчатый, кабачки); фрукты (яблоко красное и зеленое, киви, груша, банан, виноград красный и зеленый, лимон, апельсин, хурма, мандарин, абрикос); ягода (малина, вишня, смородина черная, смородина красная, клубника, голубика).

Эксперимент был проведен совместно со студентами Куршиной Ю.В. и Нагметовой В.А. [2].

Результаты исследования перечисленных выше показателей представлены в таблицах по сезонам года.

Таблица 1 – Сопряженная зависимость содержания ионов железа, меди, витамин С и числа свободных α -аминокислот в овощах в осенний период

Показатели	Овощи
Витамин С, мг/100 г	Перец (124,7) > капуста (38,6) > картофель (19,5) > томат (15,3) > кабачки (13,1) > свекла (7,5) > огурцы (6,8) > морковь (4,7) > лук (4,3) > баклажан (4,2)
Fe^{3+} , мг/кг	Свекла (5) > морковь (1,31) > картофель (1) > капуста (0,93) > томаты (0,9) > лук (0,81) > огурцы (0,73) > баклажан (0,32) > перец (0,3) > кабачки (0,26)
Cu^{2+} , мг/кг	Свекла (0,5) > картофель (0,47) > баклажан (0,13) > капуста (0,12) > томаты (0,1) > перец (0,09) > огурцы, лук (0,08) > морковь (0,065) > кабачки (0,04)
Число свободных α -аминокислот	Перец (17) > огурцы (14) > томаты (12) > морковь (11) > картофель, свекла (10) > капуста (9) > баклажан (7) > лук (6) > кабачки (5)

Из таблицы 1 видно, что осенью наибольшее содержание витамина С принадлежит перцу болгарскому, как и наибольшее число свободных α -аминокислот, представляющих собой питательную ценность продукта, и незначительное содержание ионов железа и меди. Небольшое содержание витамина С принадлежит свекле с максимальным содержанием ионов железа и меди и большим числом свободных α -аминокислот.

Весной сохраняются аналогичные зависимости содержания исследуемых показателей в овощах, как и осенью. Максимальные значения витамина С наблюдается у перца болгарского (140,8 мг/100 г), а максимальное содержание ионов железа и меди – у свеклы.

Зимой наблюдается подобная зависимость максимального содержания витамина С у перца болгарского, но больше, чем осенью и весной, и максимальное содержание ионов Fe^{3+} (4,3 мг/кг) и Cu^{2+} (0,42 мг/кг) у свеклы, но меньшие значения, чем осенью, и большее содержание ионов Fe^{3+} (4,8 мг/кг) и Cu^{2+} (0,47 мг/кг) у свеклы, чем весной.

Таблица 2 – Сопряженная зависимость содержания ионов железа, меди, витамин С и числа свободных α -аминокислот во фруктах в осенний период

Показатели	Фрукты
Витамин С, мг/100 г	Киви (80) > лимон (47,2) > апельсин (40) > мандарин (26,7) > абрикос (17,7) > хурма (17,5) > яблоко (14,7) > банан (7) > груша, виноград (4,7)
Fe^{3+} , мг/кг	Груша (4,2) > яблоко (3,1) > хурма (2,2) > киви (1,51) > банан, лимон (1) > абрикос (0,9) > виноград (0,45) > апельсин (0,43) > мандарин (0,25)
Cu^{2+} , мг/кг	Лимон (0,15) > абрикос (0,14) > киви, виноград (0,11) > хурма, яблоко (0,9) > груша (0,7) > апельсин (0,6) > банан (0,51) > мандарин (0,03)

Число свободных α-аминокислот	Банан(5) > яблоко киви хурма, абрикос (4) > лимон (3) > груша, виноград, апельсин, мандарин (2)
-------------------------------	---

Сопряженность исследуемых показателей весной имеет, в целом, ту же зависимость, что и осенью. Разница заключается в численности свободных α-аминокислот во фруктах: весной их больше, чем осенью, что показывает на лучшую питательную ценность фруктов и лучшую их усваиваемость организмом.

В зимний период относительная сопряженность показателей содержания витамина С, ионов Fe^{3+} и Cu^{2+} во фруктах находится в такой же зависимости, что и в осенний и весенний периоды, причем содержание витамина С во фруктах несколько больше по сравнению с другими сезонами года. Содержание ионов железа и меди во фруктах зимой практически такое же, как осенью и весной.

Таблица 3 – Сопряженная зависимость содержания ионов железа, меди, витамин С и числа свободных α-аминокислот в ягодах в осенний период

Ягода свежая/замороженная						
Показатели	Смородина черная	Смородина красная	Клубника	Малина	Вишня	Голубика
Витамин С, мг/100 г	181/100	44/24,9	56,8/41,4	26/16,5	7,0/1,7	9,7/2,6
Fe^{3+} , мг/кг	1,5/0,6	1,0/0,37	0,75/0,4	0,7/0,6	0,36/0,32	0,3/0,15
Cu^{2+} , мг/кг	0,08/0,065	0,1/0,05	0,04/0,02	0,19/0,1	0,6/0,4	0,05/0,03

Таблица 4 – Сопряженная зависимость содержания ионов железа, меди, витамин С и числа свободных α-аминокислот в ягодах в весенний период

Ягода свежая/замороженная						
Показатели	Смородина черная	Смородина красная	Клубника	Малина	Вишня	Голубика
Витамин С, мг/100 г	230/114	53,35/30,6	36,4/0,5	33,0/18,2	11,1/2,34	10,34/4,8
Fe^{3+} , мг/кг	1,6/1,5	1,15/1,0	1,15/0,75	1,19/0,9	0,3/0,25	0,4/0,3
Cu^{2+} , мг/кг	0,11/0,06	0,09/0,04	0,11/0,09	0,1/0,08	0,11/0,07	0,12/0,07

Из таблиц 3 и 4 видно, что наибольшее содержание витамина С принадлежит смородине черной, причем содержание витамина С больше весной по сравнению с осенью. Во всех случаях наблюдается большее содержание витамина С в свежих ягодах, чем в замороженных.

Содержание ионов железа и меди как осенью, так и весной наблюдается больше в свежих ягодах, чем в замороженных с максимальным содержанием ионов железа у смородины черной и осенью, и весной; ионов меди содержится больше в ягодах вишни осенью и в ягодах смородины красной весной.

Таким образом, содержание витамина С у исследуемых фруктов и овощей снижается от осени к весне, но повышается в зимний период. У ягод (по исследованиям 2020-2021 гг.) наблюдается большее содержание витамина С весной по сравнению с осенью.

Содержание ионов железа в овощах, фруктах и ягодах выше, чем ионов меди в исследуемые сезоны года.

Наибольшее число свободных α-аминокислот и максимальные их концентрации наблюдаются осенью в овощах, а весной – во фруктах, то есть питательная ценность и усваиваемость овощей выше осенью, а у фруктов – весной.

Список литературы

1. Кнорре Д.Т. Биологическая химия / Кнорре Д.Г., Мызина С.Д. – М.: Высшая школа, 2003. – 479 с.
2. Череватова Н.К., Якупова Д.Б. Био-, геоанализ природных объектов. Учебно-методическое пособие для лабораторного практикума. – Уральск, 2012. – 337 с.

ISOLATION AND IDENTIFICATION OF NEW ACTIVE STRAINS OF HYDROCARBON- OXIDIZING MICROORGANISMS FOR OIL DESTRUCTORS RESET FORM

For several decades, oil and oil products have been priority environmental pollutants [1]. Pollution by oil and oil products adversely affects the soil layer, surface and ground waters, and the geological environment. The imperfection of technologies for the production, transportation, processing and storage of oil leads to its significant losses, which reach 50 million tons / year, that is, 2% of the total production [2]. Along with the extraction and transportation of oil and gas, there is a trend towards increased environmental pollution with waste from the oil industry [3]. The process of natural self-healing of the polluted environment is long and can reach more than 30 years.

The complexity of assessing the state of oil-contaminated soils is due to the variety of types of oil products, the multicomponent composition of oil, the specific features of the transformation of oil products in soil conditions, which, as volatile fractions evaporate, lose their chemical toxicity over time, and more and more acquire the properties of a pollutant that affects physical properties of the soil [4].

Interest in the microbiological study of oil-contaminated soils continues unabated. To a large extent, this is due to the need to solve the problem of self-purification and microbiological soil reclamation [5-6].

As world experience has shown, the most effective are microbial methods for cleaning oil-contaminated soils, which are used by well-known companies such as Occidental Chemical (USA), Baistritent (England), Biodetox (Germany), etc. However, when introducing these biological products, it is necessary to take into account natural soil formation conditions and soil types that have a decisive influence on the vital activity of the introduced microbial flora. These conditions are taken into account and taken into account by microbiologists and leading specialists of Kazakhstan to create domestic biological products that are effective in the arid climate of the country. An example is the creation of the microbiological preparation "Munaybak".

The biodegradation of oil in nature is carried out sequentially by various types of organisms, including consortiums of microbes [7-9].

Some micro-organisms are able to mineralize a range of different petroleum products and/or break them down into less toxic metabolites, which aids in the recovery of hydrocarbon-contaminated sites. As a result of studies by H. Chan, bacterial species of the genus *Bacillus* were identified as the main decomposer for oil hydrocarbons [10].

Studies by a number of authors have shown that such microorganisms as bacteria of the genera *Pseudomonas*, *Micrococcus*, *Mycobacterium*, *Desulfovibrio* develop in fuels; fungi of the genera *Cladosporium*, *Aspergillus*, *Penicillium*, *Chaetomium*; yeast of the genera *Candida*, *Torula* [11-12]. Oils and lubricants are most commonly damaged by *Aspergillus niger*, *Penicillium variabile*, *Penicillium chrysogenum*, *Penicillium verrucosum*, *Scopulariopsis brevicaulis*; bacteria *Bacillus subtilis*, *Bacillus pumilus*, *Bacillus licheniformis* [13].

Bacterial bioremediation is a widely used method to remove or neutralize contaminants. However, the enzymatic capabilities of the bacteria are limited, and therefore a number of the compounds remain in the soil. Fungi can help overcome this shortcoming, as their enzymatic system is extensive [14].

In modern conditions of development of the extractive industry in Kazakhstan, the issue of cleaning the environment from oil pollution remains relevant. For cleaning, mechanical, physico-chemical and biological methods are used. The most promising from the point of view of ecology are biological methods of cleaning the soil from oil pollution.

On the market there are preparations for cleaning the environment from oil in the form of sorbents, biological preparations based on consortiums of bacteria, yeast, and rarely microscopic fungi.

Microbial preparations produced by biotechnology companies in Europe, the USA and Japan remain in demand on the world market. Among the Russian drugs, the most popular are Devoroil, Lenoil, Putidoil, Belvitamil, Naftoks, Bioprin.

Under the conditions of the sharply continental climate of Kazakhstan, various soil conditions in the areas of oil production, and the peculiarities of the chemical composition of oil, foreign biological preparations may be ineffective.

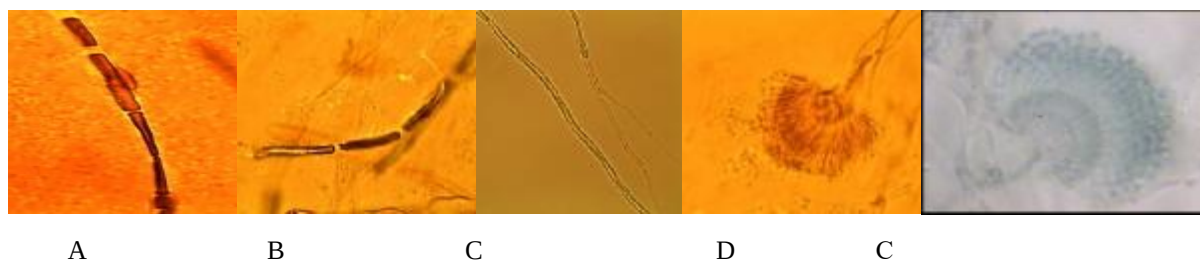
According to a number of authors, microscopic fungi have a number of advantages in comparison with bacteria and yeasts in the degradation of various substances: active growth, biomass accumulation, growth characteristics (hyphal spread) allow fungi to increase mechanical and enzymatic contact with the environment.

In laboratory studies, the influence of crude oil on the development of microscopic fungi isolated from soil subjected to oil pollution of the fields of Atyrau and West Kazakhstan regions was studied.

As a result of the experiments, it was found that oil hydrocarbons affect the intensity of growth, sporulation and viability of microscopic fungi. Most often, oil ingress into the mycelium of fungi of the genus

Aspergillus, *Penicillium*, *Cladosporim* was noted. Cultural and morphological features of the colonies did not change.

As a result of microscopy, the presence of oil was noted in the mycelium, conidia, spore-bearing structures of fungi (figure 1).

A, B - the presence of oil in the mycelium, C - mycelium on a medium without oil, D - the presence of oil in spore-bearing structures, C - spore-bearing cultures of the fungus, cultivation on a medium without oil

Figure 1 - Morphology of *Aspergillus terreus* 8/2-10 when cultivated on a medium with oil

In the course of the research, a comparative study of the radial growth rate of strains of microscopic fungi of the working collection cultivated on nutrient media with various sources of hydrocarbons (1%) was carried out.

As a result of research, it was found that microscopic fungi are able to grow on media with hydrocarbons (crude oil, diesel fuel, hexane, toluene, gasoline, fuel oil).

Almost all strains of the working collection showed a high growth rate for 72 hours of cultivation. Many strains show cessation of growth after 96 hours of cultivation. It was noted that gasoline, hexane, toluene slowed down the growth of microscopic fungi in the first day of cultivation.

A high growth rate was noted in the variants with crude oil (0.02 - 0.33 mm/h depending on the strain). On the medium using diesel fuel, the radial growth rate did not exceed 0.2 mm/h for all strains of the collection. The highest rate of radial growth was observed in fungal strains of the genus *Aspergillus* and amounted to 0.041 mm/h-0.33 mm/h.

When cultivating microscopic fungi on a medium with hexane, the growth rate was inhibited for the first time in 48 hours. With further cultivation, active growth and sporulation of microscopic fungi were noted.

Aspergillus strains №12/10-1, №22/10-1, №8/2-10, *Penicillium* №F9-1, 14/10-1, №10-8, *Cladosporium* №21/10-2.

Consequently, microscopic fungi of the genera *Aspergillus*, *Penicillium*, *Fusarium*, *Cladosporium* are able to actively grow on media with hydrocarbons. A high growth rate on all studied hydrocarbons was shown by the strain *Penicillium* №F9-1.

To assess the ability of microscopic fungi to utilize oil hydrocarbons, the strains of the working collection were cultivated in flasks on a liquid Czapek medium (100 ml) with the addition of 1% oil for 28 days.

The destruction of oil in the culture liquid was determined by the gravimetric method. The extraction of residual oil products was carried out in a separating funnel. A sample was placed in a vessel and extracted with three portions of chloroform (chemically pure), 10 ml each. After evaporation of the solvent, the remaining oil products were weighed and the residual amount of oil products was determined by weight, the degree of destruction was calculated by the formula: $A = a_1 - a_2 / a_1 \cdot 100\%$, where a_1 is the amount of added oil, a_2 is the amount of residual oil.

The gravimetric method for accounting for oil degradation showed that the most active strain was *Penicillium* F9-1; oil destruction was more than 34% (table 1).

Table 1 - Table - Destruction of oil by microscopic fungi

№ p/p	strain	M (oil), g	A, %
1	control	0,3069	
2	<i>Penicillium</i> F 9-1	0,1789	34,98
3	<i>Penicillium</i> 10-8	0,2727	0,88
4	<i>Aspergillus</i> 418	0,2687	2,34

Bibliography

1. Kireeva N., Vodopyanov V.V., Miftakhova A.M. Biological activity of oil-contaminated soils. Ufa: Gilem, 2001. – 376 p.
2. <http://biomolecula.ru>.
3. Srinivasan A., Viraraghavan T. Removal of oil by walnutshell media // Bioresour. Technol. - 2008. – No. 99 (17), P. 8217–8220.

4. Terekhova V.A. Micromycetes in the ecological assessment of aquatic and terrestrial ecosystems. - Moscow, 2007. – 215 p.
5. Restoration of oil-contaminated soil ecosystems. M.: Nauka, 1988. – 254 p.
6. Zvyagintsev D.G., Umarov M.M., Chernov Yu.I. Microbial communities and their functioning in the processes of degradation and self-restoration of soils // Degradation and protection of soils / Ed. G.V. Dobrovolsky. M.: Publishing House of Moscow State University, 2002. – P. 441-445.
7. Szewczyk R., Dlugonrski J. Pentachlorophenol and spent engine oil degradation by *Mucor ramosissimus* // International Biodeterioration & Biodegradation. – No. 63 (2009). - P. 123–129.
8. Morton, L.H.G., Surman S.B. Biofilms in biodeterioration - a review // International Biodeterioration & Biodegradation -Volume 34, Issues 3–4, 1994. – P. 203–221.
9. Kumar A.G., Vijayakumar L., Joshi G., Peter D.M., Dharani G., Kirubakaran R. Biodegradation of complex hydrocarbons in spent engine oil by novel bacterial consortium isolated from deep sea sediment. // Bioresource Technology. – No. 170 (2014). – P. 556–564.
10. Chan H. Biodegradation of petroleum oil achieved by bacteria and nematodes in contaminated water // Separation and Purification Technology. – No. 80 (2011). – P. 459–466.
11. Vasco M.F., Cepero M.C., Restrepo S., Vives-Florez M.J. Recovery of mitosporic fungi actively growing in soils after bacterial bioremediation of oily sludge and their potential for removing recalcitrant hydrocarbons // International Biodeterioration & Biodegradation. - No. 65 (2011). - P. 649-655.
12. Ilyichev V.D. Biodamage. - M. : Higher school, 1987. – 352 p.
13. Litvinenko S.N. Protection of petroleum products from the action of microorganisms. M.: Chemistry, 1977. – 142 p.
14. Semenov S.A., Gumargalieva K.Z., Kalina I.G., Zaikov G.E. Biodegradation of materials and engineering products // Bulletin of MITHT, 2007, Vol. 2, No 6. – P. 3-26.

ӘОЖ 372.854

Ерниязова Қ.Н.

*49 жалпы орта білім беретін мектеп КММ,
Орал қ., Қазақстан*

ХИМИЯ ПӘНІНДЕ PISA ФОРМАТЫНДАҒЫ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Бүгінгі таңда қазақстандық білім беру жүйесінің алдында білім сапасының бәсекелестігін арттыру, шынайы өмірлік кезеңдерге бейімделу мәселелері тұр, өйткені адам қоғамда түрлі өмірлік мәселелерге байланысты дұрыс шешімдер қабылдау үшін жоғары кәсіптілік және интеллектуалдық әрекеттерді қажет ететін жағдайларда заман талабына сай өмір сүріп, қызмет етуде.

Қазіргі таңда білім алушылардың оқу жетістігі сырттай бағалау және іштей бағалау болып бөлінеді. Іштей бағалау – оқу пәні бойынша оқыту сапасын диагностикалау және мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты өлшеміне сәйкес жүзеге асырылса, сырттай бағалау – әрбір деңгейді аяқтау бойынша білім алушының оқу жетістіктерінің нәтижелеріне сәйкес (ҰБТ, ОЖСБ), сондай-ақ халықаралық зерттеулерге TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study), PISA (Programme for International Student Assessment) және PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) қатысуы арқылы жүзеге асырылады [1, 5 б.].

Осыған байланысты еліміздің білім алушыларының білім жетістіктерінің деңгейін анықтау үшін Қазақстан PISA халықаралық зерттеуіне қатысып келеді. PISA халықаралық зерттеуі оқушылардың білім жетістіктерін бағалауды «математикалық сауаттылық», «жаратылыстану-ғылыми сауаттылығы» және «оқу сауаттылығы» бойынша игерген білім жетістіктерін анықтауды, оқу барысында меңгерген білімдері мен біліктерін өмірлік жағдайларда қолдана білу дағдыларын бағалауды көздейді.

PISA зерттеуінде бағаланатын жаратылыстану-ғылыми сауаттылығы жаратылыстану циклі пәндері – физиканы (астрономия элементтерімен), биологияны, химияны, географияны оқуда қалыптасады. Жаратылыстану-ғылыми сауаттылық – білім алушының нақты жағдайларда ғылыми әдіс көмегімен шешілетін, зерттелетін проблемаларды анықтау үшін, тәжірибе мен бақылау негізінде қорытындыға қол жеткізу үшін жаратылыстану білімін қолдану қабілеті. Яғни, жаратылыстану-ғылыми сауаттылық тұлғаның белгілі бір мәдени ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылардың жиынтығынан құралады [2, 12 б.].

Химияны оқыту үрдісінде оқушылардың оқу- танымдық іс-әрекетін көтеру оқу уақытын көп жұмсауды қажет етеді. Осыған байланысты сабақта құрал жабдықтардың, есептерді шығаруда дайын сызбалар мен жазулардың, қолдан жасалған дидактикалық материалдардың тиімділігі зор.

Оқыту процесі шығармашылықпен ұйымдастырылса, онда оқушылардың білім дәрежесі оқытушы айтқан сөздерден емес, өздерінің ізденуі және есеп шығару әдістерін іздеу арқылы қалыптасады.

PISA форматындағы тапсырмалардың «жаратылыстану-ғылыми сауаттылығы» бағыты төрт компонентті біріктіреді.

Бірінші компонент. «Контекст» шынайы өмірлік жағдаяттарда берілетін үш тапсырмалар тобын қарастырады. Бұл «Жеке», «Әлеуметтік» және «Жаһандық» (Денсаулық, Табиғи ресурстар, Қоршаған орта, Қауіп көздері мен тәуекелдік, жаратылыстану және Технология).

Екінші компонент. «Құзыреттер» үш дағды тобын бағалайды, «Білу және ғылыми сұрақтар қою» (мәселелерді анықтау, басты сөздерді айқындау және негізгі ерекшеліктерін табу), «Құбылыстарды ғылыми түсіндіру» (білімін қолдану, құбылыстарды негіздеу немесе интерпретациялау, білу) және «Ғылыми дәлелдерді қолдану» (қорытындылау мен салдарына баға бере алу).

Үшінші компонент. «Білім» «Физикалық жүйе» (заттың құрылысы, заттың химиялық өзгеруі, қозғалыс, күш және энергия), «Тірі организмдер жүйесі» (клетка, адам, популяция, экосистема және биосфера), «Жер және космос» (Жер тарихы, қабықтар) және «Технология» (ғылым мен технологияның байланысы, өнертабыстары).

Төртінші компонент. «Қатынастар» білім алушылардың ғылымға және зерттеу мәселелеріне қызығушылық таныту дағдыларының қалыптасу деңгейін анықтайды [3, 9 б.].

Халықаралық PISA зерттеулерінде барлық сұрақтар мен тапсырмалар жалпы үш топқа бөлінеді, олар: «Қалай білуге болады?» атты таным әдісін қолдануға арналған тапсырмалар. «Түсіндіріп көр» – құбылыстар мен фактілерді түсіндіруге арналған тапсырмалар. «Қорытынды жаса» – берілген деректер негізінде қорытынды құрастыруға арналған тапсырмаларды орындау. Зерттеуде оқушыларға ақиқат өмірге жуық, тек қана негізгі оқу пәндерін білуді ғана емес, сонымен бірге жалпы оқу мен интеллектуалдық ептіліктерінің түзілуін шешуді талап ететін мәселелік жағдайлар ұсынылады.

Жүргізілген ғылыми жаратылыстану зерттеулерінің нәтижелерін талдау немесе салыстыруда, ғылыми айғақты пайдаланып өзінің көзқарасын дәлелдеуді, алынған қорытындыны растауды немесе жоққа шығаруды талап ететін тапсырмалардан оқушылар төмен нәтиже көрсетті. Мектепте алған білімдерін пайдаланып, өзінің көзқарасын дәлелдей отырып, ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау және екі қарама-қарсы қорытындының пайдасына айғақтар табу немесе ұсынылған қорытындыларды жоққа шығару оқушыларда өте нашар қалыптасқан.

Қазақстандық оқушылардың нәтижелерінің төмен болуының негізгі себептері:

- қалыптаспаған тест формасы (оқу үрдісінде біздің оқушыларымыз іс жүзінде пәнаралық сипаттағы тапсырмалармен, қоғамдық және жеке міндеттерді шешуде оларға оқу қажет болатын өмірлік жағдайлармен, білім алушылардың өмірлік қызығушылықтары мен әлеуметтік тәжірибесінен алшақтаған тапсырмалармен, арнайы дайындықты, жұмысты қызу орындау мерзімін талап ететін жауаптардың бірін таңдау тапсырмалармен жұмыс жасамайды);

- іскерлік стильдегі мәтіндермен (хабарландырулар, әуе рейстерінің кестесімен, жұмысқа қабылдауға арналған сауалнамалармен және т.б.), диаграммалардан, кестелерден, сызбалар мен карталардан тұратын мәтіндермен жұмыс істей алмаулары;

- мектептегі гуманитарлық білімнің диалогтық сипатының жеткіліксіздігі және олардың академиялық бағыттылығы (Қазақстан оқушылары құбылыстар мен оқиғаларға өздерінің әртүрлі көзқарастарының ара қатынасын белгілеуді, өз көзқарасын білдіруді талап ететін тапсырмалардан киналды).

Қазіргі таңда пән мұғалімдері төмендегідей жағдайларға назар аударғаны дұрыс:

- халықаралық зерттеулердің мақсаты мен міндеттерін білу;
- өткізу стандарты мен нәтижесінің бағалануын ажырату;
- зерттеу сауалнамаларына жауап бере білу;
- тапсырмаларды талдай білу;
- оқушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын дамыту және бағалау жолдарын білу;
- оқушылардың оқу барысында меңгерген білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана білу жолдарын үйрету;
- оқушылардың қоршаған әлемде және табиғатта болып жатқан құбылыстарды түсіну, салыстыру, талдау, жіктеу, жүйелеу, жалпылау икемділіктерін дамыту;
- заттар мен құбылыстардың негізгі және жанама белгілерін ажыратуға, алған білімі мен қарапайым ғылыми зерттеу дағдыларын қолдана білуге үйрету;
- PISA бағдарламасы емтихандарына қалай дайындауды үйрету;
- оқушылардың сыни тұрғыда ойлау дағдыларын дамыту;
- белсенді оқыту әдістерімен өзара тәжірибе алмасу.

Оқушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын қалыптастыруда басты рөл атқаратын, басты орында тұратын ұстаным - теория мен практиканың байланыста болуы ұстанымы. Оның мәні оқушыларға теориялық білім беріп қана қоймай, сол білім, білік, дағдыларын күнделікті жаңарып, өзгеріп жатқан өмірде, кез келген жағдаятта емін-еркін қолдана білуін қамтамасыз ету.

Оқушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын дамытуды:

- химия, биология және физика ғылымдарының, инновациялық технологиялардың жаңа жетістіктерін енгізу;

- ұлттық компонентті кеңейту;
- Қазақстанның индустриалдық-инновациялық дамуын негізге ала отырып, оқытудың өндірістік, технологиялық үдеріспен байланысын ірілендіру және жаратылыстану өндіріс саласындағы болашақ кәсіби кадрларды дайындау;

- оқушылардың экологиялық мәдениетін дамыту, олардың табиғат пен минералды ресурстарға, туған өлкесінің өсімдіктер мен жануарлар әлеміне ұқыптылықпен қарау және өз елінің табиғи байлығын қорғау мен көбейту негізінде жаратылыстану саласында білім берудің экологиялық құраушысын кеңейту;

- мектептегі жаратылыстану-ғылыми білімді жетілдіру сәйкесінше пәндердің оқу бағдарламаларын күрделендіру арқылы жүзеге аспауы тиіс, керісінше оқыту үдерісі оқушылардың практикалық және зерттеушілік дағдыларын дамытуға, оқу жобаларын орындаудағы креативтілік ойлауын қалыптастыруға, алған білімдерін болашақ кәсіби қызметтерінде қолдана білуге дайындауға бағытталуы тиіс;

- өздігінен орындайтын тәжірибелік, эксперименттік жұмыстарды сан түрлі әдістер мен технологияларды қолдану арқылы функционалдық сауаттылықтарға жататын бөлігіне ерекше мән беріп, жүйелеп үйрету;

- жазбаша жұмыстарды, практикалық, зертханалық тәжірибелерді, түрлі біліктерді, құзыреттіліктерді қажет ететін өздік жұмыстар мен тапсырмаларды іс жүзінде орындау, т.б. жолдармен жүзеге асыруға болады [4, 21 б.].

Химия пәнінен функционалдық сауаттылықты қалыптастыратын оқыту мазмұны төмендегідей мамандықтарға жоғары сынып оқушыларын бейімдеуге икемделеді: химия, химиялық технология және өндіріс, тұрмыстық химия, экологиялық химия, медицина және фармакология негіздері, табиғи ресурстарды қорғау, нанотехнология бағыттары бойынша оқушыларды бейімалды және дайындау. Оқушының PISA зерттеулерінің әдісімен тапсырмаларын орындаудағы функционалдық сауаттылығы – оның берілген тапсырманы зейін қойып тыңдауы, берілген сызбаларды салыстыруы, өзінің ойындағы түсінік, болжам, пікірлерін жүйелі жеткізе білуі мен логикалық ойлана отырып, сыни көзқарас қалыптастыруына жетелейді.

PISA тапсырмаларына келетін болсақ, тапсырмаларды зерделеп отырсам, оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытып отыратын, логикалық тест тапсырмалары ашық немесе жабық күйінде берілген. Сонымен қатар, оқушылардың білімді игеруіне байланысты деңгейлік тапсырмалар және олардың орындау қабілеттерінің деңгейлері де қойылатын талаптар анықталған. Олар:

Жоғары деңгейге қойылатын талап: Бұл деңгейге жеткен оқушылар білімді қабылдауға және көрсетуге қабілетті, күнделікті өмірде кездесетін құбылыстарды түсіндіре білуі, өсімдіктер, жануарлар, тіршілік үрдістер құрылымы туралы кейбір түсініктері, заттардың қасиеттері мен физикалық құбылыстар туралы білімдері, Күн жүйесі мен Жер құрылысы, үрдістер мен құбылыстар туралы білімдері, зерттеуді жүргізуге байланысты бастапқы түсініктерінің болуы, кейбір жаратылыстану түсініктерін күнделікті өмірден алынған физикалық және биологиялық үрдістер туралы ақпараттармен байланысын түсіндіру қабілетінің болуы, қысқаша жауап құрастыруы тиіс.

Орта деңгейге қойылатын талап: Бұл деңгейге жеткен оқушылар білімді қабылдауға және көрсетуге қабілетті, жаратылыстануға байланысты тәжірибелік жағдайларды және негізгі ұғымдарды түсінуі, тірі ағзаларды сипаттауға және олардың қоршаған ортамен байланысын анықтауы, адам биологиясы мен оның денсаулығы туралы кейбір түсініктері, жалпыға танымал физикалық құбылыстар туралы кейбір түсініктері, күн жүйесі мен Жер туралы негізгі дәлелдерді білуі, суреттерді түсіндіру және тәжірибелік жағдайларда білімін қолдану қабілетінің болуы тиіс.

Төмен деңгейге қойылатын талап: Бұл деңгейге жеткен оқушылар қарапайым білімді болады, адам денсаулығына және жануарлардың мінез-құлық және физикалық сипаттарына байланысты кейбір қарапайым фактілерді білу, заттардың кейбір қасиеттерін көрсете білу қабілеттерінің болуы, белгілері бар суреттерді, қарапайым диаграммаларды түсіндіру, қарапайым кестелерді толтыру қабілетінің болуы, нақты дәлелдерді қажет ететін сұрақтарға қысқаша жауаптар құрастыруы тиіс [5, 7 б.].

PISA есептерінің шарты: өмірден алынған қандай да бір ситуацияның жазбасы; не есептің шарты, не сұрақтың мазмұны нақты бір пәндік білімге сүйенбейді; есептің шарты тұлғалық тәжірибемен сәйкестендірілген – ашық; әрбір есеп немесе тапсырма өзіндік шешімді талап ететін қандай да бір ситуация болып табылады.

Қортындылай келе, халықаралық зерттеулердің тапсырмалары негізінде оқушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылықтарын дамыту оқушылардың білімдері мен біліктері өмірлік жағдаяттарда қолдана білуді, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істей білуді және алынған ақпараттарды сыни тұрғыдан бағалай білуді, өзінің болжамдарын ұсыну және зерттеулер жүргізу, өзінің ойын негіздей білуді; іскерлігі мен дағдыларын адами іс-әрекеттердің әртүрлі салаларында, сондай-ақ тұлғааралық қарым-қатынас пен әлеуметтік қатынастарда өмірлік міндеттерді шешу үшін пайдалануды қамтамасыз етеді.

Сондықтан әрбір ұстаз жаңа кезең талаптарына сай болу үшін педагогикалық үрдістің бірзділігін және оқу мен тәрбиенің біртұтастығын сақтай отырып, оқушының рухани өсуіне жағдай туғыза алатын,

жаңалықтарды қабылдауға ынталы, өз әрекетіне өзгеріс енгізе алатын, өзгермелі өмірге оқушыны да, өзін де даярлай білетін шығармашыл тұлға болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР БҒМ Ұлттық білім беру статистикасы және бағалау орталығы. PISA халықаралық зерттеуі. Әдістемелік құрал. Астана 2013.
2. ҚР БҒМ «Ақпараттық талдау орталығы» АҚ. PISA-2018 / Компьютерлік формат халықаралық зерттеуі құралдары. Астана 2016.
3. PISA, TIMSS зерттеулерінің тапсырмалары негізінде оқушылардың ғылыми жаратылыстану сауаттылықтарын дамыту. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2014.
4. Международное исследование PISA. Методическое пособие – Астана: НҚОСО, 2012
5. PISA: естественно-научная грамотность. – Минск: РИКЗ, 2020.

УДК 911.2:551.2x

Чибилев А.А., Левыкин С.В., Петрищев В.П.
Институт степи УрО РАН,
г. Оренбург, Россия

ЛАНДШАФТНО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНСТИТУТА СТЕПИ УРО РАН В СЕВЕРНОМ ПРИКАСПИИ

С 1996 года Институт степи Уральского отделения РАН осуществляет активную научную деятельность в пределах Северного Прикаспия. Ключевым партнером института является Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, который в 2022 году празднует свой 90-летний юбилей, оставаясь одним из старейших высших учебных заведений Казахстана. Благодаря Западно-Казахстанскому университету развернута целая серия успешных научных программ. Одной из важнейших в настоящее время является проблема восстановления популяции сайгака. В приграничных районах Астраханской, Волгоградской, Саратовской и Оренбургской областей с 2014 г. отмечаются заходы сайгаков, которые приняли массовый характер, в том числе в сельскохозяйственные районы для отёла на залежи, осваиваемые фермерами. Возник неизбежный конфликт интересов охраны краснокнижного вида, расширяющего свой ареал на север, и фермеров, прежде всего земледельцев, столкнувшихся с резко возросшим риском потравы полей. При поддержке Русского географического общества в рамках проекта «Степная Евразия» был организован ряд экспедиций по изучению проблемы массовой трансграничной миграции сайгака. Усилия Республики Казахстан по защите сайгака от браконьерства можно признать достижением мирового уровня и существенным вкладом в восстановление степных экосистем.

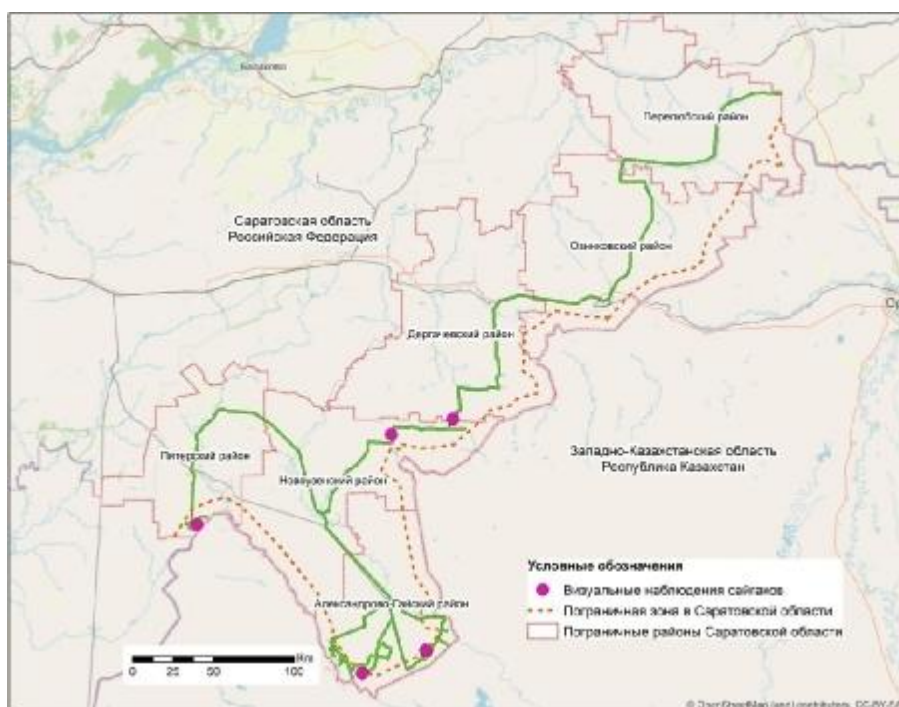

Рисунок 1 – Основной маршрут захода сайгака в Саратовскую область из Казахстана

26 апреля в окрестностях пос. Нива Питерского района Саратовской области очевидцами (фермеры и пограничники) был зафиксирован факт самого крупного за постсоветское время захода мигрирующих сайгаков на отёл на залежный массив и вкраплённые в него посевы в подзоне каштановых почв с участием солонцов до 50%. По свидетельствам очевидцев, единое лентообразное вытянутое стадо насчитывало от 10000 до 100000 голов.

В настоящее время академиком РАН А.А.Чибилевым инициирован проект создания казахстанско-русского полустационара в пределах озера Аралсор, направленного на изучение уникальных пустынно-степных ландшафтов Прикаспия и Волго-Уральской популяции сайгака.

Интеграция волго-уральской популяции сайгака в агроландшафты будет способствовать построению современного природно-антропогенного аналога утраченной голоценовой степной экосистемы с полным набором основных травяных (бычьи-лошади-антилопы), что является оптимальным режимом степного землепользования и залогом устойчивого развития Степной Евразии.

В 2013-2015 гг. проводилось совместное казахстанскими и российскими учеными изучение родников Западного Казахстана, что позволило выявить уникальные по химическому составу и генезису родниковые ландшафты, которые нуждаются в охране.

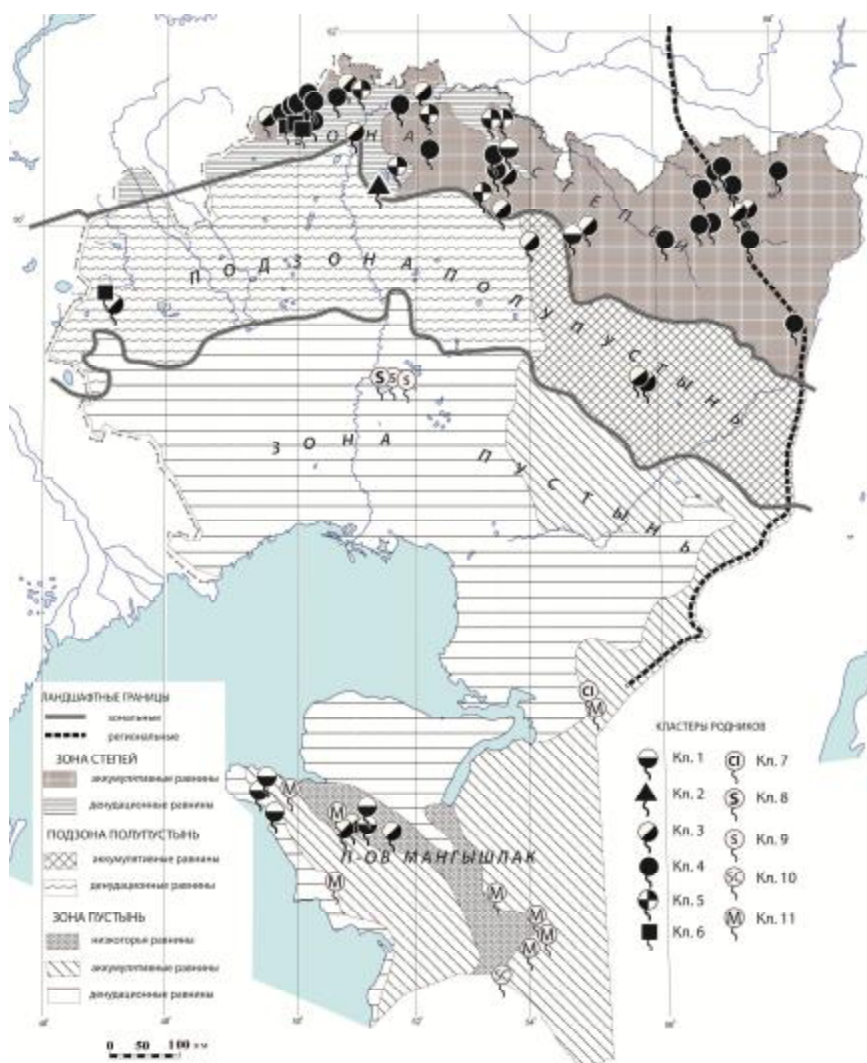

Рисунок 2 – Схема размещения кластеров родниковых выходов подземных вод в Западной Казахстане

Кластерный анализ естественных выходов подземных вод отражает дифференциацию родниковых выходов в соответствии, как с широтной зональностью, так и азональными факторами, в частности, для Заволжско-Прикаспийского региона – соляная тектоника, песчаные массивы, красноцветные и известняковые толщи, ингрессионно-террасовый, сыртовый и предгорно-грядовый рельеф). Таким образом, территория изученного Заволжско-Прикаспийского региона включает три различные гидрогеологические области – Общесыртовско-Илекскую, в пределах которой важную роль в дифференциации родниковых урочищ играют факторы высотно-генетической ярусности и ландшафтной асимметрии, Прикаспийскую, где выходы родников связаны преимущественно с солянокупольными

возвышенностями, и Мангышлакскую, где выходы родников приурочены преимущественно к эрозионным ложбинам хребта Мангистау или к абразионно вскрытым водоносным горизонтам на побережье Каспийского моря.

Одним из самых длительных этапов сотрудничества Института степи УрО РАН и Западно-Казахстанского университета стало совместное изучение в 2002-2021 гг. ландшафтов, образованных соляными структурами и, в первую очередь, озера Иnder и Иnderских гор, а также обоснование создания геопарка "Иnder". При изучении ландшафтов Индера осуществлено более 100 почвенно-геоботанических описаний, создана научная коллаборация ученых Казахстана (Уральск, Астана), России (Оренбург, Самара, Астрахань) и Германии (Магдебург)

В условиях доминирования в пределах Прикаспийской синеклизы морских трансгрессионных отложений выходы пород пермского, триасового, юрского и мезозойского возрастов формирует разнообразные литоморфные ландшафты солянокупольного происхождения. Подъем к поверхности соляных тел (куполов) сопровождается на соседних территориях компенсационным прогибанием, которое выражается в рельефе в форме округлых впадин (соров). В то же время собственно соляные купола представлены возвышенностями, иногда очень резко обособленными на фоне плоского рельефа Прикаспийской низменности (Богдо, Улаган, Сантас, Сасай, Иnderские горы). Литостратиграфические и геоморфологическое своеобразие участков проявления соляных структур определяет разнообразие местообитаний для биологических видов, населяющих данные ландшафты.

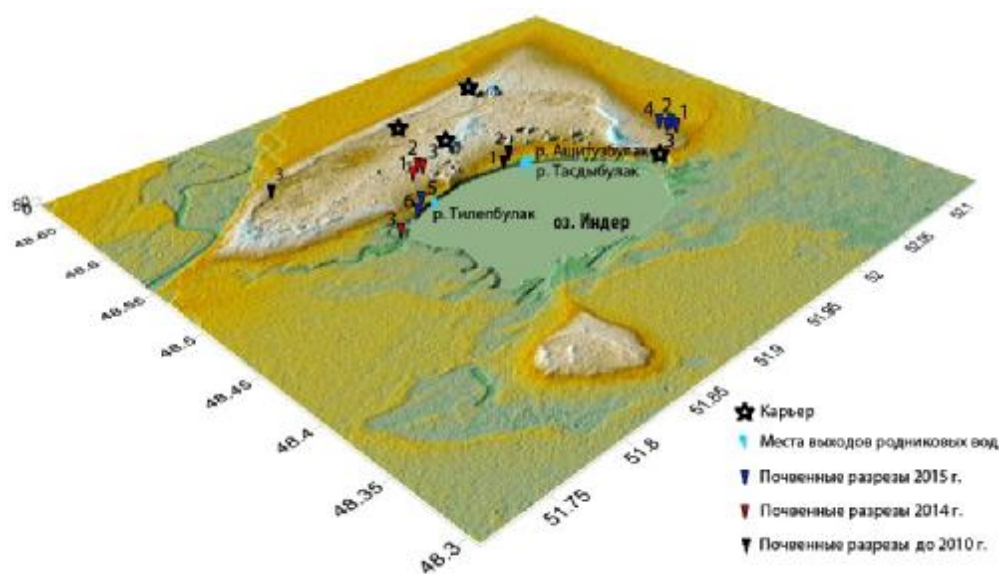

Рисунок 3 – Схема гидрогеологической и почвенной изученности Иnderских гор

Ландшафты Иnderского солянокупольного района включают крупнейшее в пределах Прикаспийской низменности карстовое поле, площадью более 250 кв.км и насчитывающее свыше 5000 разнообразных карстовых форм. Группа карстовых гряд, карстовых воронок, песчаных дюн к северу от озера Иnder объединяется под общим названием Иnderские горы. В сущности Иnderские горы это вершина кепроковой толщи, покрывающей ядро соляного диапира. Его влияние ощущается в виде выходов источников высокоминерализованных вод вдоль северного берега озера Иnder.

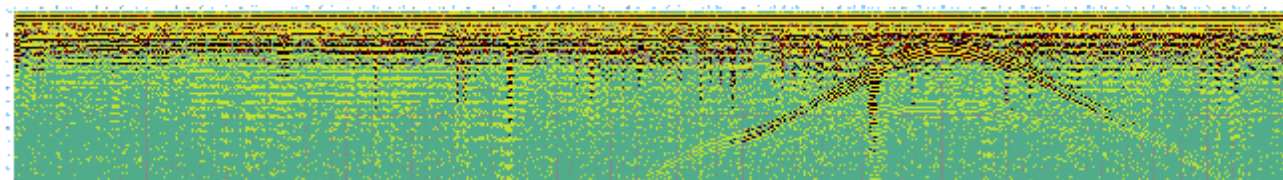

Рисунок 4 - Георадарный профиль через Иnderские горы с выделением соляного штока и геологических разломов

Важный вклад в значение Иnderских гор как ключевой ландшафтной территории Прикаспийской низменности вносят уникальные геологические и гидрогеологические объекты. Литогенное разнообразие территории связано с выходами на поверхность сульфатно-галоидной толщи кунгура вместе с обнажениями надсолевых отложений позднего триаса (песчаники и известняки гряды Коктау), нижней и

верхней юры (песчаники и конгломераты возвышенности Жаман-Индер, известняки овра.Белая Ростошь). Важными объектами геологического и геоморфологического наследия Прикаспийской низменности являются многочисленные проявления карстового рельефа (кольцевые гряды – «кургантау», пещеры, гроты, глубокие колодцы, трещины и щели), реликты абразионного и эрозионно-эолового дельтового рельефа – соровой уступ озера Индер, дюны и обнажения хвалынской террасы.

Статья подготовлена в рамках государственной темы ИС УрО РАН № АААА-А21-121011190016-1 «Проблемы степного природопользования в условиях современных вызовов: оптимизация взаимодействия природных и социально-экономических систем».

Список литературы

1. Sergey Levykin, Yuri Gulyanov, Murat Nurushev, Grigoriy Kazachkov, Ilya Yakovlev. Consequences of the virgin megaproject and approaches to develop the post-virgin steppe land use in Urals and Siberia // Asian Grassland Conference 19-21 April 2022 Virtual Conference. Book of Abstracts. / Edited by Didem Ambarlı, Alla Aleksanyan, Stephen Venn, Frank Yonghong Li, Jianshuang Wu. Hohhot, 2022. - P. 60.

2. Levykin S.V., Chibilev A.A., Gulyanov Yu.A., Chibilev A.A. (jr.), Kazachkov G.V., Yakovlev I.G., Grosheva O.A. Concepts of steppe landscape arrangement and runoff management in the agrarian-social megaprojects // Ninth International Symposium "Steppes of Northern Eurasia". IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 817 (2021) 012060 doi:10.1088/1755-1315/817/1/012060.

3. Чибилев А.А. Степная Евразия - природно-исторический и культурный коридор между Востоком и Западом // Степная Евразия - устойчивое развитие: сборник материалов междунар. форума / отв. ред. К.Ш.Казеев; Южный федеральный университет. Ростов-на-Дону; Таганрог: Изд-во Юж. фед. ун-та, 2022. - С. 255-258.

ӘОЖ 37.018.57

Шукирова А.А.,

Ә.Молдағұлова атындағы №38 мектеп-лицейі,

Орал қ., Қазақстан

Абишева А.М.

«Өрлеу» БАҰО» АҚ БҚО Кәсіби даму институты»,

Орал қ., Қазақстан

БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Білім беру саласындағы әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінің тәжірибесіне сүйеніп, тәуелсіз еліміздің даму барысын ескере отырып, жинақталған тәжірибеге арнайы талдау жасау қажеттігі туды. Бұл орайда Қазақстан Республикасы білімінің мемлекеттік стандартында: "орта сынып оқушысын белгілі бір қажетті биіктер мен дағдылардың иесі, оқу әрекетінің субъектісі, әр түрлі мәдениеттермен өз көзқарасы тұрғысынан диалогқа түсетін автор және жас ерекшелігіне сәйкес өз жолын қалыптастыруға күш жұмсап еңбектенетін бала"-деп қарау міндеті анықталған.

Бұл міндет осы уақытқа дейін оқытудың көздейтін негізгі мақсаты – оқушыларға білім беру екендігі қазіргі кезде бір жақты, жеткіліксіз деп есептеледі. Себебі, мектеп оқушыларға білім берумен қанағаттанып, сол білімді нақты тәжірибеде қолдануға үйретпесе, онда бұл жеткіліксіз болар еді [1, 57 б.; 2, 15 б.].

Н.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Барлыққа қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы" туралы Қазақстан халқына жолдауында айқындалған негізгі басым бағыттар мен міндеттерді жүзеге асыру үшін білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдерін қолданудың тиімділігін арттыру қажеттігін баса айтқан болатын.

Биология пәнін оқытудағы инновациялық технологиялардың тиімді әдістерін қолдану арқылы білім сапасын арттыру.

Инновация қазіргі кезде жиі пайдаланып келе жатқан жаңа ұғымдардың бірі. Инновацияны жете түсініп инновациялық әдіс-тәсілдерді мектеп өміріне кеңінен енгізу жас ұрпақтың саналы да сапалы да білім алуының бірден бір шарты болып табылады.

Инновация бұл нақты қойылған мақсатқа жетуде ойға алынған нәтиже. Мақсат пен нәтиже жаңалыққа бет бірудің кілті.

Инновация (жаңалық жарату) - қазіргі ойлау үлгісі мен дәстүрлі таным ерекшелігіне ұқсамайтын жаңа ойлау жүйесін тауып шығару, кезектегі білім мен материалдық мүмкіндіктерді пайдалана отырып көнені өңдеу, бар нәрсені тіпті де жақсарту, кем нәрсені толықтыру, жаңа нәрсені тапқырлау, тың нәрсені байқау, жаңа зат, жаңа әдіс, жаңа жол, жаңа орта жаңалығымен өмірді жаңарту, сөйтіп адамға және адамзатқа бақыт жарату.

Қазіргі заман мұғалімі тек пәнді оқытпайды, тәрбиелеп оқытады.

Сабақ – оқытудың басты формасы. Сабақ сапасын арттыру – барлық мұғалімдерді толғандыратын маңызды мәселе. Бұл ретте білім деңгейінің төмендеу себептерінің бірі – күнделікті сабақ өткізудің стандартты, бір мәнді, шаблонды, көптеген мұғалімдердің сабақ үрдісін түгелдей дерлік жаулап алған дәстүрлі бір сарынды сабақтарда деп айтуға болады. Күн сайын өтетін жаңа сабақты түсіндіру, үй тапсырмасын сұрау және қорытындылау сияқты жаттанды кезеңдерден тұратын дәстүрлі сабақ оқушыларды жалықтырады, білімге ынтасын төмендетері сөзсіз. Сондықтан әр мұғалім өз жұмысында сабақты жандандырудың әдіс- тәсілдерін іздестіруі, бұған оқушыларды тарта білуі, олардың белсенді шығармашылық жұмыстарын ұйымдастыра білуі міндет. Ұтымды ұйымдастырылған жаңа әдіс-тәсілдер сабақты жандандырады, оқушылардың білімге қызығушылығын арттырады, оқу үрдісін жетілдіре түседі. Білім берудің негізгі мақсаты – білім сапасын көтеру болса, бұл ретте мақсатқа жетудің басты шарты - өзара белсенді ұйымдастырылған сабақ.Өз тәжірибемде қолданып жүрген әдіс-тәсілдерді ұсынамын.

Үй тапсырмасын тексеру барысында қолдануға болатын әдіс тәсілдер: мерзімді сабақ жоспарын құрастыру барысында оқушылардың жас ерекшеліктеріне басты назарды аударамын. Мысалы, «Тікелей эфир» әдісі ғалымдардың еңбектерін түсінгенің анықтауға қолдануға тиімді деп санаймын оқушылар И.И .Павлов асқорыту жүйесі бойынша, Шванн мен Шлейдін жасушалық теория барысында тікелей эфирге шақырылады және т.б,“Ең маңызды 10 факт” Әр түрлі тақырыпқа тиімді мысалы Тыныс алу,Қанайналым,Жыныс жүйесін т.б, «Сандарды сөйлет» Ағзада кездесетін органикалық заттар мөлшерін анықтауда қолданылатын әдіс.Қолдану барысында оқушылардың сабаққа деген қызығушылықтарының артатындығын аңғардым. Сабақ барысында ресурстарды молынан қолдануға тырысамын. Мәселен,“Ең маңызды 10 факт” , «Сандарды сөйлет» тақырыбымен таныстыруда торларды немесе қорапша қолдану арқылы оқу мақсаттарына жеттім. Яғни, қолжетімді ресурстарды дұрыс, әрі ұтымды пайдалану тиімді.

1- «Тікелей эфир» әдісі.

Тыңдаушылар сұхбат жүргізу арқылы мәтін материалын меңгереді. Бұл әдіс тыңдаушылардың ақпаратты қабылдау және талдау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Сценарий: радио жүргізушісі екі оқушыны қарсы алып, аудиторияны қарсы алады.

Жұмыс алгоритмі:

- жүргізуші мен тренер әңгіме тақырыбын анықтайды;
- қонақтарға көрсетілген рөлдері бар карточкалар таратылады;
- тыңдаушылар баға береді, сұрақтар қояды, қоңырау шалады, ескертулер жасайды.

Қонақтарды қарсы алу

2-“Ең маңызды 10 факт”

Тақырып бойынша маңызды 10 фактіні келтіреді.

Ұлы Абай өзінің шығармаларында ақыл - ойды дамытып, шын ғылыми білім алудың қажеттілігін, ол үшін ойлау, зейін, ес, мінез - құлық, ерік-жігер, қиял сияқты психикалық процестерді дамыту керек екендігін ашық көрсетеді. Мәселен "Адам баласы көзбен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрнымен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады" - деген дана ойы көрнекі құралдардың маңыздылығын нақты айқын көрсетеді.

Сондықтан сабақ үрдісінде баланың ойлау қабілетін арттыратын жаттығу- лар мен әдістерді, көрнекілік заттар және өмір фактілерін пайдалану оқушының дұрыс ойлау қабілетін арттыруға көмегін тигізеді.

Оқушылардың ойлау қабілеті жан-жақты толысып, пісіп жетілуіне, алдағы өміріне қажетті білімнің, біліктің, дағдылардың берік негізін дамытуда көрнекі құралдың алатын орны ерекше [3, 161 б.]. Сол себептен сабақ меңгеруде қолданатын әдістер INSERT, -«Кластер» әдісі, -«Торнадо», «Идеялар кілемі», Блум түймедағының алты күлтесі, Ментальды карта .Әр әдістің өз ерекшелігі бар жаңа тақырып меңгеруде Мысалы мәтiмен қызмет жасауға үйрету мақсатында 7-8 сыныптарда INSERT, -«Кластер» әдісі тиімді.

9 сыныптарда оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту барысы тимді «Идеялар кілемі», Блум түймедағының алты күлтесі, Ментальды карта.

Жоғары сынып оқушылары мәтінменде жұмыс жасайалады,сұрақтың деңгейлерін анықтайды,тайм менджмен сақтай алады оларға -«Торнадо»,әдісі қолайлы.В.Шаталов [4, 165 б.] «Жинақы әдеттен тыс тірек сигналдары оқушыларды қызықтырып, оларды белсенді еңбекке, ізденіске бастайды, сонымен қатар оқу проблеммаларына аударады.Сол себептен мен осы әдістерді ұсынамын.

Сабақтың ортасы тақырып меңгеруде қолдануға ұсынатын әдіс тер : INSERT,-«Кластер» әдісі,- «Торнадо»,«Идеялар кілемі»,Блум түймедағының алты күлтесі,Ментальды карта. Бұл стратегиялар оқушыларды көлемі үлкен тақырыпты бірнеше себебі мен дәлелдемесі келтірілген шағын тақырыпшаларға бөлуді үйретеді.Және әр тақырыпшаларды меңгерудің тиімді жолын көрсетеді.Осындай әдіс-тәжірибиелерді сабақта қолдану үлкен жетістіктерге жеткізеді , оқушының дамуында үлкен нәтиже береді

1-Бұл әдісті американдық ғалымдар Д.Воган мен Т.Эстес әзірледі, содан кейін оны сыни ойлау технологиясының негізін қалаушылардың бірі С. Темпл, К. Меридит және Д. Стил толықтырды.

Олардың анықтамасы бойынша, INSERT — бұл жаңа ақпаратты сыни тұрғыдан түсіндіру және мәтінмен жұмыс жасау арқылы бұрын зерттелген нәрселермен байланыс орнату мүмкіндігі.

Insert — оқу және жазба арқылы сыни тұрғыдан ойлауды дамыту әдісі, мәтінмен, жаңа ақпаратпен жұмыс жасағанда қолданылады. Бұл әдістемеді көбінесе тиімді оқу технологиясы деп аталады.

Сабақта «Insert» әдісін қолдану әдісі

1. Оқушылар мәтінді арнайы белгішелермен белгілеп оқиды:

V — Мен бұл ақпаратты білемін;

+ — бұл мен үшін жаңа ақпарат;

— — Мен басқаша ойладым, бұл менің білгеніме қарама-қайшы;

? — Мен мұны түсінбедім, бізге нақтылау түсіндірулер қажет.

Кеңес: мәтінді белгілеу шеттерде қарындашпен жасалғаны ыңғайлы. Немесе оқулықтарды лақтамау үшін қағаз жолағын салуға болады.

2-«Кластер» әдісі

1941 жылы А.Ф.Осборн ұсынған. Оқытудың бұл әдісі «Миға шабуыл» әдісі деп те айтылады. Тақырыпқа негіз болатын сөзді немесе тақырыпты ортасына жаза отырып, содан таралатын ұғымдарды бөліп, жіктеп, ой түйіндеу және ойларын топтастыру әдісі. Кластер құру арқылы оқушылардың не білетіндерін және жаңа идеяларын білуге болады

Кластер құру ережесі:

1. Ойына келген пікірді жазуға тартынбау

2. Берілген уақыт аяқталғанша жұмысты жалғастыру, жазу.

3.Тақырыптыңбасқақырларынашуға ұмтылу

4. Мүмкіндігінше көп идеяларды жинақтау

3-«Торнадо» әдісі

Тыңдаушылар 4 топқа бөлінеді, әр топ атауды ойлап тауып, көшбасшыны таңдайды

Ойын зейінді және ақыл-ой белсенділігін арттыру үшін өткізіледі.

Талқылау тақырыбы жарияланады.

1-топ қорғауға дәлелдер келтіреді, 2- топ қарсы дәлелдер.

3-топ жұмыспен танысып сұрақ құрастырады Блум түймедағы бойынша немесе 2 жінішке3 жуан сұрақ дайындайды, 4 топ – жұмысты қорғап сұраққа жауап береді.

Уақыт беріледі .

4-«Идеялар кілемі» әдісі

Қатысушылар 1 топ-тақырып бойынша проблема анықтап сурақ құрастырады,2- топ сұрақтарға жауап береді,3 топ жауапты талқылайды өздерінің шешімін ұсынды,4 топ –топтардың жұмысын бағалайды.

5-Блум түймедағының алты күлтесі – сұрақтар типінің алты түрі.

-Қарапайым «Не?..», «Қашан?..», «Қайда?..», «Қалай?..» сұраулы сөйлемдерден басталады Белгілі бір ақпаратты, мәліметті еске түсіру, анықтау үшін

-Нақтылайтын «Яғни сен...деп айтып тұрсың ғой?», «Егер мен дұрыс түсінсем,...?», «Мен қателесуім мүмкін, бірақ, меніңше, сендер.....деп айттыңдар?» Хабарламада айтылмаған, бірақ соған меңзеліп тұрған мәліметті алу үшін

-Түсіндірмелі «Неліктен?..» сұрауынан басталады Себеп-салдарлық байланыстарды орнату үшін

-Шығармашылық «Егер де...» шартты рай шылауының қатысуымен жасалады: «Егер де...не болады?», «Қалай ойлайсыңдар, егер де...қалай дамыр еді?» Болжам жасау үшін, мәселені жан-жақты қатыстыру үшін

-Бағалаушы «Неліктен бір нәрсе жақсы, енді бір нәрсе жаман?», «Бір сабақтың екінші бір сабақтан айырмашылығы қандай?», «Бас кейіпкердің іс-әрекетіне қалай қарайсыңдар?» Оқиғалар, фактілер мен құбылыстарды бағалау, критерилерін анықтау үшін

-Қолданбалы «...қалай қолдануға болады?» «...не жасауға болады?», «Өмірде қай жерде кездестіретін едіңдер?» Теория мен практика арасында байланыс ортату үшін.

6-Ментальды карта Топтар тұқым қуалаушылық заңдарына қатысты негізгі ұғымдардың ментальды картасын құрайды.

Ментальды карта – рефлексивті ойлау дағдыларын дамытуда тиімді, өйткені бұл мәселенің бастапқы себебін анықтауға арналған ойлау тізбегі.

Мұғалім бақылау кезінде оқушылардың анализ бен синтез жасап, нәрселердің негізгі қасиеттерін айыру, топтастыру сияқты ойлау амалдарын қолданып, қорытындылар шығаруына басшылық ете білуі қажет.Сол себептен сабақты бекітуге арналған.SWOT — талдау ,«5-5-1» әдісі,Активатор 3-2-1 оқушылардың жас ерекшеліктеріне ,ойлау қабілеттеріне байланысты өткіземін.Мысалы:7 сынып Қоршаған ортаға антропогендік әсері тақырыбын бекітуге -«5-5-1» әдісі қолдана отырып тақырыптын өзектілігін анықтадымыз.8 сыныпта Қан құрамы тақырыбын Активатор 3-2-1 әдісі арқылы тақырыптын маңыздылығын ,жаңа сөздерін және не үшін қажет қан құрамын білу деген ұғымдарды меңгереді өздері талдау жасап.Төменде бұл әдістердін сипаттамасы берілді:

1-SWOT — талдау

Бұл әдісті қолдану барысында мәселенің жағымды, жағымсыз жақтарына сараптама беріледі, мүмкіндіктері бағаланып, қауіп-қатерлері туралы нақты дәлелдер келтіріледі

2-«5-5-1» әдісі

Оқушылар сабақ кезінде нені меңгергендері жайлы 5 сөйлем жазады. Одан кейін сол 5 сөйлемді 5 сөзге дейін қысқартады. Соңында 5 сөзді 1 сөзге қысқартады. Оқушылар өздерінің тақырып бойынша түсінгендерін қорытындылайды,

3-Активатор 3-2-1

Padlet тақтасында немесе А4 сабаққа қорытынды жасайды. Тақырып бойынша 3 маңызды нәрсені, бүгінгі сабақта кездестірген 2 жаналық немесе 2 жаңа сөзді, қолдануға болатын немесе тәжірибеге енгізілетін 1 нәрсені жазыңыз

Сабақты қорытындылауға арналған әдістер. -"Аяқталмаған тезис",-“SMS – хабарлама” сабақ нәтижелі болғаның анықтауға көмектеседі ,толық жауап беруге бағытталады, тезис жазуға үйретемін.

1-"Аяқталмаған тезис" тәсілі

Тыңдаушы аяқталмаған тезисті жазады:

Бүгін сабақта білдім ...

Қиындық тудырды

Ерекше болды

Енді жасай аламын ...

Бұл маған пайдалы

2-“SMS – хабарлама” тәсілі Тыңдаушылардың өзін-өзі бағалауы және білім беру процесін жақсарту бойынша тиісті қадамдар жасауы. Тыңдаушыларға қағаздан жасалған қалта телефондарынан SMS хабарлама жазу тапсырылады. Хабарлама ұсынылған сөйлемдердің толықтырылған немесе аяқталған нұсқасы болуы қажет.

- «Бүгінгі сабақта мен....түсіндім, ... білдім, ақиқатына жеттім»;
- «Бүгінгі сабақта мені қуантқаны....»;
- «Мен өзімді....үшін мақтар едім»;
- «Маған ерекше ұнағаны....»;
- «Сабақтан соң мен... жасағым келді»;
- «Мен... туралы армандаймын»;
- «Бүгінгі сабақта мен....жасай алдым»;
- «Мен... орындадым»;
- «...қызықты болды»;
- «...қиын болды»;
- «...мен түсіндім»;
- «Енді мен ...»;
- «...сезіндім»;
- «Мен үйрендім»;
- «Мені... таңқалдырды» және т.б.

Мұғалім әдіс тәсілдерді таңдап қолданғанда мынаған назар аудару қажет:

1-сыныптың жас ерекшелігіне ,2-темпераменттігіне ,3-2 әдістен артық сабақта қолданбау.

Ж. Аймауытовтың « Баланаң ынтасын арттыру үшін оқытатын нәрседе бір жаңашылдық болу керек», – деген сөзінде үлкен мән жатыр. Неге десеніз, әр оқушы сабаққа келгенде жаңа білім алып шығуымен қатар, өзінің де белгісіз бір қырларын танытуы тиіс. Сонда ғана сабақ қойылған мақсатына жетеді.

Жай мұғалім хабарлайды,

Жақсы мұғалім түсіндіреді,

Керемет мұғалім көрсетеді,

Ұлы мұғалім шабыттандырады, – деп Уильм Уорд айтқандай, әрбір жаңашыл мұғалім өзінің шығармашылық әрекетінде дәстүрлі стильден алшақтап, үнемі жаңашыл идеялар жетегінде жүрсе,білім сапасының жақсара түсетіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2005-2010 жылға арналған Мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан. - 2004.

2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы./ Егемен Қазақстан, 15 тамыз, 2007.

3. Сағындықұлы Е. Педагогика. Алматы. – 1999. – 260 б.

4. Шаталов В.Ф. Учить всех, учить каждого / В.Ф.Шаталов // Педагогический поиск / сост. И.Н. Баженова. — М.: Педагогика, 1988. — С. 124-179.

ОҚЫТУДА БЛУМ ТАКСОНОМИЯ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Блум таксономиясы 1956 жылы доктор Бенджамин Блумның басшылығымен құрылды, ол педагог-психолог болып табылады және олардың мақсаты жоғары ойлау формасын дамытуға ықпал ету болды. фактілерді есте сақтаудың орнына, талдау және бағалау сияқты білім беру.

Блум таксономиясы бойынша ұйымдастыру оқушылардың дайын ақпаратты қабылдауынан гөрі, ондағы қойылған мәселені зерттеуіне, талдауына және салыстыруына, ой толғауына және бағалауына қолдау ететінін айта кеткен жөн. Блум таксономиясы адамның ақыл-ой қабілеттерінің құрылымы танымдық үдерісінің ең қарапайымнан бастап күрделіге біртіндеп өту барысында белсенді әрекетке жетелейтін 6 деңгейге сәйкес тапсырмаларды құруды қажет етеді. Тапсырмалар құруда оқытудың белсенді әдістердің мәні - оқушыларды кәсіби іс-әрекетті меңгеруге бағытталады. Сабақ жоспарын Блум таксономиясына салып, бағдарламада белгіленген жеті модульді ықпалдастырудың арқасында оқушылардың не білетінін және нені жасай алатынын, сондай-ақ қызығушылықтарын түсініп, оқытудың жаңа тәсілдерін тиімді және орынды пайдаланып, оқушы бойында ішкі уәж тудырып, өз қабілеттеріне сенім арттырып, ол өз кезегінде жаңа материалды саналы түрде меңгеруіне әсер етеді деп күтілді [1; 2].

Репродуктивтік әдіс. Бұл әдіс арқылы мұғалім оқушының іскерлігін және дағдыларын қалыптастырып, тапсырмалар беріп, өзі меңгерген білімді, үйреткен іскерлік дағдыларын оқушыларға қайталайды. Оқушылар мұғалімнің үлгісі бойынша жіктейді, септейді, жоспар құрып, мұғалімнің нұсқауымен тәжірибе жасайды. Репродуктивтік әдіс мұғалімнен ұйымдастырушылық қабілетті талап етеді. Мұғалім сөздік, көрнекілік, тәжірибелік әдістер арқылы жаңа оқу материалын түсіндіреді, ал оқушылар оларды тапсырмаларды орындау үшін қолданады. Білімнің көлемі көп болғанда репродуктивтік әдіс түсіндірмелі-иллюстративтік әдіспен бірге қолданылады. Репродуктивтік әдіс арқылы оқушы «дайын» білімдерді есінде сақтап, кейін қатесіз айтып бергенмен, оның ақыл-ой белсенділігі төмен болады.

- 1) репродуктивті сипатқа бағытталған танымдық қызметті қамтамасыз ететін әдістер тобы;
- 2) оқушылардың өз бетімен білім іздену әдістер тобы, яғни проблемалық әдістер, олар проблеманы шешу барысында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін ұштауға бағытталады;
- 3) оқушылардың көркем-эмоционалдық белсенділігін дамытатын әдістер тобы;
- 4) оқушылардың меңгерген білімдерін өздері қоршаған ортаны тани түсуге қарай бағыттауытын практикалық әдістер тобы.

Когнитивтік ғылымда басты зерттеу нысаны – айналасын қоршаған дүние ақпараттарын өңдеуші адамның іс-әрекеттері, яғни когнициясы [3].

Жалпы таным-білімге, жан-жақты жинақталған ақпараттарға қатысты әрекеттердің барлығы когниция немесе когнитивтік әрекеттер деп аталады. Когнитивтік ілім заңдылығына сәйкес, адам тіл арқылы ақпаратты өңдеуші жүйе ретінде түсініледі, ал адамның әрекеті тіл арқылы оның ішкі жай-күйіндегі дүниелермен анықталады. Олай болса, когнитивизмнің негізгі қағидасын зерттеушілер еңбектеріне сәйкес былайша анықтауға болады:

Білім беру қызметін зерттеудің анықталған үш саласы:

1. танымдық-ақыл-ой дағдылары немесе білім
2. аффективті-сезімдердің немесе эмоционалды өрістердің өсуі (көзқарас немесе өзін-өзі бағалау)
3. психомоторлы-қолмен немесе физикалық дағдылар

Егер пәндік аймақ категориялар деп аталса, ал кейбір адамдар осы үш категорияны атайды (білім, дағды және көзқарас), егер біз бұл тұжырымға келсек, орынсыз болар еді оқыту мінез-құлқының таксономиясы "оқу процесінің бағыты" болып табылады. Алайда комитет Блума психомоторлық саланы жақсы түсінбейді, мүмкін олардың тәжірибе шектеулі және олар драма немесе спортта не болып жатқандығы туралы аз біледі. Бірақ бұл мақаланың басты мәселесі-танымдық сала. Блум таксономиясы жеке тұлғаның креативтілігі мен шығармашылық дербестігін қалыптастырады. Ойлаудың деңгейлері саналатын Блум таксономиясы, алты деңгейге жіктелген. Әрбір деңгейі тұлғаның аффективті қасиеттерін қалыптастыруға ықпал жасай алады. Бенжамин блум ұсынған негізгі үлгі, қашанда өз реттілігі мен толық құрамын жоғалтпауы тиіс. Себебі білім беру мақсаттарының жүйесі сақталмай, көзделген нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес. Енді осы алты деңгейге жеке жеке тоқталып, мақсаты мен мазмұнын айқындайық.

Шығармашылық деңгейге жетудің алғашқы баспалдағы ол – «Білу» деңгейі. Ойлаудың бұл деңгейі өткен материалдарды қайталау немесе тану арқылы есте қалай сақталғанын тексеруді көздейді.

Мұғалімнің қолданатын сұрақтары: Кім? Не? Қайда? Қандай? Қалай?

Оған мысалдар:

- Атом деген не?

- Электр тогы қалай байқалады?
- Ток күші деп нені айтады?
- Ток күшінің бірлігі нені қабылдайды?

Екінші кадам, яғни «Түсіну» деңгейі, мұнда оқушының жаңа тақырып бойынша берілген материалды түсінгендігі тексеріледі. Негізінен оқушының өзіндік пайымы, түсінгі(интерпретация) өз сөзімен қорытындылауы жүзеге асырылады.

Мұғалім тарапынан: Ол қалай болды? Неліктен олай? Олардың өзара байланысын түсіндір.

Екеуінің айырмашылығын көрсет.

- Формулань ауызша түсіндір.
- Тізбек бөлігі үшін Ом заңы қалай тағайындалады?
- Өткізгіштің кедергісі қандай шамаға тәуелді және қалай тәуелді?
- Асқын өткізгіштік құбылысын өз сөзіңмен айтып бер.

Келесі «Қолдану» деңгейінде оқушының түсінінген оқу материалын, нақты жағдайда қолдануды меңзейді. Мұнда жаңа сабақтан түсінген ережелерді, заңдарды, формулаларды, теорияларды, тәжірибе тұрғысынан қолданып көру керектігі талап етіледі.

Мұғалім тарапынан: Егер де оның орнында сен болсаң не істер едің?

Ал сенің ойыңша қалай болуы мүмкін? Графикке салып көр. Неліктен қолданғандығынды түсіндіріп бер. Тағы басқа тәсілдермен шешіп көр.

Мысалы:

- Не үшін бұлай қолданғандығы
- Қалайша жылдам тапқандығы
- Неге өзгерткендігі?

Таксономияның «Талдау» деңгейінде жаңа материалдың мазмұнды болуы үшін жеке жеке жіктейміз. Ол үшін бүтін бөліктерді ажырату арқылы бүтін бөлік арасындығы өзара байланыстарды анықтауды қарастыру керек.

Мұғалім сұрағы: Бөлімдерге бөл, себебін талда.

- Қысқа тұйықталудың құбылысының шығу себебі қандай?
- Өткізгішті тізбектей және паралель жалғауды салыстыр

Ойлаудың жоғары сатыларының бірі «Жинақтау» деңгейі деп аталады. Бұл деңгейде оқу материалының элементтерінен жаңашыл сипаттан бүтінді құрастыруы қажет. Сонымен бірге жаңа нәтиже ретінде оқу материалдарын өзгеше реттейтін хабарлама мен схемаларды атауға болады.

Мұғалім тарапынан: өз шешімінді шығар, алгоритмін құрастыр, бөліктерді құрастыр, бір жүйеге келтір, зерттеу жаса.

Мысалдар:

- Есеп құрастыру
- Компьютерлік бағдарлама жасау
- Контекст құрастыру

Блум таксономиясының ең жоғарғы деңгейі «Бағалау» деп аталады. Бұл оқушының жаңа тақырыпты толық меңгергендігін айқындайтын деңгей болып табылады. Бірақ осы бағалау деңгейінде кейбір мұғалімдер арнайы тапсырма бермей ақ, баға қоя салу шектеледі. Ал негізінен мұнда арнайы шығармашылыққа бағытталған тапсырма берілуі тиіс. Мұғалім сұрақ қояр кезінде мүмкіндігінше мәтін соңындағы сұрақтарды пайдаланбай ақ, сыни ойлауға бағытталған ашық сұрақтарды қолданғаны жөн. Негізінен «Бағалау» деңгейінде қолданылатын сұрақтар оқу материалының мазмұнын ашуы керек.

Мұнда оқушы жаңа тақырып туралы өзіндік пікірі мен ойын білдіреді. Мұғалім тарапынан қойылатын: Сенің ойыңша бұл дұрыс немесе бұрыс, маңызды немесе маңызды емес, жақтайсың ба немесе қарсысың ба? Деген пікірталас, дау дамай туғызатын сұрақтар арқылы жүзеге асырылады. Сонымен бірге мұғалім бұл деңгейде:

- Өз пікірінді дәлелде.
- Осы ... ұқсас мысалдар келтірші.
- Осы теорияға ұқсас тағы қандай ... білесің?

Жалпы оқушы мұнда жасалған шешімдер мен қорытындылардың берілген фактілерге сәйкестігін дәлелдейді. Егер оқушы нақты дәлелдермен салыстыра отырып айғақтарды келтіре алса, онда оқушыны жаңатақырыпты меңгерді деп есептеуге болады. Оқушының алтыншы деңгейге дейін орындаған тапсырмаларын ескере отырып «жинақтаушы» бағасы қойылады. Бұл көбінесе дизайнға ұқсас жеке үйлердің немесе көп пәтерлі үйлердің үлкен тобына жатады, біртұтас қоғамдастық ретінде салынған, әсіресе құрылыс салушы немесе мемлекеттік ұйым. Біз сияқты академиялық қауымдастықтағы әзірлеуші-мұғалім. Дамыту төменгі, орта немесе одан жоғары деңгейдегі танымдық дағдылардың оқушысы оқушының өзіне байланысты және мұғалім жұмысының нәтижелері. Сонымен, танымдық даму-бұл неврология мен психологиядағы зерттеу саласы ақпаратты өңдеу, тұжырымдамалық ресурстар тұрғысынан баланың дамуы, қабылдау, тілді үйрену және ми дамуының басқа аспектілері, ойлау және түсіну. Пиагеттің танымдық даму теориясы немесе генетикалық эпистемология қазіргі уақытта ескірген. Қазіргі уақыт оны ақпаратты өңдеу теориясымен, нейро-Пиагет когнитивті теориялармен алмастырды

Пиагет идеяларын кейінгі модельдермен және тұжырымдамалармен біріктіруге бағытталған Даму даму және когнитивтік ғылым салалары; теориялық когнитивтік неврология және әлеуметті конструктивтік тәсілдер. Табиғатта немесе тәрбиеде даму және, сайып келгенде, қосымша Блумның алты деңгейінің үшке бөлінуін негіздеу, яғни танымдық процестер немесе төменгі, орта және жоғары деңгейдегі дағдылар, жағдайларға байланысты [4].

Сонымен, танымдық даму жеке туа біткен (табиғи) қабілеттерге немесе олардың қабілеттеріне байланысты ма жеке тәжірибе? Оқушыға келетін болсақ, оның генетикалық құрамы маңызды функцияны атқарады.

Оқушы егер оның табиғаты оны өз бетінше басқара алмаса, жоғары танымдық процесті жасауға мәжбүрлеу мүмкін емес мұғалім қабылдаған әдіс. Сондықтан табиғат пен тәрбие кез-келген жағдайда маңызды танымдық тапсырма. Адамның танымдық қабілеттері туралы кітабында Кэрролл (1993) 15-тарауды жоғары тәртіпке арнады [1].

Танымдық факторлар, 16-тарау танымдық қабілеттердің үш қабатты теориясына және 17-тарау, Мұндай теорияның табиғат пен тәрбие проблемаларына әсері туралы эссе.

Танымдық дағдылардың жіктелуін Ури Золлер мен Георгий Цапарлос растайды (1997) жоғары және төменгі ретті танымдық дағдылар туралы мақаласында: химия мысалында [2].

Жоғарыда келтірілген сілтемелер үш танымдық фактіні көрсетеді процесс немесе шеберлік, яғни төменгі, орта және жоғары - бұл оқушылар қашан үйренеді білім беру кәсіпорнында қандай да бір міндетке тап болады. Сондықтан, бұл маңызы зор болып табылады. Блум немесе Лорин Андерсон және т. б. сияқты алты деңгейді үш деңгейге дейін төмендету үшін оқушылардың танымдық процесіне логикалық түрде байланысты, олар кез-келген кезде қабылдайды кез-келген тапсырмамен.

Педагогтар көбінесе орта мектепте физиканы оқытуды мектептегі ең қиын пәндердің бірі деп санайды. Осы зерттеуде ұсынылған оқу жоспарын әзірлеушілер мен мұғалімдерге студенттерге ұсынылатын тапсырмалардың күрделілік түрлері мен деңгейлерін мұқият жоспарлауға көмектеседі және сәйкесінше студенттердің процедуралық емес, физиканы тұжырымдамалық түсіну негізінде есептерді шешу қабілетін арттырады деп үміттенеміз. шешімдер. жаттығулар. Дегенмен, барлық түрдегі таксономиялар, соның ішінде, белгілі бір оқу жоспарын оқытудың нақты құралдары емес, тек оқу құралдары немесе эвристика екенін ескеру маңызды. Таксономия идеяларын сабақта оқытумен табиғи түрде үйлестіретін мұғалім – ұлы мұғалім.

Бұл зерттеудің шектелуі физика сабақтарында шығармашылықты ынталандыру және бағалау мәселесі болып табылады. Әдебиеттерден алынған түпнұсқа нұсқасы шкаласы бойынша ең жоғары деңгей ретінде шығармашылық ойлауды қамтиды. Алайда, біз шығармашылық ойлауға қатысты деректер келтірмедік, өйткені қабылдау емтиханындағы міндетті пәнді оқытуға толығымен арналған физика сабақтарында шығармашылықпен айналысу қиынға соғады. Физика және сабақтарында шығармашылық және метатану аспектілерін шешу үшін көбірек жұмыс қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Американдық ғылымды дамыту қауымдастығы. Ғылыми сауаттылық критерийлері. Нью-Йорк, Нью-Йорк: Оксфорд университетінің баспасы. – 1993. <http://www.ejmste.com/>.
2. Андерсон Л.В. және Кратвол Д.Р. (ред.). Оқыту, оқыту және бағалау таксономиясы: Блумның білім беру мақсаттарының таксономиясын қайталау. Нью-Йорк, Нью-Йорк: Лонгман. – 2001.
3. Барақ М. Оқыту техникасымен технологиясы: когнитивтік таксономиялар, білім және есептерді шешу. Инженерлік, дизайн және технология журналы, 2013. – № 11. - Б. 316–333. <https://doi.org/10.1108/JEDT-04-2012-0020>.
4. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. Алматы, 2013.

ӘОЖ 374.3

Буйрашева И.Ж.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ГЕОГРАФИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ОҚУ ҮРДІСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Мақалада жаратылыстану-география ғылымдарының даму келешегі айқындалды. Сонымен қатар оқу үрдісінде қолданылатын инновациялық технология түрлері және сипаты берілген. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мақсаты және тапсырмалары сипатталды. Инновациялық технологиялардың оқу үрдісіндегі маңыздылығы атап өтілді.

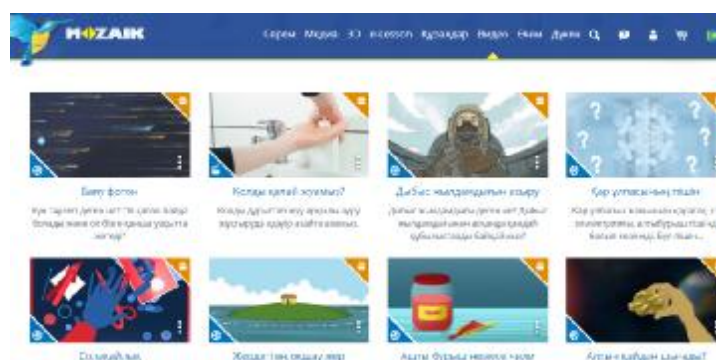
Жаратылыстану-география ғылымдары адамзаттың рухани мәдениетінің ажырамас және маңызды бөлігі болып табылады. Оның қазіргі заманауи негізгі ғылыми ережелерін, дүниетанымы мен тұжырымдарын білу кез-келген қызмет саласындағы мамандарды жалпы мәдени даярлаудың қажетті элементі болып табылады. XX ғасырдың басынан бастап жаратылыстану ғылымдары үлкен жетістіктерге

жетті. Атом энергетикасы, радиолокация, теледидар, компьютерлер, авиация, полимерлер, оптика, микросхемалар, ұялы байланыс және ғаламтордың пайда болуы ғылымның ілгерілеуіне алып келді. Даму тенденциялары ретінде келесі бағыттарды атауға болады: нанотехнологиялар, гендік инженерия саласындағы тың жаңалықтар, ғарыш-әуе технологиялары, энергия өндірісі және т.б.

Жаратылыстану-география ғылымдарын оқытудағы оқу үрдісінде қолданылатын технологиялар XX ғасырдың 80-жылдарынан бастап белең алып келеді. Оқу үрдісінде географиялық білімді модернизациялау мақсаты инновациялық технологиялардың пайда болуына алып келді. Білім берудегі инновациялық технологиялар оқытуды реттеуге, оны дұрыс бағытқа бағыттауға мүмкіндік береді. Инновациялық технологиялар қатарына сыни ойлау технологиясы, проблемалық оқыту технологиялары, оқытудың интерактивті әдіс технологиялары және әр деңгейдегі зерттеу технологиялары, мультимедиялық, модульдік және дамыта оқыту жатады. Бұл технологиялардың негізгі мақсаты – оқу үрдісінде білім алушылардың тәуелсіз және сыни ойлау дағдыларын шыңдау, шығармашылық ойлау қабілеттерін дамыту, сонымен қатар ақпаратпен дұрыс жұмыс жасау, топта жұмыс істеуді үйрену дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Қазіргі ғылымда жетекші орын алатын оқу-тәрбие процесі білім алушыларға білім, білік, дағдыларды беруге, жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталады. Сапалы білім берудің негізгі алғышарты ретінде білім беру үрдісіне осы жаңа инновациялық технологиялардың енгізілуін атап өтуге болады.

Инновациялық технологиялардың ең көрнекті мысалына оқу үрдісіндегі мультимедиялық сабақтарды оқыту немесе *ақпараттық-коммуникациялық технологиялары* жатады. Мәтін, сурет, анимация ретінде берілетін оқу материалы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыра отырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға көмектеседі. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар өскелең ұрпақтың зияткерлік және рухани әлеуетін дамыту арқылы компьютерлік және коммуникативтік дағдыларды біріктіретін құзыреттерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Жаратылыстану-география ғылымдарын оқытудағы АКТ жұмысының негізгі формалары: үнемі өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі тәрбиелеу; оқу үдерісінде және сабақтан тыс іс-шараларда интерактивті әдістерді тікелей қолдану. Мультимедиялық презентациялар жасау арқылы жаратылыстану пәндеріне қызығушылықты арттыруға болады. Компьютерлік презентацияларды қолдану сабақты көрнекі және мәнерлі етуге, оқу материалын терең есте сақтауға, бейнелі қабылдау арқылы оқушылардың эмоционалды әсерін арттыруға мүмкіндік береді. Мультимедиялық сабақ-презентациялардың айқын артықшылығы-оқушының аталған жаратылыстану пәндеріне қатынасы сапалы түрде өзгереді. Сабақта оқушылардың оқу белсенділігі артады. Мультимедиялық сабақты өткізудегі таптырмас көмекші құрал ретінде mosaic education инновациялық цифрлық білім беру сайты жұмыс жасайды [1].

Оқу материалдары цифрлық сабақтармен жабдықталып, оның ішінде жаратылыстану ғылымдары физика, химия, география, биология пәндерінен оқыту материалдары 3d үлгілермен, видео-сабақтармен қамтамасыз етілген. Сонымен қатар сабақ құралдарын көрнекті ету мақсатында анимациялы, әр түрлі иллюстрациялы визуалды таныстырылыммен әр түрлі қосымшалар жұмыс жасайды.

1 сурет - Mosaic education цифрлық білім беру сайты

Жаңа білім беру парадигмасына сәйкес инновациялық оқыту технологиялары оқушылардың пәнге деген қызығушылығын, өздігінен жұмыс жасай алу дағдыларын арттырып, білім алудың тірегі ретінде қызмет етеді. Қазіргі заманғы мұғалім оқу мақсаттарына, оқушылардың жас ерекшеліктеріне және оқу материалының ерекшеліктеріне сәйкес келетін инновациялық оқыту технологияларын таңдай білуі қажет. Оның нәтижесі - әр оқушы өзінің жеке тәжірибесі арқылы және қарым-қатынас негізінде басқа оқушылармен бірлесіп жұмыс жасау арқылы зерттелетін тақырып туралы өзінің жеке идеясын қалыптастыра алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Mosaic Education: [Электрондық ресурс]: <https://www.mozaweb.com/kk>.

ШАЛҚАР КӨЛІНІҢ АЗЫҚТЫҚ БАЗАСЫНА БАҒА БЕРУ

Шалқар көлі Теректі ауданының оңтүстігінде Жайықтың сол (шығыс) жағалауында орналасқан. Батыс Қазақстан облысындағы ең үлкен көл, орташа тереңдігі 5 м, максималды тереңдігі 12 м жетеді. Бір кездері бай ихтиофаунасы болған қазіргі кездегі ерекше бірегей, экологиялық, ғылыми, мәдени, рекреациялық және эстетикалық құндылығы бар [1,2].

Кез-келген су қоймадағы табиғи азықтық база бұл бір-бірімен тығыз байланысқан барлық трофикалық деңгейлердің организмдерін қамтитын күрделі тепе-тендік жүйесі. Табиғи азықтық база жоғары балық өнімділігін алу үшін қажетті қоректік заттардың бай жиынтығы [3]. Зообентос-құрлықтық суқоймалар мен су ағындарының экожүйелерінің маңызды элементтерінің бірі, алайда Шалқар көлінде аталған организмдердің зерттелу дәрежесі жеткіліксіз [4]. Осыған байланысты ғылыми-зерттеу жұмысының мақсаты зообентос қауымдастықтарының көрсеткіштері негізінде Шалқар көлінің азықтық базасына баға беру.

Гидробиологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары 2022 жылдың көктем, жаз, күз мезгілдерінде Шалқар көлінде жүргізілді.

Зерттеуге қажетті зообентос сынамалары стандартты гидробиологиялық әдістер бойынша жиналып, өңделді [5,6]. Сынамаларды өңдеу М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің жаратылыстану-гуманитарлық ғылымдарының зерттеу зертханасында жүргізілді. Материалды анықтау бірқатар нұсқаулықтар бойынша [7-10], азықтық базаның деңгейі С.П. Китаев шкаласы бойынша анықталды [11].

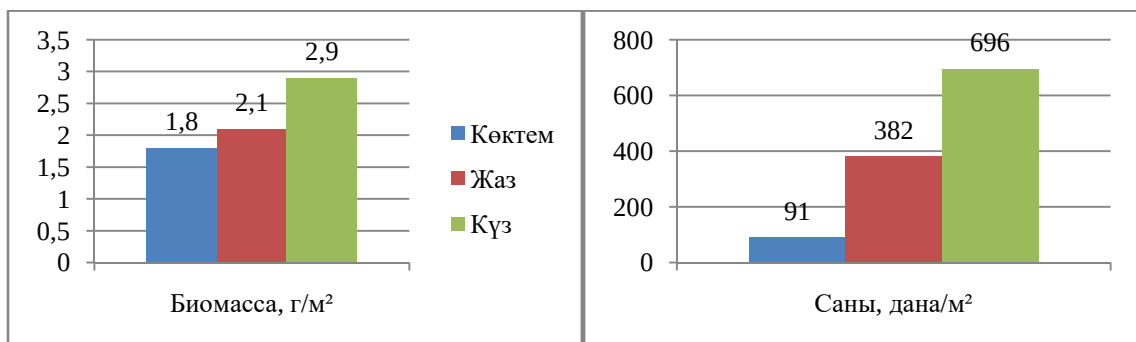
Шалқар көлінен алынған зообентос сынамаларында 2 топтың 6 таксоны анықталды: Crustacea және Insecta. Олардың ішінде: шаян тәрізділер – 3 түр және хирономидтердің 3 таксоны.

Зерттеудің барлық кезеңінде зообентос биомассасы 1,8 г/м², саны 323 дана/м² құрады. Сандық көрсеткіштер бойынша Шалқар көлінде шаян тәрізділер басым болды, олардың ішінде *Turkogammarus aralensis* (1-кесте).

1 кесте – Шалқар көлінің зообентос қауымдастықтарының сандық көрсеткіштері

№	Таксон	Станция нөмірі						Жалпы биомас са	Жалпы саны
		1		2		3			
		биомас са мг/м²	саны дана/ м²	биом асса мг/м²	саны дана/ м²	биом асса мг/м²	саныда на/м²		
Шаянтәрізділер									
1.	<i>Limnomysis benedeni</i> (Czern iavsky, 1882)	615	26	186	10	258	13	353	16
2.	<i>Paramysis intermedia</i> (Czerniavskyi, 1882)	35	13	53	16	34	10	41	13
3.	<i>Turkogammarus aralensis</i> (Uljanin, 1874)	942	179	1061	180	1118	194	1040	184
Қосқанаттылар дернәсілдері									
4.	<i>Chironomus sp.</i>	55	29					18	10
5.	<i>Glyptotendipes paripes</i> (Edw ards, 1929)	346	86	342	92	119	37	269	72
6.	<i>Microchironomus tenebrionis</i> (Kie ffer, 1918)	112	37	51	16	107	32	90	28
Итого		2105	370	1693	314	1636	286	1811	323

Су түбі омыртқасыздарының жоғары саны мен биомассасы күз мезгілінде, төмен көрсеткіштер көктемде тіркелді (сурет 1).

1 сурет – Зообентос қауымдастықтарының жыл мезгілі бойынша сандық көрсеткіштері

Гидробиологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Шалқар көлінің азықтық базасының деңгейі қыркүйек айынан басқа барлық кезеңде төменгі өнімділік класына (1,8 г/м²) және β-олиготрофты суқоймаға сәйкес келді, ал қыркүйек айында орташа өнімділік класы (2,8 г/м²) α-мезотрофты суқоймалар қатарына жатқызылды.

Шалқар көлінің зообентос қауымдастықтарының көрсеткіштері негізіндегі азықтық базасының және сандық көрсеткіштерінің төмен болуы соңғы жылдарда жалғасып жатырған су көлемінің жеткіліксіз түсуіне байланысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М. и др. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. Уральск, 1998. - 176 с.
2. Мурзашев Т.К. Рыбохозяйственное состояние внутренних водоемов Западно-Казахстанской области: учебное пособие. / Т.К.Мурзашев. – Уральск, 2005. – 63 с.
3. Привезенцев Ю.А., Практикум по прудовому рыбоводству. Учебное пособие для зооинженерных факультетов с.-х. вузов. — М.: Высшая школа, 1982. — 208 с.
4. Алимов А.Ф. Введение в продукционную гидробиологию. – Л.: Гидрометеиздат, 1989. – 152 с.
5. Методика изучения биогеоценозов внутренних водоемов. - М.: Наука, 1975. – 240 с.
6. 30. Руководства по гидробиологическому мониторингу пресноводных экосистем. – СПб.: Гидрометеиздат, 1992. – 318 с.
7. Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий. Т 2. Ракообразные / Под ред. С.Я.Цалолихина. – СПб.: Наука, 1995. – 632 с.
8. Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий. Т 4. Двукрылые насекомые / Под ред. С.Я.Цалолихина. – СПб.: Наука, 2000. – 997 с.
9. Определитель пресноводных беспозвоночных Европейской части СССР / под.ред. Л.А.Кутиковой, Я.И.Старобогатова. – Л.: Гидрометеиздат, 1977. – 512 с.
10. Мамаев Б.М. Определитель насекомых по личинкам / Б.М.Мамаев. – М.: Просвещение, 1972. – 414 с.

ӘОЖ 567.8

Асланбекқызы Ж.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА BUFOOTES SITIBUNDES (PALLAS, 1771) ПАЛЛАС ҚҰРБАҚАСЫНЫҢ ТАРАЛУЫН ЗЕРТТЕУ

Жасыл құрбақа (*Bufo viridis*, Laurenti, 1768) - құрбақа тұқымдасына жататын құйрықсыз қосмекенді. Түрдің бірнеше түрлері (кейбір деректерде 7 түр) ерекшеленеді, бірақ көпшілігі толық нақтылауды қажет етеді. Таралу аймағының шығыс Европа бөлігінде *Bufo viridis* (Laurenti, 1768) номинативті құрбақа тұқымдасы және Орталық Азияның жазық бөлігінде тұран құрбақасы *Bufo turanensis* (Hemmer, Schmidtler & Böhme, 1978) мекендейді [1].

Түрдің таралу аймағы негізінен солтүстік Африка, Еуропаның көпшілік бөлігі, оңтүстік Сібір, орта және орталық Азия, Қытай және Моңғолия территориясында, ал таралу аймағының солтүстік шекарасы Шығыс Европа жазығынан Орал таулары арқылы, Павлодар, Семей, Шығыс Қазақстан облыстары арқылы Алтайдан Моңғолияға дейін созылуда. Ареалдың оңтүстік шекарасы Орталық Азия, Копетдаг жотасы, Алтай-Памир, Тянь-Шань таулары арқылы өтеді. Аталған аймақтар, осылайша түрдің таралу

территориясына кіреді. Сонымен қатар, жасыл құрбақаның біркелкі таралған және де кейбір жерлерде мүлде байқалмайды. Жасыл құрбақаның нақты орналасу аймақтары орманды дала зонасының 10(11-ден 90,9%), дала зонасының 55(69-дан 79,7%), шөлейт зонасының 20(32-ден 62,5%), шөл зонасының 14(43-тен 32,6%) ландшафтты аймағы [2].

Алайда, олардың арасындағы шекара «Батыс Қазақстанның оңтүстік далалары мен шөлейттері» бойымен біршама шартты түрде сызылған. Аймақтың орталық бөлігінде түрлердің интерградациясы орын алып, ал жасыл құрбақа мен тұран құрбақасы аймақтың солтүстік-батыс және оңтүстік-шығысын мекендеуі мүмкін. Мұндай жағдайдың мүмкіндігі Орал популяциясы дараларының морфометриялық параметрлерінің номинативті түршелерге тән шектерге сәйкес келмеуімен расталады.

Өртүрлі популяциялар денесінің, аяқ-қолдарының, құлақшаларының, артикулярлық түйнектердің өлшемдері бойынша, жасыл дақтардың мөлшері мен пішінінде, жалпы түсімен, терідегі түйнектер мен омыртқалардың мөлшері мен орналасуының жоғары географиялық, биотопиялық және жеке өзгергіштігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, көптеген диагностикалық белгілердің мәндері сәйкес келеді.

Жасыл құрбақа палеарктикалық қосмекенділердің ең эвритопиялық және пластикалық түрлерінің бірі болып табылады, ол құрғақшылыққа жоғары төзімділігімен, уылдырық шашу үшін уақытша резервуарларды пайдалану мүмкіндігімен, қоршаған ортаның жағымсыз әсерлеріне азырақ ұшырауымен, сонымен қатар түнгі өмір салтымен түсіндіріледі [3].

2004-2020 жылдар аралығында Батыс Қазақстан облысының Қаратөбе, Ақжайық, Казталов, Жәнібек, Бөкейорда, Жаңақала аудандары және Атырау облысының Исатай, Құрманғазы, Индер аудандарында 36 рет кездестірілген.

2022 жылдың маусым айында шыққанэкспедицияда *Bufotes sitibundes* (Pallas, 1771) кездеспеді.

Бірқатар жерлерде жол бойындағы арықтарда кейде жаздың ортасына дейін су қалуы қолайлы рөл атқарады. Дегенмен, жасыл құрбақалардың бейімделу қабілеттері шөлді аймақта айқын көрінеді. Мұнда олар тек тұщы судың маңында ғана емес, сонымен қатар әлсіз минералданған (11%-ға дейін) су қоймалары – көктемгі су тасқындарынан толған сортаңдар мен тақырларда, шұңқырлы шығанақтарда және Арал теңізінің тұщы су көздеріне жақын жерде өмір сүреді, бұл аймақ үшін Н.А.Зарудный (1895, 1915) [15,16] және Л.Г.Динесман (1953) [13] түрдің Арал теңізінің тұздылығы жоғарылау жағдайында тіршілік ету қабілетін бір кездері тұщы болған көлдің ұзақ мерзімді біртіндеп тұздану процесінде бейімделудің дамуымен түсіндірді [2].

Шөлде түрдің уылдырық шашу үшін уақытша тұщы су қоймаларын пайдалану мүмкіндігі де айқын көрінеді, тіпті жаңбырдан кейін көліктердің шұңқырларында пайда болады. Бұл жерде биоценоздық серіктестердің де маңызы арта түседі, олардың ролінде гербилдер шөлде әрекет етеді – мұнда мекендейтін табиғи популяциялардың 90-95% дейін өз шұңқырларында пана табады [12]. (Варшавский, 1985).Шөлдегі табиғи популяцияларды сақтауда белгілі бір рөлді тұрақты қоныстар мен уақытша қоныстар (байланысты құдықтармен, құдықтармен және қазбалар), олардың пайда болуы Арал Қарақұмында [17] (Лобачев, 1973) және тұтастай алғанда шөл зонасында түрлер дамытқан биотоптар ауқымының кеңеюіне оң әсер етті.

Шөлейт жерлерде жасыл құрбақаның негізгі тұрақты мекендейтін жерлері Еділ, Жайық және Ембі өзендерінің шөпті жайылмалары болып табылады(1,2 сурет).

1 сурет - *Bufotes sitibundes* (Pallas, 1771)

2 сурет – Биотоп, Жайық өзенінің старицалары

Еділ-Жайық сағасында Үлкен және Кіші Өзен аңғарлары, Көшім және басқа да кіші өзендердің маңызы зор. Тасқын суларының құлдырауынан кейін олардың арналары әдетте ең терең ағыстар

бойында деңгейдің сақталуын қамтамасыз ететін бөгеттермен жабылады және Көшім өзеніндегі төрт су қоймасы Шежін, Дюра, Балықты ағындары мен Жайық-Көшім сағаларының популяциясын қамтамасыз етеді.

Шөлейтте жасыл бақалардың дала тышқанының қоныстарына бекінуі айқынырақ көрінеді, олардың індерінде түрдің табиғи популяция санының 85-90% дейін тұрақты сақталады [12] (Варшавский, 1985), олар бұл індерден тыс жерде салыстырмалы түрде сирек кездеседі. Сонымен қатар, елді мекендер әлі күнге дейін популяцияны сақтауда маңызды рөл атқарады, ғимараттарда, жертөлелерде, шаруашылық алқаптарда, құдықтарда және көкөніс және бақша дақылдарының суармалы екпелерінде бақалардың едәуір бөлігі мекендейді. Бұл аймақтағы «ареал кемері» ілеспе құдықтары мен түйіндері бар көптеген қыстақтардың болуымен айтарлықтай қиындады. Үлкен Шаған және оның төңірегі *Bufotes sitibundus* (Pallas, 1771) түршелердің типтік территориясы болып танылады, ал осы нүктеден 40 км қашықтықтағы Переметное елді мекені *Bufo cursor* (Daudin, 1803) түрінің типтік аумағы болып танылған, оны И. Лепехин (1772) сипаттаған.

Материктің аралас және жалпақ жапырақты ормандарын, орманды дала, дала, шөлейт және шөлді аймақтарын мекендейді. Облыстың солтүстік орманды дала бөлігінде жасыл бақа сирек ормандарда тұрады, жол бойындағы қалың ормандарға терең енеді, орман өзендерінің құмды арналарында кездеседі, үнемі орташа және ірі өзендердің жайылмаларында өмір сүреді, онда ол негізінен су баспайтын қыраттарға, жайылма террасалардың дала беткейлеріне және басқа да ашық биотоптарға, кейде судан едәуір қашықтықта мекендейді [11].

Жасыл бақа көбею маусымынан тыс тек жер бетіндегі өмір салтын жүргізеді. Ауа температурасы 8-10°C, ал су 3,5°C дейін жылынған кезде ол басқа қосмекенділердің түрлеріне қарағанда біршама ертерек қыстаудан шығады. Оңтүстік аймақтарда бұл әдетте наурыздың ортасында немесе тіпті басында, ал солтүстік шекараларына жақын - сәуірдің басында, ортасында немесе тіпті соңында болады. Көктемгі құбылыстардың даму барысына байланысты бақалар бірден немесе бір-екі аптадан кейін көбею аймақтарында шоғырлана бастайды. Олар осы кезеңді су қоймаларының таяз, жақсы жарықтандырылған және жылытылатын жерлерінде өткізеді. Көбею кезеңінде олар тәулік бойы белсенділік танытады және ол аяқталғаннан кейін белсенділік негізінен ымыртта және түнде сақталады (бірақ белсенділік кейде оңтүстік аймақтарда күндізгі уақытта байқалады). Көбею аяқталғаннан кейін бақалар құрлыққа шығады, бірақ оңтүстік аймақтарда ыстық күндері су айдындарында да байқалады. Күндіз олар шұңқырларға, топырақтағы әртүрлі қуыстарға, тамырлардың және басқа да жатқан заттардың астына (кейде шағын топтарда) немесе жұмсақ топыраққа тығылады [5].

Жасыл құрбақа - бұл аймақтағы қосмекенділердің ең кең таралған түрі және оның аумағының көп бөлігінде жиі кездеседі, ал кейбір жерлерде тіпті көп. Оның саны туралы ең алғашқы мәліметтер 19 ғасырдың соңы - 20 ғасырдың басындағы Орынбор қаласына қатысты. Жайық өзенінің жайылма бойында «өте жиі, көп жерлерде» кездескен, сонымен бірге ол Арал теңізінің солтүстік жағалауында неғұрлым кең таралған [14,16,18] (Елпатьевский, 1903; Зарудный, 1915; Сидоров, 1925). Алайда, 1960 жылдардың басында. оның саны барлық жерде айтарлықтай төмендеп, оны жыралар мен сайларда өте сирек және кейбір жерлерде ғана кездестірілген [2].

1970-1980 жылдары шөл және шөлейтте тұрақты және уақытша елді мекендер көбейіп және олармен байланысты құдықтары, сорғылары, суару нүктелері бар көптеген мал өсіру қыстақтары пайда болды, бұл түрдің «ареал кемері» қиындатып қана қоймай, оның санының өсуіне де ықпал етті [11]. (Быков, 1981). Дегенмен, 1990 жылдары көптеген уақытша елді мекендер қараусыз қалды, бөгеттер жойылды, жартылай синантропты популяциялардың жай-күйіне ауылшаруашылық жерлерінің шамадан тыс химиялануы кері әсерін тигізді [7].

Аумақтың урбанизациясы мен рекреациялық дамуы процесінде су объектілерінің жойылуы, тайыздануы, құрғауы және тұздануы, типтік мекендеу орындарының өзгеруі. Тыңайтқыштар мен пестицидтерді егістіктерде, көкөніс және бақша дақылдары екпелерінде, бақшалар мен шаруашылық учаскелерінде орынсыз және ұтымсыз пайдалану, сондай-ақ су объектілерінің техногендік ағындармен және қалдықтармен ластануы жасыл құрбақаның популяциясына кері әсерін тигізуде. Соған қарамастан, жасыл бақаның жоғары синантропизация әлеуеті бар, бұл оған жаңа мекендеу орындарына бейімделуіне мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Тихонов В.Е. Ритмичность метеорологических факторов и биоклиматический потенциал в степной зоне Урала // Вопросы степеведения. Оренбург: ИС УрО РАН, 2000. - 93-101 б.
2. Топоркова Л.Я. Амфибии и рептилии Урала // Фауна европейского Севера, Урала и Западной Сибири. Свердловск, 1973. - 84-117 б.
3. Топоркова Л.Я. Морфологические особенности зеленой жабы (*Bufo viridis*) Южного Урала // Вопросы герпетологии (Сб. статей). Л., 1981. - 133-134 б.
4. Терентьев П.В. Лягушка. М.: Сов. наука, 1950. - 342 б.
5. Терентьев П.В. Земноводные - Amphibia И Животный мир СССР. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. Т. 4. - 220-227 б.

6. Кривко А.М. К распространению и экологии амфибий Северного Прикаспия И Биологические науки. Алма-Ата: Изд-во КазПИ, 1976. Вып. 3. - 46-48 б.
7. Завьялов Е.В., Табачишин В.Г. Современное состояние популяций амфибий и рептилий на территории Астраханского газоконденсатного месторождения // Проблемы экологической безопасности Нижнего Поволжья в связи с разработкой и эксплуатацией нефтегазовых месторождений с высоким содержанием сероводорода. Саратов, 1998. - 142-146 б.
8. Дубровский Ю.А. Новые находки рептилий в степях Казахстана И Бюл. МОИП. 1967. Вып. 1.- 36-37 б.
9. Дуйсебаева Т.Н. Новые находки амфибий и рептилий в Приаралье и сопредельных районах Казахстана. Змеи (Reptilia: Squamata: Serpentes) И Selevinia, 2005. - 49-56 б.
10. Дебело П.В., Чибилёв А.А. Некоторые эколого-географические особенности распространения амфибий и рептилий аридных и семиаридных ландшафтов Урало-Каспийского региона // Степи Северной Евразии: Матер. VI междунар. симп. Оренбург: ИПК «Газпромнефть», 2012. – 203-208 б.
11. Быков А.В. Фауна и распределение амфибий и рептилий в окрестностях Джаныбекского стационара // Вопросы герпетологии (Сб. статей). Л., 1981. – 26 б.
12. Варшавский С.Н., Крылова К.Т., Шилова М.Н., Камнев П.И. Об особенностях распространения и численности зеленой жабы в субаридных и аридных ландшафтах // Вопросы герпетологии (Матер. VI Всесоюз. Герпетол. конф.). Л., 1985. – 41-42 б.
13. Динесман Л.Г. Амфибии и рептилии юго-востока Тургайской столовой страны и Северного Приаралья // Тр. Ин-та географии АН СССР. Зоогеография и экология наземной фауны Казахстана. М.: Наука, 1953. – 186 б.
14. Елпатьевский В.С. Гады Арала // Изв. Туркестанского отдела РГО. Науч. Результаты Аральской экспедиции. Вып. VI. 1903.
15. Зарудный Н. Материалы для фауны амфибий и рептилий Оренбургского края // Bul. Soc. Imper. Des Naturalistes de Moscou, 1895. (Nov. Seric, 1896. Т. 5, №3. – Б. 361-370)
16. Зарудный Н.А. Поездка на Аральское море летом 1914 г. Гады Арала // Изв. Туркестанского отдела РГО, 1915. Т. II, вып. 1. – 113-125 б.
17. Лобачев В.С., Чугунов Ю.Д., Чуканина И.Н. Особенности герпетофауны Северного Приаралья // Вопросы герпетологии (Тез. докл. III Всесоюз. герпетол. конф.). М., 1973. – 116-118 б.
18. Сидоров С. Амфибии и рептилии Арала // Бюл. МОИП. Отд. биол., 1925. Т. XXXIII, вып. 1-2. – 188-200.

УДК 372.853

Искалиева А.У.

*Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В профессиональной подготовке будущих специалистов - учителей физиков на английском языке необходимы специальные навыки речевого общения в устной и письменной форме: умение ставить вопросы, обосновывать и формулировать решения физических задач, безошибочно толковать смысл научных текстов, физических терминов, определений, содержащих необходимую информацию. Практика показывает, что уровень языковой подготовки многих кадров в полиязыковой среде не одна из основных проблем на сегодняшний день, процессы которого обостряются и глобализируются.

Главной проблемой является относительно не высокий уровень знаний по физике у основной массы обучаемых, свидетельствующий о неполном усвоении ими школьного курса физики. Для преодоления существующей проблемы приходится строить преподавание с уклоном на базовые законы физики, излагаемые в большинстве современных стран в старших классах средней школы. Кроме этого, необходимо учитывать английскую терминологию, типичный пример – импульс (произведение массы тела на его скорость); соответствующий английский аналог: *linearmomentum*. Следует отметить, что слово *impulse* (толчок, побуждение, порыв) также используется в англоязычной физической литературе и соответствует русскому термину импульс силы (произведение силы на отрезок времени, в течение которого она действует). А теперь представим, что эти два слова присутствуют в названии теоремы: *impulse-momentumtheorem*. В литературе данное равенство теоремы не называют; оно просто следует из основного закона динамики материальной точки (скорость изменения импульса материальной точки равна действующей на него силе) [1].

При преподавании физики на английском языке, необходимо учитывать особенности базовых знаний по физике школьного курса; при освоении материала на английском языке, выстраивается четкая траектория методики преподавания физики на английском языке. Усиливается акцент на физических терминах, определениях, физических законах и формулах.

Для более четкого восприятия материала использован принцип наглядности, как изобразительной - при помощи слайдов со схемами и картинками, так и звуковой и контекстуальной, введенной методом демонстрации и видеометодами. Использование в своих презентациях специально организованного показа языкового материала и его употребления в речи обеспечило обучающимся лучшее понимание и запоминание лексических единиц. Хочется отметить, что преимущество использования данного метода заключалось не только в облегчении задачи усвоить необходимую терминологию, но и реализации познавательного интереса как средства обучения [2].

На занятиях по различным дисциплинам, используются задания, которые направлены на то, чтобы у обучаемых был пополнен словарный запас слов по физическим терминам на английском языке; на умение выражения обучаемыми своих мыслей, передачи информации построенной логически последовательно в устной и письменной формах на английском языке; умение слушать поставленную речь преподавателя и обучаемых, аудио и видеозаписи; понимание прочитанного научного текста на английском языке по изучаемой теме и передаче информации, при написании эссе.

CLIL - это не урок иностранного языка, а преподавание предмета на иностранном языке, то есть профессионально ориентированный иностранный язык / английский язык [3].

На занятиях с использованием CLIL технологии, необходимо использование видов речевой деятельности, хотя, мы знаем, что большая часть необходима на занятии чтение научных текстов. Но построение плана занятий представляем в виде использованием аудиотекстов и использованием поисковых методов обучения. Актуально применение на занятии текстов, которые необходимо разбить на небольшие части, которые могут сопровождаться различными иллюстрациями, схемами, диаграммами, таблицами и т.п. Также возможно использование электронными учебниками, электронными учебно-методическими пособиями по физике на английском языке, которые усиливают мотивацию к освоению и пониманию физических законов, терминов, физических явлений и процессов, то есть физическую картину мира.

Для наиболее интересного и продуктивного изучения тем по физике, для расширения кругозора подбираем видео материалы связанные с темами занятий. При просмотре которых закрепляются как навыки чтения, перевода, так и произношения английского языка.

Внедрение интегрированного обучения в учебный процесс, в первую очередь, направлено на возможность усиления эффективности обучения с учетом психологического состояния ученика и его развития на занятиях. Интегрируя английский язык с естественнонаучными предметами, можно повысить интерес обучающихся к обучению, развить их навыки академического языка, использовать термины не только на своем родном языке, но и на английском языке, а также грамотно развить их на английском языке.

Список литературы

1. Кузнецов В.В. Особенности преподавания физики на английском языке для иностранных студентов технического вуза // Евразийский Союз Ученых 4 (61), 2019. – С.33-35.
2. Тыртова Е.Д. Изучение физики на английском языке в школе. Новые подходы. «Науки об образовании», 2017.
3. Кусбекова Э.К., Кан В.В. Возможно ли развитие исследовательских навыков студентов с использованием элементов технологии CLIL в теории относительности? Вестник науки и образования. № 11(114). Часть 1, 2021.

ӘОЖ 597.851(574.1)

Қоңырова А.А.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

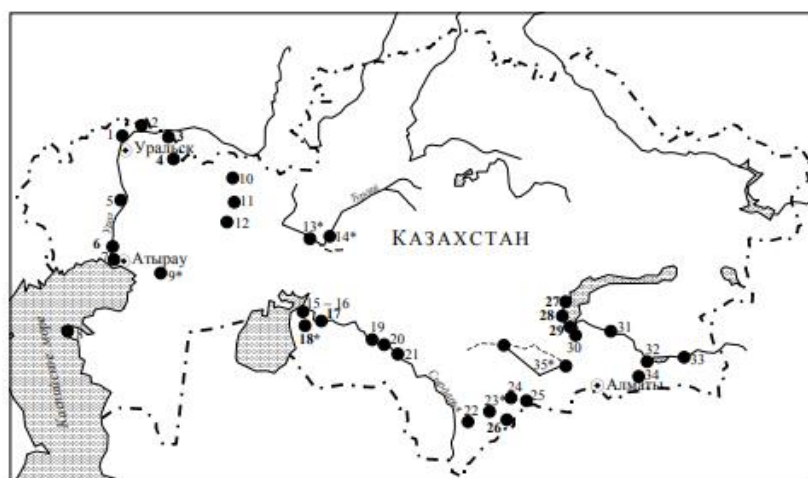
КӨЛ БАҚАСЫНЫҢ (*RANA RIDIBUNDA PALLAS*, 1771) БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ТАРАЛУ АУМАҒЫ

Көлбақа (*Rana ridibunda* Pallas, 1771) – құйрықсыздар отряды бақа тұқымдасына жататын түр. Бақалардың ішіндегі ең ірісі, ұзындығы 170 мм-ге дейін жетеді. Қоңырқай, жасыл түсті келеді, үстінде күңгірт дақтары болады. Тістері үстіңгі жақ сүйектерінде ғана бар. Тілінің ұшы бос және екі айырылған. Көбінесе суда тіршілік ететіндіктен артқы аяғының жүзу жарғағы жақсы жетілген. Кейде судан жағалауға қоректену үшін шығады. Қорегін ұзын тілімен аулайды [1].

Соңғы ғылыми зерттеу еңбегтегі мәлеметті негізге ала отырып, 2005-2021 жылдардағы далалық және жеке далалық зерттеулердегі деректер нәтижесінде Батыс Қазақстан облысы шеңберінде көл бақаның 74 мекен ортасы анықталды. Көл бақаның 2005 жылға дейінгі далалық зерттеулерде 42 мекен ортасы, 2006-2020 жылдар аралығында 25 және соңғы 2021 жылғы зерттеу нәтижесінде 7 жаңа мекен ортасы белгіленді. Көл бақалардың басым бөлігі Жайық өзенінің жайылмасында тіршілік етеді [2].

XX ғ.екінші жартысы мен XXI ғ.басындағы көл бақаның таралу аймағының өзгеруі. Көл бақаларының Батыс Қазақстанда қоныстануы туралы алғашқы деректерді П.С.Палласың еңбектерінде кездестіреміз. 1769 жылы П.С.Паллас өз еңбегінде: «Жайық қалашығы мен қалашық маңында толықтай көл бақалар тіршілік етеді. Араларында Еділ өзенінде кездесетін түрлері бар...» [3]. П.С.Палласың зерттеу нәтижесінде Гурьев аумағында көл бақасы табылды, кейіннен ол *Rana ridibunda* (Pallas, 1771) ретінде сипатталған. Осы анықтамалар XVIII-XIX ғ. ғылыми еңбектерде жиі қолданылған. Н.А.Зарудный (1985) өз зерттеу еңбегінде «Орал, Іле, Ойыл өзендерінде, Сұлукөл, Шошқалы көлдерінде «толықтай» тіршілік еткен» деген дерек қалдырған. Көл бақаларының біркелкі толықтай тіршілік етуі XXғ. дейін сақталды [4].

Қазақстанда көл бақасының таралуы туралы алғашқы мәліметтер XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басында коллекциялық жинақтарда тіркелді. Ғылым Академиясының зоологиялық институтында Орал қаласынан(Keyserling жинағы 1842 ж.) және Гурьев (Lehmann жинағы 1844 ж.) өзен сағасынан табылған осы түрдің үлгілері сақталған. Сонымен қатар Ембі (Basiner жинағы 1843 ж. және И. Северцова 1859 ж.), Жаман – Дария өзені (Северцова жинағы. 1859 ж.), Қаратау жотасы (Северцова жинағы 1876 ж.) және Жетісу губерниясы (Абрамов пен Бегақтың жинақтары 1904 ж.)аймақтарынан табылған түрлері де сақталған . М.Ломоносов атын.ММУ зоологиялық мұражайында Гурьев қаласының маңында Жайық өзенінің (Л.С.Берг жинағы 1897 ж.) оң жағында табылған көл бақаларының үлгілері бар [5].

1 сурет- XX ғасырдың ортасына қарай Батыс Қазақстанда *Rana ridibunda* таралуы (әдеби дереккөздерге сәйкес) БҚО-Батыс Қазақстан облысы. 1-Орал қ. (51°10'N, 51°20'E), 2- Мانتық су қойм. (51°39'N, 52°11'E), 3- Ащысай өз. (51°10'N, 53°45'E), 4- Сұлукөл және Шошқалы к. (51°00'N, 54°00'E)

Картада көрсетілген деректерге сүйенсек XX ғасырдың бірінші жартысында (*Rana ridibunda* Pallas, 1771) Батыс Қазақстанда бұрынғыдан едәуір кең таралғанын көруге болады. 1989-1993 жылдардағы мәліметтер бойынша, (*Rana ridibunda* Pallas, 1771) мекен ортасы болып Жайық өзенінің орта және төменгі ағысы және 80 - ші жылдары пайда болған осы өзеннің кең атырауы болып табылады (1 сурет). XX ғасырдың 2-ші жартысы мен XXI ғасырдың алғашқы жартысында көл бақаның таралуы туралы деректерді К. И.Искаковтың (1959ж) жұмысынан кейін, К.П.Параскив пен П.М.Бутовскийдің «О фауне земноводных и пресмыкающихся Западного Казахстана» (1960 ж) еңбегінде ғана кездестіреміз.

Көл бақаның қазіргі таңда Батыс Қазақстан облысында таралу аумағы. Бидашко Ф.Г. және Гниденко Е.Н. Батыс Қазақстан облысы аумағында көл бақаның бірнеше мекен ортасын белгіледі: Есен-Аңкаты өзені 05.06.2004 ж. (50°37'27.9"N 52°07'05.9"E). Батыс Қазақстан облысы, Жымпиты ауылы, Өлеңті өзені 06.06.2004ж (50°15'57.0"N 52°35'48.2"E). Батыс Қазақстан облысы,Қаратөбе ауылы 07.06.2004ж (49°40'51.7"N 53°30'42.7"E). Батыс Қазақстан облысы, Казталов ауданы,Тереңкопадан 40 км оңтүстік-батыс бөлігі (49°23'20.4"N 47°55'31.5"E).

Боркин Л.Я. 18.05.2010 жылғы өз зерттеулерінен Батыс Қазақстан облысы Бөрлі ауданы Алғабас ауылынан (50°52'49.6"N 53°28'42.3"E) және Бөрлі ауданы Ақбұлақ ауылы, Ақбұлақ өзенінен (51°01'27.3"N 53°18'25.7"E), Бөрлі ауданы Ақсай қаласының батыс бөлігі Шыңғырлау өзені, Орал өзенінің солтүстік жағалауында (51°10'48.3"N 52°54'48.2"E) кездескенін көре аламыз.

Боркин Л.Я. 20.05.2012 жылғы экспедиция нәтижесінде Батыс Қазақстан облысы Ақжайық ауданы Чапаев ауылы (50°11.641'N 51°10.668'E), Батыс Қазақстан облысы Бәйтерек ауданы Богатск ауылы (50°39.980'N 51°06.241'E) маңында көл бақалардың мекен ортасы табылды.

Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г. жүргізген экспедиция нәтижесінде 30.04.2019 жыл Батыс Қазақстан облысы Бәйтерек ауданы Садовское өзені маңынан (51°16'26.1"N 51°20'36.9"E), 02.05.2019 жыл Батыс Қазақстан облысы Шыңғырлау ауданы Ардақ ауылынан 15 км батыс бөлігіндегі жергілікті бұлақтан (50°52'50.6"N 53°28'40.9"E) мекен ортасы анықталды.

3 маусым-5 маусым 2022 жылғы г.ғ.к., профессор Ахмеднов К.М. жетекшілігімен ұйымдастырылған экспедиция нәтижесінде Батыс Қазақстан облысы Бәйтерек ауданы Белес ауылы Деркул өзенінен (51°16.42.1'N 51°02.03.4'E) көл бақаның жаңа мекен ортасын таптық. 4 маусым 2022 жылғы экспедиция нәтижесі оң нәтижесін көрсетті. Көл бақаның бірнеше мекен орталары табылды: Батыс Қазақстан облысы Бәйтерек ауданы Дарынск ауылы (51°20.46.6' N 51°46.25.8' E), Батыс Қазақстан облысы Бәйтерек ауданы Рубежка өзені (51°25.13.1'N 51°56.50.8'E) (2-3 сурет), Батыс Қазақстан облысы Бәйтерек ауданы Быковка өзені (51°26.31.4'N 52°03.07.1'E), Батыс Қазақстан облысы Бәйтерек ауданы Ембулатовка өзені (51°27.46.3'N 52°08.48.6'E).

17-26 маусым 2022 жыл Батыс Қазақстан облысы Сырым ауданы және Тасқала аудандарына г.ғ.к., профессор Ахмеднов К.М. жетекшілігімен жасалған экспедиция нәтижесінде көл бақаның мекен орталары табылды. Батыс Қазақстан облысы Сырым ауданы Алатау қонысы Шідерті өзені (50°36.22.6'N 53°00.34.5'E), Батыс Қазақстан облысы Сырым ауданы Шиелі өзені (50°10.36.3'N 53°25.39.9'E), Батыс Қазақстан облысы Тасқала ауданы Деркул өзені (51°06.50.3'N 50°17.45.4'E), Батыс Қазақстан облысы Тасқала ауданы Чижа-1өзені (51°56.40.4'N 49°57.10.9'E) (4-5 сурет), Батыс Қазақстан облысы Тасқала ауданы Ақтау бұлағы (51°00.44.1'N 50°10.48.6'E).

2 сурет-Батыс Қазақстан облысы Бәйтерек ауданы Рубежка өзені (04.06.2022ж). Фото Қоңырова А.А.

3 сурет- *Rana ridibunda* Батыс Қазақстан облысы Бәйтерек ауданы Рубежка өзені (04.06.2022ж). Фото Ахмеденов К.М.

4 сурет- Батыс Қазақстан облысы Тасқала ауданы Чижа-1өзені (24.06.2022ж). Фото Қоңырова А.А.

5 сурет- Батыс Қазақстан облысы Тасқала ауданы Чижа-1өзені (24.06.2022ж). Фото Ахмеденов К.М.

Қазіргі кезге дейінгі зерттеулерді негізге ала отырып көл бақаның (*Rana ridibunda* Pallas, 1771) Батыс Қазақстан облысының барлық аумағында таралғанына көз жеткіздік. Боркин Л.Я 20.05.2010 жылғы Тасқала ауданы және 20.05.2012 Бәйтерек аудандарында жүргізген экспедициялық зерттеулерінде осы түрдің мекен ортасын белгілеп өткен. Осы зерттеуді негізге ала отырып г.ғ.к., профессор Ахмеденов

К.М. жетекшілігімен жүргізілген 3 маусым 2022 жылғы далалық экспедиция нәтижесінде көл бақаның соңғы онжылдықтағы облыстың солтүстік және солтүстік-батыс бөлігіндегі аудандарда әлі де тіршілік ететіне көз жеткіздік. Сонымен қатар облыстың оңтүстік, оңтүстік-шығыс бөлігінде де мекен орталары белгіленді.

Болашақта Батыс Қазақстан облысының батыс аумағында (Жәнібек ауданы, Казталов ауданы) іздестіруді жалғастыру қажет. Себебі соңғы онжылдықта облыстың батыс бөлігіндегі көл бақаның тіршілік ортасы туралы дерек жаңартылмады. Соңғы рет бұл түрдің Жәнібек ауданында мекен ортасы туралы мәлімет 21 маусым 2012 жылда Боркин Л.Я. экспедициялық зерттеуінде тіркелген.

Әдебиеттер тізімі

1. Уикипедия - ашық энциклопедиясы [электронды ресурс].- <https://wikipedia.org> (пайдалану уақыты: 11.09.2022).

2. Каптёнкина А.Г., Дуйсебаева Т.Н., Ахмеденов К.М., Хромов В.А., Крайнюк В.Н., Саржанов Ф., Стариков С.В., Тарасовская Н.Е., Тимошенко А.Ю., Титов С.В. Арéal озёрных лягушек (комплекс *Pelophylax ridibundus*, Amphibia, Ranidae) в Казахстане: прогрессивное расселение или циклические колебания? // Труды Зоологического института РАН.- 2022.- № 3.- С. 211–238.

3. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской Империи.- СПб.-1973.-658 б.

4. Дебело П.В., Чибилев А.А. Амфибии рептилии Урало-Каспийского региона. -Екатеринбург. РИО УрО РАН- 2013- Т-III- С.142-143.

5. Дуйсебаева Т.Н., Березовиков Н.Н., Брушко З.К., Кубыкин Р.А., Хромов В.А. Озерная лягушка (*Rana ridibunda* (Pallas, 1771) в Казахстане: изменение ареала в XX столетии и современное распространение вида // Современная герпетология.- 2005.- Том 3/4.- С.32-34.

УДК 521.181

Мулдағалиев В.С., Узакбаева Г.А.

Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан

ОТНОСИТЕЛЬНАЯ РАЗМЕРНОСТЬ d

Настоящая работа является продолжением работы [1]. А.И.Чигогидзе построены теории относительных размерностных функций $d(X, Y)$, $I(X, Y)$ и $i(X, Y)$, $(X \dot{\sqcup} Y)$ в классе произвольных вполне регулярных пространств. В этом классе пространств для них оказались справедливыми обобщения почти всех важнейших утверждений классической теории размерности. Оказалась также, что переходя к абсолютному случаю, т.е. рассматривая размерность $d(X, X)$ пространства X относительно самого себя, мы получаем модифицированную лебеговскую размерность рассматриваемого пространства. Однако, несмотря на это обстоятельство, изучение свойств относительной размерности d все – таки дает дополнительную информацию и об обычной лебеговской размерности $\dim$.

Перейдем к определению одного из основных объектов, изучаемых в нашей работе.

Определение 1. Пусть $X \dot{\sqcup} Y$. Скажем, что размерность пространства X относительно пространства Y не превосходит целого числа n , и будем писать $d(X, Y) \leq n$, если в любое конечное с $CZ(X, Y)$ покрытие Ω пространства X можно вписать конечное $CZ(X, Y)$ - покрытие со пространства X кратности $\leq n+1$.

Замечание 2. В определении 1 всегда можно потребовать, чтобы покрытие W было комбинаторно вписано в покрытие Ω : если W вписано в Ω : если W вписано в Ω и имеет кратность $\leq n+1$, то укрупнение [2] покрытия W относительно покрытия в Ω также имеет кратность $\leq n+1$, комбинаторно вписано в Ω и является $CZ(X, Y)$ - покрытием пространства X .

Замечание 3. Легко видеть, что если $X \dot{\sqcup} Y$ и f - гомеоморфизм пространства Y на пространство $Y \setminus \emptyset$, то $d(X, Y) = d(f(X), Y \setminus \emptyset)$. Отметим также, что если пространство X z - вложим в пространство Y , то $d(X, Y) = \dim X$ для любого объемлющего пространство X пространства Y . Заметим также, что равенство $d(X, X) = \dim X$ справедливо для любого пространства X .

Лемма 4. Пусть $X \hat{=} Y$. Для любого конечного $CZ(X, Y)$ - покрытия $W = (O_i)_{i=1}^s$ пространства X система $\tilde{W} = (\tilde{O}_i)_{i=1}^s$ является покрытием бикомпакта $\tilde{W} = \{f\}$, где $f = Z(X, Y)$, а $\tilde{O}_i$ - максимальное открытое в $W(f)$ множество такое, что $O_i = \tilde{O}_i \subset X$ ($i = 1, \dots, s$).

Доказательство непосредственно вытекает из свойств расширения $W(f)$ и полностью совпадает с доказательством следствия 2 из [2, с. 112].

Теорема 5. Пусть $X \hat{=} Y$. Тогда $d(X, Y) = d(X, W(f)) = \dim W(f)$, где $f = Z(X, Y)$

Доказательство. Равенств $d(X, Y) = d(X, W(f)) = \dim W(f)$ непосредственно следует из пункта 4 предложения 1.4. Доказательство же равенства $d(X, W(f)) = \dim W(f)$ опирается на лемму 2.4 и аналогично доказательству известного равенства $\dim W(f) = \dim_b X$.

Теорема 6. Пусть $X \hat{=} Y$. Если $X = \bigcup_{i=1}^{\aleph} Z_i$, где $d(Z_i, Y) = n$ и $Z_i \hat{=} Z(X, Y)$ для любого $i = 1, 2, \dots$, то $d(Z_i, Y) = n$.

Доказательство. Обозначим семейство $Z(X, Y)$ через f . По предыдущей теореме достаточно показать, что $\dim W(f) = n$. Так как $Z_i \hat{=} f$, то $[Z_i] [Z_i]_{W(f)} = W(f) \underset{Z_i}{\overset{f}{\circ}} \underset{Z_i}{\overset{f}{\circ}}$ (пункт 1 предложения 1.4 из [3], $i = 1, 2, \dots$, (через $\frac{f}{Z_i}$ обозначается след семейства f на множестве Z_i). Но легко видеть, что $\frac{f}{Z_i} = Z(Z_i, W(f))$, $i = 1, 2, \dots$. Следовательно, в силу теоремы 2.5 $\dim [Z_i]_{W(f)} = d(Z_i, W(f)) = d(Z_i, Y) = n$ для любого $i = 1, 2, \dots$.

Положим $A = \bigcup_{i=1}^{\aleph} [Z_i]_{W(f)}$. Пространство A финально компактно как объединение счетного числа бикомпактов. В силу теоремы счетной суммы для обычной размерности $\dim$ в классе нормальных пространств $\dim A = n$. Ясно, что $X \hat{=} A \hat{=} W(f)$.

Заметим также, что в силу предложения 1.6 [3] и замечания 3 имеет место равенство $Z(A, W(f)) = Z(A)$. Следовательно, в силу теоремы 2.9 из [4] $bA = W(f)$. Но $\dim bA = \dim A = n$. Итак, $\dim(f) = n$. Теорема доказана.

Лемма 2.7. Пусть $X \hat{=} Y$. Для любой пары G_1, G_2 непересекающихся элементов семейства $CZ(X, Y)$ существует непересекающиеся конуль - множества V_1 и V_2 пространства Y такие, что $V_i \subset X = G_i$ ($i = 1, 2$).

Доказательство. Положим $F_i = X - G_i$ ($i = 1, 2$). Ясно, что $F_1, F_2 \hat{=} Z(X, Y)$, $(G_1 \subset F_1) \hat{=} (G_2 \subset F_2) = \mathcal{A}$, $G_i \hat{=} F_2$ и $G_2 \hat{=} F_1$. Пусть Z_1 и Z_2 - такие конуль - множества пространства Y , что $Z_i \subset X = F_i$ ($i = 1, 2$). $(G_1 \subset Z_1) \hat{=} (G_2 \hat{=} Z_2) = \mathcal{A}$, $G_i \hat{=} Z_2$ и $G_2 \hat{=} Z_1$. Положим $X^1 = Y - (Z_1 \subset Z)$. Ясно, что конуль - множества пространства Y . Так как $G_i \hat{=} X^1$ ($i = 1, 2$). Ясно, что $K_i \hat{=} Z(X \mathcal{F} Y)$ ($i = 1, 2$) и $K_1 \subset K_2 = \mathcal{A}$. Но $Z(X \mathcal{F} Y) \hat{=} N(X \mathcal{F})$, следовательно, существует множества $O_1, O_2 \hat{=} CK(X \mathcal{F} Y)$ такие, что $K_i \hat{=} O_i$ ($i = 1, 2$) и $O_1 \subset O_2 = \mathcal{A}$. Ясно также, что $G_i \hat{=} O_i$ и $O_i \hat{=} CZ(Y)$ ($i = 1, 2$). Пусть, P_1, P_2 - такие конуль - множества пространства Y , что $G_i = P_i \subset X$ ($i = 1, 2$). Положим $V_i = O_i \subset P_i$ ($i = 1, 2$). Множества V_1 и V_2 искомые.

Опираясь на доказанную лемму, стандартной техникой можно показать, что справедливо следующее обобщение (в некотором смысле) известной леммы Чеха (см. [2, с. 398]).

Лемма 2.8. Пусть $X \hat{=} Y$ и $\mathfrak{a} \in \{G_1, \dots, G_s\}$ – произвольная совокупность элементов семейства $CZ(X, Y)$. Тогда система $\mathfrak{a} = \{V_1, \dots, V_s\}$ конуль – множеств пространства Y может быть выбрана так, чтобы системы $\mathfrak{a} \cup \mathfrak{a}$ были подовны между собой и чтобы $G_i = V_i \subset X$ для любого $i = 1, \dots, s$.

Теорема 9. Пусть $X \hat{=} Y$. Для того чтобы $d(X, Y) = n$, необходимо и достаточно, чтобы в любую конечную систему $W = \{C_1, \dots, C_s\}$ конуль – множеств пространства Y , покрывающую множество X , можно было (комбинаторно) вписать систему $\{V_1, \dots, V_s\}$ кратности $\leq n+1$ конуль – множеств пространства Y , так же покрывающую множество X .

Доказательство. Необходимость. Система W дано. Рассмотрим CZ - покрытие $\{G_1 \subset X, \dots, G_s \subset X\}$ пространства X . Впишем в него (комбинаторно) конечное $CZ(X, Y)$ – покрытие $\mathfrak{a} \in \{G_1, \dots, G_s\}$ кратности $\leq n+1$ (существование такого покрытия следует из предположения $d(X, Y) \leq n$). В силу леммы встроим подовную покрытие $\mathfrak{a} \in$ систему $\mathfrak{a} = \{V_1, \dots, V_s\}$, $X \cap V_i = G_i (i = 1, 2, \dots, s)$

конуль – множеств пространства Y . Система $\mathfrak{a}$ имеет кратность $\leq n+1$. Система $\{G_1 \subset V_1, \dots, G_s \subset V_s\}$ конуль – множеств пространства Y также имеет кратность $\leq n+1$, вписана (комбинаторно) в W и покрывает множество X .

Достаточность. Пусть $\mathfrak{w} \in \{G_1, \dots, G_s\}$ – произвольное конечное $CZ(X, Y)$ – покрытие пространства X . Берем произвольное конуль – множество G_i в Y под условием $G_i \subset X = G_i$ для любого $i = 1, \dots, s$. Согласно предположению вписываем в систему $W = \{G_1, \dots, G_s\}$, покрывающую множество X , систему $\{V_1, \dots, V_s\}$ кратности $\leq n+1$ конуль – множеств пространства Y , также покрывающую множество X . Множество $V_i \subset X (i = 1, \dots, s)$ образуют вписанное в $\mathfrak{w}$ конечное $CZ(X, Y)$ – покрытие кратности $\leq n+1$. Этим неравенство $d(X, Y) \leq n$ доказано.

Следующая теорема является аналогом неравенства Урысена – Менгера.

Теорема 10. Если $A \cup B$ – произвольные подпространства пространства X , то $d(A \hat{=} B, X) \leq d(A, X) + d(B, X) + 1$.

Доказательство. Возьмем произвольную конечную систему $W = \{O_i, \dots, O_s\}$ конуль – множеств пространства X , покрывающую множество A и имеющую кратность $\leq d(A, X) + 1$. Точно так же в W можно вписать систему $\mathfrak{b} = \{U_1, \dots, U_r\}$ конуль – множеств пространства X , покрывающую множество пространства X , покрывающую множество B и имеющую кратность $\leq d(A, X) + d(B, X) + 2$ и вписано в систему W . Применение теоремы 9, завершает доказательство.

Следствие 11. Если $X = A \hat{=} B$, то $\dim X \leq d(A, X) + d(B, X) + 1$.

Отметим, что следствие 11 имеет в некотором смысле окончательный характер, так как заменить в нем относительную размерность d обычной лебеговской размерностью $\dim$ нельзя, даже если дополнительно потребовать, чтобы слагаемые $A \cup B$ являлись нуль – множествами пространства X , а само пространство X – ее – парабельным или слабо паракомпактным (см. [5, 6]).

Лемма 12. Если $X \hat{=} Y$ и $A \hat{=} Z(X, Y)$, то $d(A, Y) \leq d(Y, T)$.

Доказательство очевидно и его опускаем.

Теорема 13. Если $X \hat{=} Y \hat{=} T$, то $d(X, T) \leq d(Y, T)$.

Доказательство. Пусть $\{V_i\}$ – конечное $CZ(X, T)$ – покрытие пространства Y . Рассмотрим конечную систему $\{U_i\}$ элементов семейства $CZ(Y, T)$ таких, что $U_i \subset X = V_i$ для соответствующих индексов. Очевидно, что множество $U = U_i$ принадлежит семейству $CZ(Y, T)$. Но тогда оно может

быть представлено в виде счетной суммы элементов семейства $Z(Y, T) : U = \bigcup_{j=1}^{\infty} A_j$.

В силу леммы 12 $d(A_j, T) \in d(Y, T) (j=1,2,...)$. По теореме в $d(U, T) \in d(Y, T)$ и следовательно, существует конечное $CZ(U, T)$ -покрытие $\{G_i\}$ пространства U , вписанное в покрытие $\{U_i\}$ этого же пространства и имеющее кратность $\in d(Y, T) + 1$. Конечное $CZ(X, T)$ -покрытие $\{G_i \subset X\}$ пространства X вписано в покрытие $\{V_i\}$ и имеет кратность $\in d(Y, T) + 1$. Теорема доказана.

Следствие 14. Если пространство X Z -вложено в Y , то $\dim X = \dim Y$. Замечание 15. Теперь мы покажем, что число $d(X, Y)$ зависит не только от внутренних свойств пространства X , но и то его расположения в объемлющем пространстве Y . Для этого мы покажем, что существуют две гомеоморфные копии $a(X)$ и $b(X)$ одного и того же наследственно нормального пространства X , каждая из которых вложена в фиксированный бикомпакт K таким образом, что $d(a(X), K) \neq d(b(X), K)$. Добавим K сказанному, что в дополнительных теоретико-множественных предположениях пространство X можно считать даже совершенно нормальным, локально бикомпактным и счетно компактным.

Решая одну из центральных проблем теории размерности, P . Поль и E . Поль доказали [7], что существует такое наследственно нормальное пространство Y и такое его подпространство X , что $\dim X > \dim Y$. По теореме 13 имеем $\dim X > d(X, Y)$. Вес пространства Y обозначим через t . Нетеряя общности, можно предположить, что всякое бикомпактное расширение как пространства Y , так и пространства X является подмножеством тихоновского куба K веса 2^t . Через b обозначим гомеоморфизм пространства Y на всюду плотное и Z -вложенное в bY подпространство $b(Y)$. Аналогично, a будет обозначать гомеоморфизм пространства X на всюду плотное и Z -вложенное в bX подпространство $a(X)$. Легко видеть (пользуемся очевидными фактами, перечисленными в замечании 2.3), что

$$\begin{aligned} d(X, Y) &= d(b(X)), b(Y) = d(b(X), bY) = d(b(X), K), \\ d(X, X) &= d(a(X)), a(X) = d(a(X), bX) = d(a(X), K). \end{aligned}$$

Вспомним, что $d(X, X) = \dim(X) > d(X, Y)$ и получаем следующее неравенство: $d(a(X), K) > d(b(X), K)$. Пространство $a(X)$ и $b(X)$ гомеоморфны пространству X и следовательно, являются гомеоморфными. Добавим, что если начальную пару пространств X и Y выбрать так, чтобы подпространство X было совершенно нормальным, локально бикомпактным и счетно компактным (см.[8]), то и пространства $a(X)$ и $b(X)$ будут обладать соответствующими свойствами.

Теорема 16. Пусть $X \subseteq Y$. Для выполнения неравенства $d(X, Y) \leq n$ необходимо и достаточно, что для любых $n+1$ пар $(A_1, B_1), \dots, (A_{n+1}, B_{n+1})$ непересекающихся $Z(X, Y)$ множеств между ними существовали $Z(X, Y)$ перегородки $L_1, \dots, L_{n+1}$ с пустым пересечением.

Доказательство: Необходимость. Обозначим семейство $Z(X, Y)$ через f . Предположим, что $d(X, Y) \leq n$. Пусть даны пары непересекающихся f -множеств $(A_1, B_1), \dots, (A_{n+1}, B_{n+1})$. Нетрудно убедиться в том, что для любого $i = 1, \dots, n+1$ выполнены равенства $[A_i]_{\omega(f)} \cap [B_i]_{\omega(f)} = \emptyset$. Таким образом, получаем $n+1$ пару непересекающихся замкнутых множеств бикомпакта $\omega(f)$. В силу теоремы 5 $\dim \omega(f) \leq n$ и, следовательно, по известной теореме о перегородках [2] существуют перегородки C_i между $[A_i]_{\omega(f)}$ и $[B_i]_{\omega(f)}$ ($i = 1, \dots, n+1$) с пустым пересечением. В силу леммы 1 из [2, с.339], перегородки C_i можно считать нуль-множествами бикомпакта $\omega(f)$. Положим $L_i = C_i \cap X$ ($i = 1, \dots, n+1$). Легко видеть, что множества L_i образуют перегородки между множествами A_i и B_i $i = 1, \dots, n+1$, имеют пустое пересечение и в силу 1.4 являются элементами семейства f .

Достаточность. Пусть $d(X, Y) > n$. Тогда и $\dim \omega(f) > n$. Из уже упомянутой теоремы о перегородках вытекает существование такой последовательности (S_i, R_i) ($i = 1, \dots, n+1$) из $n+1$ пары непересекающихся замкнутых множеств бикомпакта $\omega(f)$, что для любого набора перегородок $C_1, \dots, C_{n+1}$ между ними будет $\bigcap_{i=1}^{n+1} C_i \neq \emptyset$. Без потери общности можно предположить, что $S_i, R_i, C_i \in Z(\omega(f))$ и $S_i \cap X \neq \emptyset \neq R_i \cap X$ ($i = 1, \dots, n+1$). Положим $A_i = S_i \cap X$ и $B_i = R_i \cap X$ ($i = 1, \dots, n+1$).

В силу предположения 1.4 из [2] являются элементами семейства f . Как и при доказательстве необходимости данной теоремы, можно убедиться в том, что существование f -перегородок между множествами A_i, B_i ($i = 1, \dots, n+1$) с пустым пересечением между множествами S_i и R_i . Противоречие с выбором этих множеств. Теорема доказана.

Определение 17. Пусть $X \subseteq Y$ и $\omega = \{O_1, \dots, O_s\}$ есть конечное $CZ(X, Y)$ -покрытие пространства X . Отображение f пространства X в пространства X' назовем ω -отображением, если оно является $Z(X, Y)$ -отображением в смысле [2].

Замечание 18. Пусть $X \subseteq Y$ и f произвольное $Z(X, Y)$ - отображение пространства X в бикомпакт Φ . Пользуясь одним утверждением из [9], получаем, что отображение f может быть продолжено до непрерывного отображения $\tilde{f}$ бикомпакта $\omega(f)$ ($f = Z(X, Y)$) в бикомпакт Φ . Теперь легко видеть (применяя лемму 4), что отображение f тогда и только тогда является ω отображением (ω – некоторое конечное $CZ(X, Y)$ - покрытие пространства X), когда отображение $\tilde{f}$ является $\tilde{\omega}$ – отображением в обычном смысле.

Теорема 19. Размерность $d(X, Y)$ пространства X относительно пространства Y есть наименьшее из всех таких целых чисел $n \geq 0$, что для любого $CZ(X, Y)$ -покрытия (конечного) ω пространства X существует ω - отображение пространства X в n -мерный полиэдр.

Доказательство. Пусть $d(x, y) = n$. Тогда и $\dim \omega(f) = n$, где $f = Z(X, Y)$. Стало быть, для любого конечного $CZ(X, Y)$ – покрытия ω пространства X существует $\tilde{\omega}$ – отображение $\tilde{f}$ бикомпакта $\omega(f)$ в некоторый n – мерный полиэдр Π (см. [2]). В силу замечания 18 $Z(X, Y)$ – отображение f , получающееся, если рассматривать отображение $\tilde{f}$ лишь на X , является ω – отображением X в Π .

Теперь требуется показать, что ни для какого $CZ(X, Y)$ покрытие ω пространства X не существуете ω - отображения этого пространства в какой бы то ни было бикомпакт размерности, меньшей чем n . Допустим, этому, что для некоторого $CZ(X, Y)$ – покрытия ω - пространства X существует ω – отображение f этого пространства в бикомпакт Φ размерности $< n$. Но тогда непрерывное продолжение $\tilde{f}$ отображения f на бикомпакт $\omega(f)$ в силу замечания 18 будет $\tilde{\omega}$ -отображением бикомпакта $\omega(f)$ в Φ , чего не может быть, так как размерность бикомпакта Φ меньше размерности бикомпакта $\omega(f)$ равной n . Теорема доказана.

Теорема 20. Размерность $d(X, Y)$ пространства X относительно пространства Y есть наименьше из всех таких целых чисел $n \geq 0$, для каждого из которых всякое $Z(A, Y)$ - отображение любого элемента A семейства $Z(X, Y)$ в n - мерную сферу S^n можно продолжить в $Z(X, Y)$ - отображение всего X в S^n .

Доказательство. Пусть $d(X, Y) = n$. Тогда и $\dim \omega(f) = n$, где $F = Z(X, Y)$. Из [2, предложение 14] следует, что класс $Z(A, Y)$ – отображений совпадает с классом $Z(A, \omega(f))$ отображений множества A . Итак, пусть A – какое – нибудь множества из F и $f = Z(A, \omega(f))$ отображение множества A в сферу S^n . Рассмотрим множество $[A]_{\omega(f)}$. Как и при доказательстве теореме 6, убеждаемся в том, что $[A]_{\omega(f)} = \omega(A, F/A)$. Из сказанного в замечании 18 следует, что отображение f может быть продолжено до непрерывного отображения $\tilde{F}$ и на весь бикомпакт [2]. Если рассматривать отображение $\tilde{F}$ лишь на пространстве X , то мы и получим искомое $Z(X, Y)$ - отображение F пространства X в сферу S^n , являющееся продолжением отображения f .

Теперь остается доказать, что для любого неотрицательного числа m , меньшего n , существует такое $Z(A, Y)$ - отображение некоторого элемента A семейства f в сферу S^m , которое нельзя продолжить в $Z(X, Y)$ - отображение всего X . Заметим, что размерность бикомпакта $\mathcal{W}(f)$ равна n . Значит, существует такое непрерывное отображение n некоторого его замкнутого подмножества L в сферу S^m , которое нельзя непрерывно продолжить на весь бикомпакт $\mathcal{W}(f)$. Тем не менее в силу предложения 8 из [2, с.65] отображение можно непрерывно продолжить на замыкание $[0]$ некоторой окрестности O множества I в $\mathcal{W}(f)$. Вспомним теперь что множество $[A]_{\mathcal{W}(f)}$, где A провегает все семейство $Z(X, Y)$, является замкнутой базой топологии бикомпакта $\mathcal{W}(f)$ (это следует из построения этого бикомпакта). Следовательно, в силу леммы Шуры – Буры (см. [2]) найдется такой элемент A семейства f , что $L \cap [A]_{\mathcal{W}(f)} \neq \emptyset$. В этих условиях ясно, что отображение H нельзя непрерывно продолжить до отображения всего бикомпакт $\mathcal{W}(f)$ в S^m . Обозначим, наконец, через $\tilde{f}$ отображение H , рассматриваемое лишь на множестве A . В силу предложения 1.4 из [3] это отображение является $Z(A, Y)$ - отображением F всего X в сферу S^m , являющееся продолжением отображения f . Тогда отображение F можно продолжить в непрерывное отображение $\tilde{F}$ всего бикомпакта $\mathcal{W}(f)$. Рассмотрим теперь суждение $F|_A$ этого отображения на множестве $[A]_{\mathcal{W}(f)}$. Отображения $F|_A$ и H множества $[A]_{\mathcal{W}(f)}$ в сферу S^m идентичны, так как они совпадают на всюду плотном в $[A]_{\mathcal{W}(f)}$ множестве A . Но тогда отображение H имело бы непрерывное продолжение на весь бикомпакт $\mathcal{W}(f)$, а это невозможно в силу выбора множества A . Полученное противоречие полностью доказывает теорему.

Список литературы

1. Мулдагалиева В.С., Узакбаева Г.А. О реализации промежуточных значений для относительной размерности. – В кн: Сборник материалов международной научно – практической конференции «Таймановские чтения - 2014». - Уральск, 2014, С. 89-91.
2. Александров П.С., Пасынков Б.А. Введение в теорию размерности.- М.:Наука, 1973.
3. Чигогидзе А.Ч. Об относительных размерностях. – В кн.: Общая топология. Пространство функций и размерность.- М: Изд-во МГУ, 1985. – С. 67 – 107.
4. Alo R., Shapiro H., Weir M. Deaicompactness and Wallman real – compactifications. - Portugal. Math., 1975, 34, P. 33-43.
5. Pol E. Some examples in the dimension theory of Tyehonov spaces.- Fund. Math., 1979, 102, P. 22-43.
6. Teresawa J. NUR and their dimensions.- Notices Amer. Math. Soc., 1977, 24, A-262.
7. Pol E., Pol R.A. Lereditarily normal strongly zero-dimensional space with a subspace of positive dimension and N – compact space of positive dimension. – Fund. Math., 1977, 97, P.43-50.
8. Федерчук В.В. Вполне замкнутые отображения и совместимость некоторых теорем общей топологии с аксиомами теории множеств. – Матем. сб., 1976, 99, №1, 3-33.
9. Frink O. Compactifications and semi - normal spaces. – Amer J. Math., 1964, 86, P. 602 – 608.

УДК 519.41/47

Мулдагалиев В.С., Бердымуратова Н.Н.

*Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

О НЕКОТОРЫХ НЕПЕРИОДИЧЕСКИХ FC-ГРУППАХ

Известно, что всякая непериодическая FC-группа вкладывается в прямое произведение абелевой группы без кручения и локально нормальной группы (см. например [1], теорема [I.1.9]). Поэтому одной из важных задач теории непериодических FC-групп является отыскание условий их вложимости в прямые произведения конечных групп и абелевых групп без кручения, подобно тому, как отыскание условий вложимости локально нормальной группы в прямое произведение конечных групп является одной из важных задач теории локально нормальных задач. Этот вопрос изучался в работах [2-5]. В настоящей работе получены две теоремы, дающие достаточные признаки вложимости FC-группы в прямое произведение конечных групп и абелевой группы без кручения. Прежде чем формулировать основные результаты, введем некоторые понятия.

Пусть A - абелева группа без крученых конечного ранга, B - ее свободная подгруппа, причем ранги A и B равны, $(D|B)$ делимая часть A/B . Множество $p(D|B)$ назовем спектром группы A и будем обозначать символом SpA .

Нетрудно показать, что множество SpA является инвариантом абелевой группы A . Через $t(G)$ будем обозначать периодическую часть FC-группы G , а через $X(G)$ -центр G .

Будем говорить, что FC-группа G имеет конечный свободный ранг, если конечный ранг имеет фактор –группа $G/t(G)$.

Теорема 1. Пусть G -FC-группа конечного свободного ранга, $A = G/t(G)$. Если $t(G)$ вкладывается в прямое произведение конечных групп и множество $p(X(G)) \subseteq SpA$ конечно, то G вкладывается в прямое произведение конечных групп и абелевой группы без кручения.

Теорема 1 является наиболее общим результатом об интересующей нас вложимости FC-групп конечного свободного ранга. В частности, она обобщает теоремы 4,5 работы [3].

Следствие. Пусть G -FC-группа конечного свободного ранга, $A = G/t(G)$, $t(G)$ вкладывается в прямое произведение конечных групп и абелевой группы без кручения В каждом из следующих случаев:

- 1) A -свободная абелева группа;
- 2) A -минимаксная группа;
- 3) A -ограниченная в смысле А.И.Мальцева группа;
- 4) A -группа с конечным спектром;
- 5) Множество $p(G)$ конечно;
- 6) Множество $p(X(G))$ конечно;
- 7) Множество $p(X(t(G)))$ конечно.

Понятие ограниченной абелевой группы без кручения конечного ранга введено в работе [6]. Если использовать понятие спектра, то ограниченные группы можно определить как группы с пустым спектром.

Группу G назовем ко-слойно-конечной, если фактор-группа G/G^n конечна для любого $n \in \mathbb{N}$, $n \neq 0$, где $G^n = \langle g^n \mid g \in G \rangle$. Класс абелевых ко-слойно-конечных групп является широким обобщением групп конечного ранга. Следующая теорема существенно обобщает теорему 2 работы [4].

Теорема 2. Пусть G - FC-группа, $A = G/t(G)$ счетная ко-слойно-конечная группа. Если $t(G)$ вкладывается в прямое произведение конечных групп и множество $\rho = \rho(x(G))$ конечно, то G вкладывается в прямое произведение конечных групп и абелевой группы без кручения.

Теоремы 1 и 2 показывают, что, как и в случае локально нормальных групп, значительное влияние на строение FC-группы оказывает строение ее центра.

Обозначим через $\mathcal{F}$ класс конечных групп, а через $\mathcal{U}'$ -класс абелевых групп без кручения, как и в работе [1], здесь удобно использовать символику Ф. Холла. Через $\mathcal{SD}$ обозначим класс подгрупп прямых произведений конечных групп, а через $\mathcal{SD}(\mathcal{F}\mathcal{U}')$ -класс групп, каждая из которых вкладывается в прямое произведение конечных групп и абелевой группы без кручения.

Лемма 1. Пусть G - FC-группы, $t(G) \in \mathcal{SD}(\mathcal{F}\mathcal{U}')$, $G/t(G)$ ко-слойно-конечна. Тогда для любой конечной подгруппы F найдется такая нормальная подгруппа V , что $V \cap F = \{1\}$ и индекс $[G:V]$ конечен.

Утверждение леммы вытекает из предложения 1 и леммы 3 работы [4].

Доказательство теоремы 1. Из теоремы 2 работы [3] вытекает, что периодическая часть $T = t(G)$ вкладывается в прямое произведение конечных групп относительно группы G (определение относительно вложимости см. в [2]). Другими словами, в T существует семейство подгрупп $\{T_\lambda \mid \lambda \in \Lambda\}$, удовлетворяющих следующим условиям: 1. $T_\lambda \in G$, $\lambda \in \Lambda$; 2. T/T_λ конечна, $\lambda \in \Lambda$; 3. $\bigcap_{\lambda \in \Lambda} T_\lambda = \{1\}$; 4. каждый элемент T не содержится только в конечном множестве подгрупп T_λ . Отображение $t \rightarrow (tT_\lambda)_{\lambda \in \Lambda}$, $\lambda \in \Lambda$, $t \in T$, задает в этом случае вложение T в группу $\prod_{\lambda \in \Lambda} T/T_\lambda$.

Центр G включает в себя такую подгруппу W без кручения, что фактор-группа G/W локально нормальна. (см. например, [1, теорема II.1.8]). Положим $L = G/W$, $V_\lambda = TW_\lambda/W$, $\lambda \in \Lambda$.

Поскольку W -подгруппа без кручения, то семейство $\{V_\lambda \mid \lambda \in \Lambda\}$ удовлетворяет приведенным выше условиям 1)-4), т.е. V вкладывается в прямое произведение конечных групп относительно L .

Фактор-группа допускает $L/V \cong G/TW$ допускает счетную систему образующих. В каждом смежном классе, входящем в эту систему образующих, выберем по одному элементу и обозначим через U нормальное замыкание в L подгруппы, порожденной этими выбранными элементами. Поскольку L локально нормальна, то подгруппа U счетна. Из ее выбора следует равенство $L = U * V$. Положим $C = U \cap V$.

Так как семейство $\{V_\lambda \mid \lambda \in \Lambda\}$ удовлетворяет условиям 1)-4), то отображение $x \rightarrow (xV_\lambda)_{\lambda \in \Lambda}$, $\lambda \in \Lambda$, $x \in V$ задает вложение V в $\prod_{\lambda \in \Lambda} V/V_\lambda$, где $V_\lambda = V/V_\lambda$. Пусть $\Lambda_1 = \{\lambda \in \Lambda \mid [V:V_\lambda] < \infty\}$ и пусть $V_1 = \bigcap_{\lambda \in \Lambda_1} V_\lambda$. Так как подгруппа C счетна, то и множество Λ_1 счетно.

Рассмотрим фактор-группу L/V_1 . Ввиду теоремы Ремака (см., например, [1, теорема I.1.2] и условия 4), которому удовлетворяет семейство $\{V_\lambda \mid \lambda \in \Lambda_1\}$, имеет место вложение $V/V_1 \hookrightarrow \prod_{\lambda \in \Lambda_1} V/V_\lambda$. Из счетности подмножества Λ_1 вытекает теперь счетность подгруппы V/V_1 , а потому счетной будет и вся фактор-группа L/V_1 . Так как $V_\lambda \trianglelefteq L$, для любого $\lambda \in \Lambda$, то V/V_λ вкладывается в прямое произведение конечных групп относительно L/V_1 .

Обозначим через D/V делимую часть фактор-группа L/V , а через H_1/V_1 –пересечение всех подгрупп, имеющих в L/V_1 конечный индекс. Легко видеть, что $p(D/V) \leq SpA$.

Пусть q – простое число и $q \nmid SpA$. Выберем в L/V_1 произвольный q -элемент x_1V_1 . Если $x_1V_1 \in V/V_1$, то xV_1 – неединичный q -элемент L/V_1 атак как $q \nmid Sp(A) \leq p(D/V)$, то $xV_1 \notin D/V$. Итак, образ xV_1 в фактор-группе L/D отличен от единицы. Эта фактор-группа является тонной спокойно-конечной абелевой группой, поэтому в ней существует подгруппа конечного индекса, не содержащая элементов xV_1 , т.е. $xV_1 \notin H_1/V_1$. Рассмотрим теперь случай, когда $xV_1 \in V/V_1$. Извлости V/V_1 в прямое произведение конечных групп относительно L/V_1 следует существование нормальной в L/V_1 подгруппы $N/V_1 \in V/V_1$, имеющей в V/V_1 конечный индекс и не содержащей элемента xV_1 . Подгруппа D/N является расширением конечной группы, поэтому ее делимая часть D_1/N изоморфна D/V . Отсюда следует, что $q \nmid \pi(D_1/N)$, а потому $xN \notin D_1/N$. Поскольку D_1/N – делимая подгруппа локально нормальной группы, то $D_1/N \leq \xi(L/N)$, в частности, $D_1 \Delta L$. Легко видеть, что в фактор-группе L/D_1 силовские p -подгруппы конечны при любом $p \in \pi(L/D_1)$. Поэтому L/D_1 – финитно аппроксимируемая группа (это вытекает, например, из теоремы II. 4.1, работы [1]). Таким образом и в этом случае существует подгруппа, индекс которой в L/V_1 конечен и которая не содержит элемента xV_1 , т.е. $xV_1 \notin H_1/V_1$. Отсюда получаем включение $\pi H_1/N_1 \subset SpA$.

Пусть теперь Q_1/V_1 – конечная элементарная абелева q -подгруппа H_1/V_1 . Извлости V/V_1 в прямое произведение конечных групп относительно L/V_1 вытекает существование такой нормальной в L/V_1 подгруппы M/V_1 , что $M/V_1 \leq V/V_1$ пересечение $Q_1 \cap M/V_1$ единично и индекс $|V/M|$ конечен. Пусть D_2/M – делимая часть L/M . Снова подгруппы D_2/M и D/M изоморфны, в частности, D_2/M – группа конечного ранга, причем ее ранг не превосходит ранга группы A . Пользуясь рассуждениями предыдущего абзаца, можно показать, что фактор-группа L/D_2 финитно аппроксимируема, поэтому $D_1/V_1 \geq H_1/V_1$. В частности, $Q_1/V_1 \leq D_2/V_1$ и $QM/M \leq D_2/M$. Так как $Q/V_1 \cong QM/M$ и ранг D_2/M не превосходит числа n , то и ранг Q/V_1 не превосходит n . Учитывая, что H_1/V_1 – подгруппа $\xi(L/V_1)$, получаем отсюда, что и ранг подгруппы H_1/V_1 не превосходит числа n .

Положим теперь $V_2 = \prod_{i \in L \setminus L_1} V_i$ и рассмотрим фактор-группу L/V_2 . Из равенства $L = UV$ следует равенство $L/V_2 = (UV_2/V_2)(V/V_2)$. Пусть $y \in V_2 \in (UV_2/V_2) \cap (V/V_2)$. Тогда $y = uv$, где $u \in U, v \in V_2$. Поскольку $uv \in V$, то $u \in V$, так что $u \in U \cap V = C$. Но, ввиду определения множества Λ_1 , проекция элемента u в каждом из прямых множителей V_i будет единичной для индексов $\lambda \in \Lambda \setminus \Lambda_1$. Другими словами,

$uV_2 = V_2$, т.е. $u \in V_2$ для $\lambda \in \Lambda \setminus \Lambda_1$. Но тогда $u \in \prod_{i \in L \setminus L_1} V_i \cdot V_1 = V_2$ поэтому $u \in V_2$. Это означает в частности, что пересечение $(\frac{UV_2}{V_2}) \cap (\frac{V}{V_2})$ единично. Следовательно, $\frac{L}{V_2} = (\frac{UV_2}{V_2}) \times (\frac{V}{V_2})$. Рассуждая, как и при рассмотрении фактор-группы $\frac{L}{V_1}$, можно показать, что $\frac{V}{V_2} \in SDS$. Далее, группы UV_2/V_2 и L/V изоморфны. Обозначим через ϕ изоморфизм между ними и положим $H_2/V_2 = (D/V)\phi$, где D/V – делимая часть L/V . Тогда, H_2/V_2 – группа конечного ранга, не превосходящего n , $\pi(H_2/V_2) \subset SpA$. Кроме того, $H_2/V_2 \leq \xi(L/V_2)$. Поскольку $L/D \in SDF$, то и $(UV_2/V_2)/(H_2/V_2) \in SDF$, а это вместе с соотношением $V/V_2 \in SDF$ показывает, что $L/H_2 \in SDF$.

Положим $H = H_1 \cap H_2$. Пусть S – элементарная абелева S – подгруппа из H , S – простое число, так как $V_1 \cap V_2 = \prod_{i \in L} V_i = (1), S \leq \frac{SV_1}{V_2} \times SV_2/V_2$. Из вложения $SV_i/V_i \leq H_i/V_i$ получаем, что $S \in \pi(\frac{H_i}{V_i}) \subset SpA$ и ранг S не превосходит числа $2n$. Из соотношений $H_2/V_2 \leq \xi(L/V_2)$, $V_1 \cap V_2 = \{1\}$ следует включение $H \leq \xi(L)$. Поэтому, в частности, подгруппа H имеет конечный ранг $p(H) \leq SpA$. Далее, $L/H \leq L/H_1 \cdot L/H_2$. Фактор-группа L/H_2 является счетной финитно аппроксимируемой локально нормальной группой и из теоремы $\emptyset$. Холла [1, теорема II. 2.7.] получаем соотношение $L/H_1 \in SDF$. Вместе с соотношением $L/H_2 \in SDF$ это показывает, что $L/H \in SDF$.

Обозначим через K полный прообраз группы подгруппы H , т.е. $H=K/W$. Тогда $L/H \in G/K \hat{=} SDF$. Так как W -подгруппа без кручения, а коммутант FC -группы периодичен (см. например, [1, следствие II.1.5]), то $K \leq \xi(G)$. Из включения $p(K) \hat{=} p(K/W) = p(H) \hat{=} SpA$ получаем включение $p(K) \hat{=} p(z(G)) \in SpA$. Тогда из условий теоремы следует конечность множества $p(K)$. Так как группы W имеют конечный ранг, то конечный ранг имеет и подгруппа K . Это вместе с конечностью множества $p(K)$ и соотношением $K \in T \hat{=} SDF$ влечет конечность подгруппы $K \in T$. Из леммы 1 следует существование такой нормальной в G подгруппы R , что $R \in (K \in T) = \{1\}$, индекс $|G : R|$ конечен. Положим $Z = K \in R$. Тогда $G/Z \in G/R' \hat{=} K \hat{=} SDF$ и $Z \in T = \{1\}$. Из последнего равенства сразу следует вложимость $G \in G/Z' \hat{=} G(T)$, так что $G \hat{=} SD(F \in U)$. Теорема доказана.

Лемма 2. Пусть G - FC -группа, LDG , L вкладывается в прямое произведение конечных групп относительно всей группы G . Если H -силовская p -подгруппа $z(G)$, p -некоторое множество простых чисел, то $L/\ln H \hat{=} SDF$.

Доказательство. Из условий леммы вытекает, что существует система подгрупп $\{L_i \mid i \in I\}$, которые удовлетворяют следующим условиям: 1) $L_i \in DG, i \in I$; 2) L/L_i конечна, $i \in I$; 3) $\bigcap_{i \in I} L_i = \{1\}$; 4) каждый элемент L содержится только в конечном множестве подгруппы L_i . Пусть $N = \bigcap_{i \in I} (H \in L_i) L_i$. Из условия 4) нетрудно получить вложение $L/N \in \prod_{i \in I} L/(H \in L_i) L_i$ так, что $L/N \hat{=} SDF$. Пусть $x \in N$ и $D(x)$ -множество таких индексов $i \in I$, что $x L_i \neq L_i$. Так как $x L_i \in (H \in L_i) L_i / L_i$, то $x^{k_i} \in L_i$ для некоторого числа k_i , все простые делители которого принадлежат p . Но тогда, $x^k \in \bigcap_{i \in D(x)} L_i$, где $k = \tilde{O} k_i$. Из условия 3) получаем, что $x - p$ -элемент. Далее, если, $g \in G$, то из включений $x L_i \in (H \in L_i) L_i / L_i$ и $H \in z(G)$ следует, что $[g, x] \in L_2$. Поэтому $[g, x] \in \bigcap_{i \in I} L_i = \{1\}$, т.е. $x \in z(G)$. Отсюда и из того факта, что $x - p$ -элемент, следует, что $x \in H \in L$, т.е. $N = H \in L$. Лемма доказана.

Лемма 4. Пусть G -счетная FC -группа, $t(G) \hat{=} SDF, G/t(G)$ -ко-слоино-конечная группа. Если множество $p = p(z(G))$ конечно, то $G \hat{=} SD(F \in U)$.

Доказательство. Пусть $t(G) = T = A_0 \in A_1 \in \dots \in A_n \hat{=} \dots, \bigcup_{n \in N} A_n = G$, ряд таких подгрупп, что A_n/T сервантна в G/T , а факторы A_n/A_{n-1} имеют ранг 1, $n \in N$. Поскольку подгруппа T счетна, то она является объединением возрастающей цепочки $T_1 \in T_2 \in \dots \in T_n \in \dots$ своих конечных подгрупп $G_1 \in G_2 \in \dots \in G_n \in \dots$ и $V_1 \in V_2 \in \dots \in V_n \in \dots$ которые удовлетворяют следующим условиям: а) $G_n \in DG; n \in N$; б) $(G_n \in T_n) = \{1\}, n \in N$; в) индекс $|G : G_n|$ конечен, $n \in N$; г) $V_n \in z(G), V_n$ -подгруппа без кручения, $n \in N$; д) $V_n \in G_n \in A_n, n \in N$; е) $(G_n \in A_n)/V_n \hat{=} SDF, n \in N$; ж) $p(z(G/V_n) \in (G_n \in A_n)/V_n) = p, n \in N$.

Пусть уже построены подгруппы V_n и G_n . Фактор-группа $(G_n \in A_{n+1})/U_{n+1} \hat{=} SDF, U_{n+1} \in V_n$. Из доказательства теоремы 1 видно, что подгруппу U_{n+1} можно выбрать нормальной в G . Пусть V_{n+1}/U_{n+1} - пересечение силовской p' -подгруппы центра G/U_{n+1} с подгруппой $(G_n \in A_{n+1})/U_{n+1}$. Из леммы 2 следует тогда соотношение $(G_n \in A_{n+1})/V_{n+1} \in SDF$. Так как U_{n+1} - подгруппа без кручения, то $V_{n+1} \leq \xi(G)$. Из выбора V_{n+1} следует, $V_{n+1} \cap T = \{1\}$, т.е. V_{n+1} подгруппа без кручения центра G , и условие г) выполнено. В фактор-группе G_n/V_{n+1} подгруппа $(G_n \cap$

$A_{n+1})/V_{nh}$ является периодической частью, вложенной в прямое произведение конечных групп и определяющей ко-слоисто-конечную фактор-группу. Из леммы 1 следует существование подгруппы $H/V_{n+1}\Delta G_n/V_{n+1}$, для которой пересечение $(H \cap V_{n+1}) \cap (T_{n+1}V_{n+1}/V_{n+1})$ единично и индекс $|G_n:H|$ конечен. Положим $G_{n+1} = \bigcap_{g \in G} H^g$. Поскольку $G_{n+1} \leq H$, то $G_{n+1} \cap T_{n+1} = \{1\}$, т. е. условие б) выполнены. Условия а), в), д), е) также выполнены. Пусть $xV_{n+1} - g$ - элемент $\xi(G/V_{n+1}) \cap (G_{n+1} \cap A_{n+1})/V_{n+1}$. q - простое число и $q \notin \pi$. Так как V_{n+1} - подгруппа без кручения, $x \in \xi(G)$. Из соотношения $P(V_{n+1}/U_{n+1}) \zeta p = \mathcal{AE}$ следует, что $xU_{n+1} - \pi'$ - элемент центра G/U_n . Поэтому $x \in V_{n+1}$. Отсюда следует, $\Pi(\xi(\frac{G}{V_{n+1}}) \cap \frac{G_{n+1} \cap A_{n+1}}{V_{n+1}}) = \pi$, то есть выполнено и условие ж).

Из условия д) получаем включение $V_n \in G_k$ для любого $k \in N$. Но тогда $V_n \in \bigcap_{k \in N} G_k = U$. Так как последнее включение справедливо при любом $n \in N$, то $\bigcup_{n \in N} V_n = V \leq U$. Из равенства $G = \bigcup_{n \in N} A_n$ следует равенство $\frac{G}{U} = \bigcup_{n \in N} A_n H/U$. Но $\frac{A_n U}{U} \cong A_n/A_n \cap U$, а условия а) и е) вместе с включением $V_n = A_n \cap U$ показывает, что $A_n/A_n \cap U$ - периодическая группа. Следовательно, фактор-группа G/U локально нормальна. Из вложения $G/U \leq \prod_{n \in N} G/G_n$ и теоремы Ф. Холла[1, теорема II.2.7] следует соотношение $\frac{G}{U} \in SDF$, т. е. $G \in SD(F \cup U')$. Лемма доказана.

Доказательство теоремы 2. Из предложения 1 работы [5] следует существование $\text{в} T = t(G)$ такой системы подгрупп $\{T_\lambda | \lambda \in \Lambda\}$, что: 1) $T_\lambda \Delta G$, $\lambda \in \Lambda$; 2) T/T_λ конечны, $\lambda \in \Lambda$; 3) $\bigcap_{\lambda \in \Lambda} T_\lambda = \{1\}$; 4) каждый элемент T не содержится только в конечном множестве подгрупп T_λ . Группу G можно представить в виде $G = L * T$, где L - счетная нормальная подгруппа. Пусть $B = L \cap F$, $\Lambda_1 = \{\lambda \in \Lambda | BT_\lambda \neq T_\lambda\}$. Рассмотрим фактор-группу $G(T_1)$, где $T_1 = \bigcap_{\lambda \in \Lambda} T_\lambda$. Как и в теореме 1 можно показать, что $\frac{T}{T_1} \in SDF$. Пусть H_1 - пересечение силовой π' -подгруппы верхнего гиперцентра группы G/T_1 с подгруппой T/T_1 . Из леммы 3 получаем соотношение $\frac{T}{H_1} \in SDF$. Кроме того, $\Pi(\xi(\frac{G}{H_1})) = \pi$. Тогда из предыдущей леммы следует, что $\frac{G}{H_1} \in SD(F \cup U')$.

Положим $T_\lambda = \bigcap_{\lambda \in \Lambda / \Lambda_\lambda} T_\lambda$. Как и в теореме 1 можно получить разложение $\frac{G}{T_2} = (\frac{T}{T_2}) * (LT_2/T_2)$. Пусть $\frac{H_2}{T_2} = LT_2/T_2$. Тогда $\frac{G}{H_2} \cong T/T_2$. Положим $V = H_1 \cap H_2$. Если $x \in V$ и x - элемент конечного порядка, то, во-первых $|x|$ делится только на простые числа из множества π' , и, во-вторых, $x \in T_2$. Можно показать, что V - подгруппа верхнего гиперцентра группы G . Поэтому, если $t(V) \neq \{1\}$, то $t(V) \cap \xi(G) \neq \{1\}$. Однако, $t(V) - \pi'$ - группа, следовательно, V - подгруппа без кручения. Отсюда получаем вложение $G \leq \frac{G}{V} * \frac{G}{T} \leq \frac{G}{H_1} * \frac{G}{H_2} * \frac{G}{T}$, так что $G \in SD(F \cup U')$. Теорема доказана.

Список литературы

1. Горчаков Ю.М. Группы с конечными классами сопряженных элементов. - М.: Наука, 1978. - 120 с.
2. Курдаченко Л.А. FC - группы, периодическая часть которых вкладывается в прямое произведение конечных групп. - Мат. заметки. - 1977, 21, №1. - С. 9-20.
3. Курдаченко Л.А. О строении FC - групп, периодическая часть которых вкладывается в прямое произведение конечных групп и абелевой группы без кручения. Мат. заметки, 1979, 25, №1. - С. 15-26.
4. Курдаченко Л.А. Вложимость FC-группы в прямое произведение конечных групп и абелевой группы без кручения. - Мат. Заметки. - 1981, 29, №34. - С. 359-573.
5. Курдаченко Л.А. О некоторых условиях вложимости FC-группы в прямое произведение в конечных групп и абелевой группы без кручения. Мат. сб., 1981, 114, №4. - С. 566-582.
6. Мальцев А.И. О гомоморфизмах на конечные группы. - В кн.: Мальцев А.И. Избранные труды. Т. 1. Классическая алгебра. М.: Наука, 1976. - С. 450-462.

ТАҚЫР ЖҰМЫРБАС КЕСІРТКЕСІ - *PHRYNOSERPHALUS HELIOSCORUS* (ПАЛЛАС, 1771) БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТАРАЛУЫ

Қазақстан облысының аумағында мекен ететін кең таралған ру өкілдерінің бірі. Политиптік түр, бірақ оның құрылымы толық зерттелмеген, сондықтан кіші түрлер деңгейіндегі кейбір формалардың жүйелік позициясы нақтылауды қажет етеді [1]. Соңғы ғылыми зерттеулерге сәйкес, Батыс Қазақстан облысының оңтүстік аумағынан алғаш рет "Индер даласынан" табылған, номинативті кіші түр *Ph. h. helioscorus* [2] мекендейді. 2017-2021 жылдар аралығындағы зерттеулер нәтижесінде Батыс Қазақстан және Атырау облыстарында тақыр жұмырбас кесірткесінің 17 мекен ортасы анықталды. Олардың ішінде 8 мекен ортасы Батыс Қазақстан облысының Казталов, Бөкей Ордасы және Ақжайық аудандарынан анықталды [3]. Осы жылдың маусым айындағы экспедиция нәтижесінде Бөкей ордасы ауданы, Орда ауылдық округінен 1 мекен ету ортасын анықтадық (1-сурет). Сонымен қатар, оның құрамында популяция аралық айырмашылықтар, дененің жоғарғы бөлігінің түсі мен сырт келбетінде айтарлықтай айырмашылықтар бар, олар субстраттың түсіне байланысты өзгеріп отырады [4-6].

1 сурет - Тақыр жұмырбас кесірткесі. Бөкей ордасы ауданы, Орда ауылдық округі

Таралу. Түрлердің таралу аймағы Еділ өзенінің төменгі ағысынан, Кавказдың шығыс (Каспий маңы) аудандарынан, Түркиядан Солтүстік Иранға, Орта Азия және Қазақстан арқылы Моңғолия мен Қытайдың солтүстік - батыс аймақтарына (Орта Азия мен Шығыс Иранның субэндемикасы) дейін созылады. Оның солтүстік шекарасы -Волгоград облысының оңтүстігінен Б.Сморогда өзенінің жоғарғы ағысы арқылы Орал қаласына (Яицкий городок), Ембі өзенінің орта ағысы аймағына, Ырғыз, Торғай өзендерінің төменгі ағысына, одан әрі Қарсақпай маңына, Бетпақдаланың солтүстігіне, Аягөз және Семей қалаларының шекараларынан өтеді. Оңтүстік шекарасы Түркияның солтүстік-шығыс аймақтарынан солтүстік Иранға өтеді, одан әрі шығысқа қарай Қытай мен Моңғолияға өтеді. Осылайша, түр ауқымының едәуір бөлігі зерттелетін аймақтың аумағын қамтиды. Мұнда ареалдың солтүстік шекарасы Волгоград облысының оңтүстік аудандарынан [7], Орал қаласының маңынан, Қайнар өзені мен Каспий маңы Қарақұм арасындағы Ембі шөлінен [5], Ырғыз (Ырғыз қ.), Ұлқояк және Торғай өзендерінің төменгі ағысынан [8; 9].

Өңірдің белгіленген шектерінде тақыр жұмырбас кесірткесінің жергілікті таралуы дала аймағының 1 (69-дан 1,4%) ландшафтық ауданында, шөлейттің 8 (32-ден 25,0%) ауданында және шөлді аймақтың 26 (43-тен 60,5%) ауданында анықталды.

Мекендеу орындары. Түрдің типтік аумағы "Индер даласы" болып табылады, сол жерден бұл жұмырбас кесірткені П.С. Паллас алғаш сипаттаған. Мұнда ол биотоптардың кең спектрін мекендейді, өзін әдеттегі эвритоп түрлерімен көрсетеді. Сонымен қатар, бұл сазды - тұзды станцияларда, тақырларда, тақыр тәрізді жерлерде және аймақтардың шетінде жиі кездеседі (2-сурет). Шығысқа қарай, жоғарғы және төменгі девальвальды ландшафттар жолағында түрдің негізгі мекендейтін жерлері Сазды жусан - биоргуникалық станцияларға айналады, ол жерден Сағыз, Қайнар, Ембі өзендерінің аңғарларына енеді, ал кейбір жерлерде құмды саздақтарда кездеседі [10; 11; 12]. Сазды шөлейтте тек биоргун мен итсигекпен биоргун арасында ол Ырғыз, Үлкенояк және Торғай өзендерінің төменгі ағысында да кездеседі. Аймақтың осы бөлігінің оңтүстігінде (Арал теңізінің жағалауына дейін) тақыр жұмырбас кесірткесінің биотоптарының саны біртіндеп артып келеді: сазды шөлде ол кем дегенде төрт биотопты

және ежелгі аллювиалды құм массивтерінің арасында үшеуін мекендейді, дегенмен бұлтақырлар мен сорлардың шетінде көп таралған [8].

2 сурет - Мекендеу орны. Бөкей ордасы ауданы, Орда ауылдық округі

Тығыз сазды және құмды топырақтары бар жерлерде Еділ-Орал құмдарына енеді. Мұнда оның таралуын (әсіресе орталық бөлігінде) көп жағдайда түсіндіре алмайды, дегенмен жоталардың төмендеуі бойынша ол Урда кентінің маңына жетеді. Шамасы, ұқсас мекендейтін жерлерде және бұрынғы сорлы депрессияларда Б. және М. Богдо, Чапчачи, Азғыр тауларының маңында байқалды; жақында Басқұншақ көлінде болуы дәлелденді [13; 12; 14; 15]. Соңғы онжылдықта рельефтің кейбір физикалық параметрлерін едәуір өзгертетін және аумақтың экологиялық маңыздылығын арттыратын жолдар түрдің қоныс аударуының маңызды факторына айналды [16].

Бірқатар жерлерде ол жартылай бекітілген және бекітілген құмды учаскелерін игереді, оның ішінде Каспий жағалауының теңіз жағалауында, мысалы, Атаман өрімі сияқты сортаңдар арасында буграхта атап өтілді [17]. Жақында суы тартылған теңіз жағалауын қоспағанда, бұрын оны шығыс жағалауда кездестірген. Арал теңізінде ол ірі түйірлі құмдарда, ұсақ тастар арасында да, тығыз сортаң құмдар учаскелерінде де кездеседі [16; 8]. Индер көлінің маңында тақыржұмырбас кесірткесісонымен қатар қиыршық жағалауларға түсетін жартастар, тұзды ағындар мен ағындардың аңғарларын игерді [13].

Осылайша, аймақтың аудандық бөлігінде тақыр жұмырбас кесірткесін барлық жерде кездестіруге болады, борпылдақ құмдарды, Үстірттің жартасты жерлерін, теңіз жағалауындағы дымқыл қоқыстарды және басқа да тіршілік ету орындарын қоспағанда. Бұл тақыр жұмырбас кесірткесінің жоғары биотопиялық икемділікпен және жаңа орындарды иемдену қабілетімен ерекшеленеді [4; 18; 19; 20].

Өмір салты. Облыстың оңтүстік шекарасында қысқы ұйқыдан кейін, алдымен көбінесе наурыздың екінші жартысында, солтүстікте осы наурыздың соңында немесе сәуірдің жылы күндерінде пайда болады. Бұл кезде ол күндізбелсенді, ал жазда негізінен таңертең (07:00-08:00 сағат арасында) және кешке (17:00 сағатта). Ол басқа түрлерден күнделікті температураның үлкен ауытқуларына төтеп беру қабілетімен ерекшеленеді, дегенмен ол таңертең салыстырмалы түрде белсенді емес; белсенділіктің төмендеуі тұманды және жаңбырлы ауа - райында да байқалады. Жазда, күннің ең ыстық уақытында ол бұталардың астына, топырақтың әртүрлі қуыстарына, өз індерінде (бұталардың түбінде, тастардың астында, тақыр қыртысының астында) немесе басқа жануарлардың індерінде (көбінесе қоңыздар, джербоалар, ірі жәндіктер) жасырынады. Мұндай баспаналарда (өз індері 20-25 см-ге дейін тереңдейді) олар қыстайды. Облыстың солтүстік аймақтарында қыстау қазан айының әр түрлі күндерінде, оңтүстігінде, негізінен қазан айының соңында, кейде қараша айының ортасына дейін созылады. Осылайша, белсенділік кезеңінің жалпы ұзақтығы 180-200 күн, ал қысқы ұйқы уақыты - 160-180 күнді құрайды.

Көбею. Тақыр жұмырбас кесірткесі екінші жылынан бастап жыныстық жетіле бастайды. Жеммаңы провинциясында олар сәуір айында жұптасуға кіріседі, ал осы айдың соңында - мамыр айының басында аналық жатырда үлкен жұмыртқалар байқала бастайды [21]. Сонымен бірге, Еділ-Орал құмдарында бұл кезде тек фолликулалары үлкейген аналықтар байқалды, ал мұнда пайда болған жұмыртқалар тек мамыр айының соңында байқалды [13]. Осы мәліметтерге сүйенсек, аймақта жаппай жұмыртқа салу мамыр-маусым айларында жүреді, ал шілдеде көбею тоқтайды. Осы уақыт ішінде аналықтар екі рет 2-5 жұмыртқадан салады. Инкубациялық кезең шамамен 40 күнге созылады және шілдеде алғашқы балалары пайда болады, олардың шығуы бір айдан астам уақытқа созылады (іргелес аумақта тамыздың екінші онкүндігіне дейін).

Тамақтану. Тақыр жұмырбасының негізі қорегі - жәндіктер. Олардың ішінде аумақтың көп бөлігінде құмырсқалар (үлгілер саны бойынша 70-90% дейін), қоңыздар мен ортоптерандар басым, ал

көбелектер құрттарын, қоңыздардың личинкаларын, арахнидтер, кейде өсімдікті (жапырақтары, тұқымдары) аз мөлшерде қорек етеді. Өз кезегінде, бұл жұмырбастарды ірі бауырымен жорғалаушылар, сондай - ақ жыртқыш құстар мен сүтқоректілер қорек етеді.

Саны. Тиісті мекендейтін жерлерде аумақтың көп бөлігінде тақыр жұмырбас кесірткесі салыстырмалы түрде қарапайым түр, ал жеммаңыландшафттарында және басқа да мекендейтін жерлерде басым түр болып саналады. Нашар түрлендірілген құмды - сазды провинцияларда оның саны 25-30 - ға жетеді, ал сазды шөлде - 21, Ембі мен Қайнар өзендерінің үстінгі террасаларында, сәйкесінше 16 және 10, ал Каспий маңы Қарақұм соры шетінде - 10 км-де 5-еуі кездеседі. Еділ-Жайық өзеніндегі осы ендікте, жартылай бекітілген құмдардың арасында оның саны 11 ос/10 км-ге жетті [10; 12]. Массивтің Астрахань бөлігінде ол жеке тұзды батпақтарда кездеседі, онда тығыздығы 1,1-2,5 ос/га жетеді [21].

Арал шөлдерінің әр түрлі қауымдастықтарында саны одан да көп, ежелгі аллювиалды құмдарда 8-80 - ға жетеді, ал сазды шөлде - 10 км маршрутта 6-80-ге дейін, солтүстік аудандарда таралуы төмендейді [8]. Болжам бойынша, оның саны дәл осындай жоғары деңгейде соңғы онжылдықтарда Арал маңы Қарақұмында сақталды [22].

Арал теңізінің жағалауында ол XX ғасырдың басындасында «өте қарапайым» түр болған [16; 23] және ортасында да, саны 7 дана/км-ге жеткен кезде [9]. Барсакелмес аралының жағалауына жақын жерде оның тығыздығы 82-116-ға жетті, ал балалары шыққаннан кейін - 156-170 дана/га, сонымен бірге таралу аймағының Қазақстандық бөлігі бойынша оның орташа тығыздығы тек 5,1, ал максимум 14,2 дана/га құрайды [19; 20].

Шектеуші факторлар. Ауқымның солтүстік шекарасында таралу аймағынан тыс жерде түрдің тіршілік етуін шектейтін факторлардың барлық кешені бар; оның негізгі себебі, болжам бойынша жайылым.

Қорғалуы. Ырғыз-Торғай қорығында, Үстірт және Богдин-Баскунчак қорықтарының аумағында мекендейді және қорғалады. Қалған аумақтарда популяциялардың жай-күйі ерекше қорғау шараларын талап етпейді.

Аймақтық мәртебе. Номинативті кіші түрлер Еділдің төменгі ағысында санның азаюына байланысты олардың табиғи ортадағы жағдайына ерекше назар аударуды қажет ететін таксалар мен популяциялардың аннотацияланған тізіміне енгізілген (Ресей Федерациясының Қызыл кітабына қосымша, 2001). Астрахан облысының Қызыл кітабына енгізілген (2004). Таралу аймағының қазақстандық бөлігінде Солтүстік таралу шектеріндегі өңірге тән түр.

Әдебиеттер тізімі

1. Дебело П.В., Чибилев А.А. Амбиции и рептилии Урало-Каспийского региона. Серия: Природное разнообразие Урало-Каспийского региона. Т. III- Екатеринбург: РИО УрО РАН, 2013. 400 с. 180-186б.
2. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской Империи. 4.1. СПб.: 1773. 658 б. (Цит. По Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской Империи. Избранные главы. Уралыск: Изд-во ТОО «Оптима», 2006, 220 б.)
3. Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г., Мухамбетова У.С. Распространение *Phrynocephalus helioscopus* (Pallas, 1771) (Agamidae, Reptilia) в Западно-Казахстанской и Атырауской областях Республики Казахстан // Современная герпетология. 2021. Т. 21, вып. 3 4. 91 – 100б.
4. Параскив К.П. Пресмыкающиеся Казахстана. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1956. 228 б.
5. Ананьева Н.Б., Боркин Л.Я., Даревский И.С., Орлов Н.Л. Змноводные и пресмыкающиеся. Энциклопедия природы России. М.: АБФ, 1998. 576 б.
6. Кузымин С.Л., Семенов Д.В. Конспект фауны земноводных и пресмыкающихся России. М.: КМК, 2006. 139 б.
7. Кубанцев Б.С., Уварова В.Я., Косарева Н.А. Животный мир Волгоградской области. Наземные позвоночные животные. Волгоград: Кн. Изд-во, 1962. 192 б.
8. Динесман Л.Г. Амфибии и рептилии юго-востока Тургайской столовой страны и Северного Приаралья // Тр. Ин-та географии АН СССР. Зоогеография и экология наземной фауны Казахстаа. М.: Наука, 1953. 186 б.
9. Брушко З.К., Кубыкин Р.А. Каталог герпетологической коллекции Института зоологии Академии наук КазССР. Алма-ата: Наука, 1988. 42 б.
10. Неручев В.В., Капустина С.Ф. Такырная кругоголовка (*Phrynocephalus helioscopus*) в призмбинских пустынях // Вопросы герпетологии (Сб. Статей). Л., 1981. 90-91 б.
11. Неручев В.В., Арженкова Н.Г., Шатилович О.А. Герпетофауна речных долин Северного Прикаспия // Наземные и водные экосистемы: Межвуз. Сб. Горьетей: Изд-во ГГУ, 1990. 26-33 б.
12. Накаренко Е.Г. Влияние четвертичных трансгрессий Каспия на современный состав и размещение герпетофауны Северного Прикаспия // Тез. III конф. Герпетологов Поволжья. Тольятти, 2003а. 53-55 б.

13. Чернов С.А. Эколого-фаунистический обзор пресмыкающихся юга междуречья Волга-Урал // Тр. Зоол. ин-та АН СССР. Л., 1954. Т. 16. 137-159 б.
14. Параскив К.П., Бутовский П.М. О фауне земноводных и пресмыкающихся Западного Казахстана // Тр. Ин-та зоол. АН Каз. ССР. Алма-Ата, 1960 Т. 13. 148-159 б.
15. Стрельцов А.Б., Константинов Е.Л., Алексеев С.К., Устюжина О.А. О герпетофауне Богдинско-Баскунчакского заповедника и одноименного заказника // Вести, Калужского ун-та, 2006. №2. 30-32 б.
16. Зарудный Н.А. Поездка на Аральское море летом 1914 г. Гады Арала // Изв. Туркестанского отдела РГО, 1915. Т. II, вып. 1. 113-125 б.
17. Неручев В.В., Накаренко Е.Г. О влиянии дорожной сети на состав и численность население рептилий Приволжской пустыни // Тез. Докл. II Конф. Герпетологов Поволжья Тольятти, 1999. 41-42 б.
18. Шенброт Г.И., Антонова Г.С. Сравнительная экология такырной и сетчатой круглоголовок в условиях их современного обитания на юге Бухарской области (Узбекская ССР) // Вопросы герпетологии (Сб. Статей). Л., 1981. 156-157 б.
19. Брушко З.К. Эколого-фаунистический обзор ящериц, населяющих пустыни Казахстана // Selevinia, 1993. №1 19-36 б.
20. Брушко З.К. Ящерицы пустынь Казахстана. Алматы: Конжык, 1995. 231 б.
21. Неручев В.В., Арженкова Н.Г., Панфилова Т.А. О современном составе и размещении герпетофауны Гурьевской области // Тез. Докл. Сов. По проблеме кадастра и учета животного мира. Уфа: 1989а. Ч. 3. 289-291 б.
22. Лобачев В.С., Чугунов Ю.Д., Чуканина И.Н. Особенности герпетофауны Северного Приаралья // Вопросы герпетологии (Тез. докл. III Всесоюз. Герпетол. Конф.). М., 1973. 116-118 б.
23. Сидоров С. Амфибии и рептилии Арала // Бюл. МОИП. Отд. Биолог., 1925. Т. XXXIII вып. 1-2. 188-200 б.

СЕКЦИЯ VII

ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА: НОВЫЕ ЗАДАЧИ ДЛЯ КАЗАХСТАНА

UDC 811'111

*Kulmagambetova S.S., Gatauova A.Kh.
M. Utemisov West Kazakhstan University,
Uralsk, Kazakhstan*

FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF PUPILS OF GRADES 8 IN ENGLISH LESSONS AT A LANGUAGE-SPECIALIZED SCHOOL

In the 21 century in education and innovation there are 4 C's such as critical thinking, creativity, communication and collaboration which should be started to develop in a pupil during the learning process at school and proceed to develop at higher institutions in order to deal with a generation of successful, competent, and smart people. As it was aforementioned, in order to be successful specialist in the future a pupil should be able to communicate with people. Moreover, if he or she was able to communicate a foreigner his or her opportunities to become successful increase sharply because knowledge of foreign language plays an increasingly essential role. The knowledge of foreign language gives young people an opportunity to join world culture, to use in their activities a huge number of resources on Internet, work with information and communication technologies and multimedia teaching aids [1, p. 326]. The term "communicative competence" refers to both the tacit knowledge of a language and the ability to use it effectively. It is called communication competence, and it's the key to social acceptance. The concept communicative competence, a term coined by linguist Dell Hymes in 1972, grew out of resistance to the concept of linguistic competence introduced by Noam Chomsky. Most linguists now consider linguistic competence to be a part of communicative competence [2].

In Kazakhstan education the question of competence approach is on the focus of scholars. Among the key competences, the communicative competence is especially important. In the context of the development of diversified education in the Republic of Kazakhstan it is planned to preserve and further improve such organizational and legal form of secondary educational institutions as specialized schools (with profound study of a foreign language and schools with teaching of some subjects in a foreign language), which occupy a special niche in the sphere of secondary foreign-language education. Specific to this form of foreign language education is the study of a foreign language as a major subject; to deepen students' linguistic, philological and general scientific knowledge; further enhance pupils' communicative and intercultural competence; development of all aspects of the pupils' personality: their outlook, feelings, aesthetic outlook, thinking, culture of mental work, communication, need for further self-education and cognitive activity; and, in general, the achievement of a more advanced European level of foreign language learning compared to mainstream schools.

Compared to basic school, the broader foreign-language communicative competence of pupils in this type of school enables them to understand lengthy speeches, reports on learned topics, television programs and film content in a standard language with a fair degree of ease, to interact with a native speaker by engaging in conversation in familiar situations, to communicate and defend their opinions, to express their thoughts orally and in writing in a clear and detailed manner on a wide range of issues, to develop their views, to explain advantages and disadvantages [3].

The language-specialized boarding school for gifted pupils "Bilim-Innovation" of West Kazakhstan region is directed to the formation of wide range of communicative competences compared to comprehensive secondary schools, as communicative-intercultural competence:

- Pupils learn 4 languages there as Kazakh, Russian, English and Turkish thus they tend to be familiar not only with native culture, but also with culture of Russian, English and Turkish people;
- Science subjects are taught in English language;
- Pupils have more hours of English language lessons than in comprehensive secondary schools, for example in 7th grades- 9 hours, in 8th grades -7 hours, in 9th grades –6 hours of English language lessons, in 10th grades – 4 hours of IELTS, in 11th grades – 3 hours of English.

The most graduates after finishing the aforementioned specialized school continue their studies in universities where the English language is the language of study as Nazarbaev University, IT University, Suleyman Demirel University.

In the boarding school in the lessons of English we use activities as speech-activity that presupposes the creation of problematic tasks that in its turn promote the activation of the cognitive activity of pupils and cause their need for their discussion. For example, in the beginning of the lesson, we play the video or audio, and ask pupils how watched or heard information may be linked to the lesson. Pupils should speak out their ideas until they give the right answer, this kind of activity develops pupils' critical thinking, communication and literacy. Without rich vocabulary it would be hard to develop language skills of pupils, as they can't speak out their ideas, thought so that they could be properly understood. Also, having a poor set of vocabulary is a barrier for pupils to learn an English language and, possible it would decrease their motivation in learning a language. That's why

teachers should find the ways of their daily expansion of English vocabulary in the classes and outside the classes.

It is important to motivate pupils to expand their active and passive vocabulary based on related group areas. Usually learners write new vocabulary into their copybooks and learn them by heart by rote, but in this classical method learners don't develop their communication, critical thinking and cognitive skills because the traditional method develops only short-term memory. In order to develop long-term memory a teacher should take into account three principles of vocabulary learning, they are:

- ü To provide conditions for multiplex exposures to lexical items;
- ü To encourage students to make links between new and familiar words;
- ü To build relevant context around new words.

During our work experience as teachers of English we faced the following challenges:

- ü How to develop vocabulary learning skills
- ü How to help learners to expand their active and passive vocabulary
- ü How to promote learners' self-efficacy in word learning
- ü How to provide 'long-term' memorization of vocabulary.

Having analyzed the methods of teaching and taking into account the classical method of learning new vocabulary we decided to use the method The Word Wall Paper. The article will describe appliance of this method in English language lessons where English is taught as a secondary language. As a starter let's discuss what The Word Wall Paper approach is? There is some information about Word Wall Paper approach. The Word Wall approach (Green 1993) was initially designed to challenge and motivate high-achieving, to develop vocabulary learning skills, and to internalize new words. It was a set of word-filled panels, each panel included lexical items selected from vocabulary list corresponding to classroom readers and list of high frequency English words. The walls of words were not used as the only instructional tool for vocabulary development in his classroom, Green also integrated them into various classroom lessons. Pupils consulted the Word Wall as a thesaurus and spell check during writing assignments; they used it as a resource during language development lessons. Specific lessons and competitive games were devised around the Word Wall to encourage the development of vocabulary learning strategies and to build learners' vocabularies through explicit instruction, implicit instruction, implicit learning, multiple exposures and opportunities for making meaningful connections among words [4, p. 10]. The repetition and recycling made possible by using the Word Wall approach, and the opportunity for learners to see, touch, hear, say, and write the words, resulted in greater vocabulary retention and an enthusiasm for learning vocabulary.

Green's Word Wall approach has been implemented for pupils of middle stage of a language-specialized school for gifted children 'Bilim-Innovation lyceum'. These grades have six hours an English lessons and one hour a reading. On a wall of the classroom has been hung a poster with seven columns with profiles such as word, definition, synonyms, antonyms, collocation, example sentence, my example. In the textbook Laser B1 the first module is Our World, so we go at the end of the book to see the word list of that module, choose the most useful, usable and frequently used ones. We fill them the paper in the lesson, a teacher introduces a word, for example, *abroad*, and ask the learners to identify the part of the speech and give definition, if they challenge with defining a word, they consult a dictionary, then learners should find its synonyms, antonyms and collocation that goes with that word. It is not necessary to fill with 10 and more words every lesson, it is more preferable to introduce 3-4 words every lesson, so that learners could memorize them completely. So every week a teacher could implement 10-12 new words. Sometimes learners could themselves write their versions on a Word Wall paper. This job also could be done in a pair and group work.

Table 1 – The sample of the profile The Word Wall

Word	Definition	Synonyms	Antonyms	Collocations	Example sentence	My example sentence
Intelligent (adj.) Intelligence (n.)	Able to learn and understand things easily	Smart, clever	stupid	A highly intelligent person	He is a highly intelligent person who can think outside the box	I like people with whom I can have a intelligent conversation
Abroad (adv.)	In or to foreign country or counties	Overseas, foreign country	At home	Go abroad	He's currently abroad on business	We always go abroad in summer
Look forward to (v.)	To wait for something with pleasure	To wait for		Look forward to vacation	She was looking forward to the meals	I'm not looking forward to Christmas this year
Favorite (adj.)	Best liked or most enjoyed	Liked, popular	Unloved, unpopular	A favorite actor	These gold earnings are	My favorite actress is

					my favorites	Angelina Jolie
Good at	Is able to do something very good	Capable of	Bad at	To be good at numbers	She is good at Math	I not very good at dancing
Stay in touch (v.)	To communicate or continue to communicate with someone using phone or writing to them	To be in contact	To lose touch	Stay in close touch	He stays in touch with his groupmates	We always stay in close touch with my family
Timetable (n.)	A schedule/program of lessons, courses.	Schedule		Lessons timetable	Here the timetable of events for the day.	The first lesson of the timetable for Monday morning is History.

When pupils learnt 10-12 new words in the Word Wall Paper, a teacher could make a revision of the words by playing games, doing quizzes; also a teacher could come over the wall, cover a word and ask learners to say its synonym, antonym and so on. As an example of a vocabulary game, learners could play a game *Roll the dice*: a pupil chooses a word from the Word Wall Paper and rolls a dice. The learners who rolls a dice does one of the following based on the roll: 1 –define the word, 2 –use it in a sentence, 3 – say a synonym for word, 4 –say an antonym for the word, 5 – draw a picture example, 6 – act it out. *Guessing game*: one learner describes a Word Wall entry (how it is used or its definition) and the pupil's peer tries to match the clue with a Word Wall item. *Word Wall Jeopardy*: the teacher chooses various words from the Word Wall and places them in categories, such as nouns, verbs or content words. Then the teacher supplies definitions to students in "Jeopardy" game show fashion. Teams of learners try to identify the appropriate Word Wall match. The group with a highest number of points wins. Also the following task can be given, in groups learner should make a story with words from Word Wall. This kind of task develops pupils' communication, cognitive skills.

The word wall should be completed with more frequently used words and not all unfamiliar words in a text should be the focus of classroom instruction. It is supposed to be senseless to write words in the Word Wall which pupils already know, for example *mom, house, child, car*. Also, it is not obligatory to write words which are mostly used by native speakers than by foreigners, for example *gorgeous, stingy, scrumptious* [5, p. 365].

Considering the fact that every week pupils learn a lot of new words, word collocations, synonyms and antonyms the Word Wall has become a useful tool. The Word Wall strategy has developed pupils' word consciousness, they have been aware and interested in words, and word meanings and noticing when and how new words are used. Also pupils have learned to work with dictionaries.

Working with gifted pupils in order to form their communicative competence of pupils teachers should extend their active and passive vocabulary so that they will be able to communicate with foreigners. Also, vocabulary is a critical factor in the formation of reading skills, as pupils will be able to read diversified texts and understand them. The Word Wall strategy develops:

1. Reading skills and speaking skills of pupils, they tend to know a great deal of number of words, are familiar with synonyms and antonyms, able to understand texts on different familiar and unfamiliar topics, make sentences with words and collocations, and apply them in their speech respectively.
2. Communicative skills as playing word games develop pupils' collaboration with each other, pupils try to explain the definitions of the words and so on.
3. Critical thinking, pupils began to think critically of the meanings of words and go beyond the standard meanings of words.

Bibliography

1. Mahametova D.B. The formation of communicative competence during the learning process of the English language / D.B.Mahametova // Young scientist. – 2017. - № 11 (145). –326 p.
2. Nordquist Richard. Communicative Competence Definition, Examples, and Glossary. - 2020, August 29. Retrieved from <https://www.thoughtco.com/what-is-communicative-competence-1689768>.
3. «Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан». – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://gigabaza.ru/doc/62326.html> .
4. Mukhazhanova Zh. The way to develop students' communicative skills and competency in English language using the word wall strategy / Zh.Mukhazhanova // Иностранный язык в школе. – 2013. - № 6. – 10 с.
5. Holly B. Lane, Stephanie Arriaza-Allen. The vocabulary – Rich Classroom: Modelling sophisticated word use to promote word consciousness and vocabulary growth. The reading teacher, № 5, 2010, International Reading Association.
6. Сайт журнала «Cambridge dictionary» [Интернет ресурс]. – Режим доступа: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/timetable>.

ӘДЕБИЕТТАНУШЫ ҒАЛЫМ СЕРІКҚАЛИ ШАРАБАСОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ, ӘДЕБИ- ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ МЕН ҰСТАЗ-ҒАЛЫМДЫҚ ТҮЛҒАСЫ

Серікқали Шарабасов – белгілі әдебиеттанушы ғалым. Бұған нақты дәлелдің бірі – ғалым еңбегінің нәтижесі ретінде баспа жүзін көрген «Қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанры» атты монографиясы (А., «Өлке» баспасы, 2000). Аталмыш монографиялық зерттеуі қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрының тарихы, теориясы, сыны, 60-80 жылдардағы эпиканың шағын көлемді шығармаларының көркемдік ізденістеріне зерделеу жасалуымен құнды. Монография авторы қазағымыздың қоғамдық мұраттарына тарихи-философиялық, әдеби-теориялық терең талдамалардың әлі де таяздығын, халқымыздың қоғамы ой өруіндегі қазақи мінез-характер мәселесінің шешім табуы мардымсыз екендігін алғашқылардың бірі ретінде баса айта алды. Автор зерттеуде аталған жылдардағы қазақ әңгімелеріндегі жаңа соқпақ, тың өріс, қазақ характерінің табиғаты, жанрдың бағыт-бағдары, архитектуроникасындағы өзгешеліктер мен дәуіріне сәйкес озық пішіндердің пайда болуын егжей-тегжей баяндайды. Әрине, белгілі бір кезеңдегі көркем әңгімелерді талдау нысанына іліктіру, оған әдебиеттану ғылымының жеткен биігінен ғылыми түсінік беріп талдау, жанр құбылысын зерде сүзгісінен өткізу оңай шаруа емесі анық. Бұл орайдағы ғалымның ұстанар қағидаты – жанр табиғатын талдауда, тұжырым жасауда, пікір айтуда шалағайлыққа ұрынбаудың кепілі ретінде әдебиеттің өткенін білу ғана емес, ертеңгісін қатар сезіну. Ғалым сол тұстың өзінде-ақ көлемнен де, ойдан да, образ оюдан да ықшамдылық тілейтін әңгіме жанры көп жазушыға қол еместігін мегзей келе, суреткерлердің жанр тануларында селкеулік барын айта алған. Автор әдебиеттану ғылымының әңгіметану секілді қомақты саласына қатысты өзіндік салмақты ойларын тұжырымды да дәлелді ұсынады. Кейбіріне құлақ түрелік: «*Әңгіме жанры да қоғам және адам тектес. Дәуіріне қарай икемді*»; «*Эпикалық шағын түрін қанша мақтасақ та, бұл өзі соңғы кезде «Қызыл кітапқа» кіретіндей жанрға айналып бара жатыр*» (3-б.); «*Эссе-көркем прозаның сирек түрі, табиғаты тылсым құбылысқа толы түрі. Ол француздың «эрекеттенемін», болмаса, латынның «безбендеймін» деген сөз мағыналарына жуықтайды*» (9-б.); «*Эссе-объектіні дәріптеуден гөрі, құбылыстарға әлеуметтік талдау, қоғамдық баға беру арқылы құнды*» (14-б.); «*Қысқа әңгімелер – үлкен өмірдің шақпақ-шақпақ үзіндей. Бұл жанр түрінің спецификасы еркін, қызу қанды эсседен, публицистикалық суреттеулерден, сатиралық миниатюралардан мүлдем бөлек. Қысқа әңгімелер – шағын жанрдың ерекше түрі. Бұл өзекті проблемаға құрылған, композициясы жағынан өте сығылған пружина іспеттес дүние. Қысқа әңгімелерде ішкі динамика, характердің қақтығысы сұмдық ұшқыр. Тілі барынша шақ, ұста жұмсалады*» (16-б.); «*Жалпы әңгіме-новелла атаулыға ықшамдық керек болса, қысқа хикаяларға нығыздалған, қан-жыннан арылған тазалық керек. Мұнда мүлт деталь, босаң арқау, әшекейлі сұлу сөздер бірден көзге қарығады. Шығарма сынынан, шынышыл-табиғи нұрынан айрылады*» (19-б.), т.б. Демек, Серікқали Шарабасов – қазақ әңгіметану ғылымында өзіндік үлесі бар ғалым. Автор сөзімен айтсақ, «қазақ көркем әңгімесі белгісіз ғарыштық ғаламаттан әдеқалай түсе қалған метеорит емес. Қазақ ауыз әдебиеті атты қасиетті жерге тұқым боп себіліп, өсіп-өніп шыққан жеміс. Әрбір өсімдік сияқты оның тіршілік тынысы, өркендеу мерзімі бар». Ал оны мәпелеушілер – әдебиетті зерттеушілер. Солардың бірі – Серікқали Ғабдешұлы. Әрине, әдебиеттанушы ғалым жоғарғы іспетті тереңнен түйінделген тұжырымдарды жайдан-жай ойдан шығара айта салудан аулақ, бұл – қазақ әдебиетіндегі сан алуан саңлақ жазушыларымыздың аталмыш жанрға сәйкесті жүздеген туындыларын оқи, талдай, сүзгіден өткізе жасалған теориялық байлам. Бұл тұрғыдан келгенде, С.Ғ.Шарабасов – әдебиет сыншысы да [1; 2; 3].

«Бидің айтқанын құл да айтады, бірақ аузының дуасы жоқ» (Төле би) дегендей, екіншісі бірі қазақ әдебиетінің тұлғалы туындыгерлерінің шығармаларына өзіндік ғылыми дәл түйін жасай алмасы да ақиқат. Ал ғылымда байсалды С.Шарабасовтың белгілі ақын-қаламгерлерінің туындыларына, шығармашылығына байланысты айтқан пікірлеріне ғалым-әріптестері, жалпы оқырман атаулы сүйсіне де, ойлана да, шынайы сеніммен «Секен айтса, жөн айтады» тұрғысында қарайды. Мәселен, бұған ғалым-әдебиетшінің ақын Жанғали шығармашылығы турасында айтқан тұжырымы дәлел. Тыңдап көрелік: «Жанғали – Батыс өлкесінің өте-мөте сараң, бірақ барынша бірегей поэзия өнерінің небір есте жоқ ерте кездегі ұрығы. Сол дән қазіргі поэзияның құнарлы топырағына енді де, сыршыл әрі пәлсафашыл нұрлы лирикаға айналды. Лирикада мінез болады десек, ақын өлеңдері Махамбет жырларындай өршілдікті, ашуды, бұрқануды, ұрыншақтықты тілейді, өлеңдерінің өн бойында бір булығы жатады...» (1996 ж.). Бұл секілді адамды өзіне баурап алар, стилі бөлек баға-байламға көзі түскеннен кейін, Жанғали аға поэзиясын оқымайтын оқырман тауып көріңіз. Кейде поэзияның бағын ашар осындай шынайы сын пікірлер деп жатпай ма? Тағы бір мысал, 1996 жылы С.Шарабасовтың (Т.З.Рысбековпен бірлестікте) қазақтың Қадырының шығармашылығы туралы «XX ғасыр ақыны» атты мақаласы басылым көреді. Шағын мақалада авторлар тарапынан орынды түйіндер жасалғанын байқаймыз. Бірқатары

төмендегіше: «Қадыр Мырзалиев – әдебиеттің киесі – Қыдыры»; «Дүние тұңғығына үнілу, одан рухани игілікті қопару, оны парасат тарихқа айналдыру-дара қаламгердің қасиеті. Ағамызға құдай бұл бітімді мол сыйлаған. Оның әрбір жыры құрғақ фактіге емес, сезім мен интуиция бесігіне бөленген жүрек суырап ойлы да өршіл өлең»; «Қадыр Мырзалиев – ақылды философ, сезім таразысын тең ұстап отыратын рационалист лирик. Мұндай эстетикалық қасиет әр нәрсеге өте сабырлы, парасатты қарайтын Шығыс поэзиясына тән. Көне шығыс поэзиясы – дүниетану даналығы. Қадыр аға осы даналық поэзиясын игерген»; «Ақын өлеңдеріндегі көркем жинақтау тәсілдері, логикалық байыптауы таңқаларлық. Қадыр лирикасы өте шағын, бірақ мазмұнға бай, әсіресе, қорытындысы қорғасындай ауыр. Қадыр өлеңіндегі антонимдік параллель, антитеза, түрлі салыстырулар, біздіңше, қазақ өлеңінің, соның ішінде, Қара өлең құдіретінің салтанаты. Өмір-өлім, бейнет-зейнет, дала мен қала, биіктік пен тереңдік, өтірік пен шындық, түр мен мазмұн, жақсы мен жаман бәрі-бәрі бір-бірімен ымырасыз айтысады, содан ақыры дөп-дөңгелек өмір философиясы дік ете түседі». Аңғарғанымыз – ғалым көпшіліктің көкейіндегісін нақты айта алған.

Профессор С.Ф.Шарабасов – абайтанушы ғалым. Кейде ойға қаласың, абайтанушы болу үшін де міндетті түрде том-том монографиялар жазу міндет пе? Абай мұрасын, даналығын әдебиетші ретінде терең түсіне отырып, өз субъективтік көзқарасы тұрғысында қалың көпшілікке жеткізе білу де оңай шаруа болып па? Абайтанушы ретінде ғалым: «Абай ғақлиясы – қазақ әдебиетіндегі алғашқы проза бастауы және тосын үні»; «Абай – өздігінен білім алып, дүниенің төрт бұрышына даналықпен көз тіккен ғұлама»; «Абай қара сөздерінің эсселік қасиеті басым. Мұнда көркем хикаядан гөрі, сыншыл кеңес, өзіндік пікір көбірек. Қарасөз – қазақ халқының психологиясын жаза баспай тапқан эссе». Абайтанушы ғалым, маман әдебиетші пікірі осылайша түйдек-түйдегімен өріле береді. Бір қызығы - қалтарысы көп өмірдің бір иіріміне қатысты сіздің қойған сауалыңызға ұстаз ғалым Абай дана өлең тармақтарын көз жұма жатқа айтумен жауап береді. Демек, Абайдың адамдық кредосы Серікқали Ғабдешұлына де сіңгеніне таң қаласың... Осыған жалғас ұстаз ағаның адамдық келбеті де менмұндалайды. Оның өзі: «Қиянатқа жоқ ем, көмекке, мейірімге көп ем. Топас-тоғышар, алымпаз-жемқор, семіз қара, бипыл сарыларға қарыздар емеспін» («Рухани арылу» (физиологиялық очерк)); «Жақсы адамға қол бермегенің – жаманды өсіргенің. Періштені жылытқаның – шайтанға дем беріп, дәсерсітіп қойғаның» (Бұ да сонда) деп өреді. Секеннің өмірдегі адамдық кредосының бірі де - осы.

Әдебиеттанушы ғалым С.Шарабасов – Оралхантануға да өзіндік үн қосушы. Ғалым бұл ретте: «Задында, Оралхан – жазу машығы ала бөтен, өзінше жаңалық айтуға икемі бар жазушы. Автордың бір шығармасы екінші шығармасына мүлдем ұқсамайтын, бір кітабы екінші кітабынан сапа жағынан марқайып отыратын ерекшелігі үстем қаламгер. Жазудың кекселігі – кенеулі ой мен сарабал мазмұн және ойнақы пішінде». Бұл автор тарапынан Оралхан Бөкеевтің көзі тірісінде айтылған, тамыршыдай дөп аңғарыла, сахнаға көтерілген әрбір кесек туындыны бақылай отырып берілген баға. Ғалымның Оралхан шығармаларын сыни талдауының бірер үзгі былайша ұсынылды: «Табиғаты тылсым жанр түрі тұла бойына көркем шығарманың фабуласы мен сюжетін, сондай-ақ публицистикалық баянын сіңіре білген. Мәселен, «Ақатай» бөлімі таза новеллалық қасиетімен одағайланса, «Ел мен Жердің» кіріспе бөлімінде журналистика қолтаңбасының ізі бар. Соңғысында автор шаруашылықтың міні, берекесіз бастықтар қылығын фотографиялық тілмен сипаттап кетеді»; «Оралхан эссесі кермек дәмді текірек публицистикадан гөрі, сылдыраған келісімді лирикалық прозаға қарай ойысады», т.б.

Қысқасы, белгілі бір жанр аражігін айыра білуге суреткерлік, сыншылдық, ғалымдық, байқампаздық керек екендігін ескерсек, әдебиеттанушы ғалым С.Шарабасов бойында бұлардың күллісінің бар екендігі даусыз. Секен – сыншы, Секен – ғалым, Секен – жазушы, Секен – публицист, Секен – журналист, Секен – байқампаз, шәкірт қылығын қалт жібермей аңғарар, талантты тамыршыдай таныр ұстаз... Бізді ғалым-ұстаздың өз саласында не айтса да, не жазса да негізсіз, жадағай пікір айтуға бармауы қуантады. Бұл нағыз әдебиеттанушы ғалымға тән қасиет. Маман әдебиетші – ұстаз ретінде Секен қай тұста да әдебиетіміздің даму үдерісіне бей-жай қарай алмады. Бұл, біздіңше, мүмкін де емес... Бізді, «Шарабасовтың шекпенінен» шыққан шәкірттерін марқайтар мәліметтің бірі – Серікқали ұстазымыздың «Әдемілік пе, әдейілік пе?» атты мақаласымен 1977 жылы «Қазақ әдебиеті» газеті ұйымдастырған конкурстың жеңімпазы атануы. Бұл оқиға барысын Секеннің досы белгілі ғалым Серік Мақыров былайша баян еткен-ді:

Профессор З.Қабдолов:

-Шырағым, КазГУ, КазПИ-ді бітірмегенсіз. Орал пединституты Қажымның институты ғой. Бірақ ренжіме. Ешкімнен ой ұрламай, қазақ әңгімесі туралы реферат жаз. Бір жылдан соң көрелік,-дейді.

-«Жазған құлда жазық жоқ» дегендей, Серікқали көз майын тауысып, біраз ізденіп, оқып ақыры Т.Әлімқұловтың сын, зерттеу еңбектеріне кезігеді. Оқи отырып ренжіп, түңіле бастайды. Сөзге талғамшыл, керемет терең жазушының өзі де мүлт кеткендей ме, қалай?! Сөзді көп қайталайтын тұстары баршылық екен. Бұның түсінігінше «бояушымын» деп жүріп, сақалды да бояп жіберген. Осылайша даяр болған жиырма беттік рефератты Қабдолов ағасына жіберіп, өзі қаламгер досы Қажығали Мұханбетқалиевке бара қалады. Ол рефератты ұнатып, бұған айтпастан материалды «Қазақ әдебиеті» газетіне береді. «Таланттағы тапшылық» айдарлы реферат бір күні «Әдемілік пе, әдейілік пе?» деген тақырыппен газетте жарқ ете қалады. Сөйтіп, автор әйгілі қаламгерлер Ғ.Мүсірепов, Х.Ерғалиев, министр Т.Шарманов т.б. қатар «Қазақ әдебиеті» газетінің лауреаты болып шыға келеді [4].

Ал бұл проблемалы мақаласында Серікқали ағамыз әдеби тіл мәдениеті мәселесіне үн қосқан-ды. Сол сәттің өзінде жас тілші-әдебиетші ғалым, ізденуші: «Деталь – сирек құбылыс, егер сәтінде кездессе, жазушы бақыты. Ал шығармадан шығармаға, кітаптан кітапқа рабайсыз көше берсе, туындының көркемдігін бұзады», - деп бір түйіп тастайды.

Серікқали Шарабасов ағамыз – ешкімге ұқсас өзіндік мәнер-дағдысы бар, шәкіртін өзіне еліте алар, сөзіне ұйыта алар, өнеге дарыта алар сирек кездесер ұстаздар сапынан. Жалпы «ұстаз» сөзінің мәні шәкірттерін жақсылыққа баулу, өзгені бақытқа жеткізуге үйрету, тәрбиелеу ұғымына ойысса керек. Осы ұғымнан туындата өрсек, ұстаз-шәкірттерінің өмірге көзқарасын, сенімін қалыптастыратын, өмірде өзіндік жолын табуға бағыт-бағдар сілтейтін, төңірегіне білім-тәрбие шапағатын шашып, адамилық сәулесін төгетін ойшыл да биік тұлға. Қайран Серікқали ағамыз осындай жан еді. Біздіңше, ұстаздық үздік қасиетінің, шынайы үлкен абырой-беделінің тәрбиелік күші – шәкірт атаулының берілген кеңес-бағдарды санаға тоқи отырып, еш міндеттеусіз, зорлаусыз өз ерік-қалауымен іс-әрекет үстінде болуында. Шынында да, адам атаулы өзінің айрықша сыйлайтын, имандай ұйитын, мактан тұтатын ұстазының айтқанын екі етпей, тапсырмасын ауырсынбай, оны шын пейіл-ықыласымен, ынталана, шабыттана орындамақ. Бір байқағанымыз, «Серікқали аға айтып еді, тапсырып еді» деп, қалай да сол тапсырманы орындау мақсатында, ұстаз сенімінен шығу жолында зымырап жүрген студенттерді әр кез көру еш қиындық туғызбайтындығы... Иә, ұстаз болу үшін де, үлкен табандылық, үйретуден жалықпау, ең бастысы мамандығыңды сүю қажеттілігі даусыз. Бұл үшін ұстаздың өзі көп тұста үлкен жігер, мол ынтамен оқып-үйренуі, білім қорын берер, іс-әрекетке баулыр шәкірттерін зерделей алуы, білім, білік-дағдыларды олардың зердесіне ұялатудың ұтымды амалдарын талмай іздеп, табуы да қажет. Бұл ретте Серікқали ұстазымыз тарапынан сабырлы ыждағаттылықты, терең зерделілікті, қажымас қайраттылықты, тапжылмас табандылықты, көл-көсір еңбекқорлықты көретінбіз. Өзімізге үлгі тұтатынбыз [5].

Әдебиеттер тізімі

1. Ғалым-ұстаз Серікқали Шарабасов және қазақ филологиясы мәселелері / Облыстық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. Жалпы реакциясын басқарған педагогика ғылымдарының докторы, профессор А.С.Қыдыршаев. – Олар: «Ағартушы» мемлекеттік тілді оқыту орталығы, 2007. – 224 б.
2. Қыдыршаев А.С. Серікқали Ғабдешұлы Шарабасов – әдебиеттанушы ғалым, білікті ұстаз / Ғылыми жинақ. – Орал, 2007. – Б.5-9.
3. Шарабасов С.Ғ. Қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанры. Зерттеу, эссе, проза. – Алматы, «Өлке» баспасы, 2000. – 183 б.
4. Шарабасов С.Ғ. Әдемілік пе, әдейілік пе? // «Қазақ әдебиеті» газеті, 1977ж., 15 шілде.
5. Қыдыршаев А.С. Қайталанбас ұстаз – ғалым тұлғасы // «Үш қоңыр» республикалық әдебиет, мәдениет және өнер газеті, №18, 06 мамыр 2022 ж. – Б.1-8

ӘОЖ 82:316.3

Қыдыршаев А.С., Рахым Қ.Ы.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,

Орал қ., Қазақстан

Қыдыршаева Қ.С.

М.В.Ломоносова атындағы ЖОББМ мұғалімі,

Атырау қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ТӘУЕЛСІЗ ЕЛІМІЗДЕГІ ҚАЗАҚ ШЕШЕН-БИ СӨЗДЕРІНІҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ МӘНІ

Түркі әлемінде де, Ұлы Дала елінде де, еуропа төрінде де бірегей даналардың дуалы аузынан шығып, ұрпағына мирас болып қалған құнды ойлардың күллісі сөз құдіреті арқылы берілетіні мәлім. Ал даналар дүниеге келтірген құндылықтардың бірден-бір заңды мұрагері – сол халықтың өзі. Демек, халық даналығы – ұлттық сана межесі, ой-өріс тұнбасы. Олай болса, халық даналығы – тілінде. Тексіздік – тілсіздіктен. Егер де тіл мүмкіндігі шектеліп, сөз байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жетіспей жатса, даналық ой-пікір де шарықтап дамымақ емес. Ендеше даналықты білдіретін түйін-тұжырымдар, ұғым-түсініктер сапына аталы сөз, мақал-мәтел, қанатты сөз, нақыл сөз, шешен сөз, өсиет сөздерді қосар едік. Бұлар – даналық пен парасаттылықтан туындаған терең ой, логикалық тұжырым, философиялық толғаныс, дүниетаным, өмір тәжірибесі, тағылым-тәлім көріністері, көркем сөзбен көмкерілген қалыптасқан тіркес, шағын мәтін, қысқа да нұсқа ой үзіктері.

Жақсы сөз – жарым ырыс. Жақсы сөз айту – жоқтан барды құрастыру, тыңдаушының құлағына әйтеуір бір жағымды сөз тауып айту емес, тыңдаушының тағатсыздана тосқан асыл арманына сәйкес, діттеген ойына сай, мақсат-мүддесін дәл тауып, тап басатын, көңілін көтеріп, сезімін сергітетін, құпия сырдың кілтін тауып айта білу. Халқымызда жақсы сөз естісек, *«аузыңа – май, астыңа – тай!»* деп

жатуы тегін емес. Бұл ретте *мақал-мәтел* – көркем сөз өнерінің көрнекті өрнегі, ұлт рухының құдіретті күші, *асыл сөз* – көненің көзіндей сирек айтылатын, ащы да болса шынайы шындықты баяндайтын, мағына-мәні терең, ақыл-парасатпен өрілген өнегелі сөз, *билер сөзі* – қуатты да қанатты, ақыл да нақыл сөздер, *нақыл сөз* – өнеге, өсиет ретінде айтылатын аталы сөз, *шешендік сөз* – ділмәр адамдардың әр кезде түрлі жағдаяттарға байланысты тауып айтқан, нысанасына да дөп тиіп жататын ұтымды, өткір, ақылды да ғибратты өсиет сөздері, *аталы сөз* – түркі әлемінде «мақал-мәтел» мағынасында ең алғаш қолданылған және халық даналығының қорлана қалыптасуына ұйытқы болған байырғы атаулар. «Аталы сөзге арсыз ғана қарсы тұрады» деуіміз тегін болмаса керек-ті. Ал *қанатты сөз* – қоғамдағы әлеуметтік, саяси, мәдени, тарихи жағдайларға байланысты айтылған және сол сәтте жұртшылық құлақтанып, қарапайым халық арасына тез тарап, елдің рухын көтеріп, патриоттық сезімін оятатын ұтымды да әсерлі қалыптағы жалынды сөздер, *өсиет сөз* – өмірде көп жасап, көпті көрген, алған тәлімі мен тәжірибесі, тағылымы мол қазыналы қарттардың кейінгі жас ұрпаққа арнап айтқан мәнді де мағыналы ақыл-кеңестері, *көсем сөз* – ойшыл да дана, білгір де білікті, парасатты да ақылман адамдардың, сөз бастаған шешендер мен топ бастаған көсемдердің дуалы аузынан туындап, қалың жұртшылық арасына кең тарап, санасына сіңіп жиі айтылып жүретін ақыл-нақыл, бағдарлы да мақсатты ой түйіндері, *тәмсіл* – мақалға да, мәтелге де жақын әрі ұқсас, бірақ екеуінен де өзіндік айырмашылығы бар кіші жанрға тән тұрақты тіркестердің бірі. Қысқасы, бұлар – халық даналығының алтын қоры, рухани байлығымыздың қайнар көзі. Ал осыншама халықтық құндылықтың асып-төгіліп жатқан мол мұрасын сол қалпында жер-жаһанға паш етіп тұрған ана тіліміздің құдіретті күші мен сөз байлығы, көркем де бейнелі өрнегі. Демек, халық даналығының ұйытқысы – оның тілінде, сөздің құдіретті күшінде [1, б. 15-23].

Ал *шешендік, шешендік сөз, шешендіктану дегеніміз не?* Біздіңше, *шешендік* – сөйлеген сөзге тыңдаушылардың ешбір қиналыссыз құлақ қоюы ғана емес, сондай-ақ айтылған мәселеге ерекше ынта-ықылас танытып, тақырып байыбына терең бойлауға ұмтылысының оянуына түрткі боларлықтай сөз екшей білу өнері. Бұл ретте ол барлығының тізгінін өз қолына алған, күллі өнердің қасиет-күшін өз бойына жинақтаған ілім саласы деуге әбден сыйымды. *Шешендік сөз* – қоғам мен оны басқару туралы ілім. *Шешендік* – көшбасшылық негізі. *Шешендік сөз дегеніміз* – белгілі бір мәселені ауызша талқылау, белгілі бір ойдың ақиқаттылығын түсіндіру де. *Шешендік өнер* – ауызша түрдегі әдеби шығармашылық та. *Шешендіктің мәні* тек шешендерде ғана емес, қалыптасқан жағдайға да байланысты. *Шешендік сөздің әкесі* – шешен, анасы – аудитория, тек аудитория ғана қалыпқа келтіріп, жан бітірмек. Сондай-ақ, *шешендік өнер* – көрген-білгенді көкейге тоқып кеп үйренуді тілейтін, үнемі айтыс-тартысқа түсіп, жалықпай жаттығу арқылы қол жететін өнер. *Шешендік өнер* – қай заманда, қандай қоғамда болса да, қауымға, көпшілікке үлкен әсер ететін, оның санасын, сезімін баурап, күш-жігерін тасытатын қуатты құрал, күні бүгінге дейін құдіретін, қасиетін жоймаған өнер. *Шешендік сөз* – халық даналығы, ақыл-ойдың құймасы, әдеби тілдің бастауы. *Дәстүрлі шешендік сөздер* – белгілі бір мәселеге байланысты тапқыр ой, көркем тілмен айтылған және халық қабылдап, жиі қолданып, сөйлемдік құрамы қалыптасқан жүйелі, үлгілі сөздер. *Шешендік сөз* – оқыс айтылған ойларға қисынды әрі жедел жауап қайтару. Көп ойлану, найқалу шешендікке жараспайды. *Шешендік сөз* суырып салма ақындықпен де туыстас. Десек те, жалпы *шешендік өнер* тек шартты түрде ғана өнер делінеді, ал шын мәнісінде, бұл – бойында бұған қатысты аса қажетті белгілері жоқ болса да, әрбір адам игере алатын басым дәрежедегі шығармашылық іс-әрекет те. Әрбір сауатты адам үздіксіз де қажырлы, мақсатты да ұмтылысты еңбектің нәтижесінде шешендік өнер негіздерін, яғни, аудитория алдында түсінікті де қызғылықты және иланымды сөз сөйлеу білігін әбден меңгере аларын да жоққа шығармалық [2-5].

Ғұламаларға сүйене ой түйер болсақ, Платон пікірінше, *шешендік* – сендірудің шебері, оның бар мәні де, міндеті де осында. Ал Аристотель риторика міндетіне сендіру емес, әрбір нақты жағдайларға сәйкесті сендіру амалдарын таба білу енетіндігін айтады. Ғұлама Әбу Насыр әл-Фарабидің пайымдауынша, егер де диалектика тек шынайы білімге негізделген қисынды дәлелдер арқылы тұжырымдалатын ой қорыту тәсілі болса, риторика шешендік қисынға, ой-пікір жүйелігіне, ұғымдар үйлесіміне негізделеді. Ахмет Байтұрсынұлының түйіндеуінше, *шешен сөз мақсаты* – негізгі пікірді баяндап, түрлі дәлелдермен сипаттап түсіндірумен қоймай, пікірге нандыру, сендіру, ұйыту, балқыту, иман келтіру. М.Сперанскийше, шешендіктің негізі құштарлықта, сезімділік мәнісінде. *Шешендіктің басты қағидалары* – жүрекке әсер етіп, ақылды бағындыру. Ф.Честерфильдше, шешендіктің түп мақсаты – адамдарды иландыру [6, б. 7-15].

Көшбасшылыққа тән қазақ шешендік өнерінің тарихи тармақтары сан қатпарлы. Ұлттық шешендік өнерінің тарамдарын білу – бүгінде ұтқыр ойлы, шешен тілді көшбасшы ұрпақ тәрбиелеудің кепілі де. Халқымыздың сөйлеу өнеріне қай кезеңде де ерекше мән бергені аян. Ал қазіргі таңда тілдік қатынастың барлық түрлерін игерген жоғары мәдениетті көшбасшы тұлғаларға қоғам қажетсінуі айқын аңғарылуда. Қайта оралған «тиімді коммуникация жағдайы мен формасының құралы» шешендіктану (риторика) ғылымы қоғамдағы сөйлеу мәдениеті деңгейін көтеру мен көшбасшы шешен тұлғаларды баулу, қалыптастыру мәселесін шешу жолдарын ұсынуы тиіс. Ал әлемдік шешендіктану ілімінің бір тармағы қазақтың шешендік дәстүрін, әлеуметтік феномен тұрғысынан таразылағанда, белгілі бір әлеуметтік ортада, қоғамда, қалай да бір адами оқиғаға байланысты қалыптасып, айрықша тапқырлықпен, суырыпсалмалықпен, көркем тілмен айтылатын озат ойлар мен тәлімді тұжырымдар үрдісі болмақ. Ал

қазақтың от ауызды орақ тілді көшбасшы шешен-билер мұрасының тағылымын рухани байлығымыз ретінде кейінгі ұрпаққа қалай дәріптеп, оның тереңдігіне, тұңғығына қалай бойлап жүрміз? Мәселен, қазақ халқы шешендік мұрасының көшбасшы жас атаулыға жұғысты болар өнегелік-тағылымдық бір қыры - сөздің құдіретті күшке ие екендігін аңартуы, сөздің өзіндік бояуы, дәмі, адам сезіміне әсер етерлік қоңыр иісі бар екендігін, ал оның күші дауыс ырғағы арқылы берілетіндігін танытуы. Демек, дауыс үнділігі - сөйлеушінің сан қырлы қалтарысты иірімдерін танытатын басты құрал да. Шаршы топ алды қарсыласынан сескенгендер ол құралды орынды қолдана да алмайды, дірілдеп, жарқыншақталып шыққан дауысынан сенің кім екенің де танылмақ. Мысалы, халық шежіресінде Қазыбек бидің қалмақ ханы Қонтажыға айтқан сөзінің аса байсалдылықпен айтылатынын, әр сөздің үні сазды шығатынын, онда асып-сасудың, мүдірудің жоқтығын білеміз. Бұл байсалдылықпен, қоңыр үнділікпен, ешбір кідіріссіз екпіндете шыққан дауысынан жауы оның психологиясын біліп отыратындығын байқаймыз. Онда Қазыбектің ерлігі, қайсарлығы сезілумен қатар, достық құшағы да ұғынылады. Шешен сөзі қарсыласының жан жүйесін босатып тастайды, абдыратып жібереді, бірақ өзі ықшам, белі бекем буылған, өлісерге баруға бел байланған, серттен ауытқу сезілмейді, қарсыласын ойынан жаңылыстырып, құмықтырып тастайтыны аңғарылады. Мәселен, Абылайдың заманында қалмақ пен қазақтың арасындағы жауынгершілік кезінде қалмақтың Қонтажы ханы қалың қолмен келіп, бейбіт жатқан қазақ елінің бір шетін шауып әкетіпті. Қоралы қой, үйірлі жылқыға қосып, «күл етемін» деп ұл әкетіпті, «күн етемін» деп қыз әкетіпті. «Сөз бермейтін шешенмін, жол бермейтін көсеммін, қол бастаған батырмын, мың кісіге татырмын» деп, кеудесін қағатын Қонтажы емес пе. Қонтажы алдына жауласқан елдің адамы барса, теп-тегіс бауыздап, аттарын жылқысына қостыра салады екен. Сол Қонтажыға «мен барайын» дегендерден 100 кісі елші болып барғалы жатады. Ол кезде Қазыбек тайға мініп жүретін 15 жасар бала екен. Көзкөрім жерге дейін елшілерді шығарып салып, бір дөңнің басына келгенде Абылай жұрттың бәріне қарата былай депті:

- Батыр болып қол бастау, көсем болып ел бастау оңай емес. Осының бәрінен де ел тағдырын шешерлік сөз бастау оңай емес. «Жауластырмақ жаушыдан, елдестіркем елшіден». Ел тағдыры қылыштың жүзімен де, шешеннің сөзімен де шешілетін кез болады. Айтылған сөз атылған оқпен тең, оны қайтып ала алмайсың, байқап сөйлеңдер. Дәлдеп атып жауды өлтіруге де болады, дәлдеп айтып көндіруге де болады. Қонтажыға құлақкесті құл емес екендігімізді естеріңнен шығармаңдар. Жау алдында жасық елдің адамына ұқсамаңдар. Тауындағы түлкіні бабындағы тазы алар. Тозғындаған аққуды шалғындаған қаз алар. Бірліктерің берік болсын. Үлкендеріңді кішің сыйлаңдар. Орынды жерінде кішіні де тыңдаңдар. Басшыларың Тайкелтір би болсын, атишыларың мына тайлы бала болсын. Атишыдан бастап басшыға дейін ел намысы үшін бара жатқан елші екендеріңді естеріңнен шығармаңдар. Қонтажы икемге келетін болса, асықпассыңдар, егер икемге келмесе, қар суы кеппей келетін болыңдар. Ал, жолдарың болсын, барыңдар, - деп Абылай дөң басында тұрып қалыпты. Елшілер Қонтажының елі қайдасың деп жүріп кетіпті.

Өз кезеңінде елшілер ханның ордасына келеді. Айдаболдың Тайкелтірі майдалап сөйлейтін бақпа адам екен. Салған жерден ақтарылмай, ханның көмейін байқайын деген оймен:

- Өгізді өлеңге, өрлікті төменге байлап, алдыңызға келіп отырмыз, алдияр! – деп, сөзді ханға тастапты.

Тайкелтірдің бірден кішірейе сөйлеуі, ханның мерейін өсіре, қаһарлана түсуіне жол ашады. Өзінен әлсізді оп-оңай ауызына қағып салып, жаман үйренген тәкаппар шіркін, жантайып жатқан қалпында:

- Кешке дейін бір жауап берермін, жауап бермесем, ат-көліктерің аманында елдеріңе қайта берерсіңдер, - деп, қолын есікке қарай бір сілтейді де, сөзді келтесінен кесіп жібереді. Кесіліп қалған сөзді іле жалғай алмай, Тайкелтір кідіріп қалғандай болады. Сол кезде, босағада отырған бала орнынан атып тұрып:

- Ел ебелек емес, ер көбелек емес, тақсыр! Дат! - депті. Хан көзінің астымен сүзе қарап:

- Сен кім едің? - дегенде, бала кідірместен:

- Менің халқым - қазақ, руым - Қаракесек, әкем - Келдібек, атым - Қазыбек. Елде жүргенде балалардың басшысы едім, қазір ағаларымның атшысымын. Ат бәйгесіне бірінші рет қосылып тұрмын, - депті.

- Датыңды айт! - деп, хан сұқ қолымен өзінің алдын нұсқапты. Бала адымдап басып, ханның алдына барыпты да, оның көзінен көзін айырмастан тұрып, мынаны айтқан екен:

Қазақ деген мал баққан елміз, Ұл мен қыз сенің тұтқыңыңда отырса,

Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Оларды азат етпей еліміз тынбайды.

Елімізден құт қашпасын деп, Қатты болсаң темір шығарсың,

Жерімізді жау баспасын деп, Сен темір де, мен көмір

Найзамызға үкі таққан елміз. Ертікелі келгенмін.

Жау аяғына басылмаған елміз, Сен көкте ұшқан құс болсаң,

Ешбір дұшпан басынбаған елміз. Мен іліп түсер сұңқармын.

Адал көңілімізді жасырмаған елміз, Сен жерде жортқан аң болсаң,

Басымыздан намыс асырмаған елміз. Мен қуып жетер тұлпармын.

(Бала сөйлеген сайын ханның көзі бажырая түседі).

<i>Атаның өсиеті балаға,</i>	<i>Сен қабылан болсаң, мен арыстан -</i>
<i>Баланың айтатын анты анаға:</i>	<i>Алысқалы келгенмін.</i>
<i>-Арымнан жаным садаға!</i>	<i>Жау тілегенге жасын түседі,</i>
<i>Ерлеріміздің анты осындай,</i>	<i>Табысқалы келгенмін.</i>
<i>Еліміздің салты осындай,</i>	<i>Елімнің шетіне ойран салған өзін,</i>
<i>Досымызды сақтай білген елміз, Беретін болсаң, айыбыңды мойындап бітім бер!</i>	
<i>Дәм-тұзын ақтай білген елміз.</i>	<i>Болмаса тұрысатын жеріңді айт,</i>
<i>Еңкейді деп шалқая берме,</i>	<i>Шабысқалы келгенмін! – депті.</i>
<i>Асқақтаған хандардың</i>	
<i>Ордасын таптай білген елміз.</i>	
<i>Анадан ұл туса, құл боламын деп тумайды,</i>	
<i>Енеден қыз туса, күң боламын деп тумайды.</i>	

Хан бажырайған қалпында отырып қалып, сәлден кейін есін жиғандай тамсанады да:

- Япырмай, дауысың қаздың дауысындай екен, қазақ деген қаз дауысты болады екен. Сенің атың қаз дауысты Қазыбек болсын. Мына қасыма отыршы, - деп, хан қағыла түсіпті. Сөйтіп, ісі әділ елдің елшілерінің сөзі қаһарлы әрі қылышынан қан тамған ханды қалбаң қақтырыпты. Қонтажы қанша бойлауық, кер аяр болғанымен лажсыз көніпті. Тұтқындарды босатып, тартып әкелген мал-мүліктерді айып-анжысымен қайтармақ болыпты. Жегенін қайта құсу ханға оңай болып па, шауып алып келген мал-мүліктерді түгелдеп жиып болғанша, көктем де келіп қалады. Елшілер де аттарына қонуға айналады. Елшілерді құрметпен аттандырып салуға көп халық жиналады. Екі елдің адамы қош айтысып, енді айырылайын деп тұрғанда, қазақтың бір жас жігіті келіп көпке арыз етеді.

- Мен жылқышы едім, жылқы бағып жүргенде Қонтажының қолы бас салды. Тұтқын етіп осында әкелді. Келген соң бір уәзір үстімдегі тонымды тартып алды. Еркіммен бермеп едім, ұрып тісімді сындырды. Жаныма балаған жалғыз атым бар еді, мына қайтып бара жатқан жылқының ішінде көрінбейді. Күрек тісім сынып, күлкім бұзылды, киімімнен айырылып, көркім бұзылды, атымнан айырылып, ұйқым бұзылды, халайық, осыған не айтасындар? - депті әлгі жігіт.

Хан мен елшілер бетпе-бет тұр екен. "Қайтер екен, не айтысар екен" деген халық, оларды қоршай қалады. Ойда-жоқта айтылған арыз хан мен елшілерді халық алдында таразыға тағы бір тартады.

Алтын сапты болат семсерін беліне байланып, жанат ішігін үстіне киініп, қарақасқа тұлпарына мінгелі тұрған хан:

- Ат дегені сырты түк, іші боқ бір тай шығар. Тон дегені тоқтының терісі шығар, оның несін сөз етіп тұр, біткеннен кейін «қол сынса, жең ішінде, тіс сынса, ауыз ішінде» кете бермес пе? Қайта сөз қозғаудың не орны бар, - деп, теріс айналыпты.

Ханның сөзі жөн сияқты. Елшілер тағы бір тұйыққа тірелгендей болып аңыра қалыпты. Сонда тайына мініп тұрған Қазыбек тебініп, ілгері шығып:

- *Қалайша тіс сынса, ауыз ішінде, қол сынса, жең ішінде кете бермек. Біз – жаманымызды жасырмайтын, жақсымызды асырмайтын елміз. Астыңдағы мінген ат, қанат емей немене, Тоқтышағым терісі, жанат емей немене, Ауыздағы отыз тіс, болат емей немене, Қанатынан айырылу, болатынан майырылу оңай емес, хан! Табысқаның рас болса, еліміздің адамын қанатынан қайырмай табыс, болатынан майырмай табыс, жанатынан айырмай табыс. Жаяу, жалаңаш жүре беретін ол - сенің құлың емес, еліміздің ерікті ұлы. Ерікті ұл көрікті болуға тиісті,* - деген екен.

Олақ ой, шолақ тілді хан көп алдында Қазыбектен оңбастай жеңіледі.

- Жанатыңа жанатым, - деп, ол үстіндегі жанатын шешеді. Қанатыңа қанатым, - деп, тұлпарын жігіттің алдына көлденең тартады. Болатыңа болатым, - деп, беліндегі семсерін береді. Жәбір көрген жігіт жанатты киіп, болатты асынып, қарақасқа тұлпарға қарғып мінеді. Елшілер шүу деп жүріп кеткенде, хан тұрған орнында тұрып қалыпты. Іргелі ел атынан айтылған сөздің атасына түсінген Қонтажы Қазыбектің билігіне қол қоймасқа шарасы қалмайды. Тілектерін орындайды. Сөйтіп, қажыры қатты қарлы сөз берілместей қамалды алып, ел-жұртының ар-намысын аяққа бастырмай, жоғары ұстатады. Біздіңше, көшбасшыға тән шешендіктің биік үлгісі осындай болса керек-ті [2].

Шешендік – Ұлы Дала елі тектілігінің айқын белгісі. Ұлт шешендігінің көшбасшылық өнегелік тағылымы тұңғыық терең. Шешендік негізі – ой еркіндігі, сөз еркіндігі, ауызекі тілдегі сөздерді әдемі тізбектеп оралымды орналастыру, тиімділігін күшейтіп, қисынды ойға сыйғызуды аңғартуы; сөзбен тоқтату, сөзден жаңылыстыру, қарсыласын сөз тыңдарлық жағдайға түсірудің орасан күшті өнер екендігіне көз жеткізу, яғни, қарсыласынды ұтымды сөзіңмен, тапқырлығыңмен, шешендігіңмен иілте білу оңай шаруа еместігін, сөзсіз, бұл ойлау қабілетіңе де байланыстылығын, шаршы топ сенің төкпектетіп, ешбір мүдірмей сөйлеуіңе тәнті боларын, ұшқыр ойлы қалыпта сөйлей алатын адамның қолынан кесімді істің де келері дау туғызбайтындығы; тұспалдап сөйлеуге, мегзеуге, бернелеуге, символдауға, басқаны айта отырып, нені нысаналып отырғанын жасыра айтуға, жұмбақтап айтуға, яғни, терең зейінділік пен ойлылыққа төселтуі; астарлап сөйлеу халқымыздың сөйлеу мәнері екендігін, бұл тек сөйлеу шеберлігімізді ғана емес, сөйлеу мәдениетімізді де танытатын, ойлау қабілетімізді аса тереңдетер құбылыс екендігін аңғартуы; тапқырлыққа, шапшаңдыққа, тез жауап берушілікке баулуы; өзгені тыңдауға, өзгенің өнегелі ісінен тағылым алуға жөн сілтеуі.

Шешен сөйлеуге баулу – парыз іс. Шешен сөйлеуге баулу мәселесі машықтық бағыттың басымдылығымен ерекшеленеді. Бұл күрделі шеберлік білім мөлшерінің молдығын қажетсінуімен бірге өзіндік жеке тәжірибелер негізіндегі икем-дағдылармен де тығыз бірлікте сомдалады. Мәселен, жағада отырып суға түсушілерді бақылау арқылы суға жүзуді, малтуды үйрене алмайтынымыз сияқты, үнемі жүргізілетін тәжірибелер мен жаттығуларсыз шешендік дағдыларды бойға бойлату, денеге дарыту мүмкін емес. Дұшпандары «адуын аңға» балаған Демосфеннің өзі алғашында аузына қиыршық тас салып сөйлеп, дауысын жүгіріп жетілдіріп, биік құз жартастарға өрмелеу үстінде өлең оқып шындаған. Орыс халқының риторика ілімінің іргетасын қалаушылардың бірі М.В.Ломоносовтың өзі құз басында тұрып, теңіздің асау толқындарымен жарыса өз одаларын оқып, жарыссөзде жеңіске жету жолдарына шыныққан. Қазақтың дүлдүл шешені Жиренше болса өзімен айтысатын жан жоқта басындағы бөркін курай басына іліп қойып, сонымен таласқа түсетіндігі аңыз желісінен мәлім. Қысқасы, әркім мақсатты түрде тер төге еңбектенсе, нағыз көсілген шешен болатындығын дәлелдей білген.

Сөзді көпшілікке таратудың, жұртшылықты сендірудің немесе тәрбиелеу құралы ретінде қолданушы әрбір маман адам шешендік өнердің ғылыми негіздерімен, яғни, аудитория алдында түсінікті де ұғынықты, сенімді де иланымды қалыпта сөз сөйлей білу дағдыларын меңгере білуі тиіс. Ал шәкірт атаулыны шешен сөйлеу мәдениетіне баулу жолындағы міндеттер қатарына көпшілікпен жанды қалыпта сөйлесу шеберлігін меңгертуді; тілдік қарым-қатынас жасау адам өмірінде кім-кімге де ауадай қажеттілігіне саналы қалыпта көз жүгіртуді; шешеннің аудиториямен қарым-қатынасының күрделі үрдісін болашақ маманның көз алдына келтіру, яғни, ойша моделін жасау, осы үрдіске орай ілгеріде іс басында ұшырасар мәселелер шоғырын айқындауды; ауызша шешен сөйлеу шеберлігін өз бетімен немесе топтық сабақтар арқылы меңгерушілерге сала бойынша қажетті кешенді білім, білік және дағды жинақтауға көмектесуді қосамыз.

Риторикалық мәдениет – шешен сөйлеудің дағдысы. Сөйлеу әрекетінің табиғатын философиялық-дидактикалық тұрғыдан тану риториканы білім мен білік, дағды жинақтайтын ерекше ілім ғана емес, осының негізінде мәдениеттің тұғырлы құндылықтарына қол жеткізу арқылы риторикалық мәдениет биігіне көтерілу тұрғысында бағалауға жетелейді. Біздіңше, риториканы мәдениет саласында қарастыру риторикалық іс-әрекет мәнінің бұрын-соңды акцент берілмей, елеусіздеу қалып келген жаңа бағыттарын айқындауға мүмкіндік туғызады.

Риторикалық мәдениет турасында сөз қозғарда, ең алдымен, көпшілікке ежелден мәлім, бір-бірінен алуан интерпретациялық тұрғыда айырмашылығы бар «мәдениет» ұғымы туралы тоқтала кеткен жөн. Мәселен, қазіргі таңда адамзаттың мәдениетке қатынасының кең көлемде жүйесі алға тартылуда. Онда мәдениетке қатысты теологиялық көзқарастан марксистік көзқарасқа дейінгі, рационалистіктен эмотивистікке дейінгі, технологиялықтан символдыққа дейінгі, жекеліктен субстанциялыққа дейінгі, креативистіктен деструктивистікке дейінгі көзқарастар талқыға салынуда. Десек те, нәтижеде мәдениеттанушылар арасында мәдениет туралы ортақ тұжырымның жоқтығы байқалады. Бұған мәдениет турасында шамамен бір жүз елу анықтаманың тіркелуі дәлел. Сондай-ақ, мәдениет ұғымының көп мәнділігі соңғы жылдары жарық көрген мәдениеттің жалпы теориялық мәселелеріне арналған (М.Каган, Л.Коган, Б.Яросов, П.Гуревич) монографиялық зерттеулерде де атап көрсетіледі. Бұған Э.Тейлор, Э.Кассирер, М.Хайдеггер, Г.Францев, З.Файнбург, Э.Маркарян, В.Сагатовский, Н.Чавчавадзе, Л.Кертман, В.Библер, Н.Злобин, Б.Ерасов, В.Келле, М.Мамардашвили, Р.Тшуми, А.Щвейцер, И.Херман, А.Лосев, В.Краус, Л.Митрохин, В.Канке сынды зерттеушілердің тұжырымдарын қосыңыз. Мәдениет турасындағы пікірлер шоғыры алуан түйіндер жасауға жетелейді.

Мәдениет турасындағы жалпы көзқарастар бізді шешендік өнерге қатысты риторикалық мәдениет жөніндегі пайымдауға жетелейді. Риторикалық мәдениет бағалау-бағдарлау бағытындағы сөйлеу әрекетін айқындайды. Риторикалық мәдениетті өз бойына ұялата білген адам рухани тұлға және айқын да жарқын индивидтік қалыпта көрінбек. Біздіңше, риторикалық мәдениеттің жүзеге асуы қазіргі таңда бірден-бір ерекше мәнге ие. Бұл іспеттес рухани өзін-өзі жетілдірудің материалдық жағын қанағаттандыру мен өндірістің өсу қарқынының адамзат санасында жаңаша көрініс табуы, қоғам мен жеке тұлға турасында берілер әлеуметтік бағаның өзгеруі күн тәртібіндегі риторикалық мәдениеттің қалыптасу ерекшелігін де айқындамақ. Бұл бағыттағы мәселенің оң шешім табуы адамдардың тұрмыстық құндылықтардан рухани құндылықтарға қайта бағдар ұстануы негізіндегі адамзаттың ішкі жан-дүниесінің қайта жаңғыруы жолымен жүзеге аспақ. Демек, қазіргі заманның ғаламдық проблемасы – бұл таза экономикалық, саяси не ғылыми проблемалар емес, ең алдымен, адамгершілік-рухани проблемалар. Ал мұндай жағдайда риторикалық мәдениеттің қалыптасуы – біздің пайымдауымызша, адамды өзгертудің, оның рухани тұрғыда қайта жаңғыруы мен ілгері дамып жетілуінің тиімді жолдарының бірегейі.

Ал жас тұлғаның бойына риторикалық мәдениетке қатысты білік, дағдыларды қалай жұғысты етпекпіз. Басты жолы – жоғары оқу орындарында, білім беру ордаларында шешендіктану (риторика) ғылымын игеру арқылы. Біздіңше, шешендіктану пәнін оқытуды қазақ халқының салт-дәстүрлері мен мәдениеті және ұлттық ділімізбен байланысты шынайылыққа, ізгілік пен әдемілікке ұмтылуға бағытталған жас тұлғалардың сөйлей білу білік-дағдыларын, қабілет-қарымын дамытуды көздейтін риториканың кешенді қалыптағы интеграцияланған пән екендігі туралы түсініктен туындата білген

дұрыс. Сондай-ақ, риторикалық мәдениетті, риторикалық біліктілікті қалыптастыру – бұл тек оқудағы бір ғана бағыт емес, сонымен бірге, өзге де оқыту пәндеріне әсер ету құралы да, интеллектуалдық және эмоциональдық тұрғыда жетіле дамудың тиімділігін қамтамасыз ететін, әлі де тереңірек айтсақ, жас тұлғаның әлеуметтік тұрғыда бейімделуінің тиімді жүруіне бірден-бір қажетті алғышарт та. Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында, ұлттық мектептерде шешендіктану пәнін оқытуда риторикалық білімнің негізі ретінде логос, пафос және этос үштік тұғырының өзара үйлесе сәйкес келу идеясы да ескерілуі тиіс. Ендеше, шешендіктану тұңғығына терең бойлау, шешендік өнерге баулу жай ғана риторикалық технологияны меңгеріп қана қою емес, сондай-ақ бұл – бізге ата-бабамыздан мұра ретінде қалдырылған жоғары адамгершілік тұрғысындағы құндылық ретіндегі ұлттық риторикалық идеалды танып-білу. Демек, шешендіктануды ұлттық риторикалық идеалдың бөлінбес бөлігі ретінде қабылдай білуіміз керек.

Тақырыпқа сай шаршы топ алдында сөйлеу жастан да, жасамыстан да психологиялық әзірлік пен алдын-ала жаттығуды талап етері даусыз. Егер де көшбасшы сөйлеуге тиісті тақырыбына қатыссыз барлық қам-қарекеттер мен қажетсіз ойлардан арыла білсе, алға қойған мақсатты межеге тез жетері анық. Тек осындай қалыпта ғана ол аудиторияға әсер етіп, көпшілікті өзіндік көзқарасының дұрыстығына иландыра алады. Өкінішке орай, көпшілік жағдайда жас тұлғалар не айтарын жақсы біле тұрса да, өз ой-түйіндерін тыңдаушыларына дәл де дөп жеткізе білмейді. Басты себеп, сөйлеушінің іскери әдістемелік жағынан әзірлігінің кемшіндігі, тыңдаушыларды қабылдау ерекшеліктерімен таныс еместігі, аудиториямен қарым-қатынас дағдыларын игермегендігі. Біздіңше, бұл орайдағы әрбір жас атаулыға қажетті риторикалық мәдениетті бойға жұғысты етуге септесер түйіндерді білу аса маңызды. Ол қандай түйін-тұжырымдар болмақ? *Біріншіден*, шешендік туралы әр кездегі тұжырымдардан өзіне қажеттісін ала білуі. Шешендік кісі көркі, ақылмен билеу өнері; тіл өнері мен сөйлеу мәдениетінің ең жоғарғы сатысы; дидактасушымыздың жүрегі мен ақыл-ойын баурап алуға, оны не нәрсеге болса да сендіруге, иландыруға септесетін бізге берілген сый; кез келген нақтылы зат туралы шебер сөйлеу өнері және сонысымен өзгелерді өз ойына ойыстыра білу екендігін; біліктілік пен білімнен, қуатты түйсік пен терең сезімнен, санадағы саңлақтық пен ұшқыр қиялдан, тер төгу мен ой тербелісінен туындай келе, білгірліктен кейін тұратындығын; сөз бен ойға негізделетіндігін; биік дүниетаныммен, ғылым-білімді терең меңгерумен, халықтың тұрмыс-тіршілігін, жөн-жосықтарын жүйрік танумен, жалпы айтқанда адамзаттың рухани мәдениетінен мол хабардар болуымен, ой өрісінің кеңдігімен тамырлас екендігін білгені жөн. Демек, кәсіби маманға қажетті шешендік дегеніміз – тыңдаушылардың жан-сезім әлемін сөзінің әдемілігімен, образдарының жарқындылығымен, нақыл, ғибрат сөздердің ұшқырлығымен толқытатын, баурайтын өнер, өзгеше қабілет-қарым, тума қасиет, сондай-ақ өскен ортаның, үлгі жандардың, ұлағатты еңбектердің тағылым-тәрбиесі, өзіндік дүниетанымының нәтижесі [6, б. 7-13]. *Екіншіден*, шешен табиғаты туралы айқын түсінігінің болуы. Шешен қашан да қарулы жауынгердей сақадай сай қалыпта мәнді де ұлы істерді үздік орындауға және әрдайым жеңіске ұмтылуы; онда диалектиктің тапқырлығы, философтың ойы, ақын тілі, заңгердің жады, трагиктің дауысы болуы; дәл де нақты дәлелдермен иландыра білу, тыңдаушылардың жан дүниесіне өтімді де батымды сөзбен ой сала әсер ету, сондай-ақ судьяның көзін жеткізуден гөрі, оның көңілін көтере рухтандыру маңыздырақ екенін аңғару білігінің болуы; шешеннің парызы – шындықты айту, ал ең ұлы қасиеті – қажет нәрсені ғана айту емес, сонымен бірге қажеті жоқ нәрсені айтпау екендігін білуі тиіс. Демек, дарынды ділмәр шешен, біздің жағдайымызда, көшбасшы жас тұлға әр нәрсенің мән-мәйегі мен әсемдігін өзіне қайтара алады. "Шешен сол – сөйлер сөзден қамалмаса", - дейді Шал ақын. Шынтуайтына келгенде, шешендер айтқан сөзі арқылы адамның ақылына қону жағын ғана көздемейді, сөздің қанға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балқытып, билеп алып кетуге ыждаһат етерін ескеру абзал. Шешенге орасан сезімталдық, құбылыс атаулыны жанды қалыпта елестете білу ауадай қажетті. Ол өз тыңдаушыларының бойында шалқыған шабыт, дария сезім, атқарылар іске сәйкесті құштарлық ұялатқысы келсе, ең алдымен осыны өз бойынан өткізуі тиіс. Орайлы тұста М.Т.Цицерон шынайы шешеннің, тума таланттың халық өмірі мен әдет-ғұрпын, салт-сана дәстүрлеріне мейлінше жетік болуын баса атайды. Шешен шаршы топты өрнекті ойларымен иландырады, оның ұлылығы асқан шабытпен, құлшыныспен, пафоспен өлшенбек. Демек, ол көпшілікті сөзінің оттылығымен, жаркылығымен, күшімен, көріктілігімен баурап алмақ. Сондай-ақ, шешен елге түсінікті болуы үшін, бүкпесіз ашық болғаны жөн. Ұзын сөздің қысқасы, шешен – тыңдаушылардың рухани дүниесін байытушы, өмірдегі, қоғамдағы алуан түрлі құбылыстарды байыбына жетіп, талдап түсіндіруші, белгілі бір ой-пікірлерді, халықтық мәселелерді жеткізуші, жан сала насихаттайтын үгітші. Бұл орайда ол – әлеуметтік-саяси тұлға [6; 4; 5; 7; 8]. *Үшіншіден*, шаршы топта сөз бастаудың қиындығын аңғаруы. Терлеп көрмеген тер қадірін қайдан білсін! Көшбасшы жас тұлға әр кез «Көш бастау қиын емес, қонатын жерде су бар; Қол бастау қиын емес, шабатын жерде жау бар; Шаршы топта сөз бастау қиын, шешімін таппас дау барлығын»; сөйленер сөздің «бастамасы», «құсынбасы», «мазмұндамасы», «қыздырмасы», «қорытпасы» боларын білуі тиіс. Данышпан Абай айтпай ма, «сөз танымайтынға сөз айтқанша, өзінді танитын шошқаны баққан жақсы» деп. Демек, өзгеге қарата сөз сөйлеу, шаршы топта сөз бастау қайдан оңай болсын. Сөз екшей білу өнері тыңдаушы қауымның жүрек лүпілі мен сана-сезімінің, өз жеке ойымыз бен сөзіміз арасында байланыс орната білу білігінен құралмақ. Бұл арада біз адамзат жүрегінің түкпірін жете түсінуіміз, тіпті оның әрбір қалтарысты иірімдерін сезіне де аңғара білуіміз керек, тек сол жағдайда ғана айтылмақ сөзіміз өзгені иландырмақ. Мәселен,

тыңдаушыларымыздың орнына өзімізді қоя отырып, таңдаған формамыздың тақырыппен үйлесімділігін, көпшілікті елексітіп, еліте толғандыра аларлықтай сезім тудыратындығына көзімізді жеткізіп көрелікші. Бұл ретте мүмкіндігінше қарапайымдылық пен табиғилық қалып сақтай отырып, «түймедейді түйедей» етпеуге, мәндінің құнын түсірмеуге ұмтылған дұрыс. Таңдаған сөйлеу формамыз мейлінше айқын да жарқын болғаны, мазмұнға сәйкес келуі және құрамына тек аса қажеттілерді ғана кіріктіргені жөн. Жалпы адам нені жан-тәнімен сезінсе, ұғынса, соны ғана ол жетер жеріне жеткізіп айта алмақ. Өзі жақсы білмейтін жайды уағыздағанда ғана кісі сөз таппай қалады. Адамды ой жетектей алса, ол анық сөйлемек, ал адам ойын жетектей алса, одан да анық сөйлері анық. Белгілі ойшыл Р.Эмирсонша түйіндесек, адам модадан шығып қалмайтындай етіп сөйлеп, жазуы үшін, қашан да ақ сөйлеп, адал жазу қажет-ақ. Бұл арада атақты Аристотельдің «Платон – менің досым, алайда ақиқат орны қымбат-ақ» дейтін сөзін естен шығармау жөн. Десек те, шешендердің жүйрік ой толғауы тыңдаушылардың талғамына тәуелді. Демек, әрбір көшбасшы тұлға не айтарын, қашан айтарын және қалай айтарын жете түсінуі тиіс. Бұл ретте тыңдаушылардың назарын аудару үшін, қысқалық, ширақ сөйлеу, көңілді сергітетін қысқа да нұсқа қайырым-шегіністердің болуы алғы межелі мақсатқа жетуге еселеп жәрдемдеспек. Алғыр шешен күні бұрын тыңдаушылардың ойлары мен көңіл-күйін өткір сезінеді. Ол аса сақтықпен сөйлейді, әбден өзіне бағындырып алған соң, олардың сезім-күйлерін билеп әкетпек. Көшбасшы тұлғаның сөйлеу стилі тартымды да отты болуы тиіс. Ол тыңдаушылардың ынтасын біржола өзіне қаратуы тиіс. Сөйлеушінің әңгімесі оқтын-оқтын шамырқанған шабытпен айтылып, қадау-қадау ой-пікірлерді жаудырып, төгіп, төпелеп жіберуі де кейде артық емес. Ендеше, шешен қырағы, байқампаз болса, аудиторияның шын-шырғасын шығармай уысында ұстары даусыз. Егер де шешен сөзі аудиторияға ғаламат әсер ететін болса, онда тыңдаушылардың көздері от шашып, жүздері гүл-гүл жайнап, ықыластанып, жұмсақ жымыып, бастарын изеп, қоштағандай, қолдағандай ым-ишараттар жасайды. Ыстық ықыласын, ізет-ниетін дауыстап та білдіреді. Сөйтіп, шешен мен аудиторияның құлшынысы бірдей оянып, оттай маздап, бір-бірін жетелеп, қоян-қолтық араласып, туысып кетпек. Қысқасы, жас көшбасшы шешен ретінде оны тыңдамау, түсінбеу, онымен келіспеу мүмкін емес болатындай тұрғыда сөйлеуі дұрыс [6; 9-13].

Төртіншіден, сөз сөйлеуге даярланудың қажеттігі туралы. Жастар небір өнер, не даналық шыңына оларды оқып-үйренбей жету әсте мүмкін еместігін; кімде-кім өз сөзін алдын-ала дайындаса, сол – халыққа нағыз берілген, шын мәнінде халық үшін қызмет ететін жан, ал көпшілік сөзімді қалай қабылдайды дегенге немқұрайлы қараушылық – сендіруді емес, күшпен көндіруді мақсат еткендік екендігін есте ұстағаны жөн-ақ. *Бесіншіден*, сөйлеу мәдениеті туралы ойлануы. Сократ айтады: «Сөйлеп көріңіз, мен Сіздің кім екеніңізді айтайын» деп. Демек, жас көшбасшылар адамның хайуанаттан артықшылығы – тілі, ал оны орынды қолдана алмаған адамның хайуаннан бетерлігін есте ұстап, кез келген сөйленген сөз жанды құбылыс іспеттес, ол бас-аяғы бар дене секілді және де тұтас кеуде тұсы мен аяқ жағы бір-бірімен үйлесімді де сәйкесімді әрі біртұтастықта өрілген болып келуі заңды екендігін сезінуі, жақсы сөйлеу жай ғана естіртіп жақсы ойлау екенін ескеруі ауадай қажет. *Алтыншыдан*, сөйлеушінің жылы жүзді, жылы сөзді бола білуі. Жас тұлға әр сөздің айтылуына қарай мың сан мағынасы барлығына үңілуі қажет. Себебі, ұстамды да орынды сөйлей білуі ділмарлықтан көп артық. Шынында да, ақылды ақырын сөйлер де, жауабын күтер. Бұл ретте А.П.Чеховтың «Мен өзімді тежеуге үйрендім, өйткені парасатты кісі өзін бетімен жібермеуі тиіс» дегені бар. Сондай-ақ сөйлеушінің сөйлеу сәтіндегі жан-дүниесінің қозғалыстары дене қимылымен ұштасуы тиіс. Бұл ретте: «От сықылды жылы болсын жүзіңіз бен сөзіңіз» деген Шәкәрім сөзі ой салса керек. Ал А.С.Пушкин мағынасыздықтың екі түрін атайды: бірі – сезім мен ойдың жетімсіздігінен пайда болар сөздің көптігі, екіншісі – сезім мен ой асып-төгіліп жатса да, оны жеткізер сөздің кемдігі. Сондай-ақ шешен нәзік құбылыстарды қатқыл үнмен айтса, не болмаса ыңғайсыз әңгімелерді нәзік дауыспен жеткізсе, тыңдаушысын иландыра алар ма еді. *Жетіншіден*, қысқа да нұсқа сөйлеуге төселуі, тіпті, үндемей қалудың да үлкен күш екендігін сезінуі. Ж.Баласағұни: «Көп сөйлеме, азбен келтір иінін, Бір сөзбен шеш түмен сөздің түйінін» демей ме. Шын сөз қашан да – нұсқа, жақсы сөз қашан да қысқа болмақ. Көп сөйлеген мылжың шын сөзді аз айтады. Ақылы келте адамның әдетте тілі тым ұзын болады. Ойшыл адам, мүмкіндігіне қарай, көп ойды аз сөзге сыйғызуға тырысып, қысқа сөйлейді. Бүге-шүгесіне дейін түгін қалдырмай айтуға тырысу нәзік сезінуге қабілетті адамды жалықтырып, намысына тиеді. Тілінде тиегі жоқтардың бәрі бөспелер ауылынан. Ең бергісі жалған жымыып, босқа даңғырлайды. Қысқасы, «Аз сөйлер де, көп тыңдар, Хас асылдың баласы», - деп, Махамбет бабамыз айтқандай, кім-кімге де аз сөйлеп, көп тыңдаған жөн. Қашан да аз сөйлеген қателеспес, аз жеген ентікпес. Жас атаулы ең қысқа сөздің мағыналы көзқарас екендігіне назар аударуы артық болмас еді. Демек, қазақтың Қабдоловына сүйенсе, «көп біліп, дөп сөйлеген – шешен, аз біліп, көп сөйлеген – мылжың». Ал Исократқа сүйенсек, екі жағдайда ғана сөйлеуді қолдайды: бірі – өзіңнің сөйлер нәрсенді айқын ойланып алғанда, екіншісі – бір нәрсе жайында айтудың аса қажеттілігі туындағанда. Тек осы жағдайларда ғана үндемегеннен сөйлеуді мақұл көрсе, қалған тұстарда сөйлегеннен сөйлемегенді анағұрлым артық санайды. Шал ақын айтпай ма: «Байлауы жоқ шешеннен, үндемеген есті артық, Бәйге алмаған жүйріктен, белі жуан бесті артық» деп. Иә, көп сөйлеген көп сәтсіздікке де ұшырамақ, ендеше сөзге сақ болу шешендіктен де асқақ. Өз саласының майталманы А.Ф.Кони мәнді ештеңе айтпағаннан, үндемеуді артық көрсе, білгір Боуви: «Ақылды сөйлеу – қиынның қиыны, ақыл безбеніне салып үндемей қалу одан да қиын», - деп тұжырады. Демек, өзінің тіліне күші

жетпеген адамның сөзінде шынайы шындық болмасы анық. Ұлы ойшылдарымыздың бірі Анақарыс кейінгіге тілінді, тәбетінді, нәпсінді тыйып ұстау турасында ұлағат қалдырған [6; 14; 15; 17- 22].

Қысқасы, *шешендік* – ел келешегі жастардың рухын аспандатар, асқақтатар өнер. Ал Ұлы Дала елінің халықтық рухы орасан. Тек рух сақталса ғана, жастар рухын оята білгенде ғана халық мерейі, абыройы қаз қалпында болмақ. Рух тұнған тұста ғана қалыптасу үстіндегі тұлғаны тұтандырар, ілгерілетер идея да күшті. Демек, бүгінде жастардың рухын еселеп жандандыра, жаңғырта түсер кешенді ойлы істер ауадай қажет. Ал ел болашағы – қазақ жастарының рухының биіктігі, жоғарылығы – Ұлт Тәуелсіздігі сақталуының бірден-бір айғағы. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келсек, шешендік шежіре - рухани байлық көзі. Халқымызға тән шешендік өнер тәліміне кейінгі ұрпақты тәнті етер болсақ, орасан рухани шапағат, парасат сыйлаймыз. Ал рухы зор, рухани бай ұрпақ – еліміздің сенімді келешегі.

Әдебиеттер тізімі

1. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу) / Ә.Т. Қайдар. – Алматы: «Тоғанай Т» баспасы, 2004. – 560 б.
2. Қыдыршаев А.С. Шешендіктануды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Монография / А.С. Қыдыршаев. – Алматы: 2000. – 270 б.
3. Қыдыршаев А.С. Шешен-лектор профессиограммасы / А.С. Қыдыршаев. – Орал: БҚМУ баспасы, 2004. – 56 б.
4. Қыдыршаев А.С. Шешен сөйлей білеміз бе? (Шешен сөйлеу мәдениетінің алтын қағидалары). Оқу құралы / А.С. Қыдыршаев. – Орал: 2017. – 364 б.
5. Борохов Э. Энциклопедия афоризмов / Э. Борохов. 2003. – М.: Мысль – 686 б.
6. Қыдыршаев А.С. Шешендік тағылымы / А.С. Қыдыршаев. – Орал: 2006. – 146 б.
7. Энциклопедия мудрости. Литературно-художественное издание. Издательство «РООССА», 2007. – 814 б.
8. Шедевры восточной мудрости. – М.: ООО «Дом Славянской книги», 2018. – 320 с.
9. Душенко К.В. Большая книга афоризмов / К.В. Душенко. – М.: Мысль 2006. – 1056 б.
10. Душенко К.В. Мысли, афоризмы и шутки знаменитых мужчин / К.В. Душенко. – Москва: Издательство «Э», 2016. – 688 с.
11. Мысли, афоризмы и шутки выдающихся женщин / Авт. – сост. К.В. Душенко, Г.П. Манчха. – 8-е изд., перераб. – Москва: Изд. «Э», 2016. – 592 с.
12. Афоризмы: По иностранным источникам. – М., 1985. Бальзак О. Физиология брака / О. Бальзак. – М., 1995.
13. Гейне Г. Мысли / Г. Гейне. – СПб., 1904.
14. Шаймерденұлы Е. Қазақ афоризмдері / Е. Шаймерденұлы. – Алматы: 2008. – 304 б.
15. Книга для медленного чтения. 1000 высказываний 200 мыслителей / Сост. Л.Д. Соболев. – М., 1994.
16. Уайльд О. Афоризмы / О. Уайльд. – М., 2000.
17. Шоу Дж. Б. Афоризмы / Дж. Б. Шоу. – М., 2000.
18. Gross J. The Oxford Book of Aphorisms / J. Gross. – Oxford; New York, 1983.
19. Макаров Н.П. Энциклопедия ума, или Словарь избранных мыслей авторов всех времен и народов / Н.П. Макаров – М., 1998.
20. Хоромин Н.Я. Энциклопедия мысли / Н.Я. Хоромин. – М., 1994.
21. Douglas A., & Strumpf M. Best Book of Aphorisms. – New York, 1989.
22. Еврейские афоризмы. – М., 1991.

ӘОЖ 82:316.3

Қыдыршаев А.С., Кондудиева Ш.М.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,

Орал қ., Қазақстан

Қыдыршаева Қ.С.

М.В.Ломоносов атындағы ЖОББМ мұғалімі,

Атырау облысы, Қазақстан

КӘСІБИ МАМАННЫҢ ШАРШЫ ТОП АЛДЫ СӨЗ СӨЙЛЕУІНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК-ТӘЖІРИБЕЛІК ҚАҒИДАЛАРЫ

«Небір өнер не даналық шыңына оларды оқып-үйренбей жету әсте мүмкін емес» (Демокрит). Бұл орайда ұйымдастыра білгеннің қашан да ұтары даусыз. Кәсіби маман іс-әрекетінің алдын ала ұйымдастырылуы -түсінікті де нақты, логикалық тұрғыда ойлануға және тиімді қалыпта хабарлама жасауға бастар жол [1, 28 б.]. Сөз сөйлеудің қандай формасын (*сөйленер сөздің сұлбасы, тірек сөздер не толық конспект*) қолдансақ та, бұл орайдағы алғашқы әрбір қадамымыз бастапқы жоспар ретінде қабылданады. Бұлар әрқилы. Олар сан алуан жаңа дағдыларды талап етеді. Олар өте нәзік қимылды

қажетсінеді. Десек те, олар түпкілікті мақсатқа қызмет етері даусыз. Бұл орайда баса ескереріміз - *сөйленер сөздің көру үшін емес, тыңдар құлақ үшін екендігі*. Сөз сөйлеу мәдениетін дамыту үшін, дауыстап сөйлеу бірден-бір маңызды. Бұл ретте өлең, жаңылтпаштар, алдын ала сөйленер сөздің жобалы нұсқаларын оқудың ешбір артық-кемі жоқ. Керісінше, өте пайдалы. Көпшілік алдында өзіңізді өз дауыс ырғағыңызбен қалай ашып шығарарыңызды алдын ала көріп-біліп болжағанға не жетсін. Мейлінше аз жазып, көбірек сөйлеуге, өз-өзіне көбірек сұрақтар бере отырып, *динамикалы қалыпта сөз сөйлеудің техникасын дамытуға* ұмтылу орынды.

Қашан да аудитория шешеннен тыңдаушыларды жалықтырмайтын, тақырыпқа сәйкесті ақпарат беретін не сенім ұялатар түйін айтатын және көпшілікке беймәлім сюрприздермен риза қылар мезеттерге толы тұщымды сөз күтеді. Сондай-ақ аудитория кейін дұрыс шешім қабылдау үшін, шешеннен нақтылы ақпарат, сөз мазмұнына сәйкес мағыналы тұрғыда бағыт сілтер, алғы істерге орайлас үлкен сенім туғызар тұжырым күтеді. Көбіне-көп мәжіліске сюрприздер не түрлі көңіл көтерер сергіту сәттері тән емес. Бірақ бұл осы реттегі сөйленер сөздің бір сарында не жалықтырар қалыпта болуы керек дегенді аңғартпайды. Тіпті де, керісінше. Қайта бұл реттегі сөз жанды да қайталанбас қалпымен ерекшеленсе ұтымды болмақ.

Ең алдымен, істі бастамас бұрын, сөйленер сөзге және оның мазмұнына өзіміздің қатысымыз, көңіл-күйіміз, көзқарасымыз туралы айқындыққа жету, ең бастысы өз-өзімізді мысқал да алдаусыратпай, адал болғанымыз дұрыс. Себебі бұл реттегі мысқал да болса жағымсыз көзқарасымыз ұйымдастыру ісінің, әзірліктің және сөйлеу сәтінің әрбір аспектісіне жайыла отырып, ақырында аудиторияның сөзімізді жағымсыз қабылдауына әкеліп соқтыруы мүмкін. Егер де өз сөзімізде айтар идеяларымызға көпшіліктің қарсы болуы мүмкін деген сезімнен бастасақ, осы сезімді тыңдаушыларымызға жұқтыруымыз мүмкін, нәтижеде олар өзіміз қорқасоқтап күткендей қатты қарсылық білдіруі әбден мүмкін. Бұл ретте іштей өз-өзімізден *«Мен не үшін сөйлеуге тиіспін?»* деп сұрап көрелікші. Егер де бұл сұраққа өзіміздің жауабымыз болмаса, іздеп көрген жөн. Әрбір сөйленер сөздің айқын мақсаты болуы тиіс. Сөз сөйлеуге келгенде айқын да анық себебіміз болмаса, сөйлемеген жөн. Өзіміздің де тыңдаушыларымыздың да алтын уақытын құр босқа жоғалтпағанға не жетсін.

Сондай-ақ аудиторияны білу мақсатында өз-өзімізден іштей *«Мен кімге (кімдерге) сөйлеймін?»* деп сұрап көрген де дұрыс. Қашан да қандай болмасын даярлықты бастамас бұрын, өз аудиториямызды білгеніміз жөн [2].

Алғашқыда кезекті тақырып бойынша өзіміз айтар мәліметтердің бәрін де қағазға түсіруге кеңес берер едік. Қол астымыздағы материалдарымызды салған жерден жүйелей бастау міндетті емес. Басымызды артық нәрселерден босатып, ойлар тасқынына ерік беру тиімді. Бұндай сәт ойлап шығару қабілетіміздің еселеп артуына септеседі. Біз бұларды «ой үзіктері» дегенді жөн көреміз. Шаршап не жалығып кетсек, ой үзіктерін теруді қоя салып, өзге іспен айналысуға да болады. Миымыз бәрібір жұмыс жасай береді. Ақырында аса қажетті нақтылы да қызықты ой міндетті түрде жүйеленеді.

Нәтижеде сөйлер сөзіміздің басты ой ұшығын жүйелеп жинақтай отырып, жазып шығу жөн. Бұлайша істеу аудиторияны, мақсатты және күтілер нәтижені анықтауға бірден-бір сеп. Бастысы - жазғандарымыз белгілі бір саланы аңғартардай (Мәселен, идеяны, концепцияны, өзімізді, өнімді) болғаны дұрыс. *Мысалы, менің сөз сөйлеудегі мақсатым - ұсынылып отырған жобаның жүзеге асыруға оңтайлығы әрі пайдалылығына кеңес мүшелерінің көзін жеткізу.*

Егер де негізгі ойымызда басты сөз *«тәрбиелеу»* болатын болса, мүмкіндігіне қарай бұның орнына басқа сөзді алғаныңыз жөн. Себебі *«тәрбиелеу»* сөзінің көзге көрінбейтін жасырын психологиялық мағынасы - шешендерге өз тыңдаушыларына шекеден қарап сөйлеуге, нотация оқуға, әкелік мәнерде сөйлесуге мәжбүр ететіндей. Ал егер де біз *«хабарлау»* сөзін таңдап алсақ, онда міндетті түрде негізгі ойға аудиторияға хабарлаудың қажеттілік себебін айтуды енгізген дұрыс (*«Оларға бұл ақпарат не себептен қажетті?»*). Ал көпшілік жағдайда шешен үшін *«мәлімет беру»* - өзгелердің білуі аса қажеттілік туғызбаса да, өзі білетін тақырып төңірегінде айту секілді эгоистік тұрғыдағы талқылауға жол ашар алғышарт іспеттес. Мейлінше тиімді де қомақты нәтижелерге қол жеткізу үшін үнемі бірден - бір керекті тірек сөздерді іріктей білу, қолдана білу жөн. *Мәселен, сендіру, көз жеткізу, иландыру, қол жеткізу, дәлелдеу* [3; 4; 5; 6].

Тәжірибелік тұрғыдан келгенде, бұл ретте кім болса да, біреуге өзіңіздің негізгі ойыңызды дауыстап айтып көру тиімді. Онда осы орайдағы мақсатыңызды сұрауды өтіну дұрыс. Қорғана бермей, мейлінше шынайы болуға тырысқан жөн. Бұл ретте өзіміздің негізгі айтар ойымызды қорғауға, бекіте түсуге немесе өзгертуге ұмтылу орынды. Сонда ғана біз оны күштірек, салмақтырақ ете түсеміз, сонда ғана негізгі ойымыз қомақтала, шегелене түспек. Нәтижеде өзіміздің таңдаған негізгі ойымызды, сөйленер сөзімізді толық жүзеге асыра аламыз.

Іскер мамандардың сөз сөйлеуге дейін-ақ өзінің не айтарын және тыңдаушыларына өз ойлары мен идеяларын қалай тиімді жеткізерін нақты білгені дұрыс. Ал бұған тер төге әзірленудің, бел шеше дайындалудың арқасында қол жетпек. Бұл ретте Демосфеннің: *«Кімде-кім өз сөзін алдын- ала дайындаса, сол - халыққа нағыз берілген, шын мәнінде халық үшін қызмет ететін жан, ал көпшілік сөзімді қалай қабылдайды дегенге немқұрайлы қараушылық - сендіруді емес, күшпен көндіруді мақсат еткендік»*, - дегені ойға оралады [1, 28 б.].

Жалпы сөз сөйлеуге алдын-ала даярлықтың маңыздылығы онда даяр мәтінді, тірек жазбаларды не мәтін үзінділерін қолдану-қолданбауыңызға байланысты емес. Біздіңше, оның кейбір *тәжірибелік қағидалары төмендегіше:*

- *сөйленер сөзіңді емес, айтар идеяңды есте сақтауға жаттығу;*
- *жаттауға ұмтылмау;*
- *дауыстап айтып жаттығу;*
- *әр кез сөйлер сөзімізге ақыр соңына дейін дайындалу;*
- *көрнекті құралдар қолданар болсаң, әзірлікті тұтас бірлікте жүргізе білу;*
- *мүмкіндік бар жерде әзірлікті тыңдаушылармен бірлесе жүргізу;*
- *даярлықты сөйлеген сөзіңе адал жүрекпен сын айтар аудиоредактор болар адаммен бірлікте жүргізу әбден тиімді.*

Ғылыми таңдамаларға және эксперимент нәтижелеріне сүйенсек, іскер маманның шаршы топ алды сөз сөйлеуге даярланудың *әдістемелік қағидалары төмендегіше:*

Тыңдаушылармен ішкі байланыс орнату. Өз сөзіміз бағытталар аудиторияның мөлшерін біле отырып, оның әрбір бөлігімен байланыс орнату жөн. Егер де аудитория мейлінше үлкен болса, ондай жағдайда дәрісхананы ойша төрт бөлікке бөле отырып, көз жанарымызбен бір бөлік орталығынан екіншісіне ауысып отыруға бағыт ұстану дұрыс. Бұндай ретте жекелеген бөлімнің әрбір адамына үнемі жіті назар аударатындығымыз хақында көзқарас өздігінен қалыптаспақ. Ал адам аз кішкене топтарда кейде қатысушылардың әрқайсысына назар аударуға ұмтылу тиімді.

Әркім ым-ишаратымыздың табиғи болуы. Егер де олар сөйлеген сөзімізден туындап жатса, әбден орынды болғаны. Ешқашан да ым-ишарат қолдануға алдын-ала дайындалмау, басқаша жағдайларда олар ойдан шығарылған ебедейсіз әрі жасанды болмақ. Кең көлемді күшті де жағымды ым-ишараттар біздің баяндауымыздың мән-мағынасын арттыра түседі. Қашан да өзіміздің ең үздік көрнекілік екенімізді есте сақтау керек. Қимыл- қозғалыстан қорықпау жөн. Бір орында қалшып қатқан қазықтай қозғалмай тұруды жөн дей алмаймыз. Сондай-ақ әрлі-берлі мағынасыз қозғала беру де дұрыс емес. Күшті идеялар ұсынған тұста тұрыс-қалпыңды өзгерту, кідіріс сәтінде бірер қадам ілгері аттау сөзге жандылық қосып, құрыс-тұрыстарды жазуға сеп.

Кідірісті орынды қолдана білу. Тиімді қолдана білсек, олардың әсері ерекше әрі олардың көбірек болғаны жөн. Кідіріс ойымызды жинақтап алу үшін де қажет. Кідіріс тыңдаушыларға естігендерін ой елегіне салып отырып, екшей түсу үшін, одан әрі тыңдау үшін де қажет. Жалпы көпшілік аудитория ауызша айтар хабарларға бейім болып келеді. Сәйкесінше, оларға ойлануға уақыт қалдырып отырғанымыз жөн. Әсіресе, бұл күнілгері арнайы жазып әзірленген мәтін бойынша сөз сөйлеуде керек-ақ.

Әзірлікке кеткен уақытты есептеп отыру, өзімізге бөлінген уақыт мөлшерінен аспау. Сөйленер сөзімізді жеделдете айтпау дұрыс. Басы артық материалды алып тастау, мазмұнды ықшамдап ұсыну тиімді. Қалыпты сөйленер сөзге қарағанда шешендер мейлінше баяу ырғақта сөйлегені жөн.

Бірер әзірлік мезетімізді дискіге жазу. Сөйлеген сөзімізді табиғи қалыпта жазу үшін, микрофонды 60-90 см. қашықтықта орналастырған тиімді. Сөзіміздің айқын да жанды шығуын қадағалау. Кейін көрініс сәттеріне объективті түрде баға бере көз жүгірту.

Әзірлік кезінде айнаны қолданбау. Байқауымызша өз көзімізге қарауды дағдыға айналдырған дұрыс секілді. Бірақ айнаға қарай отырып, объективті болу қиын. Көбіне біз өзіміздің көргіміз келгенін ғана байқаймыз [7]. Сондай-ақ өзімізді ыңғайлы да сенімді ұстау үшін әзірлік кезінде шаршы топ алды сөз сөйлерде киер киімізбен даярланған артық болмайды.

Біздіңше, видеодискіде өзіміздің қалай сөйлегенімізді тексеру мақсатындағы *сұрақтар тізімі төмендегіше болмақ:*

- *Ішкі байланыс тиімді жасалды ма? Көз жанарымен барлық тыңдаушыларды шола қамтыдық па? (Барлық тыңдаушыларды назарда ұстай алдықпа?)*

- *Дауысымыз ортақ проблемаға (күн тәртібіндегі мәселеге орай) қам жеу мақсатында, көпшілікті өзіне тарта, елекзіте, жанды қалыпта шыға алды ма?*

- *Өзіміз табиғи күйде әрі салмақты көріне алдық па?*

- *Ойларымыз байыпты да байсалды логикалық өріле алды ма?*

- *Сөйлеген сөзден негізгі бөлімді бөліп алуға болар ма еді?*

- *Сөйлеген сөзіміз мақсатына жете алды ма?*

- *Қолданылған ым-ишараттар орынды болды ма?*

- *Дауысымызбен, қимыл-қозғалысымызбен не өзіндік*

мәнерімізбен тыңдаушыларымызды ашуландырып алған жоқпыз ба? Тыңдаушылар жүйкесіне жағымсыз әсер етпедік пе?

- *Дәлелді тұжырымдарымыздың мән-мағынасын төмендететіндей басы артық сөздер қолданған жоқпыз ба? (мүмкін, секілді, сияқты)*

- *Тыңдаушыларды асықтырып, сөзімізге ілесе алмай қалатындай тым асығыс ырғақта жеделдетіп сөйлеп кеткен жоқпыз ба?*

- Маңызды идеяның мәнін үдету, арттыра түсу мақсатында не бірден-бір мәнді ойларды көпшілікке жеткізу үшін мейлінше баяу қалыпта сөйлеу барысында ырғағымызды өзгерте алдық па?

-Түсінікті сөйлей білдік пе? Тыңдаушылар сөзімізді тек естуі ғана емес, не туралы айтып тұрғанымызды түсінуі тиіс.

- Көрінектілікті сенімді түрде жеңіл қолдана алдық па?

- Таңдалған имиджге киіміміз сәйкес келді ме?

- Тыңғылықты әзірлігіміз сәйкесті имидждің айқын көрінуіне дәлел бола ала ма? т.б.

Қысқасы, бейнедискіні қарай отырып, өзімізді объективті түрде бағалау жөн. Егер де өз сөзімізге көңіліміз толып, мәселен, жерде жайқалып өсіп тұрған мәуелі ағаштың энергиясын алғандай сезімде болсақ, бұл - сөзіміздің табиғи да ғажап өрілгені. Ал егер де аудиториямен ішкі байланысты орнықтыра алмаған болсақ, қайтара әзірлену орынды. Егер де дискі лабиринтінде өзімізді жоғалтып алғанымызды байқасақ, онда көрнекі құралдар мөлшерін азайту жөн. Бұл ретте өзімізге көбірек еркіндік берсек, көпшіліктің айтылар сөзге әсері үстемеленбек, бірақ та бұл жағдай өзімізге қысылыс туғызбауы тиіс. Әрине, біз алуан приборларды құбылта қолданып тұрған «жұлдызды кеменің» капитаны емеспіз. Өзімізді аудиторияға белгісізді ашу, проблеманы шешу үшін, жаңалықтармен таныстыру үшін қажет екенімізді әр кез ескерген жөн [8].

Қысқасы, осы жоғарыда айтылған әдістемелік-тәжірибиелік қағидалардың қай-қайсысы да кәсіби маманның шаршы топ алды сөз сөйлеуінің сәтті жүзеге асуына мүмкіндік туғызады деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қыдыршаев А.С. Шешендік тағылымы. Орал, 2005. – 142 б.
2. Қыдыршаев А.С., Төлегенова Д.К. Искерлік шешендіктану қағидалары. Орал. 2007. – 68 б.
3. Чисхольм П. Уверенность в себе: путь к деловому успеху. - М., 1994.
4. Вексер А.Б. Тренинг актерского мастерства учителя. Учебно- практическое пособие. - М., 2002. – 96 с.
5. Соловьев Э.Я. Современный этикет. Деловой и международный протокол. - М.: Издательство «Ось - 89», 2003. – 320 с.
6. Пост Э. Этикет. Классическое руководство / Пер. с англ. М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 648 с.
7. Қыдыршаев А.С. Кестелі шешендіктану. Орал, 2007. – 8 б.
8. Қыдыршаев А.С. Шешен сөйлей білеміз бе? (Шешен сөйлеу мәдениетінің алтын қағидалары). Оқу құралы. Орал, 2017. – 364 б.

ӘОЖ 82:316.3

Қыдыршаев А.С., Мұхамбетова С.Ж.,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,

Орал қ., Қазақстан

Қыдыршаев О.А.,

Promontory Aqjaiyq халықаралық мектебі,

Орал қ., Қазақстан

Қыдыршаева Қ.С.

М.В.Ломоносов атындағы ЖОББМ,

Атырау облысы, Қазақстан

МЕКТЕП РИТОРИКАСЫ: ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ, ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

(Қазақ мектебінің V сыныбында шешендік өнерді оқыту негізінде)

Шешендік өнерді зерттейтін ғылым *шешендіктану (риторика)* - қазіргі таңда негізі қаланған, заңдылықтар жүйесі айқындалып, бір ізге түскен сала. *«Шешендік өнер» пәнін оқыту арқылы* оқушыны жеке тұлға тұрғысында қалыптастыру – қазіргі Қазақстан қоғамының жалпы білім саласының алдына қойып отырған педагогикалық мәселелерді шешуге үлес қосу. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде оқушылардың қатысымдық-сөйлеу қызметін белсендіруді, дамытуды көптеген пәндер жүзеге асырады десек те, шешендік өнерді үйрету, оқыту пәнінің орны айрықша, себебі жалпы орта білім беру жүйесіндегі бұл пән заман талабынан туындаған пән ретінде сипатталады. Оның орнын анықтау мен алға қойған міндеттерін шешу бұрыннан оқытылып жүрген «Тіл мәдениеті», «Қазақ тілі» пәндерінің міндеттерін синтездеу емес, шешендік өнерге үйрету үшін дәстүрлі шешендіктану заңдылықтарын жүйелеу, оның әдістемесі туралы пікірлерді бір арнаға тоғыстыру.

Білім беру жүйесінің басты міндеті - ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау. Ендеше, шешендік өнер - қазақтың ұлттық құндылығына да, жалпы адамзаттық құндылыққа да тән мұра ретінде қазіргі таңда жалпы білім саласы

алдында тұрған басты мақсатқа - жан-жақты жетілген, қоғам қойған барлық талапқа сай жеке тұлға тәрбиелеп шығаруға қол жеткізудің басты құралдарының бірі.

Өскелең ұрпақ тәрбиесін халқымыздың өткен тарихынан бөліп қарауға болмайды. Халқымыздың тарихында талай аузы дуалы, жез таңдай майталмандар болғаны бәрімізге де аян. Сан жылдар бойы халықтың мәдени - рухани өмір-тіршілігіндегі шешендік өнердің алар орны тиянақты зерттеліп, сараланып кейінгіге жеткізілмеді. Бұған әртүрлі тарихи, саяси себептердің болғаны мәлім. Десек те, бір айқын нәрсе - шешендік өнері халқымыздың қанына, табиғатына тән құбылыс. Егер де сонау антикалық Грекиядан бастау алған шешендіктану ғылым саласы ретінде дамып жетілсе, халқымыздың бай шежіресімен бірлесе өрілген шешендік өнер саласы ретінде қалыптасты. Сондықтан да ғылым мен өнер ретінде осындай бай тарихы бар шешендіктану ілімін болашақ ұрпақ санасына жеткізу, олардың бойына сіңіру еліміздің келешегі үшін шынайы жүрегі ауыратын әр ұстаз үшін - парыз іс [1-8].

Қазақ мектебінің V сынып оқушыларына шешендік өнер пәнін оқыту әдістемесінің өзегі - *оқушылардың қисынды ойлау қабілетін дамыту, тіл байлығын молайту, сөздік қорын кеңейту, өз ойын дұрыс, анық, тілдік, сөздік нормаларды сақтай отырып, ауызша және жазбаша түрде көркем жеткізе білу, шығармашылық ойлау қабілет-дағдыларын дамыту, тіл мәдениетін, сөйлеу мәдениетін игерту.*

Шешендік шеберлікті игерту - алдымен әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық, орфографиялық нормаларын меңгерту, сонымен бірге бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым – қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай қолдануға үйрету. Тілде толып жатқан амал-тәсілдер бар. Солардың ішінен қарым-қатынас жасаудың мақсатына сай келетін аса қажеттісін талғап ала білу арқылы ой мен сезімді дәлме-дәл жеткізе білу шеберлігі - сөз мәдениетінің биік шыңы. Ал сол биік шың – шешендік өнер биігі. Мұндай шеберлік ең алдымен тіл амалдарын әдеби тіл нормасына сай дұрыс қолданудан, сөз жатықтығын үйренуден, сөз байлығын молайтудан, сөз тазалығын сақтау, сөз дәлдігін тану және сөз әсерлілігін меңгеру арқылы көрінеді. Олай болса, шешендік өнерін өркендетуге айрықша көңіл бөлу, оны жас жеткіншектерге мүмкіндігінше кең ауқымда жеткізу, оқыту - бүгінгі күннің талабына сай туындаған қажеттілік деп қабылдауымыз керек. Демек, осы реттегі зерттеу жұмысының көкейкестілігін анықтайды.

Қазақ орта мектебінің V сынып оқушыларына шешендік өнерді оқытудың әдістемелік жүйесін даярлап, эксперимент арқылы оның тиімділігін дәлелдеу бір шоғыр міндеттерді алға қояды. Бұл сапқа жалпы білім беретін орта мектептерде, лицей, гимназияларда «Шешендік өнер» пәнінің оқытылу жайын айқындауды; қазақ мектебінің V сыныбында шешендік өнерді оқытудың лингвистикалық, психологиялық, педагогикалық, тәрбиелік негіздерін анықтауды; орта мектептің V сыныбында шешендік өнерді оқыту бойынша арнайы бағдарлама, оқулық, оқу-әдістемелік құралдарға талдау жасауды; қазақ мектебінің V сыныбында шешендік өнерді оқытудың арнайы қағидаттары, әдістері мен формаларын жүйелеуді; қазақ мектебінің V сыныбында шешендік өнерді оқыту арқылы оқушылардың шешендік білік-дағдыларын қалыптастыруға арналған кешенді жаттығу, тапсырма, тренингілер мен сабақтар жүйесін даярлауды; қазақ мектебінің V сыныбында шешендік өнерді оқыту әдістемесінің тиімділігін педагогикалық эксперимент арқылы дәлелдеуді қосар едік.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық және теориялық негіздері ретінде көне грек және рим риторикасының іргетасын қалап, оны тұтастай бір ғылым дәрежесіне жеткізген Аристотель, Цицерон, Квинтилианның ілімдері, осының негізінде шығыстық шешендік өнер теориясын дамытқан Әл-Фарабидің риторикалық мұралары, шешендік өнердің тарихи эволюциясында айрықша орын алар М.В. Ломоносов және т.б. тарихи тұлғалардың классикалық риторикалық ілімдері, сондай-ақ В.И. Аннушкин, Л.Г. Антонова, Г.З. Апресян, Д.И. Архарова, Л.В. Ассуирова, Н.А. Безменова, Д.Х. Вагапова, А.Н. Васильева, Л.А. Введенская, Л.А. Вербицкая, А.Е. Войсунский, Ю.В. Воробьев, О.Я. Гойхман, И.Б. Голуб, В.Б. Гольдин, И.Н. Горелов, Л.К. Граудина, С.С. Гурвич, Ч.Б. Далецкий, Е.Г. Елина, С.Ф. Иванова, Н.Н. Кохтев, Н.А. Купина, Т.А. Ладыженская, М. Львов, Т.В. Матвеева, Н.А. Михайличенко, А.К. Михальская, А.А. Мурашов, Г.В. Мурзо, Р.И. Никольская, С.Т. Никольская, А.П. Окунева, Ю.С. Пичугов, Г.М. Сагач, З.С. Смелкова, А.П. Чудинов секілді және т.б. маман ғалымдардың риторика мен неориторика саласындағы тұжырымдамалары, А.Байтұрсынов, Б.Адамбаев, Ә.Мәметова, Ж.Дәдебаев, Р.Сыздықова, С.Негимов сынды және т.б. ғалымдардың қазақ шешендік өнері саласындағы еңбектері, Б.Н. Головин, В.В. Виноградов, М.Балақаев, Б.Шалабаев секілді және т.б. ғалымдардың сөз мәдениеті мен стилистикасы саласындағы еңбектері, Л.С. Выготский, И.А. Зимняя, А.Н. Леонтьев, А.А. Леонтьев секілді және өзге де ғалымдар зерттеулерінде көрініс тапқан қарым-қатынас психологиясы бағытындағы еңбектер, сонымен қатар шешендік өнерді оқыту, шешен сөйлеу білік-дағдыларын қалыптастыру әдістемесіне арналған, Қазақстандағы шешендік өнерді оқыту әдістемесінің ғылыми тұрғыда зерттелуіне ықпал еткен А.С. Қыдыршаев, М.Р. Қондыбаева, С.Р. Рахметова, Ф. Оразбаева, Қ.Қ. Қадашева, А. Жапбаров, Н.Ж. Құрманова, Ж.Сүлейменовалардың докторлық деңгейдегі зерттеулері, Б.Салықова, А.Қ. Жалғасбаева, Н.А. Тулкинбаевтардың шешендік өнерді орыс аудиториясына үйрету әдістемесі бағытындағы, сонымен қатар қазақ тілді аудиторияларда шешендік өнерді оқыту іліміне арналған Б.Д. Қалимұқашеваның, Е.С. Леубаеваның зерттеу жұмыстарын алу орынды [9-14].

Осы реттегі зерттеудің теориялық маңыздылығы мектеп оқушыларына шешендік өнерді оқытудың лингводидактикалық және психофизиологиялық негіздерін таразылауға, оның басты өзара байланыстағы

аспектілерін айқындауға, мектеп оқушыларын шешендік өнерге оқытудың басты әдістемелік заңдылықтарын сипаттауға қатысты ұмтылыстан көрініс береді. Оқушылардың шешендік дағдыларын қалыптастыру бағытындағы атқарылар жұмыс жүйесі анықталады. Қазақ мектебінің V сыныбында шешендік өнерді оқыту әдістемесін даярлау міндетіне сай аталмыш әдістеменің алуан қырлы тиімділігі мен мүмкіншіліктері, сондай-ақ оның оқушы тұлғасын жан-жақты жетілдіру мақсатына сәйкестік деңгейі алғаш рет таразыланып, жүйеленеді. Ал зерттеу жұмысы барысында қол жеткізілген нәтижелер әдістемелік көмекші құралдар мен оқулықтар, сондай-ақ оқу бағдарламаларын даярлауға септесері сөзсіз. Зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы мектеп оқушыларына шешендік өнер пәнін оқытудың әдістемелік жүйесінің құрылуынан айқын танылады. Аталмыш әдістемелік жүйені орта мектептерде, лицей, гимназияларда шешендік өнерді оқыту тәжірибесінде пайдалануға толық болар еді.

Білім саласындағы қандай да бір жаңа лептің, жаңа толқынның орын алуы - белгілі бір уақыт көлемін талап ететін күрделі үдеріс. Қазіргі уақыттың қазақстандық білім саласындағы «модернизация» тұрғысында аталатын қарқынды өзгерістер мен ашылыстар кезеңі екендігі баршамызға да мәлім. Білімді модернизациялау - білім саласының бар арналарын қамтитын терең де түбірлі өзгерістердің белгілі бір уақыт аралығын қамтитын үдерісі. Оның мақсаты, ең алдымен, бір жағынан, жеке тұлғаға, екінші жағынан тұтастай қоғамға бағытталған білім мен тәрбие беру ісі нәтижелерін сапалық тұрғыдан жетілдіру, жоғары деңгейге көтеру. Бұл - мақсатты нәтижесі адамгершілігі мол, парасатты да білімді, өзі үшін де, қоғам үшін де өзінің адами және шығармашылық, ғылыми, өндірістік әлеуетін және өзінің интеллектуалдық және өзге де қабілеттерін өз бетінше және қоршаған ортадағы өзге тұлғалармен өзара ынтымақтаса, бірлесе отырып сарқа жұмсай алатын адамды қалыптастыру боп табылатын көпқырлы үдеріс. Әрине, бұл үдерістің нәтижелі болмағы алуан түрлі субъективті және объективті факторларға тәуелді екендігін тағы да білеміз. Осы ретте туындайтын көптеген заңды сұрақтардың бірі - аталмыш нәтижеге қол жеткізу, яғни, білімді модернизациялаудың мақсаттары мен міндеттерін нәтижелі орындау межесіне қол жеткізу орта мектепте шешендік өнерді оқыту үдерісінсіз мүмкін бе дегенге саяды.

Сонау антикалық дәуірдің, соның ішінде ең алдымен көне грек қоғамындағы білімнің мақсаты мен міндеттерін қазіргі отандық мектептер алдында тұрған ең негізгі деген мақсат-міндеттермен салыстыра бағамдасақ, олардың көп жағдайда бір-бірінен еш айырмашылығы жоқтығына сай қорытындыға келеміз. Өзгеше болуы мүмкін де емес, себебі адамзаттың түпкі табиғатына, оның рухани өзегіне уақыт пен кеңістік ықпал ете алмақ емес. Сол дәуірлерде де, қазіргі кезеңде де қоғам мәдениетті, еркін ойлай әрі сөйлей алатын, парасатты да білімді тұлғаға, жоғары қабілетті, биік білікті, өзгелермен құрмет сезімі негізінде ынтымақтаса отырып, әр заманның күрделі міндеттерін шеше алу дағдысына ие тұлғаға мұқтаж болған еді. Қазір де солай. Бұл тұрғыдан алғанда белгілі бір межеде көне грек қоғамындағы риториканың пән ретіндегі ролі мен қазіргі Қазақстан қоғамындағы шешендік өнерді оқытудың маңыздылығын салыстыру мүмкіндігі бар. Шешендіктану ілімінің туындау мен қалыптасуына ықпал еткен алғышарттар мен тарихи түйткілдер турасында белгілі зерттеуші М.Н.Пряхин былай деп түйіндейді: *«Можно предположить, что три необходимые каждому свободному гражданину способности - умение читать, хорошо говорить, логически мыслить - стали основанием для классической системы образования в античности. Имеется в виду тривиум (грамматика, риторика и диалектика). Без знания этого набора из трех предметов, основы основ свободных искусств, человек не мог быть полноценным гражданином. Поэтому античный тривиум - органически построенная система обучения свободного гражданина в правовом обществе»* [15, 63 – 65 бб.].

Сана тезіне салып, таразылай отырсақ, бұл орайда антикалық дәуірдегі риториканың дәуірлеуіне, гүлденуіне себепкер болған көптеген алғышарттар, белгілі бір тұрғыда біздің қазіргі қоғамымызда, әсіресе қоғамымыздағы XX ғасырдың соңғы ширегінен бастау алатын қайта құру дәуірінен бергі кезеңде орын алып отырған жайттарға жақындату, ұқсату тұрғысындағы пікірге ойысамыз. Бұл кезеңдердегі біздің қоғамымызға тән және оның кейінгі даму барысына белгілі бір тұрғыда өз ықпалын тигізген факторлар турасында айтар болсақ, былайша тұжырымдар едік: қоғамда бәсекелес әлеуметтік ортаның біртіндеп қалыптасуы; жеке тұлғаның өзіндік мақсат-мүдделерін жүзеге асыру құқығын мойындау; өз жеке өмірін өзінше жоспарлап, өзінше басқаруға ұмтылушы тұлғалардың көбеюі; құқықтық мемлекеттіліктің негізделуі; парламенттік институт секілді әлеуметтік маңызды мәселелерді ашық талқылап, шешім қабылдау институтының енгізілуі; алқа сотын енгізу турасындағы қоғамдағы ашық, демократиялық ой-идеялардың көтерілуі мен сот тәжірибесі (судебная практика) мен өзге де демократиялық институттардың енгізіліп, жетілдірілуі; сайлау жүйесінің қалыптасып, дамытылуы; ұлттық болмысымызды жандандыру бағытындағы атқарылып жатырған алуан істер аясындағы төл тарихымызда елеулі орын алған би-шешендер тұлғаларының, олардың қайраткерлік ғұмырнамасы мен шешендік мұрасының ұлттық рухани құндылыққа айналуы; осы аталған факторларға байланысты шешендіктанудың прагматикалық қырының жетекші мән-маңыздылыққа ие болуы және қоғам өкілдерінің сөйлеу өнерін қоғамнан өз орнында табуға септесер, осы негізде өз болашағынды белгілі бір тұрғыда үйлестіруге мүмкіндік берер пайдалы ғылым саласы тұрғысында тани бастауын атап өтер едік. Аталған жайттардың заңды нәтижесі, салдары ретінде белсенді түрде, бір жағынан, шешен сөйлеудің (әсіресе, шаршы топ алдында сөйлеудің) теориялық және практикалық қырлары (мәселен, сот шешендігі) зерттеу тақырыбына айналса, екінші жағынан, адамзат өмірінің қоғамдық пайдалы алуан

салаларындағы сөйлей білу білік-дағдылары да пайымдала бастады. Демек, аталған қоғамдық-саяси, рухани-әлеуметтік құбылыстар аясында шешендіктанудың ғылым ретінде де, үдеріс ретінде де, ең бастысы, оқыту пәні ретінде жандануы - тарихи тұрғыдан заңды құбылыс.

Жеке тұлғаның өзге адамдармен қарым-қатынасының философиялық, мәдени қырларын зерттей келе, ғалым С.А.Минеева былай дейді: *«Наиболее распространенными, трагическими по результатам, являются отношения подчинения. За этими отношениями - определенное мировоззрение: монологический догматизм. Известный философ и культуролог М.С. Каган отмечает, что длительное время в отношениях между народами, религиями, классами, эпохами, цивилизациями преимущественно господствовала «власть силы», а не «сила духа», поэтому диалогические контакты настоящего с прошлым были эпизодическими и не могли еще стать прочными, долговременными направляющими культурного процесса. Человечество по общему уровню своего материального и духовного развития пока еще не готово к обретению подлинного «единства многообразия»* [16, 52-54 бб.].

Ғалым пікірі риторикалық білімнің қоғамға аса қажеттілігін дәлелдейді, себебі әр адамның жалпы мәдени деңгейі (*соның ішінде сөйлеу мәдениетінің де*) мен қоғамның тілдік (*тілдік және сөйлеу құралдары арқылы жүргізілетін*) қарым-қатынас мәдениетін көтеру мақсатындағы риторикалық білімділікті дамыту, яғни, жеке тұлға мен жалпы қоғамның диалогтық мәдениетін жетілдіру ұлттар мен ұлыстар арасындағы бейбіт те толерантты өмірдің кепілі екенін аңғартады. Сондықтан да білім саласындағы монологиялық догматизм құрсауын бұзып, білім беру мен тәрбиелеу ісіндегі шынайы диалогизм белесіне көтерілу қазіргі таңдағы өзекті мәселе. Осы мәселелер ауқымын шешуге септесер бірден-бір құрал - оқыту пәні ретіндегі шешендік өнер сабағы, себебі шешендік - бастан диалог жүргізу заңдылықтары мен тетіктерін, тілдік қарым-қатынас кезіндегі тұлғаның өз пікірін дәлелдеу дағдыларын зерттеу мен үйретуді басты нысана еткен пән ретінде қалыптасқан ілім.

Осы орайда сонау антикалық кезеңдегі оқыту үдерісін ұйымдастырудың ерекше тәсілі ретінде *диалог тәсіліне негізделген* тұжырымдаманы еске аламыз. Ғалым-зерттеушілердің тұжырымды пікірінше, майевтика - қазіргі адамзат қолындағы барлық рефлексивті әдістемелердің заңды бастау көзі. Заманауи қоғамның қазіргі тыныс-тіршілігі мен отандық білімнің хал-ахуалы мен мақсаттары тұрғысынан пайымдасақ, *мектеп риторикасы* шешетін маңызды міндеттер ауқымы өте кең. Бірі - педагогикалық қарым-қатынасты белсендіру. Ал мектеп оқушысы үшін педагогикалық қарым-қатынас қоршаған әлемді толыққанды меңгерудің негізгі формасы екендігі аян. Сол себепті шешендік өнер мен сөз мәдениеті мектеп оқушыларына таным мен оқыту үдерісіндегі, жалпы өміріндегі ең өзекті тілдік жанрларды, әлеуметтік қарым-қатынастағы тілдік мінез-құлық пен жағдаяттар болмысын меңгеруге мүмкіндік береді. Демек, өзінің көпқырлы болмысы тұрғысынан алғанда *шешендіктану* - білімдік, тәрбиелік, қарым-қатынастық болмысы тұрғысынан тарихи тамырын тереңге тартқан, мәдениеттанымдық және философиялық негізі антикалық дәуірде қаланған ғылым саласы; *оқу пәні ретіндегі шешендік өнер* - қазіргі білім үдерісінің маңызы зор құрамдас бөлігі, сондықтан шешендік өнерді оқу пәні ретінде оқытпай тұрып, білімді модернизациялау мақсаттары мен міндеттеріне толыққанды қол жеткізу, мүмкін емес.

Қазіргі қоғамда жаңа типтегі тұлғаны қалыптастыру, жан-жақты жетілген адами капиталды дамыту ісінде қатысымдық ортаның мәні күн санап артуда. Әлеуметтік-саяси тұрғыдан білімді де белсенді тұлға көрсеткіштерінің ішінде оның өзге адамдармен қарым-қатынас жасап, олармен тіл табыса білу білігі жетекші көрсеткіштер қатарында. Осыған байланысты тұлғааралық қарым-қатынас үдерісі уақыт өткен сайын күрделі сипатқа ие болып келеді. Бұл өз кезегінде қоғамның адамдар арасындағы қарым-қатынас табиғатына қызығуылығын арттырып, жеке тұлғаның қатысымдық әлеуетін қалыптастырушы бірден-бір пән ретіндегі шешендік өнерді оқыту мәселелерін күн тәртібіне қойып отыр. Бүгінгі таңда шешендік өнер курсының білімдік құндылығы жоғары, себебі шешен сөйлеу қабілетіне ие мамандарға қоғам сұранысы артып келеді, яғни, өз ойларын дәл де қисынды айта білетін, тезистер құрап, дәйектер келтіре алатын, сұрақтар қойып, оларға жан-жақты, толыққанды жауап бере алатын, диалогтар мен пікіралмасу, дау-тартыстарға қатысып, өз сөзін құрылымдық тұрғыдан дұрыс рәсімдей білетін, өзгелер сөзін қабылдап, оған салиқалы сараптама жасай алатын қызметкерлерге қажеттілік өсіп келеді.

Түрлі бағыттағы бақылау мен зерттеу жұмыстары көрсетіп отырғандай, жыл сайынғы мектеп бітіруші түлектердің барлығы да мектеп қабырғасынан жоғарыда аталған және өзге де қажетті білік-дағдыларға ие боп шығуда деп толықтай сеніммен айта алмаймыз. Мұның басты себебі неде деген сұраққа жауап іздесек, бұған ықпал етіп отырған көптеген факторлар бар екендігіне көзіміз жетер еді. Солардың ішінде қазіргі таңда бұл мәселеде шұғыл шешуді талап етіп отырған жайт - еліміздегі жалпы білім беретін мектептер болсын, арнаулы лицей-гимназиялар болсын, *шешендіктануды оқыту курсына байланысты арнайы бағдарламалар мен оқу-әдістемелік құралдардың аса қажеттілігі*. Бұл, әрине, осы бағыттағы ғылыми-зерттеу, әдістемелік-зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатырған жоқ деген пікірді тудырмауы тиіс, себебі аталмыш салада ғалымдарымыз бен әдіскерлеріміз жұмыстануда, тек бұл тұрғыдан алғанда, біз замана ағымынан сәл кеш қалып келеміз. Себебі орта мектепте шешендікті оқыту әдістемесі бір ізге салынып, жүйеленбегендіктен, жалпы білім беретін орта мектептерде қазіргі таңда тілді оқытушы ұстаздар шешендік өнерді әркілі деңгейде өз бетінше бағдарлама құрып, сабаққа қажетті материалдар тауып, көрнекі құралдар даярлап өткізіп жүр. Осындай бір арнаға тоғыстырылмай, сан-

саққа тарамдалған шешендік өнерді оқыту ісінің қазіргі жай-күйінің өзі айтып тұрғандай, мектептерде жүргізіліп отырған шешендік өнер курсының бағдарламалары көп жағдайда заманауи талаптарға сай келмейді, оқыту әдістемесі таратыла даярланбаған, шешендік өнердің жекелеген тарауларын оқыту мен қажетті білік-дағдыларды қалыптастыру үшін қандай әдіс-тәсілдер мен әдістемелік құралдарды қолдану қажеттігі турасындағы ғылыми негізделген ұсынбалар жетіспейді, т.б.

Жалпы орта білім беретін мектептерде *шешендіктануды оқыту әдістемесін даярлау ісі*, ең алдымен, әр дәуірде өмір сүрген танымал ғалым- зерттеушілеріміз бен қазіргі зерттеуші-әдіскерлеріміздің қазақ тілі мен әдебиетін, сондай-ақ әлемнің өзге де тілдері мен әдебиеттерін оқыту әдістемесі саласындағы көптеген ғылыми еңбектерге сүйенеді. Бұл еңбектерде тіл ұстарту, тілдік мәдениетті дамыту, орфоэпикалық, лексикалық, стилистикалық және өзге де қателіктердің алдын алу және т.б. көптеген міндеттерді шешудің кешенді әдіс-тәсілдері қарастырылған. Әлемдік педагогикалық және әдістемелік әдебиетте шешендік өнерді оқытудың белгілі бір қомақты әдістемелік базасы жинақталған. Бұл бағытта қалам тартқан әдіскер-ғалымдарды атап өтетін болсақ, ресейлік ғалымдар ішінен С.Д.Абрамович, Н.С.Алексеев, А.А.Андреев, Л.Г.Антонова, В.И.Аннушкин, В.П. Беломорец, В.М.Вандышев, В.П.Вомперский, С.И.Гиндин, Л.К.Граудина, С.С.Гурвич, Ч.Б.Далецкий, С.П.Дудель, Е.Н.Зарецкая, В.К.Иваненко, С.Ф.Иванова, И. С.Ипатова, А.И.Капская, Е.В.Клюев, Н.Н.Кохтев, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, Л.И.Мацько, О.М.Мацько, А.К.Михальская, М.А.Михайличенко, А.Е.Михневич, Л.А.Мурина, Е.А.Ножин, Г.С.Онуфриенко, Ю.В.Рождественский, Г.М.Сагач, П.Л.Сопер, А.В.Толмачев, М.Ю.Чикарькова, В.П.Чихачев, И.Томас, М.Ханин, Н.Г.Чибисов және т.б. атап өтуге тиіспіз, ал отандық ғалым-әдіскерлеріміз қатарында осы арнада ізденіс жұмыстарын жүргізіп, оқу-әдістемелік құралдар даярлау ісіне қомақты үлес қосып жүрген Ф.Оразбаева, Н.Оралбаева, А.С.Қыдыршаев, М.Р.Қондыбаева, С.Р.Рахметова, Г.Қосымова мен М.Жармұхамедұлын, сонымен қатар шешендіктану саласында зерттеу жүргізіп, риториканы түрлі аудиторияларда оқыту әдістемесінің негізін қалыптастыру ісін дамытқан Б.Балғазина, Б.Салықова, А.Қ.Жалғасбаева, Н.А.Түлкінбаев, Б.Д.Қалимұқашеваның, Е.С.Леубаеваның есімдерін атаймыз.

В.К.Иваненко өзінің «Риторика: теория и практика целесообразной речи» атты мақаласында шешендік өнер курсы бойынша соңғы жылдары жарық көрген оқу құралдарын сараптай келіп, олардың шешендік өнерді оқыту үдерісіндегі алар орнын айқындаудағы мән-маңыздылығын атап өтеді: *«Риторика в современных условиях - это не только наука о красноречии, но и наука о речевой целесообразности, осознанной и корректной, тактичной, учтивой повседневной умственной речевой деятельности»* [17, 4 б.].

Осы бағыттағы оқу-әдістемелік құралдар ішінен В.М.Вандышевтің (Риторика); Л.И.Мацько мен О.М.Мацьконың (Риторика); С.Д.Абрамович, М.Ю.Чикарьковалардың (Мовленнева коммуникация); Н.Г.Чибисова, О.И.Тарасовалардың (Риторика); Е.В.Клюевтің (Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция)); Е.В.Клюевтің (Речевая коммуникация: Успешность речевого взаимодействия); О.Я.Гойхман, Т.М.Надеиналардың оқулықтарын (Основы речевой коммуникации); О.Я.Гойхманның (Речевая коммуникация); Е.Н.Зарецкаяның монографиясын (Риторика: теория и практика речевой коммуникации); Л.В.Введенская, Л.Г.Павловалардың ((Риторика для юристов) оқулықтарын және тағы басқаларды атап өтер едік.

Орта білім беретін мектептерде оқушыларға шешендік өнердің негізін оқытпай тұрып, жоғары мектептегі шешендіктануды оқыту курсы туралы сөз қозғау қисынсыз болар еді. Ал шешендік өнерді мектепте оқыту әдістемесі бойынша дәл қазіргі уақытқа дейін толыққанды зерттеу жұмысы жүргізілген емес. Десек те, қазіргі таңдағы мұғалімдер, бір жағынан, ресейлік әдіскерлердің (В.Н.Александров, Г.И.Александрова, Н.А.Безменова, Ч.Б.Далецкий, С.Ф.Иванова, Г.Д.Ключек, Н.Н.Кохтев, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, Н.Н.Кохтев, Г.В.Маклакова, Н.А.Михайличенко, А.К.Михальская, И.Т.Панченко, Ю.Ф.Скляниченко, В.К.Чернецкий және т.б.) орыс тіліндегі оқулықтарын қазақ мектебі табиғатына бейімдеп, екінші жағынан, отандық ғалым- әдіскерлеріміз тарапынан даярланған бірер оқулықтар мен әдістемелік құралдарды (Г.Қосымова, М.Жармұхамедұлы, А.С.Қыдыршаев) қолдана отырып, шешендік өнер бойынша сабақ беріп жүр.

Соңғы жылдары жалпы білім беретін орта мектептерде, гимназиялар мен лицейлерде қолданылып жүрген оқулықтардың тілдік және әдеби біліктілік тәжірибесі тұрғысынан даярлау, мазмұнын жаңарту, толықтыру, дамыту, жетілдіру үдерісі, бұрыннан қалыптасқан отандық филологиялық білім беру дәстүрін жаңғыртуға, оны заманауи ғылым жетістіктерімен байытуға, оны қазіргі таңдағы әлеуметтік қажеттіліктерге жауап беруге бағдарлауға ұмтылыс орта мектеп бағдарламасына жаңа пәндердің қосылуына ықпал етті. Осындай пәндердің ішіндегі ерекше атауды қажет ететін пәннің бірі - *шешендік өнері*. *Қазіргі заманауи шешендік* - тілдік білім берудің ең биік тұғыры. Себебі ол өз бойына тілдік білім берудің практикалық қолданыс тұрғысындағы барлық салаларын жинақтаған пән ретінде мәлім. Десек те, шешендік өнер - қазіргі білім беру саласы үшін қайта жаңғыру үстіндегі пән. Оның ғылыми-әдістемелік аппараты мен басты ұғымдары қазіргі таңда әлі де өңделу, сұрыпталу үстінде.

Бүгінгі заманауи ғылымда «*риторика*» терминінің өзі де әлі жете анықталып, тұрақталған жоқ. Ғалым-зерттеушілер тарапынан «*риторика*», «*шешендік өнер*» терминдері әлі де ретроспективалық сараптау тезіне түсіп, риториканың мақсаты, міндеттері, нысаны, оның пәндер мен ғылымдар

арасындағы орнын айқындау мәселелері турасында әрқелкі ой-пікірлер айтылып жүр. Шешендік өнерге бір топ ғалым-әдіскерлер, бір жағынан, оқытудағы мақсаты азаматты баулу пән тұрғысында анықтама берілсе (Т.А.Ладыженская, Т.В.Матвеева), екінші жағынан, шешендік өнерге тек тілдің ауызша ғана емес, жазбаша жанрларына да оқытатын пән ретінде де анықтама беріліп жүр (В.И.Аннушкин, А.А.Волков, М.Р.Львов, И.В.Пешков). Осылайша теориялық тұрғыдан әлі де жеткілікті айқындалмағандықтан, аталмыш мәселе жан-жақты зерттеу жұмыстарын талап етеді.

Қазіргі таңда әлемдік риторикалық мұраны пайдаланудың екі түрлі бағыты айқындалып келеді. *Бірінші бағыт* филологиялық пәндер жүйесіндегі риториканың тарихи рөлін бағамдау, оны зерделеуді мақсат тұтады. Бұл мәселені ресейлік ғалымдар ішінен В.В.Виноградов, В.П.Вомперский, Н.А.Безменова, А.А.Волков, В.И.Аннушкин және т.б. зерттесе, ал отандық ғалым - әдіскерлеріміз арасынан Г.Қосымова, М.Р.Кондубаева сынды зерттеушілер қарастырған. Бұл зерттеулер өткен замандардағы шешендік өнердің рөлін анықтап, оның филологиялық ғылымдарға тигізген ықпалын, ғылым ретінде қалыптасуына қосқан үлесін бағамдайды. *Екінші бағыт* - бұл «Риторика» атты жаңа оқу пәнін қалыптастыру, оның әдістемелік, мазмұндық құрылымын жасау. Әдіскерлер тарапынан шешендік өнерге ерекше ықыластың туындау себебі - осы уақытқа дейін мектептегі тілдік дағдыларды дарыту жұмыстары, негізінен, жазу тілінің білік-дағдыларын үйретуге бағытталып, оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдыларына, шаршы топ алды сөйлеу біліктері мен алуан түрлі тілдік жанрларды меңгертуге жеткілікті көңіл бөлінбей келгені белгілі. Осындай олқылықтардың орнын толтыру бағытындағы ізденістер, яғни, ауызекі сөйлеуге үйрету әдістемесінің белгілі тұрғыда осындай дағдарысқа ұшырауы, әдіскер-ғалымдарды заңды түрде шешендік өнерге алып келді.

Қазіргі таңдағы шешендік өнердің өзімен іргелес ғылым салаларымен арадағы қарым-қатынасы мен олардың арасында алар орны мәселелері де көптеген пікірталастар өзегіне айналып отыр. Бұл ретте «Сөз мәдениеті», «Стилистика» мен «Шешендік өнер» пәндерін бір-бірімен салыстыру оларды бір-бірінен ажырату мәселелері қарастырылып жүр (А.К.Михальская); риторика мен тілдік этикет арасындағы өзара тығыз байланыстар мәселесі (Н.И.Формановская), риториканың этикамен байланысы мәселесі (И.В.Пешков) сөз болып келеді, сонымен қатар шешендік өнерді оқыту грамматиканы (А.А.Волков), сөз мәдениеті мен стилистиканы (Л.Х.Лыжова) оқытумен тығыз байланыста жүргізілу қажеттігі турасында да айтылып жүр. Л.К.Граудина и Г.И.Миськевич сынды ресейлік әдіскер-ғалымдар бұл мәселе турасында былай дейді: «*Необходимость обучения речевой культуре и красноречию находится в тесной и непосредственной взаимозависимости и всегда признавалась одной из важных задач общей гуманитарной подготовки образованных специалистов*» [18, 7-8 бб.]. Сондықтан да шешендік өнер курсы бойынша оқу материалы мазмұнын іріктеу негізінде гуманитарлық цикл жүйесіндегі риторика мен онымен іргелес логика, тіл білімі, сөз мәдениеті, стилистика, тілдік этикет, этика, эстетика, психология сынды ғылым салаларымен интеграциялау қағидаттары жатуы тиіс. Оқу материалын іріктеу, оны ұйымдастыруға деген жүйелі көзқарас қана риториканы орта білім жүйесіндегі толыққанды да тең құқылы пән ретінде қалыптастырмақ.

Шешендік өнер курсы мазмұнына кең ауқымды көзқарастың тағы бір ұтымды тұсы - біртұтас курс ауқымында мектеп қабырғасында осы кезге дейін енгізілмеген тілтанымдық пәндердің тұтастай кешенін енгізуге мүмкіндік беруі. Бұл пәндердің арқасында оқушылар өз ана тілі жүйесін ғана танып-біліп қоймайды, сонымен бірге қажетті қатысымдық дағдыларға да ие болады. Осындай пәндердің бірі - *педагогикалық риторика*. Педагогикалық риторика қазіргі таңда мектеп пен жоғары оқу орындарында өткізілетін риторика курстарын негіздейді. Мұнда риторика курстарының түрлі концепциялары мен ЖОО-лардағы түрлі факультеттерге арналған бағдарламалар мазмұнының ерекшеліктері айқындалады (А.К.Михальская, Н.С.Шевченко, Л.Г.Антонова, З.С.Смелкова, т.б.), жоғары оқу орындарында шешендік өнерді оқытудың әдістемелік мәселелері қарастырылады (Л.Е.Тумина, Л.С.Якушина, т.б.), сонымен қатар мектеп пен ЖОО-лардағы шешендік өнер курстарының арақатынасы мен олардың бір-біріне бірізді үйлесімділігі зерделенеді (Р.Л.Смулаковская).

Орта мектепте шешендік өнерді оқыту алуан түрлі мәселелер шеңберімен тығыз байланысты. Қазіргі уақытта орта мектепте шешендік өнерді оқытудың біртұтас әдістемелік кешені қалыптастырылған жоқ. «*Шешендік өнер*» пәнін оқыту, негізінен, гуманитарлық бейінді лицей, гимназиялардың, ішінара орта мектептердің жоғары сыныптарында ғана оқылып келеді. Қазақ тілінде орта мектептердің жоғары 10-11 сыныптарына ғана арналған авторлық бағдарламалар, оқу құралдары жарық көрсе (М.Жармұхамедұлы, Г.Қосымова, А.Сүгірбаева, т.б.), ал орыс тілінде оқушылардың түрлі жас категорияларына арналған, сонымен қатар орта білім мекемелерінің түрлі типтеріне арналған авторлық бағдарламалар мен оқу құралдары басылым көрді (М.Т.Баранов, Н.Н.Кохтев, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, Т.В.Матвеева, А.К.Михальская, Ю.С.Пичугов және т.б.), дидактикалық материалды іріктеу мен шешендік жаттығулар жүйесін қалыптастыру мәселелері қарастырылып келеді (Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, т.б.), шешендік өнер бойынша аудиовизуалды оқу құралдарын даярлау ісі қолға алынды (Л.М.Зельманова); орта мектепте шешендік өнерді оқытудың бағдарлы бағыттары талқылануда. Мәселен, оны мектептегі оқу үрдісінің барлық кезеңдерінде өз алдына жеке пән ретінде оқыту, V-VII сыныптардағы орыс тілі мен әдебиеті курсын оқушылардың VIII-XI сыныптардағы

«Шешендік негіздері» атты өз алдына жеке пәнді оқуға даярлығы ету мақсатында риторизациялау, интегративтік сипаттағы практикалық курстың енгізілу мәселелері күн тәртібіне орынды қойылуда.

Алайда «реформацияның кейбір келеңсіз факторларына» (М.Т.Баранов) байланысты одан қауіптену тұрғысындағы ой-пікірлер де айтылуда. Бұл ой- пікірлердің түйіні әдістеме мен мектеп тәжірибесінде сөйлеу тілін жалпы тілден ажырату, тіл курсы шешендік курсы аясына енгізіп жіберуге, осылайша тілдің оқушылардың тілдік құзіреттілігін қалыптастырудағы мән-маңыздылығын төмендетуден сақтандыруға келіп саяды.

М.Т.Баранов орыс тілінде оқушыларға арналған оқу құралдарының үш түрін атап өтеді: шешендік тарихына арналған (А.К.Михальская. Основы риторики: Мысль и слово. - М., 1996); тіл дамытуға арналған (Т.А.Ладыженская, т.б. Развитие речи: Школьная риторика. - М., 1996); тіл дамытушылық элементтер енгізілген шешендік тарихына арналған (Н.Н. Кохтев. Риторика. - М., 1994; М.Р. Львов. Риторика, - М., 1995 және т.б.). Ғалымның пікірінше, мектепте оқытуға арналған шешендік өнер оқулықтары балаларды шешендікке үйрету әдістемесі кездестіріп отырған қазіргі дағдарыс жағдайынан шығара алмайды. Мәселен, *«Риторика лишь создали дублирующую систему развития письменной речи учащихся, которая уже была отлажена и хорошо работала в действующих программах и учебниках по русскому языку для V-IX классов. Фактически сейчас происходит «надевание» ушедшего из жизни термина на современное содержание, а это по отношению к школе является деянием совершенно бессмысленным»* [19, 50 б.]. Не болмаса: *«Будучи реализованными в программах, в учебниках, в методических руководствах, заложенная в стандарте система обучения публичным выступлениям (при лингводидактически продуманных и последовательных содержании и технологии обучения) спокойно решит и эту проблему в рамках школьного курса русского языка без создания нового специального учебного предмета»* [19, 57 б.], деген түйіндері оған дәлел.

Әр мектеп өзі мақсат тұтқан, өзі таңдаған бейіні бойынша тілдік курс мазмұнын өз бетінше таңдай алады. Біздің пікірімізше, мектеп оқушыларына шешендік өнер курсын жеке пән ретінде оқыту қажет әрі заңды. Шешендік өнерді оқытуда басты назар мақсатты да шығармашылық тұрғыдан классикалық риторика дәстүрлерін тануға, гуманитарлық цикл пәндері жүйесіндегі риториканың рөлін зерделеуге аударылады, себебі бұл оқушылардың ауызекі және жазба тілін дамыту жұмысын, оларға шешендік өнерді биік деңгейде игерту бағытындағы жұмысты нәтижелі етеді. Бұл ретте филологиялық циклдағы оқу пәндерінің өзара тығыз байланыстылығын қамтамасыз ететін интеграциялау қағидатын қолдану оқушыларға қатысымдық және тілдік (соның ішінде шешендік) білік-дағдыларды тиімді меңгертуге мүмкіндік жасамақ.

Мектептегі шешендік білімнің басты мазмұндық желісін шешендік өнердің жан-жақтылығы мен оның алуан сатылы табиғатын танытатын риторикалық білімнің аспектілі құрылымы құрайды. *Шешендік өнер курсы*н оқыту дегеніміздің өзі оның лингвистикалық, лингводидактикалық, әлеуметтік лингвистикалық, психологиялық, қисындық және т.б. қырларын жүзеге асыруға бағытталған орта мектепте шешендік өнерді оқытудың тұтастай бір оқыту жүйесін даярлау дегенді білдіреді.

Сондай-ақ баса ескеруді қажет ететін маңызды жайт - орта мектепте шешендік өнерді оқыту әдістемесін қалыптастыруда, оның тиімділігін арттыруда қазіргі заманауи оқыту технологиялары туралы айтпай кете алмайтындығымыз.

Әдіскер-мұғалімдеріміз әр сыныптарда «Шешендік өнер» пәнінен сабақ бере жүріп, оқыту үрдісінде мүмкіндігінше алдыңғы қатарлы педагогикалық технологияларды қолдануға талпынуда.. Бұл - заңдылық, себебі шешендік өнерді оқытуда да жаңа оқыту технологияларын пайдалану оқыту үрдісін одан әрі тиімді де нәтижелі етер еді. Ал жаңа технологиялардың шешендік өнерді оқытуда да тигізер пайдасы зор болмақ.

Қазіргі таңдағы оқыту үдерісін компьютерлендіру жағдайында шешендік өнерді оқыту формалары көптеген өзгерістерге ұшырамақ. Мәселен, сабақ үстінде қолданылар көрнекілік ретіндегі қандай да бір сөз сөйлеу үлгісін дербес компьютер арқылы балаларға тыңдатуға болады. Оның үстіне қазіргі білім беруді ұйымдастыру ісінде интернет-технологиялар кең қанат жайып келеді. Интернет және компьютер арқылы оқыту үдерісінің басты ұтымды тұстары төмендегідей: *Қашықтан оқыту; Оқушылар санының шектелмеуі; Дербес компьютер жадына әр түрлі дәйектемелік, өмірбаяндық, библиографиялық мәліметтер, жіктелмелер және т.б. енгізу; Алуан түрлі ақпараттық ресурстарды пайдалану мүмкіндігі; Интернет-конференция арқылы бір мезетте көптеген абоненттермен (тыңдаушылармен) жұмыс жасау мүмкіндігі; Атқарылған жұмысты арнайы енгізілген бағдарламалар арқылы мезетінде тексеру, түзеу; Бейнематериалдар көрсету, аудиоматериалдар тыңдату, тестілер орындату және т.б.* [20-22].

Болашағы зор әрі өзекті мәселе саналатын компьютер мен Интернеттің көмегімен жүргізілетін оқыту технологиялары, *бір жағынан*, шешендік өнерді оқытушы мұғалімнің жұмысын біраз жеңілдетер еді (*техникалық жұмыстарды компьютердің өзі атқара берер еді*), *екінші жағынан*, оқушылар үшін оқу үдерісін қызықтырақ етер еді, сол арқылы олардың пәнге қызығушылықтарын да арттырар еді. Ал бұл өз кезегінде шешендік өнерді оқытудың басты міндеттерінің нәтижелі орындалуына игі ықпалын тигізетін болады. Шешендік өнерді оқыту әдістемесінің аталмыш саласы қазіргі таңда түрен салынбаған тың аймақ ретінде қалуда. Шешендік өнерді оқыту бойынша жүйелі әдістемелік кешен құрылып, оның

даму, жетілу жолында әдіскер-ғалымдарымыз аталмыш салаға міндетті түрде ден қойып, оны биік деңгейде, жоғары дәрежеде қолданысқа енгізеріне сенімдеміз.

Ал қазіргі уақытта орта мектепте шешендік өнерді оқыту тәжірибесі теориялық пайымдау (*оқыту әдістері мен құралдарын жүйелеу, дидактикалық материалды іріктеуді ғылыми негіздеу, жаттығулар жүйесін сараптау және т.б.*) тезіне түсе қойған жоқ. Ал бұл өз кезегінде жүргізіліп жүрген сабақтардың тиімділігін төмендетіп, білім сапасының нашарлауына, оқушылардың қатысымдық дағдыларын қалыптастыру үдерісінің өз дәрежесінде жүргізілмеуіне себепкер болуда. Осы жайттарды арhria тізе келе айтарымыз: *отандық және шетелдік әдіскер-ғалымдардың осы уақытқа дейінгі жалпы шешендіктану ілімі арнасында жүргізілген алуан қырлы ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін сараптай, саралай отырып, қазақ орта мектептерінде шешендік өнерді оқытудың ғылыми-әдістемелік негізін қалыптастыру қажет; осындай ғылыми-теориялық және әдіснамалық зерттеу негізінде жалпы білім беретін қазақ орта мектебінде шешендік өнерді оқытудың бірізді, ғылыми тұрғыдан сараланған, жүйеленген әдістемесін даярлау қажет; оқыту әдістері мен құралдарын жетілдіріп, дидактикалық материалды іріктеуді ғылыми негіздей отырып, жаттығулар жүйесін сомдау керек. Әрине, бұл үдеріс бір күннің ғана ісі емес, қандай да бір ілім-ғылымды адам бойына дарыту, оқыту әдістемесін қалыптастыру - ұзақ уақытты талап ететін үдеріс.*

Жинақтай айтсақ, мектеп риторикасына қатысты зерттеулердің негізінде қазақ мектебінің V сынып оқушыларының ана тілінде өз ойын шешен де шебер жеткізе білу дағдыларының қалыптасуына арнайы зерттелген шешендік өнерді оқыту әдістемесі арқылы ғана кең тұрғыда қол жеткізуге болатындығы турасындағы болжам орынды; Себебі, жалпы білім беретін қазақ орта мектебінде шешендік өнерді оқыту жан - жақты жетілген, кең дүниетанымды, қоғамдық өмірдегі қарым-қатынастың алуан жағдаяттарына бейімделе алатын, шешендік күзіреттілігі жоғары тұлға даярлауға мүмкіндік береді. Олай болса, оқушылардың шешен сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған әдістемелік жүйе арқылы оқыту дидактикалық қағидаттармен қатар, шешендік өнерді оқытудың арнайы қағидаттары мен әдістері арқылы жүргізілсе, нәтиже сапалы болмақ. Шешендік білік-дағдыларды қалыптастыру жұмыстарын, олардың формаларын түрлендіріп отыру оқушылардың сөйлеу шеберлігін шыңдауға орасан зор ықпал етері даусыз. Демек, шешендік өнерді оқытуда оқушылар тілін шешендік сөздер үлгісімен және алуан түрлі ойындар, рөлдік тренингілер (*ойбөліс, ойталқы, пікіралмасу және т.б.*) арқылы дамыту жоғары бірегей нәтиже бермек. Оқушылардың шешендік білік-дағдыларын қалыптастыру, дамыту жұмысы білім беру және тәрбие жұмысымен тығыз байланыста жүргізілуі қажет. Нәтижеде айтарымыз – әлемдік риторика ілімі қағидаттары мен қазақ халқының ұлттық шешендік дәстүрі негізінде шешендік өнерін оқыту әдістемесінің жасалуы - қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесінің артуына, әлеуметтік қызметінің кең қанат жаюына ықпал етер игі қадам.

Әдебиеттер тізімі

1. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. Минск, 1998. – 1392 с.
2. Аль-Фараби. Трактат о канонах искусства поэзии. Логические трактаты. - Алма-Ата: Наука, 1975. – 542 с.
3. Ломоносов М.В. Краткое руководство к риторике на пользу любителей сладкоречия // Ломоносов М.В. Полн. собр. соч. М.; Л., 1952. - Т.7. – 233 с.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш // Байтұрсынов А. Шығармалары / Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С. – Алматы: Жазушы, 1989. – 298 б.
5. Адамбаев Б. Шешендік өнер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 204 б.
6. Мәметова Ә. Шешендік сөздер // Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1945. – I т. – 285 б.
7. Сыздықова Р.С. Шешендік сөз // Қазақ әдеби тілінің ауызшы түрі – Алматы: Ғылым, 1987. – 111 б.
8. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997 – 208 б.
9. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті – Алматы, 2006. – 140 б.
10. Қыдыршаева А.С. Шешендіктануды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері / (*Жоғары оқу орындарының гуманитарлық бөлімдері бойынша*), Монография. – Алматы: Білім, 2000. – 270 б.
11. Апресян Г.З. Ораторское искусство. 3-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 278 с.
12. Қыдыршаев А.С. Шешендіктану. - Орал: «Ағартушы» баспа- лингвистикалық орталығы, 2004. – 156 б.
13. Қыдыршаев А.С. Шешен-лектор профессиограммасы. Орал, БҚМУ баспасы, 2004. – 56 б.
14. Қыдыршаев А.С. Шешен сөйлей білеміз бе? (*Шешен сөйлеу мәдениетінің алтын қағидалары*). Оқу құралы. – Орал, 2017. – 364 б.
15. Пряхин М.Н. Риторика в системе тривиума (К проблеме определения понятия «риторика») // В сб. «Риторика в системе коммуникативных дисциплин». (Санкт-Петербургский государственный горный институт (технический университет). - СПб, 2005. Записки горного института. Т.160, Ч.I. - С.33-36.
16. Минеева С.А. Риторика диалога: категориальный аппарат (Проблемы и противоречия развития) // В сб. Риторика в системе коммуникативных дисциплин. (Санкт-Петербургский государственный горный институт (технический университет). - СПб, 2005 (Записки горного института. Т.160, Ч.I. – С.52-54.
17. Иваненко В.К. Риторика: теория и практика целесообразной речи // Вестник Запорожского государственного университета: сборник научных статей. - Запорожье, 2004. – С.64-68.
18. Граудина Л.К., Миськевич Т.Н. Теория и практика русского красноречия. – М.: Наука, 1989. – 254 с.

19. Баранов М.Т. От риторики к развитию речи в школах России // Русский язык в школе. - М., 1998. - №4. - С.24
20. Климова М.В. Удивительная риторика. - М.: Энас-книга, 2017. - (О чем умолчала учебники). - 192 с.
21. Ладыженская Т.А., Ладыженская Н.В., Ладыженская Т.М., Марысева О.В., Книга для учителя. Детская риторика в рассказах и рисунках. Методические рекомендации. 4 класс. - М., «Баллас», «С-инфо», 1997. - 97 с.
22. Ладыженская Т.А., Ипполитова Н.А., Вершинина Г.Б. и др. Школьная риторика, 5 класс. Методические рекомендации / Под ред. Т.А. Ладыженской. - 2-е изд., перераб. - М. Издательский дом «С-инфо»; Издательство «Баллас ЛТД», 1998. - 128 с.

УДК 81.362

Абуханова А.Г.

*Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ЯЗЫКОВАЯ АКТУАЛИЗАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ИНТЕНЦИЙ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящается 90-летию нашего высшего учебного заведения, ранее Уральского педагогического института имени Александра Сергеевича Пушкина. Естественно, что данная работа предполагает подведение итогов научной работы по специальностям нашего университета.

Я являюсь доцентом по кафедре германской филологии и, соответственно, занимаюсь подготовкой магистров по данному направлению. За эти годы мною подготовлено более тридцати магистерских диссертаций, посвященных разработке вопросов лингвокультурологии, сравнительного языкознания, когнитивной лингвистики. Назову темы лишь нескольких магистерских диссертаций, указывающих на содержание наших исследований: «Лингвопрагматические аспекты феномена персуазивности в академических текстах на английском и русском языках» (Казиева А.В.). «Средства актуализации гендерного аспекта в рекламном дискурсе на английском языке» (Калиева А.А.) [1], «Когнитивно-дискурсивные особенности Интернет фразеологии XXI века» (Зубкова Е.С.), «Способы актуализации фатической функции в казахском и английском языках» (на материале формул приветствия и прощания) (Хасимова У.К.), «Прагматические функции повтора в казахском и английском письменном дискурсе и способы его перевода (на материале научно-биографического дискурса)» (Ермеккалиева Г.Т.) [2-3], «Лингвопрагматические особенности актуализации концептосферы» «Материнство в поэтических текстах на казахском и английском языках» (Утегалиева Б.Б.) и т.д.

Целью настоящей статьи является демонстрация итогов научно-исследовательской деятельности в магистратуре на материале магистерских диссертаций, выполненных под моим руководством.

Когнитивно-дискурсивная парадигма, в рамках которой была написана диссертация Зубковой Е.С., дала возможность рассмотреть лексические и фразеологические единицы, функционирующие и формирующиеся в Интернет-дискурсе, а так же созданные благодаря креативной деятельности Интернет-пользователей. Приведем в качестве примера некоторые из них: There is no place like <http://www.home.com>. A chat has nine lives. Too many clicks spoil the browse. You can't teach a new mouse old clicks. C: // is the root of all directories.

В диссертации Зубковой Е.С. нами впервые были указаны факторы, влияющие на распространение фразеологизмов в Интернет-среде и указана семантика фразеологизмов. В статье, посвященной анализу специфических черт Интернет- фразеологии [4, с. 237], нами был проанализирован корпус новых фразеологизмов, созданных Интернет-пользователями на основе различных трансформаций. Собранные примеры были разбиты на три группы:

1.Обыгрывается многозначное слово. Например:

There is no place like home. В гостях хорошо, а дома лучше.

There is no place like <http://www.home.com>. В Интернете хорошо, на исходной странице лучше.

2. Использование аллитерации:

Too many cooks spoil the broth. У семи нянек дитя без глазу.

Too many clicks spoil the browse. Слишком много щелчков портят просмотр. Не суетись в работе.

3. К третьей группе относятся пословицы, в которых происходит замена существительных:

Don't put all your eggs into one basket. Не складывай все яйца в одну корзину.

Don't put all your hypes in one home page. Не складывай все свои гиперссылки на одну исходную страницу.

Сравнение употребления Интернет-фразеологизмов XXI и узуальных английских фразеологизмов привело к необходимости анализа различных факторов, повлиявших на их возникновение и распространение в языке. Для этого необходим сопоставительный анализ ключевых компонентов: «Источник происхождения», «Факторы, влияющие на распространение» и «Семантика фразеологизмов». В результате установлены некоторые закономерности (см. Табл. 1).

Таблица 1 – Ключевые компоненты происхождения Интернет- фразеологизмов

Фразеологизмы	Источник происхождения	Факторы, влияющие на распространение	Семантика фразеологизмов
«Классические» фразеологизмы	Библия, произведения Шекспира работы известных философов и мыслителей	Географический Социальный Темпоральный	Наставления, библейские заповеди, наиздания, моральные принципы
Фразеологизмы XXI в.	Интернет, СМИ	Глобализационный Социальный Темпоральный: языковая страта XXI в.	Описание человеческих состояний, чувств и эмоций в их многообразном проявлении

Отличие Интернет-фразеологизмов от классических фразеологизмов заключается в том, что они часто выражают сиюминутные эмоции, состояния, отношение к происходящему. Интернет фразеологизмы наглядно демонстрируют креативность человека в языке, всевозможные способы актуализации человеческих интенций. В виртуальном мире человек «надевает маску», которая облегчает ему процесс коммуникации, снимает психологических барьеры, высвобождает творческое «я». В результате исследования нами было выявлено:

1. Глобальная сеть Интернет является источником появления Интернет- фразеологизмов, отражающих повседневную речевую стихию данного сообщества.

2. Сегодня Интернет – это среда, насыщенная различно направленными социальными процессами, некоторые из которых находят свое отражение в реальности: в режиме он-лайн обсуждаются социально-значимые проблемы, формируется общественное мнение. Развитие коммуникационных возможностей Интернета стало предпосылкой формирования в виртуальной реальности специфических групп пользователей, объединяемых определенным кругом интересов самого различного порядка. Наблюдаемые социальные Интернет-образования получили название «Интернет-сообщества» (форумы, блоги, чаты).

3. Язык Интернет-сообществ формирует особую лексическую подсистему, которая имеет собственные языковые особенности и обладает особыми социокультурными характеристиками.

4. Новые языковые единицы, рожденные пользователем в Интернет- среде с целью выражения его мыслей и чувств, активно подхватываются остальными участниками общения, впоследствии входя в обиход. Новое время диктует новые законы, и процесс глобализации во всех его ключевых направлениях оказывает влияние на язык, который в очередной раз доказывает свою универсальную способность служить вместилищем человеческой мысли и человеческих духовным потребностей.

В магистерской диссертации Казиевой А.В. была предпринята попытка исследовать средства персуазивности на новом материале - академических текстах. Как указывает исследователь Гончарова Е.А. «коммуникативный процесс, называемый персуазивным, представлен такими ситуациями, в которых люди сознательно продуцируют сообщения,нацеленные на то, чтобы вызвать определенное поведение реципиента или повлиять на его точки зрения, установки» [5, с. 35-36]. В работе Голоднова А.В. персуазивность рассматривается «как универсальная стратегия текстообразования в риторическом метадискурсе». Голоднов А.В. указывает, что термин «персуазивность» является относительно новым для разработок в теории речевого общения, в то время как в зарубежной лингвистике этот термин вошел в активный научный оборот в 70-80 е годы 20-го столетия, будучи введенным из разработок по социальной психологии и теории массовой коммуникации. В стилистике и лингвистике текста проблема эффективной, целесообразной, действующей убеждающей речи традиционно изучается без использования термина «персуазивность» [6, с. 6]. В результате анализируемого магистерского исследования было доказано, что академический текст, на первый взгляд, использующий нейтральные средства изложения, для достижения своих целей применяет весь арсенал воздействующих средств для усиления своей доказательной базы. Особенно это характерно для работ, написанных на английском языке.

Подводя итоги моей работы в магистратуре, не могу, не остановится на магистерской диссертации, посвященной изучению концептосферы «Материнство» в казахской и английской

языковых картинах мира и выполненной магистрантом Утегалиевой Б.Б. Материалом для исследования в указанной диссертации являлись, в частности, поэтические тексты. В свое время Ю.М.Лотман, перечисляя функции поэтического текста, указал на функцию памяти. Ю.М.Лотман пишет: «Текст - не только генератор новых смыслов, но иконденсатор культурной памяти. Текст обладает способностью сохранять память о своих предшествующих контекстах» [7, с. 20-21].

Приведенное выше высказывание Ю.М.Лотмана находит блестящее подтверждение на материале казахских поэтических текстов. В поэтическом произведении Гафу Каирбекова «Ана туралы жыр» есть такие строчки:

Әлемнің жарығын,
Сыйладың сен маған.
Даланың әр гүлін,
Жинадың сен маған.
Сен бергенқұстардың
Қанатын самғаған.
Балалық құштарым
Өзіңе арналған [8, с. 114].

Память оставляет следы. Следы сознания, облеченного в материальную форму, в частности, в форму поэтического текста.

Имеется ассоциативная память, как связь представлений и обстоятельств друг с другом. Языческое прошлое казахов – тенгрианство – позволяет связать метафоры известного казахского поэта Г.Каирбекова с изображениями Умай - покровительницей материнства и богиней плодородия в тенгрианстве.

В нашей статье «Актуализация концептосферы «Материнство» в произведениях казахских поэтов» [9, с. 27-31] мы анализировали метафоры указанного выше текста, указывая, что автор пишет о матери, как о давшей крылья, позволяющие высоко взмывать в небо. Этот анализ необходимо дополнить в связи с языческим прошлым казахов - тенгрианством. Два главных бога тенгрианства Тенгри и Умай - составляли супружескую пару. Умай являлась покровительницей материнства, детей, богиней плодородия. Умайтакже Мать-Земля [10]. Изображения Умай встречаются достаточно часто на каменных изваяниях-балбалах, получивших распространение в раннетюркский период в VII-X вв. до н.э., в манускриптах. Умай изображали как женщину с золотыми крыльями, спускающуюся с неба, часто в 3-5-верхой шапке, в анфас, в позе с прижатыми к груди или животу руками, держащими чашу. По одним источникам, чаша в руках символизирует жертву Небу, по другим сведениям, в чашке Умай – священное молоко, хранящее души детей. Стрелы - неперемный атрибут богини: путники, встречающие на степных дорогах каменное изваяние богини, спешили и совершали ритуал почтения путем вонзания стрел в землю у подножья памятника [10].

Для нас в связи с текстом Гафу Каирбекова важно, что Умай изображали с крыльями. Метафорические (непредметные) образы Гафу Каирбекова смоделированы по образу и подобию предметного мира (изображения Умай на балбалах). Действительно, только крылатая женщина может родить крылатых детей. Подтверждается мысль Ю.М.Лотмана о том, что текст «обладает способностью сохранять память о своих предшествующих контекстах» [7, с. 20-21].

История и развитие концептосферы «Материнство» зафиксированы в лексемах, свободных словосочетаниях и паремиях различных народов. Актуальными являются сравнительно-сопоставительные исследования вербализации этой концептосферы в английском и казахском языках.

Подведем итоги выполненных под моим руководством исследований в рамках современных научных направлений, сохраняя за ними определенную недосказанность в силу самой их формы – магистерская диссертация - и оставляя возможность дальнейшей разработки этих тем.

Все вышеуказанные темы актуальны и взаимосвязаны. Эти исследования объединяет:

- рассмотрение языка как животворного явления, духовной сокровищницы говорящего на нем народа, его стремления к закреплению национальных языковых средств. Стремление к сохранению памяти, как неотъемлемого свойства языка, благодаря которому он способен пережить годы забвения и возродиться в новых исторических условиях;

- анализ языка как вездесущего явления, постоянно расширяющего сферы своего функционирования как, например, в Интернет - среде (отсюда: Интернет-лингвистика);

- исследование проявления социокультурных особенностей человека в языке (культ матери, положение человека в семье, национальные особенности приветствий в разнотелетных языках, и, наконец, интертекстuality, как неотъемлемого свойства научных текстов).

Список литературы

1. Абуханова А.Г., Калиева А.А. Гендерный аспект рекламного текста // Материалы областной научно-практической конференции на тему: «Проблемы перевода в преподавании иностранных языков». Уральск, 2013. – С. 60-63.
2. Абуханова А.Г., Ермеккалиева Г.Т. Вербализация гендерного аспекта в современном рекламном тексте на английском языке. // Материалы республиканской научно-практической конференции на тему: «VI Махамбетовские чтения», посвященной к 211-летию М.Утемисова. Уральск, 2014. – С. 244-246.
3. Abukhanova A.G., Yermekkalieva G.T. System-structural study of repetition on the basis of scientific and biographical discourse / International scientific journal «GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2020: CENTRALASIA» № 3(3). Nur-Sultan, 2020, P. 208-210;
4. Абуханова А.Г., Зубкова Е.С. Специфические черты интернет - фразеологии XXI в. // Вестник ЗКГУ. Педагогика. Филология. История. – 2014. - №2. – С. 235-243.
5. Гончарова Е.А. Персуазивность и способы ее языковой реализации в дискурсе рекламы // StudiaLinguistica 10. Проблемы теории европейских языков. - СПб.: Тритон, 20016. - С. 120-130.
6. Голоднов А.В., Персуазивность как универсальная стратегия текстообразования в риторическом метадискурсе (на материале немецкого языка): диссертация доктора филологических наук. - Санкт-Петербург, 2011.- 402 с.: ил. – С. 6.
7. Лотман Ю.М., Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1999. – 432 с.
8. Қайырбеков Ғ. Шығармалары. Т.2. – Алматы: «Білім», 1998. - С. 114.
9. Абуханова А.Г., Утегалиева Б.Б. Актуализация концептосферы «Материнство» в произведениях казахских поэтов. – В сб. материалов республиканской научно-практической конференции «V Махамбетовские чтения». – Уральск. – 2013.
10. Омар Асель. Соотношение логоса и мира в тенгрианстве. – Электронный ресурс: <http://www.runivers.ru/philosophy/logosphere/362122/post-form>.

УДК 913:801.8

Аймбетова И.О., Жанузак Е.Е., Сейткулова Ж.А.

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
г. Туркестан, Казахстан*

ТОПОНИМИЧЕСКАЯ КАРТИНА КОНЦЕПТОВ «ПРОСТРАНСТВА», «РАСТЕНИЯ» И «ЖИВОТНЫЕ» В КАЗАХСКОМ ТОПОНИМИИ

Топонимическая картина Вселенной вербализуется через различные концептуальные структуры. Система родственных имен в национальном языке концептуализируется в культурном пространстве как фрагмент языковой картины мира. Культурное пространство с лингвистической точки зрения отличается этноспецифическим восприятием действительности, определяющим пути и средства выражения в языке. Поскольку Концепт - это многоаспектная ментальная структура, то в каждом концепте указанные термины имеют разные коннотации, разные фоновые знания. Например, слова босаға, шаңырақ и т.д. В своих первоначальных значениях служили в этноауле таких «сакральных» концептов, как «дом», «домашнее имущество», «родина». А теперь, во втором метафорическом смысле, «пространство» нашло свое место в структуре осмысленных концептов. Существует связь между исходными (первичными) концептами и последующими (производными) концептами. Поскольку перечисленные слова входят в сложную семиотическую систему, то у одних и тех же слов есть свои знаковые парадигмальные и синтагматические отношения, и эти отношения имеют свои особенности и различия в разных концептах. Так, в структуре концепта «үй» - босаға, кереге, шаңырақ, есік, и т.д., то же «босаға» как орфографический термин - сай, төбе, асу и т.д. имеет парадигматические отношения со словами.

По мнению М.В.Никитина, «в когнитивном аспекте лексическое значение слов представляет собой своеобразную сложную структуру, в структуре которой проецируются связи и отношения концептуальных систем сознания» [1].

В этнолингвистических исследованиях богатство языка разделяют на микросистемы и макросистемы, классифицируют и группируют их по природным системам, выделяя взаимосвязанные сферы. Так, если разделить все бытие на три большие сферы: «природу», «человека» и «общество», то все микросистемные понятия, определяемые по идеологической классификации в науке, полностью вписываются в эти три сферы» [2].

Существует несколько предпосылок для признания концепта культурным концептом на национальном уровне, можно проследить, как этим условиям соответствуют топонимические концепты, которые будут представлены ниже.

Концепция «пространства» является одной из основных категорий общечеловеческой и национальной культуры. Само пространство характеризует масштаб мира, его связность, непрерывность, структурированность, трехмерность (многомерность). Пространство считается одной из форм объективного мира, казалось бы, существующего самостоятельно, однако одной из главных его особенностей является то, что здесь живет человек (человечество). Оседлый ментально - топонимический стереотип концепта «пространство», оказавший большое влияние на лингвоментальную сущность исторического времени. В этот исторический период в казахской степи появились характерные для оседлой культуры архитектурные формы и типы населенных пунктов, такие как поселок, орда, город, курган, там, рабат, поэтому названия населенных пунктов, созданные на основе этих ойконимических апеллятивов, находят отражение в ойконимии древнего и средневекового Казахстана.

Топонимическое пространство входит в сферу национального культурного пространства, а если еще шире - в сферу культурного ландшафта и обширную ноосферу планетарного масштаба. Топонимическое пространство развивается и эволюционирует не только в виде самостоятельно полученных «чистых» географических координат, но и обязательно находится в этнологическом пространстве, как неотъемлемая его часть, где ярко выражена духовная, культурная деятельность, мировоззрение народа. Концептуальные системы, составляющие ветви, классификации идеографических структур человека, общества, природы в этнологическом пространстве, т.е. национальные топонимические названия, восприятие окружающей среды, присвоение имени, языково-ментальные единицы, переживаемые через фильтр мировоззрения казахского народа, сито национального сознания. Например, оронимы Босаға, Сандыктас, Кебежетас, Қойтас - это имена с высоким этноспецифическим потенциалом. По обобщенной идеографической научной классификации они формируются, прежде всего, по отдельным локальным (базовым топографическим) признакам, универсальной Вселенной → глобус → поверхность земли → рельеф (ландшафт – рельеф) → гора → горный фрагмент (массивы) и т.д. в иерархическом таксонном порядке согласно научной классификации. Однако, поскольку в Национальном топонимическом образе Вселенной номинация этих оронимов названа в соответствии с этнической культурной спецификой, они также происходят из поля национальных концептосфер, связанных с материальной культурой и животноводством.

Хотя большое количество слов в названиях земли и воды, отражающих связь географических объектов с этносом и природой, основано на «визуальном» обзоре топонимических объектов, можно объяснить связь с бытом казахов, особенностями этнокультурного типа хозяйства. Все живое кочевой страны прекрасно знало, что жить здесь удобно, когда Земля-Мать, ближе к природе. Поэтому они знали природу не только за опыт, необходимый для выпаса скота, но и обозначали ее именами, символизирующими национальную духовную сущность.

Например, современные топонимы, такие как Далаколь, Акдала, Далашык, Далайты, Сардала, Кокдала, Косдала, Сордала, Кендала, Бетпақдала, как будто все это дало иллюзию прошлой жизни. Эти топонимы включают белый, желтый, синий, и т.д., определители придали им новое функциональное значение, указывая на продолжение атрибутов. Для осмысления внутреннего содержания концепта «пространство» целесообразно определить соотношение понятий «дала», «атамекен», «ата коныс», «журт» в казахской топонимике, так как казахская степь - символ жизни.

Мы специально рассматриваем концепт «ауыл» - в нем наряду с топографическими фреймами, характерными для топонимического концепта, ярко выражены традиционная культура казахского народа, этнографические, бытовые особенности и национальное мировоззрение, древние понятия и система фундаментальных ценностей. Топонимические концепты «вода», «гора», «степь» относятся к типу ландшафтных концептов. В их фреймовых структурах, помимо универсальных Семов, было установлено, что понятия, присущие национальному менталитету, структурированы различными фреймами и слотами.

Универсальные сферы концепта «ауыл», выраженные в названиях топонимов, вообще говоря, ссылаются на странный, основной предел (например, тип, размер, форма, возраст) самого поселения или на определенную позиционную особенность (например, относительно другого поселения или относительно принципиальных точек компаса). Эти характеристики в названиях поселений легко и в первую очередь воспринимаются любым наблюдателем; кроме того, в настоящее время позиционные особенности истории весьма информативны для обособления поселений. Во-вторых, несмотря на то, что несколько отраслей концепции поселений потенциально универсальны, их реальное появление в названиях топонимов обусловлено культурой.

В-третьих, в некоторых случаях имеются данные о том, что определенные сферы связаны с концептом «ауыл» только на языках этой культурной области.

Установлено, что в ономастическом пространстве казахского языка концепты «растения» и «животные» имеют различную структуру на своих уровнях, языковые проявления. Например, концепт «животные» на ономастическом уровне: в составе топонимов он выражается зоотопонимами.

В соответствии с зооморфным принципом, лежащим в основе топонимической номинации, мотивация была выбрана в зависимости от названий домашних животных и их частей тела: Актайлак,

Актуйе, Алабайтал, Атжайлау, Атоттаган, Биесыймас, Ботамойнак, Ешкиқарасу, Кошкар, Ешкиольмес, Есекартан, Текели, жалость, хвост, клюв, грудная клетка, грудь, бедра, рога, лопатки, волос, голень, Бакай и др. В то время как у казахов был верблюд, то казахским царем скота была лошадь. Лошадь-один из ярких и значительных показателей развития человеческой цивилизации, особенно степной. В мировоззрении, менталитете и языке казахского народа сложилась иная философская и культурная система. Это священное животное – лошадь, которое проявило к казаху широкую степь, почувствовало его пределы и бесконечность.

Зоотопонимы, связанные с лошадьми, многочисленны в Казахстане, приведем в качестве примера некоторые из списков имен: Атбасар, Атшабар, Атсалган шаты, Култайлак, Бозайгыр, Торайгыр, Кулагор, Конырат-жолы, Бозат жеген, Мынжылкы, Сарыайгыр, Тайбаккан, Тайсойган, Тайжужен, Тайжужен, Атойнак и т.д.

В ономастическом пространстве казахского языка существуют топонимы, связанные с концептом "Қойлыбай": Койтас, Кошкартас, Койлыбай, Кошкар (бек, бай), Чабан ата, Койбагар, Кошкар ата, Токтысай, Койшилик, Койсуат, Койтас, Талды, Койсары, Койколь, Койкара, Койадыр, Козыбас, Койқак и др.

В казахских сказках, легендах корова – олицетворение бывшего (мертвого) мира. В исследовании С. Кондыбая " корова (бык, теленок) - душа (дух) умерших людей, а пастух коров - пастырь духов (повелитель страны мертвых)" [3]. В топонимии Казахстана не так много земно-водных названий, связанных с коровой (тана, телятина, бык): Кокбук, Огузсай, Бузаулген, Аксиыр, Караугиз, Огузылмас, Танаколь, коровы, бык и др. Таким образом, нельзя считать, что домашние животные в казахской ономастике, особенно в том числе в составе топонимии, являются лишь языковым выражением имен животных, так как эти ономастические имена являются плодом когнитивного сознания, в названиях комплексно заложены лингвоментальные понятия, относящиеся к тем же концептам, что и названия когнитивных моделей-структур. С этой точки зрения любое ономастическое имя является отражением, репрезентацией языкового внутреннего познания того или иного концепта.

Лексические единицы, относящиеся к животным, также вошли в словарный запас казахского языка как традиционные лексические единицы. Поэтому одним из древнейших и объемных слоев языкового фонда являются слова и словосочетания, относящиеся к наименованиям животных (домашних животных). Это объясняется тем, что животные на протяжении веков находились в тесной связи с повседневной жизнью населения, оказывали наибольшее влияние на познание мира, формирование мировоззрения человека. В связи с этим в языке встречается большое количество топонимов, созданных на основе названия животного. Топонимические данные во многих случаях дают представление о распространении различных формаций растений и видов флоры. Являясь важным природным направлением, а также одним из основных источников существования населения, растения нашли отражение в топонимии многих регионов Земли.

Одним из многослойных уровней концепта «растение» является мифологический (мифический) уровень или слой. На этом уровне есть два мифофитонима-Байтерек и Шоктерек. В современных сказках, эпосах, мифах об этих растениях рассказывается много легенд и фактов из жизни.

По когнитивным (познавательным) понятиям можно предположить, что фитонимы, такие как Байтерек, Шоктерек, послужили онтологической основой для возникновения топонимов Жалгызтал, Аулиеагаш, Жидели, Байсын, Аулиетал. А привязка человека (отца, предка, человека, героя, деда, дочери (например, по имени Шынар) к Байтереку, дереву, уравнивание может быть связано с «жизнеутверждающим» характером, функцией дерева. Обратимся к исследованию С. Кондыбая «растущее дерево-это не только так называемое глобальное дерево: существуют и другие мифические функции, соответственно, и другие названия, которые дают мифологическое познание дерева. Одним из них является «дерево жизни», то есть дерево, которое сохраняет жизнь, жизнь, дает или создает жизнь. Это тоже глобальное дерево, только основной упор сделан на его функцию» дать жизнь».

Культ дерева, верования, связанные с деревом (тополь, ольха, сосна, ива и др.), ментально обусловили появление в казахской топонимии некоторых фитотопонимов, составляющих древнейший мифологический слой. Учитывая, что концепт «растение» представляет собой многослойную когнитивную модель или структуру, мы не сомневаемся, что древнейшим из них является слой мифического познания.

С диахронической (хронологической) точки зрения в понятии «растение» после мифологического слоя наступает «исторический» слой. Главными особенностями условно взятого «исторического» слоя, на наш взгляд, является взгляд на растительный мир в целом с точки зрения необходимости жизни людей.

Фитотопонимы Казахстана также указаны в названиях населенных пунктов. Например, первые данные о топониме Алматы встречаются в ойратских (джунгарских) хрониках XVII века, когда в этом регионе современного Казахстана находилась под властью Джунгарского правления форма Гурбан-Алиматай («ущелье, где растут яблока») можно рассматривать как свидетельство того исторического периода. Караганда-название города происходит от казахского слова: «караган», что в переводе означает «акация» - кустарниковое растение. Талдыкорган-название города переводится как «холм, окруженный

ивами». Шымкент-компонент «шим / чим» исторически имел варианты «чем», «чемген», «Чимин», «чиминген» и в иранских языках означает «луг, трава». Сарыагаш «желтое дерево», форма названия вида барбариса на казахском языке.

Так как наиболее важной и актуальной категорией когнитивной лингвистики и лингвоконцептологии является концепт, мы определили совокупность концептов, пространства (концептосферы), присущих ономастике. Структурированы модели когнитивной матрицы этно-топонимических концептов, достигнуты новые результаты. Таким образом, выявлен лексикографо-тезаурусный, историко-познавательный, культурно-философский, энциклопедический, ассоциативный, аксиологический потенциал концептов на казахском языке, разработана модельная модель фреймов в ядре этих концептов. В зависимости от характерной природы топонимов концепт «животное» дает свои проявления в различных аспектах, присущих мировоззрению каждого этноса. Этнические особенности, проявляющиеся в нашем языке, связаны с этнокультурным компонентом в составе топонимов. Например, если рассматривать предметную группу домашних животных, то чаще всего в казахском языке используются топонимы кони, овцы, верблюды, быки, компоненты, а в английском языке часто используются компоненты лошадей, коров, овец, птиц, т. е. некоторые имена обладают высокой активностью в создании имен, а некоторые из них, наоборот, имеют низкое качество.

Мы видим, что предрассудки, связанные с концептом «растительность», ментально обусловили появление некоторых фитотопонимов, составляющих древнейший мифологический слой в казахской топонимии. Учитывая, что концепт «растение» представляет собой многослойную когнитивную (когнитивную) модель или структуру, мы не сомневаемся, что древнейшим из них является слой мифического познания.

В структуре топонимического концепта на уровне этноса вся актуальная семантика (языковые структуры) на когнитивной базе населения (языковые структуры), на периферии дополнительного слоя и (языковые структуры) историко-источниковые, историко-языковые, энциклопедические знания и понятия, ассоциации объединяются в комплекс топонимических знаний и концентрируются вокруг этого концепта и объективируются;

В этнологическом пространстве система организованных топонимических единиц, благодаря тесной связи с национальным сознанием, выступает в качестве языкового маркера единственным показателем этнической и национальной идентичности, т. е. отражением в топонимах мировоззрения, культурной, духовной действительности, системы ценностей, общего менталитета народа, их создателя.

В топонимике наряду с описанием изоляции предметов в окружающей среде важную роль играет и ориентация движения предметов в пространстве. Маршрут движения цели ощущается зрением, распознаванием, однонаправленное движение, начинающееся с контрольной точки (точка отсчета), может быть выражено относительно источников реки, ручья. Языковая познавательная деятельность казахского народа на основе наименования географических объектов поясняется Б. Тлеубердиевым следующим образом: «человек познает окружающую среду, особенности ландшафта, рельеф местности, многообразие географических объектов с самим собой, с реалиями своей жизни, с различными предметами и средствами, с множеством явлений, таких как цвет, форма (форма), действия и т.д. сопоставляя, сравнивая, сравнивая, узнавая, называя, номинализуя в процессе этого познания» [4].

Обобщая главу, известно, что когнитивные действия (нейрофизиологические, биолингвистические и др.) Как национально – культурная характеристика когнитивной деятельности в топонимической номинации являются общими и универсальными для человечества качествами. Механизмы познания окружающего мира и основы именования в общем языке - основополагающие принципы, общие для всех людей. Однако следует признать, что наличие этнокультурного компонента в когнитивной семантике является общей универсалией в общем языке, ономастике. Т. е. способность воспринимать, обрабатывать, преобразовывать, сопоставлять с имеющимися знаниями информацию, полученную из окружающего мира, слышать, чувствовать и т.д. многие ментальные операции являются общими. А при когнитивной репрезентации с соответствующими языковыми единицами, с момента вербализации, невербальной репрезентации национальные различия начинают проявляться. Прежде всего, необходимо подчеркнуть, что экологическое пространство, этнологическое пространство связано с особенностями категоризации, концептуализации, репрезентации предметов и явлений в национальном сознании через соответствующие понятия, языковые единицы и т.д.

Научная работа выполнена при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан в рамках научного проекта AP08053105.

Список литературы

1. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. - 1 том изд. - М.: Высшая школа, 1988. - 26 с.
2. Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясының мәселелері. - 1 том. - Алматы: Ғылым, 1988. - 36 б.
3. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. - Төртінші кітап. - Алматы: Дайк-Пресс, 2004. - 439 б.
4. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. - Алматы: Арыс, 2006. - 151 б.

SLANG IN THE ENGLISH LANGUAGE. DEFINITIONS AND METHODS OF THEIR FORMATION

The vocabulary of any language is divided into literary and non-literary. Non-literary language may include vulgarisms, lexical dialectisms, jargons and slang. The latter denotes the vocabulary available to a certain society, also general colloquial vocabulary reflecting a coarse-familial attitude towards the subject of speech, deviating from the normal language.

Often "slang" is confused with "jargon", but it is not. Jargon is used, for example, in the work of people or criminals, while "slang" is an abbreviation of ordinary words or derivatives thereof.

In English lexicography, the term "slang" became widespread around the beginning of the last century. The term's appearance in the literature is dated according to the Oxford Dictionary, which states that the term "slang" meaning "language of a low or vulgar type" was first attested in 1756. Since 1802 the term has been used as The cant or jargon of a certain class or period. Since 1818 slang has been understood as Language of a highly colloquial type, considered as below the level of standard educated speech, and consisting either of new words or of current words used in some special sense.

There are several versions of where the term "slang" came from. One of them comes from the version of Eric Partridge who believed that the term comes from the word "sling" and another version refers to the word "slanguage", the "s" added to the word "language" as a result of the disappearance of the word "thieves", which means thief language.

E.Partridge points out that since about half of the last century the term slang has become a common designation for "illegitimate" colloquial speech, whereas before 1850 this term was used for all varieties of vulgar language except cant. It should be noted that along with the concept of "slang" it is inappropriate to use such synonyms of slang as lingo, argot, jargon, flash, gibberish, cant [1 p. 3].

In this article we look at the definition of the term "slang", its basic linguistic features and the main features of its functioning.

In their linguistic analysis of colloquial speech, scholars identify an intense process of transformation of living colloquial language, which serves as the basis for the emergence of new slangisms.

In relation to such an issue as linguistic analysis, the concept of slang itself should be defined more precisely. According to S. A. Kuznetsov's Large Dictionary, Slang 1. The speech of a socially or professionally isolated group; slang. 2. The term "slang" is used in the English language to refer to a person's speech, which is not in the standard literary language.

Slang possesses characteristics such as developed synonymy, rapid obsolescence of slang vocabulary, etc. Some slangs remain the prerogative of individual collectives, which constitute professional and group jargons. The essence of professional slang expressions is to give a new denomination to the known concepts, common objects and processes of work, which are used in the communication of people, the same profession. Group jargons are used by people who are related by age, gender or hobbies in common. It is professional and group jargons that make up special slang. Teenage and youth slang, representatives of group jargons, are also special slang.

Teenage and youth slang functions for a number of reasons, such as the desire to impress, to make speech more emotional, to stand out from the crowd and to show «secrecy», which serves to distinguish certain social groups as well as to give an ironic edge.

Slang is a specific, different from literary, form of oral or written communication that brings together a large group of people of the same, usually school or college age.

In English lexicography, the term "slang" became widespread around the beginning of the last century. The etymology of this term appears to be disputed and has not been accurately established by any Soviet or foreign linguists who have dealt with this problem. [2, c. 56];

Slang is a variant of colloquial speech that does not coincide with literary language norms.

Slang consists of words and phrases that originated and were originally used by certain social groups and reflected the whole orientation of these groups.

To prepare this research paper, we have resorted to analysis and reviewed the works of domestic, Russian and foreign authors who have examined the linguistic features of slang. Among the major foreign authors is the book *Slang To-Day and Yesterday* by E. Partridge. The main material for the work was I.V. Arnold's book "Lexicology of Modern English", where examples of slang formation are illustrated in detail.

The greatest modern English slang researcher E. Partridge calls slang the quintessence of colloquial speech and writes: "Being the quintessence of colloquial speech, slang must be regarded as a means for convenience of communication and not subject to grammatical rules and the laws of science and philosophy".

(Slang, being the quintessence of colloquial speech, must be related to convenience rather than to scientific laws, grammatical rules and philosophical ideas." [1 c. 15].

The famous work by J. Greenough and G.L. Kittridge figuratively describes that, "slang is a vagabond language which hangs around literary speech and is constantly trying to force its way into the most refined society".

There are several points of view on the problem of distinguishing slang as a concept and as a term among Russian linguists.

A.A.Shakhmatov, on the other hand, suggests pointing out such a phenomenon with attention rather than getting carried away with propaganda denying slang and telling us how to speak [3, p. 272].

V.A.Khomyakov states: "Slang is a relatively stable for a certain period, widely used, stylistically marked (reduced) lexical layer (nouns, adjectives and verbs denoting everyday phenomena, objects, processes and features), a component of expressive vernacular included in literary language, very heterogeneous in its origins, degree of approach to the literary standard, having pejorative expression" [4, c. 22].

I.R.Galperin in his article "On the term "slang"", referring to the vagueness of this category, denied its existence at all. He argued that "In modern foreign lexicography the concept of "slang" is mixed with such concepts as "dialectism", "jargonism", "vulgarism", "colloquial speech", "prose speech" and others" [5, p. 5].

His argument is based on the research of English lexicographers, on their experience in compiling dictionaries, which has shown that the same word in different dictionaries may have different linguistic recognition; the same word is given with the label "slang", "vernacular", or without any labels, indicating compliance with the norm of the literary language.

I.R.Galperin does not allow slang to exist as a separate independent category, suggesting that "slang" should be used as a synonym, the equivalent of jargon.

Y.Shumov defines: "The notion of jargon in French, slang in English is a type of our speech that we use in oral communication as part of some, social group of people united by profession, social status, interests and age" [6, p. 7].

The composition of slang is very unconventional and along with words unacceptable in the speech of a cultured Englishman, contains words used in the conversation of educated people, especially youth slang.

Slang is a layer of vocabulary which does not coincide with the standard literary language, words and expressions used by a certain social group. Such a group can be quite narrow (rap-musicians, scientists-chemists, pickpocket thieves, etc.) or very broad (teenagers, fans, TV-viewers). At a certain stage, some slang words and turns of phrase are passed on to the masses and become clear to everyone. At the same time, they continue to remain non-literary for quite a long time, and therefore bold, informal and highly emotional [7, p. 27].

The ways and means of enriching youth slang are varied. Slang does not remain constant. As one fashionable phenomenon is replaced by another, old words are forgotten and others come in. The process is very rapid. If in any other slang word can exist for decades, in youth slang just over the past decade of rapid world progress appeared and left in the history of an incredible number of words. The first reason for such a rapid emergence of new words in youth slang in the context of such a technological revolution is, of course, the rapid development of life. Slangisms are seeping into the language of the press very intensively. Almost all materials that talk about the life of young people, their interests, holidays and idols contain slangisms in greater or lesser concentration [8, p. 21].

As each young generation wants to be different from both "fathers" and older young people, it introduces its own coding of commonly known concepts into its lexicon, as a result of which one can observe, for example, the transition from the used word body to the word bod [9]. Often a single word or expression has a large number of slang synonyms, which differ only in their emotional colouring. In American English, such synonymic series may include up to fifty words [10, p. 234].

Although the list of slang expressions looks impressive, it is still far from complete, as it does not include a number of strictly slang variants. Modern industrialized societies are very dynamic, rapidly changing, and therefore the language of young people, or rather its verbal shell in such societies is very mobile, as a result, during one generation its vocabulary undergoes serious changes not only in the sense of increasing or decreasing volume, but also in the sense of changing whole blocks of words and expressions to others [11, p. 354].

At the moment in many countries of the world there is an intensive process of transformation of the spoken language, an essential part of which is the emergence of new youth slang. The use of metaphors and symbolisation play a significant role in the formation of English youth slang at the moment. The most intensive word-formation process proceeds in such areas as food and finance [12, p. 203]. Universal processes of word-formation are: speech simplification, borrowing from other languages, the emergence of a special "network language". Young people not only know the sources of word formation in the youth slang of their native language, but also actively use them.

According to the calculations of S.V.Flexner, one of the authors of the Dictionary of English Slang, about 45 thousand out of 600 thousand words of the English language are slang. And in the vocabulary of the

average native speaker, which is from 10 to 20 thousand words, 2 thousand are the so-called buzzwords - trendy words [13].

Slang words and phrases are not homogeneous in their formation. The main role is played by a change in the meaning of a common vocabulary word. As an example, there are numerous metaphorical names for the head: attic, brain pan, hat-peg, nut, upper storey, etc. and for money: ballast, balsam, sugar. Both series could be continued considerably further, as both stand at the centre of synonymic attraction. Synonymic attraction refers to the accumulation of synonyms for a single concept. This phenomenon is characteristic of slang, where we find a large synonymous series with the meaning of money, girl (especially interesting girl), alcoholic drinks, bar, drunk, steal, cheat, dandy, etc. The differences between these synonyms do not concern their meaning, but are rather of chronological nature, being short-lived, they quickly become obsolete and displace each other, so that some are felt as new, others as obsolete [14, p. 288].

Slang is also productive, usually combined with a metaphorical reinterpretation: DIG in precise translation means "digging", but in modern informal jargon it means "getting high". About what you really like.

Example: "Hey, I dig your new style. Where did you buy that T-shirt?" (Hey, I dig your new style! Where did you buy that T-shirt).

BOB'S YOUR UNCLE "Bob's your uncle! - is an expression often used in Britain. It is put at the end of a sentence and means something like "Voila!".

Consider the dialogue:

- How did you make this cake? It's delicious!

- Well, I just mixed in the batter thoroughly, poured it into a cake pan, baked it for 30 minutes and Bob's your uncle! [15].

The role of affixation is relatively small, and this mode is always combined with pronounced figurativeness. It forms mostly nouns, is usually added to nouns, but is sometimes joined to verbs, adverbs and numerals, and conveys either literal or figurative meaning in various ways, e.g:

Jump - jumper (thief);

Pencil - penciler (journalist);

Green - greener (newcomer);

Sixteener - sixteen-year-old;

Keener - fanatic.

Borrowing in slang. In this case, foreign words undergo changes in semantic meaning and phonetic composition, e.g: Carouse - to feast, derived from Garause, which in German means Bottoms up!

A characteristic type of word formation that is not found in other layers of vocabulary is the intentional calamitous phonetic distortion. The word formation types not found in other layers of the vocabulary is the deliberate calamitous phonetic distortion which changes the inner form of the word: gust instead of guest. The slang words are characterised by a deliberate punctilious phonetic distortion which changes the inner form of the word: gust instead of guest, picture-askew, i.e. "picture crooked", instead of picturesque, finance instead of fiancé, drinketite and bitetite in the sense of appetite.

One of the favourite slang methods of word formation is abbreviation: monk < monkey, biz < business, varsity < university. The cab < cabriolet and bus < omnibus [14, p. 289].

Teenage speech is characterised by a "telegraphic style"; accordingly, the language of teenagers is increasingly characterised by simple constructions that can be used to convey their thoughts as quickly as possible.

Below are the most common SMS language abbreviations and acronyms with translations:

?4U (I have a) Question for you.

ASAP as soon as possible

I lt. I want.

121 one-to-one

AYT Are you there?

B2W back to work

BBL Be back later

CMB Call me back.

DIY Do it yourself.

dunno/DNO don't know

The same principle can be used to form words into sentences, e.g. FYEO (for your eyes only) for you; ROFL (Rolling on the floor laughing) rolling on the floor laughing (very funny) [16].

In this article we have looked at the definition of the term "slang", its basic linguistic features, the main features of its functioning on the material of the book *Slang To-Day and Yesterday* by the major foreign author E. Partridge and the book *Lexicology of Modern English* by I.V. Arnold, where examples of slang formation are illustrated in detail.

After a detailed analysis of the formation of slang words and phrases, we can identify the main ways of formation of slang units in modern English: word compounding, metaphorization, affixation, borrowing, abbreviation, abbreviation. From the above examples we can see that the analyzed ways of slang lexicon formation are similar to the usual ways of word formation, but we can conclude that in slang metaphors and vivid imagery are used more often, words are mostly distorted phonetically, abbreviations are used quite often.

Bibliography

1. Partridge E. *Slang To-Day and Yesterday*. London, 1960. - 370 p.
2. Oxford Advanced Learner's Dictionary, 8th ed. Oxford.: Oxford University Press. UK, 2010. - 1796 p.
3. Shakhmatov A.A. The doctrine of parts of speech: Komkniga. Moscow, 2012. - 274 p.
4. Khomyakov V.A. Introduction to Slang Studies. Ed. 2: Moscow, 2009. - 104 p.
5. Galperin I.R. Essays on the stylistics of the English language. Moscow, 1958. - 459 p.
6. Shumov J. Introduction to linguistics. 2nd ed.: Vysshaya Shkola. Moscow, 2005. - 391 p.
7. Moskovtsev N., Shevchenko S. Your mother, sir! An Illustrated Guide to American Slang. - SPb: Peter, 2008.
8. Smirnov D. Youth slang from Stalin to the present day / Komsomolskaya Pravda No. of 04.09.2008.
9. Ayto J. and Shnpsen J. The Oxford Dictionary of Modern Slang. - Oxford University Press, 1992.
10. Halperin I.R.P. Stylistics of the English language. - Moscow: Vysshaya Shkola. - 1981.
11. The slang of young people: formation and functioning // Voprosy Linguovedeniya, 2002.
12. The computer slang and literary language: problems of competition // Studies on Slavic languages. - 2001. - № 6.
13. Duysenbay A.E., Bekkozhanova G.K. History of appearance of American slang and borrowing of foreign slang words by the Kazakh language. **Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL» series «Philological sciences»**. - Vol. 63. - No. 4 (2021).
14. Arnold I.V. *Lexicology of Modern English*. 2nd ed., Moscow: FLYNTA: Nauka, 2012. - 376 c.
15. <https://skyeng.ru/articles/55-slov-anglijskogo-slenga/>.
16. <https://audio-class.ru/slang/slang-abbreviations.php>.

УДК 82-2 (574)

Мутиев З.Ж., Акашаева З.М.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ПОЭТИКАСЫ: ДӘСТҮР ЖӘНЕ ЖАҢАШЫЛДЫҚ (ҚЫЗЫЛОРДАЛЫҚ ДРАМАТУРГ СҰЛТАНӘЛІ БАЛҒАБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ МЫСАЛЫНДА)

Қазақ халқының ауыз әдебиетінен бастап бүгінгі таңдағы көркем әдеби мұралары – қазақ ұлтының баға жетпес байлығы. Осы әдеби мұралардың негізгі қорын әр өңірдің немесе әр аймақтың әдебиеті құрайтыны анық. Көркем шығармалар мен мұраларды аймақ бойынша зерделеп, оқырманға насихаттап, өз дәрежесінде дәріптей білсек, қазақтың халқының көркем әдебиетінің тарихын қалыптастыра аламыз.

Әр ұлтқа тән табиғи ерекшеліктері оның сөз өнерінен танылады. Оның негізгі мазмұны аймақ, өңір әдебиетінен жинақталады. Аймақ әдебиетін зерттеуші, БҚУ профессоры, ғалым пікіріше «Әдеби-аймақтық зерттеулер – білім алушылар мен оқырмандардың санасын қалыптастыруда ең бай рухани мүмкіндіктерге ие. Ең алдымен, бұл патриоттық сезімдерді тәрбиелеуге, оқырманның туған жерінің әдеби өмірін білуге деген қызығушылығын тудырады» [1] деген пікірін негізге алуға болады.

Қазақ әдебиетін зерттеудегі негізгі мәселе – шығармада баяндалатын оқиғаларға, кейіпкерлері мен олардың тілдік ерекшеліктеріне және мекен ету аймағына да байланысты болып келеді. Мәселен, сан түрлі әдет-ғұрып, салт-дәстүр жоралғылары әр аймақта өзіндік айрықша сипатқа ие. Осы орайда, сол аймақта туған ақын-жазушылардың шығармалары арқылы халықтың әлеуметтік жағдайын, табиғатының сұлу көрінісін, тарихы мен мәдениетіндегі дәстүр мен жаңашылдықты тексеру қажеттілігі туындап отыр. Бүгінгі таңда аймақ ақын-жазушыларының еңбектеріне кешенді зерттеу жүргізу – әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесі боп табылуда. Сол себепті, Қызылорда облысындағы ақын-жазушылардың шығармашылығына тоқталғым келеді. Сыр бойы ежелден «Жыр елі» ретінде қалыптасып, күні бүгінге дейін өз құндылығын жоғалтпай келеді. Қасиетті жерде Қорқыт бабамыздан бастап көмейінде бұлбұл сайраған, сұлу сазды, алуан мақамды, жезтандай жырау, жыршы – термешілер, өнер саңлағы

атанған, айтулы ақын-жазушылар, **өнерге жаңа көзқарас қалыптастырған** драматургтер дүниеге келген. Аймақ бояуының айқын байқалар тұсы – драматургиялық туындылар екені де баршаға мәлім. Драмалық шығармалардың басты мақсаты – боямасыз өмірді баяндау, келеңсіздікті әшкерелеу, заманымыздың ең өткір мәселелерін көрсету. Қызылорда облысының драматургтері - Қалтай Мұхамеджанов, Тынымбай Нұрмағанбетов, Оразбек Бодықов, Әлсейіт Ақпанбетұлы, Жолтай Әлмашұлы, Рүстем Жанаев, Иран Ғайып, Қаназ Молдахмет, Қалжан Нұрмаханов, Оспан Сейфолла, Сүйеніш Қомшабай, Асқар Тоқмағамбетов, Сұлтанәлі Балғабаев және тағы да басқаларын атап өтуге болады. Аталмыш тұлғалар ұлттық топырақтағы драматургияның дамуына ерекше үлес қосуда. Аймақ әдебиетін ерекшеліктеріне сай зерттеуімді *көптеген драмалық* туындылардың авторы қызылордалық Сұлтанәлі Балғабаевтан бастағым келеді. Талантты қаламгер драматургия жанрында ширек ғасырға жуық жемісті еңбек етіп келеді. Ғылыми ізденіс барысында жазушының «Қыз жиырмаға толғанда», «Біз де ғашық болғанбыз», «Ең әдемі келіншек», «Ғашықсыз ғасыр», «Тойдан қайтқан қазақтар», «Сағыныш пен елес» және тағы да басқа пьесалары республикалық театрларда сәтті қойылып жүргенін аңғардым. Драматург жайында филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Тебегенов: «Жалпы замандас тақырыбынан ой қозғайтын пьесалардың сахнада өздерін көргісі келетін жас көрермендер психологиясына тигізер ықпалы зор. Драмалық шығармалардағы кейіпкерлер тұрмыс-тіршілігінің, мінез ерекшелігінің, өтіп жатқан оқиға құбылыстарының олардың санасына шынайы жетуінде қызмет атқаратын негізгі тұлға драматург десек, ұлттық драматургияда өзіндік қолтаңбасын анықтаған С.Балғабаев шығармалары театр репертуарларынан берік орын алып келеді. Оның қаламынан туған дүниелер романтикалық, лирикалық сипатымен, кейіпкерлері жан дүниесінің тазалығымен ерекше» [2], - дейді. Театр сыншысы А.Қалиеваның: «С.Балғабаевтың барлық драмасынан, мейлі ол 80-90 жылдардағы жазылған пьеса болсын, тіпті тәуелсіздік алғаннан кейінгі бүгінгі қоғамда жазылған пьеса болсын, одан әрдайым заман бейнесі, заман адамы бейнесі сезіліп тұрады. Драматургтың өзіндік ерекшелігі деп те осы қырын айтуға болады.» [3, 205 б.], - деген пікірге тоқталсақ, бұл тұрғыдан алғанда С.Балғабаев пьесалары - аз сөзге көп мағына сыйдырған, ұлттық таным аясынан ары аттап кетпейтін идеялық-көркемдік тұрғыда тартымды, мазмұнды шығармалар. Туындыларында драмалық, трагедиялық, комедиялық сипаттар өмірлік мәселелер тұтастығымен бейнеленген. Мысалы, «Сағыныш пен елес» пьесасы екі бөлімді лирикалық драма. Кейіпкерлер тағдыры қайшылықты тіршілік келбетін, әралуан адамдар тағдырын романтикалық және реалистік болмысымен көз алдымызға әкеледі. Шығарма қарапайым оқиғалар арқылы бастау алады, сәлден соң әйел бейнесіндегі елес қосылып, сюжеттері шиеленісіп, оқырман қауымы күтпеген тың деректер ашылып соңғы жағы немен бітер екен деген ой мазалай бастайды. Пьесаның басты кейіпкерлері – Арайлым және Арман есімді жастар. *Шығарманың сюжеттік-композициялық желісі бойынша бірінші көрініс* Арманның Хайретдин есімді атасының үйіне қонаққа келуімен басталады. Арман атасының баласы, атасы елге сыйлы адам, ал әке-шешесі басқа қалада. Құрбысы Арайлымды алдымен атасына таныстыруды жөн көріп, батасын алмақшы болады. Осындай қуанышты бөлісуге жанама кейіпкерлер бұрынғы партия-совет қызметкері, атасының ең жақын досы, замандасы Абдулхамитті және жұбайы бұрынғы мектеп директоры Анарды да қонаққа шақырады. Арман Арайлымның сынғырлаған дауысын телефонның арғы жағынан естіп, бірден өзіне жақын тарта түседі. Ал Арайлым ше?

Арайлым: Апырмай, неге келдім?! Мүмкін, келмегенім дұрыс па еді?!

Ағаш түбіндегі орындыққа сылқ етіп отыра кетеді. Сахнаның ар жағынан Елес шығады. Арайлым басын көтеріп Елеске қарап үнсіз отырып қалады. Пауза.

Арайлым: Сен де келдің бе осында?! Мені іздеп тағы келіп тұрсың ба?!

Елес: Іздеген мен емес!... Іздеген сенің өзін ғой... *(Пауза)* [4, 101 б.].

Арайлым мен Елестің диалогі арқылы істің мән-жайын байқауға болады. Арайлымның дәл осы жерге келуінде бір себеп бар. Елеспен тілдесуі кейіпкеріміздің ақыл-есіне күмән тудырады. Десек те, әңгіме барысында белгісіз бір адамды немесе бір сырды іздеп жүргендері анық байқалып тұр.

Оқиға Арайлымның Арманның атасымен танысуы арқылы өрбиді.

Арайлым: Менің атым – Арайлым.

Хайретдин: Арайлым дейсің бе?! Өте жақсы екен... Әдемі... Біздің жас кезімізде мұндай ат болмайтын еді... Не істейсің?! Оқисың ба?!

Арайлым: Иә, оқимын! Әнші болсам деп оқып жүрмін...

Хайретдин: Дұрыс!... Өте дұрыс! Мысалы, мен де бір кезде әнші болсам деп армандағам... Әнші болып... бүкіл халықты таңдандырып... Не бір керемет сахналарға шығып...

Арайлым: Мен оны білемін. Сіз мысалы мынадай әнді айтуды жақсы көретінсіз...

Кенет осыдан елу жыл бұрын халық арасына кең тараған әндердің бірін сызылтып айта бастайды. Хайретдин әнге қосылады. Елес те жақындап, әнді үшеуі қосылып айта бастайды.

Хайретдин: *(Ән аяқталған соң):* Иә, баяғыда осылай айтатын едік... Тура осылай...

Елес: Дұрыс, осылай айтатын еді... Ылғи осылай!.. Біз сені атағы әлемге танылған ғажайып әнші болар деп ойлайтын едік...

Хайретдин: Бірақ мен бола алмадым ондай! Қолыма қонған бақытым пыр етіп ұшты да кетті. *(Пауза. Арайлымға бұрылып)* Сен ... қарағым, бұл әнді қайдан білесің?! Саған мұны кім үйретті?!

Арайлым: Маған оны әжем үйреткен.

Хайретдин: Әжем дейсің бе? Сенің әжең бар ма?

Арайлым: Әжем бе? Білмеймін. Мен оны өмірі көрген емеспін... Бірақ әнді сол кісінің үйреткені анық...

Хайретдин: Қарағым-ау, өмірі көрмесең, білмесең ол кісі саған әнді қалай үйретіп жүр?!

Арайлым: Кәдімгідей... Түсімде... ұйықтап жатқандай үйреткен... Не, маған сенбейсіз бе?! Рас айтам... Мен оны ылғи түсімде көрем. Кейде өңімде де көрем... Кәдімгідей... Ол маған елес боп көрінеді... Әрине, сіз сенбейсіз...

Хайретдин: (сенімсіздеу): Жо-жоқ, неге сенбейін?! Ондай болуы әбден мүмкін ғой... [4, 103 б.].

Осы әңгімелесуден кейін атасы немересінің Арайлымға үйленетіндігі жайында хабар етеді. Атасы қанша қарсылық білдірсе де, немересіне батасын бермесе амалы болмады. Көптен күтіп отырған қонақтар Абдулхамит пен жұбайы Анар да осы уақытта ішке енеді. Арайлым мен Елес тағы да тілдесіп, күнделік ішіндегі кейіпкерлер осы ма дегендей сұрақтар өзара қойылады. Бұл сұраққа тек Елес ғана жауап бере алады. Белгілі болғандай басты кейіпкеріміз Арайлым Елестің құпиясын орындау үшін жүр. Елу жыл бұрынғы әнді үшеуінің қосылып айтуы да құр сәйкестік емес. Оқиға одан әрі Хайретдин мен Абдулхамиттің жас кезінен бастау алған достығы туралы, ауылдық жердегі жұмыс мансаптары туралы және қала көшу туралы шешімді кезінде Анардың қабылдағаны да дұрыс болған деген естеліктер арқылы толығырақ. Той қамын қозғап, құрметті құдалардың қызметін атқаруды Абдулхамит пен жұбайы Анар ханымға жүктеуді жоспарлайды. Арайлым өз әкесін балалар үйінде өскенін, атасы мен әжесін білмейтіндігін айтып, оқиғаны шиіленістіреді. Бірінші бөлімнің соңына қарай Арайлым мен Елестің диалогі тағы көрініс табады. Кейіпкер қыз өзін жауабы жоқ сұрақтардың әбден мазалағанын білдіріп, әйел кейіпіндегі Елестен күнделікте жазылған жұмбақтың шешімін талап етеді. Елес кейіпіндегі әйелдің жас күнінде, мектеп қабырғасында оқып жүрген кезінде құм ішіндегі ауылдың әңгімесіне іліккенін және сәбиді дүниеге алып келгені белгілі болады. Бірақ күнделік ішінде ешбір жанның аты аталмапты. Келесі бөлімдерде барлық кейіпкерлер үстел басына толық жиналып, Арайлым үйдің үлкендеріне құмды ауылдың сәлемін жеткізеді. Сол ауылда тұрған Сағида есімді (Елес әйел) қыз туралы сұрайды. Кезіндегі мектеп директоры болған Анар ханым Сағиданың сәбиінің дүниеге келуіне кедергі жасағандығы бекер болғандығы туралы сөз қозғалады. Абдулхамит пен Анардың, Хайретдиннің төбелерінен суық су құйғандай болып, шулап қоя береді. Осы тұста Арманның қарындасы Арайлым болуы мүмкін деген ой келеді. Елес әйел ортаға кері оралып, шындықты ашуды әркімнің өз ар-намысына жүктейді. Барлық шындықтың беті ашылған сәтте Абдулхамиттің жүрегі ұстап қалады. Көмекке бірінші болып Арайлым келеді. Өйткені, бұл кейіпкер «сіз» емес, «ата» деген сөзді айтуды өмір бойы күтті. Ал Абдулхамит ше? Барлық байлық пен мансапты игерсе де бір перзентке зар болдым деген сөзі өз күшін жойғандай.

Абдулхамит (*Арайлымға*): сен мені жақсы көресің бе?! Айтшы, жақсы көресің бе?

Арайлым: Әрине! Жақсы көрмесең сізді іздемес едім ғой.

Абдулхамит: Сен маған неге «сіз» деп сөйлейсің? Айтпашы олай деп!... Мені «ата» деңі!... «Ата!»

Елес (*жақын келіп*): Ал сен өзіңді мәңгі жасайтындай көретін едің... Мәңгі!..

Абдулхамит: Дұрыс айтасың! Дүниеге... атаққа... байлыққа... тоймай... көзім тұнып, құнығып... Құдайым-ай! (*Елесті енді көріп*) Мен сенің тағдырыңды ойлап өмір бойы азапқа түсіп жүрдім.

Елес: Жалған сөйлейсің! Анар сұлуға үйленіп, рахат өмір сүрдің.

Абдулхамит: Ал сен бақытсыз болдың!

Елес: Жоқ! Мен бір жігітке ғашық болдым. Ғажайып ғұмыр кештім. Содан бала көтеріп, артыма ұрпақ қалдырдым. Мені бақытсыз деуге сенің ауызың қалай барады?

Абдулхамит: Демек, сен мені кешіресің ғой?

Елес: Сені кешірмегенде кімді кешіремін?!

Абдулхамит: Сен мені алып кетші! Біржола алып кетші! (*Елеске беттейді*)

Арайлым: Жо-жоқ, тоқтадыңдар! (*Елеске*) Өтінем, сен көрінбеші бізге!..

Арайлым (*Абдулхамитке*): Ол елес қой. Әншейін елес!

Абдулхамит: Жоқ, елес ол емес! Елес мына біз... Біздің өміріміз.. Мен шаршадым. Мына елес... Сағым дүниеден әбден шаршадым.

Ақырындап Елеске беттейді. Елес қолын созып қарсы жүреді. Сосын екеуі қосылып ақырын билеп алыстай береді. Сахнаға Арман шығады.

Арайлым: Олар кетті... Сағида қыз да, Абдулхамит атам да бәрі кетті. Қайтып келмейтіндей боп мәңгіге жоқ болды [4, 141 б.].

Елес кейіпіндегі кейіпкер арқылы шығармадан мистикалық бағыттың іздері сезіледі. Елестің тірі жанмен тіл табысуы жөнінде осы бағытта шығармалар жазушы Мадина Омарова былай деп түсіндіреді: «Жалпы елес дегеніміз – белгілі бір қайталанып отыратын әрекеттерді ғана жүзеге асыруға қабілетті энергетикалық субстанциялар ғой. Олар сол программаланған іс-әрекеттерді ғана жүзеге асырады. Ал оларды кім программалайды дегенде қайтыс боларда егер әлденеге қатты ренжісе немесе әлденеден қатты қорықса және осы тектес тағы басқа жойқын сезімдерді бастан кешуге мәжбүр болса, санасының әлдебір бөлшегі (жаны емес) бөлініп, біздің әлемде қалып қояды-мыс. Сондықтан олардың басқа емес,

неге осы адамдармен тілдесетінін, өздерін неге дәл осылай ұстайтынын біз түсіндіре алмаймыз. Олардың өздері де түсіндіре алмайды» [5].

С.Балғабаев шығармашылығын зерттеушілер қатарынан ғалым, БҚМУ профессоры Р.Б.Сұлтанғалиеваның дәл осы қойылым жайында талданған мақаласында «Сағыныш пен елес» шығармасы арқылы оқырмандарын осындай жағдайлардан аулақ болындар, жалындаған жастықтың отына күйіп кетпей, ақылға жеңдіріңдер деген ой тастайды. «Қай заманда болса да адамзат баласы жақсылықтан аттап, имандылықтан безіп, кесір билегенде «көп асқанға бір тосқан» дегендей тылсым күш иелері мен рух тәубесіне келтіреді деген сенімге арқа сүйеген драматургтың «Сағыныш пен елес» пьесасында да осы жайттар орын алған» [6] деген тұжырымдар келтірілген.

Қаламгердің шығармалары бұрынғы әдеби туындылардағы махаббат, жастар тақырыбымен үндесіп, сабақтасып жатқанын байқаймыз. Алып келген жаңашылдығы мистикалық бағыттың іздерін қосып, оқырманын қызықтыра білуі.

С.Балғабаев пьесаларының тақырыбы – отбасы деген ұғымды сақтау, адалдық мәселесіне жауапкершілікпен қарау, идеясы – өмірдің сан түрлі сынақтарына төтеп бере алатын нағыз азаматтар мен нәзік жандылар арасындағы шынайы махаббат сезімінің қуаттылығын таныту болып табылады.

Қаламгердің кез-келген туындысы боямасыз өмірді сипаттап, көрерменінің жүрегінен орын алып жүр. Шығармада бой көтерген мәселе әр шаңырақта кездесері де сөзсіз. Қойылымға келген қауым бір отбасының мүшесі десек, әр адам көрген, оқыған дүниесінен өмірлік сабақ алары анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Мутиев З.Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті поэтикасы: дәстүр мен жаңашылдық // Батыс Қазақстан аймағы ақын-жазушыларының шығармашылығы негізінде 10.6.2021 ж., пайдалану уақыты: 25.04.2022 ж.
2. Тебегенов Т. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі драматургия // «Қазақ әдебиеті», 05.12.2008.
3. Қалиева А. Жаңа ғасыр және қазақ драматургиясы. Бүгінгі драма және заман. Алматы: Арда, 2011. - 205 б.
4. Балғабаев С. «Біз де ғашық болғанбыз» // «Ақарман» баспа үйі. Астана. - 2008.
5. Сағидуллина С. «Мадина Омарова: Жазушының мінезі де Жазушының мінезі де, психологиялық портреті де – стилі» [электронды ресурс] - Әдебиет порталы. https://adebiportal.kz/kz/news/view/madina_omarova_zhazushinin_minezi_de_psihologiyalik_portreti_de_stili_21730 (пайдалану уақыты: 29.04.2022 ж.).
6. Сұлтанғалиева Р.Б. С.Балғабаев драматургиясындағы бүгінгі заман тынысын бейнелеудегі жаңашыл ізденістер [электронды ресурс] - М.Өтемісов атындағы ғылыми кітапхана сайты // http://library.wku.edu.kz/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=3709&Itemid=2&lang=kz . (пайдалану уақыты: 29.04.2022 ж.).

ӘОЖ 82/821.0

Мұсаев А.М.

*Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті,
Орал қ, Қазақстан*

САТИРАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ТІЛІ

Қазіргі дәуірдегі қазақтың әдеби тілінде ғылыми, публицистикалық, көркем әдебиет және басқа да стильдер бар. Бұл стильдер шығарманың идеялық бағыты не болмаса тақырыптың жіктелуі ғана емес, соған лайық олардың тілдік ерекшеліктеріне, яғни сөйлем құрудағы әр алуан тәсілдеріне, сөздің семантикалық сырына, сөз тіркестеріндегі тапқырлыққа байланысты туып жатыр. «Әдеби тіл» мен «көркем әдебиет тілі» деген ұғымдар бірдей емес, бұл екеуінің парқы бар: екінші бірінші мағынаға кіріп кетеді. Бірақ көркем әдебиеттің тілі, сондай-ақ жазушының тілі мен стилі әдеби тілдің негізгі элементі болып саналады.

Көркем әдебиет тілінің басқа стильдермен салыстырғанда айырмашылығы, ол жалпы халықтық тілдің нормаларына жуық тұрады, яғни оның жалпы халықтық сипаты әдеби тілдің басқа түрлеріне қарағанда әлдеқайда айқын, анық көрінеді. Көркем шығарма тілі лексикалық байлықпен де, сөйлем тәсілдерімен де, сөз тіркестерімен де, әрқилы сөз мағыналарымен де тікелей ұласып жатады. Екінші сөзбен айтқанда, әдеби тіліміздің ірілі-уақты қағида заңдарын қалыптастыруда көркем сөз шеберлері әдебиетімізде айрықша орын алады.

Сатиралық шығармалардың тіліндегі лексика, фразеология саласында да айта қаларлықтай өзгерістер болды. Сатиралық тіліміздің лексикалық құрамы басқа тілдерден енген сөздер, интернационалдық терминдермен және ана тіліміздегі бұрыннан бар сөздердің мағынасы жағынан өзгеріп, құбылып келуі арқылы байыды. Сатирик жазушылардың қай-қайсы болса да жалпы халықтық тілді пайдаланумен бірге, айтайын деген ойын өзінше бейнелеп, тілдік бояу, өрнектер тауып, бір-бірінен

даралап та отырады. Амал не бұл мәселе күні бүгінге дейін жан-жақты, терең ғылыми эрттеуіміздің нысанасына толық іліне алмай отыр.

Сатиралық образ жасауда күлкілі жағдайлар, қимыл-әрекеттерден басқа күлдіргі сөздердің атқаратын қызметі де орасан зор. Әр кейіпкерді мінез-құлқына сай суреттеп, тіпті кейіпкер тілі арқылы оның дүниеге көзқарасын танытуға болады.

Мәселен, Үмбетбай Уайдиннің «Негатив» повесінде Мешітбай Шүренов қулығын ішіне бүккен, арамдығына найза бойламайтын тілмен сөйлесе, ал «Пәлен - Паштуан» сатиралық повесінде Көкбейнет Шлыкович пен Тәңірберген Молдабай арасындағы тартысқа құрылғандықтан олардың сыртқы пішіні, кескіні, мінез-құлқы, іс-әрекеті, күйініш, сүйініші, сөйлеген сөздері, кездесетін оқиғалар да осылар тәрізді қалауын тауып қиысып бүтіндік танытады.

Осы автордың «Ойық жара» әңгімесінде де күлкі тудыратын сөздер арқылы шығарманың табиғатын тануға болады. «Ойық жара» әңгімесінде аудан орталығындағы училищеде оқитын Дәйду ауылына барып келеді. Бармай қалған досы Әйшім ауылдың амандығын сұрады одан. «Құдайдың құрығы ұзын ғой», - дейді Дәйду Құран оқығандай қаралы дауыспен. Сосын Әйміштің әкесін түйе тепкені туралы мағлұмат береді. *«Түйенің жап-жалпақ табаны нағашымның сопақ бетімен қарама-қарсы кездеседі... Нағашымның добалдай мұрны орнынан қозғалып, жайылып-жайылып, құлақтың ылдиына қарай көшіп кетеді...»* [1, 48 б.] - деп біраз суреттейді. Сатиралық поэтикасында созғылап суреттеу, мызғылап баяндау, зорлап күлдіру тәрізді арзан тәсілдерге Ү.Уайдин о бастан-ақ бармайды. Оның есесіне оқырманын кейіпкерінің сөз саптауымен, іс-әрекетімен тәнті етеді. Мысалы, әлгі нағашылы-жиенді құрбылардың хал-ахуалына қайта үңілейікші:

«Әйміш көзіне жас алды:

-Сорлы шал-ай, сорлап қала жаздаған екен ғой. Сол борша болғырды баяғыда-ақ етке өткіз деп едім, тыңдай ма?!...»

-Өзі де сойып, үйді-үйге төбелеп, сатып жіберіпті, - деді Дәйду.

-Ал ағайын не деп жатыр?

-Не десін, қатееге не шара. Нағашыкемнің түйе тепкен күнгі бетінің сықпыты біразының түсіне кіріп, бір жетідей шошып шығыпты». Мұның алдында Дәйду: «Медицина әкеңнің бетін оңдапты. Мұрынын да бұрынғы орнына әзер дегенде итеріп әкеліпті. Қазір үйінде, сәлем айтты...» [1, 49 б.] - деп Әймішті жұбатқан.

Осындағы суретті, елесті пікірлер мен сөздер күлкі шақырып, әңгіме оқиғасын ширатып, көркемдік шырай беріп тұрғаны анық.

Автор кейіпкерлерінің осындай ойнақы сөздерімен ойды оңтайлы межелеп, өрнектеп отырады да, адамның тірлік-табиғатындағы әжуалауға болмайтын қасиетті сезім әлемін тиексіз тілмен түртпектеген параксизмдік мысқыл-сықақпен мінеп-шенейді. Ойсыз, орынсыз, орашалақ сөз шыққан ауызды ойық жараға теңеуінде ащы шындық бар.

Ү.Уайдиннің «Пәлен - Паштуан» сатиралық повесінде сатира поэтикасы оның композициясынан көрінеді. Повесть басты кейіпкерлер – Көкбейнет Шлыкович пен Тәңірберген Молдабай арасындағы тартысқа құрылғандықтан, олардың сыртқы пішіні, кескіні, мінез-құлқы, іс-әрекеті, күйініш, сүйініші, сөйлеген сөздері, кездесетін оқиғалар да осылар тәрізді қалауын тауып қиысып бүтіндік танытады. Шығарманың алғашқы бөлімінде бір апта ішіндегі оқиғалар суреттеледі. Соған сәйкес тарау аттары «Түске дейін», «Түстен кейін», «Келесі күн», «Дүйсенбіде», «Сәрсенбіде», «Бейсенбіде», «Жұма күні», «Сенбіде» болып келіп, белгілі бір тәртіппен жүйеге түскен.

Ал келесі бөлімінде басты кейіпкерлер арасындағы ең негізгі оқиғалар шығарма арқауына айналған. Мұны да тарау аттары мазмұнына сәйкес өзгеріс табады. Мәселен, «Айлық алған күн», «Ес кіргізудің амалы», «Пәлен - Паштуан», «Жаман айтпай, жақсы жоқ», «Қайтсем екен», «Қиюы келмеген бір дүние», «Қастандық», «Қыран – топан күлкі», «Дур-р-ак!», «Айқас», «Накаут», «Ақырғы аялдама» болып келеді.

Аталған повесте экспозиция, байланыс, дәлелдеу, ситуация, оқиғаның шиеленісуі, шарықтау шегі, шешілуі тәрізді композицияның негізгі элементтерінің тіні күлкімен суарылған. Автор көркем шығарманың барлық бөлімдерін алғанда, оларды қиюластырғанда, өзінің көздеген мақсатына қарай бағыт сілтеген, оқырманға әсер ететін бір-бірімен байланысты, мақсатты сурет жасауға тырысқан.

Ал, «Өрт» әңгімесінде жанұя ішіндегі келіспеушілікті, тұрмыс-тіршіліктегі ақаулықтарды сатира объектісі етіп алады. Мәселен, Түмен жеңгесі Сонияға: «Енді? ...Айтқыштардың айтуынша бар болғыр келіншегі өзің сияқты аузынан су ағып ұйықтай беретін бір жалпақ бет неме екен дейді. Сол жарықтық жеңгеміз бірде, жайрап-шашылып жатып ұйықтап қалыпты. Ол жайрап-шашылып ұйықтап қалғанда шаршап құлаған шаруа күйеуі нені білсін, ұйқылы-ояу аузын ашып есінеп, тістерін ерсілі-қарсылы егепті. *Егегенде от шашырап, от ошақтың аузындағы тамызыққа ұшып түсіпті.* Тамызық жанып, тамызықтан тараған өрт пешке сүйеп кептіріп қойған ағашқа тиіп, одан әрмен қарай кете береді. Сөйтіп жалғасып-жалғасып баз өртенеді. Біздің ауданның барлық пожарный охраны шапқылап барып өртті сөндіруін сөндіреді. Саған өтірік, маған шын, пожарный охранның өртті сөндіруін сөндіргенімен, өрттің неден кеткенін әрі зерттеп, бері зерттеп, таба алмай, ақыры бастары дал болып шапқылап қалаға қайтып кетеді. Кейін бұл өрттің сырын ішіп отырып, әлгі бар болғыр шаруаның өзі біреулерге мақтанып айтып

қойыпты...» [1, 58 б.] - деп «өрттің» шығу себебін түсіндіреді. Мұндағы күлкі поэтикасы Сонияның аңқаулығы арқылы берілген. Ашуы қатты болғанмен, қайтымы тез жеңгеміздің жарқын бейнесі өзінің шынайы көрінісін тапқан.

Ү.Уайдин кейіпкерлерінің бүкіл бітім-болмысымен, сөз-күлкісімен өзінің ғана еншігі болуын қалайды. Бұл «өзімшілдігі» әрбір шығармасынан сезіліп тұрады. *«Әжең жақын ба, әйелің жақын ба?» атты әңгімесіндегі Қатираның күйеуі: «Не түсінгенін қайдам, екі тыңдаушым да су ішкен тауықтай төбеге қарап қоймай күледі» деп таңданғыш, ал «Акуланың азу тісіндегі» Түсекең: «Әдетте біз бастық атаулыны айыптағышымыз... жұмыс талап етіп, тәртіп талап етіп кейісе, «Ойбай, аналар қырылып жатыр!» деп тиражын көбейтіп жібереміз», - деді. Немесе «Тамададағы» ақын жігіт «Мен атым айтылғасын, ақын болмасам да, ақынға ұқсап, сыпайы ғана орнымнан тұрып көлемімді көрсеттім», - дейді. Әзіл-сықақтың мазмұны мен тіл құнарын үнемі түсіне бағалап отыратын, қымбатты арзанға телімейтін, ғұмырсыз күлкі мен ұсқынсыз сөзге ұрынбауға тырысатын Ү.Уайдин – небір сөздерді сәл-пәл өзгеріспен қайталап қолданып, соның жәрдемімен үстемелеп күлкі шақыру, күлкі тудыруға шебер.*

Адуынды, азулы объектіні күйдіре, күлін көкке ұшыра әшкерелейтін сатиралық әңгімелермен қатар, оған іштарта, достық рәуіште, әзіл-оспақпен, шыны-қалжыңы аралас, жылы леппен жазылған юморлық әңгімелер болады.

Сөйтсе де екеуі бір нәрсе емес, олардың өзіндік ерекшеліктері бар. Сатиралық әңгіме қоғамдық, әлеуметтік мәні зор, күрделі жағымсыз жәйттарға ауыз салса, юморлық әңгіме қоғамдық қауіп жоқ әдет-салт, тұрмыстағы ұнамсыз құбылыстарға, адамдардың ісіндегі, мінезіндегі, тәртібіндегі жеке міндерге қарсы бағытталады. Алдыңғысы өзін объекті еткен жағымсыз болмыс, фактіні, негізінен, түгелдей мансұқ етсе, екіншісі ұнамды, жарамды болмыс құбылыс, объектінің тиімсіз, пайдасыз, қолдауға, қостауға болмайтын жақтарын іліп-шалып тәлкек етеді. Сатиралық әңгіме объектіні әшкерелеуді мақсат етеді, ал юморлық әңгіме идеялы — оны сынап, мінеп, әжуа етіп, түзетіп ширату, жөндем ету.

Осы екі түрлі міндет, мақсаттан, объектілердің екі қилы сипатынан келіп, олардаң авторлық позиция, күлкі көрінісі, ой-пікірді айту, жеткізу құралдары ерекшеленеді. Сатиралық әңгімелерде автор кемшіліктерді құрту позициясын ұстап, бойын ашу-ыза кернеп, тепсінсе, юморлық әңгімеде шиыршық атпай, кектенбей жұмсақ, жайдары отырады. Алдыңғысы ызбарлы, кекесінді, зілді күлкіні пайдаланса, соңғысы қайырымды, жарқын, іш тартатын күлкімен көмкеріледі.

Біріншісінде: тақырып, факті тіл, стилдің сатиралық құралдарымен әңгімеленіп шешіледі. Екіншісінде: юморлық әдіс-тәсіл құралдарыменен талданады. Асылы әңгімелер мазмұнына, тақырыбына, объектісіне қарап қана сатиралық, юморлық болып бөлінбейді. Ең алдымен, сол мазмұнға, тақырыпқа үйлестіріп алынған әлгідей үн-сарынға, формаға, талдап, өңдеп, шешіп беруде қолданылған құралдарға қарап бөлінеді.

Юморлық әңгімесіндегі көркемдік жинақтаудың ең бір типті әдісі - күлкі объектісінің маңдайынан сипап, еркелете отырып, оны достық рәуіште сынау, риясыз тәлкек ету. Осы әдістер қазақ халқының ауыз әдебиетінде-ақ шебер пайдаланылған. Мысалы: "Айжарықтың құдайға арыз айтуы", "Айжарық пен құран", "Құдай қандай сараң" сияқты юморлық әңгімелерде адал да ақ ниетті адамдардың аңқау, аңғалдығы, жөнсіз сенгіштігі әжуаланады. Ал "Биелер қысыр келмей ме?", "Қиясбектің қиялы", "Қырылғырдың қыздары тігіп берер дермісін?" атты әңгімелерінде жалқаулықты, бос қиялшылықты, "Он саусақтан он еді" деген әңгімесінде өтірікшілдікті тәлкек етеді.

Бұлардың бәріндегі күлкі - зілсіз, достық, рәуіштегі күлкі. Қазіргі юморлық әңгімелердегі адамдар басындағы іс-тіршілігіндегі қоғамға, елге, жұртқа аса зиянсыз мінез-қылықтар туралы жазылады. Сол кемшіліктерді, жылы леппенен, іш тартудан туған зілсіз күлкімен суреттеледі. Олар да объектіні тәлкек етіп ширатуды, жағымсыз міннен арылтуды көздейді. «Контейнермен келген кемпір» әңгімесінде парықсыздықтың, осы іс-дағдының қоғам дамуына, адамдарымыздың өмір тіршілігіне келтірер үлкен кесір-кесапаты жоқ. Дегенмен, ол құптарлық әдет-дағды емес, біздің азаматтарға лайықты емес. Сондықтан ол сыналуға тиіс. Міне, бұл юморлық әңгімеде, әдетте, адам басында кездесетін, кешіріммен қарауға болатын әлсіздіктер қарт әже арқылы беріледі. Ол әлсіздіктерді автор юмористік көзбен көріп, юмористік құрал, әдістермен өңдеген. Сондықтан да біз әженің хикаяларына іш тарта отырып, қайырыммен күлеміз.

Ү.Уайдиннің бір қилы юморлық әңгімелері өмір мен болмыстың жағымды факті, құбылыстары негізінде, соны мақтау, мадақтау ниетімен жазылған. Бұл да — юморлық әңгіме жанрының өзіндік бір белгісі, оның қамту, қарпу сферасының кеңдігінің бір дәлелі. Мұндай таза жағымды күлкіге құрылған осы автордың "Көзімнен жас шығып кетті" әңгімесін жатқызуға болады.

"... - Құдіреттің маған арнайы жіберген бір соры — ұйқым жаман. Бір ұйықтасам, өліп ұйықтаймын. Осы ұйқыдан көрдім көресіні... Біз де бұрындары жұмысқа сағат онда келсең де, тіпті, келмей қалсаң да, ешкім ештеңе демейтін. Қай пысықтың шығарып жүргенін шайтан білсін, былтырғы күзден бері кадр бөліміндегілер тексеретін болып алды. Бір күні сағат ондарда шекілдеуік шағып, асықпай, ауанымен келе жатсам, қарына қызыл шүберек байлаған бір пысық менен: "Сіздің фамилияңыз кім болады?" - деп сұрады. Айттым. Сол күні сағат төрттерде еңбек тәртібіне байланысты коллективтік ашық жиналыс болып, жұмысқа кешігіп келгендерді түрегелтіп қойып, оңдырмай сойсын, жаңағы.

-Та - әк, сосын?

- Сонсоң екіншілей жұмысқа бір минут та кешігіп келмеуге түрегеліп тұрып уәде бердім..." [1, 140-141 б.].

Мұнда автор өмірде күн сайын кездесіп қалатын келеңсіз жайларды әжуа етеді. Кейіпкер аяр күлкіні, қутындауды сүйетін, шындықты айтпайынша, тілі қышып отыра алмайтын, аңқаусып отырып алып ұратын бағай қулықтың адамы. Мұның бәрі - табиғат берген мінездік белгілер. Көп ретте күлкі оның осы мінезінен көрініс табады. Әңгіменің берілу, суреттеу формасы сәтті табылған. Жазушы өз шығармаларына ерекше аттар тауып қоюға тырысты. Аттарының өзі-ақ оқырман назарын бірден тартып алатындай әсерлі болуын қалады. Ол арқылы әңгіме не жөнінде болатынын және суреттеулер оқиғада автордың да көзқарасын, бағасын бере алатындығын байқауға тиісті болды.

Сатирик-жазушылар О.Әубәкіров, Ү.Уайдин, Ғ.Қабышев, Б.Қыдырбекұлы, Ж.Алтайбаевтар өз шығармаларындағы сатиралық образдарда тілдік-стильдік мүмкіндіктерді, кейіпкердің күлкілі ішкі толғалысын беруде тілдік бояуларды барынша молынан пайдаланды. Олар сәтті табылған бір детальмен, штрихпен, өткір сөзбен не эпитетпен жағымсыз геройдың табиғатын ашуға тырысады.

Олар бір мақалдың, не сырлы құпиялы иронияның, не әжуа-сықаққа толы мінездеменің өте-мөте тығыздалған яғни қысқарған түрімен-ақ шағын миниатюралы сатиралық әңгімелер жазып тастайтын. Өмірде кездесетін күнделікті жай оқиғалардың өзіне күлкілі рең беріп, небір құйтырқы аттар, фамилиялар арқылы түрлі мінездер туғызатын. Мәселен, Ү.Уайдин шығармаларында адам аттары – *Демби, Лабдой, Укай, Дәйдім, Рәпира, Калиян, Ашот, Матишал, Тита, Тамтарам болса, фамилиялары - Калеков, Стыбаев, Аужаев, Симпанский, Снабдинов, Шлыков жанаматтары (кличкалары) - Шермш, Таштақ, Қортық, Шөлтік, Шарлатан, Шотшеке, Мықыр, Үкісарықыз, Қонжық, Қыңыр, Шойнақ, Саразбан сияқты есімдері* түсініксіз, істері берекетсіз кейіпкерлермен жүздесеміз.

Сатира зерттеушісі Т.Қожекеев Ү.Уайдиннің шығармаларында кездесетін тек бір ғана ұйқының мынадай түрлерін саралайды: "Қатты ұйқы, тәтті ұйқы, құс ұйқы, түс ұйқы, дыбысы жоғалып кетіп, өліп қалдыма дегізіп барып табылатын қорқынышты ұйқы, жүріп кетіп, селк етіп оялатын үркінішті ұйқы, өлген адамдай дыбыс шығармайтын үнсіз ұйқы, түнімен қонақ үйлерде "көкпар тарттырып", күндіз қызметте шатастыратын азап ұйқы, түн қатып карта ойнап, жұмыста, мәжілісте басты үстелге соққызып күлкіге қалдыратын мазақ ұйқы, қара бастырып зорға жеткен "свиданиядан" қалдыратын, қыз-келіншектерді тосқызып зар қылатын арсыз ұйқы..." [2, 5 б.].

Ү.Уайдиннің шеберлігінің бір қыры оның қала мен дала халқының сөйлеу мәнерін орынды пайдалануында дер едік. Мақалдар мен мәтелдерді, каламбур, диалог, бірінші жақтан баяндау әдістері де жазушы шығармаларындағы кейіпкерлердің қарым-қатынасынан көрінеді және олардың тұрмыстық-әлеуметтік жағдайлары мен көңіл-күйлерін анықтайды.

Қазақтың сатирик жазушысы О.Әубәкіров кейіпкерлерінің тіршіліктерін баяндауда *авторлық ұтқыр сөз қолдануға, сөйтіп олардың образдарын үстемелеп ашып отыруға шебер*. Қазақ әдебиетіне ол алып келген Бөден, Мимырт, Пәштуан, Көди, Сөди, Салпан, Таутан образдары халық арасында әбден танымал. Ғ.Қабышев осылар туралы: «игі жақсылардың» күйкі тірліктеріне, көлеңкелі пішім-пошымдарына өзі де күліп, бізді де күлдіріп тұрады [3, 226 б.] -дейді.

Оспанхан әңгімелерінің оқырманды ойсыз қалдырмай, күлкіге кенелдіретін себебі – оның туындыларында арызқой, маскүнем, суайт, картақұмар, жағымпаз, мақтаншақ судыр пошымды толып жатқан арсыздар аяусыз әжуаланады. Сатирик олардың әрқайсысына шақтап әдеби қалып жасаған. Әрқайсысы өзінің кім екенін өзі-ақ айтып беріп отырады. Олар іс-әрекеттерімен, ірімтік сөздерімен, пысынаған пікірлерімен жұртты жиіркендіреді. Жазушы өмір шындығын көрсетуде, өз геройларын сомдауда көбіне гиперболаға жүгінеді. *Жазушы контекстеріндегі гиперболизациялау – негізгі бар нәрсені, шындықты тек үлкейту, анығырақ көрсету. Жазушының алғашқы туындыларында көбіне жеке кейіпкерлердің басындағы келеңсіздіктер мен кемшіліктерді әжуа етсе, біреудің арақ ішкенін, құлағына лапшаның ілініп қалғанын, карта ойнағанын жазса, кейін олардың осындай дәрежеге жеткенінің әлеуметтік сырын ашуға ұмтылады. Ақымақ адамды дана, ақылды етіп суреттеуде автор әсірелеуді қолданады, сөйтіп кейіпкерлерін келеке етеді. Оның шығармаларында объект еткен кейіпкерін жанамалап, екінші біреу арқылы әшкереушілік басым келеді, автордың осындай жағдайда баяндау тәсілі де ерекше рөлге ие болады.*

Жазушы ізденісі нәтижесінде Айдаубай, Қошқыл, Кедір секілді жаңа бейнелер келді. Бұлардың да өздерінің іс-әрекеттеріне сай портреттерін жасап, сол арқылы әлеуметтік күлкі реңін едәуір тереңдете алды. Бұндағы кейіпкерлер ойларына сай ерсілеу де, дөрекілеу де сөйлейді. Осы арқылы олардың алогизмі дәл ашылады.

Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов, А.Токмағанбетов, Ә.Нұрпейісов, Ә.Тарази, О.Әубәкіров, С.Адамбеков, Ү.Уайдин, М.Қаназов, Т.Нұрмағанбетов сияқты қалам иегерлері әрқайсысы өзіндік стиль ерекшеліктерімен, сөз қолдану шеберлігімен әдеби тіліміздің даму процесіне еңбек сіңірді.

Көркем шығарманың мазмұнымен қатар тілдік-стильдік сапасына да мұқият қарау, сөйтіп шығарманың мазмұны мен түрінің бірлігі үшін күресу қажеттілігі еш уақытта күн тәртібінен түспеуі тиіс. Әдеби тіліміздің, әсіресе көркем әдебиет тілінің дамуында елеулі-елеулі табыстар болғанмен жазушыларымыз алдында әлі де үлкен-үлкен міндеттер тұрғанын жадымыздан шығармағанымыз абзал.

Әдебиеттер тізімі

1. Уайдин Ү. Тілсіз қоңырау. - Алматы: Жазушы, 1980 – 485 б.
2. Уайдин Ү. Атың кім, әй? - Алматы: «Қожанасыр» компаниясы. - 1995. - 78 б.
3. Әубәкіров О. Қайда безіп барасың? - Алматы: Жазушы, 1989. - 256 б.

УДК 811.161.1

Сарсенғалиева Т.Н.

*Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ПРОБЛЕМА ОБУЧЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ НАВЫКАМ ГОВОРЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В КАЗАХСКОЙ ШКОЛЕ

Роль и место учебного предмета «Русский язык и литература» в школе с казахским языком обучения предопределяется особенностями современного социального заказа, ориентирующего на такое изучение языка, которое бы сделало возможным его широкое использование в качестве средства общения между людьми – носителями разных языков в контексте диалога национальных культур народов Казахстана. А так же гражданина Казахстана, который «умеет успешно вести диалог в различных сферах деятельности, ценит культуру своего народа, понимает и уважает культуру других народов» [1].

В этой связи логичным кажется постановка такого вопроса: А насколько русский язык является «неродным», «инородным», «чужеродным» для обучающихся? Думается, что ответы на данный вопрос позволят нам прочувствовать глубину и актуальность поставленной перед школой задачи – научить ребенка функциональной грамотности на уровне носителя русского языка, т.е. коммуникативной компетенции вплоть до выработки у него прочных речевых навыков [2].

Важность проблемы обучения литературному произношению, необходимость разработки этого вопроса подчеркивали видные лингвисты и методисты: Реформатский А.А., Аванесов Р.И., Панов В.М., Бернштейн С.И. В методической литературе для казахских школ имеется ряд статей и книг как теоретического, так и методического характера, посвященные проблеме и пути решения обучения навыкам говорения.

Значение процесса развития навыков говорения в учебной деятельности школьников огромно. От того, как ученик понимает воспринятую информацию, зависит усвоение материала не только по русскому языку, но и по другим учебным дисциплинам. Особое внимание в обновленной программе уделяется речевой культуре ученика. Ранее программы информировали учащихся о языке, классификации языковых уровней и, конечно же, грамматике языка. При этом функциональное назначение языка учитывалось слабо. Обновленная же программа позволяет развивать дискурсивную компетенцию школьника, «способствует становлению мировоззрения обучающегося, дает возможность пользоваться информацией различных сфер: социально-бытовой, социально-культурной, научно-технической, учебно-профессиональной; помогает ориентироваться в общемировом образовательном пространстве» [2]. Таким образом необходимо развивать навыки общения, создавать среду, где учащиеся смогут смело, уверенно, доказательно выразить свое мнение.

Практика показывает, что имеется различия уровней подготовленности обучающихся в пределах одного учебного класса, и данное условие не может не отражаться в учебном процессе. Ее актуальность тем более повышается, если учесть недостаточную разработанность лингвострановедческого подхода в предлагаемых языковых ресурсах, реализация которого может повысить эффективность обучения.

Исследователи отмечают, что дети младшего школьного возраста достаточно быстро усваивают новую (300-400 лексических единиц), но, с другой, этого не хватает для успешного обучения в среднем звене. Как пишут Т.В.Савченко и Е.В.Какорина, «Их речь с точки зрения русского языка представляет собой поток не связанных между собой слов, так как в качестве грамматической базы дети используют строй родного языка» [3].

Из вышесказанного следует, что для предотвращения проблемы развития навыков говорения необходимо повышать уровень знания русского языка детей посредством дополнительных занятий. Тут следует придерживаться правила, предлагаемого Л.Н.Толстым: «Чтобы ребенку было понятно и интересно то, чему его учат, надо избегать двух крайностей: не говорить о том, чего ребенок не может знать и понять, и не говорить о том, что он знает не хуже, а иногда и лучше родителей и учителей».

Проблема обучения навыков говорения в казахских классах особенно актуальна в сельских школах. Специфика трудностей, возникающих при обучении учащихся русскому языку в казахских классах заключается в ряде причин:

- Незнание базовой лексики
- Во многих случаях непонимание вопросов

- Неумение составлять элементарные фразы, простые предложения.
- Неумение использовать знакомый материал в новой ситуации
- Выполнение упражнений наугад.
- Пассивность на уроках, отвлекаемость, стремление перевести разговор на посторонние темы.
- Постоянный переход на родной язык.
- Отсутствие или ограниченность языковой среды.
- Недостаточная лексическая и теоретическая подготовка по русскому языку в младшем звене.

Для успешной реализации поставленной цели и решении проблемы можно определить следующие задачи:

Анализ причины неуспеваемости по русскому языку.

Выработка критериев определения неуспеваемости по русскому языку в школе с казахским языком обучения.

Выработать методы и приемы, эффективно развивающие коммуникативные компетенции учащихся как способности организовать свою речевую деятельность соответствующими языковыми средствами в различных ситуациях.

Сегодня для педагога особенно важно пробудить интерес к звучащему слову, научить детей почувствовать его «истинный вкус» и назначение. Несомненно, процесс этот длительный и кропотливый, требующий определенной системы, методической смекалки и выдумки, педагогического опыта. Существует такой тезис: жизнь на уроке должна стать подлинной. Сделать ее такой – задача современного учителя [4]. Перед учителем стоит задача вооружить учащегося не только (и не столько) некоей суммой знаний, но, прежде всего, научить его самому добывать информацию из различных источников, перерабатывать ее и применять полученные знания на практике. Именно формирование метапредметных знаний способствует решению данной проблемы.

Развитие навыков говорения на уроках русского языка и литературы предполагает совершенствование всех видов речевой деятельности (говорение, аудирование, чтения, письма)

На уроках русского языка и литературы рекомендуется связывать изучение темы с разными видами работ по русскому языку и географии, экологии, истории, искусства, казахского языка и литературы. И в учебниках «Русский язык и литература» общеобразовательной школы с казахским языком обучения достаточно полно представлены разного уровня задания по развитию навыков говорения. Так, в учебнике для 8 класса даются такие задания:

1. Прочитайте казахские пословицы. Какая общая тема их объединяет? Прокомментируйте, в каких из данных пословиц говорится о воспитании девочек, а в каких – мальчиков.

Әкені көріп ұл өсер, шешені көріп қыз өсер. Жақсы әке - жаман балаға қырық жылдық азық. Ата - балаға сыншы. [5, 34 б.]

2. Используя материал урока, а также дополнительные сведения о планетах Солнечной системы, обсудите в группе и представьте постер на тему «Космос» [5, с. 142].

В учебниках для 11 класса разработаны более сложные задания:

1. Созвездия муз

Рассмотрите репродукцию картины Л. Л. Каменева «Пейзаж», написанную в 1861г. Что на ней изображено? Как передается течение времени? Каким предстает человек? Что символизирует дорога? Подберите самостоятельно примеры произведений живописи, передающих связь человека, времени и истории [6, 59 б.].

В фильме В. Хотиненко «Зеркало для героя» один из персонажей, бывший танкистом и ослепший на войне, впервые услышав песню «Враги сожгли родную хату», говорит: «Я знал, что такая песня должна быть.... Слеза несбывшихся надежд... Это же про меня...» посмотрите этот фильм, проследите судьбу героя-танкиста. Какие надежды отняла у него война? Почему его так глубоко тронула песня?» [7, 67 б.].

2. Воспитание чувств

Что значит, по-вашему, любить Родину? Как поколение К.Симонова смогло доказать свою любовь к Родине? [7, 75 б.].

Эффективный процесс обучения зависит не от материала, а от того, каким именно образом этот материал подается. Уроки, посвященные одной и той же теме, могут оказаться совершенно разными [4].

Часто в среднем звене практикуются игровые моменты, технологии, личностно-ориентированное и дифференцированное обучение. При этом обращать внимание на тексты и подбирать задания на основе текста. Работа по развитию речевой деятельности включает в себя формирование навыков выразительного чтения. Занятиям по выразительному чтению предшествует и сопутствует работа над развитием речевого слуха учащихся. Очень важно добиваться, чтобы каждый текст не был прочитан монотонно и невыразительно.

Языковые игры:

«Вставь слово», «Собери текст», «Продолжи рассказ по его началу..», составление устного мини-рассказа, пересказ художественного рассказа от лица героя и др.

На начальном этапе и средней ступени обучения использовать игры, ситуативные беседы. Формы ролевой игры на уроках различны:

1. Это сюжетная ролевая игра сказочного, творческого содержания.
2. Просмотр кинофильмов с последующим пересказом и обсуждением.
3. Выразительное чтение стихотворений наизусть.
4. Знакомство с творчеством деятелей искусства, художников, композиторов и т.д.
5. Организовать специальную систему домашних заданий: подготовка памяток, творческие задания, задания по актуализации пройденных тем;
6. Активно привлекать учащихся к подготовке, проведению и участию в различных тематических внеклассных мероприятиях.

Целесообразно предлагать учащимся задания, побуждающие их использовать фактические знания, полученные из разных источников: составление предложения на основе прочитанного текста на уроке, об интересном событии, которое происходит в стране, школе, об изменениях в природе и т.д. Необходимо обращать внимание на удачные образцы речи самих учащихся.

Систематическое использование этих методических приемов позволит развивать навыки говорения в классах с казахским языком обучения. Если учащиеся не боятся высказывать свое мнение, стараются его отстаивать, пытаются доказать свою точку зрения, вот тогда будет результат. Активная речевая деятельность вырастает из потребности рассказать о своих наблюдениях, мыслях, впечатлениях, переживаниях. А такая потребность возникает и складывается тогда, когда жизнь ученика наполнена разнообразными познавательными интересами и впечатлениями. Таким образом, учить ребенка говорить – это значит учить видеть и наблюдать, думать и чувствовать, – это значит расширять его жизненный опыт. Надо научить их составлять разнообразные высказывания с использованием различных языковых средств. И у них будет развиваться чувство языка, чувство слова.

Задачу развития навыков говорения нельзя решить только в рамках урока. Окружающая жизнь – это источник знания и одновременно обогащения речи учащихся. Только развивая у учащихся умение наблюдать, подмечать изменения в жизни природы, постоянно повышая уровень знания учащихся можно решить проблемы развития навыков говорения. Речь учащихся развивается в единстве с развитием их мышления, расширением объема знания. Вот почему необходимым условием успешного обучения русскому языку по обновленному содержанию является связь обучения с жизненным опытом учащихся [1].

Пути повышения эффективности развития навыков говорения:

- Целенаправленная систематическая подготовка урока,
- Постановка конкретной цели урока
- Продуманность отбора материала
- Сопоставление с грамматикой казахского языка
- Создать языковую среду в условиях смешанной школы
- Разработать и использовать специальные обучающие таблицы, карточки, инструкции и т.д.
- Разработать систему домашних заданий, подготовка памяток, творческие задания.

Список литературы

1. Государственный общеобязательный стандарт общего среднего образования Приказ Министра просвещения РК от 3 августа 2022 года №348.
2. Типовая учебная программа по учебному предмету "Русский язык и литература" для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с нерусским языком обучения) по обновленному содержанию Постановление Правительства РК от 23 августа 2012 года № 1080.
3. Савченко Т.В., Какорина Е.В. Программа по русскому языку как иностранному для детей 8 -12 лет, не владеющих или слабо владеющих русским языком. Режим доступа: <https://www.twirpx.com/file/1277832/>. С. 4.
4. Джули Дирксен «Искусство обучать. Как сделать любое обучение нескучным и эффективным» ООО «Манн. Иванов и Фербер», 2013 г.
5. Жанпейс У.А. Русский язык и литература. Учебник для 8 класса общеобразовательной школы с нерусским языком обучения. Часть 1. – Алматы: «Атамұра», 2018. – 192 с.
6. Шашкина Г.З. Русский язык и литература. Қазақ тілінде жалпы білім беретін мектептің 11 сыныбына арналған оқулық. 1-бөлім. – Алматы: «Мектеп», 2020. – 160 с.
7. Шашкина Г.З. Русский язык и литература. Қазақ тілінде жалпы білім беретін мектептің 11 сыныбына арналған оқулық. 2-бөлім. – Алматы: «Мектеп», 2020. – 216 с.

CONTRASTIVE ANALYSIS OF GENDER DISCOURSE IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGE TEXTBOOKS OF KAZAKHSTAN SCHOOLS

The problem of implementation culture through the teaching of a foreign language it is little studied in modern pedagogy, but it seems extremely relevant.

It is well known that an important function of education as a social institution is the translation of socio-cultural experience, including knowledge, norms and values. The transformation of socio-cultural experience is realized through the content of education, defined by well-known linguists I.Ya.Lerner, M.N.Skatkin, V.V.Kraevsky as a pedagogically adapted social experience of mankind, corresponding to the structure of human culture.

The content of education has two aspects: embedded in the official curriculum and is complicated. The gender concept in the education is defined as a set of educational phenomena and practices that represent a social convention [1]. This content of education is often identified with the lifestyle of an educational institution [2] or the socio-cultural context of the educational process [3, p.15]. In language teaching, the component of the educational content embedded in the official curriculum is closely related to both the actual pre-presentation of language, as well as with linguistic and cultural studies, aimed at the formation of a secondary linguosociocultural personality [4].

At the same time, the gender content of education also prevails in language teaching, one of the main channels of representation of which is the discourse of textbooks on a foreign language. In general, it can be defined as the unity of the process of creating a text and its final embodiment in conjunction with a number of extra linguistic factors, including the socio-cultural attitudes of the author.

The translation of socio-cultural norms and values is represented in the discourse of textbooks by a complex of semiotic means and can be identified as a result of a discursive analysis of these manuals. These tools are divided into linguistic and non-linguistic. In terms of language tools, we considered branded vocabulary, non-standard syntax and grammar, as well as certain ways of textual organization and composition of manuals. The accompanying illustrative material, video sequences and ways of their organization in the manual were considered as non-linguistic means.

As a result of the conducted discourse analysis the main mechanism of the translation of socio-cultural norms and values by the teaching staff was revealed. It consists in purposefully providing students with a positive emotional impact (creating a non-emotionally neutral learning context). A positive emotional attitude is necessary for the formation of interest on the part of students, which will be transferred to the accompanying educational materials. This mechanism significantly facilitates the learning process by formalizing it. It also opens up the possibility of broadcasting socio-cultural norms and values of native speakers of the studied language, reflected in the texts of the manuals (marked vocabulary, a typical grammar and syntax) and in the illustrations accompanying these texts.

To identify the features of the representation of gender content of education, a program of discursive analysis was developed language teaching aids. At the same time, N.A.Ches' research materials were used [5]. The experimental work was carried out in two stages. At the first stage, the selection of textbooks in Kazakh and English was carried out. At the second stage, a discursive analysis scheme was developed, which included the following parts.

1. Selection of concepts for analysis.
2. Conducting factual analysis.
3. Analysis of the syntagmatics of semiotic means.
4. Analysis of the paradigmatics of semiotic means.

At the first stage of the study, popular textbooks in the English language was selected: modern – 'New Headway' by Elizabeth and John Sawers and the Kazakh literature for Kazakh classes by S.Tursingaliyeva, R.Zaikenova. These manuals reflect the modern dualism of English language: many of its national variants and English as the lingua franca since the time of the new era. National versions of English the language reflects the norms and values specific to these socio-cultural communities.

At the second stage of the study, we conducted a comparative discourse analysis. A pool of concepts was formed for this purpose. The essence of the discursive analysis consisted in the analysis of semiotic means by which the nominative fields of these concepts are represented. The pool of analyzed concepts included the following:

1. Gender (traditional or modern gender roles).
2. The state (nationalism or cosmopolitanism).
3. Social diversity (diversity is a conglomerate of minorities or uniformity is a dictatorship of the majority).

4. Equality (strong or weak social stratification).

Further, a factual analysis was carried out, which included two aspects: cultural and historical (a brief analysis of the general cultural background of the society of native speakers at the time of publication of the manual) and biographical (a brief analysis of the socio-cultural preferences of the author of the manual).

Let's consider the cultural and historical aspect of factual analysis.

– equality of the sexes with a pronounced lack of noticeable differences in their social roles in most social interactions;

– pronounced cosmopolitanism with a continuing interest in national values;

– the idea of society as a conglomerate of minorities (i.e. pronounced social diversity);

– weak social stratification (a typical member of society is a representative of the middle class; society is homogeneous, social classification is relative, and the classes themselves are very conditional).

In this article, the results of the study are given by the example of the concept of "gender". The category "gender" was introduced into social research by the American psychologist R. Stoller, who for the first time pointed out the difference between the concepts of sex (English – sex) and gender (English – "gender"). Stoller's concept was based on the separation of biological and cultural principles in the interpretation of gender and gender: gender analysis is, in his opinion, the subject area of physiology and biology, the study of gender can be presented as a subject area of research by sociologists, psychologists, cultural scientists. Term "gender" is used by scientists when it comes to the biological determination of any existing differences between women and men. The term "gender" is used in cases when the researcher wants to emphasize the fact of socio-cultural conditionality of differences found in the behavior and personality of women and men.

So, gender discourse emerged as a critique of classical theories of gender, as a denial of tradition in the relationship between men and women and the approval of new approaches corresponding to post-industrial society. The trend of transformation of traditional gender values is global in nature and extends to societies and states with various cultural, national, geographical features. The global vector of gender transformation does not mean erasing the differences between men and women, but the rejection of gender hierarchy and existing relations of power and subordination [6].

Unlike textbook in Kazakh language, the manual New Headway wasn't written in an artistic, but in a scientific style, characteristic of the overwhelming majority of, at least, modern textbooks. However, despite the scientific style, the manual tends to educational popularity: it is characterized by a minimum of terminology, the absence of complex abstract rules and explanations, an abundance of simple and illustrative examples and colorful illustrations. This, of course, significantly facilitates the perception of the text and from the very first pages forms a positive emotional attitude of the reader to the manual.

Moreover, the authors significantly increase the level of interactivity of learning, gradually computerizing it.

The analysis of the paradigmatics of semiotic means (the reasons for choosing the found means from the paradigm of possible ones) included two parts: the analysis of linguistic means (the search for stylistically colored vocabulary and atypical grammatical and syntactic constructions) and the analysis of non-linguistic means (in this case, visual accompaniment).

Let's start with the analysis of the language means. The main character of the book is described as a middle-aged man with a beginning of gray in his hair, he is usually dressed in an expensive classic suit (**He is cute man... with dark brown hair that is just starting to grow gray... he usually wears suits ...**). His speech is calm and pleasant, but there is a strong character behind it (**he speaks quietly and pleasantly... because he's strong**).

He works as an English teacher language at the university and writes books (**he teaches English... and writes books**). He gives lessons to a student there in his office, sitting in a large armchair by the fireplace (**he teaches students... sitting in his office in a large armchair by the fireplace**). He is extremely well-educated (**he reads a lot of books... and books are on shelves all over the walls of his office**). He likes to drink coffee and smoke a pipe, sitting in an armchair by the fire and stroking the cat. He works a lot, often staying up late, however, Saturday and Sunday are traditional weekends (**he works late... except Saturday and Sunday**).

As for the gender characteristics of men's and women's in Kazakh literature, firstly, they speak with different intonations, and secondly, verbally or uses nonverbal communication, and third, we can also notice many differences in vocabulary.

In most cases, you can also see similarities in the speech of men and women in the Kazakh contexts. As for them, both women and men often use conjugate words to express emotions and feelings, that is, they prefer to speak with the suffixes pampering, diminishing. For instance: «**Мадинажан**», «**Ботақан**», «**Сырымтай**». Kazakhs find a child he lexical lines, comparing them to the names of all the beautiful, beautiful things in the world, animals. In addition, it is important to remember that a child is born in the Kazakh language. Among them, the most common are children with horses and camels. For example: "**Құлыным**", "**Ботақаным**" is expressed not only in pampering, but also in the form of a word in simple communication. There is also a lot of young sheep, equal to lambs the type of pampering vocabulary that occurs. For example: "**Қоңыр лағым**", "**Қошақаным**", especially, whose hair is curly, is often called "**Қозым**".

Such a vision in English textbook of a man is extremely muscular. This image contains all the stereotypical elements of the traditional male image: strength, calmness, a man as the owner of the house and the breadwinner of the family. The image of a strong man is further enhanced by the fact that he works as a teacher (that is, he was initially put in the position of a bearer of a certain power). It is surrounded by traditional attributes and muscularity: a large house, a traditional study with a fireplace and shelves of books, coffee, whiskey, pipe, expensive suits.

The image of women in the textbook is also traditional and sharply contrasts with the image of men. The wife of the main character is about five years younger than him (**the traditional idea that a woman should be married and be younger than a man**). The description highlights her attractiveness, tenderness and kindness, not a word is said about her intelligence, but it is emphasized that she is practical and thanks to her, things are going well in the house (**she is a pleasant looking woman ... kind and gentle ... she is full of common sense... and manages her house very well**). She is a housewife, and they help her run the house the maid and the cook girl (**except for the waiters and the porter, the men in the book, as a rule, are not depicted as representatives of the service staff**). Her husband does not take any part in household chores (the division of labor is traditional: the husband earns money, the wife runs the household). In general, the book shows a clear division of professions into traditionally male (**teacher, doctor, entrepreneur, soldier, policeman**) and traditionally female (**secretary, typist, maid, cook, nanny, kindergarten teacher**).

A similar analysis was carried out in the case of New Headway. On the pages of the Headway manuals, complete equality of the sexes is observed with the apparent absence of differences in their social roles. The presence of the sexes themselves is not denied, but gender is not a significant factor for self-identification. An interesting fact is that there is no full-fledged lesson on describing the appearance of people in the Beginner and Elementary level Headway manuals, although this topic is studied in detail in the middle of the first book (out of four) in Eckersley's textbook. In Headway, the description of people for the first time occurs only in the tenth lesson of the Elementary level and in a rather brief form.

In the texts and illustrations there are no markers of the difference between gender roles in the family and when doing household chores (this topic, in general, is covered little). When describing various works, there is also no associative connection between a specific type of work and the gender of the performer (both men and women are depicted as representatives of a variety of works that are not uniquely associated with masculinity or femininity: a zoologist, a ballerina, a lawyer, a journalist, a singer, a seller in a TV soul bookstore, etc.). Also there are no markers of gender discrimination of any kind: how both negative and positive (even etiquette practically does not appear in the texts).

Thus, the significant absence of markers of differences in gender roles, combined with a powerful positive emotional impact, lead to the translation of socio-cultural norms of gender equality and form an appropriate attitude to this problem in their value system. This statement is also true in relation to the other concepts selected for the pre-inserted analysis. It should also be noted that the translation of socio-cultural norms and values is manifested not only in micro-at the national level – in fact, in the impact on the value system of students, but also at the macro level – in the promotion by states of their culture abroad through the teaching of their national language to foreigners.

Language education, therefore, can be considered an instrument of the "soft power" of the state. Academician A.V.Torkunov believes that "this strategy primarily includes such tools for positioning the country in the international arena as the export of education, the promotion of the language and the dissemination of national cultural values" [7, p. 85]. In language teaching, these components are interrelated.

Today, countries can also pursue a policy of soft power, having the necessary conditions for its establishment as an international center of culture and education. Kazakh culture, its traditions of humanistic values, combined with a high level of education of the population and the continuing international role of the English language has great potential. An important step on this path may be the creation of textbooks both in foreign languages and in Kazakh for foreigners, in whose discourse a mechanism for the translation of Kazakh and English socio-cultural norms and values would be laid down.

Bibliography

1. Jackson Phillip. Life in Classrooms. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1968. - P. 10-33. C.E.Eckersley biography on the site of Warwick University. Available at: http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/al/research/collect/elt_archive/halloffame/eckersley/life/. (accessed 17 May 2014).
2. Tubel'skii A.N. School Life and its Implicit Education Content. Voprosy obrazovaniia, 2008. - No. 4. - P. 177-180.
3. Frumin I.D. School Secrets: Notes on Contexts. Krasnoyarsk, KGU, 1999. - P. 15. British Council annual report 2012-2013. Available at: <http://www.britishcouncil.org/sites/default/files/documents/annual-report-2012-13.pdf>. (accessed 17 May 2014).
4. Voevoda E.V. The Basics of Professionally Oriented Language Training of International Relations Specialists. – Moscow, MGOU, 2009. - P. 94-96. Interview with J. and L. Soars. Available at: <http://ihjournal.com/an-interview-with-liz-and-john-soars-2/> (accessed 17 May 2014).

5. Ches N.A. Metaphorical Concepts in Political Discourse. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta, 2008, No. 555. - P. 183-188.
6. Shishlova E.E. Transformation of Gender Identity: Socio-Psychological Aspect. Vestnik MGIMO - Universiteta, 2012, No 1. - P. 204-210.
7. Torkunov A.V. Education as a Soft Power Tool in Russian Foreign Policy. Vestnik MGIMO-Universiteta, 2012, No. 4. - P. 85-93.

УДК 372.881.1

Алешинская Е.В.

*Научно-исследовательский ядерный университет МИФИ,
г. Москва, Россия*

АКАДЕМИЧЕСКИЙ АНГЛИЙСКИЙ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ НАУКИ В УНИВЕРСИТЕТЕ

На современном этапе развития науки наблюдаются интенсивные процессы информационной интеграции, что проявляется в необходимости постоянной коммуникации и сотрудничества между учеными всего мира. Наука становится все более интернациональной, и глобальная мобильность ученых, студентов, преподавателей уже является долгосрочной реальностью [1]. В условиях лавинообразного роста информации во всем мире использование общего языка-посредника может оказаться единственным эффективным средством обеспечения хранения, обработки и доступа к большим объемам информации [2]. В свою очередь, улучшения в управлении информацией должны способствовать продвижению научных знаний в целом [3].

В условиях глобализации английский язык, в частности академический английский, «по умолчанию» стал языком международного научного общения [4]. Другими словами, академический английский является «лингва франка», который способствует обмену идеями и распространению информации и знаний [5]. В англоязычной литературе существуют разные наименования для английского языка как глобального языка науки: English as an International Language of Science (EILS), International Scientific English (ISE), English as a Lingua Franca (ELF), English for Specific Purposes (ESP), English for Academic Purposes (EAP) [6-8]. Однако, несмотря на различия в терминологии, исследователи соглашаются в главном: английский язык выступает в качестве посредника международного научного общения. С помощью английского языка ученые по всему миру получают доступ к обширной научной литературе и могут общаться с другими учеными в любой точке мира. На английском языке проводятся основные международные мероприятия, издаются материалы международных конференций, а также статьи во всемирно известных научных журналах. Публикация результатов научных исследований на английском языке способствует продвижению научных достижений ученых из разных стран в мировом научном сообществе и создает условия для конструктивного общения с представителями других стран, проведения совместных исследований и создания исследовательских коллабораций. Можно сказать, что английский язык является главным инструментом достижения понимания между исследователями-представителями различных стран и тем самым создает новые возможности развития науки в университете. Неудивительно, что национальные академические системы в разных странах с энтузиазмом приветствуют английский язык как вклад в интернационализацию науки [9].

В мировой науке все больше доминируют научные журналы и книги, издаваемые на английском языке и публикуемые в американских или британских издательствах. По данным SCImago Journal & Country Rank [10], англоязычные страны лидируют по общему количеству издаваемых в них научных журналов. Так, из 26,356 научных журналов, проиндексированных в международной базе Scopus в 2021 году, 13,259 (50,3%) изданы в англоязычных странах: в первую очередь, в США и Великобритании, а также в Австралии, Новой Зеландии и Канаде. Более того, из 100 самых влиятельных научных изданий в мире, 96 публикуются либо в США, либо в Великобритании. Это самые престижные журналы, и ученые со всего мира соревнуются за возможность публиковаться в них. Важно отметить и тот факт, что около 80% научных журналов, индексируемых в международной базе Scopus, в настоящее время полностью публикуют материалы на английском языке [1].

Доминирование англоязычных научных журналов означает, что они в значительной степени контролируют исследовательские парадигмы и научные интересы редакторов журналов, членов редколлегий и большинства читателей, а также методологии исследования большинства научных дисциплин. Таким образом, доминирование английского языка продвигает мировую науку к гегемонии во главе с основными англоязычными академическими системами [9]. В связи с этим принято говорить о все возрастающем давлении на неанглоязычных авторов, которое проявляется в необходимости международного распространения научных результатов на английском языке [11]. Ученые из разных частей мира должны соответствовать интересам англоязычных журналов, если они хотят, чтобы результаты их исследований были опубликованы в них. Исследователям практически не остается иного выбора, кроме как публиковаться на английском языке, чтобы получить международное признание. Посредством английского языка,

международное сообщество может получить возможность лучше узнать автора и его работу. В противном случае, исследователь и его работа в определенном смысле лишены этой возможности.

Доминирование английского языка в науке создает определенные трудности для ученых университетов в странах, где английский не является официальным языком. Но эти трудности не всегда связаны с качеством самого английского языка, который уже не принадлежит только носителям языка. Так, анализируя глобальное функционирование английского языка, известный ученый Дэвид Кристал настаивает на том, что мировое сообщество говорит и пишет на некоем «стерилизованном» языке, лишенной культурной идентичности [12]. По его мнению, английский язык не только «бескорыстно и естественно» распространяется среди неносителей языка, но и сохраняет возможность быть переписанным под свои нужды.

Зачастую препятствием для публикации статьи в международном научном журнале является не столько недостаточный уровень владения английским языком, сколько недостаточный уровень профессионализма при написании и оформлении текстов научных статей, даже при довольно хорошем качестве перевода их на английский язык. В основном проблемы, с которыми сталкиваются авторы научных статей на английском языке, которые не являются носителями языка, выходят за рамки языка как такового и касаются существенных вопросов организации и методологии исследования, последовательности мыслей, логичности изложения сути исследования и связности аргументов [13]. Для того чтобы быть опубликованным в престижном научном издании, современному ученому необходимо усвоить дискурсивные нормы и условности, а также определенные лингвистические навыки [14]. В связи с этим в рамках обучения академическому письму на английском языке принято говорить о металингвистических текстовых умениях, которые, наряду с хорошим уровнем английского языка, необходимы для успешной публикации научных работ в англоязычных зарубежных журналах.

Металингвистические текстовые умения универсальны для любого языка и выражаются, прежде всего, в двух важных аспектах – фокусе и организации текста. Фокус – основная идея автора, которая должна прослеживаться от формулировки основного тезиса во введении через четкую линию аргументов и доказательств в основной части до выводов в заключении. Мысли должны выражаться четко и просто, главная идея не должна «потеряться» среди сложных и красивых формулировок. Фокус служит «позвоночным столбом», стержнем, на котором крепятся «сообразно с логикой и структурой доказательства все части текста, образуя крепкую инженерную конструкцию, «скелет» научной статьи.

При помощи языковых средств (синтаксических, лексических, стилистических) скелет одевается в «плоть и кровь», что представляет собой механику письма [15]. В процессе написания статьи на английском языке исследователи рекомендуют использовать не только русско-английский словарь, но и готовый «словесный материал» в виде клише или образцов готовой научной речи. Для этого крайне важно читать статьи в журналах (в первую очередь, в тех, где планируются публикации), обращая внимание на научное содержание и особенности языкового оформления, т.е. какие слова и фразы используются авторами статей для различных целей (например, выражения уверенности, описания целей исследования, организации обзора литературы или формулировки выводов и др.). Можно также составить словарь готовых сочетаний слов и фраз, которые после некоторых изменений могут быть использованы в своем научном тексте.

Организация текста играет не менее важную роль в создании научных текстов на английском языке. Статья, написанная сплошным текстом, делает научную работу трудной для понимания («нечитательной»), тяжелой по стилю и коммуникативной стратегии. Четкая структура текста делает научный текст понятным для восприятия, т.е. «читательным», который легко читать. Для того чтобы публикуемый материал был понятен зарубежному читателю (рецензенту, редактору зарубежного журнала), следует придерживаться определенной структуры, принятой в международном научном сообществе. Подавляющее большинство зарубежных изданий придерживаются для исследовательских статей формата IMRaD (Introduction, Method, Results and Discussion). Формат IMRaD хорошо подходит для передачи результатов научных исследований. В первую очередь, логика текста в данном формате повторяет реальный исследовательский процесс: при этом сначала формулируются вопросы исследования, затем выбираются необходимые инструменты, фиксируются результаты и делаются выводы. Кроме того, такая последовательность представления результатов научного исследования позволяет формализовать и стандартизировать изложение научных знаний. Примечательно, что это привело к тому, что процессы поиска и извлечения информации стали намного быстрее и проще [1]. Для того чтобы понять, какой формат предпочтителен в том или ином журнале, достаточно ознакомиться с требованиями для авторов, а также с особенностями организации текста на примере двух-трех статей из данного научного издания. В целом, в качестве эффективной стратегии подготовки качественного англоязычного научного текста предлагается анализ «таргетных» статей, т.е. статей, опубликованных в высокорейтинговых научных англоязычных журналах по сходной тематике.

В условиях глобализации академический английский предоставляет исследователям всего мира различные возможности для развития науки, являясь посредником международного научного общения. Знание норм и особенностей академического письма на английском языке и владение металингвистическими умениями, такими как фокус и организация текста, во многом способствуют продвижению результатов исследований в международном сообществе.

Список литературы

1. Popova N.G., Beavitt T.A. English as a means of scientific communication: linguistic imperialism or interlingua? // Integratsiyaobrazovaniya = Integration of Education. – 2017. – Vol. 21. – No. 1. – P. 54-70.
2. Grabe W. English, information management, and technology transfer: a rationale for English as an international language // World Englishes. – 1988. – Vol. 1, No. 7. – P. 63-72.
3. Wood A.S. An examination of the rhetorical structures of authentic chemistry texts // Applied Linguistics. – 1982. – Vol. 2, No. 3. – P. 121-143.
4. Alhasnawi S. English as an academic lingua franca: discourse hybridity and meaning multiplicity in an international Anglophone HE institution // Journal of English as a Lingua Franca. – 2021. – Vol.10, No. 1. – P. 31-58.
5. Rao X. University academic English: a rising global phenomenon // University English for Academic Purposes in China. – Singapore: Springer, 2018. – P. 11-20.
6. Meyerhöffer N., Dreesmann D.C. The exclusive language of science? Comparing knowledge gains and motivation in English-bilingual biology lessons between non-selected and preselected classes // International Journal of Science Education. – 2019. – Vol. 41, No. 1. – P. 1-20.
7. Pakir A. English as a lingua franca: analyzing research frame works in international English, world Englishes, and ELF // World Englishes. – 2009. – Vol. 28, No.2. – P. 224-235.
8. Tardy C. The role of English in scientific communication: lingua franca or Tyrannosaurus rex? // Journal of English for Academic Purposes. – 2004. – Vol. 3. – P. 247-269.
9. Altbach P.G. Theimperial tongue: English as the dominating academic language // Economic and Political Weekly. – 2007. – Vol. 42, No. 36. – P. 3608-3611.
10. Scimago Journal and Country Ranking [электронный ресурс]. – <https://www.scimagojr.com/journalrank.php?type=j> (дата обращения: 01.09.2022).
11. Lorés-Sanz R. ELF in the making? Simplification and hybridity in abstract writing // Journal of English as a Lingua Franca. – 2016. – Vol. 5, No. 1. – P. 53-81.
12. Crystal D. English as a global language. Cambridge: Cambridge University Press; 2003. – 229 p.
13. Ferguson G., Pérez-Llantada C., Plo R. English as an international language of scientific publication: a study of attitudes // World Englishes. – 2011. – Vol. 30, No. 1. – P. 41-59.
14. Canagarajah A.S. Resistinglinguistic imperialism in English teaching. – Oxford, UK: OxfordUniversityPress, 1999. – 216 p.
15. Короткина И.Б. Грамотность научного текста: концептуальные расхождения между Россией и Западом и их последствия // Научная периодика: проблемы и решения. – 2014. – № 2 (20). – С. 34–39.

UDK 004:81'1

Gabdesheva A.E, Sissekeshova A.S.
M.Utemisov West Kazakhstan University,
Uralsk, Kazakhstan

MODERN TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Technology keeps up developing in all aspects of our life. Great majority of people all around the world became involved in using technology in everyday life as it saves time and effort. In this sense, my research paper will address the innovative technologies embedded in teaching and education and its impact on English learning process; How the technology tools facilitate learning in educational institutions and to what level teachers and students are involved. The focus of this article is the measuring of the recent trends on educational English language teaching facilitated by modern innovative technologies Today technologies develop more quickly. Every man use new means in his life.

Also every teacher use new technologies on the lesson. Using new technologies, we create interesting lesson. Popular devices on FL lessons are computer, marker, interactive board, computer test system for pupils and so on. It became convenient to explain topic using interactive board. Interactive board replaced blackboard. You may draw and write by pen like on blackboard. On interactive board pupils can watch different films after passing necessary material [1].

Foreign language lesson has its own specificity, unlike other subjects; the main objective of a foreign language lesson is the formation of intercultural communicative competence of learners. At the present moment the global aim of teaching foreign language is involvement to other culture and participation in dialogue of cultures. This aim is gained by the way of formation the ability to intercultural communication. The process of teaching foreign language is organized on the basis of communicative character tasks; teaching foreign language communication using all necessary for this work means is a distinctive feature of a foreign language lesson.

Activity essence of communicative-based teaching foreign languages is realized in conditions of humanistic approach. Such approach creates positive conditions for active and free development of a person.

The cognitive activity of learners takes place mainly within teaching process. Great importance value has also the broadening of the sphere of learners' communication. It's also necessary to take into consideration learners' qualities which are necessary to form and develop in the process of whole educational activity.

There is a lot of time necessary for formation of communicative competence basis because learners need to familiarize the studied language, as means of communication from the first steps. It means they should understand foreign speech on hearing (listening), express their thoughts by means of studied language (speaking), read which means to understand foreign text and write, i.e. they should be able to use graphics and spelling of a foreign language in doing written tasks directed on mastery reading and oral speech or be able to express their thoughts in a written form. To form the basis on each of the listed kind of speech activity, we definitely need the accumulation of the language means providing functioning of each of them at communicative level, allowing them to turn qualitatively new step of their development further.

Recently, the question of using new information technologies is being raised. It's not only modern means but also new forms and methods of teaching, new approach to the teaching process. Use of multimedia means helps realize self-oriented approach in teaching, provides an individualization and differentiation of teaching process taking into account age specific peculiarities of learners, their level of knowledge, skills. Teaching foreign languages by means of computer software fix students' interest.

Modern computer represents an effective tool of optimization the conditions of brainwork in any case. So R.Williams and K.Makli in the article «Computers at school» write: «There is one feature of computer which is revealed when we use it as a device for teaching others and as an assistant in acquisition of knowledge it is its inanimateness. Computer can "friendly" communicate with the user and "support" him in any moment, however it will never show signs of irritability and boredom».

Uniqueness of didactic characteristic of computer technologies consists in: on the one hand, in productive consideration of all possible aspects (from linguistic to applied), on the other hand, in realization both traditional and distance methods and means of development, mastering foreign speech activity [2].

Teaching foreign language by means of computer software has some advantages. First of all, teaching foreign language by means of computer software carries huge motivational potential in it. Under condition of correctly made program computer can help teacher, and learners will feel constant presence of the benevolent instructor as a computer is. To make teaching more interesting for children, programs should include elements of known computer games and even completely repeat game model, skillfully changing it for the educational purposes.

So computer provides the high degree of interactivity of teaching, than the work in the class or in the language laboratory. It is provided with a constant and direct reaction of the computer to answers of learners during their performing of exercises. As learners themselves define speed of work, teaching by means of computer in the best way corresponds to the principles of individual teaching. Learners can make any number of mistakes, without testing patience of computer, and waste their time only on correction, and analysis of mistakes and may not listen as a teacher again explains already known material.

Modern technologies in education are professionally-oriented foreign language teaching, project work in teaching, application of information and telecommunication technologies, work with educational computer programs in foreign languages (multimedia system), distance technologies in foreign language teaching, creation of presentations in the program. PowerPoint, use of Internet resources, learning a foreign language in a computer environment (forums, blogs, e-mail), the latest test technologies (creating a bank of diagnostic materials for the course "Foreign language" for computer testing).

Each teacher understands huge value of practice in the process of teaching foreign language. In educational process it is not enough to say a phrase once, it is necessary to repeat some times; it is desirable to change its language registration and more accurately reveal the content. Irreplaceable computer possibilities are: programs which include databases, allow repeating similar constructions, changing only separate components or a context.

Simultaneously according to the same principle the programs of checking grammar and spelling were created. As for oral speech, which long time have been a weak point of computer-based teaching foreign languages for longtime the sharp change was outlined in this area after creating multimedia – a variety of the devices considerably expanding possibilities of computer. Particularly, use of removable media, such as flash-cards, allows saving and using much more information, than earlier, that is why computer can reproduce record of separate words, phrases and the whole texts.

Graphic possibilities of computer point to it even more advantages this method of teaching in comparison with traditional and allow presenting any kind of activity in the form of pictures or animation. It is especially important at the stage of introduction of a new lexicon, because images on the monitor allow associating a phrase in a foreign language directly with an action, instead of a phrase in a native language. Besides, animation attracts the interest of learners and motivates them to learning foreign languages.

It is necessary to notice that computer software has some advantages as compared to traditional methods of teaching foreign languages. They allow teaching various kinds of speech activity and relate them in different combinations, help realize the language phenomena, generate linguistic abilities, create communicative

situations, train language and speech actions, and also provide realization of individual approach and intensification of independent work of learners.

Use of computer at foreign language lessons helps in solution of different didactic problems such as:

- improving pronunciation;
- formulating and developing skills and abilities of reading;
- improving abilities of writing;
- enriching the lexicon of learners;
- training grammar;
- forming steady motivation to studying foreign language [3].

In teaching listening each learner has an opportunity to hear foreign speech. Teaching speaking each learner can say a phrase in a microphone. Studying grammar phenomena learners can perform grammatical exercises, and train their skills. Teaching writing students have a possibility to solve crossword puzzles, do game exercises.

Sounds, words, word combinations and sentences are perceived by learners in hearing and visually. Learners have possibility to watch articulation on the computer screen and listen to correct intonation. Thus, in virtues of high abilities to imitation of learners, the correct samples are embodied in their memory.

Hard disks of computer software existing today allow displaying information in the form of the text, a sound, video and games. Teaching foreign language by means of the computer gives the chance to organize independent work of each learner. Computer programs allow to realize an individual approach to students, computer engages in work every student as much as it is necessary. It is possible to pay special attention to learners lagging in studying.

The general feature of computer software is possibility of their use, both for group work, and for individual studies. Moreover, convenience of computer software is in high quality of self-examination in the process of doing exercises, operative character of similar practice. It is necessary to take into account possibility of using double attempts of searching correct variant, and at the final stage is "prompt". Reduction of time for checking the task is one more positive sign of using computer software because the distinctive color code separates the sentences with the committed errors.

Thus, innovative information technologies take an important place in our life. Its use at the foreign language lessons raise the motivation and informative activity of learners expand their outlook.

There are different points of view on the problem of using computer software in teaching foreign language. Besides pointing positive moments experts mark also some faults. First one is absence of the qualitative software, and second is impossibility of direct oral dialogue with the computer. But, despite these faults, computer software exists and is successfully used in teaching different school subjects.

In summary, it is necessary to underline that the role of the teacher consists in the organization of productive educational process and maintenance of constant aspiration to intellectual development. In the course of work learners not only train the basic user skills, but also develop abilities of independent work. Such lessons are more productive and more interesting. Use of computer software in educational process is an effective means of developing cognitive activity of learners.

The fact that teaching foreign language by means of computer software possesses huge potential, but in practice it is applied not completely, is connected with relative modernity of this method. First of all, as it was noticed earlier, it is the lack of the qualitative software because accurate standards aren't developed yet. Also, the basic disadvantage of computer software is an impossibility of direct oral dialogue with computer.

It is necessary to notice that using of some computer programs in teaching foreign language in a combination with traditional tutorials is the most preferable way in practicing the language activities. It is connected with the fact that computer won't replace communication so important for the full mastery of foreign language. Second, control is necessary in the process of doing exercises, with the main purpose of developing serious attitude to the studied subject.

Scientific progress, both in the field of informatics and in the sphere of education increases opportunity of creating computer software which will enable students and computer to carry on dialogue on a certain theme in a foreign language.

We believe the moment occur when scientific progress can adapt possibility of direct oral dialogue with the computer which will turn it into widespread means of education.

Today the main e-learning of business foreign language is the Internet. Internet resources combine the properties of all the above software products, representing the most powerful to date means of obtaining information, the decision of educational tasks and electronic business communication. In our opinion, its attractiveness related to the fact that it creates such an environment that fosters the development of cognitive and creative abilities of students in the conditions of a lot variance and unregulated teaching, formation and development of divergence (non-stereotypical) thinking, at the same time which is characterized by the ability to put forward a lot of right ideas, flexibility, speed, accuracy and originality. It should be noted that at the faculty of marketing, management, entrepreneurship there is an opportunity to conduct classes in foreign language in computer classroom, where all the computers connected to the Internet. The spectrum of Internet resources is quite wide. Furthermore, Internet makes it possible to teach all kinds of reading; the student, study, browse and

search. In order to use more efficient modern technologies in learning and teaching it is necessary for teachers to have unlimited access to the Internet resources, thus it will be easier to conduct video conferences if they are thoroughly planned and also provide students with the equipment. Accordingly, competent training and professional development of teachers leads to an effective and innovative use of modern technologies in teaching business foreign languages [4].

This shows the global tendency toward integrating technologies in the educational institutions across the world. The trends also prove that learning through the implementation of technology is increasingly developing in the modern world.

Bibliography

1. Artykbayeva E.V. Theory and Technology of E-Learning in Secondary School. Synopsis of a Thesis, Almaty. - 2019. – P. 35-39.
2. Ur. P. A course in language teaching. Practice and theory. Cambridge University Press, 2005. – P. 259-262.
3. Bim I.L. Method of foreign language teaching. London: Longman, 2004. - P. 28-29.
4. Guzel S., Aydin S. The effect of second life on speaking achievement. 2016. Global Journal of Foreign Language Teaching, 6(4). - P. 236-245.

УДК [331.5.526:378-051]:005.336.4

Умарова Г.С.

*Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ПРОГРАММА АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ ППС ВУЗА: ИЗ ОПЫТА ЧТЕНИЙ ЛЕКЦИЙ В РОССИЙСКОМ ВУЗЕ

В контексте данной статьи излагается опыт работы доцента Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова по чтению курсов лекций в рамках программы академической мобильности.

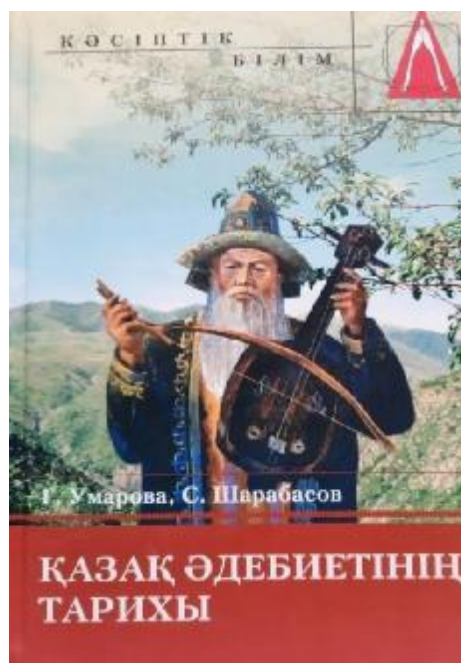
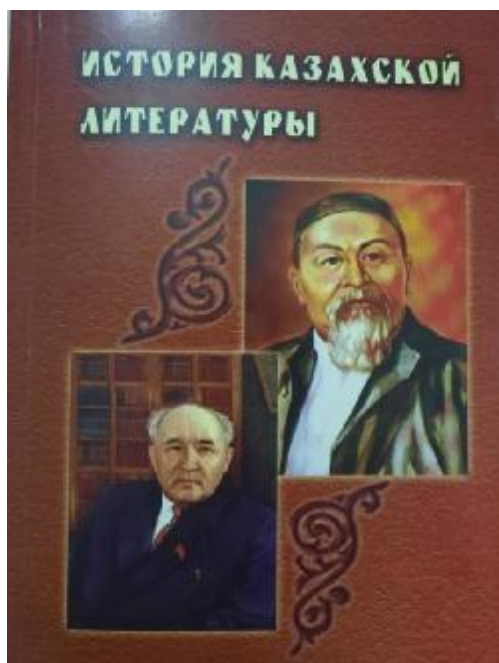
Вузами Республики Казахстана в своей деятельности предусматривается выезд профессорско-преподавательского состава или приглашение ученых с зарубежных вузов для чтения дополнительных лекций в бакалавриате и магистратуре.

Так, с 2008-2009 учебного года по 2020 годы меня приглашали читать курсы лекций для студентов ФГБОУ «Астраханского государственного университета» (РФ), обучающихся по специальности «Казахский язык». Позже эту специальность переименовуют как «Родной язык (казахский) и литература».

К истории этой специальности. «Родной язык и литература» открыли в АГУ в 2003 году в рамках специалитета: сначала на казахский язык и литература (2003); татарский язык и литература (2004). С началом реализации ФГОС подготовка учителей родного языка стала осуществляться по направлению «Педагогическое образование» (профиль «Родной язык и литература») – бакалавриат.

Выезд на чтение курсов лекций студентам факультета филологии и журналистики заочного отделения по направлению «Родной (казахский) язык и литература» осуществлялся на основе официального письма от ректора Астраханского государственного университета (РФ) А.П.Лулева. Позже от имени и.о.ректора Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Астраханский государственный университет» Э.В.Полянской.

За годы сотрудничества между двумя вузами на основе Договора между Западно-Казахстанским государственным университетом им.М.Утемисова (РК) с ФГБОУ «Астраханский государственный университет» (РФ) мною были прочитаны лекции по истории родной (казахской) литературе. Лекции читались на основе авторской программы по «Истории казахской литературы», учебников «История казахской литературы» (Уральск, 2004), «Қазақ әдебиетінің тарихы» (в соавторстве с профессором ЗКГУ С.Г.Шарабасовым // ГРИФ МОН РК. – Астана: Фолиант, 2007, 2011. ISBN 978-601-292-310-0); хрестоматии на двух языках «Қазақ әдебиеті» / «Казахская литература» в двух частях на казахском и русском языках. Составители Г.С.Умарова, С.Г.Шарабасов. (Министерство образования и науки РФ, Астраханский государственный университет. – Издательский дом «Астраханский университет», 2011. ISBN 978-5-9926-0488-7 (общ.), составленных на основе накопленного опыта по производственной необходимости, из-за отсутствия текстов произведений.

Кроме лекции по родной (казахской) литературе, велись лекционные занятия и семинары по детской (казахской) литературе; по родному (казахскому) языку, истории развития родного (казахского) языка, по методике обучения родному языку и родной литературе, по истории культуры родного народа, литературе родственных народов.

Творческим результатом сотрудничества в рамках Договора о сотрудничестве в области высшего, послевузовского образования и науки между ЗКГУ им.М.Утемисова с Астраханским государственным университетом (АГУ, РФ), стало составление и издание учебных пособий, публикации статей:

- Лексико-грамматические особенности перевода научно-технических терминов с русского на казахский язык //Учебное пособие / Г.С.Умарова, М.Н.Кунусова (ЗКГУ – Астраханский госун-т). – Уральск: ЗКГУ им. М.Утемисова, 2015. – 145 с. УДК 811.161.1'37(03)(075).

- Ғылыми-техникалық терминдерді орыс тілінен қазақ тіліне аударудың лексикалық ерекшеліктері: оқу құралы / Г.С.Умарова, М.С.Кунусова, К.Б.Жұмашева (ҚР, БҚМУ – РФ, Астрахан мемлек.ун-т). – Орал: М.Өтемисов атындағы БҚМУ РБО, 2016. – 91 б. – 5,8 б.т. *Совместная разработка учебного пособия* между Западно-Казахстанским государственным университетом им.М.Утемисова (ЗКГУ, РК) и Астраханским государственным университетом (АГУ, РФ) составлено и издано доцентами данных высших учебных заведений.

- Лексико-грамматические особенности перевода научно-технической литературы с русского на казахский язык/ Ғылыми-техникалық терминдерді орыс тілінен қазақ тіліне аударудың лексика-грамматикалық ерекшеліктері: Учебное пособие. Г.С.Умарова, М.С.Кунусова. – Алматы: Бастау, 2018. – 176 с. ISBN 978-601-7275-78-5/ УДК 80/81. ББК 81.2.

- Semantic Interpretation of the Concept “Agsagal” in Different Linguistic Cultures. Article / Z.R.Agleeva, L.G.Zolotykh, M.S.Kunusova, O.V.Dzhenenko (*Russia, Astrakhan*), G.S.Umarova (*Republic of Kazakhstan, Uralsk*) // Статья. ISSN 2039-2117 (online); ISSN 2039-9340 (print). Mediterranean Journal of Social Sciences. MCSER Publishing, Rome-Italy. Vol 6 5 S4, October 2015. – p.114-123. Ссылка на оглавление выпуска <http://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/issue/view/182>. Италия.

- Лингвистические особенности перевода научно-технической литературы с русского языка на казахский: пути и способы образования терминосистемы // Статья (в соавторстве) в журнале «**CoMe.Studi di Comunicazione e Mediazione linguistica e culturale**». – 2016. – №1, С. 27-33 / Италия.

- LINGUISTIC FEATURES OF TRANSLATION OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL LITERATURE FROM RUSSIAN INTO KAZAKH LANGUAGE, WAYS AND METHODS OF FORMING THE TERM SYSTEM // *Kunusova Malika* (Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Astrakhan State University, Department of Modern Russian Language, Docent (*Russia, Astrakhan*), *Umarova Gulnar* (Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University, Docent (*Republic of Kazakhstan, Uralsk*), *Doukarieva Uldai* (Head of Languages' Department West Kazakhstan Innovation Technological University, Candidate of Philological Sciences, Professor (*Republic of Kazakhstan, Uralsk*) / Статья. Журнал “Art logos”(Искусство слова) /СПб: Ленинградский государственный ун-т им. А.С.Пушкина. – Санкт-Петербург, 2020. – № 2 (11). – С.123-133.

28 августа 2020 года в рамках Международного онлайн фестиваля «Altyn korig», организованного в честь 175-летия *Абая Кунанбаева*, для представителей казахской диаспоры Российской Федерации, мною прочитана лекция «Абай и Пушкин».

В 2015 году организовано чтение видеолекции по родной (казахской) литературе учителям школ Астраханской области в режиме онлайн с профессором Сериккали Габдешевичем Шарабасовым.

Помимо запланированных по программе лекций, 12 февраля 2020 года была прочитана лекция по творческому наследию казахского классика Абая Кунанбаева, приуроченная юбилейной дате празднования Года Абая в Республике Казахстан. Лекцию слушали студенты АГУ 4 курса заочной формы обучения, среди которых были слушатели не только казахской национальности, но и татары, русские, азербайджане. Студенты, в основном, впервые слушали информацию об Абее.

В ходе лекций были прослушаны и проанализированы стихотворения «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін»/Стихами для забавы – не грешу»; «Өлең – сөздің патшасы»/ «Поэзия – властитель языка»; «Ішім өлген, сырттым сау»/ «Нет жизни у меня в груди», наиболее ярко передающие суть поэзии казахского классика. Знакомились выборочно со Словами 1, 4, 5, 7 и с другими уже самостоятельно по хрестоматии из «Книги Слов». В связи с тем, что студенты почти не знакомы с наследием Абая, полагаю значимым комментирование чтения бы глав из романа «Путь Абая» М.О.Ауэзова. Что и проделали студенты инофоны. В хрестоматию по казахской литературе для астраханских студентов включила отрывки из монографии современного российского ученого Н.Анастасьева «Трагедия триумфатора», где дается подробный анализ художественных особенностей романа, и, в первую очередь, исследования автора по образу главного героя, о роли реального Абая как личности неординарной. Так, Анастасьев пишет, что «Абай, так же, как и его предшественник в новейшей истории Степи, Чокан Валиханов, – яркая личность». Культуролог особо обращает внимание на роль деда Абая Ускенбая и отца Кунанбая в формировании личности будущего поэта. Ученый приводит факты из документов, и объясняет, почему Ауэзов, как советский писатель, вынужден был отобразить только негативные стороны характера отца поэта.

Изучение творческого наследия Абая российскими студентами, полагаю, важно. Причем в сопоставлении с русской и мировой литературой. Особо значимы в «Қара сөздер»/ «Книге Слов» общечеловеческие проблемы обустройства жизни, роли знания, советы, очень волнующие молодежь. Другое дело, что переводы произведений поэта не всегда несут суть размышлений автора в оригинале, «обедняют» Абая. Иногда предлагаю студентам, воспринимающим Абая в оригинале, попробовать самим перевести стихи или его прозу.

На лекции была сообщена информация о биографии Абая Кунанбаева, записаны названия поэтических произведений акына, переводы его художественных текстов с русской и мировой литературы, прослушаны музыкальные произведения самого Абая. Изучение романа М.О.Ауэзова «Абай жолы»/ «Путь Абая» началось с просмотра видеозаписи чтения из него главы блогером Александром Карельским (Эхо Петербурга). Записывались основные мысли из монографии «Трагедия триумфатора» Н.Анастасьева о художественных особенностях «настоящей энциклопедии романов жанров» (по 2-й части хрестоматии «Қазақ әдебиеті / Казахская литература»).

Ответная реакция по полученным знаниям студентов была озвучена на семинарском занятии. (Ответы записаны в аудио варианте).

В 2020 году я ездила по приглашению для чтения лекций администрации АГУ (РФ) и по программе академической мобильности ППС ЗКГУ уже 11-й год. В учебном процессе использовалась научно-популярная книга «Абай», составленная мною в 2006 году в связи с Годом Абая в России и Казахстана. В книгу включены произведения казахского классика на трех языках, отрывки из научных исследований творческого наследия поэта; отзывы известных ученых, писателей, общественно-политических лидеров о значении творчества Абая Кунанбаева. В 2009 году книга «Абай» прошла экспертизу при Республиканском учебно-методическом совете при МОН РК и переиздана с дополнением вновь.

Параллельно с преподавательской деятельностью организовала обучение по включенной академической мобильности в АГУ студентов ЗКГУ курса специальности «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения» Боранбаева К.Н., Джалмуханова Н.Ж., Сламкул А.Е., Кабиева М.Е., Канат И. с 01.03.2017 по 10.04.2017 года. Подобное обучение в российских вузах, несмотря на то, что они продолжают изучать в основном те же курсы, что и в казахстанских, по мнению самих студентов, помогают им получить знания в других условиях обучения по линейной системе, в коллективе обучающихся из разных стран. Тем самым, они получают возможность быть включенными в полиязычные условия, ознакомиться с культурой русского и других народов. Такие формы обучения способствуют приобретению бесценного опыта коммуникации с иностранцами, освоению новых дисциплин и возможности применения знания и умения на их основе на практике.

Таким образом, программа академической мобильности ППС в зарубежных вузах имеет ценность не только обучением студентов того учебного учреждения, но и творческими трудами по созданию учебников, учебных пособий, публикациями научных статей.

КОЛОРОНИМ «ЖЕЛТЫЙ» В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ; ПОДХОДЫ К КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ЦВЕТА (по лексикографическим источникам)

Мир дается человеку через богатство форм восприятия, которые, в свою очередь, обеспечиваются способностью различать разные качественные характеристики предметов окружающего мира. Среди воспринимаемых человеком признаков предметов значительное место занимают цветовые. Представители различных научных областей всегда интересовались природой цвета, его свойствами, эстетическим воздействием и т.д. Понятие цвета является одним из центральных в отношении человека и реальности.

В процессе исторического развития цветовое восприятие кардинально изменялось. Общественное сознание не могло оставить без внимания феноменальные цветоразличительные способности человека.

Становление цветовой знаковой системы повсеместно протекало неразрывно с основными течениями в письменной и художественной культуре. Таким образом, чрезвычайно велика роль цвета в жизни каждого человека и социума в целом. В быту и профессиональной деятельности человека цвета и их сочетания интенсивно используются как символы, заменяющие целые понятия, и образуют условные системы. Не меньшее значение цвет приобретает в традиционных культурах. В зависимости от исторического происхождения, географического положения определяется цветовое окружение, формирующее цветовые представления людей.

В современной науке существует множество подходов к изучению такого явления, как цвет. Проблемам цветового восприятия, цветовой номинации уделяется одно из главных мест.

Исследователи в области этнографии, психологии, культурологии, политологии говорят о разной степени социальной значимости разных цветов в жизни человека. Выделяются, соответственно, базовые и периферийные цвета.

По мнению культурологов, цветовая палитра всегда играет важную роль в жизни человека, которая изменяется в зависимости от особенностей исторической эпохи.

На наш взгляд, закрепление за цветообозначениями национальных специфических черт аккумулирует культурный потенциал народа, который может быть выявлен. Таким образом, национальный характер проявляется в отражении особенностей природы, быта, обычаев, истории и культуры и, главным образом, в его языковых единицах.

Цветообозначения, выступая в качестве единиц языка, несут в себе культурную информацию, так как язык тесно связан с культурой, он «прорастает» в нее, выражает ее, является обязательной предпосылкой развития культуры в целом [1, с. 63].

Так как предметом современной лингвокультурологии является изучение культурной семантики языковых знаков, которые формируются при взаимодействии двух разных кодов — языка и культуры, цветообозначения способны выполнять функцию языка культуры, выражаются в способности языка отображать культурно-национальную ментальность его носителей, культурно-ценностные ориентиры, а также их смену в ту или иную историческую эпоху [2, с. 120].

Если рассмотрим колороним *жёлтый* в русском и казахском языках принадлежит к ядерным (абстрактным) лексемам, обозначающим цвет. Сам же цвет входит в хроматическую группу.

Сары (жёлтый) — наименее насыщенный из хроматических цветов.

Относительно этимологии *сары* до сих пор не существует единого мнения. Согласно «Древнетюркскому словарю» (1969) *сарык* «желтый, бледный, соловый» [3, с. 488].

Сар (*сары*) - пратюркск. *sariğ «жёлтый, белый», от которой в числе прочего произошли: др.-тюрк. *şariğ*, др.-уйгурск. *sariğ*, карач.-балк., казахск., кирг., ног., алт. сары, узб. sariq (сарик), уйгурск. سەرىق (səriq, серик), хакас., тоф. сарыг, шорск., тувинск. сарыг, османск. سار (sari), азерб. sari (сары; سار), гагаузск., каракалп., тур. sari, туркм. sary, башк. һары, тат. сары (sari), тат. sari (сары), кумык. сари, чувашск. шурă «белый», якутск. араҕас и др. [4].

Колороним *сары* в казахском языке связан с прамонг. *sira «жёлтый» (ср. монг. шар), праяп. *sira- «белый» (ср. яп. «белый»); восходит к праалтайск. *sajri «белый; желтый».

Саара/сара в значении «жёлтый, светлый, бледный» функционирует в ряде алтайских, уральских, семито-хамитских языках [4].

А.Н.Кононов считает, что лексемы *сарыг* – *сарык* – *сарых* восходят к древнетюркскому *сар* – цветовой семе «желтый, бледный, белый» [5].

В тюркских языках выделены следующие семы на основе *сары*: *жёлтый, русский, рыжий, соловый, саврасый, сивый, седой, белый, светлый, бежевый* (разг.), *бледный, яркий, красный, красивый, наливной, спелый, масло* [4].

В казахском языке *жёлтый* обозначается прилагательным *сары*; жёлтый цвет – *сары түс*.

Вербализация колоронима *сары* в казахском языке осуществляется рядом лексем, однословных, сложных или двусловных, в состав которых входит название цвета *сары(сар-)*.

При участии прилагательного *сары (сар)* в казахском языке функционируют одиночные существительные и существительные в составе словосочетаний:

сарылық, сарғылт (түс); сарғыш - желтизна; *сарғыштанған, сарғылт тартқан, сарғыш, сарғыш тартқан* – с желтизной; *сарымай (сары май)* – сливочное масло; *жұмыртқаңың сарысы* - желток яйца; *сары* (южн.) - деревянный остов каркасной постройки; *сары дала* - 1) пожелтевшая степь; 2) осенняя степь; *Сары ат* (одно из значений) - название звезды.

Прилагательное *сары* входит в состав словосочетаний, с семой оттенков жёлтого цвета, а также характеризует по цвету одушевлённые и неодушевлённые объекты действительности:

сап- сары – жёлтый – прежелтый, белообрый; *сары жалқын* - красно-желтый, огненно-желтый; *ашық сары*- ярко-жёлтый, светло-жёлтый, светло-рыжий; *қызыл сары* - красно-желтый; *сары қоңыр, қою сары, қошқыл сары*- тёмно-жёлтый, бежевый; *сары қоңыр құм* - темно-жёлтые пески; *ақшыл сары* – светло-жёлтый, бледно-жёлтый, светлый; *сарғылт, сарғылтым, сарғыш, сарғыштау* – желтоватый (слегка, несколько жёлтый); *сар қызыл* – желтовато-красный; *сары тісті* – желтозубый; *сары тәнді* - желтокожий; *сары башыл (сарбашыл)* - желтоголовый; *сары бауыр, сары тамақ* – желтобрюхий; *сары бетті*- желтолицый; *ақ сары башыл қой* - 1) белая овца с жёлтой головой; 2) этн. овца, предназначенная в качестве умиловительной жертвы (цвет безразличен);

сары жағал 1. (о птенцах) – желторотый; *сарыауыз балапан* – желторотый птенец; *сары жағал тауық балапаны* – желторотый цыплёнок; 2. перен. разг. (молодой, неопытный) *аузынан уызы арылмаған жас* – желторотый мальчишка, желторотый юнец.

Цветовой элемент *сары* входит в состав глаголов с цветовым значением «жёлтый»: *саргаю, сарғылттану, сарғайып көріну* – желтеть (становиться жёлтым); *жапырақтар сарғайдыбарады*- листья уже пожелтели; *жапырақтар сарғайды* – листья пожелтели; *алыстан қара бидай сарғайып көрінді* - вдали желтела рожь; отметим, что глагол *желтеть* передаётся и лексемой *қуару* [6-8].

Прилагательное *сары* входит в состав словосочетаний – терминов (общеупотребительных и узкоспециальных):

сары дақ – жёлтое пятно, *сары зат* - жёлтое тело, *сары уыз дағы* - желточная пробка, *сары уызды қалта* – желточный пузырь, *сары су* – 1. сыворотка кислого молока (общеупотр.), 2. сыворотка; суставная жидкость, сукровица (мед.); *сарыауру* – желтуха (биол., мед. в одном из знач.); *сары, сарыуыз, сарыуыз дағы* – желток (биол.); *сары топырақ* – желтозём, глина (геолог); *сары сыр, сары бояу*– жёлтая краска; *сары фосфор*- жёлтый фосфор, *сары мыс* – жёлтая медь; *сарымай өнеркәсібі*-маслодельная промышленность [9; 10].

Сар, сары входит в состав лексем-топонимов. Например, в «Кратком толковом словаре топонимов Казахстана» Е. Койчубаева приводятся 25 лексем с начальным *сар, сары*: *Сарағаш, Сарадыр, Сарань, Саржота, Саркан, Саркаптал, Сарман, Сартасу, Сарыарка, Сарыбель, Сарыбулак, Сарыесик, Сарыжал, Сарыкамыс, Сарыкенгир, Сарыкулак, Сарынокай, Сарыозень, Сарысу, Сарытау, Сарытаукум, Сарытобе, Сарытор, Сарышаған, Сарышығанак* [11]; добавим сюда *Саратов*, а также ряд топонимов Западно-Казахстанской области: *Сарыбулак, Сарыозен, Сарышығанак*.

Однако далеко не все из этих лексем однозначно содержат цветовую сему. Безусловно к подобным относятся следующие: *Сарынокай* (местность на юге Казахстана) – «от тюрк. этнонима «жёлтый нокай»; *Сарыозек* (город в Талды-Корганской области) – первоначально название сухого оврага. Сары указывает на цвет коренных обнажений в размытом овраге. Дословно «жёлтое ложе речки»; *Сарыкенгир* – «холм. В значении «жёлтый кенгир (холм)» [11].

Сюда, следует отнести и *Сарыозен* - небольшая, маловодная, пересыхающая река, ложе ручья; жёлтая река [12].

Помимо семы цвета *жёлтый* лексема *сары* содержит семы *широкий, просторный (Сарыбель, Сарыарка, Сарыбулак, Сарыдала, Саркан, Сартау* и др.), а также семы *верховный, головной, главный, ясный, чётко очерченный*.

Так, топоним *Сарыарка* – обширное пространство (Казахский мелкосопочник), ограниченное на юге Арало-Балхашской низменностью до пустыни Бетпак дала, на севере - Западно-Сибирской низменностью, на западе - прикаспийской равниной и тургайской впадиной, а на востоке - долиной Иртыша.

По поводу присутствия или отсутствия в семе *сары* цвета *жёлтый* до сих пор ведутся дискуссии. Казахстанский ученый-археолог и этнолог А.Маргулан отмечал, что перевод названия *Сарыарка* («Желтеющий хребет») казахстанским геологом Г. Медоевым «удачно передает геоморфологическое устройство и рельеф Центрального Казахстана». Однако только этой семантикой данная лексема не ограничивается, если учитывать сакральное значение этой территории и этого слова для казахов.

Е.Койчубаев определяет значение *сары* в данном случае как *распростёртый* [11]. Выносятся предположения о присутствии семы *великий, важный* [13]. Ср. антропонимы - имена: *Сарыбек, Сарыбай, Сармантай, Сартай, Сарканд*.

Можно говорить и о присутствии ещё ряда сем в топонимах с элементом *сары*: *широкий, просторный, обширный, холмистый* Ср. в словаре Е.Койчубаева:

Сарадыр – степь. В знач. «холмистая степь»; *Саржота* – название многочисленных высот в горных и горностепных районах Казахстана. В знач. «широкий гребень горы»; *Саркан*. Из тюрк *сар* (широкое) и *кан* (ущелье); *Сарман*. Из основы *сар* (широкий) и имя образовательного элемента *ман* - *широкая преграда*; *Сарыдала* - урочище; в знач.» широкая степь»; заметим, что существительное *сарылық* в первом значении – «желтизна», а во втором – «степь, заросшая ковылём»; с лексемой *сар*: *сардала* - беспредельная степь, необъятное пространство [7];

Сарысу, Сарыозен – по отношению к реке. В знач. «широкая река»; *Сарытау*. В знач. «просторный, обширный»; так же, как и *Сарыарка, Сарытор, Сарытобе* [11].

Е.М.Поспелов оспаривает семантику *Сарытау* по отношению к топониму *Саратов* (в казах. фонетической транскрипции – *Сарытау*) как «просторный, обширный» и находит её прямо указывающей на цвет горы Соколова, расположенной на правом берегу Волги, где и был основан Саратов в 1590 г., которая отличается желтизной и у местного населения XVI в. называлась Сарытау («желтая гора») [14].

Следует отметить и сдвиги в семантике *сары* (жёлтый, рыжий), когда значение лексемы, в частности топонима, связано с растительностью и песчаной почвой; в некоторых присутствует и сема «обширный». Ср.:

Сарань. От казах. «соран» - «травя, растущая на солончаковой почве»; *Саракамыс*. В знач. «обширные заросли камыша»; *Сарытаукум* – название песчаной полосы на севере Алматинской области. В знач. «просторы песчаных гор»; *Сарыагаиш* (посёлок городского типа на юге Шымкентской области) Е.Койчубаев толкует его как букв. *барбарис* [11], но с оговоркой, что такое толкование спорное, гипотетическое. Однако он может быть принят: ср.: «барбарис. Колочий кустарник с мелкими красными кислыми ягодами, а также сами ягоды» [15]. Ягоды могут быть и красно-жёлтыми, если они незрелые. Кроме того, кора у барбариса имеет желтовато-коричневый цвет.

Логично предположить, что в данном случае мы всё-таки имеем исконное наименование по цвету, перенесённое на цвет растительности (травя, растущая на солончаковой почве, имеет бледно-жёлтый, белесый цвет; то же самое – камышовые заросли; красно-жёлтые ягоды барбариса, желтовато-коричневая кора); почвы (песок) – жёлто-коричневый либо белёсо-жёлтый (если с примесью соли в солончаковых зонах).

В других словарях казахского языка нарицательное *барбарис* (раст.) либо не имеет казахских аналогов и функционирует как лексема *барбарис* [8], либо представлено лексемой *бөріқарақат* [7].

Как представляется, подобные сдвиги в семантике, её расширение могут служить свидетельством развития и обогащения семантики колоронима *сары* как концепта – принадлежности лингвокультурного сознания казахского народа.

Колороним *рыжий* (красно-жёлтый) вербализуется при помощи лексем *сары, жирен* – рыжий: *сары шаш, жирен шаш* - рыжие волосы; *сары шашты, жирен шашты* – рыжеволосый; *жирен сақал* – рыжая борода; *жирен сақалды* – рыжебородый; *сарғыш жүнді* – рыжешёрстный; *сарғыш жүнді ит* – рыжешёрстная собака; *сарша, сары бала* (по отношению к ребёнку) – рыжик; но рыжик (гриб); *сары ит* – рыжая собака; *сары мысық* – рыжая кошка.

Колоронимы *сары, жирен, сарғыш, сарша* функционируют как обозначение цвета волос (людей) и шерсти, окраса (животных).

Сары входит в состав сложного прилагательного, передающего оттенок рыжего цвета: *ашық сары* - светло-рыжий.

Функционируют прилагательные с этим же колоронимом, который вместе с прилагательным *ақ* «белый» или без него формирует значения «русый», «светлый», «каштановый» (о волосах): *сарғылт шаш* – каштановые волосы; *ақ сары шашты* – русоголовый; *ақ сары бұрымды* - русокосый; *ақ сары бұрымдыс қыз* – девушка с русой косой; *ақ сары сақал* - русая борода; *сарғыштану* – русеть, становиться русым (разг.); либо «белый» по отношению к внешности человека: *ақ сары* – белый (о лице, теле человека); *ақ сары әйел* - белолицая женщина.

Сары, сарғыш, сарғылт, сарғылт қоңыр образуют лексемы, передающие обозначение цвета беж (светло-коричневый с желтоватым оттенком); *күрөңсары* - цвета беж; *сарғыш, тоқ сары, қою сары* - бежевый (разг.); *сарғылт қоңыр шулық* – чулки цвета беж; *тоқ сары койлек* – бежевое платье.

Таким образом, можно отметить, что сема *сары* «жёлтый, рыжий, светлый» используется казахским языком и для передачи таких цветов, как *русый, каштановый* (для обозначения цвета волос): *сарғылт* – в том числе каштановый и беж (бежевый).

На наш взгляд, закрепление за цветообозначениями национальных специфических черт аккумулирует культурный потенциал народа, который может быть выявлен. Таким образом, национальный

характер проявляется в отражении особенностей природы, быта, обычаев, истории и культуры и, главным образом, в его языковых единицах.

Цветообозначения, выступая в качестве единиц языка, несут в себе культурную информацию, так как язык тесно связан с культурой, он «прорастает» в нее, выражает ее, является обязательной предпосылкой развития культуры в целом [1, с. 63].

Так как предметом современной лингвокультурологии является изучение культурной семантики языковых знаков, которые формируются при взаимодействии двух разных кодов — языка и культуры, цветообозначения способны выполнять функцию языка культуры, выражаются в способности языка отображать культурно-национальную ментальность его носителей, культурно-ценностные ориентиры, а также их смену в ту или иную историческую эпоху [2, с. 120].

Прилагательные цвета, отражая в своей семантике длительный процесс развития культуры народа, передают и фиксируют от поколения к поколению культурные установки, символы и стереотипы, эталоны.

На сегодняшний день в различных областях науки известны различные подходы к исследованию цветообозначений.

Цвет — уникальный феномен, являющийся одной из ключевых категорий, позволяет получить культурно-исторические, этнографические, психолингвистические, лингвокультурологические и другие сведения о народе.

В лингвистике изучены лексический состав и семантика цветообозначений, степень их символизации в языке, их стилистические функции, проведены исследования на основе сравнительно-исторического анализа цветообозначений, рассмотрены этнолингвистические, лингвокультурологические особенности цветообозначающей лексики, исследуется цветосимволика.

Вопрос изучения цвета и цветообозначений на современном этапе становится актуальным с развитием новых направлений когнитивной лингвистики, лингвокультурологии.

Исследованный нами материал языка периодических изданий в лингвокультурологическом аспекте позволил выявить закрепившиеся в традиции и актуальные на современном этапе значения цветowych прилагательных. В языке публицистики они выступают с разнообразными коннотациями.

Список литературы

1. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. - М.: Прогресс, 1997. - 63 с.
2. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. - М.: Флинта, 2004. - 234 с.
3. Древнетюркский словарь. - Л: Наука, 1969. - 1010 с.
4. Этимологический словарь тюркских языков. - М.: РАН, Восточная литература, 2003. - 920 с.
5. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. - М.: Наука, 1978. - С. 159-184.
6. Бектаев К. Казахско-русский и русско-казахский словарь. — Алматы: Казына, 2007. - 697 с.
7. Казахско-русский и русско-казахский словарь. Сост. П.В.Косович, Д. Д.Сакенова. - Кокшетау: Келешек - 2030, 2012. - 900 с.
8. Русско-казахский словарь. Под общ.ред. проф. Г.Г.Мусабаева. - В 2-х т. - Алма-Ата: Советская энциклопедия, 1981.
9. Русско-казахский словарь терминов геологии. Сост. А.Ж.Машанов, А.Абдрахманов, Ж.Сыдыков. - Алма-Ата, 1960 - 203 с.
10. Русско-казахский словарь биологических терминов. Сост. М.Закиров, К.Елемесов, К.Кайымов. - Алма-Ата: Мектеп, 1988. - 176 с.
11. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. - Алма-Ата: Наука, 1974. - 275 с.
12. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. - URL: <http://www.rmebrk.kz>.
13. Сарыарка: загадочный топоним или сакральное место в сознании казахов. - URL: <http://www.hultafors-russia.ru>.
14. Поспелов Е.М. Школьный топонимический словарь. — М.: Просвещение, 1988. — 224 с.
15. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Под общ.ред. проф. Л.И.Скворцова. - 24-е изд., испр. - М.: Оникс, 2005. — 1200 с.

СЕКЦИЯ VIII

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ ПУТЕМ ПОВЫШЕНИЯ ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ

ӘОЖ 373.3

*Арыстанғалиева В.Т.,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан
Жумаева А.М.
№47 ЖОББМ,
Орал қ., Қазақстан*

ОЙЫН АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТИСІН ДАМУ

Эмоциялық интеллект - өзінің және өзге адамдардың эмоциясын түсіну, сондай-ақ өзгермелі қоршаған орта және өзгермелі талаптарға эмоциялық бейімделу қабілетінен тұрады. Эмоциялық интеллект деңгейі жоғары адамдар өзге адамдардың эмоциясы мен сезімдерін едәуір жақсы түсінеді, өзінің эмоциялық өрісін басқара біледі, сондықтан олардың қоғамдағы мінез-құлқы анағұрлым лайықты, икемді болып келеді әрі айналадағылармен өзара қарым-қатынаста өз мақсаттарына оңай қол жеткізеді.

Д.Гоулмэн бойынша, эмоционалды интеллектінің құрылымына төрт компонент кіреді: өзіндік сана, өзін-өзі бақылау, әлеуметтік түсіну және қарым-қатынастарды басқару [1].

- өз эмоциясын түсіну;
- өз эмоциясын бақылау;
- өзін-өзі мотивациялау;
- басқалардың эмоциясын түсіну;
- әлеуметтік іскерліктер.

Бастауыш мектеп жасының эмоционалды интеллекттің қалыптасуы мен дамуының маңызы өте зор. Дәл осы жаста оның қалыптасуы мен жұмыс істеуінің физиологиялық және психологиялық алғышарттары туындайды.

Кіші мектеп жасындағы оқушылардың эмоционалды дамуы айналасындағы адамдармен қарым-қатынасында және түрлі әрекеттер процесінде: оқу, ойын, еңбекте жүзеге асады. Бастауыш мектеп оқушыларының эмоционалды аясы жоғары сезімталдықпен, қозуымен, жаңалыққа ашықтығымен анықталады. Бірақ бұл жастағы бала белгілі кезге дейін өз сезімін ұстай біледі, яғни жасын тыю, қорқынышын білдірмеу. Бұл баланың өз эмоциясын басқаруға үйренуі, керек жағдайда оларды баса білуге және де саналы түрде көрсетіп, басқаларға ықпал жасай алатынын көрсетеді. Түрлі себептерге байланысты (темперамент түрі, тәрбие стилі, отбасы жағдайының ерекшелігі, жеке-дара ерекшеліктері мен стилі, тез шаршау, стресс) эмоционалды даму аясында қысқа мерзімді және тұрақты ауытқулар жоғары эмоционалды тұрақсыздық пен тепе-теңдіктің жоқтығына байланысты. Жеке түрде эмоционалды ауытқуларды 3 негізгі топқа бөлуге болады. Бұлар баланың бейімделуіне кедергі жасап, үлгеріміне, қарым-қатынастың бұзылуына, психикасының әлсіреуіне әкелуі мүмкін:

1. Қобалжу, қорқынышының көбеюі, ұялшақтық, тез ренжу, т.б. Дамуындағы жастық шегіне байланысты болып келеді: мұғалімнен, тақтаға шығудан, жаман баға алудан, сабаққа кешігу т.б. Бірақ қорқыныштар сан алуан болғандықтан ол мектеппен байланысты болмауы мүмкін.

2. Балалардың агрессивті тәртібін бір болған көрініспен салыстыруға болмайды. Ол қарқынды және ұзақмерзімді болып келеді. Ұрыс-төбелес, вербальді агрессия көріністері бала бойындағы агрессияны көрсетеді.

3. Эмоционалды қозу баланың кез келген жағдайға қатысты көрінеді: қатты қуанудан қатты жылауға дейін болуы мүмкін. Бұл балалармен үнемі жеке-дара жұмыс қажет. Бұл айналасындағылардың назарын аудару, сүйіспеншілік, қолдау, қауіпсіздік сияқты қажеттіліктердің туындауынан орын алуы мүмкін [2, 115 б].

Бастауыш сынып оқушылары аса сезімтал, эмоционалды келеді. Бұл балалар сергек, жайдары, ақкөңіл, сенгіш, аңқау, әділ болып келеді. Олар кез келген нәрселердің бәрін қабылдап қызықтап таңырқайды және өзінің қатынасын белсенділікпен білдіріп отырады. Бала сабақ үстінде бірқалыпты отыра алмайды. Сыныбы жоғарлап есейген сайын оқушы мұндай қылықтарынан арыла бастайды.

Эмоционалды сала - бұл балалардың дамуындағы маңызды компонент. Егер оның қатысушылары біріншіден, басқа біреудің эмоционалдық жағдайын түсіне алмаса, екіншіден, өз эмоцияларын басқара алмаса, ешқандай қарым-қатынас, өзара әрекеттесу тиімді болмайды. Өзінің

эмоциялары мен сезімдерін түсіну - өсіп келе жатқан адамның жеке басын қалыптастырудағы маңызды сәт.

Эмоционалды интеллектінің мәні өз эмоциянды қолдана алу, басқа адамдардың сезімдері мен эмоцияларын тани алу, эмоцияларды ажырата білу және оларды өз жақсы бағытта қолдана білу қабілеті болып табылады. Эмоционалды интеллект төрт компонентті қамтиды – бұл эмоцияны қабылдау және көрсету, эмоцияны түсіну, оларды қолдану және басқару. Эмоционалды компонент тек ақпараттық қызметті ғана емес, мотивация құрылымындағы қызметті атқарады. Мотивация құрамында пайда болған эмоция, мінез-құлық бағыттылығының анықтамасына және оны жүзеге асыру тәсілдеріне бағдарланған. Эмоция тікелей уайым формасында объективті құбылысты емес, оған субъективті қатынасты бейнелейді. Бала үшін бастысы эмоцияны түсіну ғана емес, айналасында болып жатқан оқиғаларды басынан өткізу. Тәжірибеге сүйене отырып қана бала онымен не болғанын шынайы түрде сезіне алады.

Балалардың эмоционалды аймағының дамуы интеллектуалды аймағы сияқты ойын арқылы тиімді жүзеге асады. Көңілді, қызықты, эмоционалды ойын баланы өзін және қоршаған адамдарды түсінуге, құрдастарымен достық қарым-қатынас орнатуға, мейірімділік құндылықтарын игеруге, өзара түсіністікке, кешіруге және қабылдауға үйретеді [3].

Ойын бастауыш мектеп жасындағы баланың іс-әрекетінің маңызды түрі ретінде әрекет етеді. Ол өз кезегінде бастауыш мектеп жасындағы баланың эмоционалды интеллектісін дамытудың тиімді әдісі ретінде әрекет етеді. Ойын баланың сыртқы әлеммен белсенді қарым-қатынасын қалыптастыруға ықпал етеді, оның эмоционалды-еріктік сапаларын, адамгершілік қасиеттерін, зеректігін, зиятын дамытады және жеке тұлғаны қалыптастырады.

Ойынның бір мезгілде шартты болуы және жағдайдың шынайылығы ойынның маңызды психологиялық белгілерінің бірі болып табылады. Жасанды түрде жасалған ойын шарттары жағдайында адам сәтсіздікті, жетістікті басынан өткізеді, ақыл-ой және денелік мүмкіндіктерін аша алады.

Ойын әрекеті балалар үшін тартымды және оның түзету-дамытуға бағытталған педагогикалық ықпалына жағымды мотивация тудыруға қабілетті.

Ойын балаға нақты дағдылар мен мінез – құлықтың иілгіштігіне үйретеді, жаңаны қабылдауға қабілетін қалыптастырады, нақты іскерліктердің дамуын қамтамасыз етіп қана қоймай, баланы интеллектуалды жағынан ғана емес, адекватты эмоционалды реакцияға дайындығын арттырады.

Бала ойын арқылы өз қажетін өтейді, ересектерге еліктейді, олардың іс-әрекеттерін, қарым-қатынастарын үйренеді, еңбектің мәнін түсініп, адамгершілік нормаларын игереді, әлеуметтік рольдерді орындайды. Зейін, ес, қиял сияқты процестер қалыптасып, сөйлеу тілі дамиды. Сана – сезімі, еркі, өзін-өзі бақылау, сабырлы, байсалды ұстау қасиеттері жетіледі.

Ойын сонымен атар ойнаушының эмоционалды тәжірибесін қайта құруға мүмкіндік береді: қысымды тудыру және босату, қорқыныштан, зұлымдықтан, жабырқаудан арылу және т.б. Ойында эмоцияларды, сезімдерді сахналау мүмкін. Ойында бала «өзі және басқа адам» болу қабілетін жүзеге асырады. Эмоцияның дамуының барлық жолы ойындық тапсырмаларда ойындық контексттерде, сюжеттерде және ойындағы рөлде бақыланады.

Ойын терапиясы екі түрге бөлінеді: бағытталған (директивалық) – бала ойынында психологтың / мұғалімнің белсенді қатысуымен (ол баланың іс-әрекетін ұйымдастырады және түсіндіреді); бағытталмаған (директивалық емес) - ойынның еркін формасы, ол өзін-өзі көрсетуге, эмоционалды өзін-өзі реттеуге және тұрақтылыққа мүмкіндік береді.

Директивті емес ойын терапиясы эмоционалды интеллектті дамыту әдісінің ең тиімді түрі болып табылады, себебі ол баланың өзін-өзі көрсетуіне мүмкіндік береді, эмоционалды ыңғайсыздықты азайтады өзін-өзі реттеу процестерін қалыптастырады.

Ойын барысында эмоционалдық сферада өзгерістер болып, өмірге қажетті адамгершілік мінез-құлық модельдері қалыптасады. Балалар ойындарының сюжеттері ойдан шығарылған болғанымен, баланың ойын жағдайларынан шығатын тұжырымдары шындық:

- ойында бала адал, батыл, әділ, қайырымды болуға үйренеді.
- ойында өмірдің нормалары, мінез-құлық ережелері ойнатылады, баланың өмірлік тәжірибесіне жақын жағдайлар модельденеді.
- ойын барысында баланың еркі дамиды.
- ойында арқылы балалар әртүрлі жағдайлардағы әлеуметтік жағымды мінез-құлық нормаларына үйренеді.

Әр түрлі сюжеттерді ойнап, балалар түрлі эмоционалды жағдайлармен кездеседі, эмоциялар әлеміне енеді, өзгенің тәжірибесін түсінуге үйренеді. Сөйлеуі жеткілікті дамыған балалар эмоцияларды атауға үйренеді. Мұны кешенді түрде қабылдаған кезде, балаларда эмоционалды интеллектті ерте жастан дамытуға көмектеседі.

Психологтар сенсорлық сфераны байыту және бастауыш сынып оқушыларының эмоционалды интеллектісін дамыту үшін ойындар мен жаттығуларды қолдануға кеңес береді:

Қозғалмалы ойындар. Олар балаларда жаңа тәжірибе жинақтайтын, эмоционалды, денелік және интеллектуалды қабілеттерін дамытатын арнайы кеңістік жасайды. Бұл ережелерге негізделген балалардың іс-әрекетінің ең эмоционалды түрлері.

Сюжеттік-рөлдік ойындар. Рөлдік ойынның негізгі компоненті сюжет, онсыз рөлдік ойынның өзі болмайды. Ал бала үшін мұндай ойын өзін-өзі тану тәсілі, ересек адамның рөлін ойнау мүмкіндігі. Ол өмірде армандаған мамандық иесі бола алады: дәрігер, жүргізуші, ұшқыш. Ойын адамдарға, өмірге деген көзқарасты тәрбиелейді. Балалар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, өз қызығушылықтарын басқалардың мүдделеріне бағындыра білуге үйренеді [4, 81 б].

Соңғы уақытта эмоциялар туралы білуге және эмоционалды интеллектті дамытуға бағытталған көптеген ойындар пайда болды. Олар: үстел үсті ойындары, карточкалар, басқатырғыштар, лото, текшелер, форфеттер.

Әдебиеттер тізімі

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2008. – 478 с.
2. Данилина Т.А., Зедгенидзе В.Я., Степина Н.М. В мире детских эмоций. – М.: Айрис – пресс, 2006. – 160 с.
3. Кряжева Н. Л. Развитие эмоционального мира детей. Ярославль: Академия развития, 2006. – 208 с.
4. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе – М., 1999. – 240 с.

ӘОЖ 371.3:004

Мендешұлы Ж.

*БҚО білім басқармасының Сырым аудандық білім беру бөлімі «мектеп - лицейі»,
Жымпиты ауылы, Сырым ауданы, Қазақстан*

«РОБОТТАР ӘЛЕМІНЕ САЯХАТ»

«Роботтар әлеміне саяхат» вариативтік компоненті – бұл роботтарды дизайнерлеуге, құруға, қолдануға және олармен жұмыс жасауға бағытталған механикалық, электрлік және компьютерлік инженерия элементтері бар пәнаралық сала. «Роботтар әлеміне саяхат» вариативтік компонент – бұл тұлғаның үйлесімді қалыптасуына, командада және жеке жұмыс істей білуді, шығармашылық пен логиканы дамытуға ықпал ететін тамаша мүмкіндік. Бұл вариативтік компонент 4 және одан да жоғары жастағы тәрбиеленушілерге арналған.

«Роботтар әлеміне саяхат» вариативтік компонент – аптасына - 1, жалпы 36 сағатқа құрылған және «Ray technology» компаниясының BOTZEES 4+ роботтарын негізге алып жүргізіледі [1].

Бағдарламаның мақсаты

Бұл жерде балаларға ұсақ моторика, шығармашылық, физиканы (механика және электр) зерттеу және командада жұмыс істеуді үйренеді.

- **Ұсақ моторика:** конструктордың ұсақ бөлшектерімен манипуляциялар мектепке дейінгі жастағы балалардың қолдарының епті қимылдарын дамытуға ықпал етеді;
- **Конструкциялау:** бала роботтардың ұсақ бөлшектерінен құрастыруды үйренеді, роботқа қандай да бір бөлшектер не үшін қажет екенін және ол онсыз жүре алады ма?, - деген сұрақтарға жауап береді;
- **Бағдарламалау:** Роботтар қандай да бір бағдарламасыз жасай алмайды. Балалар дайын интерактивті нұсқаулар арқылы бағдарламалауды үйренеді;
- **Шығармашылық:** роботты құрастыру балаға робот бейнесін жасауға толық еркіндігін береді, ал бұл қиялға арналған жақсы тренажер.

Конструкциялау және басқару. Роботтарды басқару үшін Botzees Edu мобильді қосымшасы қолданылады. Қосымшада интерактивті оқыту жүйесі арқылы роботтарды жинақтау, сонымен қатар қашықтан басқару құралын ауыстыру арқылы оны басқаруға мүмкіндік береді. Қолданбада тәрбиеленушілерге 6 түрлі Botzees роботының кез келгенін оңай құрастыруға көмектесетін ыңғайлы оқулықтар және виртуальды тапсырмалар мен қызықты ойындар жинақталған [2].

Бағдарламалау. Botzees Edu қолданбасында балаға өз роботының мінез құлық бағдарламасын жасауға мүмкіндік беретін бағдарламалау модулі кірістірілген. Қосымша арқылы сіз өзіңіздің қозғалыс үлгілеріңізді бағдарламалай, қозғалыс жылдамдығын, сонымен қатар робот шығаратын дыбыстарды басқара аласыз.

Толықтырылған шындық. Баланың ойнауын қызықты ету үшін Botzees AR интерактивті ойын - сауық қосымшасы қолданылады, ойынның шындығын толықтыратын технологияларды пайдалана отырып, 30 – дан астам интерактивті басқатырғыштарда жинақталған [3].

Күтілетін нәтиже

1. Балалардың жеке және топта жұмыс істей алуы;
2. Балалардың есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау қабілеттерін дамытуы;
3. Өздігінен роботтарды конструкциялап жасап шығаруы;
4. Балалардың робототехникаға деген қызығушылығы артуы;

5. Балалардың іс - қимыл арқылы қол моторикасын дамыту;
 6. Балаларға бағдарламалауды үйрету;
 7. Тәрбиеленушілердің критериалды ойлау қабілетін дамыту, - күтілген нәтижеге қол жеткізу мақсатында оңтайлы, сапалы робот конструкторлар сараланып, қорыта келе жаңа үлгідегі тиімді «Botzees» робот-конструкторы (Botzees Edu, Botzees AR виртуальды ойын ортасы) базасына сүйене отырып күнтізбелік тақырыптық жоспар жасакталды (1 кесте) [4].

1 кесте – «РОБОТТАР ӘЛЕМІНЕ САЯХАТ» вариативтік компонентінің күнтізбелік тақырыптық жоспары

№	Тақырыбы	Көрнекіліктер	Сағат саны	Мерзімі
1	Botzees роботтарының негізгі және қосалқы бөлшектерімен танысу.	Botzees робот-конструкторы, Botzees Edu арнайы қосымшасы және арнайы төсеніш.	2	
2	Botzees Edu арнайы қосымшасын жүктеу, қолданба интерфейсімен, және мүмкіндіктерімен танысу.	Botzees робот-конструкторы, Botzees Edu арнайы қосымшасы және арнайы төсеніш.	2	
3	«Ботзи» негізгі роботын құрастыру.	Botzees робот-конструкторы, Botzees Edu арнайы қосымшасы және интерактивті тақта, презентация.	2	
4	«Қозғалыс» командасы.	Botzees Edu қосымшасы арқылы қозғалыс командасын бағдарламалау нұсқаулығы, «Ботзи» роботы.	1	
5	«Дыбыс» командасы.	Botzees Edu қосымшасы арқылы дыбыс командасын бағдарламалау нұсқаулығы, «Ботзи» роботы.	1	
6	«Жарық» командасы.	Botzees Edu қосымшасы арқылы жарық командасын бағдарламалау нұсқаулығы, «Ботзи» роботы.	1	
7	«Мотор» командасы.	Botzees Edu қосымшасы арқылы мотор командасын бағдарламалау нұсқаулығы, «Ботзи» роботы.	1	
8	«Сенсор» командасы.	Botzees Edu қосымшасы арқылы сенсор командасын бағдарламалау нұсқаулығы, «Ботзи» роботы.	1	
9	«Бас тарту» командасы.	Botzees Edu қосымшасы арқылы бас тарту командасын бағдарламалау нұсқаулығы, «Ботзи» роботы.	1	
10	«Басқару» командасы.	Botzees Edu қосымшасы арқылы басқару командасын бағдарламалау нұсқаулығы, «Ботзи» роботы.	1	
11	«Жазу» командасы.	Botzees Edu қосымшасы арқылы жазу командасын бағдарламалау нұсқаулығы, «Ботзи» роботы.	1	
12	«Таңдау» командасы.	Botzees Edu қосымшасы арқылы таңдау командасын бағдарламалау нұсқаулығы, «Ботзи» роботы.	1	
13	«Жинау» командасы.	Botzees Edu қосымшасы арқылы жинау командасын бағдарламалау нұсқаулығы, «Ботзи» роботы.	1	
14	Botzees Edu қосымшасында «Ботзи» роботына берілген интерактивті нұсқауларды орындау, виртуальды ойын 1-5 кезеңінен өту.	Ботзи роботы, Botzees Edu арнайы қосымшасы және арнайы төсеніш.	1	
15	Botzees Edu қосымшасында «Ботзи» роботына берілген интерактивті нұсқауларды орындау, виртуальды ойын 6-10 кезеңінен өту.	Ботзи роботы, Botzees Edu арнайы қосымшасы және арнайы төсеніш.	1	

16	Botzees Edu қосымшасында «Ботзи» роботына берілген интерактивті нұсқауларды орындау, виртуальды ойын 11-15 кезеңінен өту.	Ботзи роботы, Botzees Edu арнайы қосымшасы және арнайы төсеніш.	1	
17	Botzees Edu қосымшасында «Ботзи» роботына берілген интерактивті нұсқауларды орындау, виртуальды ойын 16-20 кезеңінен өту.	Ботзи роботы, Botzees Edu арнайы қосымшасы және арнайы төсеніш.	1	
18	Botzees Edu қосымшасында «Ботзи» роботына бағдарламалық жасақтама құрастыру.	Ботзи роботы, Botzees Edu арнайы қосымшасы.	1	
19	Botzees AR виртуальды ойын ортасымен танысу және берілген тапсырмаларды орындау. 1-2 кезеңі.	Ботзи роботы, Botzees AR виртуальды ойын ортасы, арнайы төсеніш.	1	
20	Botzees AR виртуальды ойын ортасында берілген тапсырмаларды орындау. 3-4 кезеңі.	Ботзи роботы, Botzees AR виртуальды ойын ортасы, арнайы төсеніш.	1	
21	Botzees AR виртуальды ойын ортасында берілген тапсырмаларды орындау. 5-6 кезеңі.	Ботзи роботы, Botzees AR виртуальды ойын ортасы, арнайы төсеніш.	1	
22	Botzees AR виртуальды ойын ортасында берілген тапсырмаларды орындау. 7-8 кезеңі.	Ботзи роботы, Botzees AR виртуальды ойын ортасы, арнайы төсеніш.	1	
23	Botzees AR виртуальды ойын ортасында берілген тапсырмаларды орындау. 9-10 кезеңі.	Ботзи роботы, Botzees AR виртуальды ойын ортасы, арнайы төсеніш.	1	
24	«Рекс» роботын құрастыру және басқару.	Botzees робот-конструкторы, Botzees Edu арнайы қосымшасы және арнайы төсеніш.	2	
25	«Ринго» роботын құрастыру және басқару.	Botzees робот-конструкторы, Botzees Edu арнайы қосымшасы және арнайы төсеніш.	2	
26	«Диди» роботын құрастыру және басқару.	Botzees робот-конструкторы, Botzees Edu арнайы қосымшасы және арнайы төсеніш.	2	
27	«Турбо» роботын құрастыру және басқару.	Botzees робот-конструкторы, Botzees Edu арнайы қосымшасы және арнайы төсеніш.	2	
28	«Менің роботым» жобасы.	Қорытынды сабақ.	2	
Барлығы			36	

Әдебиеттер тізімі

1. <https://botzeestoys.com/>.
2. https://digis.ru/news/company_news/uchimsya_programmirovat_s_botzees/.
3. Бадил В.А. «Развивающая среда начальной школы» // Москва, 2014. – 36 б.
4. Васильева М.А., Гербова В.В., Комарова Т.С. «Программа воспитания и обучения в детском саду» // Москва, Мозаика-Синтез, 2010. – 29 б.

Муратова Ж.М., Иксебаева Ж.С., Нариманова А.Ж.
Российский Университет Дружбы Народов, Россия
Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Казахстан
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Казахстан

ИЗМЕРЕНИЕ ИЕРАРХИИ МНОГОМЕРНОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ

Иерархия – это набор бинарных отношений между уровнями измерений. Уровень измерения, в иерархии, называется иерархическим уровнем, а последовательность этих уровней называется иерархическим путем. Количество уровней, образующих путь, называется длиной пути. Первый уровень иерархического пути называется лист, а последний – корень. Корень представляет наиболее общее представление данных. При наличии двух последовательных нижестоящих – дочерним. Каждый экземпляр уровня называется элементом. Мощность указывает минимальное и максимальное количество элементов на одном уровне, которые могут быть связаны с элементами другого уровня.

В литературе многомерные данные характеризуются наличием двух разных типов атрибутов:

а) один или несколько измерений данных, каждый из которых представляет собой результат применения функции агрегирования к необработанным данным. Их числовые значения называются мерами;

б) набор измерений, которые обеспечивают качественное описание измерения данных и называются метаданными [1].

Поскольку большинство предлагаемых моделей имеют такие ограничения, как «измерения – это лингвистические категории, соответствующие различным способам восприятия информации», то каждое измерение представляет собой простую иерархию. Другой подход предлагается в работе [2], где авторы предложили модель данных, которая обеспечивает поддержку нескольких иерархий по каждому измерению и специальных агрегатов, а также нескольких алгебраических операторов.

Иногда измерения могут быть представлены в виде иерархии, в которых существуют различные агрегированные уровни [3]. Некоторые проблемы проектирования и вычисления могут возникнуть, когда отображение между различными агрегатными уровнями иерархии не является полным. Система OLAP в основном относится к простому кубу данных, т.е. это простая структура для сбора в одной «схеме» всех многомерных агрегированных и не агрегированных данных относительно определенного события (например, продажи и т. д.). Значения в каждой ячейке этого куба данных представляют собой некоторые «меры», представляющие интерес.

В многомерной базе данных хранятся различные кубы, каждый из которых имеет разные измерения. Домены этих измерений состоят из набора значений (экземпляров). Можно определить множества всех возможных значений домена, которые можно принимать в базе данных. Это означает, что каждая переменная иерархии имеет свой собственный домен, значения которого являются подмножеством или совпадают со значениями ее примитивного домена.

В работах [2; 4] рассматриваются такие операторы OLAP: свертывание (roll-up), детализация (drill-down), толчок (push), вытягивание (pull), срез (slice), нарез (dice) и выбор (select).

Оператор свертывания уменьшает детализацию меры, агрегируя ее по иерархии измерений [5]. Он эквивалентен оператору классификации статистической базы данных [5]. "Свертывание включает в себя вычисление всех отношений данных на основе формул для одного или нескольких измерений". Это вычисление называется суммой.

Оператор детализации – это бинарный оператор [4], который рассматривает совокупность объединенных кубов, который содержит более подробную информацию и увеличивает детализацию меры, переходя на нижний уровень иерархии измерений.

Оператор толчка используется для преобразования измерения в относительную меру, чтобы управлять им или рассматривать его как новую меру. Комбинируя с оператором вытягивания, он может обменять меру и измерение и, после этого, позволяет обработать их обоих равномерно.

Оператор вытягивания является обратным предыдущему. Он создает новое измерение, преобразуя указанного в нем элемента, который находится в мере.

Оператор среза [3] удаляет одно измерение куба, в результате полученный из всех оставшихся измерений подкуб, является результатом среза. Он эквивалентен оператору суммирования статистической базы данных [2].

Оператор нареза [3] ограничивает область значений измерения куба, удаляя из этой области те значения измерения, которые указаны в условии (предикате), выраженном в операции. Это эквивалентно оператору ограничения статистической базы данных [1].

Оператор выбора является двойным оператором нареза. Он выполняет операцию ограничения, удаляя из этой области те значения измерения, которые не удовлетворяют условию (предикату), выраженному в операции.

Сильная поддержка иерархий является вторым логическим требованием для оперативной аналитической обработки (OLAP) и основным требованием, которое отличает ее от традиционных баз данных SQL и электронных таблиц. Два основных подхода к определению иерархий, обычно называются неровными и выровненными.

Упорядочение, метрики и метод определения - это три неиерархических аспекта типа или измерения, которые обеспечивают основу для последующего иерархического структурирования.

Большинство деловых и научных аспектов имеют иерархическую структуру. Аналогичные концепции включают абстракцию, группировку, многоуровневые отношения, агрегацию и консолидацию. В неформальном плане все знакомы с некоторыми иерархическими измерениями. Время, которое мы рассматриваем, например, в часах, днях, неделях, месяцах, кварталах и годах, образует иерархическое измерение. География, которую мы можем рассматривать в терминах районов, городов, штатов и стран, образует еще одно иерархическое измерение. Структуры корпоративной отчетности, которые часто включают задачи, проекты, отделы, бизнес-единицы и компании, также образуют иерархическое измерение.

В бизнесе, как и в других видах человеческой деятельности, иерархии являются жизненной потребностью. Было бы невозможно эффективно управлять компанией, если бы все данные компании были оштрафованы до уровня транзакции. Преимущество многомерных информационных систем заключается в том, что они предназначены для непосредственной обработки иерархических измерений.

Напомним, что иерархический тип состоит из набора пар экземпляр-показатель, где не все показатели одинаковы, но все они количественно сопоставимы. Таким образом, существуют два различных способа дифференциации пар экземпляр-показатель: по изменениям в показателе для данного экземпляра и по изменениям в экземпляре для данного показателя. Все понятия родитель-потомок, предок-потомок, уровень, степень детализации, масштабирования или разрешение являются формами Δm на i или m/i . Это показано на рисунке 1.

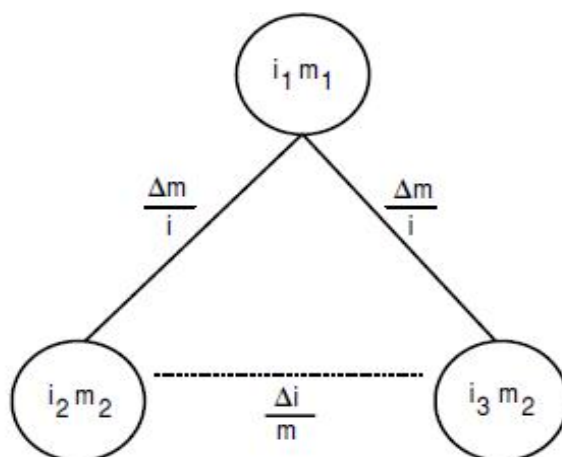

Рисунок 1 – Дельта-м в i отношения

Все иерархии имеют некоторые отношения $\Delta m/i$, "родитель-потомок", "многие-к-одному" или "коэффициент масштабирования". В иерархическом типе метрика максимального масштаба или корня не имеет номинальной метрики. У метрики минимального масштаба или листьев нет дочерних элементов. Действие уменьшения m любого $i_n m_n$, такого как $i_1 m_1$, обычно называется принятием ребенка, принятием первого нисхождения или понижением уровня m $i_1 m_1$. Точно так же действие увеличения m либо $i_2 m_2$, либо $i_3 m_2$ обычно называется взятием родителя, взятием первого предка или увеличением уровня m либо i_2 , либо i_3 .

Добавим еще несколько элементов к простому типу рисунка 1, как показано на рисунке 2.

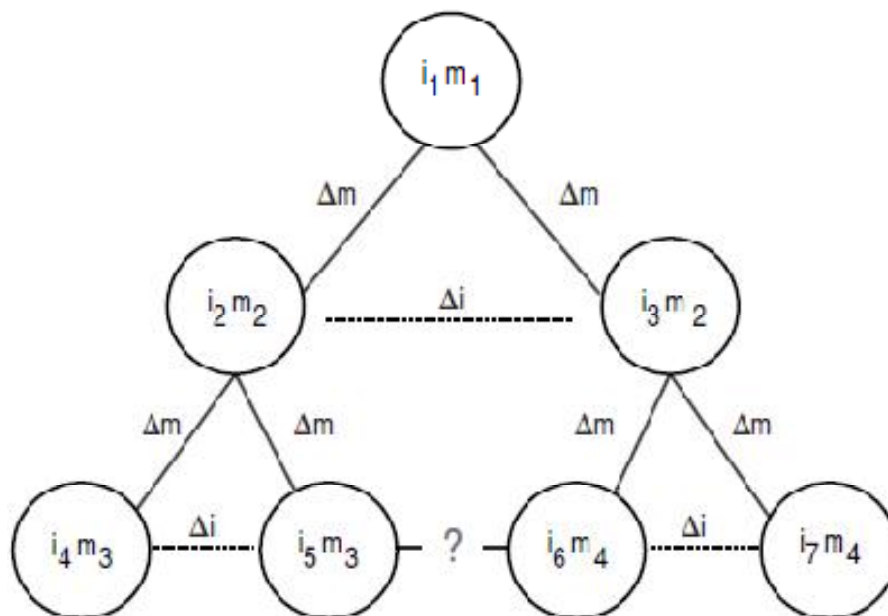

Рисунок 2 – Некоторые дополнительные сложности

Члены иерархического измерения, которые являются двумя M декрементами вниз от корня, не находятся на одинаковом расстоянии от листьев. Это показано на рис. 3, который состоит из той же иерархии продуктов, но выделена коллекция элементов на том же расстоянии от нижней части иерархии, что и бытовая техника. Бытовая техника-это два M декремента от корня и два M инкремента от листьев. Однако при подсчете по листьям ни один другой член исходной группы, определяемой сверху вниз, не имеет такого же числа t инкрементов по листьям, как бытовая техника. Иерархии только что показанного типа называются асимметричными или неровными [6].

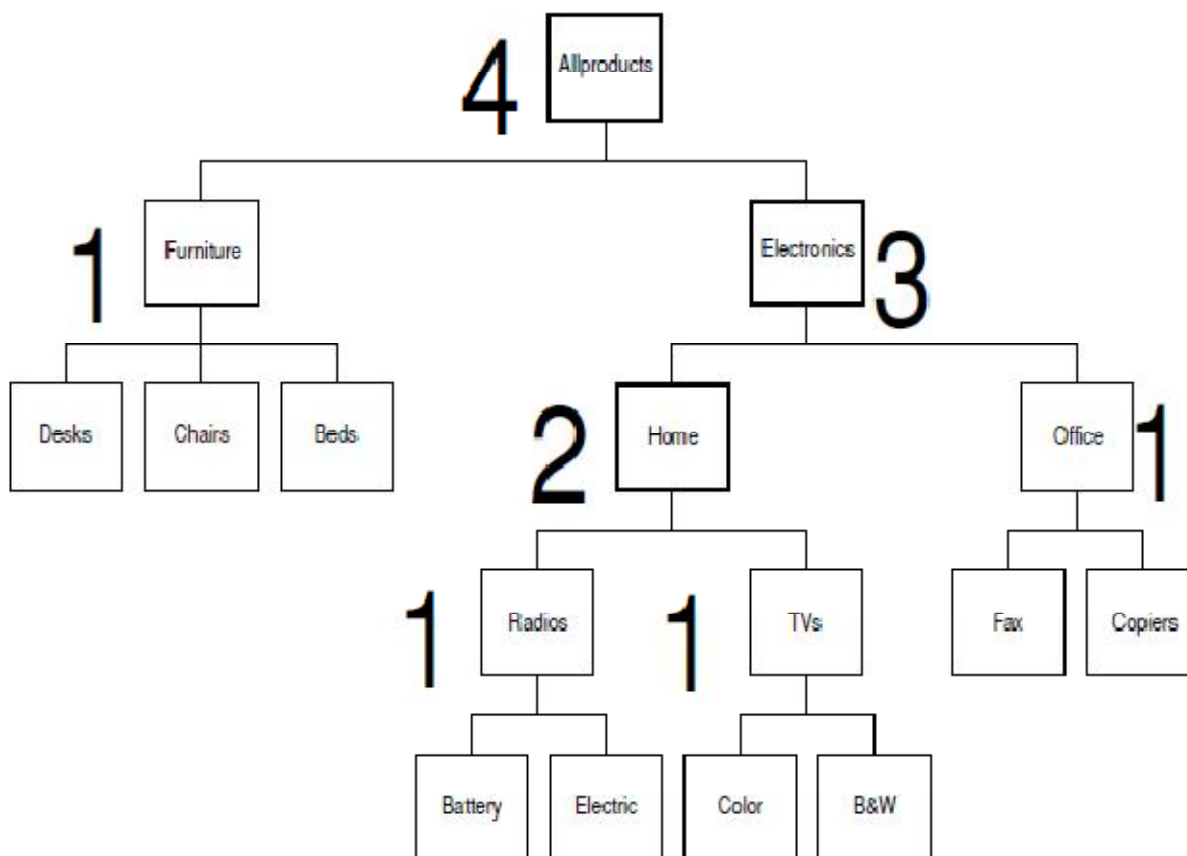

Рисунок 3 – Ссылка на листья в иерархии через максимальное расстояние

В заключении стоит отметить, что в отличие от иерархий с множественным наследованием, связь между элементами основного куба и присоединенного не является жесткой, а иерархия измерения основного куба является строгой и сбалансированной. Таким образом, применение присоединенного куба позволяет как решить проблему множественного наследования, так и обеспечить альтернативную классификацию в иерархиях многомерного куба, не потеряв при этом регулярную структуру многомерного куба.

Список литературы

1. Laker K. OLAP Workshop 1: Basic OLAP Concepts [Электронный ресурс]. URL: <http://oracleolap.blogspot.com/2007/12/olap-workshop-1-basic-olapconcepts.html>.
2. Gupta A., Harinarayan V., Quass D. Aggregate-query processing in data warehousing environments // Proceedings of the 21st international conference on Very Large Data Bases (VLDB'95). Morgan Kaufmann, сент. 1995. - P. 358–369.
3. Hurtado C.A., Mendelzon A.O. Reasoning about Summariz ability in Heterogeneous Multidimensional Schemas // ICDT. Т. 1973 / под ред. J.V. den Bussche, V.Vianu. Springer, 2001. P. 375-389. (Lecture Notes in Computer Science).
4. Lenz H.-J., Shoshani A. Summariz ability in OLAP and Statistical Data Bases // SSDBM / под ред. Y.E.Ioannidis, D.M.Hansen. IEEE Computer Society, 1997. - P. 132-143.
5. Progressive ranking of range aggregates / H.-G. Li [и др.] // Data Knowl. Eng. - 22 февр. 2008. - Т. 63. - № 1. - P. 4-25.
6. OLAP Council, "The OLAP glossary". <http://www.olapcouncil.org>. The OLAP Council. - 1997.

УДК 911.3

Татенова А.С.

*Общеобразовательная школа №24,
г. Уральск, Казахстан*

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА СРЕДСТВАМИ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Основополагающие документы, принятые за последние годы правительством нашего суверенного государства в области народного образования, направлены на дальнейшее развитие демократизации и гуманизации процесса обучения и воспитания.

Это предполагает формирование духовных потребностей человека, обеспечение высокого уровня интеллектуального, эмоционального и волевого развития личности.

Следует обратить особое внимание на тот факт, что личность с нормальным и высоким коэффициентом интеллекта, но не обладающая высоким уровнем креативности, редко достигает большого успеха даже при полном владении управленческими и профессиональными технологиями.

Поэтому на сегодняшний день остро встает вопрос развития креативного мышления у подрастающего поколения. Без осознания законов дидактического воздействия на личность, без развития творческой мысли, полного восприятия мира трудно воспитать гармонично развитую личность.

В получении новых знаний и умений, их восприятии особое место занимает проблема развития креативного мышления учащихся.

Креативное мышление- психологически очень сложный процесс, в который включаются восприятие материала, его осмысление, запоминание, анализ и синтез, и то овладение им, которое дает возможность свободно пользоваться полученными знаниями в различных ситуациях, по-разному ими оперируя, выдвигая оригинальные нестандартные решения и т.д.

Близкая к нашему определению креативного мышления трактовка предложена Дж.Брунером. Он рассматривает развитие креативного мышления как три одновременно протекающих процесса: получение новой информации; преобразование (трансформация), приспособление информации к решению задач и проверка, контроль, оценка [1, с. 29].

Развитие креативности напрямую связано жизненным опытом, уровнем знаний, образом жизни человека, с его межличностными взаимоотношениями. Расширив свой кругозор — став больше читать, путешествовать, общаться с интересными людьми — человек делает большой шаг в сторону развития креативности своего мышления. Ведь креативное решение — это результат сплетения различных знаний. Если запас знаний небольшой либо они сильно поверхностны, или что еще хуже — если весь багаж знаний сосредоточен лишь в одной сфере, то шансы на рождение креативных мыслей и принятие креативных решений, из-за незначительного количества исходного материала, сильно малы. Креативность не является единичной способностью — это совокупность качеств личности и особенностей ее интеллекта. Поэтому желая развить креативное мышление надо:

- Воспитывать человека творческого и разносторонне развитого;
- Учить быть человеком независимым и уметь противостоять внешним требованиям;
- Учить быть способным опровергнуть чужие предположения, а также иметь готовность и желание действовать путем «А что если?!»;
- Поощрять любознательность, непредубежденность к чему-то новому;
- Развивать проницательность и наблюдательность;
- Научить преподнести свои идеи и мысли, убедить человека;
- Поощрять чувство юмора и артистичность.

Сопоставляя определения «творчество» и «креативность», можно отметить, что они далеко не тождественны. Если понятие «креативность» ограничено специфически психологической проблематикой, а именно выяснением закономерностей продуктивной умственной деятельности и особенностей функционирования личностных качеств, то понятие «творчество» включает в себя многие вопросы, выходящие за рамки психологической проблематики и относящиеся к компетенции социологии, эстетики, искусствоведения и др. Поэтому креативность представляется как универсальная творческая способность к продуктивной деятельности и составляет «частный» случай творчества в широком смысле, как деятельности по созданию нового, оригинального, ранее неизвестного.

Креативная мысль иногда приходит внезапно через озарение, но в основном рождается методом ориентировки сознания на поиск идей. То есть для начала мы определяем, какие идеи нам нужны (область применения), потом фокусируемся на них и начинаем разрабатывать (устраиваем мозговой штурм), далее, после того как на ум приходит одна или несколько достойных идей, следует их фиксация и разносторонняя проработка (шлифовка). Спросите и где тут совет по развитию креативного мышления? Значительный прирост креативности как раз и дает умение разрабатывать, улавливать и фиксировать вдруг промелькнувшие мысли и идеи.

Первая проблема, с которой сталкивается учитель, занимающийся развитием креативного мышления у детей, это отсутствие методически программного обеспечения. Человеческий мозг имеет два полушария. Одно из них связано с логическим началом, а другое – с образным, художественным. Путь к гармонии лежит через слияние двух этих начал. Но сложилась парадоксальная ситуация: большинство школьных учебников апеллируют практически только к логическому мышлению, только к левому полушарию. Правое же полушарие мозга, которое несет в себе колоссальные возможности, используют не более чем на 10%. Хотя так важно и так естественно задействовать в процессе обучения "на равных". Чем жизнь более нестандартна, тем интереснее жить. В жизни от нас часто требуется креативный подход. Способность мыслить нестандартно делает нас остроумными, находчивыми, успешными, предприимчивыми, удачливыми и богатыми. Умение быть креативным пригодится всегда [2, с. 96].

Часто утверждают, что творческому мышлению научить невозможно. Конечно, врожденные способности человека очень важны. Но обычно именно взрослым людям по-настоящему свойственно творческое мышление, способность к которому не является только врожденной, а приобретается с воспитанием и опытом. А если человек не будет развивать свой творческий потенциал, то он вряд ли достигнет способности созидать, даже если в детстве, он проявлял какие-либо способности.

В процессе изучения гуманитарных дисциплин, осуществляется коммуникация, носящая идейно-эстетический характер. Учебный материал на уроках истории, правоведения, русской литературы и т.д. можно охарактеризовать с позиций речеразвивающего подхода как речь обращенную, представляющую своеобразную сферу сложной коммуникации учителя и учащихся [3, с. 129].

Однако сам учебный материал ещё не может обеспечить креативное мышление учащихся в нужной системе, для осуществления которой необходимы определенные педагогические условия, а именно:

- а) тщательный отбор и оптимальная дозировка материала на урок или внеклассное занятие;
- б) личностная значимость предметного содержания деятельности ученика;
- в) исходный тип мотивационной структуры;
- г) специфика учебного предмета и вид учебного задания.

Так, с целью выявления креативности мышления учащимся предлагалось провести следующие наблюдения:

1. Задания, направленные на формирование умений формулировать категории для сравнения.

А. Как, по мнению Чингиза Айтматова, формируется личность писателя? Какими качествами он должен обладать? Что определяет направленность произведений писателя?

Б. Какие черты отличают истинно художественное произведение независимо от его жанра?

В. Какой смысл вкладывает писатель в следующие слова-раздумья главной героини повести «Материнское поле» Толгонай? В чем бессмертие человека?

«Много раз за свою жизнь приходилось есть первый кусок мне, совершая святой обряд.

Хлеб этот, хотя и темного цвета и немного клейкий. Словно бы испеченный из жидкого теста, но ни с чем не сравним его сладковатый привкус и необыкновенный дух: пахнет он солнцем, молодой соломой, дымом.

Это был народный хлеб тех, кто вырастил его, кто сидел в этот час рядом с сыном моим на полевом стане. . .»

2. Задания, направленные на установление адекватности восприятия учебного материала.

А. Мать и война. . . Какие общечеловеческие проблемы поднимает Чингиз Айтматов в диалогах матери и земли, поля в повести «Материнское поле»?

«В юности впервые Толгонай обращается к земле с человеческой речью: Земля, ты держишь всех нас на своей груди, если ты не дашь нам счастья, то зачем тебе быть землей, а нам рождаться на свет? Мы твои дети, земля, дай нам счастья, сделай нас счастливыми!

Но вот через много лет мать, потерявшая сына и мужа, снова обращается к родной земле: Скажи мне, мать-земля, скажи правду: могут ли люди жить без войны? И земля отвечает ей: Всякий раз, когда люди затевали войны, я говорила им: «Остановитесь, не проливайте кровь! Я и сейчас повторяю: Эй, люди за горами, за морями! Эй, люди, живущие на белом свете, что вам нужно-земли? Вот я-Земля! Я для всех вас одинакова, вы все для меня равны. Не нужны мне ваши раздоры, мне нужна ваша дружба, ваш труд!

Тот же мотив звучит и в словах Толгонай: Если бы люди во всем мире всегда так ждали, охваченные одним чувством, всегда так любили своих сыновей, братьев, отцов и мужей, как мы их ждали и любили, то на земле, может быть не было бы войны. . .

3. Задания, направленные на «опосредования», т.е раскрытие все более существенных объективных связей и отношений.

А. Какова, по мнению Ч. Айтматова, роль языка в жизни человека, общества? Почему в наше время нужно стремиться к овладению несколькими языками?

4. Задания, направленные на самостоятельно формируемые критерии, собственные программы, новые сочетания средств.

А. Прочитайте всю повесть Ч. Айтматова «Материнское поле». Напишите отзыв о ней.

Б. Составьте двучастный дневник по повести «Материнское поле». Выпишите наиболее понравившиеся вам цитаты.

Представим здесь обобщенную характеристику выполнения заданий 1 группы учащимися экспериментальных и контрольных классов.

Выполняя задания 1А, учащиеся контрольных классов подчеркнули, что писатель должен от природы обладать способностью художественно мыслить, но формирование его таланта, его личности связано с определенной общественной средой, с духовным опытом, культурными традициями данной среды, с её мировоззрением и политическими устройством. Отсюда вытекает направленность творчества писателя. Это не вызвало особых затруднений, т.е. ответ на задание содержался в учебном материале. Учащиеся же экспериментальных классов оказались более «смышсленными» и «зоркими». Они, проанализировав текст, делая пометки «Инсерт», пришли к выводу: никто не становится писателем сам по себе, опыт предшественников входит в творческий мир художника задолго до того, как он сознает в себе какие-то литературные наклонности».

Писатель должен обладать прежде всего большим художническим даром: нужно уметь увидеть невидимые краски и движения жизни, слушать сердцем ее нежнейшие голоса и песни и уметь поделиться всем этим с людьми. У Чингиза Айтматова в груди бьется сердце-сердце жизнелюба, поэта и творца».

Задание 1Б довольно успешно выполнили учащиеся обеих групп, но ответы учащихся экспериментальных классов были более полные и развернутые. Сравним ответы учащихся:

Анализ ответов учащихся показывает более развитое креативное мышление учащихся экспериментальной группы и усиленное внимание к учебному материалу.

Умение наблюдать и анализировать текст по ходу чтения обнаружили учащиеся экспериментальных классов и при выполнении задания 1В. Они не только показали умение вдумчивого чтения, адекватного усвоения текста, но и сумели раскрыть все более существенные объективные связи и отношения, самостоятельно формулировали отдельные критерии.

Отрадно было отметить, что ученики, выполняя задание, не формально отыскивали слова-характеристики, но в естественной речевой ситуации сделали правильный вывод нравственного характера: Материнское счастье идет от народного счастья, как стебель от корней. Нет материнской судьбы без народной судьбы. Что бы мать ни переживала, как бы круто жизнь ни обошлась с ней, она не отрывается от своей веры и надежды на будущее. Народ жив, потому и жива мать.

При выполнении заданий 4А затруднение испытали учащиеся обеих групп. Преимущество учащихся экспериментальных классов состояло в том, что они уже сталкивались с заданиями, направленными на самостоятельно формируемые критерии, собственные программы, новые сочетания средств. Поэтому они успешно составили двучастный дневник по повести «Материнское поле», выписав в дневник понравившиеся цитаты из повести [4, с. 78].

Таким образом, креативное мышление определяется как процесс приема, смысловой переработки, сохранения полученных знаний и применения их в новых ситуациях, при решении

практических и теоретических задач, т.е., эти знания используются в форме умения и на их основе решаются новые, оригинальные задачи.

Список литературы

1. Алейников А.Г. О креативной педагогике / А.Г.Алейников // Вестник высшей школы. – 2012. - № 12. – 96 с.
2. Общая психология. Словарь / под. ред. А.В. Петровского // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь: В 6 т. / ред.-сост. Л.А.Карпенко; под общ. ред. А.В.Петровского. - М.: ПЕР СЭ, 2015. - 154 с.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И.Божович. – М.Воронеж, 2016. – 520 с.
4. Первушина О.Н. Общая психология: Методические рекомендации / О.Н.Первушина. – М.: Инфра, 2003. – 120 с.

УДК 517.977

Уланов Б.В.

Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан

ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПА ГЛУБИННОГО УПРАВЛЕНИЯ В ЗАДАЧАХ УПРАВЛЕНИЯ НЕОПРЕДЕЛЕННЫМИ ДИНАМИЧЕСКИМИ ОБЪЕКТАМИ

В [1] для управления неопределенным динамическим объектом автором сформулирован принцип глубинного управления и описано его применение с разрывным управлением глубины 0 $u = u^0$ и адаптивным управлением глубины 1 u^1 , которое формируется в соответствии с результатами из [2].

В работе автора [3, 4] фактически реализуется принцип глубинного управления неопределенной нелинейной динамической системой, при применении которого исходное управление u является управлением глубины 0, $u = u_0$, и в результате применения u поведение замкнутой динамической системы может описываться системой дифференциальных уравнений пониженного порядка, причем правая часть этой системы дифференциальных уравнений пониженного порядка будет зависеть от функции φ , используемой при формировании управления u . В [3, 4] формируя $u = u_0$ и выбирая, согласно сформулированным условиям [3, 4] функцию φ , обеспечиваем асимптотическую устойчивость замкнутой системы управления по вектору состояния x управляемой динамической системы. Функция φ в [3, 4] может рассматриваться как управление глубины 1, $\varphi = u_1$.

Результат автора в работе [5] также может быть сформулирован в терминах управлений различной глубины, которые обозначены в работе [5] как $u = u^0, u^1, \dots, u^{n-1}$. При выполнении условий, сформулированных в [5], управление глубины 0 $u = u^0$ понижает размерность задачи и вводит новую управляющую функцию u^1 (управление глубины 1); управление глубины 1 u^1 понижает размерность задачи и вводит управление глубины 2 u^2 , которое вводит управление глубины 3 u^3 и так далее, так что управление глубины $n - 2$ u^{n-2} понижает размерность задачи и вводит управление глубины $n - 1$ u^{n-1} , в результате чего обеспечивается асимптотическая устойчивость замкнутой системы управления по вектору состояния x управляемой динамической системы.

Полученный автором в работе [6] результат можно проинтерпретировать следующим образом: для решения задачи регулирования исходного объекта исходное непрерывное управление $u = u_0$, которое можем назвать управлением глубины 0, понижает размерность задачи (сводя ее к задаче управления системой меньшего порядка, чем порядок исходного неопределенного нелинейного объекта) и вводит новую управляющую функцию u_1 , которую можем назвать управлением глубины 1, решающую задачу регулирования системы пониженного порядка.

В настоящем докладе покажем на примере результата автора из [6] идею принципа глубинного управления неопределенными динамическими системами.

Рассмотрим управляемый нелинейный динамический объект

$$\frac{dx}{dt} = Ax + bx_{n+1}, \quad \frac{dx_{n+1}}{dt} = f(\bar{x}, t) + h(\bar{x}, t)u, t \geq t_0, \quad (1)$$

где вектор-столбец $x \in R^n$, $x_{n+1} \in R$, $\bar{x} = (x^T, x_{n+1})^T$ – вектор состояния объекта (1), $u \in R$ – управление; постоянные $n \times n$ - матрица A , n -вектор b и непрерывные функции f и h неизвестны.

Далее обозначаем $\|A\| = \max_{j=1, \dots, q} \sum_{i=1}^p |\lambda_{ij}|$ для $\Lambda = (\lambda_{ij})_{i,j=1}^{p,q}$.

Сделаем предположения: 1) $\|A\| \leq a$, $\|b\| \leq d$; 2) $|f(\bar{x}, t)| \leq \varphi(\bar{x})\|\bar{x}\|$ и $0 < \Delta \leq$

$\leq |h(\bar{x}, t)| \leq \psi(\bar{x})$ для $\forall \bar{x} \in R^{n+1}$ и $\forall t \geq t_0$; 3) числа $a, d, \Delta, \sigma = \text{sgn } h(\bar{x}, t)$ и непрерывные функции φ и ψ известны. Предполагаем, что начальное состояние объекта $\bar{x}(t_0) \in \Omega_0 \subset R^{n+1}$, где Ω_0 – любое заданное ограниченное множество.

Решаемая задача регулирования объекта (1) состоит в синтезе непрерывного управления $u = u(\bar{x}, t)$, при котором при любом $\bar{x}(t_0) \in \Omega_0$ решение получаемой при синтезе управления системы дифференциальных уравнений (замкнутой системы) будет ограниченным на $[t_0, \infty)$ и для этого решения $\|\bar{x}(t)\| \rightarrow 0$ при $t \rightarrow \infty$.

Для решения задачи предлагается синтезировать u по алгоритму:

$$u = u_0 = (k(\bar{x}) + l\|c^T(t)\| \cdot \|\bar{x}\|)\mu - \lambda s, \quad (2)$$

$$s = x_{n+1} - u_1, \quad u_1 = c^T(t)x, \quad (3)$$

$c(t) \equiv 0$ на $[t_0, \bar{t}]$, если $|s(t)| > \delta_0 \|\bar{x}(t)\|$ на $[t_0, \bar{t}]$ (здесь возможно $\bar{t} = \infty$), и

$c(t)$ – решение дифференциального уравнения

$$\frac{dc(t)}{dt} = -(g^T x) \Gamma x, \quad c(\bar{t}) = 0, t \geq \bar{t}, \quad (4)$$

начиная с момента времени $\bar{t} \geq t_0$, в который окажется $|s(\bar{t})| \leq \delta_0 \|\bar{x}(\bar{t})\|$;

$$\frac{d\mu}{dt} = -\alpha(\xi(\bar{x}) + \|c^T(t)\|\zeta_1(\bar{x}) + \|c^T(t)\|^2\zeta_2(\bar{x}))(\mu + \text{sgn } s), \quad (5)$$

причем

$$\mu(t_0) = -\text{sgn } s(t_0) \text{ при } s(t_0) \neq 0 \text{ и } |\mu(t_0)| \leq 1 \text{ при } s(t_0) = 0. \quad (6)$$

В (2) – (5) $c(t)$ – n -вектор-функция со значениями в R^n при всех $t \geq t_0$. В алгоритме (2) – (6) подлежат выбору числа $\alpha > 0, \delta_0 > 0, l, \lambda$, непрерывные функции k, ξ, ζ_1, ζ_2 (причем ξ, ζ_1 и ζ_2 неотрицательны), постоянные n -вектор g и положительно определенная $n \times n$ -матрица $\Gamma = \Gamma^T$.

Замкнутую систему (1) – (6) обозначим S . Решение $(\bar{x}(t), c(t), \mu(t))$ системы S понимаем в смысле [7] (так как (1) – (6) дают систему дифференциальных уравнений с разрывной правой частью, ввиду наличия в (5) функции $\text{sgn } s$). В силу (5), (6) и условий на величины, входящие в (5), для всякого решения системы S будет $|\mu(t)| \leq 1$ при всех $t \geq t_0$.

В условиях дальнейших теорем и предположений о выборе n -вектора g и $n \times n$ -матрицы Γ решения системы S будут определены на $[t_0, \infty)$ (так как каждое решение системы S будет ограничено на $[t_0, \infty)$).

Следующая теорема определяет условия, при которых для решений системы S возможно с некоторого момента времени выполнение неравенства $|s(t)| \leq \delta \|\bar{x}(t)\|$, где $\delta > 0$ – некоторое число.

Теорема 1. Пусть выполнены предположения 1) – 3) и выполняются условия:

$$\alpha = \text{const} > 0, \delta = \text{const} > 0, \quad (7)$$

$$\sigma = \text{sgn } h(\bar{x}, t) = \text{const}, \lambda = \text{const} \text{ и } \lambda\sigma > 0, \quad (8)$$

$$0 < \gamma = \text{const} < 1, \quad (9)$$

$$k(\bar{x})(1 - \gamma)\sigma\Delta \geq |g^T x| \cdot (x^T \Gamma x) + \varphi(\bar{x})\|\bar{x}\| + \delta(a\|\bar{x}\| + d|x_{n+1}|); \quad (10)$$

$$l = \text{const} \text{ и } l\sigma > 0, l(1 - \gamma)\sigma\Delta \geq a + d; \quad (11)$$

$$|k(\bar{x})| \leq p(\bar{x})\|\bar{x}\|, \text{ где } p(\bar{x}) - \text{некоторая известная функция}; \quad (12)$$

$$\xi(\bar{x}) \geq |g^T x| \cdot \|\Gamma x\| + (1 + \delta)\varphi(\bar{x}) + ((1 + \delta)p(\bar{x}) + |\lambda|\delta)\psi(\bar{x}) + \delta(a + \delta d), \quad (13)$$

$$\zeta_1(\bar{x}) \geq a + 2\delta d + \varphi(\bar{x}) + (p(\bar{x}) + |l|(1 + \delta))\psi(\bar{x}), \quad (14)$$

$$\zeta_2(\bar{x}) \geq d + |\lambda|\psi(\bar{x}); \quad (15)$$

$$\delta_0 - \text{const} > 0, \quad \delta_0 + \frac{2-\gamma}{\gamma\alpha} < \delta. \quad (16)$$

Тогда для всякого решения системы S будет $\|\bar{x}(t)\| \rightarrow 0$ и $s(t) \rightarrow 0$ при $t \rightarrow \infty$ или $\exists \bar{t}: |s(\bar{t})| \leq \delta_0 \|\bar{x}(\bar{t})\|$ и при этом $|s(t)| \leq \delta \|\bar{x}(t)\|$ при $t \geq \bar{t}$ (здесь союз «или» не исключающий). Формулировка теоремы 1 закончена.

(Замечание. Для доказательства утверждения о том, что $|s(t)| \leq \delta \|\bar{x}(t)\|$ при $t \geq \bar{t}$, если $|s(\bar{t})| \leq \delta_0 \|\bar{x}(\bar{t})\|$, сформулированного в теореме 1, с целью выбора более простых, на наш взгляд, рассуждений (раскрывающих назначение неравенств в (7) – (16)) будет использоваться метод, примененный в [8,9], который предложен и разработан в [10], а не метод из [3,4] с использованием эвристически сконструированной для исследования вспомогательной функции, введенной в [3,4]. Однако метод из [3,4] также можно было бы применить для доказательства утверждения теоремы настоящей работы с некоторым изменением неравенств из условий теоремы 1. Отметим также, что используемая норма векторов и матриц в настоящей работе и в [5, 6] отлична от используемой нормы в [3,4].)

Выбор g и Γ в алгоритме (см. формулу (4)) осуществляется на основе результатов из [2]. Пусть g и Γ в (4) выбраны согласно методике, подробно описанной в [2, стр. 386 – 388] (предполагаем, что условия существования таких g и Γ из теоремы 7.2.1 [2, стр. 387] выполнены; а именно, предполагаем, что для любой неизвестной рассматриваемой нами матрицы A в (1) из множества допустимых матриц A и любого неизвестного рассматриваемого нами вектора b в (1) из множества допустимых векторов b числитель правильной дробно-рациональной функции $g^T(\lambda E - A^{-1})b$ является гурвицевым полиномом степени $n - 1$ с положительными коэффициентами [2]). Тогда в соответствии с результатами [2] для объекта

$$\frac{dx}{dt} = Ax + bu_1 \quad (17)$$

при u_1 из (3) – (4), то есть

$$u_1 = c^T(t)x, \quad \frac{dc(t)}{dt} = -(g^T x)\Gamma x, \quad (18)$$

существует функция Ляпунова в виде квадратичной формы от x и c с постоянными коэффициентами вида (см. [2, стр. 387])

$$V(x, c) = x^T H x + (c - c_*)^T H_1 (c - c_*), \quad (19)$$

где $H = H^T > 0$ – $n \times n$ -матрица, $H_1 = H_1^T > 0$ – $n \times n$ -матрица и вектор c_* , такие, что

$$HA_* + A_*^T H > 0, Hb = g, A_* = A + bc_*^T$$

в соответствии с (2.8) на стр. 386 из [2]; причем для производной функции (19) по t в силу уравнений (17), (18) будет $dV(x(t), c(t))/dt \leq -(1/2)x^T(t)Hx(t)$ при всех t [2]. Далее в работе предполагаем, что g и Γ выбраны (для использования в (4)) с использованием результатов [2], как описано выше, не всегда оговаривая это повторно.

Теорема 2. Пусть выполнены условия теоремы 1, а g и Γ выбраны в (4), как описано выше с использованием результатов из [2]. Тогда существует число Δ_0 , $0 < \Delta_0 < 1$, такое, что при любом δ (с которым выполнены условия теоремы 1), $0 < \delta \leq \Delta_0$, для любого решения $(\bar{x}(t), c(t), \mu(t))$ системы S с $\bar{x}(t_0) \in \Omega_0$ будет $\|\bar{x}(t)\| \rightarrow 0$ при $t \rightarrow \infty$ и тем самым решена рассматриваемая задача регулирования для объекта (1).

Для доказательства теоремы 2 в работе [6] доказываются следующие вспомогательные утверждения.

Лемма 1. При выполнении условий теоремы 1 для любого множества $\Omega_0 \subset R^{n+1}$ существует ограниченное множество $\Omega \subset R^{n+1}$, такое, что для любого решения $(\bar{x}(t), c(t), \mu(t))$ системы S , для которого $\bar{x}(t_0) \in \Omega_0$ и существует конечное $\bar{t}$, указанное в задании алгоритма (2) – (6) (то есть при котором $|s(\bar{t})| \leq \delta_0 \|\bar{x}(\bar{t})\|$ и $\delta_0 \|\bar{x}(t)\| < |s(t)|$ при $\forall t \in [t_0, \bar{t})$), будет $\bar{x}(\bar{t}) \in \Omega$.

Лемма 2. Существуют числа $\varepsilon_0 > 0$ и $C_0 > 0$, такие, что для $\forall \varepsilon, 0 < \varepsilon \leq \varepsilon_0$, и любого решения $(\bar{x}(t), c(t), \mu(t))$ системы S с $\bar{x}(t_0) \in \Omega_0$, для которого существует конечное $\bar{t}$, указанное в задании алгоритма (2) – (6), и $|s(t)| \leq \varepsilon \|x(t)\|$ при $t \geq \bar{t}$, будет $\|c^T(t)\| \leq C_0$ при $t \geq \bar{t}$.

Лемма 3. Существует число Δ_0 , $0 < \Delta_0 < 1$, такое, что при любом δ , $0 < \delta \leq \Delta_0$, для которого выполнены условия теоремы 1, и для любого решения $(\bar{x}(t), c(t), \mu(t))$ системы S с $\bar{x}(t_0) \in \Omega_0$, для которого существует конечное $\bar{t}$, указанное в задании алгоритма (2) – (6), будет выполняться неравенство $|s(t)| \leq \varepsilon \|x(t)\|$ при $t \geq \bar{t}$ с некоторым $\varepsilon \in (0, \varepsilon_0]$, где ε_0 – число, существование которого доказано в лемме 2.

В соответствии с результатами работы [6] для динамического объекта, описываемого системой нелинейных обыкновенных дифференциальных уравнений с неопределенными правыми частями, предложен и исследован алгоритм синтеза непрерывного скалярного управления, обеспечивающего асимптотическое стремление к нулю вектора состояния объекта.

Полученный в работе [6] результат можно проинтерпретировать следующим образом: для решения задачи регулирования исходного объекта исходное управление $u = u_0$, которое назовем управлением глубины 0, понижает размерность задачи (сводя ее к задаче управления системой меньшего порядка, чем порядок исходного неопределенного нелинейного объекта) и вводит новую управляющую функцию u_1 , которую назовем управлением глубины 1, решающую задачу регулирования системы пониженного порядка.

Таким образом, в работе [6] решается задача регулирования неопределенного нелинейного динамического объекта непрерывным управлением в случае, когда правые части всех дифференциальных уравнений, описывающих объект управления, могут быть не определены полно, и реализуется принцип глубинного управления динамическими объектами.

Результат, полученный в [8,9], также может быть интерпретирован как реализация принципа глубинного управления. При этом в [8,9] исходное управление u и есть управление глубины 0 $u = u_0$. В [8,9] сформулированы достаточные условия для перехода от исходной задачи с управлением $u = u_0$ к задаче с пониженным динамическим порядком с управлением глубины 1, каковым будет $u_1 = c_1 x_1 + \dots + c_{n-1} x_{n-1}$ в обозначениях [8,9].

Полученный результат в [11] также может быть интерпретирован как реализация принципа глубинного управления. В [11] исходное управление u и есть управление глубины 0 $u = u_0$. В [11] сформулированы достаточные условия перехода от исследования задачи регулирования с управлением u_0 к задаче пониженного динамического порядка с управлением глубины 1 u_1 , причем u_1 является линейной функцией от координат вектора состояния исходного управляемого объекта и в [11] сформулированы условия выбора коэффициентов этой линейной функции для обеспечения асимптотической устойчивости замкнутой системы управления в целом по вектору состояния исходного объекта управления.

Список литературы

1. Уланов Б.В. Принцип глубинного управления динамическими объектами // Материалы международной научно-практической конференции «Таймановские чтения» (2004 г.). – Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М.Утемисова, 2004. – С. 19 – 22.
2. Фомин В.Н., Фрадков А.Л., Якубович В.А. Адаптивное управление динамическими объектами. М.: Наука, 1981. – 448 с.
3. Уланов Б.В. Об управлении нелинейными динамическими системами, Дифференц. уравнения, 24:8 (1988). – С. 1373–1378.
4. Ulanov B.V. Control of nonlinear dynamical systems. Differ. Equ., 24:8 (1988). – С. 893-897.
5. Уланов Б.В. К стабилизации нестационарных динамических объектов, Дифференц. уравнения, 23:9 (1987). – С. 1539 – 1543.
6. Уланов Б.В. К регулированию неопределенных нелинейных динамических объектов непрерывным управлением, Дифференц. уравнения и процессы управления, 2021, № 3. – С. 98–108.
7. Филиппов А.Ф. Дифференциальные уравнения с разрывной правой частью. – Математический сборник, 1960, т.51. – №1. – С. 99 – 128.
8. Уланов Б.В. Об управлении нелинейным динамическим объектом, Автоматика и телемеханика, 1986, № 6. – С. 75–79;
9. Ulanov B.V. Control of a nonlinear dynamic system. Autom. Remote Control, 47:6 (1986). – С. 799–803.
10. Уланов Б. В. Применение координатно-параметрических и параметрических обратных связей в задачах управления динамическими системами, подверженными параметрическим и внешним воздействиям: Автореф. дис. ... канд. физ.-мат. наук. М., 1982. – 21 с.
11. Уланов Б.В. Управление линейным динамическим объектом при неполной информации. Автоматика и телемеханика, 1986, № 7. – С. 167-171.

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДАМУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ

Тәуелсіз ел тірегі – білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған мәселе - білім беру, ғылымды дамыту. Өркениет біткеннің өзегі, ғылым, тәрбие екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Осы орайда білім ордасы – мектеп, ал мектептің жаны – мұғалімдердің басты міндеті – өз ұлтының тарихын, мәдениетін, тілін қастерлей және оны жалпы азаматтық деңгейдегі рухани құндылықтарға ұштастыра білетін тұлға тәрбиелеу. Оқытушылардың алдына қойылып отырған басты міндеттердің бірі – оқытудың әдіс – тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және заманауи педагогикалық технологияны меңгеру. Осыған орай, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басым міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсетілген.

Қазіргі уақытта Қазақстанда жаңа ақпараттық технологияларды кеңінен қолданыла бастады. Ақпараттық технологияларды және компьютерлік желі арқылы жаңа әдістерді пайдалану кеңейтіліп келеді. Жаңа ақпараттық технологияларды нарықта қолданудың ең маңызды факторы, негізгі қозғаушы күші — адам, сол себепті нарықтың негізгі принциптері іске асырылуы тиіс. Осыған байланысты адамның шығармашылық потенциалын дамыту үшін қажетті жағдай жасалуы тиіс.

XXI ғасырда ақпарат жүйелерінің өркендеп, ғарыштап дамып келе жатқанын білеміз, өнеркәсіп және ортаның дамуының негізгі құралы болып ақпараттық ресурстар табылады. Үнемі қарқынды өсу үстіндегі және жылдам төзу мүмкіндігіндегі заманауи ақпараттық технологиялар жекелеген корпорациялар, сондай-ақ қоғамдағы еңбекті ұйымдастыру, еңбекпен қамтудың жаңа формалары үшін үлкен мүмкіндіктер ашады. Мұндай мүмкіндіктерді жаңадан енгізу адам өмірінің барлық салаларына, отбасына, білімге, жұмысқа, адамзат қоғамының географиялық шекараларындағы барлық салаларға әсер етуде. Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялар еңбек өнімділігін, өндіріс көлемін, инвестициялар мен еңбекпен қамту арасында өзара байланыстарды беріктендіруде елеулі үлес қоса алады. Желі бойынша таратылып отырған қызметтердің жаңа түрлері көптеген жұмыс орындарын ашуға қабілетті, мұны соңғы кездегі тәжірибелер растап отыр [1].

1980 – жылдардың басына дейін ақпараттық технологияларды үлкен ЭЕМ-дер ұсынған болатын және корпоративті «пирамидалардың» тең жартысының қажеттіліктерін қанағаттандырған. Себебі күші өте жоғары болғандықтан, басқару тапсырмаларын шектеуді автоматтандыру мүмкін емес болатын. Адамдарды ауыстыратын машиналарды қолдану негізінде, қол еңбегін автоматтандырумен салыстыруға болатын. «Статистикаға байланысты, әлемде 1960 жылдан 1980 жылдар аралығында ақпаратты өңдеумен байланысын сол кездегі жұмыс істеп тұрған немесе потенциалды жұмыс орындарының 12 млн.нан астамы дәстүрлі ЭЕМ-ді қолданып автоматтандырылған. Административті иерархияның төменгі деңгейлеріндегі жұмыс орындарын автоматтандыру сол кезде кәсіпорындар көлемін кішірейтіп, еңбекті ұйымдастырудың жалпы моделінде түбегейлі өзгерістер болдырмады. Ол кезде ақпараттық технологиялар қалыпты элеуметтік – экономикалық дамуға әсер етпейтіндей көрінеді. Керісінше ақпараттық технологияның еңбек өнімділігін жоғарылатуға тұтынушылық қажеттілік моделін қалыптастыруға (жаңа тауарлар мен қызметтерге бағытталған), ақпараттық технологиялар саласында жаңа жұмыс орындарын құруға әсері оншалықты елеулі болған жоқ» [2].

Ақпараттық технологиялар саласы әлемдегі динамикалық дамымалы салалардың бірі болып табылады. Соңғы 5 жылда осы саланың табысы жылына орташа 10%-ға өсіп отыр (экономиканың өсуінің орташа ауқымы 3-4% болған жағдайда). Халықаралық аналитикалық агенттердің болжамы бойынша, жылына 9 % -дың жоғары өсу қарқыны келесі бес жылда да сақталмақ. Ақпараттық технологиялар саласының ерекшеліктері басқа елдерге программалық қамтама әзірлемесін ғана емес, сондай-ақ тиімді қолдану, сонымен қатар бірқатар көмекші процесстерді де тасымалдауға да мүмкіндік береді. Халықаралық АТ-компаниялардың көпшілігі, 90-жылдардың екінші жартысынан бастап, Индияда және Қытайдың өз бөлімшелерін ашты және осы бөлімшелер қызметтердің бір бөлігін немесе тұтастай бизнес-процесті көшірді. Дамушы елдердің АТ-компаниялары дамыған елдердегі клиенттеріне қашықтан қол жеткізу көмегімен қызмет көрсетеді.

АКТ-нарығын ынталандыру Ақпарат дәуірінде және ақпараттық инфрақұрылым жаңа бизнес-үлгілерді, тауарлар мен қызметтерді, жаңалықтар мен өнертабыстарды жасауға ықпал жасайды, жалпы экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыра отырып, бизнес-модельдерді ұйымдастыруды іргелі түрде қайта құрудың ғылыми-технологиялық бастауы болып табылады.

АКТ-ны кеңінен қолдану, бірінші кезекте жылдан-жылға артып келе жатқан аталған саладағы инновацияларды дамытудың өсіп-күршейтудің трендімен байланысты. Бүгінгі күні Интернет, бұлыңғыр есептеулер, ұтқыр және мультимедиялық технологиялар, RFID, NFC, роботтар, виртуалды шындық және басқалары «ақылды» экономикасы бар елдердің міндетті атрибутына айналып отыр.

«Ақпараттық жүйе ақпаратты өңдеудің адам-компьютерлік жүйесін ұсынады. Ақпараттық жүйе компьютер, компьютерлі желілер, бағдарламалық өнімдер, дерек қорлар, адамдар, әр түрлі техникалық және бағдарламалық әдістердің, байланыстардың құраушы элементтері болатын орта болып табылады. Ақпараттық жүйенің негізгі мақсаты – ақпараттары жіберуімен және сақталуын ұйымдастыру».

Өнеркәсіп саласындағы ақпараттық технологиялар өндірістің икемділігі мен шешім қабылдаудың жеделдігін арттырады, жаһандық нарықтарға шығу мен кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін негіз жасайды. Алайда отандық өнеркәсіпті ақпараттандырудың айтарлықтай төмен деңгейі жағдайында оларға деген сұраныс тұрақты және қарқынды өсуді көрсетпей отыр. Кәсіпорынның экономикалық базалары АТ-ны қарқынды тұтынуға әлі дайын емес. Ал жоғары технологиялар кіріс қалыптастыруға қатыспайтын салалар бұл салаға аса көлемді емес, біржолғы шығындарды ғана жұмсауды қалайды [3].

Қазіргі заманғы ақпараттық және жоғары технологиялық дәуірде отандық өнеркәсіптік кәсіпорындар өзінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін АТ-ны өндірістік және әкімшілік-шаруашылық қызметте пайдалануға қатысты өзінің көзқарасын қайта қарауы және барлық ішкі процестерді автоматтандыруға тиісті назар аударуы қажет.

Жаңа педагогикалық технология – оқытушының кәсіби қызметін жаңартушы және сатыланып жоспарланған нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін іс – әрекеттер жиынтығы. Заманауи технологияларда басты міндет – білім алушының оқу-танымдық әрекетін жандандыра отырып, алға қойған мақсатқа толықтай жету. Оқыту үрдісін жандандыру оқушылардың оқу материалының теориялық мазмұнын игеру жөніндегі еңбекті тиімді ұйымдастыру және олардың тәжірибелік іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Оқу үрдісінің тиімділігі мен сапасы оқытушының әдістемелік дайындығы және сабақ жүргізу тәсілдері мен әдістеріне, жаңа педагогикалық технологиялық технологияларды игерулеріне тікелей байланысты болады. Заманауи технологиялардың басты міндеті – білім алушының оқу-танымдық әрекетін жандандыра отырып, алға қойған мақсатқа толықтай жету болып табылса, педагогикалық технология кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып есептеледі. Оқытудың жаңа технологияларын меңгеру мұғалімнен орасан зор іскерлік пен шығармашылыққа негізделген ізденістерді қажет етеді. Осындай мақсат көздеген жүйелі ізденістер мұғалімнің жаңа технологияны меңгеріп, инновациялық жетілуіне әкеледі. Заманауи педагогикалық технологиямен жұмыс істеу үшін төмендегідей алғышарттар керек: оқу үрдісін интенсивтендіруді жаппай қолға алу, оқушылардың сабақтастығын болдырмау шараларын кешенді түрде қарастыру, оның ғылыми – әдістемелік, оқыту – әдістемелік, ұйымдастырушылық себептеріне үнемі талдау жасап, назарда ұстау, жаңа буын оқулықтарының мазмұнын зерттеп білу, пәндік білім стандартымен жете танысу, білімді деңгейлеп беру технологиясын игеру арқылы оқушыларға білімді мемлекеттік стандарт деңгейінде игертуге қол жеткізу, оқу үрдісін ізгілендіру мен демократияландыруды үнемі басшылыққа алу [4].

Заманауи технологиялардың педагогикалық негізгі қағидалары:

- Білім алушыға ізгілік тұрғысынан қарау
- Оқыту мен тәрбиенің бірлігі
- Білім алушының танымдық күшін қалыптастыру және дамыту
- Білім алушының өз бетімен әрекеттену әдістерін меңгерту
- Білім алушының танымдық және шығармашылық икемділігін дамыту
- Әр оқушыны оның қабілеті мен мүмкіндігіне орай оқыту
- Барлық білім алушылардың дамуы үшін жүйелі жұмыс істеу
- Оқу үрдісін білім алушының сезінуі

Заманауи педагогикалық технологияны меңгеру барысында оқыту міндеттері жаңаша сипат алады. Олар: педагогикалық қызметтің өзекті мәселелерін білу, оқу бағдарламасының түрлендірілген нұсқауларын қарастыру, оқу модулін құрастыру, оқу жобаларының мазмұнын анықтау, әр оқушыға арналған тапсырмалар құрастыру, оқушылардың жаңа материалдарды меңгеруі бойынша деңгейленген жаттығулар жүйесін жасау, оқу әрекетінің бағалау көрсеткіштерін анықтау. Педагогикалық технологияны игеруге қойылатын жаңа міндеттерді меңгеру оқытудың ең жоғары нәтижесіне жетуге мүмкіндік беретін оқу – тәрбие үрдісін ұтымды әрі үйлесімді жобалап, ұйымдастырып басқаруды жүзеге асыруға тікелей байланысты. Заманауи технология үрдістерінің талабы – білім алушыларға білім беруде белгіленген мақсатқа жету, оқушылардың іс – әрекеті арқылы ойлау дағдыларын, оқу – танымдық іс – әрекетін белсендіре отырып, сабақтағы үш біріккен мақсатты жүзеге асыруға қол жеткізу.

Белгілі бір дәрежеде оқу – танымдық іс – әрекетті белсендірудің қажеттігі туындайды. Мұнда оқыту үрдісіндегі әдістемелік жүйенің өзара байланысы негізінде оқу – танымдық іс – әрекет міндеттерін жүзеге асырылуын талап етіледі. Қазіргі кезеңгі қоғам талабына сай оқытуда заманауи технологияны пайдалана отырып, оқушылардың оқу – танымдық іс – әрекетін белсендірудің шығармашыл әлеуетін көтерудің маңызы зор. Жаңа педагогикалық технология арқылы оқыту барысында оқушыларды тұлға ретінде қалыптастыруға бірден – бір әсер етеді. Оқытушы мен білім алушылар бірлесіп оқи отырып, субъект – субъект ретінде болады. Оқытушының рөлі көбінесе оқу үрдісін ұйымдастырушы топ басшысы, оқушылардың ынта – ықыласын белсенді етуші қалпында көрінеді. Жаңа технология білім алушылардың өз өмір тәжірибесіне, біліміне сүйенулеріне негізделген. Сондықтанда олар

ынтымақтастық педагогикасының жүзеге асуына, бірлесіп «әрекет етуге», сабақта жайлы да жағымды психологиялық жағдай орнауына мүмкіндік жасайды. Оқыту нәтижесі білім алушылардың бір – бірімен байланыс бірлігінен көрініп, оқушылар оқу нәтижесінде бір – бірінің жауаптылығын сезінеді.

Заманауи технология қолдануда практикалық тұрғыда зерттеуші қажет ететін дидактика міндеттерінің бірінен саналады. Жаңа технологияны пайдалану оқытушы мен білім алушының қарым – қатынас жағдайын аса шеберлік, білімділік, демократиялық бағытта уақыт талабына сай таңдауды қалайды. Педагогикалық үрдісте жаңа технологияны енгізіп, пайдалану оқытушыларды шеберлік жағынан шыңдайды. Еліміз егемендік алып, қоғамдық өмірдің барлық саласында, соның ішінде, білім беруде жүріп жатқан демократияландыру мен ізгілендіру, осы кезге дейінгі дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарға жол ашты. Қазіргі кезде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алады. Осыған орай, қазіргі білім ордаларында оқу – тәрбие үрдісіне енгізген жаңа педагогикалық технологиялар білім алушыларды тиімді білім алу жолдарымен және тұлғаның жеке қалыптасуындағы іс – әрекеттеріне кең түрде қолданылуда.

Әдебиеттер тізімі

1. Алешин Л.И. «Информационные технологии» М.: Маркет. – 2011. – 205 с.
2. Гаврилов М.В., Климов В.А «Информатика и информационные технологии» Юрайт, 2016. – 72 с.
3. Гвоздева В.А «Информатика, автоматизированные информационные технологии и системы» М.: ИД ФОРУМ, НИЦ ИНФРА-М. – 2013. – 107 с.
4. Тельнова Ю.Ф «Информационные системы и технологии» М.: Юнити 2017. – 242 с.

ӘОЖ 378.6

Амантурлина Г.К.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

КОМПЬЮТЕРЛІК ГРАФИКАНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРА ОТЫРЫП ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесі оқыту нәтижелеріне қойылатын заманауи талаптарды ескере отырып, жаңғыртуды талап етеді. Жаңа білім беру міндеттерін шешу Қазақстан Республикасының мемлекеттік білім беру стандарттары негізінде оқыту мазмұнын өзгертуді көздейді. "Информатика" мамандығы бойынша пәндер мазмұнының өзгеруін информатика мұғалімін даярлау моделінде тиісті түрде көрсету қажет. Бұл жұмыста ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласындағы құзыреттілікті, атап айтқанда компьютерлік графика саласындағы құзыреттілікті қалыптастыру қарастырылады.

Компьютерлік графикасыз заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың болуы мүмкін емес. Компьютерлік графика кең зерттеу және практикалық қолдану саласы ретінде электронды есептеу машиналарының қарқынды дамуы жағдайында пайда болды. Оның зерттеу пәні компьютердегі графикалық объектілерді енгізуді, ұсынуды, өңдеуді автоматтандыру және алынған графикалық ақпаратты компьютерден дисплей құрылғыларына шығару құралдары мен әдістері болды.

Компьютерлік графиканың көп мағыналы, ерекше және символдық болуы, аллегориялық форманың артындағы кейбір мағыналарды жасыру қабілеті үлкен дидактикалық құндылыққа ие. Оқу компьютерлік жүйелерінде графиканы қолдану ақпаратты беру жылдамдығын арттыруға және оны түсіну деңгейін арттыруға мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар бейнелі ойлауды дамытуға ықпал етеді және графикалық кескіндердің түсі ой мен сезімге әсер етіп, қиялды ынталандырады. Түстердің тереңдігі, тоналдылығы және қанықтылығы адам психикасына терең әсер етуі мүмкін. Графика, үйлесімділік принциптеріне негізделген өнердің басқа түрлері сияқты, адамды белсендіру немесе босаңсыту, стрессті жеңілдету және сананы саналы шығармашылық әрекетке ынталандыру қабілетіне ие. Осылайша, компьютерлік графиканы қолдану, бір жағынан, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді, екінші жағынан, оларды кез — келген визуалды хабарламада қамтылған жасырын хабарламаның шифрын ашуға жетелейді. Компьютерлік графика мультимедиялық құралдармен және жоғары көркемдік ақпараттық технологиялармен ұштастыра отырып, білім алушылардың шығармашылық қызметі үшін ерекше графикалық ақпараттық ортаны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда қарастырылған дидактикалық ерекшеліктерді ескере отырып, компьютерлік графиканы зерттеу ерекше маңызға ие, өйткені бұл студенттердің кеңістікті қабылдау, абстрактілі-логикалық және бейнелі ойлау, түс сезімі, шығармашылық қиял, қабылдаудың тұтастығы, зейін, есте сақтау, жұмыстағы дәлдік және т.б. сияқты жеке қасиеттерін дамытудың бірегей құралы болып табылады. көрнекі бейнені ауызша формаға қайта кодтау шығармашылық өзін-өзі көрсетуге ықпал етеді. Айта кету керек, компьютерлік графика көркем және графикалық шығармашылықтың негізінде жатқан заңдарды

модельдеу мен көрсетудің маңызды құралы болып табылады. Сонымен қатар, технологияның табиғаты, түс әсерлерінің байлығы, кеңістікте алынған объектілерді көрнекі түрде көрсету тәсілдері бойынша компьютерлік графика жалпы білім беру мәніне ие болып қана қоймай, сонымен қатар кәсіби бағдарланған оқытуға ықпал етеді. Сондықтан АКТ құзыреттілігінің маңызды құрамдас бөлігі компьютерлік графика саласындағы құзыреттілік болып табылады.

Мұғалімнің компьютерлік графика саласындағы құзыреттілігі компьютерлік графиканы қолдану саласындағы білім, білік және дағдылардың жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен қатар графикалық ақпараттың заманауи ақпараттық ағынында бағдарлану қабілеті, компьютерлік графиканың барабар бағдарламалық құралдарын таңдауға дайындық, педагогикалық қызметте заманауи компьютерлік графика құралдарын тиімді пайдалану ретінде түсініледі.

Мұғалімнің компьютерлік графика саласындағы құзыреттілік құрылымында өзара байланысты үш компонентті ажыратуға болады:

- компьютерлік графика саласындағы құзыреттіліктің мазмұнын білу (когнитивтік аспект);
- әр түрлі стандартты және стандартты емес жағдайларда компьютерлік графика саласындағы құзыреттілік (мінез-құлық аспектісі);
- компьютерлік графика саласындағы құзыреттілікті көрсетуге дайындық (мотивациялық және құндылық-семантикалық аспектілер). Әр түрлі стандартты және стандартты емес жағдайларда компьютерлік графика саласындағы құзыреттілікті көрсету тәжірибесі компьютерлік графика технологияларын қолдана отырып, кәсіби қызметтің үнемі өзгеріп отыратын жағдайында оңтайлы және стандартты емес педагогикалық шешімдерді әзірлеуді және іске асыруды қамтиды. Бұл компонентті бөліп көрсету мұғалімнің компьютерлік графика саласындағы терең, жан - жақты білімінің болуын сипаттауға және оларды сыни тұрғыдан өңдеу мен түсінуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді; теориялық ережелерді практикалық әрекеттерге аудару мүмкіндігі; компьютерлік графиканы қолдану әдістерін әзірлеу, өзін-өзі жетілдіру қабілеті-84 Білім берудегі Информатика және өзін-өзі тәрбиелеу үнемі күрделі ақпараттық кеңістікте. Компьютерлік графика саласындағы құзыреттілікті көрсетуге дайындық деп мұғалімдерді кәсіби қызметінде заманауи компьютерлік графика құралдарын қолдануға итермелейтін ішкі және сыртқы қозғаушы күштердің жиынтығы түсініледі.

Жоғары педагогикалық білім беру студенттерінің АКТ-құзыреттілігін (атап айтқанда, компьютерлік графика саласындағы құзыреттілігін) қалыптастыру келесі курстарды оқу кезінде жүзеге асырылады: "Информатика және ақпараттық технологиялар", "бағдарламалау" (негізгі компонент) және "компьютерлік графика" (элективті курс). Бұл жағдайда үш негізгі кезеңді ажыратуға болады. "Информатика және ақпараттық технологиялар" курсы аясында студенттер компьютерлік графика саласындағы келесі ұғымдармен танысады: компьютерлік графика тарихы; компьютерлік графиканың негізгі ұғымдары: экранның, принтердің, суреттің ажыратымдылығы; түс және түс модельдері, формат ұғымы; компьютерлік графиканың түрлері: растрлық және векторлық графика; растрлық және векторлық графика арасындағы қатынас; фракталдық графика туралы түсінік. Бірінші кезеңнің негізгі мақсаты-студенттердің компьютерлік графиканың теориялық негіздері туралы білімдерін жүйелеу, оларды кеңейту және тереңдету.

Екінші кезең-компьютерлік графика саласындағы АКТ құзыреттілігін қалыптастыру - "бағдарламалау"курсын оқу процесінде жүзеге асырылады. Бұл кезеңде студенттер компьютерлік графиканың геометриялық негізін түсінеді, фракталдық графика ұғымы тереңдей түседі. Бағдарламалау тілінің графикалық құралдарын қолдана отырып, студенттер фракталдық графикаға бағытталған жобалық жұмыстарды орындай алады.

Компьютерлік графика саласындағы АКТ құзыреттілігін қалыптастыру "компьютерлік графика" элективті курсын оқу процесінің үшінші кезеңінде жүреді. "Компьютерлік графика" пәнін оқытудың мақсаты бағдарламалық-аппараттық есептеу кешендерінің, инженерлік графика мен анимация негіздерінің көмегімен кескіндерді жасау мен өңдеудің теориясы мен практикасы туралы идеяларды қалыптастыру болып табылады. Осыған байланысты:

- студентті кәсіби графикалық редакторлармен жұмыс істеудің негізгі құралдарымен және практикалық әдістерімен қаруландыру;
- компьютерлік графика, графикалық редакторлар туралы жалпы түсініктерді дамыту және тереңдету.

"Компьютерлік графика" пәнін оқытудың негізгі міндеттері:

- компьютерлік графиканың теориялық негіздері туралы идеяларды қалыптастыру;
- компьютерлік графика алгоритмдерінің негізгі принциптері мен әдістерімен танысу;
- танымал графикалық бағдарламалар мен баспа жүйелерін зерттеу;
- суреттерді жариялауға, оның ішінде электрондық түрде дайындау дағдыларын игеру;
- компьютерлік дизайн негіздерін меңгеру;
- қазіргі қоғамда компьютерлік графиканың әдістері мен құралдарын қолданудың әртүрлі салаларымен танысу.

"Компьютерлік графика" пәнін оқу нәтижесінде студент:

- пайдаланушы интерфейсін баптаңыз;

- графиканы пайдалану бойынша тапсырманы сауатты тұжырымдау және оның тұжырымдамалық және қолданбалы модельдерін құру;
- алынған модельдерді бағдарламалық іске асыру құралдарын ұтымды таңдау;
- интерактивті компьютерлік графиканың қолданбалы есептерін шешуде есептеу техникасының, бағдарламалық қамтамасыз етудің және математикалық аппараттың мүмкіндіктерін оңтайлы пайдалану;
- көп қабатты кескіндер жасаңыз, нысандарды реттеңіз;
- сурет салу, кескін контурын кесу, кескіннің жеке бөліктерін бөлектеу және өңдеу құралдарымен жұмыс істеу;
- мәтінмен жұмыс істеу үшін құралдарды қолданыңыз;
- сүзгілерді, арнайы эффектілерді қолданыңыз;
- суреттерді біріктіріңіз, текстурамен жұмыс жасаңыз;
- сканерленген кескіндерді өңдеудің қарапайым әдістерін қолданыңыз (түс және түс үлгілері, түс арналары, аймақты бөлектеу, қабаттар, тон және түсті түзету).

Бұл кезеңде студенттер векторлық графика мен анимацияның заманауи құралдарының мүмкіндіктерін түсінеді, олар векторлық графикалық редакторда тәуелсіз шығармашылық тапсырмаларды орындау бойынша белсенді әрекеттерді жүзеге асырады. Студенттерге дербес шығармашылық жұмыстар ретінде студенттердің электрондық портфолиосында сақталатын жобаларды ұсынуға болады, мысалы, "қазіргі заманғы информатика мұғалімі кабинетінің моделі", "есептеу техникасы әлемінде", "Информатика "әдістемелік бұрышы" және т. б. Бұл жұмыстар келесі курстарды оқуда да, студенттердің болашақ кәсіби қызметінде де қолданылады.

Болашақ мұғалімнің компьютерлік графика саласындағы құзыреттілігін қалыптастырудың бұл әдістемесі болашақ кәсіби қызметте компьютерлік графиканың заманауи бағдарламалық құралдарын пайдалану ғана емес, сонымен қатар олардың нақты жағдайларға қатысты тиімділігін бағалау білімі мен дағдыларын дамытуды қамтиды. Бұл ретте мұғалім өзінің оқу пәнін оқытудың әдістемелік жүйесіндегі нақты ақпараттық технологиялардың рөлі мен орнын анықтау қабілетін дамытады, бұл бүкіл білім беру процесінің тиімділігі мен табыстылығының артуына әкеледі.

ӘОЖ 338.24

Мухамбеткалиева Ф.К., Акмалиева А.Ж.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

HR-ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУ ТӘСІЛДЕРІ

Адам ресурстарын басқару (Human Resources HR) – қызметкерлерді басқару тәсілі, онда қызметкерлер ұйымның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізу үшін ынталандыру және дамыту қажет адами әлеует сияқты бәсекелестік күресте компанияның игілігі ретінде қарастырылады.

Персоналды басқару бірнеше кезеңнен тұрады:

1) жоспарлау.

- Персоналға қажеттілікті, қажетті кәсіптердің құрамын, персоналдың біліктілік деңгейін жоспарлау және болжау.

- Кандидаттарды іріктеу талаптары мен өлшемшарттарын қалыптастыру.

- Қызметкерлерді оқыту жоспарын әзірлеу.

- Персоналды басқарудың нормативтік құжаттарын қалыптастыру (штаттық кесте, Ұйым бөлімшелері туралы ережелер, Лауазымдық нұсқаулықтар, жұмыс орындарының сипаттамасы).

- Қызметкерлерге еңбекақы төлеу қорларын жоспарлау.

2) мақсат қою.

Ұйым қызметінің мақсаттарына қарай тұтастай алғанда персоналды басқару мақсаттары қалыптастырылады.

- ұйымның бәсекеге қабілеттілігін арттыру,

- нарықтағы фирманың үлесін арттыру,

- ішкі және сыртқы шығасыларды төмендету,

- ұйымның әлсіз жақтары мен тар жерлерін жою немесе қысқарту,

- еңбек өнімділігін арттыруға ықпал ететін әлеуметтік-психологиялық климат құру.

3) Бағдарламалау.

Бұл қызметкерлерді іріктеу, оқыту және дамыту үшін жұмыста қолданылатын әдістемелік материалдар. Осы функцияларға жеке персоналды есепке алу жөніндегі бағдарламалар жатады, олардың көмегімен әрбір қызметкер туралы мәліметтер (досье) және әрбір жұмыс орны туралы деректер қалыптастырылады.

4) Бақылау.

Бақылау жүйесі қызметкерлердің орындаушылық тәртібін, олардың бастамашылығын, жұмыс сапасына әсер ететін белгілі бір іскерлік қасиеттерді анықтайтын көрсеткіштерге ғана негізделуге тиіс.

Қызметкерлерді басқару тиімді болу үшін басшыларда қызметкерлермен кері байланыс болуға тиіс. Мәні басшылыққа өндірістегі барлық жағдай туралы, әсіресе, жұмыс проблемалары туындаған жағдайда, шынайы және объективті ақпарат алу қажет екендігінде болып тұр.

Міндеттің қиындығы, егер тиісті проблемалардың пайда болу себептері қызметкердің қызмет саласы мен өкілеттіктеріне ешқандай қатысы болмаса да, басшылықтың сынынан аулақ болу үшін, кейде қарамағындағылардың өздері теріс ақпаратты жасырғысы келетіндігінде.

Мұндай ұстанымнан аулақ болу керек, өйткені ақпараттың маңызды бөлігінен өзін-өзі айыру ең соңында барабар емес шешімдерге, яғни жаңа, неғұрлым маңызды проблемаларға әкеп соғады.

Сондай-ақ басшының әрбір қоластындағы адамға қатысты басты қағидасы барлық қоластындағыларға бірдей қарау және қызметкерлерді объективті бағалау қағидасы болуға тиіс. Әсіресе, құнды мамандар болып табылатын талантты және бірақ әрдайым ұйымның қолданыстағы ережелеріне бағынғысы келмейтін жоғары кәсіби қызметкерлермен сақ болу керек [1].

Мұндай қызметкерлерді басқа қызметкерлерден мүлдем өзгеше, бірақ басқа қарамағындағылардың басшылықта "сүйікті қызметкерлері немесе әріптестерінің біреуінде тым "артықшылық" мәртебесі бар деген әсер тудырмайтындай етіп уәждеу керек.

Шын мәнінде, бизнестегі маңызды нәтижелер күшті ұйымшыл команданың арқасында ғана мүмкін болады. Бір-бірінің құзыретін толықтыратын адамдарсыз компания табысты бола алмайды. Илон Маск өзінің алғашқы зымыранын алғашқы сәтті іске қосқанға дейін 6 жыл бойы жұмыс істеген 500 адамның күшімен салды.

Компанияның даму жылдамдығы мен динамикасы басшының командаларды, тіпті 3 адамнан тұратын команданы қаншалықты дұрыс құруына да байланысты. Сұрақ туындайды: "Өзара толықтыратын, күшті және топтасқан команданы қалай дұрыс құру керек?" [2].

Қызметкердің үздік жұмыс істеуінің басты факторы – адамдарды оларға лайықты лауазымдармен "түйістіру" қабілеті. Әр адамның белгілі және белгісіз аймағы бар. Белгілі аймақ - бұл адам үшін түсінікті және күтілетін міндеттер аймағы. Оның шешім шығару бойынша тәжірибесі болды. Бұл ол бұрын кездескен нәрсе. Әңгіме міндеттердің қиындығы туралы емес, адамға қалай шешілетіндігінің белгілі болуы туралы. Мысалы, бухгалтер үшін белгілі аймақ - өндіріс шығындарын есепке алу, өнім берушілермен және Тапсырыс берушілермен есеп айырысу. Курьер үшін - А нүктесінен Б нүктесіне жеткізу. Белгісіз аймақ - белгісіздік басталатын аймақ. Бұл барлық жаңа, адам бұрын тап болған нәрсе: міндеттер, жауапкершілік, жобалар, рөлдер. Адамның белгісіз аймақта тәжірибесі жоқ, ол осы саладағы міндеттерді қалай шешуге болатынын білмейді. Мысалы, дизайнер үшін салық есептілігін тапсыру — белгісіз аймақ. Программист үшін - жаңа офиске орын іздеу. Орташа чегі 50 мың теңге өнімді сатқан сатушы үшін - миллионға келісімшарт жасау [3].

Көп жағдайда бастықтар барлық қызметкерлерге белгісіз аймақтан барынша көп тапсырмалар беруге және өздеріне ұнайтындай етіп жасатуға тырысады. Ынталандыру, энергиямен қуаттау. Бірақ барлық қызметкерлерге ішкі драйв пен шығармашылық көзқарас қажет емес. Қайталанатын міндеттерді орындау да барлығына ұнай бермейді. Енді бұл өзіңіздің басыңыздан өтті.

Ұшақ салонында оның ұшып көтерілуін күтіп отырсыз делік. Сіз иллюминатор арқылы ұшақтың турбинасын тексеріп, чек-парақта тораптар мен агрегаттардың жұмыс қабілеттілігін белгілеп тұрған әуе компаниясының қызметкерін байқап отырсыз. Ал егер бұл адам, сіз сияқты, белгісіз аймақты жақсы көретін болса, қатерге, экспериментке құмар және жаңаны сынап көруді ұнататын болса ше? [4].

Ол өз жұмысымен компанияның өсуі мен дамуын қамтамасыз етеді ме? Жоқ. Бірақ қауіпсіздікті қамтамасыз етеді? Иә. Егер ол белгісіздікке баруға дайын болмаса, бұл жаман деген сөз бе? Әрине, жоқ!

Немесе сіз білімі мен тәжірибесі жоқ, бірақ іске белсене кірісетін хирургтың ота жасауына келісесіз бе? Жоқ! Мұндай рөлдерге белгілі аймақты жақсы көретін және өзі сарапшылар бола алмайтын іске кіріспейтін адамдар қажет.

Тұрақтылық пен өзгерісті ұнататындар да құнды. Проблема алғашқыларға бұрын шешілмеген міндеттер жүктеліп, екіншісі операциялық қызмет тізгінін ұстаған кезде басталады. Напримр, когда курьеру ставят задачу продать клиенту во время примерки, а продавца заставляют заполнять отчеты.

Компаниядағы әрбір рөл — белгілі және белгісіз міндеттердің пайыздық қатынасы. Мысалы, клиенттермен жұмыс жөніндегі менеджер бухгалтер немесе қаржыгерге қарағанда белгісізге көп дайын болуы керек [5].

Екінші қате - адамдарға толық сене алмау, тек өзіне белгісіз аймақты қалдыру, ал қызметкерлерге тек күнделікті шаршататын беру. Мұндай кәсіпкерлер де көп. Олар айтады: "Мен - ми, ал басқалары - қолдарым", содан кейін бұл "қолдар" бастаманы білдірмейді және қайталанатын әрі бір сарынды тапсырмалардан іштері пысады.

Басшының міндеті - әрбір қызметкерді өз орнына қою. Оған барынша тиімділікпен шешуге қабілетті міндеттерді беру. Оған өзіне лайықты белгісіз аймақты беру. Өзінің "солай болу керек" деген пікірін негізге алудың орнына. Жаман адамдар жоқ. Осы нақты міндет үшін сәйкес келмейтін адамдар бар. Егер адам өз орнында болмаса, ол міндеттерді тиімсіз орындап, ақырында компаниядан кетеді [6].

Бірінші қадам - компанияның әрбір позициясы үшін белгісіз тиімді үлесті анықтау.

Бухгалтерлік қызметтердің аутсорсингімен айналысатын компаниядағы бухгалтер құрылыс компаниясындағы бухгалтерге қарағанда белгісіз нәрсеге көбірек болуы керек.

Ал енді адамның бейімділігі мен ниетін ол тұрған, қойылатын талаптарымен салыстырыңыз. Ол өз орнында ма? Егер сәйкессіздік - адамның міндеттері мен қабілеттері арасындағы айырмашылық - 10%-дан артық болса, онда ол өз ісімен айналысып жүрген жоқ, онымен бірдеңе істеу керек. Ал не істеуге болады? Лауазымнан күтетін талапты азайту. Мысалы, сатушының шығармашылыққа тым бейім болуы керек жоқ екендігін мойындау — онсыз да жақсы сатады. Адамды оған сәйкес лауазымға қою. Жұмыстан шығару (амалсыздан).

Егер сіз қызметкердің бағалауына толық сенімді болмасаңыз - "Ашық адал әңгіме" техникасын пайдаланыңыз. Жай ғана отырып, онымен сөйлесіңіз. Ол немен айналысқысы келетінін, оған не ұнайтынын, қайда өзін жайлы сезінетінін біліңіз. Әдетте, адамдар ашылады да, компаниядағы жұмысы туралы бар шындықты айтады. Егер оларды қайта кесндіруге емес, тыңдауға келгенін сезсе.

Кәсіпкерлер компания ішінде адамдарды бақытты немесе бақытсыз ететін мәдениет жасайды. Компанияда әрбір адам өзінің релеванттық орнында болуы және өзінің бірегей міндетін шешуге тиіс. Дәл осы жоба командасын уәжді және табысты етеді [7].

Әдебиеттер тізімі

1. Елшібаев Р.Қ. Кәсіпкерлік. Оқу құралы. Алматы: Экономика, 2014 ж.
2. Горфинкель В.Я., Поляк В.Б., Швандар В.А. Предпринимательство: учебник. - М: ЮНИТИ-Дана, 2012 г.
3. Frederick H., O'Connor A., Kuratko D.F.. Entrepreneurship: Theory, Process, Practice, 3rd Edition. Cengage Learning. University Otago, New Zealand. – 2013.
4. Entrepreneurship Reading: Financing Entrepreneurial Ventures, Review Questions. William R. Kerr; Ramana Nanda; James McQuade. Published Nov 17, 2014. Harvard Business School.
5. International Journal of Entrepreneurship and Innovation Management.
6. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі. 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ. (28.04.2016 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулар) www.adilet.zan.kz.
7. 2021 – 2025 жылдарға арналған кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жобаны бекіту туралы - "Әділет" АҚЖ (zan.kz).

УДК 332.142(574.1)

Антонова Н.М.

*Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова
г.Уральск, Казахстан*

ОЦЕНКА РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ, КАК ЭЛЕМЕНТА СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИКОЙ РЕГИОНА

Создание механизма для благоприятной реализации мер регионального развития является одной из основных задач, стоящих перед Республикой Казахстан.

Западно-Казахстанская область расположена на стыке двух континентов-Европы и Азии. Граничит с двумя областями Казахстана: Актыубинской и Атырауской и пятью областями Российской Федерации: Астраханской, Волгоградской, Саратовской, Самарской, Оренбургской, связана с ними железнодорожным, автомобильным, водным и воздушным транспортом.

Через Западно-Казахстанскую область (ЗКО) проходят транзитные маршруты из России в страны Центральной Азии и Китай, благодаря чему открывается существенный потенциал в транспортно-логистической инфраструктуре. Имеется огромный потенциал для развития туризма.

Благодаря благоприятным климатическим и географическим условиям, развитой отрасли сельского хозяйства, а также крупными запасами углеводородов, которые определяют долгосрочную специализацию региона, область является инвестиционно привлекательной.

Основная текущая специализация области характерна для регионов с сырьевой экономикой, поэтому значительное развитие получила добывающая промышленность [1].

Несмотря на постепенное снижение в предыдущие годы, в 1 полугодии 2022 года на долю ЗКО приходится 4,28% валового внутреннего продукта Казахстана. Максимальный рост доли ВРП ЗКО за исследуемый период 2019-1 полугодие 2022 гг. показывает отрасль сельского хозяйства – 4,21% от ВВП РК. Рост составил – 1,21%. Незначительное увеличение показателей показывают такие отрасли как: строительство и транспорт и складирование.

В структуре ВРП региона наибольший удельный вес занимает промышленность – 66,6 %, на секторы сельского хозяйства, транспорта и строительства приходится по 7,2%, 9,2% и 6,5% соответственно. Доля услуг связи незначительна и составляет 0,26%. В масштабах Республики регион

обеспечивает около 4,28% ВВП страны, 7,24% промышленного производства (по данным на 1 полугодие 2021г) [2].

Анализируя динамику ВРП за исследуемый период мы видим, что максимальный рост за исследуемый период показывает Валовый выпуск продукции (услуг) сельского хозяйства млн. тенге – 141,1%, строительство 131,04%, услуги транспорта – 128,2%.

Рассмотрев удельный вес регионов в ВВП РК, в % мы видим, что за период 2018-2020гг их динамика практически не изменилась и тройка лидеров состоит из: г.Алматы, Атырауская область и г.Нур-Султан (Астана) [2].

Конкурентные преимущества Западно-Казахстанской области включают:

–выгодное экономическое и географическое положение, (близость к рынку ЕАЭС, граница с РФ);

–имеет большой транзитный потенциал, хорошо развита транспортная и логистическая инфраструктура;

–наличие значительных запасов углеводородов, развитая добывающая промышленность;

–огромный коммерческий потенциал, благодаря выгодному геоэкономическому расположению;

–высокий экспортный потенциал АПК;

–природные и климатические условия, а также исторические достопримечательности, благоприятные для развития туризма;

В 2021 году на 18,4% выросла зарплата, с 191,3 тыс. тенге в 2019году до 226,5 тыс. тенге. По размеру средней зарплаты регион на шестом месте после Атырауской, Мангистауской и Карагандинской областей, Нур-Султана(Астаны) и Алматы [3].

Удельный вес области в экспорте – 10,9%, это второе место после Атырауской области. У региона 8,4% доли в общем товарообороте страны и четвертое место после столицы. За год сумма товарооборота выросла на 29,6% и достигла \$6,25 млрд, из которых \$5,98 млрд – экспорт. За год несколько снизился приток прямых иностранных инвестиций, с \$1,2 млрд до \$1,17 млрд, но по объемам это пятое место после Атырауской области, Алматы, ВКО и Мангистауской области. Объем розничной торговли в регионе составили 305,3 млрд тенге с самым низким ростом по стране – 0,1%. Зато на 6,8% выросла оптовая и составила 335,8 млрд тенге, тогда как в 2017-м было снижение на 7,7%. На 5,1% снизился физический объем продукции сельского хозяйства, хуже динамика только у столицы. Область на 16-м месте по уровню инновационной активности по стране – 5,3% при среднем по стране 10,6%.

В исследовании Всемирного банка Doing Business Западно-Казахстанская область находится на 11-м месте в стране по легкости ведения бизнеса [4].

Анализ **динамики основных показателей инвестиционной деятельности Западно-Казахстанской области** показывает, что она имеет тенденции увеличения. Так, инвестиции в основной капитал в млн.тенге увеличились на 19,9%, инвестиции в жилищное строительство за период 2016-2020гг увеличились почти в три раза (273,9%) [2].

Динамика роста ВРП ЗКО за 2016-2020гг. превышает рост инвестиций в основной капитал. 134,6% против 119,9%. Что говорит о положительном эффекте от инвестиций.

Стоит отметить, что объем инвестиций стабильно рос с 2016 по 2019гг., однако в 2020году под влиянием распространения коронавирусной инфекции и введенных в результате нее ограничений сократился не только сам показатель ВРП ЗКО, но и объем инвестиций.

Инвестиции в основной капитал позволяют увеличить уровень производительности труда и являются показателем валового регионального продукта.

В структуре инвестиций наиболее интенсивная динамика отмечается по строительно-монтажным работам – рост составил 132,9. Доля в общем объеме инвестиций в основной капитал - 69,2%. Рост инвестиционных вложений в машины и оборудования, инструмент, инвентарь, на капитальный ремонт за анализируемый период имеет разнонаправленную и более плавную динамику. Инвестиции на прочие капитальные работы и затраты составили в 2015 году 32,1%, то в 2019 году уменьшились до 2,1%.

Таким образом, мы приходим к выводу, что две трети всех инвестиций в Западно-Казахстанской области приходится на добывающие отрасли, что говорит о некоторых перекосах в инвестиционной политике региона, о недостаточном объеме финансирования как обрабатывающих отраслей, так сельского хозяйства и других, не менее важных для региона отраслях народного хозяйства.

Анализ инвестиции в основной капитал по отраслям промышленности показывает, что в 2019 году 94,1% приходится на долю горнодобывающей промышленности и разработку карьеров, из них 99,2% добыча сырой нефти и природного газа. Инвесторы гораздо больше заинтересованы в продаже сырья за рубеж, а не в том, чтобы перерабатывать его внутри республики, где на долю обрабатывающей промышленности приходится инвестиций в 40 раз меньше, чем в добывающую (419 800 млн.тенге против 10 258млн.тенге по данным 2019года).Кроме того, инвестиции в

обрабатывающую промышленность за последние годы сократились более, чем в два раза.

Только 2,3% инвестиции направлены на обрабатывающую промышленность, 2,0 % на водоснабжение; сбор, обработка и удаление отходов, деятельность по ликвидации загрязнений, 1,5% снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом и 0,1% химическую промышленность.

Инвестиционный потенциал Западно-Казахстанской области складывается из девяти частных потенциалов. Каждый из них, в свою очередь, характеризуется целой группой показателей:

- природно-ресурсный (средневзвешенная обеспеченность балансовыми запасами основных видов природных ресурсов);
- трудовой (трудовые ресурсы и их образовательный уровень);
- производственный (совокупный результат хозяйственной деятельности в регионе);
- инновационный (уровень развития науки и внедрения достижений научно-технического прогресса в регионе);
- институциональный (степень развития главных институтов рыночной экономики);
- инфраструктурный (экономико-географическое положение региона и его инфраструктурная обеспеченность);
- финансовый (объем налоговой базы, прибыльность предприятий региона и доходы населения);
- потребительский (совокупная покупательная способность населения региона);
- туристический (наличие мест посещения туристами и отдыхающими, а также мест развлечения и размещения для них).

Таким образом, можно заключить что на первом месте в области стоит добыча сырья. Однако большинство отраслей экономики испытывают дефицит средств для финансирования инвестиционных проектов. Нехватка средств замедляет темпы развития региональной и национальной экономики и препятствует интеграции Казахстана в мировые инвестиционные потоки.

Рост инвестиций является положительным фактором, однако он был главным образом обеспечен ростом инвестиций в нефтяную отрасль, что не решает проблем с повышением диверсификации экономики. Лидером по объему инвестиций в основной капитал остается горнодобывающая отрасль.

Основой функционирования хозяйствующей системы Западно-Казахстанской области является производственная инфраструктура, территориальное развитие которой позволяет эффективно использовать ресурсы территории, формировать оптимальную территориально-отраслевую структуру хозяйства и конкурентоспособную экономику.

Регион обладает высоким потенциалом промышленного развития. Реализация мероприятий разрабатываемого Комплексного плана социально-экономического развития придаст серьезный импульс привлечению инвестиций, созданию новых рабочих мест и повышению благосостояния населения [5].

Список литературы

1. Абсаттаров Д. ЗКО – жемчужина экономики РК <https://atameken.kz/ru/news/31496-dinmuhammed-absattarov-zko-zhemchuzhina-ekonomiki-rk> [электронный ресурс]
2. Комитет по статистике МНЭ РК <https://www.stat.gov.kz> [электронный ресурс]
3. Средняя зарплата в Казахстане <https://www.nur.kz/nurfin/economy/1665469-srednaa-zarplata-v-kazahstane/> [электронный ресурс]
4. <https://www.doingbusiness.org/ru/rankings/kazakhstan> [электронный ресурс]
5. <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:fczx0uZEpkJ:https://kapital.kz/economic/98850/za-5-let-v-zko-planiruyet-sya-privlech-2-4-trln-tenge-investitsiy> [электронный ресурс]

УДК 512.544.5

Мулдагалиев В.С., Маутеева С.М.

*Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова
г.Уральск, Казахстан*

ОБ ОДНОМ СЛУЧАЕ ФАКТОРИЗАЦИИ ЛОКАЛЬНО КОНЕЧНЫХ ГРУПП

Пусть X - некоторый класс групп, замкнутый по конечным подгруппам. По аналогии с определением 1.4 работы [1] дадим следующее определение.

Определение 1. Пусть G - группа, факторизуемая своими подгруппами A и B . Будем говорить, что факторизация $G = A * B$ является X - факторизацией, если всякая конечная фактор - группа U/N любой подгруппы U из G , удовлетворяющей условию

$$U = (U \zeta A)(U \zeta B)N,$$

принадлежит классу X .

В определении 1.4 из [1] в качестве класса X берется класс всех разрешимых групп.

Как и в [1], обозначим через $F(G)$ произведение всех конечно порожденных нормальных подгрупп группы G и определим индуктивно верхнюю F -цель группы G , полагая: $F_1(G) = 1$, $F_{12}(G)$ - полный прообраз в G группы $F_{\alpha}(\frac{G}{F_{\alpha}}(G))$ при непереломном порядковом числе $\alpha \geq 1$, $F_2(G) = \bigcup_{\beta \leq \alpha} F_{\beta}(G)$ при переломном порядковом числе α . Через $\langle K^H \rangle$ будем обозначать нормальное замыкание подмножества K в группе H .

Для класса групп, X через LX , какобычно,обозначается класс групп, обладающих локальной системой X -подгрупп.

Определение 2 (Г.Виландт, См.[2,предложение VI 4.12]). Пусть G -группа, представляемая в виде произведения подгрупп A и B . Будем говорить, что подгруппа C из G факторизуема относительно разложения $G = A \cdot B$, если имеет место равенство.

$$C = (C \cap A)(C \cap B).$$

Предложение. Пусть локально конечная группа G обладает X -факторизацией $G = A \cdot B$. Тогда имеют место следующие утверждения:

1) $\langle F(A), F(B) \rangle \in LX$, $F(G) \in X$;
2) если $|A:F(A)| < \infty$ и $|B:F(B)| < \infty$, то найдется такой нормальный $N \subset \langle F(A), F(B) \rangle$ группы G , что $G/N \in X$;

3) если $A = F(A)$, то при всяком $\beta \geq 0$
 $\langle F_{\beta H}(B)^G \rangle \mid \langle F_{\beta}(G)^G \rangle \in LX$;

4) если при некотором γ $G = F_{\gamma}(C)$ или же если $A = F(A)$ и $B = F_{\gamma}(B)$, то группа G обладает таким инвариантным рядом

$$1 = N \Delta N_1 \Delta \dots \Delta N_{\alpha} \Delta \dots \Delta N_{\gamma} = G, \text{ что при всяком } 0 \leq \alpha < \gamma \frac{N_{\alpha+1}}{N_{\alpha}} \in LX.$$

Доказательство. Пусть X, Y, Z - произвольные конечные нормальные делители соответственно групп A, B и C . Тогда найдутся конечные подгруппы H и K группы G , факторизуемые относительно разложения $G = A \cdot B$ и содержащие соответственно $\langle X, Y \rangle$ и Z (См, лемму 1.3 из работы [1] и ее доказательство). Так как факторизация $G = A \cdot B$ является X -факторизацией, то $H \in X$ и $K \in X$. Но класс X замкнут по конечным подгруппам и потому $\langle X, Y \rangle \in X, Z \in X$. Отсюда ввиду произвольности нормальных делителей X, Y и Z следует, что $\langle F(A), F(B) \rangle \in LX$ и $F(G) \in LX$.

Пусть $|A:F(A)| < \infty$ и $|B:F(B)| < \infty$. Тогда в силу леммы 5.1 из работы [3] $|G:\langle F(A), F(B) \rangle| < \infty$ и, значит, подгруппа $\langle F(A), F(B) \rangle$ содержит некоторый нормальный делитель N группы G конечного индекса. Так как фактор-группа G/N конечна и факторизация $G = A \cdot B$ является X -факторизацией, то $G/N \in X$.

Пусть $A = F(A)$. Тогда ввиду леммы $\frac{i}{y}$ -нижина (см., например, [4], лемма 1 и ее доказательство) имеет место включение $\langle F_{\beta+1}(B)^G \rangle / D \subset \langle F(A), F_{\beta+1}(B) \rangle / D$, где $D = \langle F_{\beta}(B)^G \rangle$.

Далее, очевидно,

$$\langle F(A), F_{\beta+1}(B) \rangle > \frac{AD}{D} \subset \langle F\left(\frac{AD}{D}\right), F\left(\frac{BD}{D}\right) \rangle.$$

В следствие утверждения 1 доказанного выше

$$\langle F\left(\frac{AD}{D}\right), F\left(\frac{BD}{D}\right) \rangle \in LX, \text{ и значит}$$

$$\langle F_{\beta+1}(B)^G \rangle \mid \langle F_{\beta}(B)^G \rangle \in LX.$$

Справедливость утверждения 4 вытекает из утверждений 1 из 3.

Примечание 1. В случае, когда класс LX замкнут относительно расширений, при условиях утверждения 2 группа G принадлежит классу LX . Далее, $G \in LX$ при условиях утверждения 4, если дополнительно индекс γ конечен или же если класс LX замкнут относительно взятия инъективных пределов.

Приведем три следствия из доказанного предложения.

Положим $\pi = \pi(A) \cup \pi(B)$.

Следствие 1. При условиях предложения соответственно имеем:

1) $\langle F(A), F(B) \rangle - \pi$ -группа, и если при некотором $p \in \pi$ силовские p -подгруппы группы $\langle F(A), F(B) \rangle$ конечны;

2) Если $|A:F(A)| < \infty$, $|B:F(B)| < \infty$, то G является π -группой и для любого $p \in \pi$ силовские p -подгруппы группы G конечны в том и только в том случае, когда силовские p -подгруппы множителей A и B конечны;

3) Если $A = F(A)$, то при всяком β группа $\langle F_{\beta+1}(B)^G \rangle \mid \langle F_{\beta}(B)^G \rangle$ является π -группой и для любого $p \in \pi$ силовские p -подгруппы группы

$$F_{\beta+1}(B)^G > / < F_{\beta}(B)^G >,$$

конечны, если конечны силовские p – подгруппы множителей A и B ;

4) Если $G = F\gamma(G)$ или $A = F(A)uB = F\gamma(B)$, то G является π – группой.

Для доказательства следствия 1 нужно в качестве X взять класс конечных π – групп, а в случае, когда силовские p – подгруппы множителей A и B конечны и их порядки соответственно равны p^m и p^n , – класс конечных групп, порядки силовские p – подгрупп которых не превосходит p^{m+n} . Сразу же убеждаемся, что факторизация $G = A \cdot B$ является X – факторизацией. Остается воспользоваться предложением.

Следствие 2. Пусть G – локально конечная группа, факторизуемая ZA – подгруппами A и B , такими, что либо одна из них локально нормальна, либо они обе почти локально нормальны. Тогда группа G – локально разрешима.

Для доказательства следствия 2 нужно в качестве X взять класс конечных разрешимых групп. Ввиду известной теоремы Кегеля-Виландта [5,6] утверждающей, в частности, что всякая конечная группа факторизуемая двумя нильпотентными подгруппами, разрешима, факторизация $G = A \cdot B$ является X – факторизацией. Поэтому в следствие предложения группа G – локально разрешима.

Следствие 3. Пусть G – локально конечная группа, факторизуемая нильпотентными подгруппами A и B ступеней нильпотентности $тип$ соответственно. Тогда группа G будет обладать конечным радикальным рядом, длина которого не превосходит $(m + n + 1)n$, $(m + n + 1)m$, $m + n + 1$, $2(m + n + 1)$ соответственно, в случаях, когда подгруппа A локально нормальна, подгруппа B локально нормальна, подгруппы A и B локально нормальны, подгруппы A и B почти локально нормальны. Если к тому же $\pi(G) \cap \pi(B) = \emptyset$, то в этих случаях группа G будет разрешимой со ступенью разрешимости, не превосходящей соответственно $(m + n)n$, $(m + n)m$, $m + n$, $2(m + n)$.

Доказательство. В виду [7] $m + n$ – коммутант всякой конечной группы, факторизуемой двумя нильпотентными подгруппами ступеней нильпотентности $тип$, нильпотентной. Далее, в виду [8] всякая конечная группа, факторизуемая двумя нильпотентными подгруппами взаимно простых порядков ступеней нильпотентности $тип$, разрешима со ступенью разрешимости не выше $m + n$. Легко убедиться, что факторизация $G = A \cdot B$ является X факторизацией. Теперь, пользуясь предложением без труда устанавливаем справедливость следствия.

В работе [9] (теорема 2) установлено, что в локально конечной группе G , факторизуемой почти локально нормальными подгруппами A и B , силовские p – подгруппы по данному простому p черниковские, если черниковскими являются силовские p – подгруппы множителей A и B . Теорема (см. ниже) настоящей работы показывает, что если в условиях теоремы 2 из [9] один из множителей (пусть, например, A) является не почти локально нормальной, а просто локально нормальной группой, то требование почти локальной нормальности второго множителя (B) можно заменить следующим более слабым требованием: B обладает возрастающим инвариантным рядом с конечными факторами (т.е. для некоторого $\gamma B = F\gamma(B)$). При этом утверждение о черниковости силовских p – подгрупп группы G сохраняет силу.

Лемма 1. Пусть G – группа с черниковскими силовскими p – подгруппами (p – простое число), обладающая инвариантной системой с конечными факторами. Тогда все полные абелевы p – подгруппы группы G образуют полный абелев нормальный делитель конечного ранга, в фактор – группе по которому все силовские p – подгруппы конечны, если G – локально конечна.

Доказательство. Так как, очевидно, всякая простая секция группы G конечна, то из теорем 3, 17, 3.7 и 3.13 из [12] вытекает, что группа G обладает силовской p – подгруппой P , для которой индекс $|G : PO_p'(G)|$ – конечен. Очевидно, для доказательства теоремы достаточно показать что полная часть $J(P)$ группы P централизует подгруппу $O_p'(G)$

Пусть $O_p'(G) \not\subseteq C_G(J(P))$, a, d – элементы соответственно групп $O_p'(G)$ и $J(P)$ для которых $[a, d] \neq 1$. Так как группа G обладает инвариантной системой с конечными факторами, то, очевидно, найдутся также инвариантные в G подгруппы A и B из $O_p'(G)$, что $A \supset B$, $[a, d] \in B$, индекс $|A : B|$ конечен и $[a, d] \notin B$. Группа $J(P)$ не содержит собственных подгрупп конечного индекса, в силу чего $C_G(A/B) \supset J(P)$. Поэтому для произвольного n имеем $g^{-n}ag^n = a[a, g]^nb$ и $[a, g]^n = b^{-1}GB$. Тогда, поскольку $[a, d] \in O_p'(G)$, а n – степень p , то $[a, d] \notin B$, что невозможно. Полученное противоречие доказывает лемму.

Лемма 2. Пусть G – локально конечная группа, факторизуемая подгруппами A и B с черниковскими силовскими p – подгруппами (p – некоторое простое число). Тогда черниковские силовские p – подгруппы групп $\langle F(A), F(B) \rangle, F(G)$, а в случае, когда

$$A = F(A) \text{ и силовские } p \text{ – подгруппы группы}$$

$$\langle F_{\beta+1}(B)^G \rangle / \langle F_{\beta}(B)^G \rangle$$

(β – произвольное порядковое число), черниковские.

Доказательство. Как вытекает из теоремы 3.7 и леммы 3.3 из [12], ранги p – подгрупп множителей A и B ограничены в совокупности некоторым числом m . Пусть X – произвольная конечная группа, факторизуемая двумя подгруппами H и K , ранги p – подгрупп которых не превосходит m . Так как

группа F конечна, то найдется некоторая силовская p – подгруппа P группы F , представимая в виде $P = (P \cap H)(P \cap K)$ (это утверждено впервые, по всей видимости, установлено в [13]). Поскольку ранги подгрупп $P \cap H$ и $(P \cap K)$ ограничен числом m , то ранг подгруппы P ограничен некоторым числом n , зависящим только от m (см.[14, теоремы 2], или [15, теоремы 1]). Следовательно, ранг произвольной p – подгруппы из F не превосходит n .

Пусть теперь X – класс конечных групп, ранги p – подгрупп которых не превосходят n . Ввиду доказанного факторизация $G = A \cdot B$ будет X – факторизацией и значит, вследствие предложения, ранги p -подгрупп групп, $\langle F(A), F(B) \rangle \leq F(G), \langle F_{\beta+1}(B)^G \rangle \leq \langle F_{\beta} B^G \rangle$ конечны. В силу этого последние группы удовлетворяют условию минимальности для абелевых -подгрупп, и значит, по теореме С. Н. Черникова их силовские p -подгрупп черниковские Лемма доказана.

Лемма 3. Пусть G – локально конечная группа, факторизуемая подгруппами A и B , пересечение $A \cap B$ которых имеет конечный индекс в G , N – произвольный нормальный делитель группы G , A_p – такая конечная силовская p -подгруппа группы A , что пересечение $A_p \cap B$ является силовской-подгруппа группы B . Тогда $A_p \cap N$ – силовская p -подгруппа группы B .

Доказательство. Так как $|G : A \cap B| < \infty$, то подгруппа $A \cap B$ содержит некоторую инвариантную в G подгруппу L конечного индекса. Вследствие конечности подгруппы A_p пересечение $A_p \cap B$ является силовской-подгруппой группы L , $(A_p \cap B)L/L$ – силовской подгруппой группы B/L .

Так как $(A_p \cap B)L/L$ силовская p -подгруппа группы B/L , то индекс подгруппы $(A_p \cap B)/L$ в B/L , не делится на p . Поэтому индекс подгруппы $A_p \cap B$ в A/L не делится на p , в силу чего $A_p L/L$ – силовская подгруппа группы G/L , то, очевидно, A_p – силовская p – подгруппа группы G . Тогда $A_p \cap N$ – силовская-подгруппа группы N .

Теорема. Пусть G – локально конечная группа представимая в виде произведения локально нормальной подгруппы A и подгруппы B , обладающая возрастающим инвариантами рядом с конечными факторами (т.о. $B = E/B$ для некоторого γ). Тогда имеют место следующие утверждения:

- 1) $\pi(G) = \pi(A) \cup \pi(B)$
- 2) если по некоторому простому p силовские p подгруппа группы G черниковский;
- 3) если по некоторому простому p силовские p – подгруппы множителей A и B , конечны, то и p – силовские p -подгруппы группы G конечны.

Доказательство. Утверждение 1 справедливо в силу следствия 1. Докажем справедливость утверждения 2.

Пусть p – силовские p -подгруппы групп A и B черниковские, но утверждение 2 неверно. Обозначим через U группу, порожденную всеми полными абелева p -подгруппами группы A и через соответствующую подгруппу группы B . Ввиду леммы-1 U и B – полные абелевы-подгруппы конечного ранга и силовские-подгруппы фактор-групп A/U и B/U является наименьше возможной.

Для всякого α обозначим через N_α нормальное замыкание подгрупп $F_\alpha(B)$ в G (т. е. $N_\alpha = \langle F_\alpha(B)^G \rangle$). Очевидно, $V \subset N_1$.

Пусть β наименьшее порядковое число, такое, что группы N_β (облакает не черниковскими p -подгруппами. Пользуясь леммой 2 нетрудно показать, что число β предельное. Вследствие минимальности суммы рангов группы U и V и суммы порядков силовских p -подгрупп фактор-групп A/U и B/U при всяком $\alpha < \beta$ подгруппы $U \cap N_\alpha$ и $V \cap N_\alpha$, как легко видеть, конечны и являются силовскими p -подгруппами соответственно групп $A \cap N_\alpha$ и $B \cap N_\alpha$.

Так как $V \subset N_1$ и $|V \cap N_1| < \infty$, то $V = 1$. Обозначим через A_α^* пересечение $A \cap BN_\alpha$ и через $B_\alpha^* = B \cap AN_\alpha$. Ввиду леммы-1 из [17] имеет место равенства

$$A_\alpha^* N_\alpha = B_\alpha^* N_\alpha = A_\alpha^* B_\alpha^* = B_\alpha^* A_\alpha^*.$$

Нетрудно убедиться, что $A_\beta^* = U_{\alpha < \beta}$ и $B_\beta^* = U_{\alpha < \beta} B_\alpha^*$. Так как группа $A_\beta^* B_\beta^*$ содержит не черниковских-подгруппы, то ввиду минимальности ранга группы U и минимальности суммы порядков силовских p -подгрупп групп A/U и p подгруппа A_β^* , очевидно, должны содержать некоторую силовскую p -подгруппу группы B .

Тогда в силу равенства $B_\alpha^* = \bigcup_{a < b} B_a^*$ и конечности силовские p -подгрупп группы B найдется такое

непредельное порядковое число $\alpha < \beta$, что подгруппа $B_{\gamma-1}^*$ содержит некоторую силовскую p подгруппу множителя B . Очевидно, некоторая силовская p -подгруппа группы $BN_{\gamma-1}/N_{\gamma-1}$ содержится в пересечении $AN_{\gamma-1}/N_{\gamma-1} \cap BN_{\gamma-1}/N_{\gamma-1}$. Далее, не теряя общности можно считать, что $\delta = 1$ (и, в таком случае, $N_{\delta-1} = N_G = 1$). Пусть θ – наименьшей порядковое число, для которого в группе N_θ подгруппы $N_\theta \cap U$ не является силовской. Очевидно, θ – непредельное порядковое число.

Так как $N_{\theta-1} \cap U$ – силовская p -подгруппа группы $N_{\theta-1}$, но подгруппа $N_\theta \cap U$ не является силовской-подгруппой группы

N_θ то, как нетрудно видеть, подгруппа $N_\theta/N_{\theta-1} \cap \bigcup \frac{N_\theta}{N_{\theta-1}}$ не является силовой p – подгруппой группы $\frac{N_\theta}{N_{\theta-1}}$. Будем считать, что $\theta = 1$. Возьмем произвольную конечную подгруппу H , порожденную конечным нормальным делителем из S (ясно что все такие подгруппы образуют локальную систему группы $\langle F(A), F(B) \rangle$). Обозначим через L пересечение всех подгрупп из $N_G(H)$, факторизуемых относительно разложения $G = AB$ и содержащих $H(A \cap B)$. Ввиду леммы 1.2 из [1] и лемм 1.3 и 2.1 из [3] подгруппа L факторизуема относительно разложения $G = AB$ и индекс $|L: (A \cap B)|$ конечен. Пусть P – какая-нибудь содержащаяся в $L \cap A$ силовая p – подгруппа группы $L \cap A$. Ввиду конечности индекса $|L: (A \cap B)|$ подгруппа Q конечна и потому в силу леммы 3 $Q \cap N_1$ – силовая p – подгруппа группы A , то $Q \cap N_1 = U \cap N_1$.

Так как, очевидно, пересечения $L \cap N_1$ при L взятых для все возможных H , образуют локальную систему N_1 , то в силу доказанного $U \cap N_1$ – силовая p – подгруппа группы N_1 , что невозможно. Полученное противоречие доказывает справедливость утверждения 2.

Справедливость утверждения 3 теоремы доказывается совершенно аналогично (только всюду в доказательстве свойство черниковости следует заменить на конечность). После фамилии автора стоит номер ссылки в тексте в этот источник.

Список литературы

1. Kegel O. H. On the solvability of some factorized linear group S.-Illinois J. Math., 1965, 9, No 3, p.535-547.
2. Huppert B.1. Endliche Gruppen. I. Berlin-Heidelberg-New York, Springer-Verlag, 1967.
3. Amberg B. Artinian and Noetherian factorized group – Rend. d. Semin. Mat. d. Univ. di Padova, 1976, 55, p.105-122.
4. Чунихин С. А. О существовании подгрупп у конечной группы. – В кн.: Труды семинара по теории групп.-М.: ГОНТИ, 1938, с.106-125.
5. Kegel O. H. Produktenilpotenter Gruppen-Arch. der math, 1962, 12, s. 90-93.
6. Wielandt H. Über Produkte von nilpotenter Gruppen, Illinois J. Math. 1958, 2, No 43, s.611-618.
7. Gross P. Finite groups which are the product of nilpotent Subgroups- Bull. Austral. Math. Soc., 1973, 9, No. 2, p.267-274.
8. Pennington E. A. On products of finite nilpotent groups.-Math. zs., 1973, 134, No. 1, p.81-83.
9. Черников Н. С. О факторизациях локально конечных групп.- Сиб. мат. Журн., 1980, 21, No 6, с.186-195.
10. Черников Н. С. Бесконечные группы факторизуемые nilпотентными надгруппами,-ДАН СССР, 1980, 252, №1, с.57-60.
11. Черников Н. С. Некоторые факторизационные теоремы для бесконечных групп,-ДАН СССР, 1980, 255, №3, с.537-539.
12. Kegel O.H., Wehrfritz B.A.E. Locally Finite Groups.-Amsterdam-London, North-Holland Publishing Co, 1973
13. Wielandt H. Über das Produkt paarweise vertauschbarer nilpotenter Gruppen.-Math. Ks., 1953, 56, №1, 1-7.
14. Зайцев Д.И. О произведениях групп.-В кн.: VII Всесоюзный симпозиум по теории групп (Шушенское, 1980); Тез. докл. Красноярск. госуниверситет, 1980, с.
15. Казарины Л.С. О факторизациях конечных групп.-В кн.: VIII Всесоюзный симпозиум по теории групп (Шушенское, 1980); Тез. Докл. Красноярский госуниверситет, 1980, с.44
16. Черников Н.С. Группы с заданными свойствами системы подгрупп.-М.: Наука, 1980.
17. Сесекин Н.Ф. О произведении финитно связанных абелевых групп.-Сиб.мат.журн. 1968, 9, №6, с.1427-1430.

**М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 90 жылдығына арналған
«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ДӘСТҮРЛЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР:
ТАРИХ, ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ, ПЕРСПЕКТИВАЛАР»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
қарары, Орал қаласы, 2022 жылғы 5 қазан**

Секциялық отырыстардың, сондай-ақ пленарлық отырыс шеңберіндегі пікірталастардың қорытындылары бойынша конференцияға қатысушылар мыналарды ұсынады:

1. "М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің тарихы" ғылыми басылымын дайындау бойынша жұмыс тобын құру;
2. Университеттің барлық мұражайларын бірыңғай мұражай-тарихи кешенге біріктіру;
3. Университеттің жетекші ғалымдарының материалдарын, құжаттарын, жеке кітапханаларын жинау және өңдеу бойынша тұрақты жұмыс істейтін комиссия құру;
4. Университет пен РҒА ОрБ Дала институтының бірлескен ландшафттық-экологиялық ғылыми зерттеулерді және экспедициялық сапарларын жүргізуді жалғастыру;
5. "Бөкейорда" резерватының аумағында халықаралық Аралсор ғылыми жартылай стационарын ұйымдастыру;
6. Шетелдік әріптес ЖОО-дан БҚУ-ға арнайы шақырылатын ана тілінде сөйлейтіндерден тілдік даярлық бойынша жұмысты жалғастыру, ЖОО-да инклюзивті білім беруді және академиялық жазуды дамыту.
7. ЖОО студенттерін жалпы орта білім беретін мектептерде педагогикалық практикаға дайындау кезінде инклюзивті білім беру жобаларын дамыту және оларды Батыс Қазақстан облысының жоғары педагогикалық білім беру жүйесіне енгізу.
8. Мамандарға профессор, биология ғылымдарының докторы В.В. Ивановтың флористика және геоботаника саласындағы идеяларын насихаттау және дамыту, заманауи әдістер мен тәсілдерді қолдана отырып зерттеулерді кеңейту ұсынылсын.
9. Флораны, өсімдіктер систематикасын зерттеудің, биоәртүрлілікті сақтаудың, Жайық өзені бассейнінің проблемаларын шешудің кешенді мәселелерін шешу үшін интеграциялық жобаларды әзірлеуде университет ғалымдарының Ресей және көршілес мемлекеттер ғалымдарымен өзара іс-қимылы мен үйлестіруін жүзеге асыру.
10. Университетте студенттерді оқытудың заманауи технологиялары арқылы әдіснамалық және психологиялық-педагогикалық мәдениетті дамытуға профессор - оқытушылар құрамына ерекше назар аудару.
11. Уақытты басқару технологияларын қолдана отырып, университеттің оқу процесінде студенттердің өзін - өзі ұйымдастыруын дамыту әдістемесін енгізу.
12. Университет студенттерінің спорттық ойындармен тұрақты түрде айналысуға ынтасын қалыптастыру және оқу және сабақтан тыс уақытта салауатты өмір салты (СӨС) бағдарламасын орындау.
13. «Ғылым - өндіріс» жүйесінің құрылымын көрсететін жас ғалымдардың, магистранттардың, студенттердің ғылыммен және шығармашылықпен айналысуға деген ынтасын арттыру.
14. Жергілікті жерлердегі атқарушы билік органдарының бизнес, кәсіптік білім, ғылым арасындағы әріптестік жүйесін дамытуға және жастарды интеграциялық үдерістерге белсенді тартуға жәрдемдесу қажеттілігін арттыру.
15. ҒЗЖ бойынша конкурстар, семинарлар, ғылыми өзге де іс-шараларды бірлесіп өткізуде болашақ мамандардың болмысын қалыптастыру және қолдау бойынша жоғары оқу орындарымен тиімді серіктестік жүйесін белсенді түрде дамыту.
16. Жоғары оқу орындарымен бірлескен іс-шаралар өткізу ғылыми конкурстарға, вебинарларға, семинарларға қатысу арқылы жас ғалымдар имиджін қалыптастыру және дамыту.
17. Студенттерді оқытудағы дәстүрлі ғылыми тәсілдер мен инновациялық әдістердің үйлесімі білім алушылардың білім беру бағдарламаларының мазмұнын игеру табыстылық деңгейін және мамандарды даярлау сапасын арттыруға мүмкіндік береді.
18. ЖОО-мектеп ынтымақтастығын күшейту, білім беру ұйымдары арасында, мектеп мұғалімдері мен ЖОО оқытушылары арасында оқытудың сабақтастығы мақсатында тұрақты тәжірибе алмасуды қамтамасыз ету қажет.
19. Оқытушылардың кәсіби құзыреттілігін үнемі арттыру, мектеп мұғалімдерін, магистранттарды ғылыми жұмыстар мен зерттеулерге тарту, ЖОО-да өткізілетін ғылыми, ғылыми-практикалық конференцияларға қатысу жөніндегі жұмысты жандандыру.
20. Университет оқытушылары мен мектеп мұғалімдерінің монографиялар мен оқу-әдістемелік құралдар шығару бойынша бірлескен жұмыс тәжірибесін жалғастыру.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. Абдешев Аскат Беккалиевич-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университеті, Аға оқытушы, магистр, Қазақстан Суретшілер одағының мүшесі, Askat_a_b@mail.ru
2. Абдираимова Эльмира Кайрлиевна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі м.а., аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі, elmira_11.75@mail.ru
3. Абдрахманов Ибраим Саматович- М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, магистр, Ibraim_samatovich@mail.ru
4. Абишева Алина Муратовна-«Өрлеу» БАҰО» АҚ БҚО Кәсіби даму институты», Кәсіби даму кафедрасы аға оқытушы, магистр, Alinam78@mail.ru
5. Абугалиева Гульшат Сержановна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, магистр, gulshst521336@mail.ru
6. Абуова Роза Суиеугалиевна- Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Старший преподаватель, Магистр, roza_abuova@mail.ru
7. Абуханова Алма Габдрахимовна- ЗКУ им.М.Утемисова, Доцент, к.ф.н., abukhanovaa@inbox.ru
8. Айманова Ерсин Ерденовна-Башкирский государственный университет, Аспирант, Ersin.aymanova@mail.ru
9. Аймбетова Индира Оразгалиевна- Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, ph-doctor@mail.ru
10. Айтжанова Адеми Мухамбетовна-Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, магистрант 2 курса, Adem-bonnilass93@mail.ru
11. Айткалиева Дина Набиолловна- Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, К.п.н, Старший преподаватель, dinanabiollovna1339@gmail.com
12. Акатьев Николай Владимирович-Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Старший преподаватель кафедры химии, к.х.н., niko_aikidzin@mail.ru
13. Акашаева Зияда Мирасовна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант, ziyada_1989@mail.ru
14. Акимова Сауле Муратовна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, магистр, saule_akim@mail.ru
15. Ақболатов Айдарбек Ахметұлы- М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, PhD доктор, доцент, Филология факультетінің деканы, aidarbek_akbulat@mail.ru
16. Алексеева Анастасия Даниловна-ФГБОУ ВО Арктический государственный институт культуры и искусств, Преподаватель, аспирант социологии, anastas.olonkho@mail.ru
17. Алешинская Евгения Владимировна- Национальный исследовательский ядерный университет «МИФИ», к.ф.н., доцент
18. Алимбаев Тельман Базарбаевич- Орал қаласы, №1 Балалар өнер мектебі, директоры, gulzadabak@mail.ru
19. Алимбаева Гулзада Бакыткалиевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Мәдениет және өнер факультеті, Дәстүрлі музыкалық және орындаушылық өнер кафедрасы, педагогика ғылымдарының магистрі, Аға оқытушы, gulzadabak@mail.ru
20. Алитурлиева Асем Елбайқызы-Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Магистрант 2 курса, 7M01706-Иностранный язык: два иностранных языка, asem.aliturlieva@mail.ru
21. Алшекенова Дилназ Темірханқызы-М. Өтемісов атындағы БҚУ, Магистрант, alshekenova.dilnaz@mail.ru
22. Альменов Ренат Утеулеевич-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Менеджмент Білім беру бағдарламасының магистранты, Bal_01_01@mail.ru
23. Амангельдиева Эльмира Сансызбаевна- Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Магистрант, Elmira01062000@icloud.com
24. Ан Софья Петровна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Магистрант, an.sofiya-an@yandex.kz
25. Андреева Светлана Николаевна-КГУ «Общеобразовательная школа № 23 имени М. Козыбаева отдела образования города Костаная» Управления образования акимата Костанайской области, Учителя физической культуры, Andreevacv2014@yandex.ru
26. Андрианова Елена Ивановна-Ульяновский государственный педагогический университет им. И.Н. Ульянова, Доцент кафедры дошкольного и начального общего образования, к.п.н., eleniva73@mail.ru
27. Антонова Наталия Михайловна-Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, К.э.н., ст.преподаватель, antonovanm@mail.ru

28. Артигалиева Айсауле Турешевна- БҚО, Бәйтерек ауданы, Зеленов жалпы орта білім беретін мектебі, Педагог-психолог, aisaule_27.06.91@mail.ru
29. Арыстангалиева Венера Талғатовна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, магистр, Arystangalieva86@bk.ru
30. Аскарова Аружан-М. Өтемісов атындағы БҚУ, Магистр, Aru_zhan.99.02@mail.ru
31. Асланбекқызы Жансезім-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Магистрант, Kadyrov_bekezhan@mail.ru
32. Аханова Альбина Сансызбаевна-М.Өтемісов атындағы БҚУ, оқытушы, akhanovaalbina@mail.ru
33. Багисов Жеңіс Жайлиевич-М.Өтемісов атындағы БҚУ, Информатика кафедрасының аға оқытушы, Bag_8585@mail.ru
34. Базаров Мейірбек Дарханұлы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университеті, физика кафедрасы, П.ғ.к., доцент, bazarov.meirbek@gmail.com
35. Байбулсинова Альфия Сабырғалиқызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, т.ғ.к., доцент, alfia_b11@mail.ru
36. Байтлесова Нурсулу Куспановна- Западно-Казахстанский университет им М.Утеминова, Доктор философии (PhD), nursulukz@yandex.ru
37. Бакитова Венера Салахиддиновна- Тасқала ауданы, Шежір МББК Мектеп үйлестірушісі, тренер
38. Бактығалиев Жалғас Ережепович-Западно-Казахстанский университет им. М.Утеминова, Преподаватель, магистр, z_zhalgas_7@bk.ru
39. Бактығалиева Эннака Самигуллаевна-Западно- Казахстанский университет им.М.Утеминова, Старший преподаватель, akanne@mail.ru
40. Бақытбаева Гүлбибі Сағынайқызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, glbibibakytbaeva@gmail.ru
41. Балахмет Әйгерім Самиголлақызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика және психология кафедрасының оқытушы, магистрі, a_balakhmet@mail.ru
42. Балтабай Ринат Ақылбекұлы- Западно-Казахстанский университет им. М.Утеминова, Магистрант, baltabajrinat@mail.ru
43. Батырбаева Жанерке Бауыржанқызы-Егіндікөл жалпы орта білім беретін мектебі КММ, Өлеуметтік ғылымдарының магистрі, batyrbayeva.zh@mail.ru
44. Батыргалиева Айгерім Батыргалиқызы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2 курс магистранты, ajgerim.batyrgalieva.00@mail.ru
45. Баюканская Светлана Феликсовна-Западно-Казахстанский университет им. М.Утеминова, Старший преподаватель, магистр, Bayukanskaya@mail.ru
46. Бекежанова Альбина Русланқызы-Поволжский институт (филиал) федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Всероссийский государственный университет Юстиции (РПА МИНЮСТА РОССИИ)» В Г. САРАТОВЕ, магистрант, a.bekezhanova@kyzmet.gov.kz
47. Бердымуратова Нұргүл Нұрлыбекқызы- ЗКУ им.М.Утеминова, преподаватель, магистр, knn_21_05@mail.ru
48. Билялова Гулзира Асылбековна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Магистрант, bga_90@mail.ru
49. Бисаева Найля Жайсановна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, Nailya_bis64@mail.ru
50. Бисекова Камила Ерболатовна-М.Өтемісов атындағы БҚУ, Оқытушы, магистр, erbolatova.89@mail.ru
51. Бисенова Гаухар Надыбаевна-Западно-Казахстанский университет им.М.Утеминова, Магистрант, bisenova1971@mail.ru
52. Буйрашева Индира Жардемғалиевна- М.Өтемісов атындағы БҚУ, Батыс Қазақстан облысы Білім басқармасы, Білім беруді дамыту орталығының математика пәнінің әдіскері, Indira_bg@mail.ru
53. Виктор Айболат Қайсарұлы - Орал гуманитарлық-техникалық колледжі, дене шынықтыру мұғалімі, Педагог-модератор, Aibolat.06.07@mail.ru
54. Винокурова Ульяна Алексеевна-ФГБОУ ВО Арктический государственный институт культуры и искусств, Доктор социологических наук, профессор, Uottaah1707@gmail.com
55. Габбасова Мейрамгуль Тулеугалиевна-М.Өтемісов атындағы БҚУ, Оқытушы, магистр, Meiramgul.gabbasova@mail.ru
56. Габдуллина Камшат Тельманқызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант, kamshat_gabullina@mail.ru
57. Гайсина Макпал Батыргалиевна-М. Өтемісов атындағы БҚУ, аға оқытушы-магистр, Gaysina_1983@bk.ru

58. Гатауова Айсура Хайрушовна- Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, магистрант, aisura_1983@mail.ru
59. Гиззатова Алла Ислямовна-Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Доцент, д.э.н., доцент, alla-gizzatova@mail.ru
60. Гинаятова Айжан Азаматовна-Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Aizhan_jan.94@mail.ru
61. Головацкая Елена- Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, магистрант, Egolockaa15@gmail.ru
62. Горбачев Александр Александрович- Западно-Казахстанский университет им. Утемисова, г. Уральск, Казахстан. Краснодарский государственный институт культуры, г. Краснодар, Россия, доктор педагогических наук, профессор, gorsansan11@mail.ru
63. Горбачева Валентина Алексеевна-Краснодарский государственный институт культуры, г. Краснодар, Россия, Западно-Казахстанский университет им. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, кандидат педагогических наук, доцент, valentinagorba55@gmail.com
64. Горбачева Диана Александровна-Краснодарский государственный институт культуры, г. Краснодар, Россия, доктор педагогических наук, профессор, gordiana1@mail.ru
65. Дадашов Дильмурат Темирбаевич-Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ- түрік университеті, аға оқытушы, магистр, dilmurat.dadashov@ayu.edu.kz
66. Дакишева Айнагуль Наримановна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант, Ainagul.88@mail.ru
67. Демченко Людмила Валерьевна-Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Старший преподаватель, mila_demchenko_67@mail.ru
68. Джолдыбаева Айжан Аманжоловна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Менеджмент Білім беру бағдарламасының магистранты
69. Джумагалиева Венера Суиеугалиевна- Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, преподаватель, Магистр, roza_abuova@mail.ru
70. Добряев Павел Анатольевич-ЗКУ им. М. Утемисова, Руководитель центра социологических исследований, кандидат философских наук, rockeru333@mail.ru
71. Домбаева Фатима Балмухамбетқызы - Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, магистрант 2 курса, Fatima-1094@mail.ru
72. Дошева Гулжихан Абухановна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Оқытушы, магистр, Gulia_555_88@mail.ru
73. Дуйсенбаева Жадыра Бекпулатовна- Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Факультет педагогики, Кафедра Теории и Методики преподавания физического воспитания, Старший преподаватель, магистр, Zhadyra94.08@mail.ru
74. Егзалиева АсельБолаткалиевна-ЗКУ им.М.Утемисова, старший преподаватель, м.э.н., egzalieva24@mail.ru
75. Егина Мария Сергеевна-Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Преподаватель, магистр, masha.egina96@mail.ru
76. Ерболат Балмира Ерболатқызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика факультеті, Мектепке дейін және бастауышта білім беру кафедрасы, оқытушы, магистр
77. Ергалиева Айгуль Темирбулатовна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Дәстүрлі музыкалық және орындаушылық өнер кафедрасының меңгерушісі, өнертану кандидаты, aig_erg63@mail.ru
78. Ергалиева Гулжан Алгазиевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, П.ғ.к., e77ask@yandex.ru
79. Ерниязова Қадияша Наурызбаевна - №49 ЖОББ мектебі, Химия пәнінің мұғалімі, kadi_1991@mail.ru
80. Ерниязова Нургул Наурызбаевна-№22 жалпы орта білім беретін мектеп КММ, Бастауыш сынып мұғалімі, Erniyazova82@mail.ru
81. Ерниязова Салтанат Наурызбаевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, магистр, Erniyazova82@mail.ru
82. Есенгазиева Айнура Калимовна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Құқықтық пәндер кафедрасының, Аға оқытушы, Заң ғылымдарының магистрі, Esengazievaa@mail.ru
83. Есенгалиев Мерхат Каримгалиевич- БҚО, Бәйтерек ауданы, Зеленов жалпы орта білім беретін мектебі, Математика пәні мұғалімі
84. Есентемиров Куаныш Асетулы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 6В06102 Ақпараттық жүйелер БББ ИС-31 топ студенті, kuanysesentemirov@gmail.com
85. Есқакова Фариза Ерболатқызы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, yeskakovaf@mail.ru
86. Әбілхайыров Ильяс Әбілхайырұлы-№3 ЖОББМ, Информатика пәнінің мұғалімі, ilyas_90.90@mail.ru

87. Жайдахметов Аслан Мәулітбекұлы-Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, магистрант, aslan19zh@mail.ru
88. Жаксылыков Ергазы Хайроллиевич- Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Факультет педагогики, Кафедра Теории и Методики преподавания физического воспитания, Старший преподаватель, магистр, Dedim01@mail.ru
89. Жанузак Ернар Еркинулы-Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Ғылыми қызметкер, магистр, ph-doctor@mail.ru
90. Жардемова Ақмарал Бактыбайқызы-ЗКУ им.М.Утемисова, Факультет культуры и искусства, Кафедра музыкальное образование и вокала, Старший преподаватель, akmaral.zhardemova@mail.ru
91. Жищенко Александр Николаевич- Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Факультет педагогики, Кафедра Теории и Методики преподавания физического воспитания, Старший преподаватель
92. Жоламан Мейірбек Орлеуұлы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2-курс магистранты, zhmeiirbek@mail.ru
93. Жумабаева Эльвира Тиышбаевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің педагогика және психология факультетінің 2 курс магистранты, elvrus73@mail.ru
94. Жумагулова Камила-Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Магистрант образовательной программы Экономика Кафедры экономики и менеджмент, zhanat.i@internet.ru
95. Жумаева Аяжан Максимовна-№47 жалпы орта білім беретін мектебі, Бастауыш сынып мұғалімі, Ayazhan.zhumaeva@mail.ru
96. Захарова Лариса Михайловна-Ульяновский государственный педагогический университет им. И.Н. Ульянова, Заведующий кафедрой дошкольного и начального общего образования, д.п.н., профессор, ulseagull@mail.ru
97. Зейнелбай Розагүл-М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика және психология кафедрасының 2 курс магистранты, rozakerey@mail.ru
98. Зинешова Данагүл Жарасқызы-А.Байтұрсынов атындағы №10 ЖОББМ, Мұғалім, магистр, Zineshova.danaqul@yandex.kz
99. Зубова Светлана Павловна-Самарский государственный социально-педагогический университет, Доцент кафедры начального образования, кандидат педагогических наук, lasogorova@gmail.com
100. Иксебаева Жанна Сагинтаевна-Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Старший преподаватель, магистр, iksebaeva@mail.ru
101. Илюхина Надежда Алексеевна-Самарский национальный исследовательский университет имени академика С.П. Королева, Зав. кафедрой русского языка и массовой коммуникации, ilnadezhda@rambler.ru
102. Иман-Мәліков Елдос Жаулыбайұлы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Менеджмент Білім беру бағдарламасының магистранты
103. Искакова Балым Габасовна-Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Заведующий кафедры учет и финансы, к.э.н, доцент, bgiskakova@bk.ru
104. Искалиева Айжан Урынғалиевна- ЗКУ им.М.Утемисова, научный сотрудник, старший преподаватель, магистр, ayzhan.iskalieva@mail.ru
105. Исмагулова Жанар Сансызбаевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, педагогика және психология магистрі, ismagulova_zs@mail.ru
106. Испанова Айсана Тулеуовна-№ 42 «Ақ ниет» гимназиясы, Көркем еңбек пәні мұғалімі, ispanova777@mail.ru
107. Испулова Роза Набиевна- Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, к.п.н., доцент, Ispulova_Roza@mail.ru
108. Кадыргалиева Сауле Исламовна- ЗКУ им.М.Утемисова кафедры иностранных языков, Старший преподаватель кафедры иностранных языков, Saule0312@mail.ru
109. Кадырова Гульназ Коштаевна-Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Магистрант 2-курса, gulnaz_85.84@mail.ru
110. Казбекова Гулнур Нагиметовна-Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Компьютерлік инженерия кафедрасының меңгерушісі, техн.к.к., gulnur.kazbekova@ayu.edu.kz
111. Казетова Алия Хамидуллиевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика факультеті, Мектепке дейін және бастауышта білім беру кафедрасы, П.ғ.к., аға оқытушы, kazetovaa@mail.ru
112. Калаханова Светлана Бактыбаевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, педагогика және психология магистрі, Svetlaya_as@mail.ru
113. Капакوف Гарипулла Хамидуллиевич-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, аға оқытушы, Kapakov64@mail.ru

114. Капанов Асхат Болатович- Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Факультет педагогики, Кафедра Теории и Методики преподавания физического воспитания, преподаватель
115. Карабасова Жадра Рахымжановна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университеті, магистрант, adil_jadra@mail.ru
116. Касимова Акмарал Хамзиевна-Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Доцент, к.п.н., Kasimova_ah@mail.ru
117. Кенжеғалиева Айдана Женисовна- М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, оқытушы, магистр, 1.a.k@mail.ru
118. Кенжеғалиева Акшолпан Жубатовна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, Sholpan_0201@mail.ru
119. Кенжегулова Алия Александровна-М. Өтемісов атындағы БҚУ, аға оқытушы, Aliya_kenzh@mail.ru
120. Кобландиева Мөлдір Бауыржанқызы- ЗКУ им.М.Утемисова, Магистрант, mkoblandiyeva@mail.ru
121. Кондудиева Шынар Мәлікқызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант, Shyn_ar_malikovna@bk.ru
122. Куанышева Мария Аликқызы- М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика және психология магистрі, mariyave@bk.ru
123. Кударова Гульбаршын Хамидулловна-Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Преподаватель, gulen4ik1980@gmail.com
124. Кужахметова Асель Биржановна - Орал гуманитарлық-техникалық колледжі, дене шынықтыру мұғалімі, Педагог-шебер, Asel.sulu@bk.ru
125. Кулмагамбетова Светлана Санжановна- Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, svetlana-sh-68@mail.ru
126. Кульжумиева Айман Амангельдиевна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Сапа және аккредиттеу бөлімі жетекшісінің міндетін атқарушы, физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент, aiman-80@mail.ru
127. Курмашева Динара Наримановна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, магистр, kurmashevadin@mail.ru
128. Қабдрахимов Әліби Асқарұлы-ПГНИУ, Аспирант, Chingiz-han01@mail.ru
129. Қайдарғалиева Ақүрпек Асқарқызы- Западно- Казахстанский университет им.М.Утемисова, магистрант 2 курса, Akurpek55@mail.ru
130. Қанатқалиева Айзада Анарбекқызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант, moongirl11@mail.ru
131. Қашқынбай Қанат Тоғайбайұлы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Оқытушы, магистр, kanat_7811@mail.ru
132. Қоңырова Айкөркем Асыланбекқызы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант, konyrova.aykorkem@mail.ru
133. Құлбаева Гүлнұр Сағындыққызы- М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант, Dnupi@bk.ru
134. Қыдыршаев Абат Сатыбайұлы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Педагогикалық ғылымдар академиясының академигі, Kdirshaev_abat@mail.ru
135. Қыдыршаев Орал Абатұлы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Promontory Aqjaıuq халықаралық мектебінің директоры, магистр
136. Қыдыршаева Қарлығаш Сатыбайқызы-М.В.Ломоносов атындағы ЖОББМ, Мұғалім, ізденуші
137. Лагуточкина Валентина Александровна- КГУ ОШ №39 г.Уральск ЗКО, учитель-логопед, Vallentina71@mail.ru
138. Левыкин Сергей Вячеславович- Институт степи Уральского отделения Российской академии наук – обособленное структурное подразделение ОФИЦ УрО РАН, Заведующий отделом степеведения и природопользования, профессор РАН, д.г.н., orensteppe@mail.ru
139. Лысогорова Людмила Васильевна-Самарский государственный социально-педагогический университет, Заведующий кафедрой начального образования, кандидат педагогических наук, доцент, lasogorova@gmail.com
140. Лягавина Вера Николаевна-ЗКУ им. М. Утемисова, Доцент, Старший преподаватель, vera.7.ru@mail.ru
141. Маденова Лаззат Мутиголлиевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Мектепке дейінгі және бастауышта білім беру кафедрасы, Аға оқытушы, lazat.pedagog@mail.ru
142. Мақсотова Толқын Тілекбабылқызы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Оқытушы магистр, maksotova9292@mail.ru

143. Малаева Дария Нурболатовна- Западно- Казахстанский университет им.М.Утемисова, преподаватель, eshmuxambetova16@mail.ru
144. Малик Акбота Мирманқызы-М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика және психология кафедрасының 2 курс магистранты, abota.malikova.00@bk.ru
145. Манкеева Асель Тлеккабуловна- ЗКУ им.М.Утемисова, Магистрант, mankeeva_asel@mail.ru
146. Маннапов Аңсар Мендикулович-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Магистрант 1-курс: Педагогика және психология, antizko@mail.ru
147. Маннапова Торғын Мендикуловна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Информатика кафедрасының аға оқытушысы, магистр, mannapovatm@mail.ru
148. Мангушева Тамара Сергеевна-Саратовская государственная юридическая академия, К.с.н., доцент кафедры административного и муниципального права, amaras-m@mail.ru
149. Масабаева Индира Төлегенқызы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2-курс магистранты, Indira_0999@mail.ru
150. Маутеева Самал Махамбетовна- ЗКУ им.М.Утемисова, старший преподаватель, магистр, samal-23@mail.ru
151. Махмудова Альбина Курманғалиевна-ЗКУ им.М.Утемисова, научный сотрудник, магистр, albina_makhmudova@mail.ru
152. Махмутова Халидам Масимжановна-РГП на ПХВ «Казахская национальная академия хореографии» МКС РК, Магистрант, Khalida.ur@mail.ru
153. Медешова Айгуль Бактығалиевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, п.ғ.к., доцент, medeshovaa@mail.ru
154. Мендешұлы Жандос-БҚО білім басқармасының Сырым аудандық білім беру бөлімінің «Мектеп - лицейі», Информатика пәнінің мұғалімі, педагог, Shcanov99@gmail.com
155. Мендигалиева Шолпан Сарсенбаевна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 7M01504-Физика білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, sholpan.ms78@mail.ru
156. Молдағайнова Акбота Аширбайқызы-Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Концертмейстер кафедры «Музыкальное образование и вокал», zhumaganym.rahimova.54@mail.ru
157. Молдағалиев Армат Маратович- Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Факультет педагогика. Кафедра Теории и Методики преподавания физического воспитания, Старший преподаватель, магистр, armat_196@mail.ru
158. Молдашева Бакитгуль Абдлхаировна- М.Өтемісов атындағы БҚУ, Аға оқытушы, muldaw_1124@mail.ru
159. Моменов Боранбай Мурзағалиевич-Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, «Қөркем еңбек және дизайн» кафедрасы кафедра меңгерушісінің орынбасары, п.ғ.к., доцент, momenovbm@mail.ru
160. Муканова Айгуль Даулеткалиевна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Оқытушы, магистр, Ilhanek@mail.ru
161. Муканова Нуржанат Ергеновна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, магистр, Mukanova.nurzhanat@inbox.ru
162. Мукашева Жанна Амангелдиевна-Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Магистрант 2 курса, Zhanna0179@bk.ru
163. Мулдағалиев Вали Садыхович- Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, доцент, к.ф.-м.н.
164. Муратова Алия Мухамеджановна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Оқытушы, магистр, Zhaskyrar81@mail.ru
165. Муратова Жансая Муратовна-Российский университет дружбы народов, Аспирант, Jansik.86@mail.ru
166. Мусағалиева Гульнур Бактығалиевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, магистр, gulnur.musagaliyeva@bk.ru
167. Мүтиев Зейнолла Жақсылықұлы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, ф.ғ.к., доцент, профессор, zinulla_mutiev@mail.ru
168. Мухамбетова Ғайнеш Гумаровна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, Gainsesh_65@mail.ru
169. Муханбетжанова Ақмарал Утепбергеновна - Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті Инновациялық білім беру факультетінің деканы, п.ғ.д., қауымдастырылған профессор, a.mukhanbetzhanova@asu.edu.kz
170. Муханбетчина Ахлима Габделовна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика факультеті, Педагогика және психология кафедрасы, П.ғ.к., аға оқытушы, muhanbetchina@mail.ru
171. Мухашева Меруерт Бауыржановна-І. ЖАНСҮГІРОВ атындағы ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ, Талдықорған, докторант, Mika.m.b@mail.ru

172. Мухиева Гульмира Сейтмуханбетовна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика факультеті, Мектепке дейін және бастауышта білім беру кафедрасы, оқытушы, магистр, mgs-94@mail.ru
173. Мұратов Ерсұлтан Нұркисаұлы- М. Өтемісов атындағы БҚУ, магистрант, qyrbalasy@mail.ru
174. Мұсаев Алпысбай Мусаевич- Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті, Ф.ғ.д., профессор, ҚР ПҒА академигі, musaev03111948@mail.ru
175. Мұхамбетова Саягүл Жұбандықызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант, saia_aktilek.zko@mail.ru
176. Мұхамбетова Үкіліай Салауатқызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант, 19.ukyw.98@bk.ru
177. Нағашыбаева Ботакөз Аскаровна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Магистрант, bga_90@mail.ru
178. Нариманова Анаргүл Жаскаиратовна-Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Старший преподаватель, магистр, anargul_8686@mail.ru
179. Насырова Булбул Сагинғалиевна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Техника ғылымдарының магистрі, Bulbak_08@mail.ru
180. Нестеренко Галина Ивановна-Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Декан факультета истории, экономики и права, к.э.н., доцент, Nesterenko-58@inbox.ru
181. Нәбиева Жанаргүл Жұмабайқызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика факультеті, Мектепке дейін және бастауышта білім беру кафедрасы, оқытушы, магистр, nabi.zhanar@inbox.ru
182. Нұрғалиева Аружан - Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, магистр, Aruzhan_nurgalieva@mail.ru
183. Нурушева Тамара Ивановна-ЗКУ им.М.Утемисова кафедры иностранных языков, Старший преподаватель кафедры иностранных языков
184. Нұрқаятова Жұмагүл Қайратқызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Экономика Білім беру бағдарламасының магистранты
185. Орынғалиева Акжибек Ришатқызы-БҚО, Орал қ., «Эстетикалық бағыттағы мектеп – гимназия» КММ, Химия пәні мұғалімі, rishatovna98@mail.ru
186. Отаров Мәлс Таскалиевич-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, ҚСО мүшесі, mels.otarov@gmail.com
187. Отеуова Ақжамал Кадыржановна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университеті, «Тарих,экономика және құқық» факультеті «Құқықтық пәндер»кафедрасы заң ғылымдарының магистрі, oteuovy@mail.ru
188. Өмірзақова Ләззат Қайыржанқызы-ЗКУ им.М.Утемисова, Факультет культуры и искусства, Кафедра музыкальное образование и вокала, Старший преподаватель, Llyazzat.umirzakova@mail.ru
189. Өтегенова Әсел Алтайқызы-М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика және психология кафедрасының 2 курс магистранты, Altaevna1996@gmail.com
190. Пазлышанова Жансая Ниязбаевна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Оқытушы, магистр, amon_ra93@mail.ru
191. Панищева Ольга Александровна-ЗКУ имени М.Утемисова, Преподаватель кафедры дошкольного и начального образования, магистр педагогических наук, olga.panichsheva@mail.ru
192. Панова Наталья Владимировна-Коммунальное государственное учреждение «Общеобразовательная школа №3» отдела образования города Уральск управления образования акимата Западно-Казахстанской области, Учитель-логопед, педагог-мастер, Panova_natali76@mail.ru
193. Петрищев Вадим Павлович- Институт степи Уральского отделения Российской академии наук – обособленное структурное подразделение ОФИЦ УрО РАН, Ведущий научный сотрудник отдела природно-техногенных систем, д.г.н.
194. Попов Максим Михайлович- ЗКУ им. М. Утемисова, Доцент, Старший преподаватель
195. Потиченко Эллина Геннадьевна-Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Старший преподаватель, impressionism73@mail.ru
196. Примбетова Сауле Чукаевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Экономика және менеджмент кафедрасының доценті, Bal_01_01@mail.ru
197. Ракишова Нурбану Газезовна- Орал қалалық білім беру бөлімі, әдіскері, nrakhisheva@inbox.ru
198. Рамазанова Ляззат Есентаевна- Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Магистр, lyram@mail.ru
199. Рахимова Жумағаным Абельхаликовна-Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Засл.арт.РК, кавалер ордена «Құрмет», заслуженный деятель «ҚР Ұстаздар қоғамы», Доцент, zhumaganym.rahimova.54@mail.ru
200. Рахматуллин Аянбек Мухамбеткалиевич- Западно-Казахстанский университет им М.Утемисова, магистрант

201. Рахым Құндыз Ыбырайқызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант
202. Сағидолла Айнұр Сағидоллақызы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті педагогтарын даярлау» мамандығының 2 курс магистранты, ramanovanur@gmail.com
203. Сагиндикова Салтанат Салауатқызы-Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Магистрант, Saltan_k92@mail.ru
204. Сагитова Альфия Рашидовна-Саратовская государственная юридическая академия, институт магистратуры, магистрант, Elvira2109@mail.ru
205. Сакиева Манзия Габдоловна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика факультеті, Магистрант, Mansia72@list.ru
206. Санбаева Наталья Садровна- Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Факультет Культуры и искусства, кафедра «Музыкальное образование и вокал», Старший преподаватель, nata.sanbaeva.78@mail
207. Сапашева Клара Хамидуллиевна-Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, sapasheva01@mail.ru
208. Сарманов Айбек Ертлеуович- М.Өтемісов атындағы БҚУ, Жас ғалымдар кеңесінің төрағасы, ғылым және ЖОО-дан кейінгі дайындық бөлімінің аға ғылыми қызметкері, магистр, sarmanov.a@list.ru
209. Сарсенбаева Фарида Еркінғалиевна- М. Өтемісов атындағы БҚУ, магистрант, tarix.farida@mail.ru
210. Сарсенғалиева Татьяна Нурманғалиевна- ЗКУ им. М.Утемисова, магистрант Макаровская СОШ, Учитель русского языка и литературы, sarsengalieva72@bk.ru
211. Сатқанғалиев Жалғас Олжасұлы-Х.Нұрымғалиев атындағы ЖОББМ, Педагог-модератор, Jalgas010101@mail.ru
212. Сатыбалдиев Жарас Болатұлы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Оқытушы, магистр, zharas_alasha@mail.ru
213. Сатыбалдиева Айнара Марданқызы-Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, ainara10.04.93@mail.ru
214. Сейткулова Жанар Амалбаевна- Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Ғылыми қызметкер, магистр
215. Сексенбай Жұпар Саматқызы-Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Магистрант, zhupar1693@mail.ru
216. Серғалиев Нурлан Хабиболлаұлы – б.ғ.к., профессор, М. Өтемісов атындағы БҚУ басқарма төрағасы-ректоры
217. Синева Наталья Александровна - ФГБОУ ВО «СПЮА», Доцент кафедры международного права, к.ю.н., доцент, n.a.sineva@mail.ru
218. Субботина Екатерина Сергеевна - ФГБОУ ВО «Ульяновский государственный педагогический университет имени И. Н. Ульянова», Старший преподаватель кафедры дошкольного и начального общего образования, esnagatkina@mail.ru
219. Сундеткалиева Алия Ахметовна-Западно- Казахстанский университет им.М.Утемисова, Старший преподаватель, sundetkalievaa@bk.ru
220. Сундетов Мирлан Аскарлович- Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Кафедра Теории и Методики преподавания физического воспитания, Старший преподаватель, магистр, Mir.lan85@mail.ru
221. Табылдиева Салтанат Жоламановна- Западно- Казахстанский университет им.М.Утемисова, старший преподаватель, tabyidieva.1971@mail.ru
222. Талапқалиева Ділшат Талапқалиқызы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант, ms.talapkaliyeva@mail.ru
223. Таласпаева Акырыс Ержановна-ЗКУ им.М.Утемисова, старший преподаватель, м.э.н., talaspaeva1981@gmail.ru
224. Таникулова Айым Онгаровна- Ақтөбе қ. № 30 қазақ орта мектебі, Тарих пәнінің мұғалімі, 84aiym@mail.ru
225. Тапаева Жанерке Таулбаевна-М.Өтемісов атындағы БҚУ, Магистр, оқытушы, 93_janerke@mail.ru
226. Тасимова Айслу Ахмадиевна-Западно-Казахстанский инновационно технологический университет, Кандидат педагогических наук, профессор, член-корреспондент Международной Академии Конкорд Франции, tasimova49@mail.ru
227. Тасмағамбетов Асет Сембаевич- Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, кафедра правовых дисциплин, Д.и.н., T.Asset63@mail.ru
228. Татенова Асия Сериковна-Общеобразовательная школа №24 г.Уральск, Учитель русского языка и литературы, assiya22@mail.ru

229. Тілеуханов Нұржан Сағынұлы-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Nurzhan.tleuhan@mail.ru
230. Тлепбергенова Гаухар Елемесовна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Оқытушы, магистр
231. Тлесова Айгуль Бакытжановна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, aigultlesova@mail.ru
232. Төлепов Әділ Ерболатұлы - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Есеп және қаржы кафедрасының аға оқытушысы, экономика ғылымдарының магистры, adil-tulepov@mail.ru
233. Трушева Қалампыр Зарликовна-№42 «Ақ ниет» гимназиясы, көркем еңбек пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші, trusheva67@mail.ru
234. Тулегенова Бибигуль Нурлыбековна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Оқытушы, педагогика ғылымдарының магистры, Bibigul.tulegenova.18@mail.ru
235. Тулегенова Сауле Утешевна-ЗКУ им.М.Утемисова, Старший преподаватель, tulegenovasaule81@gmail.com
236. Узакбаева Гулнур Акбергеновна- ЗКУ им.М.Утемисова, преподаватель, магистр, Guni88@inbox.ru
237. Уланов Борис Васильевич-ЗКУ им. М.Утемисова, Доцент, канд. ф.-м.н., bv_ulanov@mail.ru
238. Умарова Гульнар Сидегаалиевна-Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, к.ф.н., доцент, umarova_1959@mail.ru
239. Умарова Дильфуза Абдикаримовна-М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Магистрант, dd_omar06@mail.ru
240. Уразова Жанаргул Уразқызы-М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Педагогика және психология кафедрасының 2 курс магистранты, 1993_zhanargul@mail.ru
241. Утегалиева Гульмира Кайржановна- Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, магистрант, gulmira.utegalieva@list.ru
242. Утегенова Гульмира Екпиновна- Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Старший преподаватель, Магистр, Gulmirautegenova82@mail.ru
243. Утегенова Карлыга Таскалиевна- Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, канд. пед. наук, доцент кафедры русской филологии, karlyga@bk.ru
244. Утешева Звайда Бисеновна-Областная библиотека для детей и юношества имени Хамзы Есенжанова, ЗКУ имени Махамбета Утемисова, Ведущий специалист библиотеки, преподаватель кафедры хореографии и культурно-досуговой работы, деятель культуры РК, Kindlib_uralisk@mail.ru
245. Хабиева Дина Гарифоллиевна- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Аға оқытушы, магистр
246. Хайрашев Ақылбек Майлыбаевич- Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Факультет педагогика. Кафедра Теории и Методики преподавания физического воспитания, Старший преподаватель
247. Хамзин Ерген Абилкаирович-Жаңақала ЖОББМ, Педагог – зерттеуші, Ergen_74@mail.ru
248. Хамзин Турарбек Абилхайрович-М.Өтемісов атындағы БҚУ, Аға оқытушы, turarbek_hamza@mail.ru
249. Хамзина Айгул Абилкаировна-Х.Нұрымғалиев атындағы ЖОББМ, Педагог-зерттеуші, a_aigul777@mail.ru
250. Хамзина Акмарал Абилкаировна-М.Өтемісов атындағы БҚУ, Информатика кафедрасының меңгерушісі, аға оқытушы, Akmaral_abilk@mail.ru
251. Хамидолла Инабат Алтайқызы- Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Магистрант, Inabat_94_94@bk.ru
252. Хамидоллин Ербол Жүсіпұлы- М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, магистрант
253. Хасанова Инкар Утебаевна- М.Өтемісов атындағы БҚУ, Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к., Khassanova.inkar@mail.ru
254. Химеденова Зухра Максимовна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, оқытушы, zukhra_85@mail.ru
255. Череватова Нина Константиновна-ЗКУ имени М.Утемисова, Доцент, к.х.н., профессор, ncherevatova@mail.ru
256. Черемухина Оксана Валериевна-Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Старший преподаватель, o.cheremukhina@mail.ru
257. Чибилев Александр Александрович- Институт степи Уральского отделения Российской академии наук – обособленное структурное подразделение ОФИЦ УрО РАН, Главный научный сотрудник, академик РАН
258. Чудрова Венера Утегенова-Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Старший преподаватель, venera.chudrova@mail.ru

259. Чукина Гульмира Ураловна-Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, магистрант 2 курса, gulmira.uralovna@gmail.com
260. Шайхина М.А.- учитель русского языка и литературы КГУ ОШ «Мерей» Таскалинского района Западно-Казахстанской области
261. Шамуратова Куралай Шамуратовна- Орал қаласының физика – математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі, Педагог-психолог, пед. ғылымдарының магистрі, Shamur_k@mail.ru
262. Шугаева Эра Амангелдиевна-М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі, магистрант, era_19.02.00@mail.ru
263. Шукирова Алма Акбулатовна- Ә.Молдағұлова атындағы №38 мектеп-лицейі, жоғары санатты, педагог-шебербиология пәнінің мұғалімі, a_m_268@mail.ru
264. Ясек Шмалец- профессор Варминско-мазурского учебного центра Дариуша Вышинского в Оструде, jszmalec@gmail.com
265. Jan Wiosna- Szkoła Podstawowa w Bartach, magister
266. Magdalena Strzylak- SOSW w Szymanowie, magister
267. Ewa Binkuńska- Uniwersytet Gdański, Doktor

III СЕКЦИЯ ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Байбулсинова А.С.	БАТЫС АЛАШОРДА ТАРИХЫНАН ЖАҢА МӘЛІМЕТТЕР.....4
Гайсина М. Б. Кенжегулова А.А.	ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ САЯСИ ОЙЛАР.....8
Мұратов Е. Н.	СЕЙІТҚАЛИ МЕНДЕШЕВ – ҰСТАЗ, КҮРЕСКЕР, ТӨРАҒА.....11
Сарсенбаева Ф.Е.	АШАРШЫЛЫҚ. АРХИВ ІЗДЕНІСІНЕН.....15
Тасмагамбетов А.С.	ИСЛАМ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ И АДМИНИСТРАТИВНЫЕ РЕФОРМЫ ЦАРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА (ВТ. ПОЛ.ХІХ-НАЧ.ХХ ВВ.).....17
Айжарикова А.С.	МАҚАШ БЕКМҰХАМЕДОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ.....20

IV СЕКЦИЯ НОВЫЙ КАЗАХСТАН: ПУТЬ ОБНОВЛЕНИЯ И МОДЕРНИЗАЦИИ

Қыдыршаев А.С., Бақытбаева Г.С., Қыдыршаева Қ.С.	ЖАҢА КАЗАҚСТАННЫҢ ТІРЕГІ – ҰЛТТЫҚ РУХТАҒЫ ТӨРБИЕЛІ ҰРПАҚ.....24
Сагитова А.Р., Мангушева Т.С.	КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....31
Таникулова А.О.	ЖАҢА КАЗАҚСТАН: ЖАҢАРТУ ЖӘНЕ ЖАҢҒЫРУ ЖОЛДАРЫ.....34
Тлесова А.Б., Хамидоллин Е.Ж.	КАЗАҚСТАНДА АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ СТРАТЕГИЯСЫ.....36
Тлесова А.Б., Габдуллина К.Т.	БАТЫС КАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМУДЫҢ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....39

V СЕКЦИЯ ИСТОРИЧЕСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ

Абуова Р.С.	СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....43
Абдешев А. Б.	ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙННЫҢ МӘДЕНИЕТТІҢ ДАМУЫНА ӨСЕРІ45
Айткалиева Д.Н.	РОЛЬ КУЛЬТУРНО -ДОСУГОВЫХ ЦЕНТРОВ ВОРГАНИЗАЦИИ ДОСУГА И ОТДЫХА ШКОЛЬНИКОВ.....47
Аханова А.С.	ЗАМАНАУИ КІТАПХАНА –РУХАНИ ҚАЗЫНА ОРДАСЫ.....49
Батыргалиева А.Б. Акбулатов А.А.	ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОСТМОДЕРНИЗМ ЖӘНЕ МОДЕРНИЗМ БАҒЫТТАРЫ.....53
Утегенова Г.Е.	КӘСІБИ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ БАСТЫ САПАСЫ-ҚҰЗЫРЕТТІЛІК.....55
Джумагалиева В.С.	РОЛЬ ТЕМАТИЧЕСКОГО ЭЛЕКТРОННОГО КАТАЛОГА КАК УЧЕБНОЕ СРЕДСТВО В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ ПО НАПРАВЛЕНИЮ ИСКУССТВО.....59

Жардемова А. Б., Өмірзақова Л. Қ.	БОЛАШАҚМУЗЫКА МҰҒАЛІМІН ДАЯРЛАУДА ВОКАЛДЫ ХОР АЙТУДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....62
Махмутова Х.М.	ҰЙҒЫР БИІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІ.....64
Отаров М. Т.	ПОРТРЕТ ЖАЗУ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫСТАР.....66
Пазлышанова Ж.Н., Ан С.П.	ОРНАМЕНТ КОЧЕВЫХ КУЛЬТУР И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ОРНАМЕНТА В СОВРЕМЕННОМ ИНТЕРЬЕРЕ.....68
Потиченко Э.Г.	РАЗВИТИЕ ФОРТЕПИАННОГО ИСКУССТВА В КАЗАХСТАНЕ.....72
Рахимова Ж.А., Молдаганнова А.А.	«АЯУЛЫМ, АРМАНЫМДАЙ АСЫЛЫМ ЕҢ...» ӘНШІ- КОМПОЗИТОР ӘШІР МОЛДАҒАЙЫНОВ.....75
Сатыбалдиев Ж.Б.	«МЫҢ ТҰЯҚТЫҢ ДҮБІРІ- БІР ТҰЯҚТЫҢ САУСАҒЫ».....78
Түлегенова С.У., Молдашева Б.А.	ИСТОКИ СТАНОВЛЕНИЯ КАФЕДРЫ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА И ДИЗАЙНА ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ М.УТЕМИСОВА.....80
Утешева З.Б.	ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА НА РАЗВИТИЕ КНИЖНОЙ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕСТВА.....85
Капаков Г.Х.	МӘДЕНИ ДӘСТҮРЛЕР АРҚЫЛЫ КЕЛЕШЕК ҰРПАҚТАРДЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ КӨЗ-ҚАРАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....87
Тілеуханов Н.С., Зинешова Д.Ж.	ҰЛТТЫҚ СТИЛЬДЕГІ ТҰРҒЫН ҰЙ КОЛОРИСТИКАСЫН КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....89
Бисакаева Н.Ж.	БРЕНД ГОРОДА: ПОНЯТИЕ, СТРУКТУРА, УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ.....92

VI СЕКЦИЯ **ЕСТЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ,** **ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ**

Акатьев Н.В., Сагиндикова С.С. Хамидолла И. А., Амангельдиева Э.С.	ҮШ ВАЛЕНТТІ МЕТАЛЛДАРДЫҢ КЕЙБІР КӨП НЕГІЗДІ КАРБОН ҚЫШҚЫЛДАР ЖҮЙЕСІНДЕ НЕГІЗДЕЛГЕН КОМПЛЕКСТІ ҚОСЫЛЫСТАРДЫҢ БОЛАТТЫҢ ЖЕМІРІЛУ ЖЫЛДАМДЫҒЫНА ӨСЕРІ.....94
Балтабай Р.А.	ФИЗИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУ.....98
Айманова Е.Е.	ГЕОИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ.....99
Жоламан М.О., Кульжумиева А.А.	СТАНДАРТТЫ ЕМЕС ТЕНДЕУЛЕРДІ ГРАФИКАЛЫҚ ӘДІСПЕН ШЕШУДЕ SMART NOTEBOOK БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚҰРАЛЫН ТИІМДІ ҚОЛДАНУ.....102
Касымова А.Х	ІТ-САЛАСЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫ ДАЙЫНДАУ.....106
Қабдрахимов Ә. А., Алшекенова Д.Т.	ЕШКІ СҮТІ БЕЛОГЫНЫҢ ГИДРОЛИЗАТТАРЫН БӨЛІП АЛУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АНТИМИКРОБТЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ.....108

Медешова А.Б., Карабасова Ж.Р	PISAXАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ АЯСЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ – ҒЫЛЫМИ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ ТУАЛДЫЛАРЫ.....112
Мулдағалиев В.С., Асқарова А.Ж.	КОМПАКТНОСТЬ И ДИСКРЕТНОСТЬ В РЕШЕТКЕ ИНВАРИАНТНЫХ ПОДГРУПП ТОПОЛОГИЧЕСКОЙ ГРУППЫ.....116
Мулдағалиев В.С.	ПРОКОНЕЧНЫЕ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ ГРУППЫ ТОПОСОВ.....119
Насырова Б.С., Есенгеміров К.А.	CALS (CONTINUOUS ACQUISITION AND LIFE CYCLE SUPPORT) ТЕХНОЛОГИЯСЫ ӨНДІРІСТІК АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕНІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ҚҰРАЛЫ.....123
Череватова Н.К.	СОПРЯЖЕННОЕ СОДЕРЖАНИЕ ВИТАМИНА С, НЕЗАМЕНИМЫХ А-АМИНОКИСЛОТ И ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ ВО ФРУКТАХ, ОВОЩАХ И ЯГОДАХ.....125
Nurgalieva A.Y., Makhmudova A.K.	ISOLATION AND IDENTIFICATION OF NEW ACTIVE STRAINS OF HYDROCARBON-OXIDIZING MICROORGANISMS FOR OIL DESTRUCTORS RESET FORM.....127
Ерниязова Қ.Н.	ХИМИЯ ПӘНІНДЕ PISA ФОРМАТЫНДАҒЫ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ.....129
Левыкин С. В., Петрищев В. П., Чибилев А. А.	ЛАНДШАФТНО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНСТИТУТА СТЕПИ УРО РАН В СЕВЕРНОМ ПРИКАСПИИ.....132
Шукирова А. А., Абишева А.М.	БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ.....135
Базаров М. Д.	ОҚЫТУДА БЛУМ ТАКСОНОМИЯ ТЕХНОЛОГИЯ СЫНҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....139
Буйрашева И.Ж.	ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ГЕОГРАФИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ОҚУ ҮРДІСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ.....141
Серғалиев Н.Х., Абулғазиева, Сарманов А.Е., Кішібекова Ә.Б.	ШАЛҚАР КӨЛІНІҢ АЗЫҚТЫҚ БАЗАСЫНА БАҒА БЕРУ.....143
Асланбекқызы Ж.	БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА BUFOTES SITIBUNDES (PALLAS, 1771) ПАЛЛАС ҚҰРБАҚАСЫНЫҢ ТАРАЛУЫН ЗЕРТТЕУ.....144
Искалиева А.У.	ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....147
Қоңырова А.А.	КӨЛ БАҚАСЫНЫҢ (RANA RIDIBUNDA PALLAS, 1771) БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ТАРАЛУ АУМАҒЫ.....148
Мулдағалиев В.С., Узақбаева Г.А.	ОТНОСИТЕЛЬНАЯ РАЗМЕРНОСТЬ.....151
Мулдағалиев В.С., Бердымуратова Н.Н.	О НЕКОТОРЫХ НЕПЕРИОДИЧЕСКИХ FC-ГРУППАХ.....156

Мұхамбетова Ү.С.

ТАҚЫР ЖҰМЫРБАС КЕСІРТКЕСІ -PHRYNOCERHALUS
HELIOSCORUS (ПАЛЛАС, 1771) БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТАРАЛУЫ.....161

VII СЕКЦИЯ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА: НОВЫЕ ЗАДАЧИ ДЛЯ КАЗАХСТАНА

Kulmagambetova S.S.,
Gatauova A.Kh.

FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF PUPILS
OF GRADES 8-9 IN ENGLISH LESSONS IN SPECIALIZED
SCHOOL (BILIM-INNOVATION).....165

Қыдыршаев А.С.,
Қанатқалиева А.А.

ӘДЕБИЕТТАНУШЫ ҒАЛЫМ СЕРІКҚАЛИ ШАРАБАСОВТЫҢ
ҒЫЛЫМИ, ӘДЕБИ-ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ МЕН
ҰСТАЗ-ҒАЛЫМДЫҚ ТҮЛҒАСЫ.....168

Қыдыршаев А.С.,
Рахым Қ.Ы.,
Қыдыршаева Қ.С.

ҚАЗІРГІ ТӘУЕЛСІЗ ЕЛІМІЗДЕГІ ҚАЗАҚ ШЕШЕН-БИ
СӨЗДЕРІНІҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ МӘНІ.....170

Қыдыршаев А.С.,
Кондудаева Ш.М.,
Қыдыршаева Қ.С.

КӘСІБИ МАМАННЫҢ ШАРШЫ ТОП АЛДЫ СӨЗ СӨЙЛЕУІНІҢ
ӘДІСТЕМЕЛІК- ТӘЖІРИБЕЛІК ҚАҒИДАЛАРЫ.....177

Қыдыршаев А.С.,
Мұхамбетова С.Ж.,
Қыдыршаев О.А.,
Қыдыршаева Қ.С.

МЕКТЕП РИТОРИКАСЫ: ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ
ҚАҒИДАЛАРЫ, ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ.....180

Абуханова А.Г.

ЯЗЫКОВАЯ АКТУАЛИЗАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ИНТЕНЦИЙ В
РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ.....188

Аймбетова И.О.,
Жанузак Е.Е.,
Сейтқұлова Ж.А.

ТОПОНИМИЧЕСКАЯ КАРТИНА КОНЦЕПТОВ
«ПРОСТРАНСТВА», «РАСТЕНИЯ» И «ЖИВОТНЫЕ» В
КАЗАХСКОМ ТОПОНИМИИ.....191

Koblandiyeva M.B.

SLANG IN THE ENGLISH LANGUAGE. DEFINITIONS AND
METHODS OF THEIR FORMATION.....195

Мутиев З. Ж.,
Акашаева З. М.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ПОЭТИКАСЫ: ДӘСТҮР ЖӘНЕ
ЖАҒАШЫЛДЫҚ (ҚЫЗЫЛОРДАЛЫҚ ДРАМАТУРГ
СҰЛТАНӘЛІ БАЛҒАБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ
МЫСАЛЫНДА).....198

Мұсаев А. М.

САТИРАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ТІЛІ.....201

Сарсенғалиева Т.Н.

ПРОБЛЕМА ОБУЧЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ НАВЫКАМ
ГОВОРЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
В КАЗАХСКОЙ ШКОЛЕ.....205

Seksenbay Zh.S.

CONTRASTIVE ANALYSIS OF GENDER DISCOURSE IN
ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGE TEXTBOOKS OF
KAZAKHSTANI SCHOOLS.....208

Алешинская Е.В.

АКАДЕМИЧЕСКИЙ АНГЛИЙСКИЙ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ
РАЗВИТИЯ НАУКИ В УНИВЕРСИТЕТЕ.....211

Gabdesheva A.E.,
Sissekeshova A.S.

MODERN TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN
LANGUAGE.....213

Умарова Г.С.

ПРОГРАММА АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ ППС ВУЗА:
ИЗ ОПЫТА ЧТЕНИЙ ЛЕКЦИЙ В РОССИЙСКОМ ВУЗЕ.....216

Манкеева А.Т.

КОЛРОНИМ «ЖЕЛТЫЙ» В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ
ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ; ПОДХОДЫ К КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ
ЦВЕТА (ПО ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ).....220

VIII СЕКЦИЯ
РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ
ПУТЕМ ПОВЫШЕНИЯ ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ

Арыстангалиева В.Т.,
Жумаева А.М.

ОЙЫН АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІСІН ДАМУ...224

Мендешұлы Ж.

«РОБОТТАР ӘЛЕМІНЕ САЯХАТ».....226

Муратова Ж.М.,
Иксебаева Ж.С.,
Нариманова А.Ж.

ИЗМЕРЕНИЕ ИЕРАРХИИ МНОГОМЕРНОЙ
ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ.....229

Татенова А.С.

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ
СРЕДНЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА СРЕДСТВАМИ
ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....232

Уланов Б.В.

ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПА ГЛУБИННОГО УПРАВЛЕНИЯ В
ЗАДАЧАХ УПРАВЛЕНИЯ НЕОПРЕДЕЛЕННЫМИ
ДИНАМИЧЕСКИМИ ОБЪЕКТАМИ.....235

Химеденова З.М.,
Имангалиев М.М.,
Пугачева И.Н.

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДАМУДЫҢ
ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ.....239

Амантурлина Г.К.

КОМПЬЮТЕРЛІК ГРАФИКАНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ-
КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРА
ОТЫРЫП ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ.....241

Мухамбеткалиева Ф.К.,
Акмалиева А.Ж.

HR-ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУ ТӘСІЛДЕРІ.....243

Антонова Н.М.

ОЦЕНКА РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА ЗАПАДНО-
КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ, КАК ЭЛЕМЕНТА
СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИКОЙ
РЕГИОНА.....245

Мулдагалиев В.С.,
Маутеева С.М.

ОБ ОДНОМ СЛУЧАЕ ФАКТОРИЗАЦИИ ЛОКАЛЬНО
КОНЕЧНЫХ ГРУПП.....247

II ТОМ

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 90 жылдығына арналған
«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ДӘСТҮРЛЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР:
ТАРИХ, ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ, ПЕРСПЕКТИВАЛАР»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ И НАУКЕ: ИСТОРИЯ,
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ПЕРСПЕКТИВЫ»,
посвященной 90-летию Западно-Казахстанского университета
имени М.Утемисова

MATERIALS
of the International Scientific and Practical Conference
«TRADITIONS AND INNOVATIONS IN EDUCATION AND SCIENCE: HISTORY,
CURRENT STATE PROSPECTS»
dedicated to the 90th anniversary of M.Utemisov West Kazakhstan University

Компьютерде беттеген және дизайн:
Техникалық редакторлар:

Кужалиева В.М.
Сахметова С.К.